

લાખો જીવાનોની બરબાદ થતી છ'ંદગીને સુધારી

કમ્પેન્ડિયમ શાસ્ત્ર

જીવાનીમાં થતી બચ'કર જીવોનાં માર્ગ પરિણામનો આભેદન ચિતાર આપી આશાએ અને ઉત્કૃષ્ટિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ લાખોમાં મળી આજ સુધી લગભગ સાઠાસાત લાખ નકલો વહેંચનામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મુલાવી હશે. જેમ તેની કિંમત લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

લુશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રાગીપણું એ રીણવનાઈ લગેશનું મુલ્ય છે.

રાગીશી દુર રહેલું એ સુખની સીમા છે.

અમૃત તુલ્ય, તરુ
આતંક નિશ્ચય ગોળીઓ.

સરોરમાંથી અસહિષ્ણુનાં જગાએ કરજોને દૂર કરી રાગોને મળાડે છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અમૃત અખંડ કિત્તો જંગમ છે. કિંમત ધણીજ ઓછી એટલે માર અઠવાડિયા માટે માત્ર બેજ ડબી અને એક ડબીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

અજાણ કરી રીવસો કાઠવાથી અસહિષ્ણુ અને રાગનું બળ વધે છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત જગવાન તથા

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આવદલા—
એક અબેદલાને પ્રવાસી,
અહાનિય મથિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

અબેદલા—
આવદલાને પ્રવાસી,
એક અબેદલાને પ્રવાસી,
એક અબેદલાને પ્રવાસી,
એક અબેદલાને પ્રવાસી,

(નમ-ગુહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંખ્યા અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ મત્યંપરંધોમહિ ”—ભાગવતમ્.

તત્ત્વો—માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૭-અક ૧]

(ભાસિક.)

[ઓક્ટોબર. ૧૯૧૧.]

સુરહૃદયને.

નંબા શાસ્ત્રી ! નવી વેદો ! નવી ગીતા કલાપીની !
અહા ! ગુજરાતમાં ટહુકે ! અજબ કેકા કલાપીની !
ફિરસ્તા ! એસિયા ! બાપુ ! વહાવ્યા ખૂતનાં આંસુ !
નહવાડી યારને નાહો ! બિરાદર ! સ્નેહના સાધુ !
સજવન શાં અમીઝરજો, કરી ગુજરાતમાં બહેતાં !
સદા વેરાન આ મુઠકે ! ઉમાવ્યા કલ્પવૃક્ષો શાં !
મહેદારી હડાવીને, હડાવા શિખવ્યું, સાક્ષી !
ખતાવો ઇસ્કની લિઝુંત, નિગર ચીરી મરઝ વેદી !
હિતાઓ ઇસ્કની વાંચી ! જહી ! સાધુ ! લખી દીધી !
અગર ખારે બિયાબાંમાં ફરી પાદો કરી કેફી !
“ખૂની બમકા” પિછાનીને, “રૂઝીરી હાલ” માં મ્હાલ્યો !
અગર દરવેશ-નંદલનો મધ, નીકર રહી આત્મો ચાલ્યો !
અગર મુરિકલ મુસાફિરીમાં, રહી બેહદ ! લખી ખૂને-
દીધી કેકા ! નજરબંદી ! અજબ આ રાહદારીને !

સનમ ઇસ્કે અનલ હુકે યા મહોખત યા વફાદારી-
 વફૂશી યા અનલ મહબૂબ અગર દિલદારી રહમખવી ।
 રહેમત પ્યાર યા અહેશાં જખમ ઇસ્કે સહેવાને,
 ચલાવું ચિખત્યું સુધી । સખે । દિલદાર પ્યારાંને ।
 જખી સુરસેહના મન્ત્રે । ખખી દિલગર દિલે જાવું ।
 અજબ ગોઠર જિગર દરિયે । ચિખાવ્યું ત્યાં રૂખી નહાવું ।
 ખિમારે ઇસ્કની યારી કરી । ઓ મુસ્તશ । ખાકી ।
 બરી પીપો ગખી પીધી । કરી આતશ હજમ બારી ।
 અજબ ખારે જખમ સીને સખે । જહેમત સહી ગરખી ।
 અજબ ખેલે રમ્યું કિસ્મત । દિલે રહેમતબરી મસ્તી ।
 યગે અગારનું શુલ યા મહીને ઇસ્કે જુગારે ।
 મુશીખત પી અગર મુચિદા પિગાયે । ઇસ્કે આખરે ।
 અજબ ખારે । અજબ ગુલે । અજબ દિલદારી ખતશાખી ।
 અજબ મઝદખ અગર ઇસ્કે અજબ ચરમે જિગર બારી ।
 અજબ કાતિલા છૂરી જહરી । સખ્યાં "ઉરની સરાજો ।" રે ।
 જિગરમાં વાગતી સોઠી । ખતાવી ઇસ્કે આલમને ।
 પૂરો દિખનો દિવાનો યા અજબ "મનસુરનો ચેલો ।"
 જિગર મગર મસ્તાનો । "ખુદ સાથે ક્યાં ખેતો ।"
 મુદ્દા શુલજારમાં ટદૂકી । કરીને રાત્રી વટિ ।
 દિલે શુલ ખીલતાં કરવા રચી દેવી નવી સૃષ્ટિ ।
 અહો ! ઇન્સાનનાં ખોખાં । કખરમાંથી ક્યાં ઉખાં ।
 ક્યામત રોજ યા લાખ્યો । અગર મુદ્દાં ક્યાં બેઠાં ।
 અજબ હાજર જવાખી ખુદા હુદય મુરના પુકારે ઓ ।
 અગર હન્દમ ખડો ખિસમિલ ખુદાખ નરે પાવું ઓ ।
 દિલેદિલ બાદશાહતની નવી સર-કાર સ્થાપી ત્હે ।
 શુલાખી ઇસ્કની કાયમ કરે, ત્હેને નવાજી દે ।
 બલા મુચીદા । બલા સાકી । અજબ અવધૂત । યા ખાકી ।
 બલા ઓ ઇસ્કના જન્મ । બલા ઉસ્તાદ । યા મુશી ।
 બલા જુઝમ । ખિરાદર ઓ । કલાખી ઓસિયા બાપુ ।
 જિગર મસ્તાન આબારી । નવું-સાવું-જીવન આપ્યું ।

-હાફેઝ-

—X—

(૧૧)

શાફૂલ.

ધીરથી લહરી, બેઝ સંજનને કેન્ને સલામો કરી,
ઉઠેજે દીલકુ બજ્યું ધીર્યું રહે આપત્તિના તે હરી;
પ્યાર રનેદ મણી તણી દિનદિને લાંબી હજો ઝીન્દગી,
પછે કેમ નહીં પ્રિયે કુશલતા કાને ધરી બદગી— ૧

આપે શું તુજને અનુમતિ નહીં લાવણતા તાહરી,
થેલા યુસ્તુલની રિયાત વિપમની સંભાળ સેવા જરી;
દુર્દર્શી જ કરી શકે વચ મને સોંદર્યના તેજમાં,
કાલું પદ્મા ન ભળમાં સપડશે આનંદથી રહેજમાં— ૨

જ્યારે તું ગલબાંદ નાંખી પ્રિયને મીઠો મદિરા પીથે,
બૂલો ના કદિ ધાર બાકુળ વળી રનેલી અમે તો છીયે;
શાને શુદ્ધ વક્ષાઈનો પટ હમેશાં ના પડે એમને.
કાળાં નેત્ર અને સીધું કદ શસિ ગ્રાપાકૃતિ જેમને— ૩

વામે સ્થામળ તીલથી મુખ તણો અત્યંત સુંદીરતા,
ના એ ચિન્હ વક્ષ તણું લમ વળી પ્રીતિ અને પ્રિયતા;
શું આશ્ચર્યે કદાપિ આણું અંદરનું જે નચાવે મિસા,
આકારો, મસતાન ખુબ કરશે હાફેઝ ખાતર્નાશા— ૪

ટી. બી. કંથારીયા.

શાનો જરૂર!

—X—

૧) બહુ થકી હું દર

ઉતરતો જતો હજુ હું દર.

એક કહેછે નજીક અતિ પલ,

અન્ય કહે, બહુ દર—ઉતરતો જતો હજુ હું દર,

- (૨) કિરમત મુજને લાં રંજાવે,
યાય અતિથય કુર;
મલિન સત્વનાં પરમાણુમાં,
રમ્યો પમ્યો બરપૂર—ઉતરતો જતો હજી હું દૂર.
- (૩) નિઃશ્રેણીની પગથી ઉપર,
મયાં નિશાનો પૂર;
માયા ઘેનમાં નયનો રસબંધ,
ઘેહ વિષે ચકચૂર—ઉતરતો જતો હજી હું દૂર.
- (૪) પ્રાતઃકાલે છૂટા પડેલો,
રહાંજ થયા આતૂર;
મફ સમાધિ, ધ્યાન લગાવું,
તોપણ નમજે ચર—ઉતરતો જતો હજી હું દૂર.
- (૫) ખાલીખમ ચે નહીંઓ રઝળે,
નાવે હવે કદિ પૂર;
રંગ હલનના ઝાંખા પડિયા,
નયાં ગ્લેહ આહૂર—ઉતરતો જતો હજી હું દૂર.
- (૬) જ્ઞાન અન્નઃ હાથ રદી છે,
લેલ રતુ નયાં નર;
આવનાથી યાય કુપાતો,
એક થવાની જરૂર—જનરતો જતો હજી હું દૂર.

મહાકવિ—નાભર.

ધર્મશાલા.

હશે કે કપટો ચે, ભેળા હશે કાંઈ,
ચહેરી કા હશે, કા આમ્મવાસી હો.

હશે કે ધનીક, કા દારિદ્ર્યનો બધી,
હશે કટુભાષી ને કા મીઠાભાષી હો.

હશે એકલચુરો કા, કાંઈ સહવાસી,
મની માનવની આંહો એવી શાશ હો.

રહેા સૌ સ્નેહથી થોડી ઘડી ભાષ !
મળો સૌ ભોગ્યો ન મે સન્યાસી હો.

મલોને પાલ, યુવક, વૃદ્ધ જાતો સૌ,
સ્વભાવની દરે કરો વિરોધતા સૌએ.

ગુણો ધુલભાળ સંપત્તિ સૌ સુવાસી હો.
બનો અન્યોન્ય સૌ ઊરના ઉગસી હો.

પ્રભુ પ્રેરીત આ સંજોગ છે મલ્યો,
પ્રભુ આગામી ઇચ્છા જનની દાસી હો.

કલકત્તા
તા. ૧-૮-૧૧

ચાંપરી. વિઠ્ઠલદાસ ઉદરી.

॥ ભાવયોગવિષે વિચાર ॥

—X—

વર્તમાન કાલે ભાવયોગ માટે એક પ્રકારનો હિસાબ વધતો જાય છે. દેવાલયોમાં ભાવ યોગની હીલ્લચાલો યવા લાગી છે. પદાર્થવિજ્ઞાનવાદીઓ પણ ભાવયોગની ભૂમિકાઓ વિષે વાંદવિવાદ કરવા લાગ્યા છે. અપરોક્ષજ્ઞાનની આવના ચારેપાસા, ફેલાઈ છે. છતાંએ હજુ લોકોનાં એવાં વિચાર ટાલાં છે કે જેઓ અનેક કારણોને લીધે ભાવયોગ તરફ વક્રદષ્ટિથી જુએ છે. તેમના ચાર મુખ્ય વર્ગો પાડી સકાય.

(૧) ફિનિશોહરીના વ્યાપકહારીક લોકો, જેઓ ભાવ યોગને પ્રતાર્થજ્ઞાના એક પર્યાય સબ્દ રૂપે ઓળખતા નથી; પરંતુ જેઓ તેની ઉપયોગિતા માટે નકાર બંધે છે.

(૨) ભાવયોગની ભૂમિકાઓના અસ્તિત્વનો નકાર બંધુતારા જડવાદીઓ.

(૩) ભાવયોગને આધ્યાત્મિક શક્તિ મંવર્ધન સાથે મિશ્રકરનારાઓ; વર્તમાન કાલે

દિવ્યદષ્ટિ, દિવ્યશ્રવણ, સંદેશવાહકવિદ્યાના જેવી પ્રચલિત આધ્યાત્મિક મંથનાઓ માટે તેમનો પ્રબલ વિરોધ હોય છે.

(૪) કિંચિત્ ભાવયોગ તરફ આકર્ષાનારાઓ, પરંતુ એ વાદનાં અન્ય સર્વસ્વરૂપોને અર્ધ કૃત્રિમ અથવા વિરોધિ રૂપે ગણનારાઓ.

૧ પ્રથમ વર્ગના લોકો જેવી દલીલ કરેછે, કે દિવ્યદર્શનના દૃષ્ટાઓ અને સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં વિહરનારાઓ કરતાં આ સૃષ્ટિનાં વ્યાવહારિક માનવિઓ માનવજાત માટે ધણું ધણું કરી શકે છે. પરંતુ વ્યાવહારિક કાર્ય કરતાં અને ભાવયોગી “સ્વાધિક” ને સામ સામી વિરોધી દૃષ્ટિથી જોવા એ એક ખાત્રી બરેલી બલ છે. આ ઉભયેના શુભો વારંવાર મિશ્રિત બની ગયલા જોવામાં આવે છે, એ એક સાધારણ અનુભવની બાબતછે; આ ઉભયેનું મિશ્ર યદ્ય જનું અનિવાર્ય છે કૌભવેલ વિષેના પોતાના ભાષણમાં લૉર્ડ. રૉઝ-બરીએ કહ્યું હતું તેમ (૧૮૯૯):—

તેની સર્વ પ્રકારની અદ્ભૂત શક્તિનું વૃત્તાંત કેવા પ્રકારનું છે? મારો ઉત્તર આવી જાતનો છે—તે એક વ્યાવહારિક ભાવના-યોગી હતો સર્વ પ્રકારનાં મળી આવતાં મિશ્ર-જોમાં તે એક બીયણ બપોરે વ્યક્તિ હતી. અતિપ્રાકૃતિક અને દિવ્યસૃષ્ટિઓના નિકટ સંસર્ગમાંથી કેપજી આવતી પ્રેરણાનું મિશ્રણ કરનાર તે એક વ્યક્તિ હતી; મારા ધારવા પ્રમાણે તો આવી પ્રેરણા આવા પ્રકારેજ મળતી હતી; આવા પ્રકારની પ્રેરણામાં, કાર્ય સાધક સમર્થ પુરૂષની શક્તિનો ઉમેરો કરનાર તે એક વ્યક્તિ હતી. આવા પ્રકારનો એક પુરૂષ ખાસ પોતાના જ સીનાઇ પર્વત ઉપર સત્સંગમાં કાલ વહન કરેછે; નામેની આ સૃષ્ટિમાં તેની આવવાની મરજી યાય છે ત્યારે તે સર્વ સમર્થ પ્રજુની આગાઓ રૂપ સાધનોથી સુસજ્જિત યદ્યનેજ આવે છે.

એક ભાવનાયોગી અથવા દિવ્યદષ્ટા સ્વૂચ સૃષ્ટિમાં અનિવાર્ય રીતે નિરૂપયોગી યદ્ય પડતો નથી. મિસિસ. એસટ કહ્યું છે તેમ:—

એકાદ સમર્થ મસ્તક ઉપર, એકાદ બલવાન હૃદયમાં, એક આરોગ્યશાનતંતુસંસ્થા-માં ઉચ્ચ ચિત્તિ-શક્તિની અસર થતાં એક એવા પ્રકારનો સંયોગ પ્રાપ્ત થાયછે કે જેને દુનિયાનું કંઈપણ જીતી શકવા સમર્થ નથી; દુનિયા ઉપરના કશાથી પણ ડગાવી ના શકાય એવા પ્રકારની એક શક્તિનો હૃદય યાય છે.

આ ઉભયે અવશ્ય કરીને “એક વિભાજિત સૃષ્ટિનાં એ અડધિયાં સમાન” નથી. એવાપણ સમયો આવે છે કે જ્યાં વ્યાવહારિક લોક આ દુનિયાનાં સંકટો સામે વૃથા માયાકુટ કરી રજા હોયછે ત્યાં કલ્પસૃનાષ્ટિમાં વિહરનાર રૂતોહ મેળવેછે; અશક્ય વસ્તુઓ સામે સપ્ત પ્રયત્ન ચલાવીને શક્ય બનાવવી પડે છે, એવા સમયો પણ આવે છે જૉન-ઓ-આર્કની ક્રાન્સના છૂટકારા માટેની યોજનાને, એ બનાવ બનતા પહેલાં કોઈએ પણ બાગ્યેજ વ્યાવહારિક તરીકે સ્વીકારી દશે; આના કરતાં બાગ્યેજ અન્ય કોઈ યોજનાને

વચાકે સ્વસ્થકાચારી, અચૂક નિશ્ચયદર્શક નિશ્ચયતા માટે સર્ગપથી ગણુતામાં આવી હશે; પરંતુ આનું પરિણામ સર્વને ઝાંખવી નાખતા વિન્યયમાં આવ્યું હતું. આવા પ્રસંગોએ એક “વ્યાવહારિક” કાર્ય કર્તાના કરતાં એક “દૃષ્ટાન્ત” આગળ પડીને વધારે બચાવ કરી શકે છે. તેનું દિવ્ય દર્શન એટલું બહું સ્પષ્ટ હોય છે, એમાં તેનો એટલો બધો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે, કે તે સંકટો રૂપી મોટા મોટા પર્વતોને પણ દૂર કરવા સમર્થ બને છે, શંકાના સમુદ્રોને મારીને પાછા હલાવે છે.

જીવનનાં એયસ, સત્ય અને સૌંદર્યનાં સ્વરૂપો સાથે મળતાં આવતાં બાવના-યોગનાં ધાર્મિક, માનસિક અને કલા વિષયક સ્વરૂપો હોય છે. બાવના-યોગની ઉપયોગિતામાં શંકા કરનારાઓ શું એટલું કહેવાને તૈયાર છે, કે “વ્યાવહારિક” લોકોએ જ દુનિયાની સર્વ પ્રકારની કથા ઉપજાવી છે, અથવા શું સૌંદર્યને પંથ માનવજાતને ઓછા લાભવાળો નકામી માયાકૂટ સમાન હશે? ખાતરી સર્વે બુદ્ધિશાળી લોકો એટલું મથુલ કરશે, કે દિવ્ય દૃષ્ટા અને સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં વિહરનાર સૌંદર્યના છત્રી દ્વેનો સમાન હોય છે; દુનિયામાં સૌંદર્યની અસર અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પ્રેરકશક્તિ પ્રમાણ છે. એક બાવના-યોગીના કહેવા પ્રમાણે:—

બધી દુનિયામાં ઉપરિ અને અલેલોકમાં પ્રસરેલાં જોવામાં આવતાં સૌંદર્ય અને પ્રેમનાં સર્વ વિખરાયલાં ધીણોં, ઉપરિ લોકમાં આવેલા અખૂટ જ્યોતિના માત્ર આવિભાવો સમાન છે; તેમજા માટે તેનામાં એ સર્વે પ્રત્યે આપણે પ્રીતિભાવ દર્શાવવાનો છે; હમેશાં આવાં સર્વ ધીણોંદ્વારા સર્વે જ્યોતિઓના પિતારૂપ પરમ જ્યોતિ પામે પામે ઉપરિ લોકમાં જવાનું છે.

એક કલાવિદ કદાચ દુનિયાની ધાંધલમાં એક વ્યાવહારિક અથવા અવ્યાવહારિક પુરૂષ સમાન નિવડે, પરંતુ તેને તેની કલ્પનાશક્તિની બક્ષિસને લીધેજ એક કલાવિદ રૂપે માનવામાં આવે છે; અચાત વસ્તુઓનાં સ્વરૂપોને સચારીરિ બનાવતી કલ્પના શક્તિની બક્ષિસ તેને મળેલી હોય છે. એક કવી એક દિવ્ય દૃષ્ટા અને એક સ્વાપ્નિક સમાન હોવાની આશા ગખવામાં આવે. દિવ્ય દર્શનની બક્ષિસના પ્રમાણમાં તેની ગણુના કરવામાં આવે છે. ડ્રાઈડન, ચોપ બેનજોન્સન જેવા આવી દિવ્ય બક્ષિસ વિનાના કવીઓને માત્ર બુદ્ધિ શક્તિના રાક્ષસો સમાન ગણુવામાં આવે છે, પરંતુ તેમની કંઈ બાધાસાહિત્યના દેવો સમાન ગણુના કરવામાં આવતી નથી. દુનિયા ઉપર થઈ આવતી કવીની રચાથી અસર, તેના દિવ્ય દર્શનના ગાંભિર્ય અને શ્રેષ્ઠતાના સીધે સીધા પ્રમાણમાં ઉપજી આવતી જોવામાં આવે છે; અન્ય કલાઓના સંજોષે પણ આની આજ વાત સત્ય છે.

હવે સત્યતા સ્વરૂપ વિષે સદજ વિચાર ચલાવીએ.—

દિવ્ય દૃષ્ટા અને બાવના-યોગીસ્વામિક, સત્યની સત્યને ખાતરજ કીમત આપે છે; સત્યના અંતરમાં સંભાવેશ પામતાં સૌંદર્ય અને વિશુદ્ધિ ખાતરજ તેઓ તેનો સ્વીકાર

કરે છે. મિદ્દનના કહેવા પ્રમાણે, “જેમ સર્વ કીરણને બાહ્ય સ્પર્શથી દ્વિત બનાવવાની બાબત અસંભવિત છે તેમ સત્યને બાહ્ય સ્પર્શથી દ્વિત બનાવવાની બાબત તેટલીજ અસંભવિત છે.” સર્વ પ્રકારની અશુદ્ધિઓને દૂર કરનાર સમુદ્રાનિલોના જેવું, સર્વ પ્રકારના દોષોનું શોધન કરનાર અગ્નિ સમાન સત્ય છે. કાદોમ્બલના કહેવા પ્રમાણે, “સત્ય નિત્ય છે; એક સમય હમેશાં ટકી શકવાનું નથી, એટલી બાબત સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રથમ આચાર્ય સમાન છે.”

માનવજાત માટે સસના જ્ઞાનની ઉપયોગિતાને લગભગ બધાએ લોક યોડો ધણો સ્વીકાર કરે છે; પરંતુ પડિતો અને તત્ત્વવેત્તા જેવા સત્યને પોતાના જીવનના ઉદ્દેશ રૂપ બનાવનારાઓમાં કાર્ય કુશલતાની ખામીને જોઈને દુનિયાના વ્યાવહારિક લોકને તેમને માટે અત્યંત તિરસ્કાર ઉપજી આવે છે. દુનિયાંતારીના લોક માત્ર વ્યાવહારિક ઉપયોગ જેટલી જ સસની કીમત આકે છે. આવા લોક ભાવનાસૃષ્ટિમાં પણ સસનો સંગ્રહ કરી શકતા નથી. વ્યવહારકુશલ ના હોય એવો એક માનવિ, ભાવનાસૃષ્ટિમાં વિહરનાર એક વિચારક, આવા લોકને મન કંઈ પણ હિસાબનો નથી. મુખ્યત્વે કરીને વ્યવહારકુશલશક્તિ જેવા ગણાતા આવા લોક, સ્વપ્રસૂતિના પદાર્થોના જેવા બનેલા છે, તેમની ઇન્દ્રિયો માયામાં, ભ્રમણામાં ગોચાં ખાય છે, તેઓ ધારે છે તેના કરતાં ખરી યથાર્થ બાબતો કંઈક બીજી જ છે, આવા લોકને ખાસ કરીને આટલું હિમત સહિત કહેનાર અભ્યાસ નિમમ તત્ત્વવેત્તાનો તેઓ તિરસ્કાર કરે છે. પોતાને જણાય છે તેટલુંજ વિષ છે, એવા પ્રકારની ભાવનાને વ્યાવહારિકમાનવિ વળગી પડે છે; તત્ત્વવેત્તા, બાહ્યરવરપોની, બાહ્યના દેખાવોની ભ્રમણા માયા રૂપ પ્રકૃતિને પીછાની લે છે; આવી રીતે તે સત્યની માનસિકસૃષ્ટિમાં ઝાંખી કરનાર એક દિવ્યદષ્ટાસમાન બની જાય છે.

આવા અર્થમાં સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓ દિવ્યદષ્ટાઓ સમાન છે, પરંતુ પેદા, પાછાગોસસ, હુરમીસ, પ્લેસ્ટીનસ જેવા ભાવપ્રાપ્ચાન્યવાદી (Idealistic) તત્ત્વવેત્તાઓ અને તેમના જેવા બીજાઓ પારિભાષિકઅર્થમાં પણ દિવ્ય દષ્ટાઓ હતા; તેમનાં લખાણોની “વિશુદ્ધ શાંતિ” નું વાતાવરણ વ્યાવહારિક લોક માટે આસપ્રશ્નસ લેવા યોગ્ય કોઈકવારજ નિવડે છે.

શોધકોને પણ પોતાના સિદ્ધાન્ત નિર્ણયાત્મક રીતે સિદ્ધ ના કરે ત્યાં સુધી વ્યાવહારિક એક સ્વાર્થિક સમાન ગણીને વારંવાર હસી કાઢે છે, શાસ્ત્રીય શોધક એક કંઈપના પરાયણ માનવિ સમાન હોય છે. તે ના જણાયલી સૃષ્ટિયો વિશેનાં, ના શોધાયલી શક્તિયોનાં સ્વરૂપો રચ્યાં કરે છે. અહાંડના સંગીતનું થયણ પામનાર પૈથાગોરાસે, કોપરનીકસના સિદ્ધાંતની અગમચેતી આપી હતી; બાવયોગી સ્વીડનબોર્ગે સમગ્રગૃહની શોધ વિષે અગમચેતી આપી હતી. પોતાની પ્રાચીન શાસ્ત્રીય શોધોની બાવનાઓમાં ગર્વ ધરનારા વ્યાવહારિક લોકજ નવીનશાસ્ત્રીયસસના કદામાંકદા દુસ્મન હોય છે, વર્તમાનકાલે આપણાં એલિલીઓ જેવાં માનવોને કેદ કરનાર કોઈ પણ પ્રકારનું ધર્મ-પરિક્ષણ-મંડલ જેવું કંઈ પણ અસ્તિત્વમાં જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ આપણા જ્યોતિષિઓનેજ, ખગોળશાસ્ત્રના પડિતો તરફથી દાર્શનિક બનાવવામાં આવે છે. ધર્મોપદેશીઓએ કોલમ્બસને ધર્મ વિશેષિ દસાંચો

તે ઢિનોના કરતાં ઓછા બધ સહિત છતાંએ બહેમી, અભિપ્રાય હજુએ પ્રવર્તેતો જોવામાં આવે છે, એક સિદ્ધાન્તિ પોતાના સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ ના કરી બતાવે અથવા જાતે પણ સિદ્ધ ના કરી શકે ત્યાં સુધી તેના તરફ તિરસ્કાર જુટિ દર્શાવવામાં આવે છે. “આતો એક સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં વિહરનારો છે, આપણે તેને આગળ ગાલ્યો જવા ધા.”

આવું એક “સ્વપ્ન” એક “યથાર્થતા” રૂપ નિવડતાં, આવી શોધને પોતાની કરી લેવાને, બની શકે તો બધોએ નફો ઓઢીયાં કરી લેવાને બ્યાવહારિક કોકનો ઉપરા ઉપરી ધસારો થાય છે, પછીથી વારંવાર એવું બતવું જોવામાં આવે છે, કે સોવર્ણપૂર્વે અમુક ખુશામાં પડી રહેલી વ્યક્તિએ આની આજ શોધરિખેની અગમચેતી અપેલી જોવામાં આવેછે; આની વ્યક્તિ પોતાનો અવાજ જરા પણ સંભળાવવાને સમર્થ થઇ શકતી નથી.

ભાવ—યોગીઓ અને સ્વામિષ, સંસરણ પામતો માનવજાતના વિચાર સમૂહ કરતાં અડગ રીતે ધણા જ આગળ ધસ્યાં જાય છે; આજના કિનનાં સ્વપ્નો આવતી કાલની વિશ્વાસે સાધીત થાય છે, તેમને પદાર્થોને ચારેપાસાથી અથવા એક સમગ્ર રૂપે જોવાની શક્તિમજેલી હોય છે; આવા સમગ્રના દર્શન વડે તેમને વિગતો નહીં કરીને યોજવા માં સહય મળે છે. આ ઉપરાંત તેમનાં સ્વપ્નો બીજાઓ માટે એક પ્રકારની પ્રેરણા સમાત કાર્ય કરે છે.

અન્યપક્ષે “બ્યાવહારિક” કાર્ય કરતાં વીમતવાર આરંભ કરવાનું વલન જણાય છે; તે માત્ર વિગતોના સાધન વડે એક ભાવના બાંધી શકે છે. આમાં ઉચ્ચભાવ અર્પતી કોઇ પ્રકારની પ્રેરણા જોવામાં આવતી નયા; આવી વીમતોમાં નિષ્ફલતા મળતાં “બ્યાવહારિક” પુરૂષને પોતાની બધીએ યોજના કદાચ ખોટી હોય, એમ લાગી આવે છે. ભાવપ્રાધાન્ય વાદીને કોઇ વાર આવું અનુભવવું પડતું નયા; તેણે તો પદાર્થોના નમુનાઓનું અવલોકન કર્યું હોય છે; તે પ્લોટોની “ભાવના સૃષ્ટિમાં” પ્રવેશ પામ્યો હોય છે; તેથી તે ખોટાને બદલે ખરા માર્ગથીજ આરંભ કરે છે; કારણ કે સર્વ પ્રકારની પ્રેરણા ઉચ્ચ ભુવનોમાંથી અધો. લોકમાં અવતરે છે અને પ્રેરણાને સ્પૃહા અનુસરવીજ જોઇએ. અતિપ્રવૃત્તિને લીધે ધ્યાન પરાયણ મનોદેશમાં ખગમળાટ ઉપજી આવે છે; તેટલા માટે દિવ્ય દૃષ્ટાએ અન્યને પ્રેરવાની, દોરવાની જરૂર છે; તેણે બ્યાવહારિક વીમતોની વ્યવસ્થા બ્યાવહારિક પુરૂષના હાથમાં સોંપવી જોઇએ. આ ઉભય વચ્ચે સંપૂર્ણ પ્રકારની સહકારિતા, કાર્યને પાર ઉતારનાર અસંત અસરકારક સાધન સમાન છે. મસ્તક માટે હસ્તોનો તિરસ્કાર કરવાની બાબત મૌખ્ય બરેલી છે; હસ્તોએ મસ્તકનો તિરસ્કાર કરવાની બાબત તેટલી જ વિનાશકારક છે. એક પ્રકારના સ્થૂલ દૃષ્ટિબિંદુથી એક સંકુચિત પ્રદેશમાં કાર્ય કરનાર બ્યાવહારિક પુરૂષ, પોતે અને બધી સૃષ્ટિ કંઇ દિશામાં જાય છે તે જાણનાર તથા નજીકનાં પરિણામોનું દુર્લ્લક્ષ કરી શકનાર પુરૂષના જેવું જ પરિણામ કેવી રીતે ઉપજાવી શકશે? માત્ર દિવ્ય-દર્શનના માર્ગવિના અન્ય કોઇ પણ પ્રકારે આવા પ્રકારનું સમગ્રનું જ્ઞાન સંભવી શકતું નથી. કાલોહલના કથન પ્રમાણે: “જેને કોઇ પણ પ્રકારનું નિસતાનું દર્શન થયું નથી તેનાથી કોઇ કાલે કાલનું યથાર્થ અલ્લથ થઇ શકવાનું નથી.” સૌંદર્ય અને સસના હૃદયોને પાર પાડવામાં પોતાથી બતવું સર્વ કરનાર, એક ભાવ-યોગી, એક દિવ્ય દૃષ્ટા, એક ગુપ્ત-વિદ્યાવાદી જ હોય છે—બ્યાવહારિક માનવિઓ નહિ.

સાધુતાની હાલચાલ વિશે શું કહેવા માગે છે ? ખાત્રીથી જ્યાં જ્યાં માનવજાતના નૈતિક વિમલિ કરણનો કોઈ પણ પ્રકરનો મહાપ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યાં એકાદ ભાવ પોતી દિવ્યદૃષ્ટિ અથવા ગુપ્તવિચારવાદી તેની પાછળ આવેલો હોય છે. માનવ દુઃખ અને માનવ પાપની બાબતોને સુધારવાનો પ્રયત્ન ચલાવનાર મહાત્મા વિશ્વ ખર્ચોના સર્વ સ્થાપકો, કલ્પિત વધારાઓમાંથી પોતાના ધર્મને શુદ્ધ બનાવવાનો પ્રયત્ન ચલાવનાર સર્વ સુધારકો, માનવિઓનાં કાર્યો અને તેમની માન્યતાઓ વચ્ચેના ફાટણ વિરોધ વિરુદ્ધ ફલીલ કરતાં જીવન ગાળનારા મર્વે સાધુપુરુષો, આવા સર્વ બાવ પોતીઓ અને દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા સ્વામિકો સમાન છે આધ્યાત્મિક બાજતોની ગથાર્થતા અને નિષ્ક્રિયતાનો તથા દુનિયાંદારીની બાજતોની ક્ષણિકતા અને નિઃસારતાનો ઉદ્દેશ્ય કરતી આવા પ્રકારની વ્યક્તિઓ એક પછી એક ઉદય પામતી આવી છે. “આખા દુનિયાનો લાભ મેળવીને, પોતાનો આત્મલાભ ગૂંભાવનાર માનવિને શો લાભ મળવાનો છે ?” બ્યારહારિક માનવિમાં સાધારણ બુદ્ધિ હોય છે, પરંતુ બાવયોગમાં જીવનની સર્વપ્રકારનો કીમતોને પસંદગી નાખતી અતઃપ્રેરિત સર્વ મધારણ બુદ્ધિ હોય છે

માન એક એવી વ્યક્તિજ પાપનો, શોકનો, દુઃખનો, નિષ્ફલાનો, દાયદાયનો ચંકાનો ખુલાસો કરી શકે. માનસિક વ્યથામાં સુપડાતાં આપણે આપણી ભોજન બનાવનાર વ્યક્તિઓ પાસે જતા નથી, મનની ગૂંચવણમાં આવી પડતાં આપણા લગ્ન શીવી આપનાર વ્યક્તિઓ પાસે દોરી જતા નથી, પરંતુ જેનામાં શાન, અનુભવ, બોધિ, જ્યોતિનો પ્રકાશ હોય એવી વ્યક્તિઓ પાસે આપણે જઈએ છીએ. આ જમાનો એક પ્રકારે અશાંતિનો છે જીવન વદનનો બાર બદલ બલવાન બની ગયો છે શોક ધાંપણીયા, ચિંતાપરાયણ, અસ્થિર મનવાળા, ઉન્માદપરાયણ બની ગયા છે. યેવ્રછા અને આત્મધાતનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે. છતાં એ દમેશાં વ્યાપણી આસપાસ આધ્યાત્મિક જીવનનો મહાન ઉદ્દેશ્ય ક્ષોભ વિના મળના કરી રહ્યા છે; તેને તેજ બહાદુર, ધીર તારકો ઉપર આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યા છે.

આપણે એ “બ્યારહારિક” પ્રજા છીએ. આપણે આપણા મપદાઓ માટે મર્વે મધારીએ છીએ આપણે ગુન્હેગાર તરફ કેવું વર્તન ચમ્રારીએ છીએ ? આપણે ગુન્હેગારને પાછો મન્માર્ગમાં પ્રવ્રત કરી શકીએ છીએ ? આમ બની શકતું નથી. એકવાર કેદખાને જઈઆવેલા માનવિ માટે, ત્યાં આગળ એકવાર પજુના મપસા માનવિ કરતાં. પાછા ત્યાં પૂરાવાનો વધારે મર્મભવ હોયછે. એક કરતાં વધારેવાર બંધીખાને જઈ આવેલું માનવિ એક દમેશનું ગુન્હેગાર યઈ પડવાનો સંભવ ઉભો યાયછે. માનવ સામેના અને મમુદ્ધિ સામેના દોષો માથે વર્તવાની ગથાર્થ વિધિ જમદગુરુએ આપણને ઉપદેશ્યાને અસારે બેદબર વર્વે યઈ મયાં છે, છતાંએ દગુએ કોઈપણ માર્મિક પ્રજાએ આવી વિધિનો કોઈ કામે સીકાર કપો નથી, તેમજ વિશાલ દૃષ્ટિ ચિંદુધી પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આગ્યો નથી.

પદેતાં પ્રવર્તેના દનો તેના કરતાં વર્તમાન કામે મરજુનો બંધ ઓછા પ્રમાણમાં પ્રવર્તે, છતાંએ દગુ કેટલાક માટે મરજુનું બર્ષકર સ્વરૂપ રજું છે. મરજુના વિચારથી ચચરતા એક માનવિને, બ્યારહારિકપુરુષ કેવો દિશાસો આપી શકવાનો દનો ? એક મમર્વે નિશાનોના મન્સેકરે જેન આપરને પછ્યું કે ને નકેના અમિમાંથી અચવાને શું

કરશે ? સારે તેણે ઉત્તર વાળ્યો હતો કે, “ મારે મારા આરોગ્યની સંભાળ લઇને મરણ્ય શરણ થવું જોઇએ નહિ. ” વ્યાવહારિક માનવનો દિલ્લાસો કદાચ આને મલતા પ્રકારનો હોય છે. માત્ર બાવ-યોગી અને દિવ્યદષ્ટાન વિશ્વાસ ઉપજાવતી ખાત્રી પૂર્વક કહી શકે:—

ન જાયતે મ્રિયતેવા કદાચિન્નાયં ભૂત્વાં મંવિતા વાનધૂયઃ ।

અજોનિત્યઃશાશ્વતોઽયંપુરાણો નહન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨-૨૦॥ગોતા॥

“ કદીપણ, જન્મ પામતો નથી કે મરતો નથી,—એ ધમને શરી ધવાનો નથી; અજાણ નિવડે, શાશ્વત છે. પુરાણ છે, શરીરદણાયે પણ દણાતો નથી.”

કરેલા કાર્યની કીમત આંકતાં તેને પ્રેરનાર હેતુને દમેશાં લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. સ્તુતિનો પ્રેમ, રાજ્યમાં પ્રથમ બનવાની ઇચ્છા, સર્વ પ્રકારની સેવા ઉઠાવનાર એક તરીકે સ્વીકારવાની કામના—આવા પ્રકારના હેતુઓથી ધણા સાગ કાર્યનો વિનાશ થાય છે. આમાં એકામતાપરાયણ પ્રકૃતિના કરતાં વ્યાવહારિકપ્રકૃતિનો વિશેષ હોય હોય છે. બાવ-યોગી પોતાનો સ્વીકાર થવાની, ખ્યાતિની આશા રાખતો નથી, પરંતુ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ થતાં પોતાના મૂલ્યસ્થાનમાં નિવૃત્ત ધર્મ જાય છે. જૈન-ઓંકાર-આર્ક પણ એ પોતાના ડોમરેમી ગામડાની ઝૂંપડીમાં જઈ શકી હોય તો, કોઈ પણ રીતે જીવતી પાછી શરી શકી હોત તો નમ્ર સાધુઓનાં ટોળાંના સાથમાં, નિસ, અવિચ્છિન્ન શુદ્ધરૂપ પ્રજુના પાદમાં આવા પ્રકાર-નું જ જીવન ગાજત.

૨—જડવાદીઓ વારંવાર બાવ-યોગ શબ્દને ધાર્મિક ઉન્માદના અર્થમાં વાપરે છે, તેમને મનતો તેનાથી પ્રેરણામાં પડતાવાતું વલન દર્શાવતી અસ્વસ્થ ધાર્મિકતા સૂચવાય છે. તેમને બાવ-યોગની ભૂમિકાઓ શરીરની અનાગમ્ય દશાઓ, અથવા ભ્રમણાઓ, ચિત્તધ્રમ, બાધિમય માનસિક દશાઓ કરતાં કંઈ પણ વિશેષ રૂપે લાગતી નથી.

બાવ-યોગનાં ઉદ્ઘાટી નાખેલાં સ્વરૂપો પણ મળી આવે છે, એટલી વાત ખરી છે; માનસિક બાધિ અને મૂર્છાનાં દર્શનો, હેતરનારાં દર્શનો; રણા રોમન કેયલિક લેખકો નિંદા બાવ-યોગનું નામ આપે છે, તેનાં પણ દર્શનો મળી આવે છે. દૈવ વિચાર, જાદુ, અસુર વિદ્યા, આવેશ અને આવા પ્રકારની બધંકર બાળતોનો તેઓ તેમાં સમાવેશ કરે છે. એક જડવાદીને ઉત્તર આપતાં આવા નિંદા પ્રકારના બાવ-યોગને દર્શાવેલા ખીલકુલ જરૂરનો નથી. કારણ કે તેને મન આવી સર્વ બાવતો બાલિશ્યેલા સમાન હોય છે. જે કદવાતું છે તે તેની એવા પ્રકારની ખાત્રી કરી આપવાની છે, કે સંત-જેન અને સંત-પોલ જેવા મહાન બાવયોગીઓના અનુભવો, માનસિક બાધિ જેવા તેમજ કપટમય એક પણ નથી. મન સજામી વર્તમાન શાસ્ત્રીય અભ્યાસનું વલન, બાવ-યોગની ભૂમિકાઓ ભ્રમણાઓ સમાન નથી એવું દર્શાવવા તરફ છે. એટલી યથાર્થ બળત તરફ નેતું લક્ષ્ય દોરીને બચાવ કરવાની એક વિધિ છે. ચેનનશાસ્ત્રી પ્રો. જેમ્સ પોતાના “ વેરાઈટીઝ-ઓફ-રીલીજીયસ-એક્ષપીરી-અન્સ ” નામના મંથમાં લખે છે. નેમ:—

“સારી રીતે વિકાસ પામેલો બાવ-યોગની ભૂમિકાઓ, જે વ્યક્તિઓના અનુભવવા-માં આવે છે તેમને તો તે ધણું કરીને સંપૂર્ણ રીતે સત્તા સમાન હોય છે; આવી ભૂમિકાઓ સંપૂર્ણ રીતે આધાર સમાન હોવાનો એક પ્રકારનો તેમનો હક પણ હોય છે. ચેતન શાસ્ત્રના સત્ય સિદ્ધાંતની એક બાબત રૂપે સારી રીતે સિદ્ધ થયેલી અને ખાત્રી બર્યાપ્રકારની બાવ-યોગની ભૂમિકાઓ જેમના અનુભવવામાં આવે છે તેમને માટે તો ધણું કરીને સત્તા સમાન હોય છે. તેઓ “ત્યાં” પંહેાચે છે અને જાણે છે. આ વિષે બુદ્ધિ-વાદ (Rationalism) બળકડાં કરવું વૃથા છે. જો એકાદ માનવિના અનુભવમાં આવતું બાવ-યોગનું સત્ય તેને માટે જીવવાના સાધન સમાન એક શક્તિ રૂપ નિવડે તો તેને બીજે માર્ગે જીવન ગાળવાની આજ્ઞા કરવાને મોટા ભાગના લોકોને આપણને કેવા પ્રકારનો હુકમ મળે છે ? આપણે તેને એક ક્યદાખાનામાં અથવા એકાદ દિવાનાશાલામાં પૂરી શકીએ, પરંતુ આપણાથી તેનું મન ફેરવી શકાશે નહિ—આ પ્રમાણે તો આપણે તેને તેની માન્યતાઓમાં વધારે હક પૂર્વક વળગાડીએ છીએ. એક સત્ય બાબત તરીકે તે આપણા જીવંત પ્રયત્નોને હારી કાઢે છે; ન્યાયશાસ્ત્રના દરિયોદયા ને અપણા અધિકારની હદમાંથી હટકી જાય છે.”

પછીથી ટ્રા. જેમ્સ દર્શાવે છે કે “આપણે બુદ્ધિ-વાદની ‘આગળ પડતી કહેવાતી માન્યતાઓનો આધાર, બાવ-યોગીઓ પોતાના સિદ્ધાંતો માટે આપે છે, તેવા જ પ્રકારનો હોય છે” ઉભયે અપરોક્ષાનુભવનો આધાર શોધનારા હોય છે આવા કારણથી તે આગળ ઉપર કહે છે:—

“બાવ—યોગી અભેદ.... હોય છે; આ બાબત આપણને મમતી અથવા ના મમતી હોય તો પણ આપણે તેને તેના માર્ગના આનેદમાં મહાલવા દેવો જ જોઈએ”

પરંતુ આના કરતાં પણ તેઓ આગળ વધે છે. તેઓ કહે છે, કે બાવ—યોગીઓ, તેમના વિરોધિ માત્ર બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના આધારવાળા બુદ્ધિવાદપરાયણ ચિત્—શક્તિની સત્તાનો વિનાશ સાધે છે તેઓ આને માત્ર એક પ્રકારની ચિત્તશક્તિ રૂપે દર્શાવે છે. તેઓ સત્યાન્વેષણનો અન્ય દિશાઓના સંબંધ ખુલા કરી આપે છે, આખાના કોઈ પણ માથે આપણામાંનું કંઈ પણ મળતું હોય તેટલી બાબતમાં આપણે દૂટથી શ્રદ્ધા ચાલુ રાખવાની જરૂર છે.

અલબત્ત ટ્રા. જેમ્સ એટલું કયુલ કરે છે, કે બીજાઓને પોતાના અંતરમાંથી ઉપજી આવતી જરૂર ના જણાવ ત્યાં સુધી તેમના અમુક પ્રકારના અનુભવને પૂરાવા તરીકે બીજાઓ પાસે સ્વીકારાવવાનો બાવ—યોગીઓનો કોઈ પણ પ્રકારનો હક નથી; પરંતુ તેઓ આ પ્રમાણે દલીલ કરે છે:—

—“બાવ-યોગની દયાઓ, ભૂમિકાઓનું અસ્તિત્વજ, તેના વિરોધિ દયાઓ અથવા ભૂમિકાઓ આપણે જે જે માનીએ તેની એકનીએક અને છેલ્લામાં છેલ્લી સ્વતંત્ર ઉપરિ અધિકારી રૂપ હોવાનો દાવો સંપૂર્ણ રીતે રદ કરે છે.”—

ત્યારે તેઓ એટલી બાબત ઉપર બાર મુકીને દર્શાવે છે, કે બાવ—યોગીઓ “એક અનુમાન વા કલ્પનાની સ્થાપના કરે છે,” એટલું આપણી પાસે કયુલ કરાવવાનો તેમનો હક છે.

પ્રછી તેઓ આગળ ચાલતાં દર્શાવે છે, કે ભાવ-યોગીઓના પૂરાવો બુદ્ધિ-વાદીઓના પૂરાવાના વિરૂદ્ધમાં જતો નથી પરંતુ સર્વે બુદ્ધિ-વાદીઓ સ્વીકારે છે એવા પ્રકારની યથાર્થ બાબતોના માત્ર ઉડા ભાવો જ તેઓ દર્શાવી આપે છે.

“એક નિયમ તરીકે, ભાવ યોગની દશાઓવડે ચિત્તિ-શક્તિના સાધારણ પ્રકારના બાહ્ય આધારમાં માત્ર એક પ્રકારના અતોન્દ્રિય અર્થનો ઉમેરો થાય છે. પ્રેમ અથવા લોભની ઉર્મિઓની માફક આવી દશાઓ ભૂમિકાઓ તરીકે આવતા ઉભરાઓ સમાન છે, આપણા જીવાત્માની બક્ષિસો સમાન છે; આવાં સાધન વડે આપણા સમક્ષ બાહ્ય પ્રદેશમાં આવેલી યથાર્થ બાબતો એક નવીન પ્રકારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, આપણા પ્રવૃત્તિમય જીવન સાથે નવીન પ્રકારનો સંબંધ યોજી આપે છે. આવી ભૂમિકાઓ, આવી યથાર્થ બાબતોના યથાર્થ સ્વરૂપે વિરોધમાં આવતી નથી. અથવા આપણી ઇન્દ્રિયોને તૂટતો જ અનુભવ થતો હોય એવા કથાનો પણ નકાર બચતી નથી.”

પ્રો. જેમ્સના કહેવા પ્રમાણે ભાવ-યોગી નહિ, પરંતુ બુદ્ધિ-વાદી ટીકાકારજ નિષેધકનો ભાગ બનવે છે.

“તેના નિષેધોમાં કોઈ પ્રકારનું બલ હોતું નથી, કારણ કે જે મન એક પ્રકારનું વિશાલ, વિસ્તૃત દૃષ્ટિબિંદુ ધારણ કરે તે યથાર્થ બાબતોની એક પ્રકારની રિયનિ કોઈ કાલે ના સંભવિ શકે કે જેમાં સત્ય દૃષ્ટિથી નવીન અર્થનો ઉમેરો ના કરી શકાય.....ભાવ-યોગની ભૂમિકાઓ કદાચ આવા એકપ્રકારનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સંભરી શકે; મનને બાહ્ય પ્રદેશમાં એક વિશેષ વિશાલ અને પરિવ્યાપકસંદિને નિહાળવાની બારીઓ સમાન આવી ભૂમિકાઓ છે.”

સર્વે ભાવ-યોગીઓના અનુભવો સમાન પ્રકારના હોતા નથી, એટલી બાબતથી તેમના મત પ્રમાણે તેઓના પૂરાવાતો કીનત જરા પણ ધરી જતી રહી.

“એમ હોય તો વિશાલસંદિનું પણ આપણી સંદિના જેવું જ મિશ્ર બંધારણ હોતું નોંધ્યે, એટલું બસ છે. આપણી સંદિમાં છે તેમ આ સંદિમાં પણ દેવી અને આસુરી વિભાગો, મોહક અને રક્ષક પક્ષો, યથાર્થ અનુભવો અને તેના જેવા બનાવટીદેખાવો હોય છે. બધુંજે લગભગ સમાન હોવા છતાં આવી સંદિ વિશાલ બની જાય છે. આ સાધારણ પ્રાકૃતિક સંદિના આપણા જેવો રીવાજ છે તેવી જ રીતે એ સંદિના અનુભવોનો પણ આપણે પસંદ કરીને, અધિન કરીને, અદલો બદલો કરીને ઉપયોગ કરવાનો છે. આપણે અત્યારે જેવી ભૂજ કરીએ છીએ તેવા જ પ્રકારની ભૂજ પણ થવાનો સંભવ છે; છતાં એ આવીજતના બાવાયોની આવા પ્રકારની વિશાલ સંદિને લક્ષમાં લેવી, સર્વે પ્રકારની ગૂંચવણો છતાં તેનો ઉડો અભ્યાસ ચલાવવો, એ આપણે માટે સત્યની અતિમ પરિપૂર્ણતા પામવામાં કદાચ જરૂરની ભૂમિકાઓ સમાન પણ હોય.”

(આગળ ચાલુ.)

The Theosophist.

॥ પૂર્વમોમાંસાદર્શન ॥

(અનુસંધાન ગતવર્થ છેલ્લાંઅંકથી.)

આ પાઠમાં વિધિનું પ્રામાણ્ય કહ્યું. તે વિધિ પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ અને કલ્પ્ય એવા એવા બેદથી બે પ્રકારનો છે. પ્રત્યક્ષ વિધિ બે પ્રકારનો છે—અર્થ કર્મ વિધિ અને શુભ કર્મ વિધિ. શુભ કર્મ વિધિ વળી ત્રણ પ્રકારના છે, અદ્યાર્થવિધિ, દ્યાર્થવિધિ, અને દ્યાર્થવિધિ. તેમાંનો દ્યાર્થવિધિ તથા દ્યાર્થવિધિ બન્ને બંને પ્રકારના છે તેમનાં નામ પ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિ છે. દ્યાર્થ પ્રતિપત્તિવિધિનું દ્યાર્થ એ છે કે ચાત્વાલં કૃષ્ણા-વિષાણાં પ્રાસ્યાતિ યાગ માટે ચોકસ કરેલી ભૂમીમાં કાળાં શીંગડાંવાળા ગાયને લાવવી અને દ્યાર્થવિધિ પ્રતિપત્તિ વિધિનું ઉદાહરણ એમ છે કે આશ્રાય કર્મ સ્વિંષ્ટકૃત્ અંગ કર્મમાં દેવતા તે સ્વિષ્ટકૃત અગ્નિ હોવા જોઇએ દ્યાર્થપ્રતિપત્તિ શુભકર્મ વિધિનું ઉદાહરણ મૌહીનવહંતિ ડાંગર ખાંડવી જોઇએ. અને દ્યાર્થવિધિપ્રતિપત્તિ શુભકર્મવિધિનું ઉદાહરણ પુરાંઢાડાં ગ્રથયતિ પીંડ કરીને તેનો પુરોડાશ યાપીને કરવો, એ છે.

પુનઃ ઉત્પત્તિવિધિ, વિનિયોગવિધિ, પ્રયોગવિધિ. ને અધિકારવિધિ, એમ વિધિ ચાર પ્રકારના છે, અને પ્રત્યેકના, કૃત્વર્થ, પુરુષાર્થ એમ બંને પ્રકાર છે.

કૃત્વર્થ ઉત્પત્તિ વિધિનું ઉદાહરણ સમિષ્ઠોચજ્જતિ મનિધને હોમવું એ છે; અને પુરુષાર્થ ઉત્પત્તિવિધિનું ઉદાહરણ અગ્નિહોત્રં જુહોતિ અગ્નિહોત્ર નામના યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી એ છે. કૃત્વર્થવિનિયોગવિધિનું ઉદાહરણ મૌહીન્મોક્ષતિ ડાંગરને પ્રોક્ત કરવું જોઇએ એ છે, અને પુરુષાર્થવિનિયોગવિધિનું ઉદાહરણ યાજ્ઞયેત્ અદ્યપયેન્ દ્રવ્યની ઇચ્છાવાળાએ યાગ કરાવવો, અધ્યાપન કરાવવું એ છે. કૃત્વર્થપ્રયોગવિધિનું ઉદાહરણ આરંભણિયયા ઇષ્ટયા યજેત આરંભણીય નામની મંત્રિવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી એ છે, અને પુરુષાર્થપ્રયોગવિધિ બે પ્રકારના છે,—એક પુરુષાર્થ અવાન્તર પ્રયોગવિધિ એનું ઉદાહરણ પૌર્ણમાસ્યાં પૌર્ણમાસ્યા યજેત, અમાવાસ્યાયાં અમાવાસ્યા યજેત પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણમાસ્યા નામના યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી. અમાવાસ્યાને દિવસે અમાવાસ્યા નામના યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી એ છે, અને બીજો પુરુષાર્થ મદા પ્રયોગવિધિનું ઉદાહરણ સમેદર્શપૌર્ણમાસાઙ્યામ સ્વર્ગકામોયજેત આગ્નેયાદિ ત્રણ યાગ-વાળો હશે અને આગ્નેયાદિ ત્રણ યાગવાળો પૌર્ણમાસ્ય યાગ એ બંને યાગવડે સ્વર્ગની ઇચ્છા-વાળાએ ઇષ્ટની ભાવના કરવી.

કૃત્વર્થ અધિકારવિધિ બે પ્રકારના છે.—એક નૈમિત્તિક હોઇને અદ્યપ નિર્ધાર્તાર્થ એનું ઉદાહરણ મિષ્ઠેજુહોતિ પુરોડાશ કપાલ શટી ન્યય ત્યારે હોમ કરવો જોઇએ એ છે, ને બીજો નૈમિત્તિક નદી હોઇને સદ્યપ નિર્ધાર્તાર્થ કૃત્વર્થ અધિકારવિધિ એનું ઉદાહરણ હિંસ્યાત્, પરદાશન્ ગચ્છેત્ હિંસા કરવી. પરદાશન કરવું એ છે. તથા પુરુષાર્થઅધિકારવિધિ

ત્રણ પ્રકારના છે —કામ્ય, નૈમિત્તિક, અને સંવસિત.....તેમાંના કામ્ય એ પ્રકારના છે; એકે તો કર્મફલસંબન્ધપર જેનું ઉદાહરણ દર્શોર્ણમાસાધ્યામ્ સ્વર્ગકામો યજેત એ છે અને બીજે ગુણફલસંબન્ધપર કામ્યપુરુષાર્થોધિકારવિધિ. તેનું ઉદાહરણ દદન્તેન્દ્રિય કામસ્ય જુહુવાત્ હન્દ્રિય કામનાવાળા પુરુષે અગ્નિહોત્ર યાગમાં દર્દોરૂપ ગુણવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી એ છે.

નૈમિત્તિકપુરુષાર્થોધિકારવિધિ એ પ્રકારના છે, એક તો નિયતનિમિત્તક જેનું ઉદાહરણ ય.વજીવમગ્નિહોત્ર જુહોતિ શ્લોકે જીવન નિમિત્તક અગ્નિહોત્ર કરવું જોઇએ એ છે, અને બીજે અનિયતનિમિત્તકપુરુષાર્થોધિકારવિધિ, તેનું ઉદાહરણ યસ્યાહિતાગ્રેન્દ્રિર્મહાન્દહેત્ ક્ષામચત્તેન્દ્રોરુડાશમશકપાલં નિર્વપેત્ આદિતામિવાળા અગ્નિહોત્રિતું ધર અગ્નિથી બળી નય તો ક્ષામવત્ ગુણવાળા અગ્નિદેવતાને માટે આઠ કપાલમાં સંસ્કાર કરેલા પુરોડાશનો હોમ કરવો જોઇએ.

સંવસિત પુરુષાર્થોધિકાર વિધિના એ પ્રકાર છે. એક તો નિનિત્તગત્ય દોષનાશરૂપ સંવસિત, અને બીજે ઇતરફલસંવસિત. તેમાં વળી પહેલાના એ વિભાગ છે. એક વિદિ. તાતિકનિમિત્તક જેનું ઉદાહરણ યો અમાવાસ્યાં વાર્ણમાસોચાતિપાતથેદમ્નયે પરિશુતે. ડષ્ટાકપાલં નિર્વપેત્ એ અગ્નિહોત્રી પુરુષ અમાવાસ્યા અને પૂર્ણમાસી યાગોનો (અતિ. પાત) નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે તેને પરિશુત ગુણવાળા અગ્નિદેવતાને માટે આઠ કપાલમાં સંસ્કાર કરેલા પુરોડાશનો (નિર્વાપ) હોમ કરે, એ છે, અને બીજે વિભાગ નિપિદ્વાયરૂપ નિમિત્તક છે, તેનું ઉદાહરણ એ છે કે યજ્ઞેન્દ્રૂપમુરમ્પૃશેત્ ઇપતેવાયોરિતિપટેત્ એ. કાશ (યુષ) યમ રથંબને રપથં કરે તો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત બદલ ઇપતેવાયો એ મંત્રનો પાઠ કરે, મંતરફલસંવસિત પુરુષાર્થોધિકારવિધિનું ઉદાહરણ એ છે કે ઘૈશ્વાનરં દ્વાદશ કપાલં નિર્વપેત્ પુષ્પેજાતે પુર. નન્મ પશી વૈશ્વાનારં દેવતા સંબન્ધિ આર કપાલમા સંસ્કાર કરેલા પુરોડાશનો નિર્વાપ કરે, ઇત્યાદિ.

પુનઃ પ્રકાશન્તરથી વિધિના અગિયાર વિભાગ છે, સામાન્યવિધિ, વિશેષવિધિ, પ્રતિ. સવવિધિ, અભ્યનુગાવિધિ, ઉપસંહારવિધિ, વ્યવસ્થાવિધિ, પ્રવૃદ્ધસવિધિ, અભ્યાસવિધિ, સા. ધારણુવિધિ, ઉત્કર્ષવિધિ, ને અપકર્ષવિધિ. તેમાંના પ્રતિપ્રસવ, અને અભ્યનુગાવિધિ કેટલાકના મતમાં એકજ છે જેમના મતમાં- એક છે તેનાં ઉદાહરણ કે વર્ણનાંતુકર્મણામ. સ્પષ્ટિણિ કર્માણિજીવિકા । યાજનાઘ્યાપનેચૈવ ચિત્તુદ્ગમ્ય પ્રાતિપ્રદાઃ ॥ ૫૬૧પાકન., યજ્ઞન યાજન, અને જ્ઞાન પ્રતિમદ એ છે કર્મમાંનાં પાકન, યાજન અને પવિત્ર પુરુષથી પ્રતિમદ એ ત્રણ કર્મો આજીવિકાને માટે છે, એ અભ્યનુગા વિધિ છે, અને ક્રીતરાજકો અમોઽપ્યાજઃ હીકરો વેચાતો લેવાથી રાજ યજ્ઞાનું અન્ન અમોઽન્ય છે કિંવા સોમમત્તાને વેચનારનું અન્ન અમોઽન્ય છે, એ પ્રતિપ્રસવ વિધિ છે.

એ અગિયાર વિધિઓ કૃત્વર્થ અને પુરુષાર્થ એમ બન્ને પ્રકારના છે. તેમાં આહુવ

નિયે જુહોતિ આહવનિય અનંદે ।મ કરવો જોઇએ, કૃત્ય સામાન્ય વિધિનું ઉદાહરણ છે; વૃષ્ટિકામોયજેત શૃષ્ટિની કામના વાળાએ યાગ કરવો જોઇએ, એ પુરુષાર્થ સામાન્ય વિધિનું ઉદાહરણ છે; પદેવદે જુહોતિ ધોડાને ડગલે ડગલે અશ્વધ યાજ્ઞએ હોમ કરવો જોઇએ, એ કૃત્ય વિશેષ વિધિ છે; અથયરુદ્રેશ્વરિનામે વાષિઢતા જાયેત સર્વમાયુ રીયાદિતિ તિલૌદનં વાચયિત્વા સર્વિષ્મન્ત મશ્નીયાત તામીશ્વરો જનયીતવૈ ॥ મ્હને પરિણતા પુત્રિ થાય એમ જોતી ઇચ્છા હોય તેણે સર્વમાયુરોચાત વિગેરે મંત્રો નો પાઠ કરીને તલ ચોખાની ખીચડી સંધી ધી નાખીને ગૃહિણીને ખવડાવવી જોઇએ, તો ઇશ્વર એની પુત્રી આપે, એ પુરુષાર્થનિર્દેશવિધિ છે; પૂવાપ્રવિષ્ટમાગઃ પૂના દેવતા દાંત વગરના હોવાથી પુરોડાષનો વચ્ચે લોટ વાળો ભાગ તેમને દેવો જોઇએ, એ કૃત્યપ્રતિપ્રસવવિધિ છે; ગ્રહણેષુ શ્રાદ્ધમાચરેત્ ગ્રહજુમાં શ્રદ્ધ કરવું જોઇએ, એ પુરુષાર્થ પ્રતિપ્રસવવિધિ છે;

વળી પ્રતિપ્રસવ વિધિ પાંચ પ્રકારના છે:—લુપ્તાર્થ પ્રતિપ્રસવ, ભૂતાનિરિક્ષ પ્રતિપ્રસવ, પર્યુદસ્તપ્રતિપ્રસવ, નિયમવિધિદ્વારા ફલવ્યાવર્તિતવિષય પ્રતિપ્રસવ, અને પરિસંખ્યા દ્વારા વ્યાવર્તિત વિષય પ્રતિપ્રસવ. તેમાં પૂવાપ્રવિષ્ટમાગઃ કિંવા કૃષ્ણલચરો ઘૂંતં અપયતિ સુવર્ણનઃ ચરમાં ધો તાવતું જોઇએ, એ બે પ્રથમ પ્રકારના પ્રતિપ્રસવ વિધિનાં ઉદાહરણ છે; ગ્રહણેષુ શ્રાદ્ધમાચરેત્ એ બીજા પ્રકારના પ્રતિપ્રસવ વિધિનું ઉદાહરણ છે; અગ્નિવોમીયંપશુમાલમેત અગ્નિષોમ દેવતા સંખ્યધિ પશુનું આલમ્બન કરવું જોઇએ એ પ્રતિપ્રસવ વિધિ, માહિત્યાત્સર્વાભૂતાનિ કાઈ પણ પ્રાણીની હિંમા કરી નહોં એ નિષેધને લીધે સિદ્ધ છે, અને તે નિષિદ્ધ પ્રતિપ્રસવનું ત્રીત ઉદાહરણ છે. વૃત્તૈરેવાર્દિવિષયં કર્ત્તવ્યં વરણ કરેલા બ્રાહ્મણો પાસે ઋત્વિજનું કર્મ કરાવવું જોઇએ, એ પર્યુદસ્ત પ્રસવ વિધિ છે, તે વરણ નિયમમાં વરણ નહોં કરેલા બ્રાહ્મણોની આરુતિ મારે વરણ નહોં કરેલા બ્રાહ્મણ સામિધિની ઋચાઓ બજેછે એ વાક્યથી વરણ નહોં કરેલા હાતાને પણ પ્રતિપ્રસવ થાયછે, એ ત્રીજા વિધિનું ઉદાહરણ છે. હૃદયસ્થાગ્રે અવગ્રાસિ હૃદયના અમ્બાગમાં અવગ્રાહન કરવું જોઇએ, એ પરિસંખ્યાદ્વારા વ્યાવર્તિતવિષય પ્રતિપ્રસવવિધિનું ઉદાહરણ છે.

અગિયારમાંનો ચોથો વિભાગ જે અભ્યનુષ્ઠાવિધિ તેના પુરુષાર્થ બેદનું ઉદાહરણ ક્રોતરાજકો મમોઽવાદ્ધઃ છે; અને તેના કૃત્ય બેદનું ઉદાહરણ આગળ કહેવામાં આવશે.

પુનઃ અભ્યનુષ્ઠાવિધિ એ પ્રકારના છે. એક અવ્યાવર્તિતવિષય અને બીજા વ્યાવર્તિત વિષય. તેમાંના પ્રથમનું ઉદાહરણ યજ્ઞાંતુ કર્મણામસ્ય એ છે. અને વ્યાવર્તિત અભ્યનુષ્ઠાવિધિ પાંચ પ્રકારના છે: નિષિદ્ધ વિષય, પર્યુદસ્ત વિષય, અનિયમ વ્યાવર્તિત વિષય, પરિસંખ્યા વ્યાવર્તિત વિષય, અને ઉપસંહાર વ્યાવર્તિત વિષય. તેમાંનો નિષિદ્ધ વિષય વ્યાવર્તિત અભ્યનુષ્ઠાવિધિ વળી એ પ્રકારના છે. એક સામાન્યરૂપ, તેનું ઉદાહરણ નરીક્ષિતસ્યાન્નમશ્રિયાત યજ્ઞમાં દીક્ષા લીધેલા પુરુષનું અન્ન નહોં ખાવું જોઇએ; તેમજ જીવિતાત્મ્ય યમાવજ્ઞો યોઽન્નમશ્નિયતસ્તતઃ આકાશ મિવપંકેન ન સ વાપેન લિપ્યતે ॥ અન્ન નહોં મળવાથી મરણ સમય આવેતો ગમે તેનું પણ અન્ન ખાઈ નિર્વાહ કરવો, એમ કર

વે. એમ કરવાથી કાંતો આકાશની જેમ; પાપથી નિર્જેપન રહેશે, એ પણ ઉદાહરણ છે. અને બીજો વિશેષ રૂપ, તેનું ઉદાહરણ ક્રીતરાજકો અમોઝ્યાસ છે.

બીજો પર્યુદસ્ત વિષય-વ્યાવર્તિતવિષય અભ્યનુસાર વિધિ-પણ એ પ્રકારના છે. એક સામાન્યરૂપ તેનું ઉદાહરણ યજમાનસ્ય મદ્દે અક્ષિતઘ્નમ્. યજમાનને ઘેરજ ખાતું. જોષ્ઠએ, એક; અને બીજો વિશેષ રૂપ; ને તેનું ઉદાહરણ અક્ષિતઘ્નમ્-વપાર્યાં દુતાયામ વપારો હોમ થયા પછી બાજન કરવું જોષ્ઠએ; એ છે.

ત્રીજો અનિયમ વ્યાવર્તિતવિષય અભ્યનુસાર વિધિનું ઉદાહરણ મઝીઘંસ્તુ યયોક્તેન્દ્રાક્ષણઃ સ્વેત્ત્વં કમ્પણા. જીવેત્કાન્ત્રિય ધર્મેણ બ્રાહ્મણને પોતાના કર્મથી આજીવિકા નહીં ચાહે, તો ક્ષત્રિય ધર્મ વડે આજીવિકા ચલાવવી એ છે.

ચોથો પરિસ્પ્રધાવ્યાવર્તિતવિષય અભ્યનુસાર વિધિનું ઉદાહરણ પંચ પંચ નચામદયા પાત્યઃ નખવાણા સચસાદિ પાંચ પ્રાણિઓમાંથી બક્ષણ કરવું તે માત્ર અખને અભાવેજ એ છે. અને પાંચમો ઉપસંહારનું ઉદાહરણ મત્તપૂર્વોદ્યાક્ષણોમિદેત બ્રાહ્મણ પશુના અલચારીએ ભિક્ષા માગતાં “ ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ ” એમ ભવત શબ્દ પહેલો બોલવો.

અગિયાર વિભાગમાંના પાંચમા ઉપસંહાર વિધિના પણ કૃત્ય ને પુરુષાર્થ એ પ્રકાર છે. આગ્રેયં ચતુર્ઘાંકરોતિ અગ્નિ દેવતા સંબન્ધિ પુરોગ્રથતા ચાર વિભાગ કરવા-એ કૃત્યનું ઉદાહરણ છે. અને મદ્દદા દ્વાદશાદ્યાન્તિ મૈક્ષત્ત્વર્ચચરેત્ બ્રહ્મહત્યા કરનારો બાર વર્ષ નર-કપાક્રમાં ભિક્ષાટન કરી ખાધ એ પુરુષાર્થ ઉપસંહાર વિધિનું ઉદાહરણ છે. પુનઃ ઉપસંહાર વિધિ નિયમિત ને અનિયમિત બેથી એ પ્રકારના છે; આગ્રેયં ચતુર્ઘાંકરોતિ એ નિયમિતનું ઉદાહરણ છે; અને યજુર્યંકરયમઘ્વર્ય ષઃ દદાતિ; પ્રકાર; વાળો રથ અધ્વર્યુને દાનમાં આપવો એ અનિયમિતનું ઉદાહરણ છે.

છઠ્ઠો વ્યવસ્થાવિધિ કૃત્ય પુરુષાર્થ બેથી એ પ્રકારનો છે. ચાર્વકી પૌર્ણમાસ્યા-મનુચ્યેતે ષૂદ્રઘ્નતિ અમાવાસ્યામ પૌર્ણમાસીને દીવસે વર્તુદ્ધી ઋચા બજુવી, ને અમાવાસ્યાને દીવસે બૃધન્વતિ ઋચાઓ બજુવી એ કૃત્યનું ઉદાહરણ છે, અને અયાદેપર્ષણ્યે-કોદિદ્વકુર્યોત્ પર્ષણે દીવસે ક્ષપ્તિથિ હોય તો એકદિષ્ટ બ્રાહ્મ કરવું એ પુરુષાર્થ વ્યવસ્થાવિધિનું ઉદાહરણ છે, પુનઃ વ્યવસ્થાવિધિ ત્રણ પ્રકારના છે; ઉભેપ્રાત્ત, અતુભેપ્રાત્ત; અને અન્વત્ત; પ્રાત્ત, તેમાં પહેલાનું ઉદાહરણ ચાર્વકી પૌર્ણમાસ્યા-મનુચ્યેતે છે; ને બીજાનું ચતુર્ઘોદ્યાપૌર્ણમાસીમિસ્રુપેત્ પંચહોદ્યામાવાસ્યામ પૌર્ણમાસીમાં ચાર હોતા અને અમાવાસ્યામાં પાંચ હોતા વડે અગ્નિમર્યજુ સરકાર કરે, એ ઉદાહરણ છે, અને ત્રીજાનું ઉદાહરણ પ્રયાજસ્તનૂનવાદન્વેપાં નારાસીમન્વાહ પ્રયાજતો તત્તપાતથી ભિન્ન સર્પિદાદિ પાગમાં નારાયસી નામની ઋચાઓ બજુવી ધૃત્યાદી છે.

પુનઃ વ્યવસ્થાવિધિ એ પ્રકારના છે; એક ન્યાયમ્ય ને બીજો વાચનિકી તેમાં પહેલાનું ઉદાહરણ આજ્યંપ્રલાપયતિ ધીને ઐગ્રાવતું જોષ્ઠએ; અને વાચનિકી વ્યવસ્થાવિધિ પાંચ પ્રકારના છે; દેશનો વ્યવસ્થા કાલનો વ્યવસ્થા, કર્મનો વ્યવસ્થા, ફલનો

વ્યવસ્થા અને નિમિત્તોત્તરવ્યવસ્થાઃ મધ્વયુઃ મદ્યૌહવિષ્વાસાદયતિ અધ્વયુઃ આ-
 દવિર્ભાગિનુ આસાદન કરવું જોઇએ, અને તે ઉત્તર દિશામાં હાઈ જવાનું હોય છે,
 માટે દેશતોત્તરવ્યવસ્થાનું ઉદાહરણ છે, તેમજ નર્મદોત્તરમાગેનું કર્ત્તવ્ય સિદ્ધયુક્તકે
 કૂલીરેસંસ્થિતે માનાવુપાકુર્યાત્તુદક્ષિણે નર્મદાની ઉત્તરમાં ઉપાકર્મ સિંહસ્થ સૂર્યમાં
 કરવું. ને નર્મદાની દક્ષિણમાં કકેસ્થ સૂર્યમાં ઉપાકર્મ કરવું; કાલતોત્તરવ્યવસ્થાનું ઉદાહરણ
 વસન્તે ગ્રાહ્યજોડિનાદધીત ધ્રીષ્મે રાજન્યઃ । શરદીવૈદ્યઃ । ષર્પાતુર્યકારઃ
 સોમયાગ માટે બ્રાહ્મણે વસન્ત ઋતુમાં આદરનીપામિનું આદાન કરવું, ક્ષત્રીયે ગ્રીષ્મ
 ઋતુમાં, વૈશ્યે શરદઋતુમાં, અને સુધારે વર્ષાઋતુમાં છે; સમુદ્ર મંત્રસાધ્યાયેત્ રથાતઃ
 સામની સ્તુતિ કરતી વેળા મનવડે સમુદ્રનું ધ્યાન કરવું, એ કર્મતોત્તરવ્યવસ્થાનું ઉદાહરણ
 છે; મૃગમયેનપ્રતિષ્ઠા કામસ્ય પ્રણયેત્ । કાંસ્યેન વ્રહ્મવર્ચસ કામસ્ય । ગોદોહનમાં
 પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છાવાળાએ માટીના પાત્રમાં પાણી લાવવું જોઇએ, અને બ્રહ્મવર્ચસ કમતા-
 વાળાએ કાંસાના વામણમાં. એ ક્ષતોત્તરવ્યવસ્થાનું ઉદાહરણ છે; અને નૃણામકૃત
 ચૂડ નામશુદ્ધિને શિક્ષી સ્મૃતઃ । નિવૃત્ત ચૂડકઃનાં તુ ત્રિરાટ્યાચ્છુદરિષ્યતે ।
 યુગકર્મ નહીં કરેલા બાળકના મરણનું સ્તક એક ગુનિતું હોય છે. ને યુગકર્મ કરેલાનું
 સ્તક ત્રણ સત પાળવું જોઇએ, એ નિમિત્તોત્તરવ્યવસ્થાવિધિનું ઉદાહરણ છે. કેટલાકના
 મતમાં કર્મોત્તરવ્યવસ્થા અને સંસ્કાર્યોત્તરવ્યવસ્થા એમ બે વધુ પ્રકાર પણ છે. તેમાં પયોમતં
 ગ્રાહ્યજાત્યા યવાગુરાજન્યસ્યા યાગમાં દીક્ષિત બ્રાહ્મણે દુધ પીને રહેવું જોઇએ, ને ક્ષ-
 ત્રિયએ કાંઠા પીને રહેવું, એ ખેલાનું ઉદાહરણ છે; અને મર્માષ્ટમેડ્દેકુર્વોત ગ્રાહ્યજાત્યો-
 પનાયનમ્ મર્માદેકાદશોરાજો મર્માત્તુદાદશોવિશઃ ગર્ભથી માંડીને આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણને
 જનેષ્ઠ દેવું, ક્ષત્રીને અગિયારમે વર્ષે, અને વૈશ્યને બારમે વર્ષે, એ સંસ્કાર્યોત્તરવ્યવ-
 સ્થાનું ઉદાહરણ છે.

કૃત્યપર્યુદાસવિધિનું યજ્ઞતિ તુ યે યેજામહં કરોતિ નાનુયાજેતુ । પ્રક-
 તિવાહ્નિકૃતિ કર્ત્તવ્યઃ પ્રતિયાગની જેમ વિરૂતિ યાગ કરવો જોઇએ અને ચોદના વિધિ
 કહે છે તેથી દર્શપાર્શ્વમાસરૂપ પ્રતિયાગમાં પ્રયાજને અનુયાજી વિરૂતિયાગો હોય છે
 તેમાં સમિધોયજ્ઞતિ ઇત્યાદિ મંત્ર બહીને પાંચ પ્રયાજયાગ કરવાના હોય છે તેમાં યજ્ઞતિ
 બોલવાને બદલે યેયજ્ઞામદ્દે બોલવા જોઇએ છે, પણ અનુયાજ નામના વિરૂતિયાગમાં તેવો
 ફેરફાર નહીં કરવો, એ ઉદાહરણ છે; અને પુરુષાર્થ પર્યુદાસવિધિનું નેત્રેતોચન્તમાદિત્યં
 બ્રહ્મચારીએ ઉગતા સૂર્યને જોવો જોઇએનહીં, મતલબ ઇક્ષણ વર્ષેજ ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓ
 કરવી જોઇએ, એ છે આ પુરુષાર્થ પર્યુદાસવિધિને સ્વતંત્રપર્યુદાસવિધિ પણ કહે છે. અને
 કૃત્યપર્યુદાસને ઉદેશ્ય વિશેષ પણ પરંતર પર્યુદાસવિધિ પણ કહે છે.

પુનઃ પર્યુદાસ વિધેય વિશેષણત્વનામથી એક પ્રકારના છે તેનું ઉદાહરણ નાર્દેયં
 કૃણિતે યજ્ઞમાને સપિણ્ડનું યાગમાં વરણ કરવું નહીં.

પુનઃ પર્યુદાસવિધિ સોળપ્રકારનો છે, તેમનાં ઉદાહરણને સ્વરૂપ નિષેધના પ્રકરણમાં કહેવાશે.

કૃત્યઅભાવવિધિનું ઉદાહરણ મગ્ન્યમાવે ચિપ્રસ્યપાળાવેવોપપાદયેત્ અમિના
 અભાવમાં બ્રાહ્મણના હાથમાંજ આદના પિણ્ડ નિવેદન કરીને આપવા.

પુરુષાર્થે અભાવવિધિનું સત્રાયાગૂર્વચિન્નજિતાયજેત સત્રયાગના ગાયવાણા પચ-
માને વિશ્વજીત નામના યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી.

સાધારણ વિધિ બે પ્રકારના છે, એક વિનિયોગ સાધારણ અને બીજો અનુંશાન
સાધારણ યવાદિત્યાયાં ઘર્હિસ્તદુપસદાંતદગ્નિષોભિયસ્ય આદિત્યેષ્ટિમાં વાપરેલો દર્ભજ
ઉપસદયાગમાં અને અગ્નિષોભિયયાગમાં વાપરેલો જોષ્ઠએ, એ પ્રથમનું ઉદાહરણ છે; અને
દીક્ષાસુયુપંછિનત્તિ અગ્નિષોભિય દીક્ષામાં મૂળનું છેદન કરવું જોષ્ઠએ, એ બીજાનું
ઉદાહરણ છે.

ઉત્કર્ષવિધિનું ઉદાહરણ અગ્નિમાઘતાદુઘર્વં અનુવાજૈશ્ચરન્તિ અગ્નિ માઘત દેવતાનું
કર્મ કર્યા પછી અનુવાજ નામનો યાગ કરવો જોષ્ઠએ છે.

અપકર્ષવિધિનું ઉદાહરણ પણ દીક્ષાસુયુપંછિનત્તિ છે.

પુનઃ સામાન્યાદિ અગ્નિવાર પ્રકારના વિધિ દૃષ્ટાર્થે અને અદૃષ્ટાર્થે ભેદથી બે પ્રકારના છે, ને ને દૃષ્ટ અદૃષ્ટ રૂપ ઉપરથી તેમનાં ઉદાહરણો સમગ્ર હેવાં.

વળી પ્રકારાન્તરે વિધિ આઠ પ્રકારના છે:—ધાત્વર્થમાત્રવિધિ, સમુચ્ચધાત્વર્થવિધિ,
ક્રિયિતક્રિયધાત્વર્થવિધિ, વિશિષ્ટધાત્વર્થવિધિ, ધાત્વર્થકરેશનઅન્યવિધિ, ધાત્વર્થે અન્યયોઃ
સંબંધવિધિ, ધાત્વર્થાનુરક્તેનપ્રત્યયેનઅન્યયોઃસંબંધવિધિ અને ધાત્વર્થ પરિત્યાગેન અન્યયોઃ
સંબંધવિધિ તેમનાં ઉદાહરણો દ્વિતીયાધ્યાયમાં કહેવાશે.

પુનઃ વિધિ ત્રણ પ્રકારના છે:—અપૂર્વવિધિ, નિયમવિધિ, અને પરિસંખ્યાવિધિ, એ
ત્રણે વિધિ વળી ચાર ચાર પ્રકારના છે:—જાતિવિધિ, દ્રવ્યવિધિ, ગુણવિધિ, અને ક્રિયા-
વિધિ. છાદિરવીર્યકામસ્વયુપંકુર્વાત જગની ઇચ્છાવાગાએ ખેરનો યત સ્તમ્ભ કરવો,
એ જાત્યપૂર્વવિધિ છે; મોદોદ્દેન યજુકામસ્વપ્રણયેત્ એ દ્રવ્યાપૂર્વવિધિ છે; યદિ-
ક્ષામમતવાર્ણક પર્જન્યસ્પાન્નોચસદેહમિનુચાત્ એ વર્ણાદની ઇચ્છા કરે તો સદો
નામનો મંડપ નીચો કરવો, એ ગુણાપૂર્વવિધિ છે; અગ્નિહોત્રં જુહોતિ. એ ક્રિયા પૂર્વ-
વિધિ છે. એ ક્રિયા અપૂર્વ વિધિ દૃષ્ટાર્થે અદૃષ્ટાર્થે ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તેમાં દક્ષના-
જુહુયાત્ હંદ્રિયકામઃ હન્દ્રિય કામનાવાગાએ અગ્નિહોત્રમાં હઠી યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના
કરવી, એ દૃષ્ટાર્થ છે; અને અદૃષ્ટાર્થે ક્રિયાવિધિને દેવતાવિધિ કહે છે તે પાંચ પ્રકારના
છે:—તત્ત્વિય, ચતુર્થા, મંત્રવર્ણ, દ્વિતીયા, અને અર્ચવાદ, તેમનાં ઉદાહરણ ન્યાં ન્યાં આ-
વશે ત્યાં કહેવાશે. પુનઃ અપૂર્વ વિધિ બે પ્રકારના છે; કૃત્વર્થ અને પુરુષાર્થે સમિષ્ઠોયજતિ
એ કૃત્વર્થ, અને અગ્નિહોત્રંજુહોતિ એ પુરુષાર્થે છે.

નિયમવિધિ ત્રણ પ્રકારના છે: પ્રતિનિયમવિધિ, પ્રતિપતિવિધિ અને ઉત્તયાતિરિક્ત-
વિધિ. તેમાંનો પ્રતિનિયમવિધિ જાત્યાદિ ચાર પ્રકારના છે: કુન્માપાન્યજતિ કુન્માય
નામના આદરડે યાગ કરવો, એ જાતિ પ્રતિનિયમ છે; યદિમત્રાપદીશ્રિતાનામ્પ્રમીજન
યોડશ્ચનેદિષ્ઠઃ સ્વાત્તંતર્યસ્વપ્નિસ્વાચયેત્ એ યાગમાં દીક્ષિત પુરુષ મરણ પામે તો

તેના મજકના સંબંધિથી તેનું કામ લેવું. તથા યદ્યપાકૃતપશુપલાયેત અન્યતદ્વર્ણે તદ્વ્યસમાનયેત એમાં મરનાર પુરુષ એને બાળી જનાર પશુ એ પ્રત્યે છે. યદિકુર્ણ જ્ઞાદર્શનવિદ્વેદયો સપિન્લોહિત સારંગઃ સ્યાત્ત એ કાતીયથાભાવાળાને કૃષ્ણ સારંગ નહીં મળે તો ત્રાતો સારંગ લાવતો એમાં કાળો ને રાતો એ શુભ છે; તામિણેદ્વત્તે જુહમાસાદ્વયતિ એમાં જમણે હાથે શુદ્ધ લેવી એ ક્રિયા છે. એ સારે કૃત્યવિનિર્મિત છે, તે પુરુષાર્થ રૂપ તથી.

પ્રતિપત્તિ વિધિ ત્રણ પ્રકારના છે: દર્શાર્થ, એદર્શાર્થ, અને ઉભયાર્થ. ચત્તવાલે કૃષ્ણાં ચિત્તવાણાં પ્રાસ્યતિ યન્નશાળામાં કાળા શીંગડાં લાળું મૃગશર્પ મુકી દેવું; એ દર્શાર્થ છે. અગ્નયે સ્થિષ્ઠતે જુહોતિ, એદર્શાર્થ છે, ને અતુર્થી વિભક્તિથી અતુર્થી દેવતા અપૂર્વ વિધિનું પણ ઉદાહરણ છે; ઉભયાર્થનું રૂપ ઉપરથી સમજી લેવું. પ્રતિપત્તિ વિધિના ધણે પ્રકારે વિભાગ છે તે વાર્તિક, ન્યાયસુધા વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પરિસંખ્યાવિધિ એ પ્રકારના છે. શેષિ, અને શેષ. હમમમગ્રમ્ણં રશનામૃતસ્યે સ્વદવામિષ્વ નીમાદત્તે. ધમામગ્રમ્ણં એ મંત્ર બણીને ઘોડાની લગામ હાથમાં લેવી. એમાં ગર્ધભરશનાની વ્યવર્તિ હોવાથી શેષિ પરિસંખ્યા છે; ને હૃદયાગ્રે સ્વચ્ચન્તિ ઉદયની પાસે અવધાન કરવું, એ શેષ પરિસંખ્યાવિધિ છે. પુનઃ પરિસંખ્યાવિધિ એ પ્રકારના છે. શાખ્દિ અને આર્થિ. ઈણિદ્વૈ યજ્ઞસ્યોદરાણિ યજ્ઞનાં ત્રણ રથાનો છે. ન્યાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ અને અનુષ્ટુપ, તેનાથી અવાપ, ને ઉદાપ કરવા જોઇએ, એ શાખ્દિ છે, ને આર્થિ વળી એ પ્રકારના છે, પ્રાપ્ત, અને અપ્રાપ્ત. યજ્ઞૈર્વાતણ્ડુલૈર્વાજુહવાત્ એ પ્રાપ્તનું ઉદાહરણ છે, અને અપ્રાપ્ત પરિસંખ્યા તો પૂર્વપક્ષજ છે તેનું ઉદાહરણ ઉપલબ્ધ નથી અને શબ્દર સ્વામીના મતમાં પરિસંખ્યાવિધિ મુદ્દલ છેજ નહીં.

એ પરિસંખ્યાવિધિ પુનઃ કૃત્યર્થ પુરુષાર્થ એદર્શ એ પ્રકારનું છે. હમમમગ્રમ્ણં એ કૃત્યર્થ છે, અને પંચપંચનક્ષામહ્યાઃ એ પુરુષાર્થ પરિસંખ્યાવિધિનું ઉદાહરણ છે.

પુનઃ પ્રકારાન્તરે વિધિ નવ પ્રકારના છે. અધ્યાહાર, વિપરિણામ, અવધિતકરપના, વ્યવધારણ કરપના, શુભકરપના, અનુર્ગમ, ચંદિશબ્દપરિણામ, રમ્યધ્યાહાર, ને હેતુહેતુમત વિશ્વજિતા યજેત એમાં સ્વર્ગ કામ પદનો અધ્યાહાર હોવાથી પહેલાનું ઉદાહરણ છે; સત્કૂન્ જુહવાત્ એમાં સત્કૂના કરીને વિભક્તિનું વિપરિણામ છે. મારે બીજાનું ઉદાહરણ છે, પ્રાંતિષ્ઠાન્તિ હવાયપતા રાત્રીરૂપયન્તિ એ સોમ આગના કામમાં રાત્રી વાપરે તે પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, તેમાં યેપ્રતિષ્ઠાન્તિ તે પતારાત્રી રૂપયન્તિ એમ અવધિત પદનો સમન્વય હોવાથી એ ત્રીજાનું ઉદાહરણ છે; હૃદયૈર્ઋચા ક્રેયસં યજાએ બણવી મહેલે સ્વરે બોલવી એ ઉપક્રમ છે ને ઉપસંહારમાં પણ કરપના કરવાની હોવાથી ચોથાનું ઉદાહરણ છે; સૃષ્ટીરૂપદયાતિ ઇરા ગોઠવવી જોઇએ એ શુભ કરપના છે; અનુર્ગમ વિધિ એ પ્રકારના છે, એક પુરસ્તાવનુપંગ ને બીજો વસ્તાવનુપંગ, તેમાં પહેલાનું ઉદાહરણ છે કે યદિ ગ્રાહણો યજેત ધાર્હસ્પત્યં મધ્યં ત્રિધાયાદૃતિ માદૃતિહૃત્વા તમમિધારયેત્ । યદિરાજન્ય પેન્દ્રમ્ । યદિવૈદ્યો વૈશ્વદેવમ્ એમાં પેન્દ્ર અને વૈશ્વ-

કેવં એ બંને પદની પછી પૂર્વોક્ત મંદે નિપાદ્ય પદનો અનુવંન કરવાનો છે, અને અ-
યૈષ યજોતિઃ, અયૈષ વિશ્વજ્યોતિઃ, અયૈષ સર્વજ્યોતિઃ, एतेनसहस्रदक्षिणेनय
જેત એ વાક્યમાં एनेन વગેરે વાક્યની આગળનાં ત્રણ વાક્યોમાં અનુવૃત્તિ કરવાની છે,
માટે તે પરસ્પરાદ્યુપગે વિધિ છે; यदि द्वाद्वाणोयजेत એમાં यदि સ્પદનો ભાગ કર-
વાનો છે, यदिरोचंतरयंतर सामासामस्यात् એ આઠમાનું ઉદાહરણ છે; અને ऐन्द्र
वाचवानमृहानृहियात् ઇન્દ્ર વાચુ દેવતા સંબંધી સોમરસ પાત્રનું ગૃહણ કરવું તેનું
૨૧ રચંતર સામનું કર્તવ્ય પણ છે તે નવમાનું ઉદાહરણ છે.

એ પ્રમાણે પ્રસક્ત વિધિનું સંક્ષેપથી વર્ણન થયું. હવે કદમ્ય વિધિનું સ્વરૂપ કહેવાશે.

જે સ્થળે પ્રસક્તવિધિ ઉપસમ્પન્ન ન હોય તે સ્મૃતિ અથવા શિષ્ટાચાર માત્ર હોય તે
સ્થળે તે વિધિને માટે શ્રુતિ કદમ્ય કરી લેવામાં આવે છે, તેને કદમ્ય વિધિ કહે છે. તે
પાંચ પ્રકારની છે સ્મૃતિકદમ્ય, આચારકદમ્ય, વિધિકદમ્ય, અર્થવાદકદમ્ય, અને મંત્ર
કદમ્ય. હોલકાદયઃ પ્રાચરેવાક્રિયને એ હારીત સ્મૃતિનું વાક્ય છે, તે ઉપરથી વસંતો-
ત્સય હોળીકા કરવાની વિધિ કાર્ધ હુમ શ્રુતિમાં હશે એવી કદમ્ય કરી લેવી; આચાર
કદમ્ય વિધિનું ઉદાહરણ આગળ કહેવાશે; વિશેષણ વિધિનું ઉદાહરણ જે આગળ કહેવામાં
આવ્યું છે તેજ વિધિ કદમ્યનું છે; સ્વતન્ત્રતાયેવાદ અને વિધ્યન્તર શોધાર્થવાદ બેદથી અર્થ-
વાદ કદમ્યવિધિ બે પ્રકારના છે, તેમાંનો સ્વતન્ત્ર ત્રણ પ્રકારનો છે, ફલાર્થવાદ, સિદ્ધવત્ કીર્ત-
નાર્થવાદ, અને ઉપાખ્યાનાર્થવાદઃ यस्यર્પणंमयिजुहूमवति न स पापंशोकं धुणोति
જે યજમાનને ખાખરાની ગુદ્ડ હોય તેની અકાર્તિ સંભળાતી નથી; એમાં ૩૫ ઉપરથી
ખાખરાની ગુદ્ડનું વિધાન છે તે ફલાર્થવાદ છે; ઝાળિદૃઢવૃક્ષ સ્યોદરાણે એ ખીળનું
છે; અને મનુર્વૈવસ્ત્રતઃ ઇલાદિ ઉપાખ્યાન ઉપરથી જે વિધિ કદમ્ય છે તે ત્રીજા ઉપા-
ખ્યાનાર્થવાદકદમ્યવિધિનું ઉદાહરણ છે. વિધ્યન્તરશોધાર્થવાદ બે પ્રકારના છે, એક કર્તૃકો-
પાખ્યાન ૩૫ પરસ્મૈતિકદમ્ય, અને અનેક કર્તૃકોપાખ્યાન ૩૫ પુરાકદમ્ય. તેમાં
નાજ્યાન્નનોવોમીય એકાદશકપાલં પૂર્ણમાસં પ્રાયચ્છત્ આ ઇન્દ્ર એકલાનું ઉપાખ્યાન
હેલાથી ખેડાનું ઉદાહરણ છે. અને પુરાકદમે કુમારીણાં મૌઝૂજીવન્ધનમિષ્યતે એ
ખીળનું ઉદાહરણ છે; અને ત્રીજા વિધ્યન્તર શોધાર્થવાદ કદમ્યનું ઉદાહરણ ઉપરિઃ દેવેષ્વયો
ધારયતિ દેવતાને માટે સમિધો અભિના ઉપર મુકવાં, એ છે. મંત્ર કદમ્યનું ઉદાહરણ
વસંતાય કવિમ્મજ્જાનાલમતે વસંત દેવતાને માટે કપિન્ધવ પક્ષીનું આલંબન કરવું,
એ છે. એવી રીતે કદમ્ય વિધિનો સંક્ષેપ છે.

પ્રમાણ માત્રનું પરતઃપ્રામાણ્ય નિર્વાહિકાએ સ્વીકાર કર્યું છે, તો ત્રણ પરતઃ પ્રામાણ્ય
વાદમાં અનપર્યાદિ હોય હોવાથી પ્રમાણ માત્રનું સ્વતઃ પ્રામાણ્યજ સર્વ માનનીય છે; તે-
ટલા માટે વિધિ પ્રમાણ ધર્મમાં સ્વતઃ પ્રમાણ છે.

ઋતિ શ્રીમન્છાન્ત્યાનન્દં સરસ્વતી કૃત પૂર્વમીમાંસાદર્શનના પ્રથમાધ્યાય-
નાં તર્કપાદ નામ પ્રથમપાદની જૈમિનિ દૃઢયંવિકાસિની ટીકા સંપૂર્ણ.

જીવન નૌકા.

—❦—

સત્યાવનાઽસ્તિ પરાધર્મઃ।

આપણે દરેક મનુષ્યે મનુષ્યત્વ મેળવવાને આપણા અનેક વિચારો પૈકી આપણા વિચારનો મુખ્ય વિષય “જીવન નૌકાનોજ, હોવો ઘટે.

ધર્મ, દરજ્જા, સસ્ય, સ્નેહ અને પરમાત્મા એ બધા શબ્દો વિશે ઉડો વિચાર કરતાં એ બધા પર્યાય શબ્દો છે, એમ લાગેછે.

મનુષ્ય જીવન વિશે વિચાર કરતો થાય એ ઉગ્રામાં ઉગ્રી વાત છે. અને તેમાં ‘સસ્યનું’ તત્વ આમેજ કરવામાં આવે, તો વસ્તુ પામી શકે. એ નિઃસંશય છે. એટલે કે જીવન અને સસ્ય વિશે વિચાર કરવાથી જ પ્રશ્નિતાર્થ સરેછે. અલબત્ત એ ચિન્તન અનન્ય ચિન્તન હોવું જોઈએ.

મનુદેહરૂપી નૌકાદારા માણસ સંસારસાગર—ભવસાગર તરવા મથેછે. હેવી લાખખો કે કરોડો નૌકાઓ આ સંસારસાગર—ભવસાગરમાં તરતી દુખતી પ્રેક્ષકને જણાયછે. પરંતુ અદ્વિતોત્તર ! એ બધી નૌકાઓ પૈકી બાગ્યેજ કોઈ અદ્વિત—વિરલ વિશ્વતિ જ કિનારે પહોંચે છે એટલે કે વસ્તુને પિછાની શકેછે; વસ્તુની પિછાન કરી શકેછે.

દળરો નૌકાઓ ખરાબે લાધી કવખ્તે અયગ્રાઈ ને બાગીને બૂકા થઈ જાયછે ! દળરો નૌકાઓ વમળમાં પડી આમ તેમ બમ્યાં જ કરેછે ! દળરો નૌકાઓ વાવાઝોડોમાં સપડાઈ ઝિન્દગી પર્યન્ત બમ્યાં ને બમ્યાં જ બમ્યાં કરેછે.

દળંગ નૌકાઓ ભવસાગરને તળીએ જ વાસ કરેછે ! ત્યારે થોડીક નૌકાઓ ભવસાગર—સંસારસાગરમાં સલામત અને ડર વગર ચોતરફ ધૂમતી પણ જણાય છે ! એમ કેમ ?

મનુદેહરૂપી નૌકાઓ પૈકી જે નૌકાનું સંકલન સત્યનું હોયછે અને તે ઉપર ધર્મની ધૂળ ફરકતી હોયછે, એ નૌકા આઘાત ભવમાગરમાં—સંસારસાગરમાં બિલકુલ ડર વગર—ચોતરફ ધૂમી શકેછે. અને એ સદીસલામત હોયછે ! તેને વમળ, વાવાઝોડ કે ખરાબા કાઠપણ ઉપધિ ખરાબ કરી શકતી નથી ! કાં કે નૌકા કપાધિને તાબે નથી હોતી, પણ કપાધિને પોતાની તાબેદાર બનાવેલી હોયછે !

સત્યનું સૂકાન રનેહનું સૂકાન અને ધર્મનો વાવટો (ફલેંગ) ધારણ કરનારી નૌકા જ્ઞાનરે સત્યનું સૂકાન અને ધર્મનો વાવટો (ફલેંગ) ધારણ કરે છે. ત્હારે હજારો શાયતાનો અને હજારો બલાઓ ત્હને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે । છતાં એકજ સત્ય કે રનેહ હેવી હજારો બલાઓ અને હજારો શાયતાનોને એકજ પળમાં મહાત કરી શકે છે. અને એ પળ તે જ મનુષ્યની જિન્દગીમાં મહાપળ કે અજબ પળ ગણી શકાય । એ પળ તેજ મનુષ્યની જિન્દગીની ધન્યશય ગણાય.

મનુષ્યને પોતાની જિન્દગીમાં દેવી ધન્યશયો, ધણી વખત પ્રાપ્ત થાય છે, પણ મદમાગી જ ત્હને આદર આપી વધાવા શકે છે. અને તેજ જરૂર "જીવનનૌકા" દ્વારા સંસારસાગર-ભવસાગર સ્થેનમાં એકજ પળમાં તરી શકે છે; કિનારે પહોંચે છે, અને પરિણામે વસ્તુ પામી મેળવી શકે છે.

વપરોક્ત શાયતાન કે બજાઓ તે "ગીછ કોર્ટ" જ હોવાથી નથી પણ તે દુનિયા અને દુનિયાદારીનાં પ્રસોભનો જ છે । પ્રસોભનોને તામે યવું અને ત્હને આદર આપી સેવામાં પુરપૂર્વ પુરપૂર્વ નથી । એ તો એક પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ચીલા કે ધરડમાં ધસડાવાદ છે.

મનુષ્ય જે સંજોગોમાં અને જેવા સદચારમાં ઉછરેલું હોય છે ત્હેવા જ ત્હેના સંસ્કારો હોઈ ત્હેવી જ છાપો ત્હેના હૃદયમાં છપાએલી હોય છે.

ધર્મ અને પ્રસોભનનું મુરસુર પુદ્ધ મનુષ્યની જિન્દગીમાં દર પળે યાય છે પરંતુ એકજ વખત જ એ એ યુદ્ધ દારણ યુદ્ધ કરતમાં આવે—એ યુદ્ધ મહાભારતના જેવું મહાત યુદ્ધ માત્ર એક જ વખત કરવામાં આવે તો હમેશાની જેવા પ્રકારની લડાઈનું નિરાકરણ એક જ એ અજબ કે મહાત પળમાં એટલે કે એ ધન્યશયમાં જ થઈ જાય ।

આપણા "જીવનનૌકા" ૧૨ ધર્મની ધજા મહાગ્યા પછી અને રનેહ (સત્ય)નું સૂકાન લગાડ્યા પછી માત્ર ચોક્કસ દલેક્ષાં ધારણ કરવાની જરૂર રહે છે, અને તે માત્ર દયા, તપ, આન્તરયોગ, દંડતા, શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ છે.

જ્ઞાતા બંધુઓ ! જગતમાં મનુષ્યોનો કંઈ તોટો નથી, અને હાત્ર જે દરેક વ્યક્તિ નોકરી, વ્યાપાર, આદિ કાર્યો કરે છે, તે ત્હેમતા વિના (ત્હેમતા જન્મ પહેલાં) પણ યતાં રહેતાં હતાં અને સામ્પ્રત કાળે પણ આપણે એ કાર્ય છોડી દઈએ, તો તે કાર્ય યથા વિના પડ્યું રહેશે નહિ ! સારાંશ કે અમુક કાર્ય નોકરી ચાકરી કે વ્યાપાર ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાતીને આશ્રયિકા ચક્ષાવરી એ એકજ અને એટલો જ ઉદ્દેશ આપણા જન્મનો નથી ! જન્મનો હેતુ કાર્મ જૂહો જ હોડો અને કેતાથી પર છે ! આપણા જન્મનું કારણ તપાનું, મહું, શોષણ અને અનુસરણ એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ત્હને દૂર રાખી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાતી મનુષ્યો પીડા પોતાની જાતે જ જ્ઞાતી સે છે પોતાના જન્મનું કારણ પોતે જ છે.

એ બ્રહ્મી જ્વાલ છે. અને વિપયે વળી, અનેક સંકટો સહી, ખરી વસ્તુના જ્ઞાનના અભાવે બહારના સ્વરૂપમાં મોહ, પામી મોહમાં જ મરે છે.

પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન કરવા સ્થાનાર દરેક વ્યક્તિને એટલી તો તપાસ કરવી પડે છે, કે તે ગમે તે પન્થમાં હોય, ગમે તે ધર્મ સ્વીકારતો હોય અને ગમે તે ધર્માચાર્યને પૂજનારો હોય, પણ કાંઈ પણ ધર્મ મતથી જૂદો હોય શકેજ નહિ. છે પણ નહિ. સત્ય એજ રહેલ છે, એજ જ્ઞાન છે અને એજ ધર્મ છે. એજ દરજ છે. ધર્મનું સેવન એટલે કે સત્યનું સેવન, હોય, જોષ્ઠએ, ધર્મની પૂજા એટલે કે સત્યસ્વરૂપ રહેલ સ્વરૂપ પરમાત્માની પોતાની પૂજા છે.

મૂર્તિપૂજકો મૂર્તિપૂજનની સાથે સત્ય (રહેલ) ની પૂજા સ્વીકારતા ન હોય, તો એશક મૂર્તિપૂજકો પણ ધર્મશીલ આસ્તિક ન ગણાય.

ધર્માભિમાન, અને ધર્માન્ધતા એ બિન્ન બિન્ન વસ્તુ છે પરંતુ અત્ર ધર્મના અધડામાં ઉતરવાનો હેતુ નથી.

એક પરમચરિત્ર વૈષ્ણવ મરણદી (મર્યાદી) અને સ્વચ્છ મંદિરમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની મૂર્તિને પોડશોપચાર વિધિયુક્ત પૂજન અર્ચન કરનાર હોય, પરંતુ એટલા જ પૂજ્યભાવથી અને આન્તરના અનેક હૃદયના રહેલથી એ સત્યની પૂજામાં શામિલ ન હોય તો અલગત એ વૈષ્ણવ “ વૈષ્ણવ ” નથી.

વૈષ્ણવ જન તો લેને કહીએ જ પાંડુ પરાઈ જાણે રે:
પરદુઃખે ઉપકાર કરે, ને મન અભિમાન, ન આણે, રે।

વૈષ્ણવ જન.

આવું જ કરમાન શ્રીમદ્ભગવાચાર્યજીના વચનામૃતમાં પણ છે. અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળાને વૈષ્ણવ કહેવાને પુષ્ટિમાર્ગાનુયાયીઓ પણ કબુલ ન જાય એ સ્વાભાવિક નથી શું? અને એજ મુજબ દરેક દરેક ધર્મ અને પન્થ સત્ય (રહેલ) ધર્મ એટલે કે પ્રેમધર્મના મહદર્પણમાં આવી જાય છે એ બહુ સ્પષ્ટ છે.

પ્રેમધર્માનુયાયીઓ એ રીતે સત્ય (રહેલ) ની જ પૂજા કરનારા હોય છે. અને દરેક સત્યની પૂજા કરનાર વ્યક્તિનો ધર્મ સત્ય (રહેલ) ધર્મ અથવા, તો પ્રેમધર્મ છે, એમ કહેવાને કશીજ દરકત આવતી નથી. અને ધર્મના નામે પાડેલાં, અતેકાનેક, બિન્ન, બિન્ન વર્તણૂક કરતાં પ્રેમધર્મનું વર્તણૂક કેટલું વિરુદ્ધ અને મહદર્પણ છે તે વાંચનાર સદા જમાં રહમજ કે જોષ્ઠ શકે લેવી વાત છે.

આપણી “ જીવનનોક ” ની પ્રગતિ કદ દિશામાં રાખવી, તો રાખવી, પડે, એ

દિશાસિક ઝિન્દગીની રૂપરેષા દોરવાને દરેક વ્યક્તિને વિચારવા માટે જ માત્ર ઉપરોક્ત દેક પ્રસ્તાવનાનો ઉદ્દેશ્ય લખ્યો છે.

તેહારે હવે સત્ય (સતેહ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાને તથા ત્હેનું સેવન કરવાને જોઇતી દરતા અને શ્રદ્ધા મેળવવાને આપણે શું કરવું જોઇએ ? એ પ્રશ્ન સહેજ ઉત્પન્ન થાય છે.

સત્યાસત્યનું જ્ઞાન એટલે જ સત્ય (સતેહ)નું જ્ઞાન અને એ મેળવવાને શિષ્ટ વાચન, સત્સમાગમ અને સચિન્તાવન, આત્મમનન વગેરે દર આગ્રહથી કરવું એ વસ્તુ પ્રાપ્તિએ અર્થ આપવાસ્થક છે; શુદ્ધચિંતામાં ધણી ધણી કષ્ટાધિઓ નડ છે. પણ આત્મા સત્ય (સતેહ)નો જ્ઞાનમાદી યતાં જ અન્તરાનન્દ ઉત્પન્ન થવો શુદ્ધ થશે, અને તે ત્હેને ત્હેના માર્ગમાં ટકાવી રાખવાને જ્ઞાનબળ વખતોવખત પુરતો જશે. અને ધીમે ધીમે અસત્યના અન્ધકારને હણતાં સત્ય (સતેહ) સ્વરૂપ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટ થતાં જ મહાનુભાવની પ્રાપ્તિ ક્રમે ક્રમે ઉત્તરોત્તર અત્રિકાધિક થતી જ રહેવાની અને સત્ય (સતેહ) જ્ઞાનનન્દ કે જે દરેકે દરેક જાતના અનિત્ય આનન્દથી પર અને પરમાનન્દ છે. તે વખતના હોવા સાથે પોતાના આત્મ યોગના બળ વડે અનુભવશે, અને તેથી મનુષ્ય “ જીવનનૌકા ” કાઈ અનેરા સુખસાગરની શ્વેરનો ખ્દાર અનુભવશે અને પોતે પોતાની મેળે પોતાના આત્મ મન્યનમાંથી મેળવેલા પરમાનન્દમાં ન્હાતાં નિમગ્ન અને મસ્ત થઇ અપૂર્વ યાને અનિર્વચનીય પરમ સુખમાં મ્હાલવાને અને દુનિયા તથા દુનિયાદારીથી પર રહી પોતાની “ જીવનનૌકા ” વડે સહીસલામત ભવસાગર સ્હેજમાં નિઃશંક તરી જવાનો જ અસ્તુ.

ગમે તે સાધવી યા સાધુ ઓપુરૂષો ગમે તે પન્થ યા ધર્મમાં રહીને ઉપવાસ યા વ્રતાદિક કરીને તેઓ સત્ય (સતેહ) થી વિચલિત ન હોય તો ત્હેમની “ જીવનનૌકા ” એક સહીસલામત અને સત્યપ્રે છે; હોય જ એ નિર્વિવાદ છે.

મનુષ્યની અન્દર ત્હેનાં આંતરમાં એ પ્રકારની સમ્પત્તિઓ (શક્તિઓ) છે. (૧) આંસુરી (૨) દેવી, આંસુરી સમ્પત્તિ (શક્તિ) “ સ્વ ”ની પૂજા કરાવવા હરદય મંથતી હોય છે. હું મારી નાખું ! કાપી નાખું ! બાળી નાખું ! મ્હારી આગળ અન્ય કોણ ? શા હિંસામાં ! હું આમ તેમ કરી નાખું ! ઇત્યાદિ. (૨) દેવી સમ્પત્તિ (શક્તિ) પરની પૂર્ણમાં સોમિત્ત રહે એટલું જ નહિ પણ મહાયુલ સુદાં ધાય. નહિ. નહિ. નહિ બની શકે હેવું મ્હારાથી કેમ યાય ? હેવી મ્હારી શક્તિ ન હોવી ઘટે. અરસર ! મ્હારાથી બીજાનું બુદ્ધિ કેમ યાય ? શું મ્હારો એજ ધર્મ છે ? મ્હારો શરબમાં હેવું જ આવે છે ? નહિ. નહિ. નહિ. હેમાં મનુષ્યત્વ નથી. પોતાનું જાળવવું અને અન્યનું વંશસાંડવું એજ મ્હારાં ધાય છે. ઇત્યાદિ.

આંસુરી શક્તિ, કહો કે ચંપતનિયત પોતાને ગમતા વિચારો અને કામમાં પ્રવૃત્ત રહેવા તત્પર ધાય છે; તેહારે દેવી શક્તિ કહો કે મનુષ્યત્વ અને સાચું તો એજ દેવત્વ ત્હેને વારંવાર વારંવાર તત્પર રહે છે. આત્મા ત્હેને અન્દર ડાબે છે ! અને હાવા પ્રકારનો

મુગ્ધમુર કે પ્રભાવર્ષના હૃદયુક્તમાં જેનો વિજય થાય તેનું સામાન્ય મનુષ્યના અન્તર (આન્તર જગત) પ્રદેશમાં રથપાય.

આમુરી સમ્પતિ (સકિત) ના સરકરમાં વિકારી રસેન્દ્રિયો, ઉપરાન્ત અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો તથા મદ, મોહ, અહં ઇર્ષ્યાદિ હોય છે. અને તેનો “કમાન્ડર ઇન ચીફ” તે મન છે. મન એજ રસનો લોકતા છે. અ ! બિમ બિમ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા તે રસારવાહ લઇ મગા કહો કે મિથ્યાનન્દ કહો કે અનિત્ય સુખ ભોગવે છે : ભોગવી થકે છે. તેથી ઉલટૂં ફેરી સમ્પતિ (સકિત) માં સાત્વિક ગુણનુ પ્રધાનવર્તુ હોવાથી દયા, મનોનિઘ્રક (આત્મસંવન) તપ, આન્તરસૌચ્યાદિ તેના મૈનિકો હોવાથી એ સકિતની લગામ આટવાના હાયમાં હોય છે. એટલે કે આ દેવગણ સૈનિકોનો કમાન્ડર ઇન ચીફ તે આત્મા કહો કે પરમાત્મા પોતે હોય છે. આત્મવત્ સર્વમૂતેષુ એ તેનો મુખ્ય અને મુગ્ધ ઉદેશ હોય છે. એ પરમાં પોતાને અને પોતામાં પરને અનુભવતો હોય છે ! દાવા પ્રકારની વિચિત્ર રિપિતિ વચ્ચે આપણી “જીવનનોકા” નું સૂકાન આપણે મનને સ્વાધીન કરીએ તો બેસક આપણી નોકા અનેક પ્રકારના બધમાં સપડાઇ વટાળ, લાવાઝોડાં, ખરાબા, વખગ આદિ ઉપાધિમાં પડી અથડાઇ કુટાઇ બાગીને બૂકે થઇ જાય છે, અને હમેશાંને માટે ચિરકાલ નિત્ય સુખથી ને વિસુખ રહે છે. તેથી ઉલટું એ આપણે આપણી લગામ આત્માના તાબામાં રહેવા છપને આન્તરમાંથી દમબદમ પ્રકાર કરતા પ્રતિધ્વનિને તાબે થત : રહીએ તો કમથ : આપણામાંથી એક પછા એક આમુરી સમ્પતિ (સકિત) એનો વિનાશ થતાં જ આન્તર પ્રદેશમાં આત્મા રાજ્ય રથપાય છે. અને આપણી “જીવનનોકા” નું સૂકાન તેને સ્વાધીન કરવાથી આપણી “જીવનનોકા” સદૌસલામત અને ડર વગર ભવસાગરમાં ચોતરફ ધ્રુમતી જણાશે અને પરિણામે પાર ઉતરશે. તદ્દારે હવે આપણે આપણી નોકાને ડુબાવી પણ ચકીએ, અને ચાકીએ તો પાર પણ ઉતારી ચકીએ, એ આપણા પોતાના જ હાયમાં છે, આપણે મન અને ઇન્દ્રિયોને તાબે થઇએ અને આપણે પડીએ છીએ. આપણે આત્મા અને આત્માના પ્રતિધ્વનિને તાબે થઇએ અને આપણે તરીએ છીએ. મનને તાબે થવું એ રહેલું છે, કાં કે તે અનિત્ય સુખ ભોગવી આપનાર તત્કાળ ફસાતા છે તદ્દારે આત્મા અને તેના પ્રતિધ્વનિને તાબે થતાં જ નિત્યસુખ પ્રાપ્ત થવાનું છે તે પ્રાપ્ત થતાં વિલમ્બ થાય છે.

અનિત્ય કરતાં નિત્યસુખ નેટલું મોંઘુ અને અખમોલું છે તેટલું જ તેના પ્રાપ્ત્યમાં મુશ્કેલીઓ બેસક દુઃખ પણ છે : પણ હૈ અને અખમમાંથી જ સુખ મળે છે, તે બેસક અમૂલ્ય અને અપૂર્વ છે, અને એટલા માટે એ નિત્ય સુખ છે. આપણી “જીવનનોકા” ની પરિણતિ આપણે આપણી પોતાની મરજી મુતાનિક જ લાવી ચકીએ. ફરમાવ આપણે અધીનતા સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા જ છે, અને મન તથા આત્મા પૈકી આપણે જેની આધીનતા સ્વીકારીએ ને આપણે રક્ષાતા પ્રધાન થાય.

હોય અને સિદ્ધાન્તમાં એ જ સત્યનો સ્વીકાર કરવો હોય તો અલગત લેખક સભાગી છે, ક્યારે તે પોતે પોતાની જાતને કે આત્માને જ ઉપકારક છે. સખ્ય હાવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી લેખકને પોતાને અલગ લાભ થાય છે. વાંચવાનું, વિચારવાનું અને લેખને અનુક્રમ આકારમાં ગોઠવી સ્થાપના આગળ પોતાનો હાથે રજૂ કરવાનું બળ લેખને લેખી હાવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાંથી જ મળતું રહે છે. પછી બસે એ લેખ વાંચે મા ન વાંચે અથવા વાંચીને અન્ય અનેક વ્યક્તિ લેખો લાભ લે, મા ન લે, પણ લેખકનો ઉદ્દેશ હું મને મારે અને પરોપકારજ કંઈ છું હોયો નોંધ્યો, અને તેજ હેતુ લેખને કમલ : ઉર્ધ્વ માર્ગાનુ-ગામી બનાવશે. અને એથી-ઉઠ્યો-હેતુ ધારવામાં આપણે આપણી “ જીવનનૌકા ” ને તરા-વવાને બદલે પાતાળમાં કે રસાતળમાં લઈ જનારા યથાએ છીએ. સારાંસ કે આપણે પો-તેજ આપણને પોતાને જેવા બનાવવા ચાહીએ લેવા બનાવી શકીએ.

ટૂંકમાં આપણી “ જીવનનૌકા ” ચલાવનાર માલમ એ છે. (૧) કૌન્સ્યન્સ (અ-ન્તરાત્મા) અને (૨) મન. જેલો માલમ અને લેખા ખલાસીઓ સાત્ત્વિકગુણ પ્રાધાન્ય ધરાવનારા છે. ત્યારે બીજો માલમ અને લેખા ખલાસીઓ તમસ ગુણ પ્રાધાન્ય ધરાવ-નારા છે. ઉભય આપણી “ જીવનનૌકા ” ચલાવનારા અમલદારો છે, અને તેઓની વચ્ચે વખતો વખત સાકમારી (મુરાસુર ધુલ) ચાલે છે.

જેલો માલમ અને લેખા ખલાસીઓ સાત્ત્વ પ્રિય અને પ્રબળ હોય પરિણામદર્શિ છે, ત્યારે બીજો માલમ અદૃશ્ય ચેડાડ અને અવિચારી હોય તે પોતે શક્તિ ભોગ વિલાસ ભોગવી તૃપ્ત થનાર છે. તે રસનો લોભ છે. અને તે પોતપોતાની દુઃખમલ વડે અને ધન્દિયોદારા અનર્થ સિદ્ધિ કરે છે. પણ જે બીજા માલમ મનને લેખા ખલાસીઓ રૂપી ધન્દિયોને પણ જેલો માલમ કૌન્સ્યન્સ (અન્તરાત્મા) ના તામામાં મૂકવામાં આવે તો આપણી “ જીવનનૌકા ” ની સફર હેઠ્ઠી અને ફલપ્રદ નિવડયા વિના રહેજ નહિ. કારણ કે મન જીવું લેણું જમત જીવું. મન જીવે તેજ જીવેન્દ્રિય ગણાય. પણ કૌન્સ્ય-ન્સ (અન્તરાત્મા) ના પ્રતિધ્વનિને તાણે થતાં અને તે મુજબ વર્તન રાખતાં અસુરોના ધુલને જેલવી વળવાને આન્તર સંપત્તિ એટલે કે આન્તર બળ મેળવવું એજ અત્યાવશ્યક છે, અને એ ધયું, એ એકજ કાર્ય કર્યું, એટલે સર્વ કાર્ય અર્થ સિદ્ધ કર્યાં છે, એ નિશ્ચ-પાત્ર છે. આપણે એ એકજ કાર્ય લેખી પરિપૂર્ણતામાં કહો કે સંપૂર્ણતામાં કર્યું છે ? એ બરાબર ખાત્રીપૂર્વક તપાસવું નોંધ્યો, અને જવાબ કૌન્સ્યન્સ (અન્તરાત્મા) માંથી દેકારમાં આવતો હોય તો આ “ જીવનનૌકા ” હારા આ જીવનયાત્રા સરળ છે જ છે. અસ્તુ.

સિતાર્થ:—આપણી “ જીવનનૌકા ” નાં બે સૂક્ત હોવાં નોંધ્યો.

(૧) પ્રત્યેક કાર્યમાં આપણો દલિખર્ષાતાનું કેન્દ્રયાન સત્ય કે સ્નેહ હોવું નોંધ્યો.

(૨) પ્રત્યેક કાર્યમાં આપણી દલિતને સત્ય કે સ્નેહના સુક્ષ્મદર્શક યન્ત્રદાર પસાર થવા દેવી નોંધ્યો. આમેન. પ્રેમ ચર્માય નમઃ પ્રેમ સ્વરૂપાય ॥

સીતાપુર—શરણખાના

મસ્તાન.

તા. ૧૮-૧૧-૧૧ રવિવાર.

કર્મ-વિપાક ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ ૫૪-૩૫૨ થી.)

કર્મના પુનરાવૃત્તિ પ્રદેશ વિષે આપણે કેટલુંક જાણવાનું રહે છે, તે હવે આ જગ્યાએ આપણને મુશ્કેલ લાગશે નહીં. હૃદયને બેદનારાં અને સ્મરણ શક્તિને અધીન એવાં કર્મોની ઘણીવાર મનુષ્યોને સચેત દશામાં ત્રિરમ્ભિ યર્ષ જાય છે અને સ્મારણી તે શક્તિ ઉપર બીજાં અનેક કર્મોનાં પ્રહારી વળ્યાં હોય છે. તે પશુ અચેત દશામાં તે બહુધા સ્મરણમાં મ્હડી આવે છે. આપણે જેને સન્નિપાતનું લવન કહીએ છીએ, તે એ છે. સન્નિપાત એ મૂળ જ અવદશા છે, અને જેમ નિશ્ચય કરનારા મનુષ્ય ગમે તેમ બંધ્યા કરે છે, અને એ બંધવાદ પશુ પોતાના કોઈ અમૂક વિકારનો વિકાસ હોય છે, તેમ એ પશુ પોતાનાં છૂપાં અને એકાન્તમાં કરેલા કર્મો અને વિચારોનું પ્રકટીકરણ છે. ન્યાયાધીશ આગળ જુલાની આપતા વાદી કે પ્રતિવાદી જેવી સ્થિતિમાં છે, તેવી જ સ્થિતિ આમની નિયન્તા પાસે છે.

એક જીંદગીનો સદ્વાસી અને અનુભવી મનુષ્ય જે પેલાના મરણ વખતે તેનાં હાજર હોય તો તે ઘણી ઘણી છૂટી છૂટી કડીઓને એક સાંકળની માફક જોડી શકે, અને અનુભવથી વચ્ચે વૂટતી કડીઓનો સંબંધ મેળવી શકે. તેની આખી જીંદગીનો ચિતાર જોઈ શકે. આ પુનરાવૃત્તિ વખતે દશાની સચેત દશા હોવી જોઈએ. આ બાબત ખસસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. મ્હને એક દશાન્ત યાદ છે. જીંદગીમાં અધ વચ્ચે જોડાણ થયેલું. નિરુપચાર્ય પ્રીતિ, શાસ્ત્રદર્શિમાં લગભગ સમાનતા-જીંદગીની પાછળની હકિકત તેના મુખથી સાંભળેલી-એવા એક મનુષ્યના મરણ સમયે હું હાજર હતો. સન્નિપાતના વખતમાં પોતાના અબ્યાસની બડાઈઓ ગુરૂની સેવા-અભ્યાસની પરાકાષ્ટ, કાશી વગેરે સ્થળોમાં અટન-અટન સાથે અભ્યાસ-પડેલી વિપત્તિઓ, ગંગાનું ત્રણવાર તરી જવું, પંચકોશીની યાત્રા, રામનગરના રાગનું મળવું-ભાંગના લોટાનું ચડાવી જવું, જ્યોતિ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ-ખગોળનું ગણિત-શ્રીમદ્ ભાગવત તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના એકસોપચ્ચીસપાઠનું તે વારંવાર સ્મરણ કરતો હતો. નમરતે-નમસ્તેના ઉચ્ચારથી જણાતું હતું કે તે તેના ગુરૂઓ પ્રતિ હતું. જોડો થઈને માર્યું દલાવતો તે તેના જણતરનું બાલ દરવડું હતું જ...સ બાંધ ખીવાથી ચતી શાન્તિનો ઉચ્ચાર હતો. એકસોને પચ્ચીસ તે કરેલા પાઠોની સંખ્યાદર્શાવતું હતું. એક બેને ત્રણ તે ગંગાનું આ પારથી પેલે પાર જવું આવવું થયું તેના સંખ્યા દર્શાવતું હતું. મૂળ શું છે ?-એ વર્ગમૂળ-વનમૂળનું ગણિત ચાતુ જતાવડું હતું, આ પ્રમાણે તેની સદ્ જીંદગીની હકિકતનો પુનરાવૃત્તિ પ્રદેશ હતો એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. આ પ્રમાણે ધણાં મોટા ભાગમાં બની શકે એ માત્રના જોગબીના છે. કર્મોની પુનરાવૃત્તિ એક જ પ્રકારે સંભાવિ શકતી નથી. જુદે જુદે રૂપે જોઈ શકાય છે. અનેક વિગતો બીજા સ્વરૂપમાં દેખાવ દેતી જણાય છે કોઈ વિગતોનો લોપ થયેલો હોય છે. અમૂક ભાગ કે વિભાગ તેના સહ સ્વરૂપમાં દેખા દે છે. કહેનાર પોતે પશુ ન સમજી શકે એવી સ્થિતિમાં હોય છે. આતે જેને મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે, તે તરફ જીવન પ્રવાહનું વદન વહેવા માડે છે. છેલ્લે ને મૃત્યુના મુખમાં સપડાય છે.

મૃત્યુ એ સ્વચ્છની વ્યાખ્યા સમજાવી જરા મુશ્કેલ છે. જેનાથી માણસો તથા બીજાં અન્ય પ્રાણીઓ ઘણા મોટા ભાગમાં બંધીએ છે, રાગઓ અને બાદશાહો. જેતજેતામાં જેને શરણે યવા છે, યાય છે, અને હણુ પણ યશે, શ્રીમાનને ધીમાન-વિદ્વાન અને પંડિત, રાગ કે રંક, બળવાન ને નિર્બળ પણ જેને આધીન એક પુણ્યવારમાં બની જાય છે, અને જેની સમક્ષ મોટા ચક્રવર્તિ ભૂપતિઓ-પણ રાંક બની જાય છે, ચોગીઓ અને તપસ્વીઓ ધ્યાનીઓ અને માતીઓ પોતાનાં સુમાન તથા દષ્ટ જેને શરણે યાય છે, એવું મૃત્યુ આ વિશ્વની અંદર એક અજબ પ્રકાર છે.

સૌ પ્રાણીમાત્રને પોતાનું જીવન હમેશાં જાણું છે, અને મૃત્યુનું બ્યારેબ્યારે નામ માંભજે છે, અને મૃત્યુને દેખે છે, ત્યારે એક નિર્બળ ચક્ર જાય છે. પોતાનું છેવટમાં છેવટ બળ તહેતી સામે યવામાં અજબાબ્યા સિવાય કંઈ પણ રહેતું નથી. બીજાઓને પણ પોતાની સલામમાં લે છે છતાં મૃત્યુ તહેને છોડતું નથી. દયા આણીને પાછું જતું નથી. (ચોગના એક વિભાગમાં આનો અપવાદ છે. પણ તે બહુલ થોડા પ્રમાણમાં)

કાળે કરી ક્ષય સર્વનો-ત્ત્વાં કોણ તહાં છે મનું—

અવિનાશ ને બનસાબ્ય તો-તહેને નિરંતર હું ભનું—

આ મૃત્યુ સમાન આખ્યા વિશ્વમાં બીજી કોઈ વસ્તુ એટલી ભયંકર નથી. મોણસો જેને દેખીને યરયર કંપે છે, અને બીજાને આવેલું જોઈને પણ નરમથેસ જેવું થઈ જવાય છે, અને દેખાવ માત્રથી માણસ માત્ર ગળી જાય છે, અને માણસો પોકેપોક મૂકીને રહે છે; અને એ મૃત્યુ જેવું બીજું કંઈ પણ દુઃખદ માનતા નથી, એવા મૃત્યુને આવકાર આપનાર વીર પુરૂષ કોઈ જોયો છે ? યુદ્ધક્ષેત્રમાં હાથપર પરાક્રમો બતાવનાર યોદ્ધાઓ પણ ન્યાં વિરામ પામી જાય છે, એવા મૃત્યુને આતિથ્યસત્કાર કરનાર કોણ છે ? મતલબ કે એક પણ મનુષ્ય એવો નથી.

મૃત્યુનો આટલો આટલો ત્રાસ છતાં જો આ સૃષ્ટિમાં જોઈએ તો તહેતા સમાન બીજું કોઈ મધુર-મીઠું નથી. આ વિચાર ઉલટા છે, એમ જાણે છે; પણ, ઉડો વિચાર કરવાથી આ સુખરૂપ રિયલિટી વિષે માલુમ પડશે. તદ્દમોએ કોઈ વખત એકાંતમાં બેસી આ મૃત્યુ બાબતનો વિચાર કર્યો છે ? ને સુખરૂપ લાગે છે કે દુઃખરૂપ આવખતે સંસારની એક બાજુ જે બાજુમાં તહેમે વિચરો છો તે તરફ અવધૂ કરશો, અને બીજી બાજુ નિર્વિકારી છે, તે તરફ ધ્યાન આપશો. તદ્દમે કઈ રિયલિટીમાં છો, તેનું તદ્દમને વિચારપૂર્વક માન થતું જશે. અંતઃકરણથી ખરેખર મૃત્યુની માગણી કરનારાંઓ પણ તે સમીપ આવતાં ડર ખાઈ જાય છે, પણ તેઓને એવી માગણી કરવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય છે. તેઓનું હૃદય આ સંસારની ઉપાધિઓમાંથી કાઢપણથી તેઓ, એછાવૃત્તા સંતત યંત્ર રહેલા હોય છે, અને કમેચો મૃત્વાભિમુખ વળેલી રહે છે, એવું પણ શરણ હોય છે. દેહાભિમાન મનુષ્યમાં છે, અને બીજી માંસારીક કપાધિઓથી પોતે ઘેરાયેલા છે એમ માને છે, તેથી એમ બને છે. એવું ખડકારણ

આત્મબળની ખામી અથવા સસ વિશ્વાસ ન હોવાનું છે. મતલબ કે એકપ્રકારનું આત્મન છે—નિર્બળતા છે.

જેઓને પોતાનું અંતઃકરણ પ્રકૃતિને લીધે—અપકૃત્યોને લીધે અને ખીજ તે હૃદય ઉપાધિઓને લીધે રાત દિવસે બળીભળી રહેલું હોય છે આમાંના કોઈ પણ એકાદથી પણ બહુ જ વિકારી હૃદય મરવાને ઉત્સુક હોય છે. તદ્દને જુઓ કે મૃત્યુ સ્વાભાવિક રીતે થયા પછી તેના તમામ વિકારોનો લય—અથવા લોપ યંદ્ર જાય છે, સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત થાય છે કર્મના ત્રિપાક્ષી પરિણામને લઈને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ સમયે કેવળ નિર્વિકારી સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ એક પક્ષીની એક પાંખની અંદરના ભાગમાં છેડાથી પ્રવેશ કરતા જખ્ખે, અને તેના ઉદરમાં તમામ વિકારો મૂકી દઈને ખીજ પાંખના દેહ નીજના ભાગમાં નીકળીએ તેના જેવું છે. દુઃખ માત્રની વિરમુતિ અને હૃદયની શાંતિ—અને તેથી ઉપજી આવતી સર્વ સ્થળોની શાંતિ કેવી મીઠી—મધુર છે. આહા! તેના જેવું કુખરૂપ ખીજનું શું હોઈ શકે? એક પાંખ પરથી નીકળવું એ વાસ્તવિક છે. પણ તે બંને પાંખોના સંબંધ એવા પ્રકારના છે, કે નિર્વિકારી પાંખનો છેડો વિકારી પાંખના છેડા સાથે બેઠ વગરની રીતે સંધાયેલો છે. પાંખના ઉપરના ભાગમાં વિચરવાનું નહીં. હોવાથી અથવા કંચિત્ જ હોવાથી અંદરને અંદરના જ ભાગમાં પ્રયાણ થયાં કરવાનું હોય છે.

આ પ્રમાણે મૃત્યુ સમાન મીઠું ખીજનું કાંઈ હોઈ શકે નહિ. આપણે વિકારી માયાની જળમાં એવા ઝુચવાઈ ગયા હોઈએ છીએ કે મિથ્યા પ્રેમના પ્રયત્નમાં રાતદિવસ અટવાયા કરીએ છીએ, અને અવરયાના પ્રવાહમાં આગળ વધતા જખ્ખે છીએ. અપવાદ સિવાય બધા મોટા ભાગમાં આ વિશ્વનિર્મતાથી વિરુદ્ધ થવામાં પણ વધતા જખ્ખે છીએ. મતલબ કે અંતર વધારે વધારે મડતું બન્યું છે. આ પ્રમાણે બહુજ દુરમાં દુર પોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં પ્રયાણ કરેલ દેહધારી મૃત્યુ પામવાથી પાછો તે નિયંત્રાની સમીપમાં સમીપ આવેલો નિર્વિકારી પોતાને જોય છે. એક બહુજ વિદ્વાન પોતાની અવસ્થામાં આગળ જતાં શું માનતા કરે છે તે જુઓ:—

જયપણ પાછું આપ્ય.

રસીલા જયપણ પાછું આપ.

શાંત સુબગ ને સરલ અમારી,

દેહ સુરક્ષિત થાપ્ય.

રસીલા જયપણ.

આ સધળી જન્મજ અમારી,

દયા ધરી પ્રભુ કાપ્ય.

રસીલા.

મોગ્ગ ઉછળે મધ્ય સમુદ્રે,

લાવી કિનારે થાપ્ય.

રસીલા.

સતત વિકારી શુદ્ધ જનાવી,

નારાયણ કૃતિ આપ્ય.

રસીલા.

અનુભવ પૂર્વે તજા સિયર ત્હાં રહે,

એવું જનાવી આપ્ય.

રસીલા.

જૂનંદનક્રિયાની શાંતિ માટે માથુસો કેટલા કેટલા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેઓ તે પ્રયત્નમાં સફળ થતા નથી, અને હલદા વધારે ને વધારે હોમાતા જાય છે. આપત્તિઓમાં પેરાતા જાય છે, અને વિપત્તિઓમાં પડતા જાય છે. ઉર્ણનાબિની જાળની પેઠે જેમ જેમ છૂટવાને મેહેનત કરે છે તેમ તેમ વધારે વધારે ગુંચવણમાં આવી પડે છે, અને છેવટે મૃત્યુ પામવાથી પોતેજ જેમ જાળથી છૂટે પડી જાય છે. તેમ મનુષ્યો એવી ઉપાધિમાંથી મૃત્યુ વિના મૂકત ઘણું શકતા નથી. શાનીઓ પૂર્ણ વિરામ પામેલા એવા કવચિત એવી જાળમાંથી સંદેહે પણ મૂકત હોઈ શકવા સંભવ છે.

મનુષ્યાણાં સદસ્રેષુ, કાશ્ચિયતતિ સિદ્ધયે;

યતતામપિ સિદ્ધાનાં, કશ્ચિન્માં વેતિ તત્ત્વતઃ

શ્રી. મ. ગો. ૭-૩

સગુણોપાસના અને નિર્ગુણોપાસનાના બેઠ બકિત અને જ્ઞાનમાં પણ અવરથાના બેરો છે. તે દરેકની સંધિમાં જુદું જુદું સ્વરૂપ હોય છે રસ્તા જુદા જુદા છે, પણ વસ્તુ રિયતિ-લક્ષ્ય એકજ છે. ભકિતના વિભાગ અને ઉપવિભાગ તથા જ્ઞાનના ભાગ અને ઉપવિભાગ એ બધા બતાવવા બેસીએ તો અહો! ક્યાંનો ક્યાં જોયાં મારવા છતાં પણ પાર ન આવે. તો પણ જેવી જોઈએ તેવી હકિકત ન મેળવી શકીએ. તો પણ આ જગ્યાએ એટલું જ કહેવું બસ છે કે:—

ભકિતમાં દાસાવની પદવીની પ્રાપ્તિ છે, અને જ્ઞાનમાં કાષ્ઠ પણ ભાગમાં સમાનતાની પદવીની પ્રાપ્તિ છે. રાજા અને તેના ખસ જંગરથી ચાકરી, ભકિત કરનાર તથા રાજા અને રાજા તે પ્રભાણે ભકિત અને જ્ઞાનની પદવીઓ છે. હવે બખ્તતા અને દિવ્યતા એટલે શું તે જોઈ આ વિષયમાં આપણે જેમ અને તેમ ધનીકરણ કરીશું તો ઠીક પડશે. બખ્ત અને દિવ્ય શબ્દોને 'તા' ભાવવાચક પ્રત્યય લાગી દિવ્ય ભાવસૂચક શબ્દો બન્યા છે. ભૂ=હોવું અને દિવ્યપ્રકારાનું ધાતુઓથી સાધિત શબ્દો તેના ધાત્વર્થને અવલમ્બીને રહેલા છે. બખ્તતા દેખાવની શ્રેષ્ઠતા મોહક, અજ્ઞાનતા, આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનાર વગેરેમાં એ શબ્દો યોગ્ય છે, અને દિવ્યતા આંતર તૈજસ, આકર્ષક, પ્રકાશક આધીનતા વગેરેમાં એ શબ્દો યોગ્ય છે. બખ્તતા પ્રથમની દૃષ્ટિએજ દેખાઈ આવે છે, અને દિવ્યતા પરિચયથી દેખાપ આવે છે જેમાં બખ્તતા અને દિવ્યતા બંને હોય તેઓ એક સાથે બંને ક્રિયાને આરંભ કરે છે. દિમાલય જેમ બખ્ત તેમજ દિવ્ય પણ છે. રાજામેહેશ્વર એ બચ્ચ છે. અને દેવમંદિરો દિવ્ય છે. રાજસમુદ્ધા અને સત્સમુદ્ધાની બ્યાખ્યામાં જે તદ્વાવત છે, તેજ તદ્વાવત આ શબ્દોના અર્થસંબંધનમાં પણ રહેલા છે. ધર્મી ખરાં દિવ્ય મંદિરોમાંથી સત્ત્વ ગુણી મનુષ્યો પલાયન થવાથી માર જ બખ્તતા રહેલી જોવામાં આવે છે. અને ધર્મી ખરા રાજ્ય મહાલયોમાં સારાં સત્ત્વગુણી મનુષ્યો પ્રવેશવાથી ત્યાં દિવ્યતા પ્રગટ થતી જોવામાં

આવે છે. ખરેખર જ્યાં મહાત્મા પુરુષોત્તમ હોય છે, ત્યાં ત્યાં દિવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. રૂઝમાં દિવ્યતાનાં બીજ રહેલાં છે; પણ પ્રસંગોથી તે પ્રગટ થાય છે. સમય આવતાં એકેક પ્રસંગો નીકળે છે. મહાત્મા થી ગમચંદ્રોનું ચરિત્ર જુઓ. અનુકરણીય છે કે નહીં? ભવ્યતા કંઈ પ્રાપ્ય વસ્તુ નથી, પણ દિવ્યતા તો પ્રાપ્ય વસ્તુ છે. આ પ્રસંગે આપણે સંગતિ જાળી કૃતિ હરેબેન કરીએ છીએ. સંગતિ એટલે રસ્તે ચાલતાં આવી મળેલાં સંતોથી થયેલી અંસર અંસવા બેજવાતાં બીવો નેતું નામ સંગતિ 'જન સમજવું' આ પણ એક બળવતર અવરથા છે. "જેવો સંગ તેવો જન" એવી કહેવત તો પાંચાં લાંબા સમયથી પ્રચલિત છે. હાતમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ સંગતિ પ્રમાણે હંમેશાં જન મળ્યા કરે છે. એ નિર્વિવાદ છે.

એક દદાન્તથી જંચારો:—

सैतृगायसि सैस्थितस्य पयसो नामाऽपि न ज्ञायते ।

मुक्ताकार तयातदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ॥

स्वात्स्यां सांगर शुक्तिमध्य पत्रितं तं पौत्तिकं जायते ।

मायेणाऽधम मध्यमोत्तमगुणा संवासतो जायते ॥

સંગતિ ફળ એક બળવાન પ્રકાર છે. નિર્દેવ વસ્તુઓની વ્યસર કે સંગ પણ નકમો નથી તો પણ ક્રિયાવાન બોલતા ચાલતા એવા મંત્રનું પ્રાધાન્ય કેટલું બધું પ્રબળ છે તે તેનાં આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ.

(આગળ ચાલુ)

મહાકવિ—નિર્ગર.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગયા ચલાવવામાં આવે છે.

સ્વ. મંણીલાલ નંબુસાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળઉપર
 છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાંએના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦૦ ચાર
 રાખવામાં આવે છે કસ્ટોનો છબી પણ મૂકવામાં આવે છે, ટપાલ વિ. મુદ્દા
 મેનેજર.

સુદર્શન એક્પ્રેસ—નડીઆદ

સિધ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કામળ પાકુપુટ.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
 (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૨૫૦) આપ-
 નાર ગૃહસ્થના નામની એક ચોરડી બાંધી તે ઉપર દાતાના નામની
 તખ્તી ચોડવામાં આવશે. રૂ. ૧૦૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક
 તખ્તી મકાનમાં ચોદી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૧૦૦) એકઠા
 કરી આપનારને ચાંદીનો ને રૂ. ૫૦૦) એકઠા કરી આપનારને
 સેનાનો ચાંદ, અથવામાં આવશે. રસીદપુકો, હેન્ડબીલો, વિગેરે
 પુરાં પાડીશું. લખો :—

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ—નડીઆદ

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[આત્યાર મુધીમાં ૩૦ દાતાઓ એ પોતાના નામની ઓરડીઓ બંધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનરથી અને અપંગોની સંખ્યામાં મહો-
વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી
આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાતું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા મકાનની
નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેના સમાસ કરવામાં આવશે.
નને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતાં લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથા પી-
કેઇ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. રૂ. ૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની
ઓરડી બાંધી તેના મુખદ્વાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોઢી તે સખી દાતાનું
નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ મુધી ખર્ચ
થાય તેમ છે પરંતુ કેઇ શ્રીમેત સખી ગૃહસ્થ તથા હજાર રૂપીઆ સામટા દાન
આપશે તો એ આપુ મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું.
આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાનાર
હોવાથી દાન શીલ સત્કર્મનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા તુરંતે નહીં એવી
આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી: હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાણક પલુ નહીં નીકળે ?

દીન વત્સલો !, પ્રભુની ખાતર દયા લાવો અને અનાથોના પાણક બનો.
[દર માસે રૂ. ૭] આપનાર ધર્માત્માના નામથી આર વર્ષથી મોટી ઉમરનાં
અનાથને, અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી નાની
ઉમરના અનાથને પાણી વિદ્યા દાન આપી સનાથ બનાવીશું. આ પૂન્ય ભૂમિમાંથી
અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાણક પલુ નહિ નીકળે ?
જરૂર દયા લાવી લખો:—

મંત્રી હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

આધાર—
જોકે નવોદ્યોતપ્રવાસી,
અલ્પાનિદ્ર ગણિતનાય નસુભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

જી. સી. શાસ્ત્રી,
પ્રિન્ટર,
જામનગર, રાજસ્થાન.

— ૧ —

(નર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સર્વોચ્ચ અને સ્વરૂપનો વિચાર)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નસુભાઈ દિવેદી.

[પ્રસ્તુત ૧૭-અંક ૨] (માસિક) [નવેમ્બર, ૧૯૧૧.]

અનુક્રમેણિકા.

વીભુ પ્રથમો	૩૩
હાદેજા	૩૫
શુદ્ધ મરિતા	૩૬
ચિ અમનની ગઝલ	૩૭
પ્રાચીન ગ્રીસની જાતીય શિક્ષા	૩૮
મ-વિષાદ	૪૬
પાલના પડદામાં ચીત્ર	૫૧
ગુજરાતી કાવ્ય વિશે સ્વારા સ્વતન્ત્ર વિચારો.	૫૭
વામીશ્રી વિવેકાનંદ માધેનો વાર્તાલાપ	૫૮

અમદાવાદ-વી પુનિયત પ્રિન્ટિંગ પ્રેમ કંપની લીમીટેડના-મોતોલાય શ મગદાસે છાપ્યું.

લાખો જીવાનોની ખરખાદ યતી છંદગીત મુધારી

૪૩ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૪

જીવાનીમાં યતી બધંકર જૂલોનાં માઠાં પરિણામનો આજેદ્દખ
મિતાર આપી આરોઅ અને ઉત્તતિનો ખરા રસ્તો બતાવનાર આ
પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ લાખાઓમાં મળી આજ સંધી લગભગ
સાઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મંગાવી લ્યો. જેમ તેની કિંમત
લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણું એ રીખાવનારું હંમેશનું મૂલ્ય છે.

રોગીથી દુર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

અમૃત તુલ્ય, કિંમત
આતંક નિઝર ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મંટાડ
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અમૃત અખંડ કિંમતો બંડાર
છે. કિંમત ઘણીજ ઓછી એટલે ચાર આડવાડિયા માટે માત્ર બેજ
ડબી અને એક ડબીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આજસ કરી દોવસો કાડવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બગવાન તથા

વૈદશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

છો નિર્વિકાર તથાપિ તું છો-ભક્તવત્સલ સર્વદા,
છો તું નિરીહ તથાપિ અદ્ભુત સૃષ્ટિ રચતો હા ! સદા;
આકારહીન તથાપિ તું સાકાર સન્તત સિદ્ધ છો,
સર્વેશ થઈને પણ સદા તું પ્રેમવત્સ્ય પ્રસિદ્ધ છો.

કરતા મનન તારૂંજ મુનિ, રત તુજમાં છે ઋષિ બહુ,
તુજનેજ સન્તત દેખતા નીજ ધ્યાનમાં યોગેન્દ્ર સદુ;
વિખ્યાત વેદોમાં વિભો ! તું સદુ તથો આરાધ્ય છે,
કાંઈ ન તુજથી છે વડો, તું એક સદુનો સાધ્ય છે.

દર્શનથી તુજ ઉરને ન રહેતું અન્ય કાંઈ શેષ છે,
દર્શન વીના તુજ છવ પામર ભટકતો સવિશેષ છે;
હે ઇશ ! જે તુજ પદ્મમલના મીઠ મધુને ચાખતો,
તે મુક્તિની પણ કરી અનિચ્છા તુજ તેને માનતો.

હે સશ્ચિદાનન્દ પ્રભો ! તું નીલ સર્વ 'સંચકત છો
અનુપમ, અગેચર, શુભ, પરાતપર, ઇશ્વર અવ્યકત છો;
તું ધ્યેય, જ્ઞેય, અન્ન્યેય છો, નિજ ભકત પર અનુરકત છો,
તું ભવવિભોચન, પદ્મશોચન, પુણ્ય, પદ્માસકત છો.

તું એક થઈને પણ અહો ! રાખે બહુ બહુ વેશ છે,
આયન્ત હીન, અચિન્ત, અદૈત, આત્મભૂ, અખિબેશ છે;
કર્તા તું છો, ભર્તા તું છો, હર્તાજ તું છો સૃષ્ટિનો.
ચારે પદાર્થ દયાનિધે ! આભાસ છે તુજ દૃષ્ટિનો.

હે ઇશ ! બહુ ઉપકાર તેં તો સર્વદા મુજપર કીધા,
ઉપકાર પ્રત્યુપકારમાં તુજને દઈ શું દુઃખ દરા !
છે મુજ શું આ સૃષ્ટિમાં ? આ અખિલ સૃષ્ટિ તુંથી બની,
સન્તત ઋણી જગદીશ ! તુજ છું, તું સદા મુજ છે ધણી.

જય દીનબન્ધો, શૈવ્યસિન્ધો, દેવદેવ, દયાનિધે,
જય જન્મમૃત્યુ વિહીન શાશ્વત, વિશ્વતન્ત્ર, મહા વિધે,
જય પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, જનાર્દન, જગન્નાથ, જગદ્ગતે,
જય જય વિભો, અચ્યુત, હરે, મંગલમતે, માયાપતે.

દોહન.

XXXX

(૧૨)

ગરબ.

ખેચરો કો જામે થુ'બટ પાક દીલખર તાહરો,
તે નીરશે આરો તને કો પંખી મનહર તાહરો. ૧

બળતા જીમરની શીરરમા નિદ્રા હડી ગર્ધ આખથી,
કષ બગલમાં નિદ્રા તને તે વાસ દીલખર તાહરો. ૨

દરેશને પૂછ્યું નહોં રે! હુ મને લાગે અતિ,
દરકાર દેવા ફંટ કે માફી વિચાર ન તાહરો. ૩

પ્રમાસ એ તવ નેવની આયક દીશે તકલીશમા
જાવ્યું મહિરા મસ્તીમા મહિમા એ દીલખર તાહરો. ૪

અર્ધીદાર ફે'મુ' તીર છયારે દીલ હપર ચૂધી ગયું,
હવે જોઈશુ યુક્તિ શી ધડશે ન્યાય નિર્મળ તાહરો. ૫

આકાંને પ્રિયાદ માંગ કાન પર તું નવ ધરે,
રોચન મને એવી પ્રશસ્ત મુકામ દીલખર તાહરો. ૬

તું રોશની દીલ મહેલની, એ મહેલ મહબ્બત ધામ છે,
રે! અય ખુદા! આશત કરે ન અનર્ય દીલખર તાહરો. ૭

આ રણ મહીં નીરનો ઝરો છે દૂર, તું હોયીઆર હોલ
સયેતાન મગજના દાખવી ન કરે દુષિત ભવ તાહરો. ૮

અયે દીલ! તું વય વૃદ્ધમાંકષ રાહ હપર આમળ વધે,
વહી જાય છે તારણનો એ વખ દીલખર તાહરો. ૯

મુલામ નવ દારિજ કે માલેકયી માગે કદિ,
મસ્તાન માગે વસને યુરસો અન્ન પ્રિય તાહરો. ૧૦

દો. બી. કૃષ્ણાચારીઆ.

શુષ્ક સરિતા.

શિખરિણી.

વહી જાતી વેગે, ઉછળતી અતિ યદુ રચતી,
જ્યહાં કોઈ જાતાં, ઉદર પર ફેંકી ઉછળતી;
સરિતા એવી આ, બહુ જન જ્યહાં રનાન કરતાં
અરે સૂકી દીસે, જલદ વિષ્ણુ આ કાળ સરિતા. ૧

હતાં મરણો મોઢાં, મધર મમ્મ સ્વમ્મન્દ કરતાં,
તરની છાયાથી, રવિકર તણે તાપ હરતાં;
રૂડા મોઠા ખાટે, પગથી પર મોજાં લહરતાં,
ધીમે ધીમે કઠિ, વિમળ જલ ઊર્ધ્વા ઉછળતાં. ૨

પડેલાં પુષ્પોથી, તટ સમિર સોગંધ ધરતો,
દીસે તેથી કઠિ, રમિર જનને તાપ હરતો;
મળે ધાતી ધોવા, વળી સરિતમાં રનાન કરવા,
પ્રભાતે વિગ્રો તો, શિવ પૂજન ને જાપ જપવા. ૩

હવે આ સ્થાને તો, જન તણું નથી બિન્દુ પ્રજા ! હા !,
ઉડે ઉડે ધૂલિ, સમિર કુદતો અપ્રિય મહા !;
અરે વર્ષા કાળે, ધન નહીં પડ્યો આ સરિતમાં,
સગમ પાણી તે, રૂરી નવ મન્યું આ પ્રલિનમાં. ૪

તટો દીસે શૂન્ય, નહીં મનુજનો કાંઈ રવ હા !,
તઈ કુંદાં ઉમાં, ભયનીત યદુ રાન સમ હા !;
નિચારા લોકોતો, કુપ જલ યકી શાન્તિ ધરતા,
પ્રજા ! આવી સ્થિતિ, સકળ જનને દુઃખ કરતા.

મઈ મ્હેરો મીઠી, મઈ તટ તણી રમ્ય રમતો.
મણી વાતો કરતાં, બહુ સમય હવે વહી જતો;
મૈત્રે તે આનન્દ !, દુઃખીય સરિતમાં આજ ઉગના,
બહુ અશ્રુ આવે, જલ વીણ દીસે શૂન્ય સરિતા !.

રૂડાં રૂડાં વસો મરીર પર પારી રૂચીર. હા !,
પટો નહાના પારી યુવતિ બહુ કઠિ મળતી આ !;
નધી આજે કોઈ જલવિષુ કરે ખેલ લલના,
ફરી જાતી પૂર્વે, જલવિષુ હવે ધીમી લલના. ૭

મહિષી ગાયો તો, જલ, પી કુદતી; મસ્ત કુલતી,
કુદાટા મારીને, મૂઠ પ્રતિ જતી જોસ કરતી;
હવે વારિ વીના, કપ નિકટ દુઃખીત ફરતી,
પ્રભુ ! આવી સ્થિતિ, સકળ જીવને દુઃખ કરતી ૮

નથી પક્ષી કરો, મધુર રવ કમોઈ અવધુમાં,
ગયાં બૂલી ગાન વિહગ નહી દેખી જલ રૂડાં;
કૂપા રાખો નાથ !, ધન તણી કરો મહેર અમને,
કરો છૂટા મેલ, ફરી ફરી નથી નાથ ! કહીએ. ૮

મોરખી
તા. ૧૨-૧૨-૧૧

ભાઈશંકર કુબેરજી શુકલ.

ચિ. ચમનનો ગઝલ.

ચમન ! તુજ દિલચમન ખિલશે । સનમ ! રહેમત ભરી દેને ।

ચમન ! તુજ દિલચમન ખિલવી, શુભો ચક્ષમે ચૂમી લેને ।

ચમન ! ઇસ્કે 'સરાખી પીઃ બિશદર સર્વને પાને ।

ચમન ! અક્ષલ ગ્રામીને નિગરને મુકતો યાને ।

ચમન ! તુજ ત્રિન્દગી જામે કદર ચલતી કરી લેને ।

ચમન ! એ શુભ તણી ખુશખો અજળ । દિલમાં ભરી દેને ।

ચમન ! અન્જુમને જાહેને હકીકી વર પૂર દેશે ।

ચમન ! મસ્તાન મુન્શીયા અજળ દિલસુરો એ ભરી લે ।

ચમન ! ઇસ્કે જાતો ચૂમી, બિશદર ! ઇસ્કને માને ।

ચમન ! એ રહમાં હરદમ ટપકતા નિગરે જાને ।

ચમન । છે છે મનરૂ તું : મુસાશિરી આ મુબારક હો ।

ચમન । આમ તજી તાલિમ અવલ આખિર પરિચિત્ત હો ।

ચમન । જન્મે બની આલમ તજી સેવા કબૂલી હો ।

ચમન । શીખે ફરેખી ના । રહે દોલત ટકાવી દો ।

ચમન । મ્હાને દુવાઓને । ફવાને મારને લાતો ।

ચમન । તુજ ઉપરે ઉતરે : ફવાંગીરીની દુવાઓ નો ।

ચમન । દિલનો દુલો યાને । ફવાણુ દોસ્તને મ્હાને ।

ચમન । ઐદાર્યના પાઠો જહાંમાં શીખતો યાને ।

ચમન । આલમ વિશે સમ્મી સદા આનન્દમાં રહેને ।

ચમન । જૂઠી જખાઓથી સદા પરહેઝ તું યાને ।

ચમન । તુજ બાઈ ખડેનોને સદા સન્તોષ નો આપે ।

ચમન । તો રહમ દિવ્યો એ સનમ અમીએ નઝર નાખે ।

ચમન । તુજ ઇસ્કી લજ્જોથી, ખરે । મિજમાન બહુ રાજી ।

ચમન । હમદર્દીના ફરાર કરો મિજબાનીમાં જરી ।

ચમન । મ્હારો નથી : ત્હારો, ખુશ । તું અપરિચિત્ત મ્હાને ।

ચમન । માદર, વગરનો છે । બધાઓ દૂર તું કરને ।

ચમન । આને થયા ત્હારે વરસ નો પાંચ પૂર્ગ થે ।

ચમન । આ સાલગીરીની મઝલ-ખેતો વધાવી હે ।

ચમન । સિખો ચડાવેલી ખુમારીમાં મઝલ ખાવા ।

ચમન । મમખવાર મિરકીન યા । ચહે મરતાન આ ખાવા ।

ચન્દનદેવ—મયખાના

તા. ૨૨-૬-૧૯૧૦

મસ્તાન.

પ્રાચીન ગ્રીસની જાતીય શિક્ષા.

ગ્રીક શેડાની સમ્યતા નેટલા સમય સુધી સ્વાધીનભાવથી વિકાસ અને વિસ્તૃતતાને પામતી હતી. તેટલા સમય દેશ, કાલ, અને અવસ્થાને અનુસાર તેની શિક્ષાપદ્ધતિમાં ને ને પારવર્તનો થયાં તેનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ આ લેખમાં કરવામાં આવશે.

આ પરિવર્તન સમૂહમાં પ્રધાનતઃ બે વાત વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે (૧) ડોરીય જાતિની ચીરસ્થાપિની શિક્ષાપદ્ધતિ અને (૨) આયોનીય જાતિની પરીવર્તનશીલ શિક્ષાપદ્ધતિ.

ડોરીય જાતિની શિક્ષાપદ્ધતિનો વિકાસ સ્પાર્ટા નગરમાં થયો હતો. તેથી સ્પાર્ટા સમ્યતા આલોચીત થઈ છે. આયોનીય જાતિની શિક્ષાપદ્ધતિએ એથેન્સમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કીધી હતી. આથી ગ્રીક શિક્ષાપદ્ધતિના ઇતીહાસમાં એથેન્સની સમ્યતા અને શિક્ષા આલોચીત થઈ છે.

એમ નથી સમજવાનું કે જાતીગત વૈચિત્યને લીધે શિક્ષાવૈચિત્ય થયું હતું, સમયના પરિવર્તનની સાથે અવસ્થાના પરિવર્તનને લીધે શિક્ષાપદ્ધતિનું રૂપાન્તર થયું. આ રૂપાન્તરે, સ્પાર્ટા નગરની ડોરીય સમાજને રહેજ માત્ર પણ સ્પર્શ નથી કીધો. એથેન્સમાં જ શિક્ષાપદ્ધતિનો ક્રમિક વિકાસ અને અવસ્થાન્તર ઉદ્ભૂત થયાં હતાં. આથી એથેન્સની સમ્યતા અને શિક્ષાપદ્ધતિના ક્રમિક વિકાસ પ્રતી વિશેષ ભાવથી દ્રષ્ટિપાત કરવો આવશ્યક છે.

આવા પ્રકારની વિભિન્ન શિક્ષાપદ્ધતિનું ચીત્ર પાકકો સમીપ ધરવા માટે સમાજમાં વસ્તુનઃ ને પ્રકારનું શિક્ષાકાર્ય કરવામાં આવતું હતું તેનું વર્ણન આ પ્રયત્નમાં આપવામાં આવ્યું છે. સ્પાર્ટા અને એથેન્સમાં, બિન બિન યુગેમાં, શિક્ષાસમીપી સાધારણ જનસમાજ કેવો વિચાર ધરાવતો હતો, શિક્ષક અને સમાજનો કેવો સંબંધ હતો શિક્ષકિયોનો ઉદ્દેશ કયા પ્રકારનો હતો, રાષ્ટ્રની સાથે શિક્ષાવ્યવસ્થાનો કેવો સંસ્પર્શ હતો તે બધાનું વિવરણ આ લેખમાં આપવામાં આવ્યું છે. રાષ્ટ્રીય અથવા વ્યવસ્થાપક સમાજના પ્રધાન પ્રધાન મંત્રીઓ “શિક્ષાના ઉદ્દેશ, ઉપકરણ તથા પ્રશુદ્ધિના સમ્બંધમાં કયા પ્રકારનો મત પ્રકાશિત કરતા હતા અથવા ઓક્રેટીસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ આદિ પાંડિતોએ રાષ્ટ્ર અને શિક્ષાના સમ્બંધમાં કયા પ્રકારના મતવાદી પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા આ બધાનું વર્ણન આ લેખમાં નથી. તેઓના ઇતિહાસિક સિદ્ધાન્તોનું વિશદ વર્ણન આપવામાં આવ્યું નથી પરંતુ તેઓ આચાર્ય અને અધ્યાપકભાવે શિક્ષણનું કાર્ય કેવી રીતે કરતા હતા, યોતાના વિદ્યાર્થીમાં કેવા પ્રકારનું વિદ્યાદાન અને શિક્ષા વિસ્તાર કરતા હતા, યોતાના શિષ્યોની સાથે તેમનો વ્યવહાર કેવો હતો તે બધું આ પ્રયત્નમાં આલોચીત થયું છે.

તે ગ્રીકાધિવજી સિકન્દરના ઉત્તરધિકારીઓએ ઓશીયા, યુરોપ અને આફ્રિકાના બિન બિન પ્રદેશોને હસ્તપ્રત કરી સમસ્ત પૃથ્વીમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના ભૂભાગોના મિશ્રમંદિરના

રૂપમાં સમ્યક્તા વિસ્તાર કરવા કેન્દ્રરૂપ નગર સ્થાપનપૂર્વક માનવ સમાજને ઓક સમ્યક્તાદ્વારા રક્ષિત કરવાનો જે પ્રયત્ન કીધો હતો, તે ઓક સમ્યક્તાના આધિપત્યને સમયે શિક્ષાપદ્ધતિનું કયા પ્રકારે પરિવર્તન થયું તેનું કોઈ પ્રકારનું વર્ણન આ લેખમાં નથી. નવી નવી શક્તિઓનો સંસ્પર્શ અને નૂતન નૂતન ધટનાવલીઓના પ્રભાવથી ઓક સમ્યક્તાએ નરીન રૂપ ધારણ કીધું, તદ્વત્તર તે પોતાના કેન્દ્ર, પ્રાચીન ઓસને છોડી દઈ એશિયા અને આફ્રિકાના બિજા બિજા સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ.

યોગદાન સમયમાં રોમનસામ્રાજ્યે મેસેડોનીયા સામ્રાજ્યના પ્રદેશોનો આસ કરી ઓક સમ્યક્તાના વિસ્તારનું દાવિત્વ ગ્રહણ કીધું અને રોમની પ્રચલિત પ્રજ્ઞાલિથી ઓકસમ્યક્તાનું તદ્વત્કૂલ સંસ્કરણ કરી નાખ્યું. અતએવ ઈસવી સનની પહેલાં ત્રીજી જ સતાબ્દિના પ્રારંભથી રોમસમ્યક્તાના અવસાન સુધી, ઓકસમ્યક્તાએ પોતાની પવિત્રતા અને સ્વાતંત્ર્ય ગુભાવી દઈ મેસેડોનીયા અને રોમનું રૂપ ધારણ કીધું. મેસેડોનીયાની આ ઓકસમ્યક્તાનું પ્રધાન કેન્દ્ર નાઈલ નદીના તટપર આવેલું એલેક્ઝાંડ્રિયા નગર હતું. આ અવસ્થા વિપર્યયને લીધે પ્રાચીન ઓસના એથેન્સ નગરે પણ મેસેડોનીયા તથા રોમના શિક્ષાનો ભાવ ધારણ કીધો.

નવભાવ પ્રાપ્ત એથેન્સ, નવપ્રતિષ્ઠિત એલેક્ઝાંડ્રિયા અથવા ઓકભાવાપન રોમ એ ત્રણમાંથી એક પણ કેન્દ્ર પ્રાચીન-ઓસનાં નિર્દયક નથી. અતએવ પ્રાચીન ઓસની જાતીય શિક્ષાપદ્ધતિના છતીઢાસમાં તેને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી.

આ નવ યુગમાં ઓક લોકોની સ્વાધીનતા નષ્ટ થવાથી, નવ પ્રવર્તિત વિજાતીય રાજતન્ત્રની આધીનતામાં તેમના સ્વાભાવિક જાતીય જીવનનો ગતિરોધ થયો. જૂનાં નાનાં નાનાં નગરરાજ્યોને બદલે નવા નવા શાસન પ્રજ્ઞાલી વિશિષ્ટ વિભિન્ન પ્રદેશ રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, યુક્ત રાજ્યમૂલે પ્રાચીન જાતીય ભાવનો નાશ કરી અભિનવ જાતીયતા તથા નવા રાષ્ટ્રીય જીવનનું ઉત્પાદન કીધું.

રાષ્ટ્ર સમૂહ વિભિન્ન ભાષા-ભાષિયો અને વિભિન્ન દેશવાસીઓની આવાસજૂમી થતો ગયો. પોતાના દલ, જનપદ વા નગરની હદમાં જંધીવાન ન રહી લોકો નવાં નવાં દેશભ્રમણ, નવી નવી સમાજો અને નૂતન નૂતન ધર્મના સંસ્પર્શથી પ્રયસ્તમના અને ઉદરચેતા થવા લાગ્યા. બિજા બિજા રાજ્યોના અધિવાસીયો અને રાજ્યોની વિવાદપ્રથા પ્રચલિત થઈ, અન્યોન્ય સખ્ય, એકંય અને સહાનુભૂતિ વધવા લાગી.

વિચારાલય અને રાજ્યદરજારમાં સર્વેત્ર ઓકભાવા પ્રવર્તિત થવાથી અનેક દેશોમાં એક ભાવાનું પ્રચલન થયું. શિષ્ટતાશ્રિજ્ય વિસ્તારના દ્વયથી ભાવ અને કર્મનું આદાન પ્રદાન સુસાધ્ય થયું અને વિભિન્ન દેશોમાં-વિભિન્ન સ્થાનોમાં-સમ્યક્તા વિસ્તારનાં નૂતન નૂતન કેન્દ્ર પ્રતિષ્ઠિત થયાં. આવી રીતે નાના પ્રકારના ઉપાયોથી વ્યાપકતા અને વીશ્વજનીનતાની પુષ્ટિ થવા લાગી.

આ પ્રકારે થયેલા અવસ્થાપરિવર્તનને લીધે લોકોના નિવાસીઓના વિચારોમાં પણ યુગાન્તર ઉપસ્થિત થયો. સ્વરાજ્યના રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને જીવનમંદનના સુયોગ.

સમૃદ્ધતા નહ યવાથી તેની ચિન્તા અને કર્મ રાષ્ટ્રીય જીવનથી વિચ્છુત થઈ ગયાં. અતએવ નૈતિક જીવનનો બાર કેન્દ્રસ્થાનથી જાદ થઈ જીવનના નૂતન ઉદ્દેશ, કર્મના નૂતન લક્ષ તથા સમાજના નૂતન પ્રતિષ્ઠાનની સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યે.

કર્મક, ઉન્નાદી અને સામારિક શક્તિસમ્પન્ન વ્યક્તિ ગણને સ્વદેશમાં ઉપયુક્ત કર્મક્ષેત્ર ન મળતાં દૂર દેશોમાં જઈ પોતાની પ્રથિતિ અને પ્રકૃતિના વિકાસના સાધનોપયોગી જીવન વીતાડવા લાગ્યા. બુદ્ધિમાન પંડિતગણ રાષ્ટ્ર વિચારાલય, મન્ત્રણાસભા આદિ સામાજિક કર્મ ક્ષેત્રોને તજ દઈ નિનૃત સ્થાનમાં સિંથેા દ્વારા પરિવૃત થઈ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર વિદ્યાજય અને આલોચના સંદ્ધ આદિ ચિન્તાનાં કેન્દ્ર પ્રતિષ્ઠિત કરવા લાગ્યા.

અતએવ વ્યક્તિગત સ્વાધીનતા અને સ્વાતન્ત્ર્યપ્રિયતા સ્થિર પ્રતિષ્ઠ થઈ. જે સ્વાધીન ચિન્તા લણા દિવસોથી ગ્રીક્સમાજમાં પ્રવર્તિત થઈ રહી હતી તે નવી ધટનાવસિના પ્રાદુર્ભાવથી, સ્વાભાવિક રૂપથી, અચરિત બાંધથી બદલૂલ થવા લાગી. જેનો અને એથી વી ઉરસ, અને તેનો મનાવજની આખો પ્રમુદાય, આ મતનું ખંડન કરી રાષ્ટ્રીય જીવનની પ્રુષ્ટિથી વ્યક્તિની સંપર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે, રાષ્ટ્ર અને સમાજ વિચ્છુત સ્વાધીનતા અને પરીપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકાસના આદરં અને ઉપાય આદિના પ્રબંધમાં મત પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા.

ગ્રીક્સને આવી વ્યાપકતા, વિશ્વજનીનતા, વ્યક્તિત્વ, સ્વાતન્ત્ર્ય અને સ્વાધીનતા દ્વારા અનુરંજિત થઈ સાહિત્ય, કલા, રીતિનીતિ આદિ સખ્યતાના વિવિધ અંગોનું રૂપાન્તર કરી નાખ્યું.

સાહિત્યસેવી અને વિદ્યાનુરાગી રાજાઓએ જ્ઞાનાનુશીલન અને વિદ્યાચયોને માટે શૃદ્ધપ્રતિષ્ઠા, ભૂસમ્પતિજ્ઞાન, અર્થ સાહાય્ય આદિ વિવિધ ઉપાયોથી પરિતોના કાર્યમાં સહાયતા આપી.

પંડિતસભા, સમાલોચનાસમિતિ, મ્યુઝીઅમ, પુસ્તકાલય, વિજ્ઞાનમંદિર આદિ તેમની સરક્ષતાને માટે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યાં. ગ્રીક, મીથ દેશીય, યૌદ્ધ આદિ વિભિન્ન મતવાળાઓના સંકર્ષર્ણણથી નૂતન નૂતન વીચારોની ઉત્પત્તિ થઈ. પ્રાકૃતિક અને માનવીય, ઉભય પ્રકારની વિચિત્ર ધટનાવસિઓ અને કાર્યોનું વિવરણ તૈયાર થવા લાગ્યું. ભિન્ન ભિન્ન દેશોથી વિચિત્ર પદાર્થો વિદ્વાનોની સમા સમક્ષ મુકાઈ આલોચીત થવા લાગ્યા.

ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં રચિત ગ્રન્થોના અનુવાદોનો વિદ્વાનમંડળમાં પ્રચાર થયો. તેઓએ લોકોની જ્ઞાનેન્દ્રિય વધારી પ્રાયઃ સર્વ રથએ નાના પ્રકારના વિષયો લઈ તેના પર ચિન્તા, ગવેષણા, આલોચના, તર્ક, વાદાનુવાદ, વ્યાખ્યા આદિ કાર્ય થવા લાગ્યાં. સિખ્યજન પોતાના ગુરૂના મતવાદોની ટિકા-ટિપ્પણી લખવા લાગ્યા.

ક્રમશઃતુલના અને એજિપ્તિમાગ પ્રણુલિના અંવલંબનનો મુયોગ ઉપરિચિત થયો. સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થ તથા ભાષા અને વિજ્ઞાન આદિના નિપજો, ક્રમાન્વય અને કાર્યકારણ સંબંધ આદિ અવિષ્કૃત થવા લાગ્યાં. પાસ્તરપરિક તુલના અને તારતમ્યના શલથી વૈજ્ઞાનીક અને દાર્શનીક મતવાદ તથા વિચારધરપરાનુ સ્થાન, ક્રમ અને પધ્ધતિ નિશ્ચિત થવા લાગ્યાં. મતોએ એજિપ્તદ થઈ પ્રકૃત વિજ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કર્યું.

યથાસમય એક સસ વૈજ્ઞાનીક યુગ આવી ઉપરિચિત થઈ ગયો. ગણિત, જ્યોતીષ, ભૂમિતી, ભૂગોળ, ઇતિહાસ આદિ વિવિધ વિદ્યાઓનો ઉત્કર્ષ થયો. આ તર્ક અને યુક્તિમૂલક સમાલોચનાના યુગમાં ધર્મતત્ત્વ અને સાહિત્ય પશુ ઘુલના સિદ્ધ વિજ્ઞાન થઈ ગયાં. કાવ્યાદિની રચના સુકી વિદ્યાનો સંકલન, અનુવાદ અને સમાલોચના આદિ દ્વારા ગદ્યસાહિત્યની પુષ્ટિ કરવા અને વિદ્યાના વિસ્તારાર્થે અદ્ય મૂલ્યમાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા. જટિલ લેખ પ્રચાલી અને અદ્ભૂત રચના કૌશલ્યની અપેક્ષા સરસ અને સુબોધક ભાષામાં ભાવ પ્રકાશિત કરવા પ્રતિ લોકોની દૃષ્ટિ ગઈ. વિચક્ષણ જનોએ વાગ્મિતા શીખવી છોડી દઈ વૈજ્ઞાનીક અને સાહિત્ય સંબંધી અનુસન્ધાન, વિશ્લેષણ, ઐતિહાસિક ગવેષણા અને ધર્મતત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા આદિ મંબીર વિષયોમાં મન પરોવ્યું.

અસ્તુ, આ યુગની શિક્ષાપદ્ધતિ પૂર્વવર્તી યુગની શિક્ષાપદ્ધતિથી સ્વતંત્ર થઈ ગઈ. શાંરિરીક અને મામરિક શિક્ષાએ ક્રમશઃ અવનત અને હુમપ્રાયઃ ધર્મ માનસિક શિક્ષાનું પ્રાધાન્ય પ્રતિષ્ઠિત કીધું. હવે નૈતિક વાગ્મિતા અને સમાલોચના આદિને બંધે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ જીવ. ધર્મ. વિજ્ઞાન, ગણિત, દર્શન આદિ ગંભીર વિષયો માનસિક શિક્ષાના વીપયો થઈ ગય.

ક્રમશઃ વિદ્યાલય સમૂહ ગવર્નમેન્ટના આધકારમાં આવી તેનાજ વ્યયથી પરિચાલિત થવા લાગ્યાં. રાજસંકિતના પ્રભાવથી નૂતન એલેકઝાંડ્રિએ જુના એથેન્સને હતપ્રભ અને લીનવીર્થ કરી દીધું. રોમ નગરે આત્રાજ્યનીતિ દ્વારા વિજિત પ્રદેશોનો કીર્તિ કલાપ ધ્વંસ કરી ગ્રીકસભ્યતાની સહાયથી પોતાની વૃદ્ધિ કરવા માટે પોતાને ગ્રીક સભ્યતાની રાજધાની અને પ્રધાન કેન્દ્રરૂપ બનાવ્યું. આ યુગમાં એથેન્સ જે ચિન્તાપૂર્ણ વિષયોમાં પોતાની સામાન્ય પ્રતિપત્તિ રચવામાં સમર્થ થયું તે એલેકઝાંડ્રિયાની નૂતન ચિન્તા પદ્ધતિના અનુકરણથી થયું. આ વાત તેના પોતાના વિશેષત્વની પરિચાયક નથી. આ પ્રકારે પ્રાચીન ગ્રીકસભ્યતા મથમ પોતાનું વિશેષત્વ અને પછી પોતાની નિવાસભૂમિ શુભાવી કેવલ નૂતન સભ્યતાની સૃષ્ટિની જ ઉપકરણ થઈ.

આ નૂતન સભ્યતામાં જે પ્રકારે પ્રાચીન ગ્રીક લોકોની વિશેષત્વતા નથી જેવામાં આવતી તેજ રીતે હોમર સાથે સખંધ રાખવાવાળા કવિ સમ્રાટાવના કાબોમાં ગ્રીક સમાજની જે અવસ્થાનું વર્ણન છે તેમાં ગ્રીક લોકોની સ્વતંત્ર સભ્યતાનો પશુ કંઈ વિશેષ પરિચય નથી મલતો. આ કારણને લીધે હોમરે વર્ણન કરેલી ગ્રીક જાતિની સૈન્યવાસ્થાનો કોઈ ઉલ્લેખ આ લેખમાં કરવામાં આવતો નથી. હોમરના મહાકાવ્યોમાં મમાજ અને રાટ્રનું જે વિવરણ મળે છે તે આ સમયે આર્યભાષા બોલવા વાળા-જાતિઓનાં પૂર્વ પુરુષોનું સાધારણ ગીત કહી શકાય ખરૂં તથાપિ તે ગ્રીસ દેશ અને તેના ઉપનિવેશોમાં રચાયું અને ગવાયું છે. તેથી તેમાં ગ્રીસ જાતિના સ્વભાવનો આભાસ મળે છે.

જ્યારે રાષ્ટ્ર અને ધર્મની પ્રતિષ્ઠા થઈ ગઈ હતી, જ્યારે રાજ પછી ચિકિત્સક કથા કહેવાવાળા અન્ય અન્ય ગણક લોકોજ સમાજના પ્રધાન વ્યક્તિ નાનવામાં આવતા હતા. જ્યારે સાહિત્યની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન નહોતી થઈ અને જ્યારે લખવાની પદ્ધતિ પશુ અવિજ્ઞૂત થઈ ન હતી તેવા સમયનું આ ગીત છે. તે દિવસોમાં ચારણ લોકો દેશ દેશોમાં જુની

કયાઓ માતા બેઠકતા હતા. વિવિધ પ્રકારના સિદ્ધે તે સમય સુધી પણ આવીપૂત ન હોતાં થયા. સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં જટિલતાએ ત્યાં સુધી પણ પ્રવેશ નહોતો કીધો.

જીવન સંક્રામને માટે સર્વેશ્વર પ્રવૃત્ત રહી અને કર્મક જીવનનું સંગઠન કરી શુભુઓને પરાસ્ત કરવા તેજ તે સમયે સમાજનું મુખ્ય કાર્ય અને ઉદ્દેશ હતાં. શારીરિક શક્તિ અને સાહસિકતાજ તે સમયે મહાન ગુણો ગણાતા હતા. પોતાની શક્તિમાં સર્વ સાધારણુનો વિશ્વાસ ઉત્પાદન કરી સમાજનું નાપકત્વ મદ્ય કરવા શક્તિમાન થવું એજ તે સમયમાં સદૃશી ઉત્તમ વીરત્વ ગણાતું. આથી અવરોધપયોગી આલોચના અને વિચાર શક્તિજ માનસિક ઉત્કર્ષનાં મુખ્ય લક્ષણો હતાં. અતએવ (૧) ઉપયુક્ત સમયે કાર્ય કરવું અને (૨) ઉપયુક્ત વિષયમાં સલાહ આપવી આ બેજ કાર્ય હોમરના અનુયાયી ગ્રીક લોકોના શિક્ષાલાભનો ઉદ્દેશ હતા. આ માટે કોઈ સ્વતંત્ર વિદ્યાલય અથવા શિક્ષાદાતાની આવશ્યકતા નહોતી. રાષ્ટ્રશાસનને માટે જે સાધારણુ સભા હતી તેમાં મતામત પ્રકાશ કરતાં કરતાં રાષ્ટ્ર માટે પદાનર્શ દેવા અને કર્તવ્ય બજાવવાની શિક્ષા મળતી હતી. શિક્ષાને આદર્શ પ્રકૃત કર્નેચોર અને યોદ્ધાની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને જ હતો આ કારણુને લીધે સમાજનું પ્રાકૃત કર્મક્ષેત્ર શિક્ષાલય રૂપે વિવેચિત થતું હતું.

અસ્તુ, રાષ્ટ્રીય જીવનનો વિકાસ, શરીરની પુષ્ટિ અને માનસિક ઉત્કર્ષ સાધનજ હોમરની શિક્ષા પદ્ધતિનાં પ્રધાન આદર્શ હતાં. ગ્રીસની ચરમોક્ષતિને સમયે આજ આદર્શ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં હતાં. જે ભાવ, જે આદર્શ અને જે રીત પરીપુષ્ટ ગ્રીક સભ્યતાના અંગો હતાં તેનાં ઉપકરણુનાં બી હોમરવળા યુગમાં રોપાયાં હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. હોમરના અનુયાયી કવિઓએ જન પ્રતિષ્ઠાનો નુ વર્ણન કર્યું છે તેણેજ પરવર્તી યુગોમાં બિન્ન બિન્ન કારણોથી પુષ્ટ થઇ ગ્રીક સભ્યતાના વિકાસમાં સહાયતા આપી હતી. આ યુગની (૧) કર્મશિક્ષા અને (૨) આલોચના શિક્ષા એ બે શિક્ષાઓજ પરવર્તી કાલના મીસના સરેવ પ્રચલિત શિક્ષણોય વિષયોના દ્વિવિધ વિભાગ (૧) વ્યાયામ અને (૨) સંગીત (સાહિત્ય) શિક્ષાની પ્રધાન કારણરૂપ હતી.

સ્વાધીનતાપૂર્વક વિકાસ પામેલી ગ્રીકશિક્ષાપદ્ધતિના પૌર્વાર્પય અને પ્રકૃતિની વિજ્ઞેયભાવથી આલોચના કરવાથી આ જાત ચાંપ છે કે પ્રાચીન ગ્રીક રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં સહાયતા દેવાને યોગ્ય થવાને લીધે લોકો તેનો આદર કરતા હતા. રાષ્ટ્રની ઉન્નતિજ શિક્ષા વિસ્તારના ઉદ્દેશરૂપ હતી. આ વાતને લક્ષમાં રાખીનેજ શિક્ષા લાભના સમય વિભાગ, શિક્ષણિય વિષયસમૂહ શિક્ષાનું ઉપકરણ, વિષાલયનું શાસન આદિ નિર્દારિત અને નિયંત્રિત થતાં હતાં.

સ્પાર્ટામાં રાષ્ટ્રજ એક માત્ર શિક્ષાલય અને શિક્ષાદાતા હતું. એથેન્સમાં યદ્યપિ શિક્ષા વિસ્તારનું કામ સરકારને આધાન ન હતું કિન્તુ પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ આદિ પ્રધાન પરિત સ્પાર્ટાનોની શિક્ષાપદ્ધતિનેજ આદર્શ શિક્ષાપદ્ધતિ સમજતા હતા શિક્ષાનું ખર્ચ પરિવારના અન્યાન્ય ખર્ચના પેડે કરવામાં આવતું હતું પરંતુ શિક્ષાર્થિઓના ચરિત્રમંદન અને

સંયમપાલનના સમયમાં વિદ્યાલયના અધિકારીઓને રાષ્ટ્રના નિયમાનુસારજ ચાલવું પડતું હતું. આ સિવાય વિદ્યાલયનો અધિકાર સમય સમર અને કાનુન સંબંધી શિક્ષામાં જતો હતો. અસ્તુ, શું સ્પર્ટા, શું એથેન્સ, ઉભય પ્રદેશોમાં રાષ્ટ્રજ શિક્ષા પદ્ધતિનું નિયન્ત્રા હતું એમ કહેવું કાઠ પશુ પ્રકારે અસંગત નથી.

રાષ્ટ્રના આધિપત્યનો સમય વ્યક્તિ વિશેષમાં જેમ જેમ ઘટતો ગયો તેમ તેમ એથેન્સના જાતીય જીવનમાં શિથિલતા પણ આવતી ગઈ. અંતે ૧૪૦ એ ધયું કે વ્યક્તિ-ગણ સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ અને સ્વાધીનતા પ્રેમની વૃદ્ધિની સાથે પ્રાચીન ગ્રીસની જુની રાષ્ટ્રગત સમ્યક્તાનો લોપ થઈ ગયો.

અમ્મ શિક્ષણિય વિષય પ્રધાનતઃ બે ભાગમાં વિભક્ત હતા (૧) શારીરિક ઉત્કર્ષ સાધનોપયોગી વ્યાયામ શિક્ષા અને (૨) માનસિક ઉત્કર્ષ સાધનોપયોગી સંગીત શિક્ષા સ્પર્ટામાં પ્રથમ શિક્ષા પ્રાધાન્ય પદ પામીને દ્વિતીય શિક્ષાની બાધક થઈ હતી. એથેન્સની શિક્ષાપદ્ધતિમાં તેને વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું, અને એથેન્સના પંડિતો પણ તેનો આદર કરતા હતા. વયોવૃદ્ધિની માથે વિવિધ પ્રકારના વ્યાયામનો લોહા અભ્યાસ કરતા હતા. જે વયમાં સમર શિક્ષાજ પ્રધાન શિક્ષા મળાતી હતી તે વયમાં તે શારીરિક ઉત્કર્ષ પ્રતિ સ્વભાવતઃજ વિશેષ દૃષ્ટિ રાખવી પડતી હતી. માનસિક ઉત્કર્ષ સાધનોપયોગી શિક્ષાની ઉન્નતિ સ્પર્ટામાં થઈ નહીં. એથેન્સમાંજ ભિન્ન ભિન્ન દેશોથી આવી સંગીત પ્રેમીઓએ તેનો ઉત્કર્ષ કીધો. સંગીત વિદ્યામાં સર્વ પ્રકારની લલિત કળાઓ સંમિલિત ગણાતી હતી. એથેન્સમાં પ્રથમથીજ કાવ્યશાસ્ત્રનું અનુશીલન થતું હતું. કમરઁ આ શાસ્ત્રની શિક્ષાની વ્યવસ્થામાં ગણિત જ્યોતિષ, ભાષાવિભાગ, ન્યાય, દર્શન, નીતિ, પદાર્થ વિજ્ઞાન આદિઅન્ય શિક્ષાઓએ પણ સ્થાન પ્રાપ્ત કીધું.

ધર્મશિક્ષાની કાઠ વ્યવસ્થા નહોતી. જાતીય સાહિત્યમાં નીતિ અને દેવતા વિષયક જે તત્વ વિધમાન હતાં તેનીજ આશ્રેયના ધર્મ શિક્ષાનું એકમાત્ર સાધન હતું તેના સીવાય રંગભૂમિમાં થવાવાળા અભિનય, મકાનોની દિવાલોપર ચિત્રિત યંગેલી દેવી અને દેવતાઓની મૂર્તિ તથા વિશેષ વિશેષ તહેવારોના ઉપલક્ષ્યમાં કરવામાં આવતા નાના પ્રકારના યજ્ઞયજ્ઞ સમાધિ જોઈનેજ સર્વ મનુષ્યોનો ધર્મજ્ઞાન હૃદયે અંતરે હતો. સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં મમ્મા રહેવાથી, સર્વ માધારણુની સાથે સંબાધક કરવાથી અને સ્વદેશનાં દિલકર કાર્યોનું સંપાદન કરના રહેવાથી લોકોના નૈતિક જીવનનો વિકાસ થતો હતો. નૈતિક અસ્તિગતનપ્રતિ પરિવારના લોકો અને રાષ્ટ્રીય કર્મચારિયોનું વિશેષ ધ્યાન રહેતું હતું.

સ્પર્ટામાં શિક્ષાના કાઠ વિશેષ ઉપકરણનું પ્રયોજન ન થયું. કોઈ પણ પુસ્તકની આવશ્યકતા ન થઈ. હાથેથી ગણી ગણીતની શિક્ષા આપવામાં આવતી; કોરસ (Chorus) માં દલબદ્ધ ધમ નાયકું અને ગાવું શીખવું પડતું હતું આથી કોઈ વાજીવોની આવશ્યકતા ન થઈ.

એથેન્સે આ સમયમાં વિશેષ ઉન્નતિ કરી હતી. પુસ્તક અને ચિત્રવિધાનાં ઉપયોગી

વનુષ્ટ વ્યવહારિત થતાં હતાં. વિદ્યાલયો સ્થાપીત થઈ ગયાં હતાં. શિક્ષાર્થીઓને બેસવા માટે બેન્ચ, સ્ટુલ આદિનો પણ અભાવ નહોતો. સંગીત શિક્ષા માટે જાત જાતનાં વાદ્ય-યંત્રો પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં હતાં.

સ્પાર્ટોની બાલિકાઓને બાળકોની જેમ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવી પડતી હતી પરંતુ એથેન્સમાં સ્ત્રી શિક્ષાની ઉત્પત્તિ ન થઈ. યેરિક્લિસના સમયમાં કોષ્ઠક કોષ્ઠક વિદ્યુષી સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. કહેવાય છે કે થુસિડિડિમની કન્યાએ પોતાના પીતાના લખેલ ઇતિહાસને પૂર્ણ કીધો હતો, પરંતુ સમાજમાં સ્ત્રી શિક્ષા અને સ્ત્રી સ્વાધીનતાએ પ્રવેશ કીધો નહોતો.

ગ્રીસની શિક્ષા પદ્ધતિની સંકીર્ણતાનું ખીજું ઉદાહરણ શિક્ષાલાભમાં ઘસઘસીઓનો અનધિકાર હતું. સ્પાર્ટોની વાત તો દૂર રહી, સ્વાધીનતા પ્રિય એથેન્સના અત્યુન્નત સમયમાં પણ ઘસ ઘસાડો કેવળ શારીરિક પરિશ્રમ અને શીલ્પવાસ્તુજ્ઞતાના કામમાંજ ઉપયોગી સમાજવામાં આવતા હતા. આથી તેઓને શિક્ષાથી દૂર રાખવામાં આવતા હતા. એથેન્સમાં મોટા પડિતો પણ અમ્બાન બાવથી કહેતા કે “કેવળ સ્વાધીન જાતિનોજ શિક્ષામાં અધિકાર છે. માનસિક ઉત્કર્ષ સાથે શુભાભાને કાંઈ સંબંધ નથી.”

પદનકાંચ ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત હતો. (૧) સાતમા વર્ષ સુધી ગૃહમાં આપવામાં આવતી શિક્ષા. (૨) સાતથી ચૌદ વર્ષ સુધી નાના નાના વિદ્યાલયોની શિક્ષા. (૩) ૧૪ થી ૧૮ વર્ષ સુધી કોલેજની ઉચ્ચ શિક્ષા. પ્રથમ યુગમાં સમગ્ર શિક્ષાનું પ્રધાન હતી. પાછળથી સેફિરટનામક સંપ્રદાયના લોકોના પ્રભાવથી સાધારણતઃ ઉચ્ચ શિક્ષા દેવાવા લાગી અને અનુચ્ચશિક્ષાથી તેનું તારતમ્ય નિશ્ચિત થયું. સ્પાર્ટોમાં દ્વિતીયાવસ્થા ઘણા સમય સુધી રહેતી હતી. ત્રીશ વર્ષની વયે તેમની તૃતીયાવસ્થા સમાપ્ત થતી. કહેવાની જરૂર નથી કે સ્પાર્ટોના શિક્ષા વિભાગમાં સામરિક શિક્ષાનોજ ક્રમિક વિકાસ અને ઉર્જાતિની વ્યવસ્થા હતી જે સમાજના પરિવર્તનનું અનુકરણ કરી શિક્ષા પદ્ધતિનું રૂપાંતર દેખાડવામાં આવ્યું છે તે સમાજની પ્રકૃત જીવનશક્તિ રાષ્ટ્રીય કર્મક્ષેત્રમાંજ સ્થિત હતી. રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ વા અવનતિથીજ જાતીય ઉત્પત્તિ વા અવનતિની તુલના થતી હતી. રાષ્ટ્રને પુષ્ટ કરવું એજ પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનનું લક્ષ્ય હતું. રાષ્ટ્રીય જીવનનેજ સર્વે લોકો પોતાના અસ્તિત્વનું કારણું સમજતા હતા. રાષ્ટ્રથી બિજા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રજીવન તેઓમાં હતું જ નહીં. રાષ્ટ્રના સામાજિક જીવન પ્રવાહમાં પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ વિસર્જન કરી જાતીય ઉત્પત્તિ કરવી એજ પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયની ઉચ્ચતમ આકાંક્ષા હતી. તેઓનું કર્તવ્યકર્તવ્ય અને તેઓનો વિધિ નિષેધ, સર્વસ્વ રાષ્ટ્રના સુચારુ રૂપથી સંચાલિત થવાપર અવલમ્બીત હતું. સમાજ પર ઉપકારને માટેજ તેઓ શિક્ષા લેતા હતા. રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં સહાયતા દેવાનેજ તેઓ સાહિત્ય ચર્ચા કરતા હતા, અને સંગીત શીખતા હતા. શીલ્પી, કવિ, ગાયક, લેખક, યોદ્ધા પંડિત સહુ રાષ્ટ્રપર અનેક પ્રકારના ઉપકાર કરવા પોતપોતાની શક્તિનો પ્રયોગ કરતા હતા. અનેક ઉપાયોથી તેને લાભ આપવાજ તેઓ પોતાની શક્તિને વિકસીત કરવાની ચેષ્ટા કરતા હતા. સર્વ સાધારણના કામમાં સમય વ્યય ન કરી શકવાથી વા તેને લીધે પોતાનામાં ઉપયોગી શક્તિ ન રહેવાથી તેઓ પોતાના જીવનને વ્યર્થ સમજતા હતા.

વસ્તુતઃ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરતાં કરતાંજ તેઓ ન્યાયશાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રશાસ્ત્ર ગદ્ય, સાહિત્ય, સમાલોચના આદિ અનેક વિદ્યાઓના અધિકારી થઇ ગયા. તેઓની ઓળખિતતા, તેઓનું શીક્ષણપુણ્ય, તેઓની કળા વિદ્યા આ સર્વ વિષયોએ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિને કેન્દ્ર બનાવીનેજ વિકાસ પ્રાપ્ત કીધો હતો. તેઓનો ધર્મ, સમાજ, વ્યવસાય, સાહિત્ય, ચિન્તા પદ્ધતિ આદિ જીવનના બધા વિભાગોને રાષ્ટ્ર નિયંત્રિત કરતું હતું. લોકો રાષ્ટ્રના નિયમપાલનનેજ પરમ લક્ષ્ય સમજી જીવનને સાર્યક કરવું ઇચ્છતા હતા. આ પ્રકારે હુદ્દા વ્યક્તિગત જીવનને વિ-શાળ સામાજિક જીવનમાં નિમગ્નિત કરી દેવું એજ તેઓની નીતિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓ સર્વ વિષયોમાં સૌંદર્યનો આદરસત્કાર કરતા હતા. તેઓની શિક્ષાપદ્ધતિમાં પ્રવેશ કરી સૌંદર્ય લિપ્સાએ બાહ્ય સુંદર અને અન્તઃ સુંદર વ્યક્તિ મૂકીને ઉપામ ઉદ્દભાવન કીધો હતો. તેજ સૌંદર્યપ્રિયતા તેઓને મંદિર પ્રતિષ્ઠા, મૂર્તિગૃહન, ચિત્રકર્મ તથા જાતજાતના રથાપત્ય કાર્યમાં મગ્ન કરતી હતી. આવા બાવર્થી યશસ્વી બનીનેજ તેઓ સંભવિત ચર્ચા કરતા હતા. આથી માનવ શરીરની સર્વાંગીત ઉન્નતિ અને માનવચિત્તનો અર્વાંગિત વિકાસજ તેઓનાં જીવન લક્ષ્ય હતાં. તેથી તેઓ વ્યક્તિ જીવનનાં સર્વ કાર્યો અને ચિન્તાઓને એકજ કેન્દ્ર પ્રતિ સંચાલિત કરી પારસ્પરિક જીવનમાં સામંજસ્ય અને ઝૂંપલતા લાવવાની ચેષ્ટા કરતા હતા. સંગીત વિદ્યાને માનસીક વ્યાયામ ધારી તે દ્વારા તેઓ ચિત્તનું અસામંજસ્ય અને વૈચાદસ્ય દૂર કરી તેને સૌંદર્ય અને રમણીયતા પ્રાપ્ત કરાવવા ઉત્કેષિત થતા હતા. આ સૌંદર્ય પ્રિયતાજ તેઓની રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક જીવન પ્રિયતાનું મૂલ્ય છે આ માટેજ તેઓ સમાજના પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનને, રાષ્ટ્રના સાધારણ જીવનને લક્ષ્યમાં રાખી, પરિચાલીત કરતા હતા. અને તદનુસાર પૌત્રપોતાનામાં ઐક્ય, સામંજસ્ય અને અકુડિંબાવ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. રાષ્ટ્રની સાધારણ ઉન્નતિનેજ તેઓ પૌતાની મહત્ત્વા મોટી ઉન્નતિ સમજતા હતા.

સ્તંભકતા,

તા. ૧૮-૧૧-૧૧.

ચાંપરી વિદ્યલક્ષ્મી ઉદેશી.

કર્મ-વિપાક.

(અવસંધાન મતાંકથી.)

સંગતિ ફળનો કર્મ-વિપાકમાં સમાવેશ થાય છે. એટલા માટે કે તે આ જાતનાં એ એક પેટા ભાગ પણ મુખ્ય ભાગ બનવે છે. સંગતિ ફળ-કર્મ ફળને દાખી દે છે અને પોતે જાગવનર થાય છે. મંગલિની ન દોગ નેવા આગેપો આવી શકે છે. તેને લીધે મંકટો પણ વેડવાં પડે છે. આરોપોમાંથી મુક્ત પણ થવાનું તે એક સાધન છે પણ ત્યાં

તે બળવત્તર નથી, એમ કહી શકાય. અણુધારેલા ફળનું પ્રાપ્ત થવું એ સંગતિનું કારણ છે. સંગજ બળવાન છે. યુ-હેગાર બધી જાય છે, અને બીન યુ-હેગાર—યુ-હેગાર ગણાઈ જાય છે યુ-હેગારની સંગથે અણુધાર્યા બીનયુ-હેગાર આવી મળ્યાં હોય તો તેઓ યુ-હેગાર ન હોવાથી પણ યુ-હેગારમાં સપડાઈ જાય છે. એટલે પણ સંગતિ ફળનો મહિમા છે, સત્સંગ ઉચ્ચગામી છે, ધર્મના પથપર ચઢાવનાર છે. દુઃસંગ અધોગતિ પ્રમાડનાર છે. આ દુનિયામાં એજ પ્રકારના સંગ છે. તે પોતાપોતાના નામ પ્રમાણે ફળ કદિ પણ આપ્યા વિના રહેતા નથી. આને પણ યોડો ધણો અપવાદ ન હોય એમ સમજીશો નહીં—દાખલા તરીકે જેમ સુવાસિત પુષ્પોની આસપાસ ત્હેની સુગંધિ યોડે દૂર સુધી ફેલાયલી રહે છે, અને ત્યાં થઈને જતાં આવતાં સજીવોને પોતાની અસર કરે છે અને આનંદી બનાવે છે, તેમજ સત્સંગ પરમ સાંતિ અર્પે છે, અને સુખી બનાવે છે. જેમ કાંટાવાળાં વૃક્ષોથી યોડે દૂર ત્હેના કાંટા વેરાયલા હોય છે, અને તે દુઃખી બનાવે છે, તેમજ દુઃસંગ પોતાની આસપાસ ચારે કાર કંટક વેરે તે જાય છે અને પરિણામે દુઃખ ઉપજાવે છે. કાંટાનું શલ્ય નીકળી મુખ થાય છે, પણ દુઃસંગનું ધણી મુદન પહોંચે છે, અને વધતું જાય છે. એટલા જ વારતે શાનીએ નિઃસંગ રહેવું કહ્યું છે. અને અનુભવિએ એકલાં આનંદમાં રહેવું જ “એમ કહેલું છે. સત્સંગેનદિ” સંલિદ્ધિ—સત્સંગે કરીને જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એક વખત મહામુનિશ્રી વસિષ્ઠ પાસે ઋષિઓ તુલના કરાવવા આગ્યા અને પૂછ્યું કે તપનું ફળ વધે કે સત્સંગનું? પછી વસિષ્ઠએ તેઓ બંનેને તુલામાં ચડ્યાં એક બાજુએ દળજરો વર્ષના તપનું ફળ અને એક બાજુએ ક્ષવ સત્સંગ” તુલા ઉચકતાં ક્ષવ સત્સંગનું પલ્લું નીચું નમ્બુ, અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સર્વ ઋષિમંડળ રાજી થયું, અને નહીં કહ્યું કે સત્સંગનું ફળ વધારે છે અને શ્રે. યરકર છે. માણસ સત્સંગે કરીને ધણા દુરાચારમાંથી બચી જાય છે અને સત્સંગ વગર પાપમાં પડાય છે. સત્સંગીની શક્તિ દૃઢ બળવત્તર છે, અને ત્હેની હાયામાં જતાં બીજાં માણસો પણ એવાં જ બને છે. એ સત્સંગની ત્હેની અસરની અને એવાં થવાની વખતોવખત જરૂર છે, અને ત્હેની હાયા નિરંતર રહેવી જોઈએ, તે એટલી બધી અસરકારક હોવી જોઈએ કે દાનવી વગર પણ ફળદાયક રહ્યા કરે, બ્યારે આમ થાય ત્યારે જ સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય ત્યાં સુધી ફલંત જંગજ હતો પણ ત્હેને સત્સંગ ન કહેવાય=સત્સંગની ગેરહાજરીમાં પણ અનિદ્ર ફળ છે. તો પછી દુઃસંગનું તો પૂછવું જ શું? આ દુનિયામાં પાપી કર્મની શરઆત દુઃસંગનું જ પરિણામ છે. પછી એની વર્દન શક્તિ એટલી છે કે—તે આપો આપ બળવત્તર થતી જાય છે. અને પોતાના પ્રવાહમાં સજીવોને એવા તો અચડાવે છે અને ગોથાં ખવરાવે છે કે તેઓને પાછાં પોતાના મૂળ રૂપમાં આવવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. તે એક અમાધ્ય બ્યાધિ છે કે જે મટવો મુશ્કેલ છે. નારાયણની કૃપા કે મહાસત્સંગ હોય તો જ સાઈ ફળ આવે નહીંતો જન્મ-જન્મોત્તરમાં પણ એ જૂલનું પરિણામ ભોગંવવાં પડે. એનિઃસ-દ્વેદ છે, સંગતિફળને કેટલાક પ્રારબ્ધ વશાત્ માને છે, પણ ક્રિયમાણ પ્રારબ્ધને ફેરવે છે. આપણે એ તો પેહેલ વહેલું જોઈ ગયા છીએ કે ક્રિયમાણ જ સર્વમાં મુખ્ય છે. વરસાદ આવવાથી પાણીના વહનમાં અનેક તણખલાઓ એકબીજાને મળી વળગી જાય છે, વળી વીંખાઈ જાય છે, વળી એક વળમાં બરાઈ જાય છે, કાંપ જમતો જાય છે, એમ છતાં નહેલાં તે અંતે મહાસાગરમાં મળી ત્હેને કિનારે આવસમાં બળી જાય છે. એમાં વળી પ્રારબ્ધ શું? અને એવાં એનાં કર્મ પણ શું? એતો પ્રવાહને આધીન છે. અમુક વણનું

અમૂક જગામાં ઠેરાવું કે સમુદ્રને કિનારે ઠેરાવું એ ત્હેના પ્રારબ્ધમાં નિર્માણ નહતું. પણ ફક્ત અમૂક અવસ્થામાં સંગીતજ માત્ર આપી હતી. સંગ આવી મંગતાં તે સંગીતે ત્હેના જગના પ્રમાણમાં આધીન થાય છે, અને ત્હેના ગુણ પાત્ર લાગે છે. જેમ એક ધર્મશાળામાં અનેક ગૃહસ્થો, સાધારણ માણસો, અને ઝરીબ માણસો આવી ઉતરેલાં હોય છે. ત્હેમાં એક સખસની ચોરી થતાં સર્વેની જડતી જેમ લેવાય છે, અતે ત્હેમાં કોઇ ગુન્હેગાર નથી, તો પણ એ સંગતિ જનતું જગ સમજવું. પાણીમાં માણસો ડુબીતે મરી જાય છે, અતે માછલાં ગમે તેવા તોશનમાં પણ જમી જાય છે. એ સંગતિનું મહાત્મ્ય સમજવું, સંગતિ સ્થાન અતે અવસ્થાએ હમેશાં માણસો ઉપર અસર કરનારાં છે. એક દષ્ટાન્ત આપું છું કે રાજાના બંદરમાંથી ચોરી કરીને નાડેલા ચોરાને બ્યારે પાછળ આવતા રાજાના સેવકાથી પકડાઇ જવાની ધાસ્તી લાગી, ત્યારે જે દુકાનદારો પાસે ચોરીના માલ મૂકી ચોરા નાશી ગયા. રાજ્ય સેવકાએ પેલા દુકાનદારો ગુન્હેગાર છે, એમ જાણી પકડ્યા અતે કામ ચાલતાં છેવટે તેઓને કેદમાં નાંખવામાં આવ્યા. અને દુઃખી થયા. આ બીજા સર્વતે જાણીની છે. ચોરીના માલના સંગથીજ બ્યારે આટલું તુકસાન થયું તો પછી ચોરાના મંગળી શું ન થાય, એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. રાજાના સેવકાએ જે—આ દુકાનદારોની અવસ્થા સ્થાન એ જે જોઇએ તેવાં નદીમાં અથવા પાંચ પાંચ વરસના દોત તો ત્હેમતે ગુન્હેગાર ગણી શકત નહી. વળી આ દુકાનદારો ત્હેના વતનમાં એટલે સ્થાનમાં હતા નહીં તેથી પણ દુખી થયા. વળી આ સર્વમાં પ્રભૂની કૃપા મુખ્ય માનવાની છે. એટલા વારતે આ કથન કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે સંગતિ જનતું જગ ચાલવામાં પણ પ્રભૂની કૃપાની જરૂર છે. એ પ્રમાણે તો આપણે કર્મ-વિપાકમાં ક્રિયામાણમાં પણ એનીજ જરૂર છે. આપણે જેને નિયામકની પદ્વીથી જોગખીએ છીએ ત્હેમની આવી આવી બાબતોમાં પણ યોજનાની તો જરૂર છેજ. એમ ન સમજવું કે સંગતિ સારી ગઇ ગઇ એટલે સર્વ સિદ્ધ. એવું તો તમામ બાબતમાં જોવાનું છે. તેમજ કર્મોમાં પણ એમ ન સમજવું કે સારાં કર્મો કર્યાં એટલે ગઇ રહ્યું, અને નિયામકની ઈર્ષ પણ જરૂર નથી. એતો સારાં કર્મો નિયામકની યોજના વિના સર્વ નકામાં જવાં છે. અથવા જગ આપવામાં વિલંબ કરનારાં છે એતો જેમ પારસમણિને લોદું અડે તો લોદું પણ કંચન થઇ જાય છે, એમ સર્વજ્ઞ આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે. અને ચિંતામણી નામનું રત્ન ચિન્તવન પ્રમાણે આપે છે. કલ્પદ્રુ કલ્પના પ્રમાણે ફળિજૂત થાય છે. પણ સંકલ્પ કે વિચારજગ ક્યા પ્રકારનાં ન હોય તો તેઓ ચિન્તવન કે કલ્પના ઉત્તમ પ્રકારનાં થી રીતે કરી શકે ! એમાં તો સંગ જગવાન છે તેમજ વૃત્તિ પણ જગવાન હોવી જોઇએ. નહીં તો મંગ મિથ્યા છે અતે કાંઈ પણ જગ નથીજ.

આકાશી પદાર્થોની મનુષ્ય દેહપર થતી અસર તથા ગૃહાદિની અસર વેદક શાસ્ત્ર પથ્યાપથ્ય વિચાર, ઋતુઓ વગેરે સંગતિમાન છે. અને એ સંગજગમાં અગત્યની બાબત છે. ખાદ્ય, પેય, લેણ અતે જોખ્ય પદાર્થોએ દૈનિક અને માનસિક ફેરફારો કરનારા છે. આ કાંઈ સંગતિજગમાં ગણવાનું નથી. એમ મજબૂત અને જોવાં બેસીએ તો આખું વિશ્વ સંગતિમાન જણારી, એ બાબત ફક્ત આપણે તો માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્થાનને ગદાવાની બાબતોનોજ વિચાર કરવાનો છે. આપણે જેતે નમીજ એવું નામ આપીએ

છીએ તે અવરથા અને રચાતપરના જ આવિર્ભાવ છે-એ બાબત તકરારી છે. આપણે જા નિર્ણય આપી દેવો એ પશુ કીક નથી. પરંતુ હું તો હેમાં કાંઈ નસીબ જેવું હોય એમ જાણતો નથી. સંગતિ ફલથી બની આવતા ઘણા ઘણા પ્રસંગોને આપણે “નસીબ” કહીએ છીએ, પણ એક સતીય ધારણ કરવા સાર એ શબ્દ ગોડવી કહાડ્યો લાગે છે. ઉદાહરણ-સાફ નથી પણ આપણું પડે છે. ભોજન કરતાં મહિકા ગળામાં ભરાઈ હોય અને વખન થાય તો એ નસીબ માનશે કે સંગતિક્ષણ માનશે ? વળી સમુદ્રમાં વહાણ ડૂબે અને બેસનારાં નાથ ખામે એ નસીબ કે સંગતિ ક્ષણ ? હું તો ધારું છું કે એ બધું સંગતિ ક્ષણ છે. હવે એક વાત વિચારવાની છે કે શરીરબળ-પ્રાણબળ અને આત્મબળ એના શુભ યોગ થયેલો હોય અને સાધન મળી આવ્યું હોય તો એવા આકસ્માતિક બનાવમાં પશુ મનુષ્યો બચી શકે, પણ તદ્દમો તો એને પશુ નસીબ માનશે તો નિરુપાય છું. પણ ‘નસીબ’ કે પ્રારબ્ધ એ તો આપણે આગળ પ્રથમ જ સમજી ગયા છીએ કે-પૂર્વ સમયનાં કર્મ-વિપાકનાં ફળમાંથી ભોગવાતાં બાકી રહેલાં અવશેષ ફળનું ભોગતાપણું છે. ગતાનુગતિક જગત્ વરસાદ વખતમાં નદીમાં પૂર ઉભરાઈ જાય છે. વાલુકા-રેતી-જળના ભેરથી ગતિમાન યદ્ય રહે છે, હવે એમાં કયા કણને કયે દેઝાણે રિચર ચાલું, એ કાંઈ ચોક્કસ નથી, તો પણ તે અમુક રચાનથી જતાં અમુક રચાને રિચર થાય છે. હવે શું આને તદ્દમે પ્રારબ્ધ માનશે કે ? સૂર્યના સંગથી જળ બાષ્પિભવન થયું. વાયુના સંગથી ઉગ્ને ચડ્યું. સમુદ્રચરમાં આવ્યું. અને પરસ્પરના સંઘર્ષણથી વરસાદ રૂપે નીચે પડ્યું. એમાં પશુ કયા જગ-કણને કયે રચાને પડ્યું એ નિશ્ચય હોતો નથી. નદીના પ્રવાહમાં બળ્યું, અને રેતીને ધસડી વરસાદ બંધ થયા પછી ધીમે ધીમે પ્રવાહ પશુ બંધ યદ્ય મયો, અને પ્રવાહ બંધ થતો ગયો તેમ તેમ રેતીની ઝોર બંધ થયા, અને ઉપાધિ રિચર ચતાં તે રિચર થયા એ પ્રમાણે જગતમાં પશુ વર્ષણ-કર્ષણ અને ધર્ષણ થયા જ કરે. એ ગતિ રણ છે. સંગતિકરણ એ એક યોગ છે, અને તે યોગના આધારે કૃતિઓ થયા કરે છે નિષામદે જે જે નિયમો ચોક્કસ કરી ચૂક્યા છે. અને જે જે અપવાદો રાખ્યા છે તે સર્વત્ર પ્રચલિતપણે પ્રવર્તે છે, અને જેટલા યોગ સમુદાયમાં આવવા બેઠાએ તેટલા આવ્યા કે અમુક ક્રિયા થવી જ બેઠાએ, આને ગમે સંગતિકરણ કહેલું છે. બરફ અથવા હિમ જેને ઠંડક ન આપે એવો તો ઠોંકક જ આપી શકાય છે. આ ઉપરથી આપણે જીવન પ્રવાહના માર્ગપર જાણ શકાય છે.

જીવનને વારતે મર્યાદા બાંધેલી એમ સર્વ કહે છે, પણ એવી જીવન દોરીઓ ઉપર અસર કરવાનું તેને વધારવાનું પુર કરવાનું, બળવાન કરવાનું બળહિન થવાનું સંકુચિત થવાનું અને નાશ પામવાનું પશુ મનુષ્યને સાધન આવ્યું છે. જીવનદોરી બંધાવી તોડવી હોય ત્યાંથી તોડી શકાય છે. આવી કરીને મનુષ્યોનું જીવનવરોનું કે વનરખતિ વગેરેનું કોઈનું પશુ આણુધ્ય નિર્માણ નથી, અથવા એમ કહીએ કે નિર્માણ છે, આવા નિર્માણને પશુ બંધથી બંધવામાં આવે તો મજબૂત થાય અને બંધથી મુક્ત કરવામાં આવે તો તૂટી જાય. આ વિચારોની સાથે ધણું બરાબરની એકતા નથી. એ તો માન્યતાપર આધાર રાખે છે. પણ ઉંડા વિચાર કરી બેઠાનું તો બહુશી કે સાધારણ ચાલતી બાબતો સિવાય ખાસ ક્રિયાઓ કર્યા વગર હેમાં વધવટ થાતી નથી. એક બસે હાથની સુત્રની અગરગમે તેની રસી (દોરી) આપણી પાસે હોય એમાંથી-એ જેને સોંપી-તે પોતાની ખુશી મરજી

માફક કડકા-કડકા-તૂકડા કરી શકે. અગર બાળી મૂકે. અથવા તો બીજી અંદર મેળવી વધારી શકે એક માળાપ પોતાના બે પુત્રોને સરખી રકમ વેહેતી આપી મરી જાય છે. પછી એક વધારી શકે છે. અને બીજી કાચુકું ખૂએ છે. આમાં દેનારનો શો દોષ છે. એ તો ઉપયોગ કરનારની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. કેડીમાં દાણા ભરી ચૂક્યા હોય તે જોષતા જોષતા કહાડીએ તો દુરાવેલી મુદત લગભગ પહોંચે છે, અને એક સાંમટા વાંવરવા માંડીએ તો ધણી થોડી મુદત પહોંચે છે. સાચવવાની ક્રિયા આવડવી જોષએ. ચોરી સળો વગેરેની આશંકાથી જયવું જોષએ. ચોરખ જાય તો હવું નોંવું એક દિવસમાં થઇ જાય-સળી જાય તો ધણો ભાગ નકામો થઇ જાય. એમ માણસોનાં જીવનપણું ચોરાઇ જાય છે હો. સળી પણ જાય છે. અને બગી પણ જાય છે; અમીથી પોષાય પણ છે, અને ચોગ્ય મેહેનતથી વધિ પણ પામે છે. આ ઉપરથી આપણે નીચેના સિદ્ધાંતો ઉપર આવી શંકાએ છીએ.

- (૧) આયુષ્ય એક અમુક લંબાઇની હદવાળી સ્થિતિ છે.
- (૨) હોમાં નિરંતર સ્થિત્યંતર થયા કરે છે.
- (૩) તે એક સરખા પ્રવાહથી ગતિમાન છે.
- (૪) હોને અમુક ક્રિયાઓથી સ્થિર કરી શકાય છે.
- (૫) અમુક ક્રિયાઓની સિદ્ધિથી તેમાં વધારો થઇ શકે છે.
- (૬) અમુક ક્રિયાઓથી એ ગતિને અટકાવી શકાય છે.
- (૭) અમુક અમુક ક્રિયાઓથી તે તદ્દન બંધ થઇ શકે છે.
- (૮) એ ગતિને પાછી વાળી શકાય છે. પણ અમુક સ્થિતિમાં નહીં.
- (૯) આયુષ્યને મુખકર કરવાના ઉપાયો છે.
- (૧૦) આવરણો દૂર કરી શકાય છે,

આ દશ નિયમો નથી, પણ સિદ્ધાંતો છે, એ સિદ્ધાંતો આપણને કંઇ કામના નથી, પણ જાણવા પછી વર્તવાથી અને વર્તને જાણવાથી, બહુ ફળપ્રદ છે. ઇશ્વર જ સર્વત્ર નિમેષપણાના શુભથી પ્રવર્તમાન છે, છતાં દર ભાસે છે, તેની સમીપ સમીપ કીયાવાન પુરુષ આવતો જાય છે. ત્યારે હવે એ ઇશ્વર વિષે જાણવું જરૂર છે. ઇશ્વર-એવું કાંઇ છે જે નહિ એમ જોલનારાઓ પણ છેવટ કંજુસ કરી ગયા છે કે-અનિર્વાચ્ય એવી કોઇક શક્તિને અવલંબીને આ જગત રહેલું છે. પણ અમે અંતરા દૈહિક જળના યોગથી અને આત્મસંબંધી અજ્ઞાનથી અમે અત્યાર સુધી જૈમ માનતા આવ્યા, પણ એ અમારી મૂખાઇને માટે હવે અમે જવાબ દેવા જઇએ છીએ-પુનર્જન્મ એ એક સ્વાભાવિક નિયમને પણ માન્ય કરતા નહોતા-પણુ જ્યારે ગાત્ર શિયલ થઇ જાય છે.) અને મૃતોબળ એક નિર્બળ થઇ જાય છે. ત્યારે અમને આ જાણવું જાન થાય છે. પણ હવે ઉપાય શો? ધણીઓને છેવટ આમ જોલતાં સાંભળ્યા છે. તેઓ કોઇ પણ એકજ નિયમને પ્રમાણ પુરઃસર વળગી રહેતા નથી. કાંઇ પણ મત સ્વીકારતા નથી. સ્વીકારતો-અસ્વીકાર, કરવા વેળાએ તેઓ કાંઇ કરી શકતા નથી. અસત્ય, મર્મત્વને થોડી મુદત માટે પલટાવી શકવા ધારતા નથી, પણ નિરપાયે પોતાના અસત્યવાદને પકડી રાખે છે.

॥ કાલના પડદામાં ચીરા ॥

(અનુસંધાન મત વર્ષ-૧૪ ૩૭૯ થી.)

નવમો જન્મ.

ઇસુ પૂર્વે ૧૬૮૭ માં એક મોટું દરોહાડીનારે આવેલું એકેડીઅન લોકનું અદ્ય જન સત્તાકે-રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું; સીડોનીસ બેટના ગંધ વિભાગથી થોડી ધણી રીતે દક્ષિણ દિશા માં આ રાજ્ય આવેલું હતું. આ લોકો કુશ-દિપના છૂટા ઉપ-કુલના હતા, એટ્રુસ્કન અથવા ક્રિનિશીયન લોકને મળતા આવતા હતા, -મુખ્યત્વે કરીતે વ્યાપારીઓ અને નાવિકોની આ એક જાતિ બનેલી હતી; આ જાતિ સમૃદ્ધ, વ્યાપારી વૃત્તિવાળી, નકામા દમામના વસનવાળી હતી. આ સમયે મંગલદેવ રોકેટક મહારાજ હતા; આ પ્રમાણે પૂર્વે પણ તેમણે વારંવાર આ પદ ધારણ કર્યું હતું; આ લોક વ્યાવહારિક રીતે તેમનાથી ધીલકુદ્ધ સ્વતંત્ર હોવા છતાં તેમને એક ઉપર મહારાજ તરીકે સ્વીકારતા હતા. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા એક નામની પસંદ કરેલી મંડલિ વડે ચલાવવામાં આવતી, પરંતુ આ મંડલના બધાએ સમાસરો અર્થો રજન મોટાં કુટુંબો સાથે સંબંધવાળા હતા; આ મંડલના પ્રમુખની પસંદગી મંગલદેવ કરતા હતા, પરંતુ તેની વ્યવસ્થામાં તેઓ ધણું ધોડું જ માર્યું. આ સમયે દેશમાં સર્વે કરતાં પ્રબલમાં પ્રબલ અસર ઉપજાવનાર વ્યક્તિ મહંત સુર્યદેવ હતા; તેઓ સાધુતા-મય જીવન ગાળનાર, બહુ પ્રતાવાળા પુરૂષ હતા, સમગ્ર કુશ દિપના સામ્રાજ્યમાં તેઓ ખ્યાત હતા, તેમને માટે સર્વને પૂજ્યભાવ હતો. એક રાજ્યનીતિની ખાગત રૂપે તથા સામ્રાજ્યને દંડ બનાવવાના ઉદ્દેશથી મંગલદેવે પોતાના પુત્ર સાલચંદ્ર માટે સૂર્યદેવની પુત્રી શાનીદેવનું પાણિ ગ્રહણ કરાવા માટે માગણી કરી હતી; આવી માગણી કબુલ કરવામાં આવી. આ પ્રમાણે સાલચંદ્ર ખરાબર રીતે એક તાબેદાર રાજા રૂપે નહિ પરંતુ એકેડીઅન લોકમંડલના હમે-શના ઉપર રૂપ અને તેથી વ્યસ્તવિક રીતે આખા દેશના એક રાજા રૂપ બન્યા. સાલચંદ્રના પુત્રો છુદ્ધદેવ અને શુક્રદેવ હતા; આ પુત્રો કમવાર છૂદ્ધસ્પતિ અને ચિદંબર સાથે પરણ્યા; આ સંબંધમાંથી આપણે વર્ણવવાનો વંશ આગળ આવે છે, કારણ કે કીર્તિકુમાર છુદ્ધદેવનો વડિલ પુત્ર હતો અને સુધન્વા તથા પૂર્ણચંદ્ર, શુક્રદેવની પુત્રીઓ હતી.

આ પ્રમાણે કીર્તિકુમાર સાલચંદ્રનો પૈત્ર અને મંગલદેવ તથા સુર્યદેવનો પ્ર-પૈત્ર બન્યો. અજીતસિંત અને જ્ઞાનચંદ્ર તેના બધુઓ હતા, કીર્તિકુમાર અને કીર્તિવંશ તેની બગિચાઓ હતી; ઇ. પૂર્વે ૧૬૮૭ માં કીર્તિકુમારનો જન્મ થતા પહેલાં મહારાજા મંગલદેવ ક્યારનાએ સાઠ વર્ષના થયા હતા; પોતાના રાજ્યમાં મહારાજાની રાજ્યદારી સુસાધરી-ઓના પ્રસંગે તેમણે તેને માત્ર ત્રણ ચારવાર જોયો હતો; એકવાર તેમણે જાતે રાજધાનીની સુલાકાત લીધી ત્યારે તેને જોયો હતો. તેના અન્ન પ્રપિતામહ સૂર્યદેવ સાથે તે વારંવાર સંબંધમાં આવતો, શ્રદ્ધ પુરૂષ અને જાલક વચ્ચે અતિનિકટનો સ્નેહ વર્તતો; સૂર્યદેવ તેને એક

ગયાં તેનામાં તેની પોતાના પ્રેમ-પાત્ર આગળ કેટલીક બાલચેષ્ટા દર્શાવવાની મરજી થઈ આ-
વતાં તે એકાદ પાટીઆ ઉપરથી જોદીનાં ગંદા પાણીમાં લપથી પડ્યો. તે બીસ પાડીને
લાચારીથી તરફીયાં મારવા લાગ્યો; તેને તરતાં આવડતું નહતું તેથી તે ચોખ્ખી રીતે છુટી
મરવાના બચમાં સપડાયો; પરંતુ એક બલવાન અને નિલના તરતાર કીર્તિકુમારે એકદમ
ફૂટી પડીને તેને કેટલાંક પગથીયાં આગળ ખેંચી આણ્યો. ડૂબતો યુવક તેના ગળાને બાઝી
પહેલો હોવાથી તથા તેમાંથી તે છૂટી ના શકેલો હોવાથી મદામહેનતે તે આટલું કરી શક્યો.
એ બંને ઘણા જ ચાકી ગયા હતા; બંનેલા યુવક કરતાં બચાવનાર યુવક ઘણી ખરાબ દશામાં
હતો; પરંતુ દોડતા આવેલા કેટલાક લોકો, તેમને પગથીયાં ઉપર લાવીને પાસેના એક ગૃ-
હમાં દઈ ગયા, જ્યાં તેઓ જલદીથી સારા થવા લાગ્યા. મૂર્છામાં પડેલી યુવાન બાલા-
બાનમાં આવતાં બોલી ઉઠી: “ સર્વ વાતનો વિચાર કરતાં તેમના સર્વેમાં યુવાન પુરોહિત
જ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો છે.” પરંતુ કીર્તિકુમાર આ અકસ્માત પછી પોતાના મનમાં તેને ટપકો
આપવા લાગ્યો; આ સમય પછી તેને તેના માટે કોઈવાર પણ મોઢ થયો નહિ.

તે એકદમ પોતાના પ્રપિતામહ પાસે પાછો ફર્યો અને બોલ્યો:

“ મને મંદિરમાં દાખલ કરો, કારણ કે દેશાવરમાં ગટકીને સાહસો શોધવા કરતાં મૂઠ
આગળ વસીને ખીજાઓને સહાય કરવી એ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કર્તવ્ય છે.”

સુદેવ તેને આશિષ દઈને બોલ્યા:

“ હું ધારતો હતો તેમ તે બુદ્ધિભરેલી પસંદગી કરી છે; મેં તારે માટે ઘણી પ્રાર્થના
કરી છે; ગઈ રાત્રે પ્રાર્થનાના સમયમાં મારાં ચક્ષુ સમીપ ભૂત અને ભાવિ કાલ પ્રુક્તા બની
ગયા છે તથા શું શું થયું છે અને શું શું થવાનું છે તે મારા સમજવામાં આવ્યું છે. જેમ
આજે તે તારી જાતના જોખમે ખીજા એક જીવનો બચાવ કર્યો છે તેમ ઘણા સમય પૂર્વે
તે મારા જીવનો, મારો પણ તારી જાતના જોખમે બચાવ કર્યો છે. અને ભાવિકાલમાં એક
વાર વધારે જો તારી મરજી હોય તો મારે માટે તારું જીવન અર્પણ કરી શકશે; આવા
યગવડે દુનિયાના સર્વે મુલકો સુખી બનશે.”

વિરમ્ય અને બધ સહિત યુવકે સૂર્યદેવના સામું જોયું, કારણ કે જદ્દ પુરપતી યુ-
ખાકૃતિ ઉપર પ્રભાણે બોલવાના સમયે પલટાઈ ગઈ હતી અને જલ્દી કે તેમની આસપાસ
સમર્થ જવાલાઓ વિલાસ કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. જોકે તેઓ શું કહેવા માગતા
હતા એ કીર્તિકુમારથી તે સમયે સમજી શકાયું નહતું છતાં આજનાવથી તેના ઉપર પહેલી
છપને તે કોઈ કાલે વિસરી ગયો નહોતો. તેને વિધિપુરસ્કર મંદિરમાં દાખલ કરવામાં આ-
વ્યો, આવા પ્રકારના જીવનમાં અને તે ઘણા સુખી બન્યો. જોકે વિવિધ પ્રકારના અવ્યાસ
ક્રમ મહેનત બધાં હતાં, પરંતુ સર્વને સારી રીતે ગોઠવીને ઊમેદવારોને આનંદજનક બ-
નાવવામાં આવ્યા હતા. તે પછી કદાચ પુરોહિતના જીવનમાં એ સુસારી અને સા-
હસ સંબંધિત તેમણે તેને જાણી ઇચ્છાથી ઉત્તર આફ્રિકામાં આવેલા એક મહા પુસ્ત-
કાલય પ્રમાણે તે પોતાના એક ધર્મ કાર્ય નિમિત્તે જતા તેના પિતા સુદેવ અને
કેટલાક મોંઝાક વર્ગ સુધીતો એમણે સાથે જવાની તેને ગોઠવણ કરી આપી. સ્વાભાવિક

રીતે કીર્તિકુમારે આવી-ભાગણી અતિ આનંદ સહિત સ્વીકારી; તેને આ મુસાફરી કાઈ 'કાલે' ના હુલામું એવા આશ્ચર્યરૂપ, આનંદ જનક નિવડી. આ મુસાફરી ઘણી લાંબી અને ધીમી હતી, પરંતુ તેને માટે ઘણી લ'ખાઈ નહોતી; ખેરખર, જુમિ દૃષ્ટિએ આવતાં તેની આવેશ અને આનંદની ઉર્મિઓ, બહાણુમાંના પોતાના દરેક ખજાસી મિત્રોથી છૂટા પડતાં થઈ આવેલી શોકની/છાયાથી થોડી ઘણી છવાયલી હતી.

કીનારે કીનારે હંકારતાં તેનામાં એક વિચિત્ર પ્રકારની લાગણી ઉભરાઈ આવી કે આ સર્વ દેખાવ તેણે પૂર્વે જોયેલા હોવાને નોંધ્યો; આવી ઉર્મિઓ એટલી બધી ઉભરાવા લાગી કે તેણે અમુક-અમ્મ-જુમિ-બાગ પાસેથી પસાર થતાં આગળ કેવા દેખાવ નજરે આવશે એવિધે ખલાસીઓને જણાવીને આનંદ કરવા માંડ્યો. આમાં એક નવાઈની બાબત એટલી જ હતી કે તે જે કહેતા તે હંમેશાં ખરોખર મળતું આવતું. તેમને ઉત્તરવાનો બંદરે શહેરનું તેણે આંખો આગળ પહોંચવાના ઘણા સમય પૂર્વે જ લીમતવાર વર્ણન આપ્યું. આ નગરથી જોખીયા ખલાસીઓએ કહ્યું. કે ટેકરીઓ અને ખીણો વિષેનું તથા બવનોના સ્થલ વિષેનું તેમને વર્ણન અદ્ભૂત પ્રકારે ખરોખર મળતું આવેછે, પરંતુ બવનોના આકાર અને વિસ્તાર વિષે તથા નગરના વિસ્તાર વિષે જે તે કહે છે તે ખીલકુલ જરાએ મળતું આવતું નથી. આખરે આ નગર તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યું ત્યારે તેની લાગણીઓ બદલ ગૂંચવણ ભરેલા પ્રકારની બની ગઈ. તેણે એકદમ આસ્થલનાં સ્થૂલ લક્ષણોને ઝોળખી કાઢ્યાં પરંતુ તેના અભિપ્રાય મુજબ હોતું નોંધ્યો તેના કરતાં નગર ઘણું જ વધારે વિશાલ બની ગયું હતું; બવનો તો બધાંએ તેને ભિન્ન પ્રકારનાં લાગતાં હતાં. દરેક બાબતના આવા નવાઈ પમાડે એવા અંધાં ઝોળખાણને લીધે તે વિચિત્ર પ્રકારે આવેશમાં આવી જઈને પોતાના પિતાને તે વિષે વારંવાર પૂછવા લાગ્યો; પ્રથમતો છુદ્ધેવ માત્ર એટલું જ કહી શક્યા, કે તેને અતિ ઉત્સાહમાં બહાણુના કરતાં આગળ મુસાફરી કરવાને લીધે આ સર્વ બાબતોનું દર્શન થયું હશે.

થોડા સમયમાં જ બ્યારે તેને જણાયું, કે જે નગરનો તે જોમિયો હતો તેતો આના કરતાં ઘણું જ નાનું હતું ત્યારે તેનાં પિતાના મનમાં લાગી આવ્યું, કે એકાદ પૂર્વજ-મની સ્મૃતિને દેખાવ તેમની નજર આગળ આવતો હોવો નોંધ્યો; જુમિ ઉપર ઉતરતાં તો તેની આબાબત વિષે લગભગ ખાત્રી થઈ ગઈ, કારણકે બ્યારે કીર્તિકુમાર પોતાની બાવ-તાનુસાર, અનેક ગલીઓ કેવા પ્રકારે આવેલી હોવી નોંધ્યો અથવા અમુક બવનો કેવા સ્થલે હોવાં નોંધ્યો, એ વિષે વર્ણન આપતો ત્યારે અનેક દૃષ્ટાંતેમાં લાંબા વાસિઓ કહેતા "હા, એવી એક દંત કથા ચાલી આવે છે, કે આ જહું તમે કહો છો તેવું હતું." પા-ણીથી ચાલતી વિચિત્ર પ્રકારની ખંડક-ટ્રાન્સેક્સરા તેમને વિશ્વ વિદ્યાલયમાં લઈ જવામાં આવતાં, તે આથીએ વધારે આવેશમાં આવી ગયો, આવી ગાડીઓનું કાંઈ શીરીતે આ-લતું હતું તે વર્ણવવા લાગ્યો, ઘણાં શતકં યથાં નવીન પ્રકારની ગાડીઓ ચાલતી હોવાજતાં તે જુની ગાડીઓનો આકારનું વર્ણન આપવા લાગ્યો. તેઓ વિશ્વવિદ્યાલયના સ્થલમાં આવી લાગતાં તે પોતાની ઉર્મિઓને ખાળી રાંખવાને પશું ખીલકુલ અશક્ત બન્યો; તેણે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું, કે તે બાગના દરેક દરેક ખાંચથી જોખીઓ છે; તે પોતાના પિતાને આ સર્વ બતાવવા માટે આમ તેમ ખેચવા લાગ્યો. તેની સ્મૃતિ શક્તિની પૂર્ણતાએ આ ક્ષણે જ

તેના પિતાની સ્મૃતિને જાગ્રત બનાવી; યુધિષ્ઠેવને પણ આ સર્વ બાબતો જેવી પૂર્વે હોવી જોઈએ તેવી જણાવા લાગી, ધણી દૂર દૂરના ભૂતકાલના બનાવો અને દેખાવોનું તેમને પુનઃસ્મરણ થઈ આવ્યું. આ પછી પિતા અને પુત્ર પોત પોતાનાં વૃત્તાંતોની સરખામણી કરી શક્યા; એ પ્રાચીન દિનોમાં તેઓ પિતા પુત્રરૂપે નહિ પરંતુ પિતા અને પુત્રીરૂપે હતા અને વર્તમાન કાલે પરસ્પરના સંબંધની દશા ઉલ્લંઘન ગઈ હતી, એટલું તેઓ સારી રીતે સમજી શક્યા. આ ઉપરથી કીર્તિકુમારે પોતાના પિતાને પૂછ્યું:—

“તમે મંદિરના એક આગળ વધેલા પુરોહિત છો અને હું તો માત્ર એક આરંભનો અભ્યાસિ છું, છતાં એ તમારા પહેલાં મને આ સર્વ બાબતોનું શી રીતે સ્મરણ થયું?”

યુધિષ્ઠેવે ઉત્તર વાળ્યો, “મારા કરતાં તારો દેહ ધણેજ યુવાન હોવાથી તારે માટે સ્મરણમાં લાવવાની બાબત ધણીજ સહેલી બની જાય છે, તેથીજ આમ થયું છે; ગાંધી તો જાતિ પણ બદલાઈ ગઈ છે તેથી જીવનનો ખીલકુલ ભિન્ન પ્રકારનો દેખાવ મારી નજરે ચડે છે; તારી જાતિ પણ તેની તેજ રહી છે. આ ઉપરાંત વળી આ વિશ્વવિદ્યાલય તારા જીવનભરનું કાર્ય હતું, તેથી આ બાબતના સંસ્કાર મારા કરતાં તારા મન ઉપર વધારે બલ સહિત પડ્યા.” પ્રાચીન સમયની આવી સર્વ બાબતો વિષે તેમણે લખાણ વાત ચીત ચલાવી, પૂર્વ જન્મના બનાવ ઉપર બનાવો સ્મરણમાં પુનઃજાગ્રત બનતાં તેઓ આત્મત નવાઈ પામવા લાગ્યા, ફેરફારોને લક્ષમાં લેતા તેઓ ભવને ભવન શરી વળ્યા. આ સર્વ કરતાં તેમને પુસ્તકાલયમાં વિશેષ રસ પડ્યો, ત્યાં આગળ જે પુસ્તકોનો તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા તેમાંનાં કેટલાંક તેનાં તેજ જોવામાં આવ્યાં—કેટલાંક પુસ્તકો તો તેમણે તેમના હાથેજ લખેલાં હતાં.

આવાં અન્ય સ્મરણોના સાચામાં એ દેશની બાબતો તેમને સ્મરણ થઈ આવ્યું, પરંતુ તે પંદરસો વર્ષો પહેલાં બોલાતી હતી તેવી હતી તેથી તેમને જે જે સાંભળતા તેમને તે બાબા અતિપ્રાચીન અને ના સમજાય એવી લાગતી; ખરેખર પ્રાચીન બાબાઓનો ગ્રોહ-સર એકજ તેમની સાથે છૂટથી. તે બાબામાં વાતચીત કરનાર હતા. આવા અદભૂત બનાવમાં વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યવાહકમંડળને ધણો રસ આવતો હતો, તેઓ ઇતિહાસના એક ગ્રોહસર સાથે ગમતી દલીલ ચલાવતા; તેનો એવો આગ્રહ હતો, કે જુદા જુદા બનાવોનાં તેમનાં સ્મરણો ખોટાં હોવાં જોઈએ કારણ કે તે તેનાં પુસ્તકો સાથે ખીલકુલ મળતું આવતું નહિ. કીર્તિકુમારને અતિ આનંદપૂર્વક પહેલાંના જન્મનું એક પોતાનું પૂતળું જડી આવ્યું; ધણીક રીતે સમજાવ્યા પછી તેણે તેની તખ્તી ઉપર સત્તા ધારીઓને તેનું વર્તમાન નામ લખવાને તથા વિશ્વવિદ્યાલયની મુલાકાત લીધાની તારીખ કોતરવાને લક્ષ્યાવ્યા. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે ધણી જારીક તપાસ પછી આપણા બંને મુસાફરોના હકોને કબુલ કરવામાં આવ્યા; આવા સાધારણ બનાવથી હૃદયારનો રસ ઉપજી આવ્યો, પડોશના અનેક દેશોમાં આ વાત પસરી કારણ કે આ વિશ્વવિદ્યાલયની કીર્તિ દૂર દૂર પસરી હતી.

“ ગુજરાતિ કાવ્ય ” વિશે મ્હારા સ્વતન્ત્ર વિચારો.

કવિતાના વિચાર ક્ષેત્ર ઉપર સમજૂ કરતા અનેક પ્રતિભાંશાળી વિદ્વાન્મનો, કવિઓ અને કાંઈ વાચક સમજો, અમપૂર્વક મંથન કરી આનન્દમાં ગરકાવ થયા છે; અને તેઓના સંસર્ગમાં આવનાર મનુષ્યને તે આનન્દની દેશર ચખાડી ગયા છે, અને હજુ પણ તેવા પ્રતિભાંશાળીઓ ઉપરોક્ત કથે કથે જાય છે, અને કથે જશે, કાવ્યના આ સ્વાદને પોતાની રૂચી અનુસાર સુષુરોપ મુક્ત મળી અનેકાનો સ્તવે છે અને નિન્દે છે, પરંતુ સ્વનારો જે આનન્દ તથા ઉત્સાહ દોષ છે, તે ગમે તેવા ટીકાકારને ગમે તેવા સમય વાચકને સ્વાનુભવ વિના યથાર્થ તુલના તથા આનન્દાનુભવ પ્રાપ્ત થઈ શકતાં નથી. અને તેથીજ આપણે કેટલાંએ કાવ્યો ઉપર મરજીમાં આવે તેવી સ્વતન્ત્ર અને તુરંગી ટીકાઓ લખીએ છીએ. જે કે અજ્ઞાત દંધા એકે દોષ દોષાના સત્યનું દષ્ટિમિન્દુ હરતગત થયું દોષ, પરંતુ સર્વથા દોષ દોષાર્થ અસ્તિત્વ છે કે નહીં તેનું ધ્યાન રહેવું એ મુશ્કેલ છે. આ નિર્બંધના દૃઢ માત્ર ત્રણ વિભાગ પાડી દુકમાં વિવેચન કરીશ.

- ૧ કવિનું સ્વચ્છન્દ હૃદય જે દુતીઆમાં સર્વથી પોતાના શિવાય નિરાશુ રહે છે અને માંમીર્યવાળા કાવ્યો ઉત્પન્ન કરે છે.
- ૨ હૃદય પ્રતિભાંશાળી કાવ્યને નિભાવનારા, ઉદારનારા, પ્રદાશમાં લાગનારા, દોષોથી મુક્ત કરનારા વિવેક સુદિવાળા વિવેચકો અને ટીકાકારો અને તેમનું કાર્ય અને વસણ.
- ૩ રસાત્મક અને અર્થગૌરવયુક્ત કાવ્યો અને તે ઉપર થતો કક્ષીટતાનો અયોગ્ય આરોપ.

કવિનું સ્વચ્છન્દ હૃદય.

જે કવિના કાવ્યમાં સ્વતન્ત્રતા, અને સ્વચ્છન્દતા પોતાના હૃદયના દહાવથી, પોતાના વિચારની પ્રબળ દહતાથી ચૂંચાએલી કણે કણે જોવામાં આવે છે; જેને જગતમાં પોતાના હૃદયના વિચાર શિવાય અન્યની ખીલકુલ પરવા નથી; અન્ય ગમે તેવી રીતે વખાણું કે નિન્દે તેની કાંઈ પણ આસાં કે ઉપેક્ષા નથી; જે કાંઈ પોતાના મનથી શ્રેષ્ઠ છે તેને તે અતિશયોક્તિ પૂર્વક વખાણે છે; જે કાંઈ પોતાનો મનથી હુદ્ છે તેને તે અતિશય રીતે નિન્દે છે; પોતે સાંસારીક નિયમથી ઓળંગીને બદ્ધ કુદી જાય છે પણ પોતાના હૃદયના શુદ્ધ વિચારનું અચ્છા રીતે પ્રતિષ્ઠા કરે છે; તે પોતાના વાનમાં તાનમાં ગસ્ત બની રહેલા કરે છે; તેનું કેવળ સ્વતન્ત્ર હૃદય પોતામાં અપૂર્વ આનન્દ પામે છે. જગતને સર્વ ગ્રાસ નીતિ અને સદ્પરેશક વિચારો ખુલ્લે ખુલા પ્રગટ કરે છે; આવા હૃદયવાળો કવિ માત્ર કવિતાના ખરેખરા સુખનું પાન કરે છે એમ-આફ માનવું છે. આપણા પ્રાચીન

ગુર્જર કવિનું દટાન્ત હું અત્રે આપુ છું. મહાકવિ પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભમાં આવી સક્ષણે હું પુરેપુરાં બાળું છું. તે ખરેખર સ્વતન્ત્ર મિગ્ગજનો, કોષના વિચારથી કોષના દબાણથી ન દોરાય તેવો મસ્ત કવિ હતો.

તેના સ્વેચ્છા દુઃશાસનરધિરપાન આખ્યાન, યુધિષ્ઠિરજીવરસંવાદઆખ્યાન, કુંતિ પ્રસન્નાખ્યાન, અને મિત્રધર્માખ્યાન જેઓએ વાંચેલાં હશે તેઓને અવશ્ય વલ્લભનો તુંડો અને એકલા સ્વતન્ત્ર સ્વભાવની જાણ હશે.

ક્ષણે ક્ષણે વલ્લભે સામગ્રભટ્ટને અને ચંદ જેવા અન્ય બાપાના કવિઓને પોતાના પિતાથી ઉતરતા માની મસ્કરી કરી છે, પોતાના પિતાના શાન્ત વિચારોને પણ હસી કાઢ્યા છે, અને પોતાના મસ્ત હૃદયમાં ધુમ્મા કર્યો છે. વાચકની દરકાર કરી નથી; જે પૂજ્ય છે તેવા પિતાને નમ્યો છે પણ સાથે સાથે જેવું છે તેવુંજ બોલ્યો છે. વિરજ જેવા પ્રેમાનન્દના મુખ્ય શિષ્યની આયસો કરી મસ્કરી કરી છે. કહતાં અને મીઠાં કરતાં પોતાનાં કવિતો ઉત્કૃષ્ટ માન્યાં છે. પોતે કવિશ્વર, મહાનકવિ એવા ઉપનામો ક્ષણે ક્ષણે ધારણ કર્યા છે તે માત્ર પોતાના હૃદયની મસ્તાઇનું જ સ્વરૂપ જગતને જણાઈ આવે છે પણ નહીં કોઈ રીતે આત્મસ્થાધા સંસ્કૃત કવિ જયદેવ પણ પદે પદે પોતાના કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા બહુજ પ્રેમથી વર્ણવે છે. અને પોતાના કાવ્ય અનન્ત મુખ આપનારા પશુજન રસીક એવા એવા ઉપનામો હૃદયના આવેગથી ક્ષણે ક્ષણે કાઢી નાંખે છે. તે કુદરતી નીકળી ગયા છે. તેમ વલ્લભે પણ પોતાના કાવ્યમાં ડોલતાં ડોલતાં કુદરતી રીતે પોતાને મહાનકવિ લખી નાંખેલ છે તેણે શુદ્ધ દીકાકારોની જીક રાખી નથી, અધમ વાચકોની પરવા કરી નથી કે તેની નિન્દા યશે પરન્તુ વારંવાર પોતાના કવિતોની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવી પોતાના હૃદયમાં અપાર આનન્દ આનુભવી ડોલી રહ્યો છે. બધે દીકાકારો તેને આત્મસ્થાધાવાળો ગણી નીન્દે પરન્તુ હું તો તેને ખરેખરા પ્રેમથી સ્નેહથી કવિતાના અમૃતમય સમુદ્રમાં મુખ માણતો જ દેખું છું આવા વિચારો પણ અનુભવ વિના આધુનિક દીકાકારો લાખી શકતા નથી, તેથી મસ્ત અને સમર્થ જયદેવ અને વલ્લભ જેવાની ઘણી વખત નિન્દા કરે છે તેના તમામ અન્યર્થ અને તે ઉપરથી તેના જીવનનું પથાર્ય અન્વેષણ ચાપ તો મારા મતને મળતા ઘણા દીકાકારો યશે એમ હું માતું છું. આપણા સાક્ષરવર્ગ શીશુત ગોવર્ધનરામભાઈને સહુ જાણશે કે તેઓ શાન્ત, તદ્દન ધીમા, યાની, વિચારીને, ખોલનારા વિવેકી અને સમ્મ કવિ યમ્ ગયા છે પણ કોષકેમ તે પોતાના હૃદયથી સ્વચ્છન્દી અને સ્વતન્ત્ર કવિ છે એવું બાગ્યેજ જાણ્યું હશે. જેમણે તેમની “સ્નેહમુદ્રા” કાવ્ય બહુ મનન પૂર્વક વાંચી હશે તેમને પ્રત્યક્ષ યશે. પોતાની પ્રીયા પાછળ કેવા આંશુ સાધ્યાં અને ઉરજૂત—કવિ પાસે જગતની અનેક પ્રકૃતિઓ જીવો ઝીંજો, અન્યથા કવે છે, અન્ય મુખની પ્રાપ્તી મારે લલચાવે છે; ઉલક, ચિતા, મેઘ, સમુદ્ર ગર્જન, પવન, ચન્દની, અદ્ધર લટકતી અપ્સરાઓ, કોપલ, સરિતા, ઉપા, અને કુડો પણ ઉરજૂત—કવિને લલચાવે છે, અન્યથા ઉપદેશ આપે છે, પોતાના હૃદયના વિચારો બૂલી જવાનું સૂચવે છે, જગત્ યોડું છે અને જીવશિવમાં મળી જવાનું યાન આપે છે.

પરંતુ જેવું હૃદય સ્વતંત્ર છે, એકજ રીતે ચિત્તમાં લાગેલું છે, તેવા હૃદય—કવિને સર્વેની વાંધી તદ્દન નકામી, મીઠ્યા અને શુષ્ક લાગે છે; અને પોતાના હૃદયનાજ વિચારોમાં ધુમ્મા કરે છે અને તેજ વર્તન સત્ય છે એવું વખતો વખત કલા કરે છે. આ આપણા સમયે કવિ ગોવર્ધનરામભાઈની હૃદય પ્રતિભાનું જ્ઞાન માત્ર બારીક રસજ વાચકોનેજ ચંચું હશે, તે પોતાના કવનમાં વધુમ તથા જ્યદેવ જેવા કવિઓ પેઠે મસ્ત હતા અને સુખી જ હતા. આવા આદર્શ કવિઓજ માત્ર અહોનિશ સુખમાંજ રમે છે; વધુમ તથા જ્યદેવ પોતાને કવિશ્વર કહે છે તેથી તરત તેને આલમ્બ્યાવાણો માની અવગણ્યું તે કેવળ બૂઝ છે પણ તે હૃદયારો કવી રીતે કુદરતી નીકળ્યા છે તે જોવું જરૂરનું છે અને તેમાંજ તેઓ અનન્ય મુખ માને છે કારણ કે પોતાના ધ્યેયના રસનું 'સુખ છલકાઈ જવાથી તે બોલી ઉઠ્યા છે.'

ગોરખી

૨૦-૩-૧૨

}

ભદ્રશંકર કુબેરજી શુક્લ.

॥ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ—૫૪ ૨૫૬ થી.)

(૧૦.)

શુદ્ધાસની પ્રાચીન સંસ્થા—વર્તમાન વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્થા—શ્રદ્ધાની ખેટ—આપણો એક પ્રત્યક્ષ ઇતિહાસ છે—વેદાન્ત મિશ્રિત પાશ્ચાત્ય પદાર્થ વિજ્ઞાન—કહેવાતી હૃદય ફેલવણી—વૈજ્ઞાનિક-યાંત્રિક ફેલવણીની અને પ્રત્યક્ષ દષ્ટિખિંદુથી અપાતી ફેલવણીની જરૂર—સત્યકામની વાર્તા—માત્ર પુસ્તકોની ગોખણપટ્ટીની ફેલવણી અને લાગીઓની દેખરેખમાં અપાતી ફેલવણી—શ્રીરામ-કૃષ્ણ અને અન્ય પંડિતો—ચાલા પાઠશાલાઓની દેખરેખ રાખતા સાધુઓ-વાળા મઠોની સ્થાપના—બાલકોને શિખવવાનાં પુસ્તકો કેવી રીતે તૈયાર કરવાં—બાળલમ્હે અટકાવો—કુવુરા એકધુએટોને જપાન મોકલવાની યોજના—જપાનની મહત્તાનું રહસ્ય—એશિયા અને યુરપની કલા—કલા અને ઉપયોગિતા—પોપાકની રીતલાતો—બાધાપીધાનો પ્રશ્ન અને દાર્શિક.

[શ્રી પ્રિયનાથસિંહ]

નવો મઠ બંધાયો અને બધા સ્વામીઓ લાંબા વસવા લાગ્યા સાર પછી આગરે જે

વર્ષે હું એક પ્રભાતે મારા ગુરનાં દર્શન કરવા આવ્યો. મને જોઈને સ્વામીજી હસ્યા, મારી કુશલવાર્તા પૂછીને પછીથી તેમણે ચલાવ્યું, “તમે આવે તો અહિં રહેવાના હો, ખરા કે નહિ ?” “ખરેખર એમજ છે,” મેં કહ્યું; અનેક પ્રકારની પૂછપરછ પછી મેં પૂછ્યું, “બહે, મહારાજ ! આપનો બાલકોને કેળવવા વિષે શો અભિપ્રાય છે ?”

સ્વામીજી—શુદ્ધગૃહવાસઃ ॥ શરૂ થઈ વાસ કરાવવાનો.

પ્રશ્ન—કેવી રીતે ?

સ્વામીજી—પ્રાચીન દિનોમાં ચાલતું હતું તેવીજ રીતે. પરંતુ, આવા પ્રકારની દેશવશી સાથે વર્તમાન કાલના પદાર્થ વિજ્ઞાનને જોડવાની જરૂર છે. આ ઉગ્રથે આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન—એમ કેમ, વર્તમાનમાં પ્રચલિત વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્થામાં શી ખામી છે ?

સ્વામીજી—લગભગ એ સંસ્થા બધીજે ખામીઓથી ભરેલી છે. શા માટે જોતા નથી, કે એ સંસ્થા કાલકો નીપળતી કાઢનાર એક સંપૂર્ણ યંત્ર સમાન છે. જે આટલાથી જ બધુંજે પતતું હન તો જરૂર હું મારા ગૃહોને અમાર માનત. પરંતુ આગ નથી ! જુઓ માનવિઓ કેવી રીતે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ વિનાનાં જનતાં જાય છે. તેઓ ખુશીથી સાબીત કરે છે, કે ગીતા તો માત્ર એક પાછળથી અગ્રણી ધાલવામાં આવેલા ગ્રંથ સમાન છે અને વેદો માત્ર ગામડીયાનાં ગીતો જેવા છે ! દિંદુરયાનની બહારની બાબતો અને પ્રજાઓ વિષેની દરેક વીગતથી તે ભોમીયા ચલાવું પસંદ કરે છે, પરંતુ જે તમે તેમને પૂછી જુઓ તો માલૂમ પડી આવે કે તેઓ સાતમી પેઢી સુધીના તેમના પિતાપ્રપિતાઓનાં નામ પણ જાણતા હોતા નથી, તો વળે જાદુમો પેઢીની તો વાત જ કેવી કરવી !

પ્રશ્ન—પરંતુ એથી શું થઈ ગયું ? તેઓ પોતાના પિતા પ્રપિતાઓનાં નામ ના જાણે તેથી શું જતું રહ્યું ?

સ્વામીજી—જરા પણ એમ વિચાર કરશો નહિ, જે પ્રજાને પોતાનો કેાઈ પ્રકારનો ઇતિહાસ હોતો નથી તેવું પોતાનું આ દુનિયામાં કેાઈ પણ નથી. જેને “હું આવા ઉચ્ચ કુત્રમાંથી ઉતરી આવ્યો છું” એવી શ્રદ્ધા અને અંભિમાન છે તે કોઈ કાલે પણ ખરાબ નિવડે એમ તમારાથી માની શકાય છે ? આમ બનીજ શી રીતે શકે ? પોતાની જાત ઉપર આવા પ્રકારની શ્રદ્ધા તેનાં કાર્યો અને લાગણીઓ ઉપર કાણુ રાખશે, તે એટલી બધી હદ સુધી કે એકાદ અપકૃત્ત કરવા કરતાં તો તે ગરવાનું વધારે પસંદ કરશે. આ પ્રમાણે એક પ્રજાકીય ઇતિહાસ એક પ્રજાને સારી રીતે હદમાં જાળવી શકે છે અને તેને આટલી બધી અધમ મુદિએ આવી જવા દેતો નથી. અરે ! તમે શું કહેશો. તે

મારા સમજવામાં છે—“પરંતુ આપણી પાસે આવા પ્રકારનો એક ઇતિહાસ નથી.” તમારી પેઠે વિચારનારાઓના મત પ્રમાણે ના, કોઈ પ્રકારનો ઇતિહાસ નથી. તેમજ તમારા, વિશ્વ વિદ્યાલયના મોટા મોટા પંડિતોના મત પ્રમાણે પણ આવો કોઈ પ્રકારનો ઇતિહાસ નથી. એક મોટી દોડદોડીમાં પશ્ચિમમાં મુસાફરી કરીને યુરોપીય રીતભાત સંજોને પાછા ફરનારાઓ પણ એવું જ કંઈક વિચારે છે—“આપણી પાસે કંઈ નથી, આપણે તો જંગલીઓ જેવા છીએ”. એટલી વાત ધારી કે બીજી પ્રજાઓના જેવો આપણી પાસે કોઈ પ્રકારનો ઇતિહાસ નથી. ધારો કે આપણે ચોખ્ખા ખામ્મએ છીએ અને યુરોપીઓનો તે ખાતા નથી; તમે શું આટલાજ કારણથી એમ ધારી લેશો કે તેઓ બધા શુભે મરે છે અને નિર્દેશ નીકળી જવાની તૈયારીમાં છે? તેમના પોતાના દેશમાં સહેલથી મેળવી શકાય અથવા ઉપજાવી શકાય એવું હોય, તેમને બધ બેસવું આવતું હોય તેના ઉપર તેઓ પણ સારી રીતે જીવી શકે છે. આવી જ રીતે આપણે માટે જેવો હોવો જોઈએ તેવો જ બરાબર આપણો ઇતિહાસ છે. આખો મીચીને, “અરે! આપણો કોઈ પ્રકારનો ઇતિહાસ નથી.” એવી જુએ પાડ્યાં દરવાચી શું આવા પ્રકારનો ઇતિહાસ જૂસાઈ જવાનો છે? જેમનાં જોઈ શકે એવાં ચક્ષુઓ છે તેમને આમાંથી મગજગીત ઇતિહાસ મળી આવે છે અને આના આધારે તેઓ સારી રીતે સમજે છે, કે પ્રજા હમુએ જીવતી રહેલી છે. પરંતુ આવો ઇતિહાસ ફરીથી લખી કાઢવાનો છે. પાશ્વલ દેશવણીદ્વારા વર્તમાનકાલમાં આપણા ભોંટ મેળવેલાં વિચારનાં વક્રનો અને યુદ્ધિને બંધબેસતું યર્ધ પડે એવી રીતે આવા ઇતિહાસનું પુનઃકથન કરવાનું છે.

પ્રશ્ન—તે દેવી રીતે થઈ શકે?

સ્વામીજી—અસારની ચર્ચા માટે એ એક વિશાલ વિષય યર્ધ પડે એવો છે. છતાં એ આવી દશા ઊપજાવવા માટે, “શુરૂ મૃદવાસની” પ્રાચીન પ્રણાલિનો અને એના જેવી કેશવણી આપવાની અન્ય સંસ્થાઓનો પુનઃ પ્રચાર ચવાની જરૂર છે. આપણે જેની જરૂર છે તે આટલી બાબતો છે:—વેદાન્ત સાયે મિશ્રિત અનેક પાશ્વલ પદાર્થ-વિગ્ન, નિયામક સત્તરૂપે પ્રહાર્ય અને પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા—વિશ્વાસ. એક માણસને સલાહ મળી હતી કે પોતાના મધેડને સારી રીતે ઢોકડોક કરવાથી તે એક ઘોડામાં પલટાઈ જશે, તેવી જ રીતનો આપણા બાલકોને કેળવવાનો ઉદ્દેશ રાખતી પેલી સંસ્થાને દૂર કરવી એ આપણે માટે અન્ય અગત્યની બાબત છે.

પ્રશ્ન—તમે આથી શું કહેવા માગો છો?

સ્વામીજી—એટલું તો તમે સમજવા હરો, કે કોઈથી કોઈને કંઈ પણ શિખવી શકાતું નથી. શિક્ષક પણ પોતે શિખવે છે, એવો વિચાર કરીને દરેક બાબત બગાડી નાખે છે. આ પ્રમાણે વેદાન્ત ઉપદેશ છે, માનવિના અંતરાત્મામાં સર્વ યામનો સમાવેશ થાય છે,—એક બાલકમાં પણ એમજ હોય છે—તેને માત્ર જાગૃત બનાવવાની જરૂર છે, અને એક શિક્ષકનાં કાર્યનો આટલામાં જ સમાવેશ થાય છે. હાથ, પગ, નાક

કાન આદિના યોગ્ય ઉપયોગમાં તેમની પોતાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં શિખે એટલું જ માત્ર આપણે બાલકો માટે કરવાનું છે; આખરે દરેક બાળત સહેલી બનતી જશે. પરંતુ મૂલ-રૂપ પદાર્થ ધર્મ છે. ધર્મ ચોખ્ખા સમાન છે અને બીજી બધી બાળતો કદિ આદિના જેવી છે. કદિ, શાકાદિ ખાવાયી જ અપચો થાય છે, તેમ જ એકલા ચોખ્ખા ખાવાયી પણ અપચો થાય છે. આ લોક તો આપણાં બાલકોને પોપટો બનાવવા લાગ્યા છે, અનેક પ્રકારના વિષયો ગોખાવીને તેમનાં મંત્રજનો નાશ કરવા લાગ્યા છે. એક દૃષ્ટિનિંદુથી વિચારતાં વિશ્વવિદ્યાલયમાં સુધારો કરવાની દરખાસ્ત માટે તેમારે વાઈસરોયનાં ધણા આજ્ઞારી બનવાનું છે; આવે! બ્યાવહારિક અર્થ ઉચ્ચ કેલવણીનો વિનાશ સાધવા સમાન થાય છે—દેશને વિશેષ નહિ તો શ્વાસ લેવા જેટલો સમય મળવા માટે કેટલોક આરામ મેળવે. કેટલી બધી ભલામી! ગ્રેયુએટ બની જવાની કેટલી બધી ધમાધમ અને ઉછળાટ અને થોડાક દિન પછીજ બધાનું શાંત પડી જતું! આ બધા પછીજે તેઓ જે શિખે છે તેમાં, “આપણો ધર્મ અને રૂઢિયો બધીજે ખરાબ છે, પાશ્ચાત્યોનું જે જે છે તે બધું જો સાચું છે,” એ વિના બીજા સારો સમાવેશ થાય છે? આખરે તેમનાથી જુખરપી વરને ખારણમાંથી હાડી શકાતું નથી! આવા પ્રકારની ઉચ્ચ કેલવણી રહે અથવા વિનાશ પામે તેથી શું યદ્ય ગયું? લોકોને જે થોડી ઘણી યાંત્રિક કેલવણી આપવામાં આવશે તો હીક યશે કે જેથી આસપાસ બટકોને નોકરીની જુઓ પાડવાને બદલે કામ મેળવીને રોટલો કમાઈ શકાય.

• પ્રશ્ન—ખરાબર છે, મારવાડીઓ વધારે યશાં છે, કારણ કે તેઓ નોકરી કરતા નથી, તેમનામાંના ધણાખરા જાતેજ ધંધામાં જોડાય છે,

સ્વામીજી—બીલકુલ વિચાર વિનાની વાત! દેશનો વિનાશ સાધવાના ગામે તેઓ પળા ચૂક્યા છે. તેમને તેમના લાભોની યેડી જ સમજ છે. તમારી ધંધાઓ તરફ વધારે નજર હોવાથી તેમના કરતાં તમે ઘણા સારા છો. તેઓ તેમના ધંધામાં જે પૈસા રોકે છે અને જેવડે તેઓ લાભના થોડાક ટકા મેળવી શકે છે તેનો, ઘણાખરા ધંધાઓનો લાભ લેવા દબને ચૂરપીઅનેને તેમનાં ખીરસાં ભરવા દેવામાં આવે છે તેને બદલે થોડાંક દારખાનાં અને ઉદ્યોગ ગૃહો ચલાવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે આપણા દેશના કલ્યાણમાં લાભકારક યદ્ય પડે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને પણ લાભનો ધણો મોટો ભાગ મેળવી આપી શકે. માત્ર ટાણુડીઓ જ નોકરીની દરકાર વિનાના જેવામાં આવે છે—તેમની નસે નસમાં ત્રાતંત્ર્યનો જુરસો ઉછળા રહેલો જેવામાં આવે છે. તેમનામાંના એકાદને નોકરી કરવાનું કહો અને પછી શું થાય છે તે તમારી નજરે જેવામાં આવશે!

• હું લોકો કહેવું જોમણે વિશ્વવિદ્યાલયની કેલવણીના માપને એટલું બધું ઊંચું કરવાનાં પગલાં બધાં કે મધ્યવર્ગનાં બાલકો માટે તો તે દરખાસ્ત ખર્ચાળ અને લગભગ અપ્રાપ્ય જેવી બની ગઈ.

પ્રશ્ન—એલે, મહારાજ, ધારો કે ઉચ્ચ કેલવણી કાઢી નાખવામાં આવે તો માન-વિચો પૂર્વે હતાં તેવાં ગાયો જેવાં મૂર્ખ બની જાય.

સ્વામીજી—તમારો વિચાર કેટલો બધો જલ્દ મરેલો છે. શું કોઈ કાલે પણ એક સિંહ, એક શિયાળવું બની જશે? તમે શું કહેવા માગો છો? અતિ પ્રાચીન સમયથી આખી દુનિયાને માનવડે પોષનારં જૂનિતા પુત્રો, લોકો કંઈને ઉચ્ચ કેલવણીને કચરી નાખવાથી ગાયો જેવા મૂર્ખો બની જશે; એ શું કોઈ કાલે પણ સંભવી શકે એવું છે?

પ્રશ્ન—પરંતુ આપણા લોક અગ્નિજ્વેનો આવતા પહેલાં કેવાં હતા, અને વર્તમાન કાલે તેઓ કેવા બન્યા છે, એ વિષેનો વિચાર કરો.

સ્વામીજી—જડ વિજ્ઞાનોના અભ્યાસમાં અને યત્નોરડે દરરોજના ઉપયોગના પદાર્થો બનાવવામાંજ શું ઉચ્ચ કેલવણીનો સમાવેશ થાય છે? જીવનના પ્રયત્નોનું કેવી રીતે નિરાકરણ કરવું, એ શોધી કાઢવામાં ઉચ્ચ કેલવણીનો ઉપયોગ છે; વર્તમાનકાળની શિક્ષ, સુધરેલી દુનિયાનો ગંભિર વિચાર પણ આ બાબતમાં લાગી રહ્યો છે; પરંતુ આપણા દેશમાં તો આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ હજારો વર્ષ પૂર્વેથી આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન—પરંતુ આપનું વેદાન્ત પણ અદૃશ્ય મઠ જવાની તૈયારીમાં હતું.

સ્વામીજી—કદાચ એમ પણ હોય, કાલ પ્રવાહના પૂરમાં સમયોસમય વેદાન્તની જ્યોતિ બરે કે યુગવાદ જવાની તૈયારીમાં હોય એમ જણાય છે; જ્યારે આમ બનેજો ત્યારે પ્રજાને પોતાતેજ આ માનવદેહમાં અવતરવું પડે છે; પછીથી તે ધર્મને એટલો બધો સહન અને બક્ષવાન બતાવે છે કે કેટલાક સમય સુધી અનિવાર્ય જુરસા સહિત તે આગળને આગળ વધ્યાં જાય છે. આવા પ્રકારના જીવ અને બક્ષનો તેનામાં પુનઃ ઉદય થયો છે.

પ્રશ્ન—હિંદે બાકીની દુનિયાને જૂટથી પોતાનું ‘જ્ઞાન આમ્નુ’ છે, એ બાબતનો મહારાજ, પુરાવો શો?

સ્વામીજી—આ બાબતમાં ઇતિહાસનો પોતાનોજ પુરાવો મળી આવે છે. દુનિયામાં મળી આવતી સર્વ પ્રકારની જીવાત્માને ઉચ્ચ જૂનિકાએ દોરી જતી બાવનાઓ અને વિદ્યાની વિવિધ શાળાઓનાં મૂળીઆં યથાર્થ શોધવડે હિંદમાંજ મળી આવે છે.

ઉત્સાહમાં આવી જઈને સ્વામીજીએ આ બાબત વિષે લંબાણથી વિચાર દર્શાવ્યા. આ સમયે તેમની શરીરની દશા ધણી શિથિલ હતી, અને આ ઉપરાંત ધીમનો પ્રયત્ન તાપ હોવાથી તેમને ધણી તૃષ્ણા લાગવાથી તેઓ વારંવાર પાણી પીતા. આખરે તેમણે કહ્યું:—

“બાઈશીંગી, જરા મારે માટે આઈસ-વૉટરનો એક ગ્લાસ લાવ; હું તમને ‘દરેક બાબત સ્પષ્ટ રીતે સમજાવીશ’. આઈસ-વૉટર પીધા પછી સ્વસ્થ થીને તેમણે ચલાવ્યું:—

સ્વામીજી—આપણે જેની જરૂર છે તે તમે જાણો છો, તેમ, વિદેશી ઉપરિણામી સ્વતંત્ર રીતે આપણા પોતાના જ્ઞાનની વિરિધ સાખાઓનો અભ્યાસ ચલાવવા વિશે છે, આની સાથે અગ્રેજી ભાષા અને પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. આપણે યાંત્રિક કેલવણીની આવશ્યકતા છે, ધંધાઓ વધારે એવા અન્ય સર્વની જરૂર છે, આમ થાય તો માનવિઓ આકરી બોળવાને બદલે ખુશીથી પોતાના પોપણુ જેટલું મેળવી શકે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સંકટના સમય માટે ચોરુંકે બચાવી પણ શકે.

પ્રશ્ન—આપ તે દિને ગુરુદવાસસંસ્થાવિશે શું કહેવા મામતા હતા ?

સ્વામીજી—તમે શું ઉપનિષદોમાંની વાર્તાઓ વાંચી નથી ? હું તમને એક કહીશ. સત્યકામ એક બ્રહ્મચારીનું જીવન ગાળવા માટે પોતાના ગુરુ પાસે વસવા ગયે. ગુરુએ તેને થોડીક ગાયો સંભાળવા આપી તે વંચવામાં મોકલ્યો. પણ મહિના વહી ગયા અને સત્યકામને ગાયોની મંખ્યા જમણી થયતી જણાતાં તેણે પોતાના ગુરુ પાસે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. પાછા આવતાં માર્ગમાં જાઓમાંના એક, અગ્નિએ અને કેટલાંક પ્રાણીઓએ તેને પરબ્રહ્મ વિશે ઉપદેશ આપ્યો. શિષ્ય પાછો આવતા ગુરુ તેના મુખ પ્રત્યેના એક દષ્ટિપાતથીજ અમુક ગયા કે રિપ્યને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું છે. આ વાર્તામાંથી જ સાર શિખવાનો છે તે એટલો છે, કે પ્રકૃતિના સતત ચિંતનમાં વસવાથી ખરી દેગવણી મેળવી શકાય છે.

આવા પ્રકારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, બાકી એકાદ પઠિતની પાઠશાલામાં તેમ જ જોડે દેગવણી થયો તેથી તમે તમારી બંધીએ જાંઠગી મુધી ગાન એક માનવ વાનર જાતી જાતો છો. જન્મજત અગ્નિ સમાન જેનું આગ્નિ દોષ એવાની માથે અભ્યાસિએ ત્યાં પહોંચીજ વસવું જોઈએ; તેની નજર મમજ પરમેષ્વર શિશુનું એક જીવંત દર્શન હોયું જોઈએ. “જુહુ” બોલવું એ એક પાપ છે,” એમ માત્ર વાચ્યા કરવું જગ પૂજા ઉપયોગ નથી. દરેક યુવકને પદિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પગાવવાની કેલવણી મેળવી જોઈએ, માત્ર આનંદલા પડીજ શ્રદ્ધાનો ઉદય થશે. બાકી જોનામાં શ્રદ્ધાનો, વિશ્વાસનો અંશ પણ નથી તેને અસત્ય બોલવામાંથી શું અટકાવી શકશે ? આપણા દેશમાં જ્ઞાનનું જ્ઞાન દમેશા તૈયોગીઓ દાગજ થતું આગ્યું છે. આગળ ઉપર પઠિતોએ સર્વ જ્ઞાનનો ધમ્મગે રાખીને, તેને પાઠશાલાઓમાં જોંધી, ગમ્પીને દેશને માત્ર વિનાશની નજીક આણી મુક્યો છે. જ્યાં મુધી ત્યાં જોંધી જ્ઞાન આપતા હતા ત્યાં મુધી ટિંક માટે મર્ક પ્રકારની શુભ આશાઓ રાખી શકાતી.

[ચાલુ]

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
ઘણું સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નળુભાઈ દ્રીવેલી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળઉપર પાઠ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પાવામાં આવી છે કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૨૫૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક ઓરડી બાંધી તે ઉપર દાતાના નામની તખ્તી ચોટવામાં આવશે. રૂ. ૧૦૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક તખ્તી મકાનમાં ચોટી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૧૦૦) એકઠા કરી આપનારને ચાંદીનો ને રૂ. ૫૦૦) એકઠા કરી આપનારને સેનાને ચાંદ, અપવામાં આવશે. રસીદપુકો, હેન્ડબીલો, વિગેરે પુરાંધોડીયું. લખો :—

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ—નડીઆદ

અનુક્રમણિકા.

અંગ્રેજી.....	સંપાદક-મહાકવિ-નાગર.....	૧૫
આમ નજી.....	રો. રા. શુભ.....	૧૬
આવકાર.....	રો. રા. યજ્ઞ વિહારી.....	૧૭
આર્થિક ઉચ્ચરરૂપિ.....	રો. રા. મહાકવિ-નાગર.....	૧૮
આમારી બારી મીતા.....	„ આપણી વિદ્યુદ્ધાસ કુટેલી.....	૧૯
બાગત યશો મીના.....	„ મન્નવિહારી.....	૨૦
આર્થિક રાજગીત.....	„ દે. વે. બદ.....	૨૧
ઉમરકું આમનું યાગે.....	„ મસ્તાન.....	૨૨
મિલિય રાજ્યનો વિગિવજા.....	„ બાધકાર કુબેરજી શુભ.....	૨૩
કાલનકાલ.....	„ મહાકવિ-નાગર.....	૨૪
માના.....	„ મન્નવિહારી.....	૨૫
કમાન દરતરીને.....	„ મસ્તાન.....	૨૬
મિલિય રાજ્યનો રાજસૂય યજ્ઞ.....	„ બાધકાર કુબેરજી શુભ.....	૨૭
મહાકવિ.....	„ મસ્તાન.....	૨૮
દુઃખાતિથ.....	„ મન્નવિહારી.....	૨૯
એક રનેલીને આત્મ મન.....	„ મસ્તાન.....	૩૦
દુઃખ (૧૩-૧૪-૧૫-૧૬).....	„ ટી. બી. કંધારીઆ.....	૩૧
નેત્રા.....	„ મન્નવિહારી.....	૩૨
એક અદન મખાને યજ્ઞ.....	„ મસ્તાન.....	૩૩
*** ને.....	„ મન્નવિહારી.....	૩૪
એક તરયા ઉત્તમીને.....	„ મસ્તાન.....	૩૫
ગરબનિનું પ્રતિનિધીત્વ.....	„ મહાકવિ-નાગર.....	૩૬
નમ પ્રેમો! વૃંદા વૃંદા.....	„ મસ્તાન.....	૩૭

શુભંગન—(આર્થિક)—વર્ગિક લવાનમ—૨, ૨-૬-૦ ૮૫૫ સહિત.
 લખા—મેનેલર—શુભંગન આર્થિક—નડીયાદ.

સુદર્શન.

આને અલેખનપ્રવાસી,
પ્રકાશિત ગણિતસાધન નમુનાપદ દ્વિવેદ્ય

અર્થ—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતપૂ.

તત્ત્વી—ભાગવતસાધન નમુનાપદ દ્વિવેદ્ય.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૩]

(માસિક.)

[ડીસેમ્બર, ૧૯૨૨.]

ૐ

ચરટ.

શ્રીમદ્વેદનેક સામન્તનૃપમવરચક્રમુકુટમાણિમરીચિવંનરીનરાજિતચરણયુગલઃ
સંકલકલાપારંગતોઽતીવકીર્તિવૈશયધ્યલિતદિગ્ધારણો રણરણિતશરજ્યો વિજ-
યતામ્ શ્રીમન્મહામહાનુભાવપેચમજ્યોજેઃ ॥

Victory to Thee King-Emperor, who art surrounded by the
light issuing from the crowns of many tributary princes, who
is versed in all arts and who has thrown light on the elephants
of the quarters.

શોભાપ્રમાણ અનેક અદ્ય અંકીઆ રાજ્યમોના મુદ્ધનાં મુકુટમણિના કીરણ મુદ્ધવડે
જેના બને ચરણ આરાતિ કરાયેલ છે તેવા અને સકળ કળામાં પારંગત તથા એવી
કીર્તિના ઉત્તમસાધથી-જેણે દિશાઓના હરિતઓને ઉત્તમલિત કર્યા છે તેવા, અને જેના
આશુની પ્રાપ્તિયા રણને વિષે રણકાર કરે છે તેવા શોભાપ્રમાણ પાંચમા વ્યોમના વિભવ પાંચે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ.

શ્રીમત્પાંડુ મુપુત્રકૈર્નર્વરતૈર્ જ્યોતિર્મયૈર્દોષનમ્ ।

પંચાંકાઢિતંજોર્જકસ્તુમતિભિર્જન્યંપમો મોજનમ્ ॥

ચાતુર્મામૃતવૃષ્ટિર્મિસ્તમૈવિતં જીવંતર્પતાપાંગનમ્ ।

મત્તેમાલિ સમાકુલં તદધુના વ્યાદિષ્ટૈર્સિદ્ધાસનમ્ ॥૧॥

The throne of Dehli, shining, the ornament of the world, the place of living majesty and abounding in elephants mad with rut, was protected by the Son of Pandu. May George V King Emperor protect this throne by the showers of wisdom.

નીતિને વિષે પ્રીતિરાંજી, તેમજીવી, મુંડુંદિમાન, શોભાપેમાન પાંડુપુત્ર (પાંડવો) એ, દેહીખ્યામાન, જનસમુદાયની રાંતિનું પાત્ર, અને સંશુવન પ્રતાપનું આંગણુશ્રુત, તથા મદોન્મત હાથીની પંક્તિથી વ્યાપ્ત એવું દિલ્હીનું સિંહાસન રક્ષાએછું હતું. તે દિલ્હી રાજ્યાસનને હાલમાં પાંચમા જયોર્જ શહેનશાહ ચતુરતાથી અમૃતવૃષ્ટિવડે રક્ષણ કરી.અસ્તુ.

સંપાદક—મહાકર નાગર.

આમંત્રણ.

—*—

આવો આવો સામ્ય હયા ઉર આંગણે,
કરીએ પ્રીતે આપ તણું ગુણ ગાન જો;
સંધે પધારો અમ ઉપરે ફરેપા કરી,
પ્રીતે. કરીએ આપ તણું સંમાન જો—આવો.

હાન હયા દીનતામાં સદ્ગુણ સદ્ વસ્ત્રા,
કોધ કપટ દુર્ગુણ એથી દૂર નાવડો;
શક્તિ પ્રમાણે આત્માનું કિત યાવ મે,
મમતા પામી મમતા મેઝ ટળાવડો—આવો.

આપ પધાર્યે આતંદ્ર ઓધું લવાયા શા !

પ્રભુ પશુ આવે, આપ પછી આ પ્રાપ્તિ જો;

ફટ લાલચો કરીએ અમને નહિ નડે,

વળી ઓળખશું અંતર આતમ રામ જો. — આવો.

તીતિ ધર્મમાં પ્રીતિ વધે પુર જોરથી,

અસત્ય અહિંસા પ્રાપ્તો સદ તમમ જો;

પર પીડન નિર્દયતા અંતર ના અડે,

વળી કર્તવ્યપરાયણ શુદ્ધ ચત્રાય જો. — આવો.

આપ પધાર્યે પાવનતા ગ્રેમે વધે,

વિનય સરળતા શાંતિ સંપ સદાય જો;

ઉચ્ચતાએ પરમાત્મને ઓળખી,

શુક થકી આ રેતુતિ શુભ ઉચ્ચાય જો. — આવો.

: રાજકોટ :

૩

સિ. શુક્.

॥ આવકાર ॥

પધારો ન્યાય, પ્યાર સારં જાણુ યુગલ તહમો,

કરીએ નમન અમો, આતિથ્ય યોગ્ય તહમો. — પધારો.

ધન્ય વર્ષ ધન્ય દિનને, ધન્ય ધરી પણ આજ,

કૃપા કરી તમ આવીઆં, મળવાને અમુકાજ.

મોહન, મુરત, મુરત, પૂરક અંગ, ઉમંગ તહમો,

કરીએ નમન અમો, આતિથ્ય યોગ્ય તહમો. — પધારો.

તમન નીર મોહિ લલ્લુ, સૌ ધનહુ ધન સાર;

સેવાતુ હર સોપિયે, સ્વીકારો સરસર.

રૂપી રાજકાજ દાનવાત્ર યુગલ તહમો,

કરીએ નમન અમો, આતિથ્ય યોગ્ય તહમો. — પધારો.

પ્રજ્ઞ હૃદયથી પ્રેમશું; અરજ કરી પ્રભુ પાસ;
 માર્ગો આપો આપને, ધી, ધી, સૌ કૃતવાસ.
 હૃદય રંગ આનંદ અંગ નવિન નિત્ય રમે,
 ફરીએ નમન અમે, આતિથ્ય યોગ્ય તહેનો—પધારો.

મજ વિહારી.

માંગલિક—ઈશ્વર સ્તુતિ.

મિશ્ર-હરિગીત.

હોહરો.

અહો ભામ આ દેશનાં, ઘરપર ધરવાં તાજ,
 આજ પધારે હિન્દમાં, ચક્રવર્તિ મહારાજ. ૧

હરિગીત.

મહારાજ આજ પધારતાં આનંદ મંગળ યાપ છે,
 ઘર ઘર વિષે સૌ હરખમાં, આજે અહો ! ઉચરાય છે;
 હંસકાપછે હર સર્વનાં, નનરનારીનાં હોસે અતિ,
 આયુષ્ય દે-અતિ દીર્ઘ દે-સુખ દે પ્રભુ એ વિનતિ. ૨

હે ! પ્રભુ તું આ જગતમાં, દે અધિકા આનંદ,
 ચક્રવર્તિ મહારાજને, સદા કરો સુખવન્ત. ૩

આનંદ આપો સર્વને એ વિનતિ હું ધૈર્ય કરી,
 અન્તઃકરણની ભાગણીથી, આપ આગળ ઉચર;
 દેવાધિ એવા દેવ તમને અવિચલે સુખ આપશે,
 શાંતિ વિશે રહી સર્વદા-સંકટ સોના કાપશે. ૪

સંકટ કાપી સર્વનાં, વત્તાવો જયકાર,
 પ્રેમ મમ દેવત બને, જીવનસાહે સુખકાર. ૫

સુખકાર સર્વે યાવ ને દુઃખ જય દૂરે સર્વદા,
 મતિવાન એ શુભચાનને વિદ્વાનને ત્યાં તથા;

નીતિમાન એવા નર બની રૈવત તથા સંભાળ લે,
આ ગરીબ દિન્દુસ્તાનને હોસે કરી સંભાળી લે. ૬

સંભાળી લે દિન્દુને, પાળે પુત્રી પેર,
મહારાણી વિકટારિયા, ધન્ય સ્વર્ગ સુખ હોર. ૭

વિકટારિયા મહારાણીની કુદિને ઉદારતા,
આ વિશ્વમાં ગાજી રહી શી એસ્વર્ડની પથુ સદા;
જે ઉપકારો એમના રૈવત વિષે જામી ગયા,
તેથી સવાયા જામવા શી બોલો પર કરશો મયા. ૮

જય વાધો આ જગતમાં, પામે અવિચળ માન,
કીર્તિ અખંડ ગજવીને, શોભો દેવ સમાન. ૯

એ દેવના જેવી ધરે શોભા સદાએ અંગમાં,
કલ્યાણનાં કામો કરે હમ્મેશ રહી ઉછરેમમાં;
રૈવત તથા પાલક બની આ ખલકમાં જોલે સદા,
ધ્રુવર કહું છું એટલું આપીશ નહિ કદિ આપદા. ૧૦

નવ આપે તું આપદા, રહો સુખી શીરતાજ,
કુટુંબ સાથે સર્વદા, એ માયું મહારાજ. ૧૧

મહારાજ મહારી વિનતિ આ ઉરમાં તહમે હોસે ધરો,
એ તાજના ઉજવળ પ્રતાપે તેજ અધિકું વાપરો;
સૌ બંડ, ટંડા ને શિસાદો નામ સુધી નાશી જળે,
સર્વત્ર શાંતિ-શાંતિમાં આ દિવસ સૌ વર્ષો જળે. ૧૨

આ શાંતિના દિવસે, સદા બનો સુખકાર,
મહારાજનાં નામનો, યાઓ સદા જયકાર. ૧૩

જયકાર યાઓ જગતમાં મહારાજના આ તાજનો,
ઉપકાર તો જુલાય નહિ, કિંચિત્ કદા આ રાજ્યનો;
સુખનાં બધાં સાધન હવે આ દિન્દુને ઉદારવા,
કરજો મતિ ધ્રુવર તહમે આ સમયે સુખ પામવા. ૧૪

સુખ પામે સૌ સર્વદા, દિન્દુ ગરીબ નવાજ,
તારા મધ્યે ચંદ્રમાં, તમ શોભો આ રાજ. ૧૫

આ ગજ્ય શોભે મંડળે આકાશમાં જ્યમ ચંદ્રમા,
 ને અમલ એવો સજડ શોભે સૂર્યની જેવી પ્રભા;
 સનિતાતણાં ફિરજો સદા દેલાય છે દિગ્ગન્તમાં,
 તેવી રહો કીર્તિ સદા આ રાજ્યની શુભ શાંતિમાં. ૧૬

બધાં રાજ્યમાં એમનું શ્રેષ્ઠ ગણાયે રાજ,
 વાધે યશ, ધન, શ્રીપતિ, કરશે એવાં કાળ. ૧૭

કરશે તદમે પ્રભુછ સદા આ દેશનું સારું થવા,
 અતુલ્ય આવા સમયમાં કે લાભ મંડયા. પાતવા;
 ગુન્યાભિષેકે આપણો આનન્દ ઉરમાં માય ના,
 સૌ હર્ષથી જ્યમકર ખોલો, દેવગણ યશ ગાય દા. ૧૮

જશ ગાયે સૌ દેવતા, વર્તાવે શુભ દષ્ટ,
 જ્યોર્જ મેરી સદા પાંચનાં, સદા દરે સૌ કષ્ટ. ૧૯

નરી અમારાં રાજ્યમાતા જ્યોર્જ છે પિતા સમા,
 દેયત બધી આ પુત્ર સમ, સંપે રહે એ સર્વદા;
 માતા પિતાનો પ્રેમ હૃદયમાં રહે દેયત પરે,
 દેયત કદિ પણ અંતરેથી શુભ નહિ ભૂલો અરે. ૨૦

ગુન્ય ભક્તિનું સુત્ર છે, પ્રેમ ભક્તિ ભરપૂર,
 એક બીજાની સ્તાયમાં, પ્રેમ બધું બહે ઉર. ૨૧

ગત સમય સૌ શુભાવજો, માદીપતિ યાતાં નવા,
 સારા સમયના વાય વાય આગરી જાગો કવા;
 સૌ નવ નવીને-ભાતમાતે-ઉત્સવે દિવસો જવા,
 આ વિનતિ મ્હારી સાંભળી દ્યોલ ઉર વિષે હે. ઇશ્વરા. ૨૨

હે! ઇશ્વર આ સાંભળી, લાભ દયા દિલ માંડ,
 માદીપતિ સુખિયા થવા, અમી દંડિ વરસાન્ય. ૨૩

અમી દંડિયા પ્રભુ પેલજો, દેયત અને રાજાતણાં,
 સૌનાં કુટુંબો મુખમાં, સન્તોષમાં પણ ના મણા;
 આનન્દથી ફિરજો ગુજરે પ્રેમ મમ બની બની,
 ઇશ્વર સદા આબાદ રાખે સર્વને એ શ્રીપતિ. ૨૪

શિખરિણી.

મહારાજ કેડે અવિચળ સંધો રાજ્ય જંગમાં,
સદા ઓનન્દોનાં; દિવસ સખળા જાઓ સુખમાં;
તહારી પાસે હું દરગરી કહું હે! જગપતિ!
વધારો કીર્તિને—બુગબુગ જીવે આ નરપતિ. ૨૫

મંડડાકરે—નાગર. *

ઐમારી ભારતી માતા.

(ગજલ.)

વિમલં વિશુદ્ધિવાળી છે, સુપુત્રોને સુદલ દાતા,
અંમેને પ્રાણથી પ્યારી અમારી ભારતી માતા.
પ્રભા જ્યાં ધર્મની ચમકે દશે દિશ હા! સુખલદાતા;
બલે એ સર્વદા ટકશે અમારી ભારતી માતા.
અનુપમ તેજ આર્થેનું જગાવે ગૂઢ શુશ્રુ ગાથા,
અને અંતર વહે સૌનું અમારી ભારતી માતા.
વિંધુને સર્વ જ્યાં હોયે સુઆચારે વીચારોના;
જોયે સુકર્મને તારે અમારી ભારતી માતા.
સહનશીલતા તણી પહેતી અકચનીય જગાં સતત ધારા,
દયા ગ્રાંથી સદા રહેતી અમારી ભારતી માતા.
ક્ષમાની જે અચલે મૂર્તિ સુપય સંસારની જ્ઞાતા;
સદા સંતોષની પૂર્તિ અમારી ભારતી માતા.
સ્વંભાવે નમ્ર વિવેકી પીરજમાં એ પ્રથમ સ્થાંતિ;
વચનમાં સત્ય ને ટેકો અમારી ભારતી માતા.
પ્રભુમાં મસ્ત જોગી જ્યાં જગાવે ધૂનની ગાથા;
રહે તંત્રે સદા ધૂનનો અમારી ભારતી માતા.

જ્યાં ઈનામી કાવ્ય અમને અત્રે પ્રસિદ્ધિ સાર આપના માટે તથા ખીજાં કેમલકંક કાવ્યો સંપાદન કરી આપવા માટે રા. રા. મહાશયરે—નાગરનો ખર્ચ હાલ્યનો અમારે માનું હું. અન્ય સહાયકો પ્રત્યે પણ તેવીજ કૃતજ્ઞતા દર્શાવ્યા વિના રહી શકાતું નથી.—ત. વી.

પરાક્રમ પૂર્વજોનાં સરીરે ધારી દૂસલા—
 અરે ! કેવી દીપે છે આ અમારી ભારતી માતા !
 બધાં આલમ તણા મોંઘા અળના જ્યાંહી સોઢાતા;
 ખરે ! છે નર આલમનું અમારી ભારતી માતા !
 વસી જ્યાં ધર્મ રમણીઓ સદ્ગુણેના ગુણો ગાતા;
 અહા ! સોંદર્યનો બંધાર અમારી ભારતી માતા.
 સદાચારે કુલાચારે સુનમણીઓ પ્રથમ રચાતા;
 બરી ગ્રંથદેવીઓથી હા ! અમારી ભારતી માતા.
 કંઈ કુગવંતી લજ્જાથીલ ને અભિમાનથી રહિતા—
 સુઆર્થા રાખતો હરે અમારી ભારતી માતા.
 પાલે કુદરત ખુદીમાં જ્યાં બની આનંદની માતા;
 ભૂમિ છે દીવ્ય એવી આ અમારી ભારતી માતા.
 વિશુદ્ધિનાં વહે ઝરણાં કરી ઉચ્ચાર કાશ્ચીના;
 સુદિત યાત્રી ગુણી રવ એ અમારી ભારતી માતા.
 સરીતા જ્યાં ધણી વહેતો હરે પાતું બધું રહેતાં;
 અરે ખુદ સંપત્તી શક્તી અમારી ભારતી માતા.
 ઉમા જ્યાં કાળ સમ પડારો અધર્મને ગળી જવા;
 સુધર્મ રહી સુધર્મના અમારી ભારતી માતા.
 વિપીનની મૃત્તિ સુહાતી અજળ શાંતી હરે દેતાં;
 સદાયે શાંતીની મૃત્તિ અમારી ભારતી માતા.
 જીવે જ્યાં ખરક માર્હો ત્યાં ગવાતી ભારતી માતા
 નિરાશિમાની કિન્નુ છે અમારી ભારતી માતા.
 હરે અધારપટ બેઠી અનુપમ જ્યોતિની દાતા—
 અરે ! એકજ અરે ! એકજ અમારી ભારતી માતા.
 હરે એકજ, નરે એકજ, સુરે એકજ સુપુત્રોના—
 અમારી જ એ, અમારીજ એ અમારી ભારતી માતા.

કલકતા. } ચાંપરની વિહુસદાસ ઉદેશી.

भारत यशोगीता.

श्लोक.

ज्ञान प्रकाश तपो प्रकाश, संतमानन भारती;-
यशो गीता मुष्ण मूझी, वंदु ते मुन्य भावडी.

विष्णु प्रिया.

भेङ्गो कंटक प्रकाश होडण, भेङ्ग कंटक कदावा,
सुखि कृष्ण गीता अतुषम, मूझी मानव दायमां;
अभिमति प्रसन्न, व्यास श्री गनभ्या नदी,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं जडु प्रेमथी । १

सर्व सुंदर प्रेमदहन, धर्मतीति रसे रसी,
अक्षरे धरी कीर्ति अक्षर, आत्मशेखर विनाशिनी;
अप्य अष्ट प्रमोद उदधि, वाङ्मोद वसयो नदी,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं जडु प्रेमथी. २

भार शोधक सत्व शोधक, हं विना नित हं ईषा,
प्रति पोषक आत्मदशक, ज्ञान यंत्र प्रशशना;
योग भूषण कपिल कविद, योगी योग यश नदी,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं जडु प्रेमथी. ३

नर्मो आ नम अष्ट छवन, सत्य सेवनमां धरी,
शत्रुने शुभ राजरायक, राजवी शुभ शक्ति श्री;
सम पुष्प वसिष्ठना सम, साधुलो वशीया नदी,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं जडु प्रेमथी. ४

भोळभारथ नगहारथ, ज्ञानमां-निज गनतां;
शत्रुने पण्य अय निरणी, देह दुर्लभ आपदा;
आत्मगानी दधिमता सम, गानीयो वसता नदी,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं जडु प्रेमथी. ५

देव वैद्य कुमार कारथ, यद-शेष अपावतां,
ईद दस्त सवन् रतेमन, शम्भवे तप-राजता;
मुनि सतम अयवनना सम, तापसी तपीया नदी,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं जडु प्रेमथी. ६

રાજ્ય શ્રીમદ અધ ક્ષત્રિય, અધિતા હિર દહાડવા,
આંખિ અંજન રાજ રંજન, અંજ તેજ સુરક્ષવા;
રેણુકા સુત રામ પાવન, કીર્તિ જ્યાં હજી ગર્જતી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૭

રાગ દેવ ન ધર્મ શ્રેષ્ઠ, એ પ્રબોધ રસાવતા,
વિગ્રહે ધરી શ્રવ ધૂમલ, વીર સતત દ્રોણ શા;
રાજ ગુરુઓ રાજકુંવર, શીખતા યુદ્ધ જ્યાં ધસી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૮

શત્રુનો પણ ખાલ આંગણ, સિધ્ધ બાવથી આવતાં,
પ્રેમથી દહો વત્સ નિર્મળ, ધ્રુવ મંત્ર જતાવતા;
એ સુધર્મ પ્રતાપ બોધક, તપિ તેજ તપ્યું જહો,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૯

વેદ ધર્મ પવિત્ર સુરજ, બોદ વાદ્ય ઘેરતાં,
વાયુરૂપ પ્રભાલુ ધોણ્યો, સર્વ તે દળ ફેડતાં;
તત્ત્વગાન જગિત શંકર, દેહ અશ્વર જ્યાં જની,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૦

માયતાં કરી કંપ વૃક્ષ્યો, બીડ જે નવં ભાંગતી,
એજ બીડ ભૂપાલ આગમ, રતિદેવ ગંધાદિથી;-
ભાગતી બપ પામતી વીર, દાક એ જહો વાગતી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૧

છાંદ્રી સત્ય ન શત્રુથી પણ, વાત જે કરતા કદી,
શર એ હૃદયિય નૈપથ, ધર્મ બાદિ અનેકની;
કીર્તિ ગંગ સુધા સુભાષિત, આજ છે હજી જ્યાં વસી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૨

પ્રાણુથી પણ શ્રેષ્ઠ રક્ષણ, ગાયત્રી મન માનતાં,
શત્રુ મારણુ શસ્ત્ર પાલન, વીર વીર્ય જતાવતાં;
ક્ષાત્ર તેજ દિલીપના સમ, રાજની રમિયા જહો,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૩

દૃષ્ટિ આગમ સર્વ વિદ્યુત, રાગ રંગ રમ્યા છતાં,
બોદ ડાક ન લેલ લાગત, એમ રાજ્ય ચલાવતાં;
રાજિયા જનકાદિ રાજન, જ્યાં વિદેહરૂપે વસી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૪

નીતિપોષક લોક તોષક, સ્નેહ શોભિતે કોવંધી,
સદ્ધિ મોડન મીમ નોતમ, 'સંગમરોગે' ચૂકામણિ;
રાજ્ય રાજન, હર અકિત, રામ શ્રી જનમ્યા જહો;
તેજ ભારત માત સુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૫

તાત કારણ રાજ્ય તેમજ, સુંદરી સુંખ ત્યાગીતી,
એજ જૂલસ રાજ્ય રાજન, કશ્વે રહો રાજતા;
હીમ જેમ અનેક ક્ષત્રિય, નીતિ હિતમ ન્યાં વસી,
તેજ ભારત માત સુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૬

સાધુ રાજન હૃદ્ય ગંગત, જામિ બાર વિહારણી,
ધર્મ નીતિ સુપ્રેમ પ્રરિત, જ્ઞાન મિદ્ય ગજવલી;
સદ્ધિ મોહન સર્વ મોહન, કૃષ્ણ જાસો જહો બજ,
તેજ ભારત માત સુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૭

ધૈર્ય વીર્ય સુંદરતાદિક, યુદ્ધ ધર્મ પ્રકાશદા,
અર્જુનાદિ અનેક હિતમ, ક્ષત્રિય પુત્ર સુપ્રીતિનાં;—
કર્મજ્ઞાન ભરિત જૂરણ, શૈવ શ્રી હસો ન્યાં વસી,
તેજ ભારત માત સુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૮

હરિતનાપુર રાજ્ય સુંકટ, લાલચે જહો ના ડગી,
મિત્ર ધર્મ પ્રતીત રસક, દાન યર મહાબલી;
નામ પ્રાત્સ કીર્તિયદ્રક, કૃષ્ણ વીર ચયો જહો,
તેજ ભારત માત સુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૯

દેશ સંકટ લોક સંકટ, ટાળવા નિત ધૂમતાં,
કાર્યથી પરદુઃખ બંજન, વીર માનદ નામમાં,
સાચ વિક્રમ કીર્તિ વિક્રમ,— દેહ ન્યાં હૃદય હવતી,
તેજ ભારત માત સુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૨૦

સ્વામી હર્ષન નિત્યશક્ત, શોભ સંપત સંચિવી,
સંકટ ભોક્તાં તેજ હર, સ્નેહ ધર્મ દીપાવતી;
જેનથી હર્ષવંતી આદિક, ન્યાં અસંખ્ય સતી યદ્ય,
તેજ ભારત માત સુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૨૧

૩૫-શ્રી-કુળ-વૈભવાદિક, ગૌરવે શુભ મા જોણી,
શૈવ તેજ પ્રતાપ ક્ષત્રિય,—દોષ-દ્યાં મર્મ મેળવી;

રુકિમણી સમ રાજ કુંવરો, વીરસુ જનતી જહો, . . .
તેજ ભારત માત મુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. . . ૨૨

માત તાત યકી મળ્યો કર, —કંથ રૂદ્ધ જટિલ તે,
માતો ઇશ્વ સદાય પ્રેમજન, —ભક્તિ બાવ જરી ઉરે;
સેવવે ધન્ય સ્વર્ગ મંડળ, જન્મો દેવદૂતિ જહો,
તેજ ભારત માત મુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. . . ૨૩

સ્વામી ભક્તિ પ્રતાપ દર્શિત, ગુણ પૂજક આર્પતા,
ગામ ગામ પ્રસિદ્ધ હિંદિમ, આરતી શુભ નામમાં;
અઘપિ પણ સેવ્ય સેવક, ધર્મ બોધ ધરે જહો,
તેજ ભારત માત મુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. . . ૨૪

સત્ય શોચ દયા ક્ષમાદિ, ધર્મ નીતિ સુપ્રેમશ્રી,
દેહ પોષક લોહોના સમ, પ્રાણ પોષક માનતી;—
વ્યથિ સાથ સમષ્ટિ તારક, જાતિ માનવ જ્યાં યષ,
તેજ ભારત માત મુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. . . ૨૫

સ્લોક.

ધર્મ નીતિ પ્રેમ શીના, મન્ત્રો મંગલ સેવતી;—
શ્રેષ્ઠ જાતિ યષ જ્યાં, વંદુ તે માત ભારતી !

સંજ્ઞાકોટ.
તા. ૮-૫-૧૧

‘ગજ વિહારી’

માંગલિક રાજગીત

(પુનમ ચાંદની ખીલી પૂરી અહીં રે—એ રાગ.)

સુણો સજ્જનો આનંદથી આ સમે રે,
અનુપમ ઉત્સવ છે આજે સમગ્રે ઠામ;
જયોજય પાંચમા રાગે દ્રકોશ રાજમાં રે. . . ૨૬

સાખી.

જમરીશરને વંદોએ, પ્રદણ સાખી પ્રેમ;
બાવ સદિત કરીએ સ્તુતિ, સૌને રાખો શ્રેમ.

રાખો રે'મ સાથે હેમ બિડિય રાજ્યમાં રે,
જેથી શાંતિ સાથે સ્વધર્મ પાલન થાય, જ્યોર્જ પાંચમા ૧

સાખી.

રાજનીતિ આલે રૂડી, દુઝર વધે અનેક;
વડા પ્રધાનો ઘણવે, અતિશય સ્નેહ વિવેક.

સ્નેહ વિવેકથી વાધે સધળે સન્મર્તિ રે,
સાત મન્મતિએથી વધારી વરતાય, જ્યોર્જ પાંચમા ૨

સાખી.

મંગલ વિધિ મંગલ દિને, મંગળ સ્થાને થાય;
રાજ્યારોહણ સમયનાં, મંગલ ગીતો ગાય.

મંગલ ગીતો ગાયે હોયે હોયે તાનમાં રે,
તાને રૂઢે કોટિ બાલક લઇને ચાંદ, જ્યોર્જ પાંચમા ૩

સાખી.

ધન્ય સમયને ધન્ય, નૃપ, ધન્ય રાણી સૌભાગ્ય;
ધન્ય આર્ય સત્કારને, ધન્ય રાજસભ માગ.

રાજસભ જોવો માગ દિલ્લી સહેરમાં રે,
જેમાં શોકે બંડા દેશી નૃપ બહાદુર, જ્યોર્જ પાંચમા ૪

સાખી.

દર્પણે જલકી જતાં, રેલાયું છે રાજ્ય;
હોરે તરે અમીર સહ, નૃપ કેસરી સિરતાજ.

તાજ આજ શોકે ઇંગ્લંડના જુવનો રે,
જાગે કોટિ કોઢિનૂર જેવું જેવું તેજ, જ્યોર્જ પાંચમા ૫

સાખી.

મહારાણી થી મેરી પશુ, પધારીયાં ધરી દવે,
"હિંદ માત મેરી" ગણી કરશે આયોતકર્ષ.

સર્વે વતસલતાએ વરદાનેને પાંજરો રે;
કરશે પલ દિંદનાં હક-દિંત માટે ખાસ, જ્યોર્જ પાંચમા ૬

સાંખી.

દિગ્વિજયી રાજેન્દ્ર પ્રજા, જે નથી પામ્યા હતા,
તે હતાવે આપે હોધો, દીધો ઉકે ધાવ.
ઉકે ધાવ દેતાં થોણે ધૂમ્યો આકાશમાં રે,
‘વર્ણી વારિદ વસુધ સઘ દિલ્હિ દરબાર, જ્યોર્જ પાંચમા ૭

સાંખી.

આશિષ ઉરથી આપોએ, સર્વે મળીને આજ:
બહુ હવે નૃપદંપતી, અચળ તપો આ રાજ.
તપજો રાજ્ય અખંડિત સર્વ શશિ રે’ ત્યાં સગી રે,
યાઓ આગો ફેરી ઉન્નતિ આવાર, જ્યોર્જ પાંચમા ૮

સાંખી.

તારોબ બાર ડીસેબરે, મંગલ મંગલવાર;
સન ઓગષ્ટી અગ્યારમાં વતરો જયજયકાર.
જય શ્રી ધર્મસિનનો યુગયુગ સૌ સંભારશે રે,
સ્નેહે સુધી દરબારશે દેવ માનવી પર્વ. જ્યોર્જ પાંચમા ૯

દે૦ વૈ૦ મટ.

સંપાદક—મહાકવિ નામર.

છમકલૂં આગનૂં થાયે !

પ્રજાનો વિશ્વવિધી । સ્તીકાતો હું પંડસો છું ।
જગવતો અન્તરમિ હું । હવે સમ્યે હમેસો છું ।
કળના દાયમાં જાતો । ઓગરશ્નું હું દગાતો આ ।
અમર દા । પેશાંદમીની—ફરેખીમાં પ્રસાતો ? ના.
નથી હંધ કંકિત યા હાવો । બેસે, જામત થતા આવો ।
જિગરના ખજાનગાટે હું । ખરેખર આજ હંધાયો ।
જસે આતશ જિગરમાં આ । જાસે જલતી જલાવા દો
થયું થું ? શું થવાનું છે ? બધું સ્નેહે સમાવા દો ।

બસે ખાળો ! જલાવો ઓ ! નિગરના દેવતાઓ ! ઓ !
 દિલે કે રહેમ ના ધરશે ! હયા ખારો નહિ ! ઓહો !
 જૂતાવળ સામટી ભેળા—યદને આવળે આંહી !
 મગર મારો ચલાવા ! તો કહિ ના ફાવશે કાઈ !
 પડે છે ગમઃ રહું મક્કમઃ તહમોને પારખૂં પૂરાં !
 પિછાની તો શરૂં છું છું ! હવે તહમને પૂરેપૂરાં !
 ચલાવો સામટો મારો ! બરો બનૂંકને તોપો !
 ઉડાવો શરૂઓળા યા તિરબાજ કરો ! આવો !
 નિગરના રાજ્યમાં દાખિલ થવા હક છે તહમોને ? ના !
 સનમ દરબન્દ લોખણી ! તહમોથી તૂટવાનો ? ના !
 જલાવાની બધી દુનિયા ! બસે ! છોને જાલી જાતી !
 કહું દિલબર પરેયાની ! નિગરમાં ના ફિરર થાતી !
 તપૂંછું છું ! જળું છું છું ! મરૂં છું છું ! બસે ખાળો !
 બને ફરવેશ દિલનો આ ! સનમ ! સાકી ! સમાલી લો !
 દિલે કે રહેમ ધરશે ના ! જળે મરતાન મિસ્કીન આ !
 સનમ બરી કે રહમ ! તું યા ઝખમ સીને કરો તાજ !
 ઉંબય તપ ના કહિ સેબ્યાં ! અને જોયાં કહિ છે ના !
 ડરાવે છે ! હાલે છે ! છતાં ફાવી શકે એ ના !
 બસે ! આવો ! વધાવું છું ! ઉદાસી—મમગીની ખારી !
 પડો તો સામટી પડજો ! ચલ ના અન્યની યારી !
 રચી વેદી નવી આ રહે ! રચ્યો છે કુણડ અગિનો !
 બસે આવી બરી નાખો ! અધિક હા ! કાણથી એ તો !
 ખલિલાતા ! ખલિલાવો અને આ કુણડમાં હોમો !
 સખાઓ ! સ્નેહીઓ બહાલાં ! ભૂલો કાં ! ક્યો રડો હાલો !
 મળે ના વખત હાલો જો ! ખરે ઝીંકો વધાવો તો !
 સહાની પાપમાલીમાં ! રહેને મૂકી શકો જો તો !
 કહું કુર્નિશ ! ખરે ! હું તો ! તમે બહાલાં બધાં જોને !
 નિગર મસ્તાન મિસ્કીનમાં હમકલું આગનું થાયે !

ચન્દનક્ષેત્ર—મયખાના } મસ્તાન.
 તા. ૧૧ ઓક્ટોબર. ૧૯૧૦ }

બ્રિટીશ રાજ્યનો દિગ્વિજય.

ઉપગતિ

સ્થળે સ્થળે દોડતી રેલગાડી
નિદ્રાચક્રી ભારતને જગાડી;
વ્યાપારને લોક સુખે ફરે છે,
બ્રિટીશ રાજ્યે બહુ સુખ તે છે. ૧

જાળી ગુચેલી જ્યમ સર્વ ગામે
તોડી ગિરી મારગ સહેલ પામે
સુખે જનો રેલની સહેલ લેછે
બ્રિટીશતા રાજ્યનું સુખ તે છે. ૨

વળી બહુ ભારથી દેશ શુદ્ધો,
ને તારથી લોક સમૃદ્ધ સાંધ્યો;
કાણે કાણે દૂરની વાત કે છે,
બ્રિટીશ ગળ્યે બહુ સુખ તે છે. ૩

સદેશ યોડા વ્યવથી વહેછે,
ઘડીકમાં દૂરની વાત કે છે;
વિચિત્ર વિદ્યુત પ્રવાહ તે છે,
બ્રિટીશ રાજ્યે બહુ સુખ તે છે. ૪

ગ્રહે ગ્રહે ભો ફરતું હમેશાં,
વિદ્યુતની ટ્રામ વહે સુખો સાં; ॥
અપાર આ સુખ અખૂટ દેખી
બ્રિટીશનો પૂર્ણ પ્રકાર જાણી. ૫

પગા ફરે વિજળીના પ્રતાપે,
સમિર અગ્નિવશ આપ આપે;
અનેક યન્ત્રો બહુ કામ ચાલે,
બ્રિટીશની નૈયત સુખ મહાલે. ૬

સમુદ્રને છતી લીધો નૃપે આ,
મેઠા રથો ધાપી કુંદે દધિઆ ;
નિઃશંક ચાલે ઉઠે ધિની પોઠે
બ્રિટીશતા રાજ્ય થી સર્વ હેઠે. ૭

સેના તેણે બૂંદ અતિ અપાર,
નાવિકનાં સૈન્યતેણે ન પાર;
પ્રભ વશદાર-સિપાઇ જના,
શિટીક ના રાજ્યની એટ સેના. ૮

ધણે હરે પ્રેમ ધર્મે નરેશે,
ધરી મહેન્દ્રા અભિશેક હોશે;
આ-દિન્દમાં રાજ્યોએ પધારી
શિટીકની રાજ્ય પ્રભા વધારી. ૯

મોટા નૃપો ભારત જુનિડેરા,
નમ્યા સહ માન દીધાવનારા;
દીદેહી તણા તપ્ત વિશે જીરાજ્યા
શ્રી જ્યાજના દિગ્વિજયો નવાજ્યા ૧૦

શોભા યથ અદિતિય ત્રિલોકે,
સૃષ્ટિ તણા માનવશું વિલોકે;
મોરો મંથો અંદુનુંત આ બતાવ
શિટીકના રાજ્ય તેણે પ્રભાવ. ૧૧

ગૃહે ગૃહે ને વળી મામ મામે,
સર્વે દિશામાં સહ દેશ માંહે;
મવાઈ રૂડી નૃપ કેરી કાર્તિ,
શિટીકના રાજ્યની એટ રીતી. ૧૨

શિખરિણી.

પ્રભ મારી પ્યારી મુજ હંપોતનું સુંખ સધણું,
રહે તો તો સુખી સ્વપ્ન મુજ વધે તેમ કરવું;
વધા આવાં વાડયો મધુરવદને પૂરું પ્રણયે,
રહ્યા સ્તમ્ભી સર્વે ધન ધન કહે તેહ સમયે. ૧૩

મન્દોદરા.

દેશનાં મધુર વચનો જે ધણાં સુખદાતા,
માતાએ ને પ્રણયી જનકે પ્રેમથી જે કથાંતો;

તે ઢંઢેરો નૃપતિ કયતાં હર્ષ અશ્રુ છવાયાં,
સર્વ સ્થાને સકળ ગૃહમાં પ્રેમથી તે ગવાયાં ૧૪

આવું રૂઢું અનુપમ થયું રાજ્ય અંગ્રેજ કેરું,
માનો મોટો દિગ્વિજય આ રાજ આવો અનેરું;
રાખો રાખો હરિહર પ્રભુ ! રાજ આવું અનન્ત,
પામો પામો સુખ સુખ રૂઢા રાજ ને લોક રાન્ત. ૧૫

મોરબી } તા. ૧૯-૧-૧૨ } ભાઈશંકર કુંબેરજી શુક્લ.

શાહનશાહ ।

(લાવણી.)

આ મહારાજનો તાજ અવિચલ રહેજો,
સુખસંપત્ત પ્રીતિ પ્રભુ અધિકી દેજો;
એ કાર્ય કરે શુભ રીત અતિ આનંદે,
વિદ્યા વૃદ્ધિમાં સદા પામ શુભ મહે; .

હો ! પ્રભુજી પુરુષ પ્રીત હમેશાં રાખો,
સૌ તન મનના સંતાપ દૂર કરી નાંખો;
શુભ ચિન્તનમાંહે સમય બચાવ જાળો,
દુઃખિયાનાં દૂર દુઃખ યવા પ્રભુ ! ધાળો;

ધો સન્મતિ એવી ચિત્ત પૂરણ સુખ પામે,
શુભ કાર્તિ વધો દરદિશ હર્ષ બહુ જામે;
હું વિનતિ કરું નાથ ! તદ્મારી પાસે,
તવ કૃપા સદાએ રૂઢો વૃદ્ધિની આસે;

શ્રી શાહનશાહ પદધરો સજોડે નિત્યે,
સૌ પ્રભુ અતિ હરખાથ રાવની પ્રીતે;
મુજ બન્ધુ હન્દવાસિઓ કષ્ટ બહુ રહે છે,
આ ઇષ્ટ પ્રતાપથી રાજ્ય દુઃખ ટાળી દે;

તે ધરીને પૂરણ પ્યાર બહાલ દાખે છે,
એ વધતાં વધતા ભાવ અતિ રાખે છે;

તે કરે સુધાના રોજ, નવાજે યાતા,
 હા । ધરીને પૂરણુ શ્રીત ચિત્તમાં મ્હાતા;
 સંકટો ટળવા કરે અતિશે યત્નો,
 નહીં ભૂલો એ હૃદયાર કંઠાપિ આર્યો;
 ધન્યરત્ની યજ્ઞ મ્હેર હોરે આવે છે,
 શુભ રત્નાકરની સદા અતિ ભાવે છે;
 સુખ દેશ તથો ઉદાર હવે યાવાનો,
 આ દૃષ્ટિમાં દેખાય કષ્ટ જાવાનો;
 શુભ સમય પ્રભુજી કૃપા કરીને આપે,
 આ વિન્દવાસિઓ તજ્યાં કષ્ટ સૌ ગાપે.

મહાકવિ—તાગર.

માતા.

સ્લોક.

ભાવિ ચિત્ત રેખ રૂપા, આત્મ શુભણુ આત્મતા;
 પાંચ પ્માત્ર સર્વ છે જો, માત દીપક વિશ્વમાં.

વસંતતિલકા.

પ્રીતિતથા પરમ મોહક ગ્રાણુ સાચે,
 સેવા સુપુષ્પ રજનો ધર્મો ધાટ માયે;
 માધુર્ય મૂળ મૃદુતા રસો આપ સાટે,
 માતા સ્વરૂપ સરળુ જગ વિશ્વનાયે. ૧

આધાર બ્યદિ મૃદ રાજ્ય સમશ્ચિ કેફ,
 આધાર જાત કુળ ભાત કુટુંબ કેફ;
 આધાર અન્ન પરતન્ન સમસ્ત રચાને,
 માતા સ્વરૂપ સરળુ જગ વિશ્વનાયે. ૨

સંસાર શશ્ય સુજને રસ રાસ માટે,
 મોસેફ સ્થિત સુકર્તિ ધર્મો એક માટે;

સ્વર્ગીય સ્વર્ગ સુખ, સુલક આત્મ ભાવે,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૩

સુગંધ પૂર્ણ સુરખામ સુપુષ્પ રૂપા,
સંસાર સાર પ્રમદાજન પ્રેમ લીલા;
ગાળી પ્રમોદ રસ સંચિત સત્ત્વ સાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૪

શ્રીમંત રંક તૃપ વા તૃપરાજ સૌને,
પ્રીતિ પ્રપૂર્ણ રસ સીંચન અંક હુરે;
આનંદ દાન જંગ મંડલ કોશ રૂપે,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૫

સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ-યશ-ધી-શ્રય-લક્ષ્મી કેરાં,
બીજે ધરી પપ મહો પ્રતિદેશ દોવા;
આત્મોત્તરિ દર્શ નિજ પર્શ પ્રકાશવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૬

સંધુ કયું જીવકલ્પ તહો લોપ ખામી,—
માની, અધિક નિજનો કંઈ અંશધારી;
દૃષ્ટાંત નિત્ય નજરે સહુ નાંખવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૭

નીતિ સધમ વિનયે મન વાળવાને,
શિક્ષા ક્રિયા નિવન શુદ્ધ સકામતાએ;
સદ્ગિ અસદ્ગિ રસ સદ્ગિ સુહાવવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૮

નિઃસ્વાયં સ્વાયં ઝરણી સ્વતાન માંહે,
આધીન આપ નહિ આપ છતાંવ આપે;
સૌ યોગ હોમ ગણના ગતિ યોગ્ય થાપે,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૯

સૌ ભોધ દોષ અત રોધન અધ નેતા,
વિદ્યા કળા પ્રણવ પૂજ્ય પ્રવીણ ચિતા;
સંસાર કાળ્ય કમળાકર ખીલવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૦

આ, એ, અહા, અહહ, એ સહુ પ્રેમગીતા,
પાડે રહ્યા રસ સુધાકર ચન્દ્ર બીતા;
સહુ ન તેમ પ્રણયીજન પૂરવાને,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૧

બાધિ સમધિ પૂલકું નિત નૌતમાંગે,
ખીલ્યું ન ખીલ્યું ખીલવું કંઈ ખીલવાને;
હૃદમાં પ્રેમ સવિતા રસ રેલ ઠાળે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૨

લક્ષ્મી અલક્ષ્મી વૌરતા હૌનતા પ્રકાશે,
થાવા પ્રમાણ બવસંચિત કર્મ દારે;
અંકુશ થોગ્ય બદલા-કર સર્વ વાતે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૩

સૌભાગ્ય સાર બૂમિમાં બૂમિસામ્ય રાગે,
જેતન્ય જેત્ય કરયી બહુ નામ ખાંહે;
ઊભી સદા રસ સરે સહુ ચળવાને,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૪

મિથાન મિથ રસ લે રસ સત્ત્વ બીતું,
ઐશ્વર્ય પૂર્ણ અવની નહિ નેહ્ય નેતું;
એતું સુઠેર સહુ હેર કમાન કામે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૫

પ્રીતિ દયા મધુરતા મૃદુતા બરેલાં,
અંગે અળી મદમદી વૌરતા વરેલાં;
વીરાકૃતિ વૌરમતિ વૌરસ થવાને,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૬

અશ્રુ ન અશ્રુ ચઢણે કળ મિથ મોંધાં,
વાચા ક્રિયા સુષટતા મધુતા મળેલાં;
યાવા સદૈવ સુરેષ્ઠ સમાન જાણે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૭

રાત્રી કવિ તૌર અવીર વૃત્તિ રસેલાં;
દીવલેપે સહુ મદો સહુથી દોપેલાં;
વર્ણકૃતિ રતિમતિ રસ સ્વાદ થાવે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૮

પંખી પશુ મનુજ આદિ સમગ્ર દેહે,
જ્યોતિ અખંડ નવખંડ સમાન તેજે;

નિત્યે અખૂટ રતિરેલ રહેલ થાવે,
માતા સ્વરૂપ સરળયુત્ જગ વિશ્વનાથે. ૧૯

આંખે વિદ્યુ મુખ, મહુ અર્મો ઉર ધારી,
દુઃખાખિનાવ રસ પોપટ પ્રાણવાહી;
આયુષ્ય ઓજ સહુમાં સહુથી થવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળયુત્ જગ વિશ્વનાથે. ૨૦

પોતે રમી રમ્યુ રસી સહુને રમાડી,
જંજળ જોરે નહિ જોરે કરી હસાવી;
સોદુઃખ માંઘ સુખ શોધ શિખાડવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળયુત્ જગ વિશ્વનાથે. ૨૧

બાહોદરે દરૂપ ચરાચર ધારનાઈ,
આદિલને અર્થેપરૂપ રસાવનાઈ;
શૂંગાર સર્વ રસના રસ ઝીલવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળયુત્ જગ વિશ્વનાથે. ૨૨

બકિત પ્રભા પ્રણય ધર્મ પ્રતીણુ આરો,
લીલામૃતે રસ રરૂં સદુ રાખનારૂં;
આપે સુસેવ્ય હૃદયે સદુ સેવવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળયુત્ જગ વિશ્વનાથે. ૨૩

મૂઠાર્ય જ્ઞાન રસ જ્ઞાન મણિત આવી,
વાતસલ્ય પૂર્ણુ ગુણુ સાર પરાપકારી;
જાયા રૂપે સકળ પોપણુ પ્રાણુ થાવે,
માતા સ્વરૂપ સરળયુત્ જગ વિશ્વનાથે. ૨૪

સૌ આત્મભાજ નિજની નિજતા પ્રસારી,
બ્રહ્માંડ કોટિ ક્રમણુ ચિર ચેત વાસી;
સ્વેચ્છા થકુ રમત કારણુ પૂર્ણુ પ્રેમે,
માતા સ્વરૂપ સરળયુત્ જગ વિશ્વનાથે. ૨૫

શ્લોક.

પૂર્ણુ પ્રેમે વિશ્વનાથે, વિશ્વ મંડન વિશ્વમાં;
ક્રીડા કામે માત જ્યેષ્ઠિત, નિજેચ્છા ધરી સર્વથા.

હમાર દફતરીને:—

બડા પહાદર । બિરાદર । અમ । હમારા દશતરી પ્યારા ?
હમારા ઇસ્કપ્પાનામાં—હમારા હરે છે જિયાદા ।

બલા, એ હરે છે ? કે શું ? પૂરે પિછાનતો તું ના ।
મગર આગેખતો જાતો: જિગર ઉકેલતું કે ના ।

હમે સિતમ કર્યા અહાં એ: દિલે અહેસાનમન્દી છે ।
કદિ કંટાળતો તું ના: બડી દાનેશમન્દી એ ।

બલા । અસરાશી તહારી તો—સદા યે યાદ રહી જશે ।
અને હુદ્દો બધા દાખિલ—હમારા દશતરે યાશે ।

પરા દાસતમાં તું જો । મનુષ્યત્વજ છુપામૂંછે ।
અરે । સાચા મનુષ્યત્વે ખરૂં દેવત્વ છૂપ્યું છે ।

ખની જાન્દો કરી સેવા—સદા યે ઇસ્કની તહે તો ।
સદા એ ઇસ્કનો જાન્દો કબુલી લે: ચલું મહે તો ।

બડી તકલીફ લીધી છે: બિરાદર । શું કરું ? હું એ ।
જાળીયાં ના કહું જાતું । ખુદાજ દશતરી । તું યે ।

યમું છે છુત । યા કેતુજ ? જિગરથી તું વિચારી જો ।
અને તું જો ચહે તે તે બધી જોતો ઉકેલી જો ।

બિરાદર । દશતરી મહારા । ચહે બરકત ખરી, પ્યારા ।
નજર સંસારના દશતર—હાથ કરતી નહિ પ્યારા ।

લખ્યું તહે શાહીથી દશતર । મગર, એ દશતરી છોટા ।
પરા ઇસ્કની લખે દશતર જિગરના લોહીથી પાકા ।

જિગરના રાજ્યના સાચા—મિનોઈ મૂલકમાં તું એ ।
યવા દાખિલ કરે દાવો:સનમ રહેમત ખરી દેશે ।

લખ્યું તહે શાહીથી જો જો—જિગરથી વાંચજો તે તે ।
હુકમી છે બરેલી જો । શરખે ઇસ્કથી એ એ ।

કરૂં કુર્નિશ લેને હું તો—જિગરથી, દશતરી । આજો ।
મગર ઇસ્કે શરાખીને—હવે તું આખતો ચાજો ।

જરા લિજ્જત અરે । તું જો નાં પુમારીને ખરે મ્હારો ।
 બલા । જો । જો । મજા હેની નશો કે ઔર આવેછે ।
 પડે કે ગમ-અમમનીએ મ્હણવે ઔર લાલી તો ।
 સતમ દુજ ઝિન્દગી-લાલી ભરી અનવાજશે તો તો ।
 કરે સંયોગ તે ચોખી । રહે-ચુલ એજ એ રનેહી ।
 ચહે સંયોગ તું એ તો । અને સંયોગી એ ચોખી ।
 હજી તપ ના છૂટ્યું હારે । અને ના જામે કુટ્યું છે ?
 અને જો યોગ તૂટી તો । હજી ના કેઈ જ ખૂટ્યું છે ?
 બલા । સમજાણ તું ત્હારું ખરે । દુનિયા દિવાની આ ।
 ખયાલી ખવાખમા બમતાં-જશે ચોલી જુવાની હા ।
 ખરે । દરતર દિવાનું આ । દિવાનો દરતરી તું થા ।
 દિવાની આ અદાલતમાં । દિવાનો દરતરી અર્ધ જા ।
 દિવાની અનુમતમાં તો ખયા સાચા દિવાના આ ।
 અને જન્દા ખુદાના એ । ચહે હુક તો તું દાખિલ થા ।
 ખુદા મ્હારો દિવાનો છેઃ અને ત્હેનો દિવાનો હું ।
 દિવાનાની દિવાનીમાંઃ દિવાનો દરતરી થા તું ।
 મજા મિનોઇ બોગવવા—જરા ઉમ્મિદ જો રાખો ।
 જિગર જિગરે મિલાવીનેઃ જિગર વહેતું કરી નાંખો ।
 સદાની પાપમાલી જન્દા ખરે । ખુદાઈ ઝાંખી ત્હાં ।
 અરે । આલમ દિવાની છે । બલા । રહમજે હકીકત કયાં ?
 લખું શું ? થા કહું શું હું ? અજબ આ પન્થની વાતો ।
 લખેલું છે બધું સાચું ખરે । કસડી થવા મ્હા તો ।
 જિગરમાં ભેખતા લેખો—અંમરપાકાં લખી રાખો ।
 કહું મસ્તાન મિરેકીત શું ? પડે પડ ચીરતા વાધો ।

ચન્દનદેવ—મયખાના
 તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ } મસ્તાન.

ત્રિટોશ રાજ્યનો રાજસૂયયજ્ઞ.

વસન્ત તિલકા

જે યશથી નિજપિતા સ્વરગે ગિરાજ્યા,
તે યશ પાડવ કરી વર કીર્તિ પામ્યા;
તેવો યશો નવીન રાજસુ યશ આજે,
રાજેન્દ્ર જ્યૌર્જ અતિ ઉત્તમતાથી રાજે, ૧

શ્રીકૃષ્ણ ને વર યુધિષ્ઠિર રાજ મોટા,
શ્રી જ્યૌર્જ ના રરૂપમાં હવે રૂપ મોટા;
આત્મી સહુ ભરતખંડ તણા નરેશ,
પૂજે નમે નરપતિ ગણી ઇષ્ટ ઈશ. ૨

ઉપમતિ.

માયો જરા-સંધ મહા પ્રચંડ,
તેવો હણશે આ કુર જંગમંગ;
સીડીસનો ના બકવાદ મોટા,
હણાય જાણે શીશુપાળ મોટા. ૩

વંશસ્થ.

વલ્લુ પ્રભુના કરધી સુર્યન,
પ્રકાશી રે ' તું અરિ-ગર્વ-મર્દન;
તથા નરેન્દ્ર-સુમુખ-શ્રીવાચન,
ગવાઇ રે ' તું સવળે સુકીર્તન. ૪

વસન્ત તિલકા.

આત્યાર્થ વ્યાસ પ્રભુને વળી ધૌમ્ય જેવા,
આમાત્ય કું નિપુણ હાડીજ આદી જવા;
આ યશમાં નરપતિ પ્રભુશું પૂજયા,
શોભા યજ્ઞ અધિક હવે હરે ન માયા. ૫

મોટી સેવા રમી હતી મધ દાનવે જે,
તેનું વિચિત્ર અતિ ઉત્તમ કાર્ય આને;
દિલ્હી તથા પુર વિશે બહુ બબ્બ દેશે,
શેખા કરી મરવ ન્યાં મગતા અતિશે. ૧

ઉપવ્રતિ.

ન્યાં પાંડવે દાન ધણ્યાં દીધાં,
તેના નૃપે દાન ધણ્યાં દીધાં;
અષ્ટિમહી શુભ રૂઝ મવામ,
શ્રી તાત મ્હાલે શુભ સર્ગ માંવ. ૭

ધયો રૂડા ગંભીર બોમ નાદ,
દળી જશે રાજ તણો વિશાદ;
અનન્ત રૂ' રો વર આંગત રાજ,
સર્વોપરી સંપતિ યુક્ત તાજ. ૮

પ્રભુ ધયા છે પરિપૂર્ણ રાજ,
અખંડ રશે નૃપ આ બીરાજ;
શ્રી કૃષ્ણતા પ્રેમ તણા પ્રતાપે
રાગત અને રાણીનું યુગ્મ જોપે. ૯

મેલ્યા
તા. ૨૨-૧-૧૨ } ભાર્ગવકર કૃષ્ણેરજી શુક્લ.

૩. જેવી રીતે પાંડવોએ યજ્ઞ કરતાં જરાસંધ ને માર્યો હતો તેમ જ
તેથી બહુજ થેડો સંપ્ર એટલે નદાજ જેવો સાંધો તેથી બીલકુલ સાંધો નવા રાજ ના
જાનો બંધ એટલે નદા સાંધો તેનો નાશ કર્યો, માર્યો એવો ભાવ છે. શીતુરોનો બકવાટ
આ યજ્ઞ કરવાથી મરી ગયો છે જેમ સિંધુપાનના બકવાટ (માળા)ને થીકુલે દાર કર્યો હતો.

૪. જેમ થીકુલનું સુચન તે સિંધુપાનને મારનાર હતું તેમ અત્રે રાજેન્દ્રના થી
સુખથી નીકળેલ સુવચનો રૂપી દરેકાએ તેવા શીતુરોનો એકદમ નાશ કરી નાખ્યો.

૫. જેમ પાંડવનો યજ્ઞ પુરો થયે આમશ્રમાં કુંડલી વાગ્યાં હતાં અને જેવી નાદ
ધયો હતો તેમ આ મહાજ યજ્ઞ પુરો થયે સર્વ પ્રેમી સદય રૂપી આકાશમાંથી ગંભીર
આદિર્વાદાત્મક નાદ વળાંકે.

મહારું ભાવિ.

કાશુ ઉકેલે ભાવિ મહાઈ ?
 હુંજ ઉકેલું તો બહુ મારું !
 અન્ય ઉકેલી શું કરેતારું !
 ભાવિ એ મહાઈ !
 સદાનું ભાવિ એ મહાઈ !

ભાવિ નથી મુગ બાળી રાશત્રું !
 રહેલ પડે વસુ રાષ્ટ્ર જવાનું !
 રાતાં ના કાપર ઉર ચાલું !
 : રાત્રું રાતાઈ !
 સદાપે રાત્રું રૂઢવાનું !

એ મુગ ભાવિ ! હો મુગ ભાવિ !
 શુભલક્ષ ! મળતી ના ચાલી !
 બન્ધ બધા દરવાગ બહારી !
 નેપથ્યે ભાવિ !
 છપેલું નેપથ્યે ભાવિ !

રાત્રું અન્તરને લેતાઈ !
 રાત્રું અન્તર દાખવતાઈ !
 રાતાં રાત્રું ના જાણતાઈ !
 એ ભાવિ મહાઈ !
 સદા શું એ ભાવિ મહાઈ !

ચન્નસેવ—મયખાના } મસ્તાન.
 તા. ૧૪ ઓક્ટોબર ૧૯૧૦ }

દુઃસ્વાતિથ્ય.

અનુષ્ટુપ

અહો ભાગ્ય ગણું આજે, સંધિઉર ઉભળતું
અન્યદિતે હિતવાળું, આવ્યું બસે તું પાસ ઢૂં !

વસંત તિલકા

આવ્યું બસે દીનતાજી શુભ અર્થ બેઠું,
ત્રેણિ ક્ષમા ધીરજ બોધક પૂજ્ય સાધુ !
બેસી જગા વિરમતાં કંઈ ગેટ મીઠી,
સૂણાવ્ય સૂણું તૂજમાં મુજ ઉર નોડી.

હારે પ્રસંગ સધજે નીતિ ધર્મ જાગે
હારે પ્રસંગ સધજે પ્રભુતા પ્રકારો;
હારે પ્રસંગ હુજતું સઘળું ઝીલાયે,
એવે સુસંગ તુજને મુજ ઇદ યારો.

ઠહાલાં તણી ભૂલ યદ્ય તુજ નામ દેતાં,
તે ભૂલ આ જમવહી નવ અર્થ જોતાં,
તું તોય કોય ઉર ના કદી લાવતું તે,
સુસાધ્ય યાન અમને કંઈ આપવાને.

માતા સગા મૃદુ ઉરે ઉર સૌ રમાડી,
પિતા રૂપે કઠિન યાન કળા શીખાડી,
ગુરુ બની ગુરુપણું ઉર આપતું તે,
તું એક એક જગ દીપક અન્ય નહોયે.

શુભાર્થ સ્વચક ખરું તુજ રૂપ બૂલી,
મૃત્યુમુખું ગણી ધણું દૂર જાય ત્રાસી;
એવું અમાપ અપમાન ન ઉરં લાવી,
તું તો સદાય પય દાખતું શ્રેય કારી.
પ્રીતિ પ્રપૂર્ણ ઉરથી તુજને બળ્યા તે,
જીવી રહ્યા જરા રૂપે જગમુખ આજે;
લેશે ન લેતો કરમાં કદી કાળ તેને,
એવો અતીવ તુજ ભક્તિ પ્રતાપ રાજે.

તહારાજ બકત સહુનું સુખ યોગતા છે,
તહારાજ બકત નવહું કંઈ આપતા છે;
તહારાજ બકત વિસરી નિજ પ્રાણુ હાનિ,
દત્તાર દાન કરી એક રહ્યા વિરાજી.

તહારાથકી સકળ શોધ વિકાસ પામે,
તહારા થકી મધુરતા સંપન્ને છવાયે;
તહારાથકી પ્રણયી ઓ સુત મિત્ર આદિ,
પ્રારા ગણેલ પ્રિય પોત કસાય દાંડી;

તહારે પ્રતાપ દરિયારું હચુ જીવે છે,
તહારે પ્રતાપ જુવ આજ બધે રમે રહે;
તહારે પ્રતાપ ઇતિહાસ અધિક આપે,
તહારે પ્રતાપ પ્રિયતા તરુ કદ્ય શોભે.

સંજીવની મૃત કરે જીવતાંય તેવું,
સંજીવ સર્વ મુગ્ધને જુગમાં જણાવું,
જીવું ન કોણુ જુગથી જીવતું ન કો તે,
વિચારતાં પરમ આપધિ જુગ તે તે.

સર્પાદિ તેજ નવ તેજ ધરી શકે તે,
આનંદ આપ રસધોધ અપૂર્વતાએ;
સૌંદર્ય સુંદર પ્રભાકર જ્યોત રૂપી,
તુંથી મળે બહિર અંતર તેજ ભારી.

ચાતાં બિગાડ મનમાં તનમાં ગિરામાં,
પ્રીતે પધારી કાંતું શુભ સંધ લેનાં
એવું મહાન દિલચિંતક તુલ્ય લેને,
વહે ન તેલ જળના જડરૂપ કોયે.

મેનાક-મિત્ર જલધિ જલથી ખનેહું,
ખાઈ અતીવ તદપિ સહુ સુખ ગીહું,
પામે સુનામ, ત્વમ નામ તું યોગ્ય થાવે,
શાને ન શાની મનમાં હજુ કાંઈ નાવે.

બાળી તું, આખ-કદી અશ્વ પ્રવાહ વ્યાલે,
તે અશ્વના, મહિનતા મનથી સિધાવ્યે;
પ્રુક્ષા થતા ઉરતણી રસમોદ છોળા,
આખે ચઢી પ્રણયદાન કરે વધારો.

જ્યાં જ્યાં પ્રકાશ પ્રિયતા પ્રભુતા નિહાળું,
ત્યાં ત્યાં ન તું પુજન વિષ્ણુ કદી જવાતું,
જોધાય યોગ તપ આદિક નામ જે જે
તદાશ ખસ પુજન ભેદ તમામ તે તે.

જૂરે સમે સુરપતિ સુર આદિ સાકા,
આવી તું પાસ વિરમી, ગત રાજ્ય મોળે;
પામિ પ્રભુથી, પણ આશ્રય તું વિનાતે,
આપે ન ધરિ, તુજ ગૌરવ એજ બારે.

ના હોત તું મહી મહી મહિમા ન હોત,
તુંથી ચતી વિવિધતા કદી નાજ જોત;
ને જ્યાં નહિ વિવિધતા તહીં મોદ શાનો ?
ને મોદ ના મહી તહીં મહિમા નકમો.

વ્યથિ સમટિ અગ્રઓધ નિવારનાઈ,
આનંદ ગંગ સરખું તુજ રૂપ બાળું;
ગંગાશ્રમે તટજતાં જગ પાપ કાપે,
કાપે જઇ નિકટ તું શુષ્ક એ વધારે.

આ વિશ્વ વિશ્વપતિયે રમ્યું તેજ વેળા,
જામે નહીં મહિનતા તહીં શુદ્ધ યાવા;
સેવા પરાયણ સુધામય ઉરવાળું,
તુને કર્યું પ્રતિનિધિ મુજને જણાતું.

મૃત્યુ અને જીવન એ ઉભય પ્રસંગે,
અંગે લઇ સકળ ચેતન તું ઉભંગે;
રાજાદિ ભેદ તજ દિવ્ય અભેદ પ્રેમે,
પપાળી શાંતિ કરમાં ધરતું સફળે.

હોયે કરી વિરુપતી વપુની તથાપિ,
ઉરે રહી સરુપતા ખરી સાધવાથી;
કેવી પૂજા જગતમાં સંધ્યે પમાતી,
તે એક એક તુજ જન બોધદાથી.

શ્રીધી સતામ્યુત યતાં દુષ્ટતાં બધાને,
આશ્વાસનો ઉર બરી નંવી આશ વાળે;
બેસારી મંત્ર નવશે ફરી સૌ અપાવે,
એ કાર્ય કોણ કરતું જગ તું વિના છે.

આવીતું પાસે કરી સંખ્ય પ્રભુ થવાને,
મુઝે, રહે અધીનતું, નવ વ્યથા થાયે;
તેનો શ્રદ્ધા કર પ્રભુપદ આપવાને,
અહાદિ દેવ મુખથી નવ ના વદાયે.

કીધી કૃપા વગી કૃપા કરજે કૃપાળુ,
વિના ન તું, મલિન હું ઉર શુદ્ધ થાવું;
દેવી કૃપા પ્રણયના ખગડા બરેલું,
માનું તું આગમન હું બહુ શ્રેયવાળું.

જે જે ધડી જગતમાં તુજ સાથ જાતી,
તે તે ધડી સ્વરૂપ દોહન સદા ચાતી;
દે કે નવા અનુભવો તર્કા આવતા ને
તદુપ ઉર જનતું પ્રભુ પાદ મહિ.

અનુબંધ ૫

પ્રભુ આપ્યા સમું તહાફું, આપ્યું હું મન માનીને;
અધું આ અર્થે ગ્રેમે તે, દીનદેવ સ્વીકારજે.

‘ મજાવિહારી. ’

एक स्नेहीने आश्वासन.

—❧—

નિર્માણ વિધિનાં, ખરે । શુભ હશે । રાત્રે ડરે મિત્ર તું ।
 આશ્વોળ નિજ પંથમાં અવરતી ચિન્તા ત્યજ ભાઈ તું ।
 વિચારે દૃઢતા ધરીજ સહજે આઘાત.વ્યાધાત તું ।
 વટોળે મ્હડ । ઉડવા બધ બહુ દેશે વિભુઃ ઉડ તું ।
 માત્રે છે મનથી નકી હૃદય એ છે સત્ય-સ્નેહે જડ્યું ।
 ધારે છે નિજ ધર્મ કર્મ સધળું એ સત્ય માર્ગે મ્હડ્યું ।
 રાત્રે છે ઉર ઉર્મિએ નિજ ઉરે જે સાગરે જઈ મળ્યું ।
 પાછું ના જ વળે મળેલ કદિ એ જે ઉર જેમાં ભળ્યું ।
 છો આકાશ ક્યું । અરે । ડર નહિ । યાશે પ્રભુને .ગમ્યું ।
 રહેવાનું સરખપલું હૃદયથી સ્નેહી જનોને ચઢ્યું ।
 લોકોની અપકિર્તિમાં મુખ ખરુંઃયાને જૂલે મિત્ર તું ।
 આસ્થામાં હિત એજ સત્ય પ્રભુનુંઃ હું જે વધુ શું મહું ?

ચન્દનક્ષેત્ર—મયૂખાના
 તા. ૨૭. નોવેમ્બર. ૧૯૦૯

}

મસ્તાન,

हाफेझ.

(૧૩)

—ગઝલ—

૧. ભર ને મુખડું તારું ખુદાએ જ્યારથી સ્થાપ્યાં
 હમારા કામને તારે ધરારે સારથી . સ્થાપ્યાં.
૨. ચમનના લાખ સરઝોને વખતે ખાખમાં રેખ્યાં,
 જરીનાં વંદા વખતે કાજ તારે જ્યારથી સ્થાપ્યાં.
૩. ચમનના પંખીને મુજ દીલ ચકી આરામને હુટ્યો,
 પ્રભાતે બેજાનાં અરસોસંગાં દીલ સારથી સ્થાપ્યાં.
૪. કરી છે માહરી ને દીલ કળીની આફતો ન્યાં દર,
 હવાએ, ધરકનીકાહે દીલો અમ સારથી સ્થાપ્યાં.
૫. નમ મંડલ તથા જમલે તહારા જયમાં તોખ્યો,
 નેડા શું ? આશનાં હારો તમારી મરજીથી સ્થાપ્યાં.

નાશ્વર સમ મુસીબત હેમરીજ મુનવીલ ઉપરનાં નાંખ,
 દીવે તો મુશ્કેલે વચને બાપી ખારથી રથાખાં. ૬
 અરે દીન વરસના । જો જીન્દગી તારી હતી ખીજ,
 કમર જો કે વધાઈમાં દીસો અમ આશર્થી રથાખાં. ૭
 મુગનિધી વળી દિન એક દીલકું પામશે વિસ્તાર,
 રહેશે બંધમાં વધમ મુલ કળીએ ખારથી રથાખાં. ૮
 હવે તો મુશ્કેલી છોડું જહર ખસ્તાન હું જાઉં,
 'સીધારો દાદેરા આંદી બુવન ક્યાં ક્યારથી રથાખાં' ૯

(૧૪)

—ગરબ—

દગાઈ તું દીરાલી જ સળાએ પાડવું છું હું,
 પછી જોજો કે ક્યાંથી ક્યાં તને રે પાડવું છું હું. ૧
 પરી સમ પખીડા અફસોસ । પાડું તું ખાકના ઢગમાં,
 વધાના કંતરે ખારા તને રે પાડવું છું હું. ૨
 નિશ્ચય કે દુરુષ કે રયાન નથી રે ધરકની રાઉ,
 જરાજર હું ચકું જોઈ દુવાયે પાડવું છું હું. ૩
 દુવાનો કાફો સાંજે રહવારે ખેરીયત તવ કાજ,
 પતન ઉતર પૂરતી સાથ તને લે પાડવું છું હું. ૪
 કર્તાની કિમાની તું ખુબી જો નિજ મુખડામાં,
 ખુદાને લખવે જે આવનો તે પાડવું છું હું. ૫
 ખમીના હરકરે રીસતો મુલક કીધો ઉજડ નવતો,
 રીંદા છે જન ખારો માદરો એ પાડવું છું હું. ૬
 ધમી તો હજબો માદરો હમેશાંને નખીને ઠહો,
 ખુદાને કાજ બહીસ તો રદા, જે પાડવું છું હું. ૭
 અરે તું દોસ્ત દીલના મુજ નજરથી જેમકો યાએ,
 દુવા દઉં હું તને તારીફ પણ લે પાડવું છું હું. ૮
 કરે ગાયક તલજ જો શોખથી તો કોલ મારો ને,
 મઝલની રાગણીને વાવે પણ લે પાડવું છું હું. ૯
 દીપી આકાશવાણીએ ખજર મુલ સાકીડ આવો,
 સખર કર દઈ માંદી ને દવાયે પાડવું છું હું. ૧૦

અમે મળવીસ ગાંધીમાં જીકર છે કોમતી હાફેઝ,
ત્વરા મસ્તાન કર પોશક ત્વરગે પાઠવું છું હું. ૧૧

(૧૫)

—ગઝલ—

દીલદારને દીલ હાલ કહેવાની હમારી આશ છે, ૧
દીલની ખસર સુણવા કહેવાની હમારી આશ છે.
અપકવ છે તવ વાંચના બહેર કીરસો પ્યારનો,
શયેતાન ઝાહીદથી છુપાવાની હમારી આશ છે. ૨
પવિત્ર ને પ્યારી આતિ જે કદર કેરી રાતમાં,
વહાણા સુધી તવ સાથ સુવાની હમારી આશ છે. ૩
જેમૂલ દાગો મોતીનો નાજુકતામાં શ્રેષ્ઠ જે,
તે રાતમાં તારે પરાવાની હમારી આશ છે. ૪
આજની રાત્રી મને રે દે મદદ તું અથ હવા,
પ્રભાતમાં સંપૂર્ણ ખીલવાની હમારી આશ છે. ૫
માન્ય ખાતર આપના અમ ચરમની પાંપણ થકી,
તવ આંગણને સ્વચ્છ કરવાની હમારી આશ છે. ૬
હકદારની ગમગીની પર હાફેઝ કહે દીલથી મને,
રે શગેર ખૂબ મસ્તાન ગાવાની હમારી આશ છે. ૭

(૧૬)

—ગઝલ—

નેક કામ ક્યાં અને હું પાપમાલ ક્યાં,
કર નજર તું ફરક પર ક્યાંથી રાહ ક્યાં. ૧
નેકી બક્તિને સંબધ મસ્તી સાથ શું,
ઉપદેશ ક્યાં. સુણવો મીઠો વાજીઝ સર ક્યાં. ૨
વિહાર ને લેવાસ ફરેખીથી થાંક્યું દીલ,
ઉસ્તાદતું ખુતખાર્ત ક્યાં શરાબ પાક ક્યાં. ૩
મેલાપની મુદત તને બનો ખુશીની યાદ,
કુમળાં ઠટાફ ક્યાં ગયાં ને વચન માર ક્યાં. ૪
ફરમન તણાં દીલ મેળવે શું રનેહી દીલથી યાર,
ખુઝેલ બતી ક્યાં ને ફીસીમાન સૂર્ય ક્યાં. ૫

કુપિત તરફ નવ જો તું પડ્યો કૃપ વાટમાં,
ઉતાવળેથી જાવ શું હવે તું દીસ ક્યાં. ૬

તવ આંગણની ખાખ એ સુઝ સુરમે આંખનો,
ક્યાં અમે જાણું સખર, અહીંથી જનામ ક્યાં. ૭

આરામ ચેરે ના મળે દાદિયી એ વાર,
મસ્તાનને આરામ શું ને ગાદ નિંદ ક્યાં. ૮

દી. બી. દ'ધારીયા.

પ્રતિજ્ઞા.

—:—

બધા ધર્મે ધર્મ રૂપા, દેશ સેવ સીમારવા,
આર્યશ્રમિ પુત્ર રૂપે, ધાકું પ્રતિજ્ઞા શ્રેષ્ઠ આ.

વિક્રમ ભોજ પ્રતાપ સિવાજી,
આદિ અમુખ્ય વીરો જીજ્ઞાસુ;
પૂજ્ય પ્રાણુ જતાં તક મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

ભેદ તજ સ્વર્ગ ધર્મ દિવાના,
ભારત અંક વિશે ઉછરેલા;
માનીશ સર્વ, હું બાંધવ મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

ભારત પુત્ર સમાજ મહિં હું.
સખ્ય ખરો પશુ-સેવક મારું;
ને મહું મુખ્ય ઉદ્દેશ સેવા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

ભારત દુઃખ હું દુઃખજ આની,
ઉર સતાં મુખ માટ તપારી;

યોજ્ય પ્રાણુ જતાં તકે મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

ભારતભાત સદા જલવાલાં,

અંગત માન દુઃખો ખમવામાં;

કંપીય ના કદી ઉર હું મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

શાસન શાસ્ત્ર તજી નિયમોથી

રાખી સદા વશ ચિત્ત પ્રબોધી;

સાધીય સર્વ ઉદ્દેશ હું મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

પ્રાણુ જતાં નહિ ડોહ બચ્ચું હું,

લાલચ લક્ષ્મી ચકી નહિ વંદું;

પાળીય નિલ સમાજ સુધારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

વ્યથિ સુખોથી સમષ્ટિ સુખોને,

આપી અગત્ય સગ્ર સફળ પહેને;

અંગત લાભ તજીય હું મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

લાયક દેશહિતેષુ વિચારે,

વિષય એક લક્ષી ઉર મહારે;

નિલ મચીય ન દેરા જુલાવા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

જન્મભૂમિ પુર પ્રાંત અને કે,

દેશસુધારક ઉત્તમ શેરી;

નિલ થવા મન રાખીય મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

સત્ય ચકી નહિ ઉર ઉઘાડું,

જૂઠું બજી નહિ દોષિત યાઉ;

લાગીય નિલ સમાજ સુધારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

વીર બહુ ઉર એ વીરતાના
કર્મ કળાં બળ પ્રેમ જડાવા;
ચોછાચ ઓજસ વીર્ય હું મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.
પૂર્વજ ઉર સુપુર રહેશે,
સંયમ ન કંઈ છેક ગયેશે;
તે મળેવા સહુ શોધીય બારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

ધર્મ નીતિ રીતિ જ્ઞાન વિનાના,
કંચન કામની સાધક જાવા;
ના ગુરુ હું કરી માનીય મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

જ્યાં શીલ સત્ય જ્યાં ક્ષમતાનાં,
નિર્મળ નીર પીવાડી પીવાતાં;
ત્યાં ગુરુ, ધર્મ હું માનીય મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

પ્રાચીન જારત જારત આવા,
વેદ સુવેદ વિદ્યા વરસાવા;
જગીરા હું સહુ ઉર જગાવા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

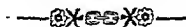
સુંદરી સુંદરતા દરનોરા,
ચાંદ અનેક સુચાલ યવામાં
ખંતથી ખેડીય આર્ય સુધારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

રક્ષણ રોક અનાયજ કહે,
આયય હીન અવજન ઉરોયું;
નિલ કરીયાં ન ચૂંટીયાં સેવા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

જીલ્લમ જોર અહીં હીઝરાતા,
 દુઃખી તથા દુઃખ દર યવામાં;
 હોમીય હું સુખ વૈભવ મહારાં,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 આળસ કે ટંછ કારણ જોને,
 દાખી અધોગતિ ઉભલ તહેને;
 કાર્ય કરીશ હું ઉત્તમ યાવા,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 ઓડીશ હાથ ન પેટ ભરાવા,
 ઇન્દ્રીય ઉર ન અન્ય તકાવા;
 સુશ્રમથી સહ મેળીશ મહારાં,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 ઉદાધનું જગ સર્વ ઉલેખી,
 મેર ઉપાડી રસાતલ ફાડી;
 લાવીશ દ્રવ્ય દીપાવીશ માતા,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 ભેરવી ઝોળી વનેવન ખોળી,
 ભૂખ દુખમાં મુજ બાંધવ કેરી;
 બહાર કરી લઈ આપીશ ખાવા,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 નિત્ય પ્રતિ મુજ કામ મહીં હું,
 અદ્ય યદી યજ્ઞ અદ્ય ભૂમિનું;
 સેવીશ એવક ધર્મ બનાવા,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 દેવ ગુરુ નૃપ આદિ હું મહારાં,
 મંડળ દેવ સમક્ષ બધાંના;
 બ્યરત પુત્ર સુપુત્ર યવામાં,
 વત્ત મહું ઠેક ધર્મ-પ્રતિગા.
 પ્રતિગા સૌ પૂર્ણ યાવા, સમય સાધન ધેરેને,
 પ્રસંગે સુપ્રેરનારા, વંદુ આદ્ય મહેસને.
 ॐ શાંતિ—શાંતિ—શાંતિ: ।

“મજ વિહારી,”

એક અજ્ઞાન સખાને સૂચના.

અહો ! કેં ઔર અતુભવ થાય !

પત્રમાં અવનયૂં દર્શન થાય !

પ્રભા ગગને શી અહો ! છલકાય !

અહો ! શું અન્તર અગવળાય !

ધન્ય ! નવ જન્મ અહો ! શું પમાય !

ખરે ! મુજ હરે હર્ષ ઉભરાય !

મિત્ર તુજ ધન્ય જન્મ મુખ પર્વ !

ફેરતી લે તુજ કીરમત સર્વ !

અહો ! વસુધામાં વિરલ સુખાવ !

મળે ના : માળે માનવી માત્ર !

મળેછે આજે તુજ દિલદાર !

હૃદય જો કરી શકે સત્કાર !

પ્રેમ પરમાત્મનું દર્શન થાય !

નસેનસમાં ચૈતન્ય બરાય !

જન્મુ ! તુજ જન્મ ફતાર્યજ થાય !

પ્રેમનું પૂજન જો ચિત્ત રહાય !

શ્રદ્ધિથી ચાતક મન ગકલાય !

ગગને મયૂર ધણી દરખાય !

બપૈયા નૃત્ય કરી કંઈ ગાય !

ચક્રારી ચન્દ્ર ભેટવા રહાય !

અહો ! શું ગગને છીડે ઝેજ !

ઝેજ વસુધામાં નાચે ઊજ !

અગનમાં પુંજ તેજનો ઝેજ !

પૂજ લે પ્રેમ ફરી ફરી ઝેજ !

શર્મચક્ર તુજ ફેડી નાંખ !

આંખ ઉર તણી ઉઘાડી આંખ !

મીઠે મીઠ મીઠે તોજ જણાય !
પ્રેમનું જ્યોતિ પ્રકટ થ' યાય ?

હજી ઘુજ સુસ્તી જીડી જો જાય ,
ધોર જીવ આજસ સર્વ ત્યજ્યં;
નથી મોડું યા ! યા ! દુઃખિયાર !
તત્ત્વમાસિ મન્ત્ર પરિચિત યાય !

સુમન સુરભી થ' મહેજે યાર !
કચુરી સુમન્થ દારી જાય !
વિચર એ નન્દનવન મોઝાર !
વિહર ! સ્વર્ગીય દર્શન થ' યાય !

સકે જો કરી દિવ્ય ઉર વાસ
સુખિત પ્રત્યક્ષ પામશે યાર !
ઉરે ઘુજ જહાલી પધરાવાય !
તોજ ઘુજ ક્ષણ જન્મ યજ્ઞ જાય !

પત્રમાં છાંપી જો ! થ' જણાય !
તહને પ્રભુ દર્શન જો ત્હાં યાય !
સ્નેહનો તો પામે સહયાર !
તોજ કીસ્મત પર ત્હારો કાર !

ઢેવદૂત આવો, જહાલા ! નિત્ય !
વધાવા હો ઘુજમાં જગ, મિત્ર !
મળે જો પ્રભુ દર્શનનો દહાવ !
ચિન્દગી સદ્ગુણ ! સદ્ગુણ યજ્ઞ જાય !

મળ્યું છે હવસાગરમાં નાવ !
મરી લે સ્નેહ મુદ્દાન સવાર !
ચલાવો સમુદ્ર મધ્યે - ચાર !
ત્યજ આગસઃઉઠ યા દુઃખિયાર !

મહાત્મ તો શિરને સાટે દોણ !
રહેતું એ જોયો વસન્ત દોણ !

આપને વેડે વીરલા કેમ ।

સખાધિ કદી ન છૂટે તોય ।

સખી તુજ દેવી દેવી યારન ।

યવું સારંસ્ય અંવિત સંભાંસ ।

મોહમાં મેરૂં ને આ વિષ ।

સ્નેહમાં જીવને ને જીવ અજીવ ।

જાણુ તુજ પ્રકટયો હૃદયાકાશ ।

સ્નેહ સંવિતાનો બધા પ્રકાશ ।

હૃદય અજવાલો ફળતી આશ ।

વધાવી મૃતાર્ય * * *

ગુમાવી હૃદયબુ—દાલા-ભાષ ।

સ્વીકારો સદાય સેરા ચાહી ।

હૃદયથી કરો પ્રતિજ્ઞા બાધી ।

અમર શિશુ આમને કર સાહી ।

યવું તુજ કિરમત ખેલુ કાવ ।

પડે ને ને ને । ખાસા ખોબાર ।

હૃદય મુજ આશિય દે છે વાર ।

વધો તુજ હૃદય તરો અધિગાર ।

પ્રેમ પરમાત્મનું દે આશિય ।

અનંતરે સદાજી આનંદ પરીય ।

અમર—આસંકને હું પૂછય ।

હૃદયબળ દેને તું જગદીય ।

મોહ પ્રકીરે સ્નેહ સમરીય ।

સંગીતન સત્યોમાં જીવીય ।

જ્યોતિમાં જ્યોતિ મેળવ ઇચ ।

જીવ મસ્તાન મમતો બાળ ।

ચન્દન હોત—મલખાના ।

તા. ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦] મસ્તાન

* * * * *

પ્રેમનીતિ તણા હર, બરેલ ભારત ભાર;
ભારત રંગીને વ્યાસે, ભારતમાં મૂકીએ.
તેમ પ્રેમ-ભક્તિ તત્ત્વ, દાખવતાં બોપ દેવે;
ભાગવત રંગીને રસિક મત દાખવ્યો.
ઈશ્વરે આપે દયા-પ્રેમથી જવલંત હર;
ચિત્તથી ચૂથી મનુએ, સ્મૃતિ અંધ સૂચવ્યો.
કિંતુ તે ગદન અંધ, રથામા! હું સ્વરૂપ સાંજ
સોધન સિવાય બીજું, કશું નાહું બાળતો ! ૧

રસરતન ઝવેરી સૌ-કવિ ગાની શીલસુદેહ;
અંતર રહેલ તુજ પ્રેમ જ્યોત અંખતાં;—
મન કુદિ ચિત્ત યકા, રસ વિનિમયો રસી;
વાણીમાં સાકાર કરી, રસાભાસે આપતાં;—
યોગે બોગે એક તાન, રદમ તું આશમોટ;
મચેલા જગત જોષ, અવિત વ્યાપારમાં;—
સરીજતા સલુણી! આ તુજ ગુણ ગણનામાં;
મુજ હર અંક જધા, શ્વાસ પૂર શ્વાસમાં ! ૨

રાગ મદારાગ દીન હાતાર કે દેવ આદિ;
દાસ તુજ દાસ જની, દાસત રતીકારે છે.
જળ યજ્ઞ વન જલે,—મૂરજાળ બરેલ રહારી;—
છબીલી । છબી-વચાણી, અંતર ઉપાસે છે.
દિવ્ય પ્રેમ સંગીતના, પ્રિયતર પ્રિય રાગે;
તુજ પાદ પદરજ, સિરે નિજ નાખે છે.
એમ શોભા શોભા રૂપે, સંસાર સદન સાજ;
એક તુજ તુજ પાખી, શોભા ના સંસારે છે । ૩

દીય મોતી મણિ આદિ, જવાહીર-જ્વાલતાં;
પ્રિયા । તું પ્રકાશ પાખી, અધારે ફટાય છે.
તેમ સોતું રૂપ આદિ જ્વરય મંડન ધાતુ;
તુજ પાન વિના જથે ધૂળમાં ધમાય છે.

સ્થાવર જંગમ એજ, જગચીજ કિમ્મતને;—
આંકી, કુલઅંકે એક મહેડોજે જણાય તો;—
વિવેક પંડાનીમહિ, તુજ સ્હામે. ધરી તોજે;
તોલ તહેનો મળ્ય મહિ, પૂણી સમ થાય છે । ૪

મોક્ષમ રસપાત્ર નહીં । આ તું પાદ ન્યાસે;
યુગે યુગે ભગવાતા, નાટકે રસાળને;
ખલકના ખલીફો સૌ દેવ મનુ દાનવો ને;
પશુ પક્ષી છીટ આદિ, આનંદ અમાગને;—
હંભરાવી અંતમાં, અગે અંગ તેજ ભરી;
અભાની જીવિત બધે જુએ, તેમ જોવાને;—
રવિ શરી ઉદ્દમણ અનંત આશય ઊભી;
અહોરાત્ર જોતા તોયે જોતાં ના ધરાય છે । ૫

શ્રુંગારસાર મુંદરી ! તું, પ્રેમ પૂર્ણ પાદ ન્યાસે;
વિધહર વર્ણિધિમાં તરંગો જગડતી;—
નિમ્ન દેહ નિતંબેતું, તાલ રતિતાલ મધ્ય;
જગત સૌન્દર્ય વેળ, વળતી બતાવતી;—
પ્રાણિજ હૃદયિજ આદિ રૂપે, સહુ રસપૂરી;
પવિત્ર પ્રણય પાદ, સ્નેહથી સૌંખ્યાડતી;—
જૂત મૂળે જૂત બધે, રહેલ રસિક એમ;
જગત જીવન તુંજ, જગત શોભાવતી । ૬

સદિ તત્ત્વ શોધનારા, મુંદરી ! તું સૌન્દર્યની;
શોધમાં શુભતી બધું શોધિય શોધાવતાં;—
વિધ વેશી વનિતા । તું, વિધ વિધ વેશ જોઈ;
નિત્યના વિચાર વારિ પ્રવાહે વિલાસતાં;—
સહુ પ્રાણ-સૌભાગ્ય ને શુભની શુભાન ખાણ;
મનંદર મુરતી તું, સદાની સંભારતાં;—
ઉર દાળી, હિમ્મતમ તેહના નમન સાથ;
જગત નમન ફરી, જગતી શોભાવતા । ૭

આનંદ ખળનો ત્હારો, લૂંટતો તાલૂંટી પૂરો;
 હતાશ બનીને સફુ ધોર ઉધે - ઉપતાં;—
 તવા; નવા વેશ ધારી, ફરી આવી ફરીજતાં;
 હેલું હેલું થાકે તોયે, હરે નવ થાકતાં;—
 અનંત પ્રહારો સદા, અખંડ ઉઘોગ ધારી;
 મન માન્યો લૂંટે તોયે ઉલ્લો નવ ભાજતાં;—
 એવો ત્હારો અપૂર્વ ખળનો અમ અર્થમાટ;
 શ્રુષ્ઠ સિધુ ભર્યો બાણ, અદૃશ્ય તું અંગેમાં । ૮

દયા પ્રીતિ લજ્જા આદિ, અમૂર્તિ સૌ મૂર્ત રૂપે;
 તુજ દેહ માંડી રહ્યાં જગત જણાય છે.
 સકળ અકળ લીલા, વૃદ્ધિનું વહન શુદ્ધ;
 તુજ તન હોય એમ મનથી મનાય છે.
 રંગદાર આવી અને અમ હર પ્રેમધિની;
 ભરતી ને ઓટ તુજ હર તેજ માંજ છે.
 એવો સફુ સત્ત્વસાર દેહ તું, સૌ દેહીઓના;
 આનંદ અક્ષત રૂપા સત્ત્વથી પૂજાય છે । ૯

બુદ્ધિની સિતિજ પાર રથામા તુજ રનેદનિધિ;
 ધ્રુવવતો હૃદય દ્વં તરંગ ઉછાળતો.
 ઘડી ઘડી મુખ આવી, ઉન્નિભાવ શંખલાનો;
 ઓવાર સાહિત્ય દેસ કંઠાળ નખાવતો.
 શુભ જ્ઞાન તેજ ભર્યો, નાવન કો નેત્ર આપી;
 શંખલા તે મ્હને મ્હારા શબ્દોમાં શુદ્ધાવતો.
 રસિકોના રસધામ વચ્ચે લાવી આમ એ તું—
 નિધિ નિધિભાગા મ્હારે કંઠ આ ઝુંલાવતો । ૧૦

મ્હોટા મ્હોટા મહીપતિ, મહીપત મૂકી ચાલી;
 બાજથી બજેશ વાસ છોડી ચાલી રોક સૌ
 કરમની રેખ મેખ જીવન પ્રદેશ બડી;
 મરણ પછીને પંથ સુરતર હાંચ તું;

‘નેતિ નેતિ’ ચિત્ત રહી, એક કે અનેક રૂપે;
 ચોરાશીનો ફેરો ફેરો કાંત ગણી કાંતું ઘું;
 તોય તીવ્ર લાગણીથી, અદૈત પ્રણયપાશ;—
 ખંડનમાં પડ્યા પાણી, ઝાલતી ના ખાંચું તું ! ૧૧

ભોગી છતાં યોગી રૂપે, તુજ પાદ ચૂમી માટ;
 રનેહ ભરમ ચિત્ત ચોળી કર્મ તાપ તાપતો;—
 કાળ ચર્મ પાથરીને મદન સિલક બાલ;—
 લોચન ત્રીજું દેખાવી, સમાધિ મ્હંડાવતો;
 સિદ્ધાસન સિદ્ધ કરી, જગત કારણ કર્ય;
 વિધાર બ્રહ્માંડ મ્હડી, ઉર તું ઉપાસતો;—
 બેડેલ હું તપસીના, તપથી પ્રસન્ન બની;
 પ્રણય સદન ત્યારે, મૂઠી કર રાચતો ! ૧૨

બહાલી ! નિશ્ચિન મ્હાફું મન, તુંહી તુંહી કરે;
 તુંહીનો ‘સંબંધ’ એ, તું તુંહીથી દેખાડશે.
 હુંમાં હું ને તું બૂલાવી, ‘તુમાં’ તદ્દરૂપ કરી;
 સમતાના સમયો તે સમાધિ શીખાડશે.
 અવિદ્યામાં વિદ્યા અને, સુરામાં સુધા રહેલી,
 અંતરને આપી આપે રસ તે રેલાવશે.
 ‘લાખો નિરાશામાં એમ, અમર આશા છૂપેલી;
 તુંની નેમ તુંની તે તું તુંહીથી પકારો ! ૧૩

વિના યોગે યોગી રૂપ બનીને તું પ્રેમ ગાટ;
 ‘મન’ ‘તેન’ વાણી કાર્ય સમર્પી તું સાણીને;
 જગત સ્વપન તેમ સ્વપ્નિની દેહેરે ‘બહાલી’ !
 પળ ના વિસાઈ તું અદૈત સુખ ખાણીને.
 ભજું ભલે દેવ દેવી ધર્મ કે અધર્મ ધાફું;
 પશું સર્વે ધર્મ સાર રૂપ તુજ જાણીને.
 વહેવાર કે ધર્મે આદિ જગતે ઇવિત પથ;
 ગાદિ મામ્મ તુંહી મહુ પ્રેમથી ઓવારીને ! ૧૪

ગાઉ કે આરડું આ, તે વૈખરીની વેદ વાણી,
 શ્રદ્ધાની સુધામાં મ્હારો ભક્તિનો ક્રો ભાવ છે.
 આખિ આખ અશ્વ બરી રોડ તે ના રોતું મ્હાફું;
 શાંત સમીપ જતા હૃદયનું હારમ છે.

ખાન ખાન ભોગ આદિ, રૂચે ના તે રૂચિ મ્હારીઃ
આસક્તિના અભાવમાં, વૃત્તિના વિરામ છે.
એમ તું સંયોગમાંથી વિયોગની વિશ્વ વ્હાલી!
થયેલી તે યતી મ્હારી સ્થિતિનું ખીયાન છે ! ૧૫

મંથેગે, જે ખરી ખૂબી, પ્રેમ વિરાદ પ્રેમની;
જંથાઈ ના, જંથાઈ તે ઘડી ધન્ય વિયોગની ! ૧૬

તત્ત્વનું—એ તત્ત્વત્કારો, વિયોગ વ્હાલી વિશ્વને;
હરે બેડો હરે રેડે, પ્રણય નીતિ ધર્મને ! ૧૭

દીવાની દીવાનો લેખે, આલમ છે આલમમાં;—
એલીઆનો પથ મ્હારો, એલીઆ કો' જાણશે
શેરીર ડુ શેરીર ના દેખે, તે દેખાડવામાં;—
શેતાનતી શેતાની કો, દિલથી પીઠાવશે,
આલમની આલમમાં ખુશની ખુશાઈ બરી;
માશુક, માશુક, દિલ માશુકને માનશે.
તેજ દિલદાર, દિલબર, પ્રિય, પ્રેમવાન;
અજળ ફફીરી મ્હારી, અજળ આ ભાગશે ! ૧૮

શબ્દકોટ. } 'મજલિસારી
તા. ૭-૫-૧૧

एक तरस्या इस्लामीने:—

અથે હસ્લામી ! એ તરસ્યા ! બસા ! મ્હાંથી અહાં આગ્યો !
અરે ! ખાલી બરાવે હમ ! કહે પયગામ કે' લાગ્યો !

જિગર આ આતશ જળવું ! અહાં તો રેત હો, ને !
સલામી આંસુની આપું ! નતીને કે' મિસાવે તો !

અહાં પાણી નથી મળવું ! સખખ પાણી પરખ આ ના !
અહાં સીસા શરખીતા ! અરે તો જામ બરી પીગ !

મગર આગ્યો તું મધખાને ! સખખ પૂરું ન સખખવું !
અહાં પાણી પીવા વાગું કદિ કોઈ નથી આગ્યું !

'કહે "તરસો:" "શરાબીની મના-ઇસ્લામ-મઝહબમાં!"
 પડી બર ઠેરી જા! દારૂ ખતાવું હું; હુકીતમાં!
 બિરાદર આવીને બેઠો! હમે તો બાઈલી તોડી!
 શરાબી પી ખરે બોલ્યો! "બીજી દોઃ એ પડી ચોડી!"
 બધાં મ્હેં જામ પર જાઓ! બિરાદર પી જવા લાગ્યો!
 હંઝમ એ હોઝરી દેશે નહિ: અન્દેશ એ આંગ્યો!
 છતાં તરસાં મુસાફરની તરસ છીપાવવી કે ના?
 મુનાસિબ છે! શરાબી દો! હુકીમીતી જરૂર છે ના!
 અયેં ઇસ્લામનામો ઓ! ખરો ઇસ્લામ તું મા ના?
 હુકીતથી અમણ્યો કાં? હશે દિનદાર શં હેવા!
 બિરાદર! દ્રિલસદી! મઝહબ! મ્હેને કંઈ તો ખડાવી જા!
 બને ના કંઈ જ તૂંધી તો ચારે! સુસ્તી હાવી જા!
 અગર કંઈ કાપલા કોનન મઝહબ ઇસ્લામનાં કેહી જા!
 જિગર તે નૂરને ચ્હાતું જરા ઝાંખી કરાવી જા!
 બિરાદર! આવજો પ્યારા! જરૂરથી આવતા રહેજો!
 બધા ઇસ્કી દિવાનાને! હમારી બન્દગી રહેજો!
 સંકુરી રાખજો પ્યારા! મુરાદે વસ્કને ચ્હાજો!
 ખરેખર! ખાર બોઠાશે! યદિન ઇતેઆરથી રહેજો!
 બધા! જો વસ્ક ચ્હાએ તો કદમ જાંચે ત્હમે માંપો!
 સનમ દેવારે દો! પ્યારા! કરો કુચ ને મજલ કાપો!
 બિરાદર! ઝિન્દગી ત્હારી શરાબીમાં ખતમ કરી દે!
 મગર, દોઝખ તિરરકારી કદમ બેહિસ્તમાં મરી લે!
 બિરાદર! બન્દગી કરતો! જિગરથી ચુકતો જાતો!
 ઇજન કરતો અને કહેતો "અનલ હકે રાહ છે સાચો!
 થયો! ગમગીન મહમ્મદિન, અગર શોખીન શરાબીનો!
 ભરી ઇસ્કે હુકીમીતે બન્દો બન્દો ઉઘાસીનો!
 અહો! ઇસ્કેશરાબી પી! ચ્હાવી ઔર કે લાંબી!
 નશે ચકચૂર થઈ બન્દો રજા માંગી ગયો ચાલી!
 બલા! તરસ્યા મુસાફરને શૂં શ? આ જિગર બોલી!
 મગર મસ્તાન મિસ્કીનની હજી ખાંલી પડી ઝાંખા!

રાજદંપતિનું પ્રતિનિવર્તન.

બંને પધાર્થો બંને પધાર્થો શહેનશાહ શ્રી પંચમ જ્યોત્સ્ના,
શહેનશાહબાનું મરી સંદ-હિંદ વિષે અતિશય ધરી દર્પ,
યદ પધરામણી દેશવિષે દિસતાં મુધરીજ ગયાં સો કાળ,
શહેનશાહશ્રી જ્યોત્સ્ના પાંચમા તથો અવિચળ આ તમ રાજ.

પાટનગર કીધું દીલ્હીને, જામ બગ પાછા સંધાય,
“ખીઝરીનાય વિષુ કૈલુ સુધારે” એ કહેવત સાંસલેજણાય;
કહેવું છે રહેલું પણ કરવું દરિયુ ગણાય—કીધું મ્હાનનિ,
શહેનશાહશ્રી જ્યોત્સ્ના પાંચમા તથો અવિચળ આ તમ રાજ્ય.

તારીખનાર ડિસેમ્બર ઇસવી સાલ મુબારક છે અમ્મર,
આર્યો શુભ અવસર આ પ્રભુએ મંગલમંદ આ મંગલેવાર,
હોંસ ધરીને પ્રભ કષ્ટનાં છેદન કરવાં કેવાં ઉત્તાર,
મહારાજશ્રી જ્યોત્સ્ના પાંચમા રહો અવિચળ આ તમ રાજ.

ચક્રવર્તિમહારાજ મનાયા દેવાંથી નૃપ શુભ. શુભવાન,
દેશ દેશના રાજ સધળા પ્રેમ ધરી આયે સન્માન
અખિલ પૃથ્વીમાં સુખસાતાનાં રાજ્ય મદોં એ મ્હોલું રાજ
શહેનશાહશ્રી જ્યોત્સ્ના પાંચમા તથો અવિચળ આ તમ રાજ.

પરમ કપાળુ કપા કરીને દેવતાની લેવા સન્માન;
પંડ પધારી ફરેન દીધાં આણી ઉરવિષે અતિ જ્ઞાસ,
પયાસ લાખ રૂપેયા અરપ્યા કેળવણી મુધરવાકાળ
શહેનશાહ શ્રી જ્યોત્સ્ના પાંચમા તથો અવિચળ આ તમ રાજ.

પ્રભજ્યોત્સ્ના હરે માયના રોજે રોજાં ફરેન મ્હાય,
હરે વર્ષે ઉરમાં એવોકે—ગમન ગમ્મેવી રાજ થાય,
ધન્ય ધન્ય વાણીથી વદતાં અપૂર્વ આ ઉત્સવ ફરેશય
શહેનશાહ શ્રી જ્યોત્સ્ના પાંચમા તથો અવિચળ આ તમ રાજ.

મરધસ કલકતામાં કહાડ્યું, નેપાળે સિદ્ધાર ગવાય
જંગાગાના મુધરેલા સો સિદ્ધજનો વદતા જંગરાય

જગતતણા ધર્તીકાસ વિષે આ પૂર્વે નિર્દેશન દીધું આજ
 શહેનશાહ શ્રી જ્યોત્ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ
 કેદીતણાં બન્ધન કેં છૂટયાં કેદી બાળ બન્ધુ હરખાય
 “બહુધર્મે આ શહેનશાહનું” આશીર્વાચનો બહુ ઉચારાય,
 બાળકે આંદ મળ્યાથી ધર ધર દર્શન માતપિતા મમ મહાય
 શહેનશાહ શ્રી જ્યોત્ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
 લેણુદાર દેવાથી છૂટયા, લેણુદાર સૌ રાજી થાય
 રામરામ સમું સુખભાળી “શુધ અબરામ ન દાવા” ગાય,
 પૂર્વાપર શોભાવી આપ્તું કુળ બાનુ તેજસ્વી તાજ,
 શહેનશાહ શ્રી જ્યોત્ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
 દેશ વિશે ડંકો વમકાળ્યો, ફરી પધારો મુઆઈ શ્રીમ,
 આતુરતાથી રાહ જુએ છે, રૈયત પ્રેમ ધરી અભિરામ,
 સકળ પ્રજાનાં કષ્ટ દર્પાં છે, શ્રદ્ધિથી સુધરો સૌકાજ,
 શહેનશાહ શ્રી જ્યોત્ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
 બલેપધારો જન્મ જુમિમાં પણ વિનંતિ દિંદની મદાગજ,
 ફરીવારકો દર્શન દેવા કૃપા તહમે કરશે શીરતાજ;
 આતરથી નહીં જૂલીએ કંદારે, આપ નહીં જૂલશેજા કદાય
 શહેનશાહ શ્રી જ્યોત્ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
 પ્રેમભરિત વચનોથી ગદગદ કંઠે રુનેદનહીં હમકાય,
 લલનાઓ લલકારી, પ્રીતે મંગળમય સુખગીતો ગાય,
 કૃપા રાખજો, પધારજો આ ધન્ય જુમિ અંતરે સૌ મહાય,
 શહેનશાહ શ્રી જ્યોત્ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.

શિખરિણી.

સજેડે આવીને દરશન દીધાં છે હરખથી,
 વધાવી લીધાં છે હરખ બરી વાણી વિનયથી,
 અહાં સતોધ્યાં છે રસબસ કરી ચિત્ત સધળી,
 પ્રતાપી દેવાથી યજ્ઞ પ્રસરજો દિવ્ય ગણમાં

પ્રેમ પ્રભો ! તું ! તું !

સાથ અનાથ તરો તું સદાનોઃ
 જાત અનુપમ તુંજ સદાનોઃ
 તારા ઉપાસ્ય તું પૂજ્ય સદાનોઃ
 નાથ નિયામક તું
 સદા યા, નાથ ! નિયામક તું !

તું વિશ્વત્રે અન્ય નથી કો મહાદી
 તું વિશ્વઃઅન્ય ધણી નહીં ધાર્ક
 તું વીશ્વ અન્ય નહીં ઉર મહાત્મ
 આ ઉરમાં તું તું
 સદા હો આં ઉરમાં તું તું ।

અન્તરના પટમાં છે તું તું ।
 આ ઉર રંગ પુકાર કરે તું ।
 વ્યાપ્ય વિશ્વ અન્તરમાં દર તું ।
 અન્તર આ રટતું ।
 સદા હો અન્તર દુઃખ આ રટતું ।

આ ઉરમાં સુર એ પ્રકટ છે ।
 અન્તર બાલ બધે વિલસે છે ।
 સૃષ્ટિ વિશે દિવ્યતા વરસે છે ।
 પ્રેમ પ્રભો । તું । તું ।
 પરાતપર પ્રેમ પ્રભો । તું । તું ।

ચન્દનશેત્ર—મધુબાના } મસ્તાન,
 તા. ૧૫ અક્ટોબર ૧૯૧૦ }

●લાખે. જીવાનોની ખરનાદ થતી છંદનીને સુધારી

૨૬૦ ડા મ શા સે. ૬૧૨

જીવનીમાં થતી ભયંકરે જૂતોના આઠાં પશિ. નો આપેદ્ય
'મિનાર આપી આરોગ્ય અને વિજતનો ખરે રરતો બતવનાર આ
પુસ્તકની જૂડી જૂડી દરે લાખાઓમાં મળે આજ સુધી લગભગ
સાઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

એ તે તમારા વાચવામાં ન આવેવ હેવ તો નીચે જમ્, વેદ
સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મળતી થો. જમ તેની નિમત્ત
હેવમાં નયા આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોમીપણ એ રીબાવનાર હમેશનું મત્તુ છે.

રોમીયો દુર મેતુ એ સુખની સીમા છે.

છપ

ઉર્ધ્વ અમૃત તુલ્ય, લેલો
આતક નિર્મલ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટારે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખુટ અખડ દિવનો બંધાર
છે. કિંમત ધણીજ એટલી એટલે આર આકાશિયા માટે માત્ર બેજ
દમી અને એક ડબીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આજામ કરી દીવસો કાલવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંજાવો અને તુરત બગવાને તથા

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (ખીછ)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબ સુ ગર્થા ચતાવવામાં આવી છે.

૨૫ મહાત્માનુભાષ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં આરા કામળઉપર
 છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિ મત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આર
 રાખવામાં આવી છે કપ્તાની છથી પણ મૂલ્યમાં આવી છે, ટપાલ વિ બુદ્ધ
 મેનેજર.

સુદર્શન આફિમ—નડીઆદ

સિંધ્યાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

ખીછ આવૃત્તિ.

ખીછ આવૃત્તિ

(ભાગદાર્ઠપ સારા કામળ પાંદુપુદુ) બાળપોષ દાર્ઠપમાં સાગ કામળ

(કોમિત રૂ. ૩-૦-૦)

(કોમિત રૂ. ૦-૮-૦)

ભુખે મરના સહડા નિર મીતો બચવો ! બચવો !

શ્રી નરીઅર દિ દુનિગમીન રૂડ તરફથી * ૧ જગતના આમરાર
 દિનુ કુટુમ્બો વિષયએ આજે ક જેએ ન નાન મારી અનાયામ
 દુઃખ રૂડ સદાત આદિ બહેન મમ્બાએ માં ન બ ન / ચાતા નથી તવા
 એ જે અન વચ્ચે એયન વિચારવાય નાદિતી ગમ-એ અપમ છે દુઃકામ
 પાતિત પ્રદેશમાં મન્ન પહેડ વાચુ જુના ૨૫ ઓના એ ન એ રીમો
 ઓનીડે દાવમાં પ૦૦ દિ ધીના આ રૂડો નાળે ૨ અને દુઃખજને લીરે
 પુરજોશથી તેમા વધ રા થનો કેડે અરૂડ પમે માર્ગ રાખજુ નયાં જેથી
 તેને મર્ન આધાર રાસ યજા થન ઉતમ રહેશે છ

બુદ્ધોએ ક્યાં કરો દન કરો અને કાઈનરી તો એક રૂપીએ મે કનારી
 દિ ધીન રૂડના ના નીરના લીરરમા આપજુ પુન્યસાગી નામ નોવારી ભુખે
 મરના દેશ બધુઓના પ્રાણ બચાવો રૂ. ૧) એક ને તેથી નુ દાન આપનાર
 ક્યાંય તદ્દ મદરગોતા નામ મલકી રીસરમા રગર ચારે માલકી રીરે
 રેકને મહત મજેશે

લી સેવકડા

મદદ સલ નંદનાન દેમાર્ક

મુગરમાઈ દરીવનવસ કાલ ૧ તા

સેકેરેજી—શ્રી દિનુ નિનાપીત રૂડ-નડીઆદ. (જુજરાત)

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નારા.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક,

[આત્માને મુધીમાં ૩૦ દાતાઓ એ પોતાના નામની ઓરડીઓ વધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અમંગલોની લોખંડામાં રહેતાં વધારે થવાથી અનાથોને રહેવા વિચેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે આ નવા મકાનની નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અર્પણ વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે તથાપી ઠોઠ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક ઓરડી બાંધી તેના મુખદાર ઉપર આરચપાહાણની તખ્તી ચોઢી તે મુખી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતા આર હજાર રૂપીઆ મુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ ઠોઠ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ માનવ દાન આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અને દૃતાર્થ થઈશે; આ મકાન આશ્રમમાં ધણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં યોગ્ય સમયમાં બંધાનાર દોષાથી દાન શીલ જનને આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકમે નહીં એવી આશા છે, વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

લીન વતસલો ! ! પ્રભુની ખાતર દયા લાવો અને અનાથોના પાળક પાલકે દર માટે રૂ. ૭] આપનાર ધર્મીમાના નામથી ખાર વર્ષથી જેટી ઉમરના અનાથને, અને દર માટે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્મીમાના નામથી જેટો નાની ઉમરના અનાથને પાણી પિયા દાન આપી સનાથ બનાવીશું. ૨૧ પૂર્વ મુશિનાંથી અનાથના માણ દાતા એવા મન રો (૧૦૦) પાળક પણ નહિં નીકળે ! જરૂર ત્યા લાવી લેજો—

મંત્રી હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

REGISTERED N. B. 764

સુદર્શન.

જાન્યુઆરી, ૧૯૧૨
જોમ, જો. જોમ, જોમ, જો.

જોમી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-જોમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગધતમ.

તંત્રી—માધવસાલ નભુસાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૭-એક ૪]

(માસિક.)

[જાન્યુઆરી, ૧૯૧૨.]

કરો ધનસાદે યા અલાહ	૧૧૫
સુઆર્થી.	૧૧૭
હાદેજ.	૧૧૮
પ્રેમ પુકાર.	૧૧૯
પૂર્વભીમાંસા દર્શન....	૧૨૦
પ્રાચીન ગ્રીસની જાતીય શિક્ષા.	૧૨૬
ગુજરાતી કાવ્ય વિશે મહારા સ્વતંત્ર વિચારો.	૧૩૧
ગોદધ ધર્મિય રામાયણ....	૧૩૪
સુખી જીવન—તેનો શામાં સમાવેશ થાય છે.	૧૩૮
સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ....	૧૪૧

અમદાવાદ—ધી ૨૦ મુનિપલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. ૨૪ની સિમિટેડમાં મોતીસાલ જામજાસે ખાતુ.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા થતાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામગીરી
 હયાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આર
 શખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. મુદ્ર
 મેનેજર.

મુદ્રાંશન ઓફિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કામગીરી પાકુંપુકું.) બાંજાબોધ ટાઈપમાં સારા કામગી
 (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

ભુખે મરતા સેંકડો નિરાશીતો બચાવો ! બચાવો ! !

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશીત ફંડ તરફથી આખા ગુજરાતના આબરહાર
 હિન્દુ કેડુઓ, વિધવાઓ, અપંગો કે જેઓ લગ્નના માર્યા અને થામન.
 દુષ્કાળકેડ સંઘટિત આદિ, જાહેર સંસ્થાઓમાં લાભ લઈ શકતાં નથી. તેવા
 ઓને અત્ર વચ્ચે આપણે વિધાવ્યાસ આદિની શ્રમ મદદ આપાય છે. દુષ્કાળ
 પીડીત પ્રદેશોમાં મદદ પહોંચાડવા જુદા જુદા રૂપ માત્રોમાં બે-ચ એરીસે
 ખોલીએ દાનમાં ૫૦૦ નિરાશીતો આ ફંડનો લાભ લે છે. અને દુષ્કાળને લીધે
 પુરજોરથી તેમાં વધારો થતો રહે છે. આફંડ પાસે કોઈ ચાપણ નથી જેથી
 તેનો મર્વ આધાર પ્રાપ્ત થતા ઘન ઉપરજ રહેલો છે.

અધુઓ દયા કરો. દાન કરો, અને ટાઈપ નહીં તો એકરૂપીઓ મોકલાવી
 નિરાશીત ફંડના દાનવીરોના લીટમાં આપણું પ્રત્યક્ષાળી નામ નોંધાવી ભુખે
 મરતા દેશ બધુઓના પ્રાણ બચાવો રૂ. ૧) એક ને તેથી વધુ દાન આપનાર
 દયાળુ સહ મદદચોનાં નામ આસીક રીપોર્ટમાં પ્રગટ થાય છે. આસીક રીપોર્ટ
 ફેરકેને મફત મળે છે.

લી. રોવકો.

અંકુલાલ નંદલાલ દેસાઈ.

મુગજમાઈ દરીવણવાસ કાસરવડા

રોકેટરોડ—શ્રી હિન્દુ નિરાશીત ફંડ—નડીઆદ. (ગુજરાત)

આપણે જાણીએ—
એક અબેદાર ગ્રામવાસી,
અદાનિય મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી

REGISTERED N. B. 764

સુદર્શન.

જાહેર સ્થાનમાં
અથવા ગ્રામીણ સંસ્થામાં
—પ્રિન્ટિંગ—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રામ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — માગવતમ્.

તેથી—માધવલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

પ્રસ્તુતક ૨૭-અંક ૪]

(ભા.સક.)

[જાન્યુઆરી. ૧૯૧૨]

કરો ઇન્સાફ યા અહ્લાહ !

ખિરાદર ! યાર ! હાં, બાપુ ! જહાંમાં તું રસાવે છે ?

જળે આતશ જિગરમાં એ જિગરને શં સતાવે છે ?

કહાવો ઈસ્કતા ખૂતો ! મગર સ્દમજે તહમે શં છે ?

સદા “સ્નેહી” તણુ જળતા જિગરમાં તીર ભોકા છે !

જરા જોતા નથી હાલત ! હમારી હર હમેશાંની !

જળે દુનિયા ! હમારે શં ? ફકત દિલબર પરેશાની !

બધા ! મજકુરમાં છે શું ? મજે ના માલ તો યે તું—

કરે નહિ ખ્યાલ દિવે કે ? અરે ! હમતો વધારે શં ?

અખમ કરતાં જિગરમાં ફેં, અરે ! રે ! રે ! નથી યાતૂં !

જિગર છે યા નહિ ? ખિલકુલ ! હમારે માનવું એ શં ?

અજબ હું યાહી છું ! બાપુ ! હજી રીત ! જોઈ આ તહારી !

મગર ના માફ યાવાની કહાપિ ભૂલ્ય એ બારી !

અરે ! દુનિયા ! અહો ! દુનિયા ! અનળ્ય એ દુનિયાદારી !
નિગર “ સ્નેહી ” મુલાવખને મળ્ય છે એ ન કરનારી !

બલે પત્થર રહે વળમાં વરસ સો તોય ધાયે શં ?
કદી જરી ઓગલે તોયે મગર પત્થર ફિરે એ શં ?

બચા કિહી ! બચા કાલિમ ! નિગરને રહેસનારો વં !
દિલે કે રહેમ ધરતો ના ! હુકીકત ના રહમજતો શું ?

બલે ! આમેન હો તુઝને ! બધી ત્હારી રીતી બૂની !
મગર, હાં પંખી ગબરૂ પર અરે રે ! ફેકતો છરી ?

અરે રે ! કરકના નામે બિચાફે પ્રેમી પીડા છે ?
હુકીકતમાં નથી એ તો ! દગો છે યા સનાવો છે ?

પરિચિત એ ! રાખાઓ ! ઓ ! બિરાદર ! એ બધા બદામા !
બચા કો હિત ચાહો તો ગતાવો રાહ બૂઝા ના !

શારાખીમાં યધી શામિલ શારાખે જામ ફોરો છે !
શારાખે જામને હરદમ નિગરથી જૂકતા ક્યાં છે ?

શારાખી એ ! મુલાખી એ ! અનળ્ય છે ! એ મુરાખિન્દુ !
નિગરથી ન્હાય લેને તો ! બરી દશે દયાસિન્દુ !

બરી દશે દયાસિન્દુ ! બરી પારો દયાસિન્દુ !
દયાલુની દયામાં એ અરપવા છે મુરાખિન્દુ !

રહે આક્રમ વિરે હરદમ ચહેા ખરબોની ના ચારી !
મજા મિનોઈ બોગવવા ઘટે મુઝબો તળી ચારી !

અનળ્ય એ રાહના પન્થી ! મુસાફિર યધી કરે શં આ ?
નિગર મસ્તાન, હા ગમગીન ! કયો ફન્સાફ યા મહાદ !

અનલેખ—મયાખાના

તા. ૨૯ માર્ચ ૧૯૧૦

} મસ્તાન.

સુઆર્થ

—૨૨—

(અંગની ગીત.)

(૧)

સ્વામી સેવા ગ્રેમે કરતી,
કુખમાં શે સ્વામીનાં ઉરતી,
સ્વામી ઉરે શાન્તિ બારતી—
તું ખાતી મેના !

દેવાંશિની મુખાર્થ તું;
ભારતની હા ! મુખાર્થ તું;
જગશાળની આશ્વાર્થ તું;
મુખે એ મેના !

(૨)

શબ્દે તારા મુંદે ઉત્તરતું;
હાસ્યે તારા પુણ્ય ઉભરતું;
જગ દેવ તારા હૃદયે તબરતું;
મમ્મા શી તારી ?

‘ સ્વામી ’ વદનાં શુભ શુભ મળતું,
સ્વામી મળતાં વધુ સુખ બળતું,
સ્વામીથી સ્વામીપદ બળતું,
મેલી તું તારી !

કલકત્તા

તા. ૧૫-૨-૧૨

આંખશી ચિત્રલક્ષ ઉરશી.

દાફેઝ.

—XX—

(૧૭)

ગંજલ.

દાંક નવ ફફારેથી રે સુંદીર મુખડું આપનું
દીલબર જુવે અમ આંખ રે સુંદીર મુખડું આપનું—૧

ખારની પવાહેશમાં હાડત સમ અમ આપદા
ફીક ચાત દોઢ હોત ના સુંદીર મુખડું આપનું—૨

કેદ કપમ હાડત બનીઓ હડપચીના ફૂપમાં
ગર દાખવ્યું માફતને ન લગીર મુખડું આપનું—૩

પ્રસરી સુગન્ધિ ખાગમાં એ દાખવે તમ હાજરી
છે મસ્ત ખુશુસ લોધને સુંદીર મુખડું આપનું—૪

સહે સમ મુઝમ જુદાઈનો મસ્તાન નિત્યે રે સનમ
વિવેક કર નેથી જુવે હાફિઝ મુખડું આપનું—૫

(૧૮)

ગંજલ.

ઉમેદ કેરા મહેમની અતિ ચલિતઃજો પુનીઆદ છે
દે મદિરા જલદી કે આ ઉમ્મ જરૂર બરબાદ છે—૧

આસમાન જુરા તજે હું હું શુઝામ કિસ્મત તણી
રંગ ના લાગે મને સંબંધ અન્ધ બરબાદ છે—૨

શિખ એક હું જે દહીં તને તે યાદ કર ને કર અમલ
એ ખબર અમને મળી ઉસ્તાદથી એ યાદ છે—૩

‘ સુસ્ત જગથી આહ ના નેકી પ્રતિજ્ઞાઓ તણી
આ પુદા આ કુંવરી તણી જો હઝારેક દામાદ છે—૪

સરાખખાને મસ્તીમાં ગઈ રાત્રીએ મુજને દીધી
ગૈબી કચેરીના ફીરકતે ખુસ ખબર તે યાદ છે—૫

અમે દર્દશી બાઝ સીદર ઝાડ પર બેસી રહે

માળો ન તવ આ કોણમાં તકલીફથી આપ્યાદ છે—૬

આકાશ કેરા તપ્પથી એ અવાજ દે તુજને અરે

બાળા ફુનીઆંની મહી શું બર્ષુ ને ના પાદ છે—૭

કર શોક માં ફુનીઆં તજો મુજ સીખ દીસથી નવ હણે

મસ્તાનની વાણી મીઠી મેં સાંભળી તે પાદ છે—૮

ગુલાબ કેરા હાસ્યમાં ન ઇમાનદારીનું નિશાન

રોઈ લે છુશ્ચુબ બેદીસ ફુનીઆં બરી ફરીયાદ છે—૯

અમે સુસ્ત કવિના કાન્ડ શ્રે હાફેઝ પર કીના પડે

ખુશી વાળીની ને દીસ તજો સીસર ખુદાદાદ છે—૧૦

દી. બી. કંધારીઆ.

પ્રેમપુકાર.

આકાશ છં આકાશ છં સત્ય વદ હં !

બાકી છં મારી છં બીન પ્રભુનાં !

ધારૂં છં ધારૂં છં હૃદય વિશે હં !

નામ મુદા તારૂં !

પ્રભુછ ! પ્રેમ પુકાર કરૂં !

રમેદસદન અજવાળી દેજો !

સત્ય અવિર પ્રકટ કરી દેજો !

ભગવંતી રચી નથી દેજો !

આ હર એ પાવે !

પ્રભુછ ! નિત્યે એ પાવે !

મન્દનકેત—મયખાના

તા. ૧૪ ઓક્ટોબર ૧૯૧૦

મસ્તાન.

બહાર ભિક્ષગતિ યુદ્ધિ સદિત પ્રાણ અશ્વમાં પ્રવેશ કરતો હવો, તેથી અશ્વયાગને યોગ્ય ખવિત્ર કહેવાય છે. (૧૨) હેતુવન્નિવાદ. ઉદાહરણ, તેનહિ અન્નંક્રિયતે સુપડાવડે અન્ન સાદ કરાય છે. (૧૩) નિર્વચનરૂપ. ઉદાહરણ, તદેન મધિનોતહમોદધિત્વં શ્ચિતિ. હુધને અધર-કીને મેળવવું એજ દહીંનું દહીંપણું છે. (૧૪) નિન્દા. નમ્રહ્યાસામાનિગાયતીતિ નિપેદસ્યા-ચંવાદઃ ઉપવીતાના પતસ્યામય શ્ચિતિ. અહ્યાએ સામનું ગાન કરવું નહીં, એ નિપેદ છે. તેનો અર્થવાદ એ કે આ યજ્ઞમાનના અગ્નિઓ ઉપવીતવાળા છે. (૧૫) પ્રશંસા. ઉદાહરણ, વાયુર્વેક્ષેપિષ્ઠાદેવતા ક્ષિપ્રદ્વિગામી દેવતા વાયુ છે. (૧૬) સંશય. ઉદાહરણ, હોતવ્યંગાર્દ-પત્યે નહોતવ્યં, ગાર્દપત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો કે નહીં. (૧૭) વિધિકલ્પ. ઉદાહરણ, પ્રતિતિષ્ઠ-તિહવાયપતારાત્રીરુપયંતિ. એક જાતના વૈદિક કર્મ કરીને જે રાત્રી ગાળે તે પ્રતિધાને પામે છે. એ વાક્ય ઉપરથી પ્રતિષ્ઠાકામોરાત્રિસ્ત્રેણયજેત એ વિધિ કલ્પાય છે. (૧૮) પરાક્રમિતિ. ઉદાહરણ, શ્ચિતિહસ્માદ્યદ્કુર્વાર્ણિર્માપેનેયમહંપચતેતિ. વરૂકર્વાર્ણિ નામના ઝશી કહેતા હવા કે મહારે સારૂ અડદ રાંધજો. (૧૯) પુરાકલ્પ. ઉદાહરણ, ડલ્મુકૈર્હસ્મકૂર્વેસમા જગ્મુસ્તાનમુરારક્ષાંસિ નિર્જંચુરિતિ. અશ્વર રાક્ષસો પૂર્વે ઉગ્રાડીયું લેધને લડવા આવતા હતા તેનો દેવતાઓએ નારા કર્યો. (૨૦) દ્વિકર્તૃક. ઉદાહરણ, તાવમૂતામમ્પોમૌ અગ્નિ ને યોમ દેવતા ખોલ્યા. (૨૧) અવધારણ કલ્પના. ઉદાહરણ, ચેતસશાસ્ત્રવાવકામિધ્વાર્મિવિકર્ષતિ. નેતરની શાખા વડે અને અવક (નામના પાણીમાં ઉગતા ઝાડ) ની શાખા વડે વિખેરે છે. આ વિધિના શેષજૂત આપોવૈશાન્તા બળ શાન્તિ કરનાર છે ઇત્યાદિ. (૨૨) હેતુ વિધિ ઉદાહરણ, આતિથ્યાયામિડાન્તાતિથ્યા સન્તિષ્ઠત. આતિથ્ય યાગમાં ધડોન્ત કર્મ કરવું. (૨૩) વિધિ પ્રશંસા. ઉદાહરણ, પ્રજાપતિરાત્મનોઘપામુદ્વિદતામગ્નોપ્રાગૃહ્ણાન્તતોજ-સ્તૂપરઃ સમમવત્ પ્રજાપતિ પોતાનાં આંતરડાં બહાર કહાડીને અગ્નિમાં નાખતા હવા તેનાથી ઘેરા ઉત્પન્ન થયા. (૨૪) ફલવિધિ. ઉદાહરણ, યસ્ય પર્ણમયોજુઘ્નસપાપંશ્લોકં શ્રૂણોતિ. જે યજ્ઞમાનને ખાખરનો સુવા હોય છે તે પોતાની ઇષ્ટિર્તિ સાંભળતો નથી. એ ઉપરથી ખાખરના સુવાની વિધિ છે. (૨૫) નિપેદફલ. ઉદાહરણ, તસ્માદ્વાહ્નયાયનાવા-ગુરેન્ યોગ્રાહ્યનાયાવગુરેન્ શતેન યાતયાન્ આહ્વાણુનો તિરસ્કાર કરવો નહીં. એ નિપેદ ઉપરથી, જે આહ્વાણુનો તિરસ્કાર કરે તે સો પણ (સિક્કા) દંડ આપે. (૨૬) દેવતા વિધિ. ઉદાહરણ, વાજસનેયિન દેવયાજ્ઞકોઽન્નાદંવાય પતમાત્મનો જનયતે યદ્ગ્નિમિતિ. દેવયાજ્ઞિક પુરૂષ અન્નાદ વાજસનેધને પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે તે અગ્નિને જ ઉત્પન્ન કરે છે. એ વાક્ય ઉપરથી અગ્નિ દેવતાની કલ્પના થાય છે. (૨૭) દ્રવ્યવિધિ. ઉદાહરણ, પતદ્વૈસર્વદૈ-ઘર્ત્વવાસો યત્ક્ષૌમમ્. એ શણું લુગડું સર્વ દેવતાના યજ્ઞનમાં કામમાં આવે તેવું છે. એ ઉપરથી વાસઃપરિચત્તે વશ પહેરવું નેધએ એમ દ્રવ્ય વિધિ કલ્પાય છે. (૨૮) જાતિ વિધિ. ઉદાહરણ, સંસ્કૃતંમક્ષાઃ સંસ્કાર કરેલી વસ્તુ અગ્નિ દેવતાને ભક્ષ છે. એ ઉપરથી પુરોડાશત્વ જાતિ માત્રની કલ્પના થાય છે. (૨૯) શુણ્ણ વિધિ. ઉદાહરણ, સૃષ્ટીરુપદધાતિ. અગ્નિયવન માટે ઘેરા મુકાય છે. (૩૦) ક્રિયા વિધિ. ઉદાહરણ, અધસ્તાત્સમિધવાર્યનનુદ્રેવત્. મરણાગ્નિ હોત્રમાં સમિધને અગ્નિની નીચે મુકીને મુઘ્ઘ પાછળ જવું. આ વિધિનું શેષ વાક્ય એ છે કે ઉપરિહિદેવેષ્યોધાર્યતિ દેવતાને માટે તો અગ્નિની ઉપર સમિધ મુકાય છે. (૩૧) નિમિત્ત વિધિ. ઉદાહરણ, યોવૈસંવત્સરમુલ્યમમૃત્યાગ્નિ ચિન્તુતેયયાસાતિ ગર્ભોવિપચતેતાદગોવતત્

સંવત્સર એટલે પ્રગ્નપતિ જેમાં મુખ્ય હોય એવા અગ્નિને રાખ્યા વગર હતર અગ્નિનું જે પુરૂષ
અયન કરે છે તે અર્ધપરિપક્વ ગર્ભની જેમ નાશ પામે છે. (૩૧) કર્તૃવિધિ. ઉદાહરણ,
एषवा अनाहिताऽग्नेरिति ८५नी સ્તુતિનો આ મંત્ર છે. (૩૨) કાલ વિધિ ઉદાહરણ,
तावब्रुतामग्निषोमौआजस्यैवतावुपांशुपूर्णमास्यां. આ ઉપરથી પૂર્ણમાસીકાગ્રની વિધિ
થાય છે. (૩૩) દેશવિધિ. ઉદાહરણ, ताण्डकेसरस्यत्यागिनशनेदीक्षन्ते. પૂર્વ દિશા તરફ
ઢગતી વિગેરે પ્રશ્ન્યાદિ દેશની વિધિ છે. (૩૪) નિગેધ વિધિર્થવાદ. ઉદાહરણ, हिरण्यक-
शिपावासीन आचष्टे. ચોનેરી આસન પર બેસીને કહેતા હવા. આ ઉપરથી નિગેધ એ
અથો કે તિયોક્તારનાવિદુઃ (૩૫) નિગેધક્રદ્ધ્ય. ઉદાહરણ, नहिंस्यान्, હિંસા ન કરશી.
(૩૬) સંદિગ્ધાર્થોપાન નિર્ણાયક. ઉદાહરણ, एतद्वैदेव्यमिद्युनं यत्सरस्यतासरस्वांश्च. સર-
સ્વતી અને સરસ્વાત એ દેવતાનું બેનું છે. (૩૭) સંદિગ્ધાર્થ ચક્રિતઆદક. ઉદાહરણ, यदावा
अन्यत्रापधयोम्लायन्ते. અથૈતે મોદમાના ઇવોતિષ્ઠતિ. બ્યારે હતર આપધિઓ મુકાઇ
જાય છે ત્યારે ૮૫ ખીસે છે. (૩૮) ઉપમાનાર્થવાદ. ઉદાહરણ, यथावैदयेतोनिपत्यादत्ते
एवमयंद्विपतंभ्रातृव्यनिपत्यादत्ते. સ્થેન પક્ષી નાચે ઉતરીને શિશારને ઉપાડી લે છે તેમજ
જે માગ કરવાથી રાત્રીઓનો નાશ થાય છે તેનું નામ સ્થેન યાગ છે. આ આશ્રીના પ્રકારનો
અર્થવાદ છે. તેમાં પણ સાક્ષાત્ વિધેય પ્રશંસા, વિધેયતદ્વિશેષણ વ્યતિરિક્ત પ્રશંસાદારા
વિધેય પ્રશંસાર્થ, વિધેય વ્યતિરિક્તનિંદા દ્વારા વિધેય પ્રશંસાર્થ, દેવતાવિધિ સરૂપ, વ્યતિવિધિ સરૂપ,
શુણ્ણ વિધિસરૂપ, ક્રિયા વિધિસરૂપ, નિમિત્ત વિધિસરૂપ, કર્તૃ વિધિસરૂપ, કાલ વિધિસરૂપ, દેશ
વિધિસરૂપ, નિગેધ વિધિસરૂપ, આદિ બેસો પણ છે, તે ન્યાય મુદ્ધાદિ મંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે તે
વાન આ અધિકરણમાં બાપ્યકાર ૮૭ણાએ છે.

सूत्रमूलाध्यायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ?-२-१ पृ.
ટીકા-વિધેઃ પ્રામાણ્યં વ્યવસ્થાપિતં પ્રથમેષાદે અર્થાથવાદનાં ધર્મે પ્રામાણ્યમસ્તિનયોતિ
વિદાયે પૂર્વપક્ષયતિ આસાએતિ આધ્યાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાત્ પ્રવૃત્યર્થત્વાત્ અતદર્શનાં
અપ્રવૃત્યર્થનાં વાયુર્વ્યં શોષિષ્ટે ત્યાદિ સિદ્ધાર્થ ચોષક વાક્યાનાં યતઃ પ્રવૃત્યાયજન-
ક્ત્યં તસ્માત્ અનિત્યં અપ્રમાણં તેષાં ધર્મે इति. તે અગ્નિ રોતો હવે. એ રૂઢન તે રૂઢનું
રૂઢન છે, પ્રગ્નપતિ પોતાનાં આંતરડાં બહાર કઢાડતા હવા, દેવતાઓ દેવવજ્રનો ત્રિશુલ
કરીને દિશાઓને બુધી જતા હવા, ઈલાદિ વાક્ય બહુવામાં આવે છે તે વાક્યો ધર્મને ૮૭ણાએ
છે કે નહીં, એ વિચાર કરીએ. તો ત્યાં કહિયે ધીમે કે ક્રિયા કેવી રીતે અનુષ્ઠાન કરાય છે
તે વાક્યો બહુવામાં આવે છે. તેમાં જે વાક્યો ક્રિયાને અથવા ક્રિયા સંબંધને નથી ૮૭ણા-
વનાં તે બૃતવસ્તુબોધક વાક્યો કીયા ધર્મને ૮૭ણાએ છે, અર્થાત્ કાંઈ ૮૭ણાવના નથી. અધ્યા-
દારથી, ત્રિપરિણામથી, જ્વલીનકરુણતાથી, જ્વજ્વાનકરુણતાથી, અને શુણ્ણકરુણતાથી પણ
કેટલેક રચસે વેદ વાક્યોની કરુણતા કરવામાં આવે છે તેમ જ્વતવસ્તુબોધક રચસે પણ કોઈ
પણ રીતે અર્ધની કરુણતા કરવી જોઈએ, એમ કોઈ કહે, તો તે કેવી રીતે કરવી કે રૂઢ
રોતો તેથી ખીગ પણ રૂઢે, પ્રગ્નપતિએ આંતરડાં બહાર કઢાડ્યાં, તેથી ખીગએ પણ બહાર
કઢાડ્યાં જોઈએ. દેવવજ્રનકાગમાં દેવતાઓ દિશાઓને બુધી ગયા તેથી ખીગએ પણ બુધી
જતું જોઈએ, એવી કરુણતા કરે તો તે અને નહીં. કેમકે ક્રિદ વસ્તુના વિયોગથી કે કંઈ વાગ-
વાથી રોવાય છે, પણ ક્રિદા માગથી રોવાનું નથી. કોઈ પણ પોતાનાં આંતરડાં બહાર કઢા-

હીન જોને અગ્નિમાં નાખી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘેટા વડે યાગ કરવાને સમર્થ થતું નથી. તેમજ દેવગળન કાળમાં પણ દિશાઓને ભુલી જતું નથી, તેથી વાંચ્યો નિરર્થક છે. એટલા માટે તે વાંચ્યો અપ્રમાણ છે. 'ને કે વેદ વાંચ્યો પ્રમાણ કહેવાય છે' તો પણ પ્રમાણરૂપ અર્થને નહીં જણાવવાથી તે વેદ વાંચ્યતા અપ્રમાણનો અહીં આક્ષેપ કરાય છે. એકદેશ વિના આકાંક્ષાવાળા પદ્મસુદ પોતાનું પ્રયોજન જણાવવાને સમર્થ નથી, તેથી આક્ષેપ સ્વતઃપ્રાપ્ત છે ખરો, તો પણ કોઈ પદ્મસુદ અર્થવાદિનો કોઈ અર્થનું વિધાન કરે છે તેમનો આક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. તો પણ જે વાંચ્યો તેમની સાથે સંયોગ પામીને અર્થાન્તરને જણાવે છે, તેમનો આક્ષેપ કરવો જોઈએ.

સૂત્રમ્ ॥ શાસ્ત્રવિરોધાન્ વિરોધાન્ । ૧-૨-૨. પૂ.

(ટીકા)-શાસ્ત્રવિરોધાન્ દૃષ્ટવિરોધાન્ ભૂતાર્થવાધકવાચ્યાનાં' ધર્મેણ પ્રમાણં તત્ર સ્તેનંમનઃ અનૂતવાદિર્નિવાકઃ' इति शास्त्रविरोधः, धूमपवाग्नेर्दिवादहशइति दृष्टविरोधः મન ચોર છે ને વાણી જુદું બોલનારી છે હત્યાદિ વાંચ્યો ભૂતાનુવાદ હોવાથી ધર્મમાં અપ્રમાણ છે. 'ને કે મનને ચોરી કરવા યોગ્ય કરવું ને વાણીને જુદું બોલવા યોગ્ય કરવી ધૂત્યાદિ વિપરિણામદ્વારા અર્થની કલ્પના કરીએ તો તે પણ અશક્ય છે. કેમકે સ્તેય અને અનૂતવાદનો પ્રતિષેધ બાધ કર્યા વગર અનુદાન કરી શકાતું નથી. એ વિકલ્પ પણ નથી, કારણ કે એક ત્રિપિને બીજું પ્રતક્ષ હોવાથી વિકલ્પ વિષમતાને પામે છે. દૃષ્ટ વિરોધની વાત એમ છે કે દહાડે તો કુખાડો જ દેખાય છે ને તેજ દેખાતું નથી, અને રાત્રે તેજ જ દેખાય છે ને કુખાડો દેખાતો નથી. વળી આ લોકમાંથી અગ્નિ જતે જતે સૂર્યને પામ્યો, અને રાત્રે સૂર્ય અંધકારને પામ્યો, એવા અર્થની કલ્પના કરવા માટે દૃષ્ટ વિરોધનાં વાંચ્યો નથી. કેમકે તે વાત પ્રતક્ષથી ત્રિરૂઢ છે. બીજું દૃષ્ટાં એ છે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે અબ્રાહ્મણ તે અમે જણતા નથી, એ વાચ્ય પણ ક્રિયાર્થબોધક નહીં હોવાથી અપ્રમાણ છે, તથા પ્રતક્ષ ત્રિરૂઢ પણ છે.

સૂત્રમ્ ॥ તથાફલાભાવાન્ । ૧-૨-૩. પૂ.

(ટીકા)-ગર્ગશ્રિરાત્રબ્રાહ્મણે આજ્ઞાયતે-શોભતેત્યસ્યમુખં ય ઇવંવેદેતિ । તત્રકુમુલસ્ય તજ્ઞાનેષ્વિ મુલશોભાસંમવાત્ ફલામાંવાત્ તથા પૂર્વોક્તૃત્યાવિરોધઃ પ્રાપ્તઃ ગર્ગશ્રિરાત્ર બ્રાહ્મણમાં લણવામાં આવે છે કે એ વિદ્યાને જાણનારનું મુખ શોભાયમાન થાય છે, આ વાચ્ય જે ભૂતાર્થવાદ હોય તો અનર્થક છે. અધ્યયન વિધિના ફલનો અનુવાદ માનીએ, તો પણ તે ખરું નથી; કેમકે સ્વભાવથી જ જે કુચુખ હોય તે, એ વિદ્યા જાણવાથી શોભાયમાન થતો દેખાતો નથી. કાળાન્તરમાં ફળ યશે એમ માનીએ, તો તેનું કોઈ પ્રમાણ નથી. વિધિ ગણીને અદૃષ્ટ ફળની કલ્પના કરીએ, તો દ્રવ્ય સંસ્કારને કર્મમાં વિધિપરતા હોવાથી વિધિ સંભવતો નથી એ વાત આગળ કહેવામાં આવશે, ને ફળ વિધિ તે તો અર્થવાદ જ છે તે પણ કહેવાશે. તેથી વિધિદ્વારા અદૃષ્ટ ફળની કલ્પના સર્થ શકતી નથી. આગ્રસ્ય પ્રજાયાં ઘાજીજાયતેય ઇવંવેદે' ઇત્યાદિ વાંચ્યોનું પણ એમ જ સમજી લેવું.

મૂત્રમ્ ॥ આનર્થકયાત્ ૧-૨-૪ પૂ.

(ટીકા)-પૂર્ણાદુતિમુત્તમાંજુહોતિ સર્વમેવામ્નેર્તાતિ શ્રુયતે । તત્રપૂર્ણાદુત્યેવ સર્વફલ-
પ્રાપ્તૌ તદતિરિક્તકર્મણા માનર્થકયાત્ યૈફલ્યાત્ ન પ્રમાણમ્ ॥

પૂર્ણાદુતિથી સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થાય છે. પશુબંધયાદિ સર્વ લોકને પામે છે. અશ્વ-
મેધ યદિ જે કરે છે અને જે તેની ઉપાસના કરે છે તેને મૃત્યુ અને પ્રહલ્લિપ્ત્યા બાધ કરતાં
નથી. આ વાક્યો જે ભૂતાનુવાદ ગણીયે તો અનર્થક જ છે, ને ક્ષત્ર વિધિ માનીયે તો
પૂર્ણાદુતિ પશુબંધને અશ્વમેધથી બિન્ન સર્વ વૈદિક કર્મો અનર્થક થશે. પૂર્ણાદુતિ વગર અગ્નિ
હોત્ર થાય નહીં, અગ્નિષોમ વગર સોમયાગ થાય નહીં, ને અધ્યયન કર્યા વગર અશ્વમેધ
નહીં થાય; તેથી જેમ રસ્તે જતાં મધ મળે તો કોઈ ડુંગરમાં મધ લેવા જાય નહીં, તેમ
પૂર્ણાદુતિ માત્ર વીગેરેથી સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો કોણુ વિદ્વાન તદતિરિક્ત અંગ
કર્મો વીગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરે, અર્થાત્ કોઈ નહીં કરે.

મૂત્રમ્ ॥ અમાગિ પ્રતિવેધાત્ ૧-૨-૫ પૂ.

(ટીકા)-અમાગિતઃ અપ્રાપ્તસ્ય નાંતરિક્ષે ચિન્વિતેત્યાદેઃ પ્રતિવેધાદેતાદૃશં ધાક્ય-
મપ્રમાણમ્ ॥

પૃથિવીમાં અંનરિક્ષમાં ને દાંશોકમાં અગ્નિચયન નહીં કરવું એમ અપ્રાપ્ત અગ્નિચયનનો
પ્રતિવેધ કેટલાંક વેદવાક્યોમાં બળે છે. પણ સર્વને પ્રસિદ્ધ જ છે કે દાંશોકમાં અને અંત-
રિક્ષમાં અગ્નિચયન થવું નથી. જે પૃથિવીમાં અગ્નિચયનના પ્રતિવેધ માટે આ વાક્ય હોય
તો ચયન માત્રનો જ પ્રતિવેધ હોવો જોઈએ, પણ રચનાના પ્રતિવેધ માટે નહીંજ. જે એ
વાક્ય અપ્રમાણ માનીયે તો એ બંને વિશેષ નથી. એ વાક્ય અપ્રમાણ કેમ કહેવાય એમ
કોઈ સંકા કરે તો, કહીયે છીએ કે અગ્નિચયન નહીં કરવું, સુવર્ણ ધારણ કરીને અગ્નિચયન
કરવું, એવી રીતે જે વાક્ય સ્વાર્થસાધક નથી ને વિધ્યંતર અર્થસાધક પણ નથી તે વાક્ય
અપ્રમાણ છે.

મૂત્રમ્ ॥ અનિત્ય સંયોગાત્ ૧-૨-૬ પૂ.

(ટીકા)-અનિત્ય પુરુષાણાં યર્વેવાદિનાં સંયોગાત્ તાદૃશં ધાક્યમપ્રમાણમ્ ॥

અનિત્ય પુરુષ જર્ણર વીગેરેના સંયોગવાળાં વેદવાક્યો અપ્રમાણ છે. આ સંકાનું પૂર્વ
સમાધાન યદિ ગણું છે તોપણ વેદના એક દેશને આરોપ થવાથી તેજ સંકાનો ફરીથી
આરોપ તે દર યત્ર માટે છે.

મૂત્રમ્ ॥ વિધિનાત્વેકવાક્યત્વાત્સુર્યેન વિધીનાંસ્યુઃ ૧-૨-૭. સિ.

(ટીકા)-તુશદ્ઃ પૂર્વપક્ષ વ્યાયત્કંઃ વિધીનાં વિધિવિગયાણાં વાયુદેવતાદિ લોધક

વાગ્ધ્યાનાં સ્તુત્યર્થેન સ્તુતિસાકાંક્ષેન વિધિના ઘાષ્યૈકવાક્યત્વાંતુ અર્થવાદાઃ ધર્મે પ્રમાણાનિ। અયમર્થઃ સર્વત્ર વિધાવસ્ત્યંશદ્વયં શાદ્ધિમાવના આર્થિમાવના ચેતિ। ઝમ-યત્રાપિ કિં, કયં, કેન ક્વંત્રશત્રયં તત્રલિડાશાદ્ધી ભાવનોચ્ચયતે। આર્થિમાવનાતુ દશ લકારસાધારણી। તત્રશાદ્ધિમાવનાયાં પુરુષવ્યાપારઃ સાંધ્યત્વેન બન્વેતિ કરણત્વેન લિડાદિ-ઇતિકર્તવ્યતાયાંતુ અર્થવાદઃ આર્થિમાવનાયાં સાંધ્યત્વેન સ્વર્ગાદેરન્વયઃ કરણત્વેન દધ્યાદયઃ યાગાદેર્વા કર્મમાવનાયાં તુ તદંગાદેઃ - એવંચ યતોવાયુઃ ક્ષે-પિષ્ઠા દેવતા અતોભૂતિકામઃ શ્વેતમાલમેત ક્વંત્ર્યર્થવાદસ્ય સત્યર્થક્યમ્ ॥ એવંસર્વત્ર ॥

ઐશ્વર્યની કામનાવાળો શ્વેતઅશ્વનું આશ્રયન કરે. આ વિધિ વાક્યની પાસે ન બીજું વાક્ય એમ છે કે વાયુ ક્ષિપ્રદગ્ધ આપનાર દેવતા છે. વાયુ યજ્ઞમાનને ઐશ્વર્ય આપે છે માટે તેજ વાયુ યજ્ઞમાનને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વાયુ ક્ષિપ્રદગ્ધગામિનિ દેવતા છે આ રથને ક્રિયા કે ક્રિયાનો સંબંધ જણાવતો નથી તોપણ વિધિના ઉદ્દેશથી એ વાક્ય પ્રયોગ હોવાથી તે વાક્યનું પ્રામાણ્ય છે. વાયુ ક્ષિપ્રદગ્ધગામિનિ દેવતા છે એ વાક્ય ભૂતિકામનાવાળા એ વાયુ દેવતા સંબંધી શ્વેત અશ્વનું આશ્રયન કરવું જોઈએ એ વિધિની સાથે એક વાક્ય-તાને પામે છે. જે રથને એક વાક્ય બીજા વાક્યની આકાંક્ષા રાખે છે ત્યાં તે બન્ને વાક્યોની વાક્યૈકવાક્યતા કહેવાય છે. જેમકે વાયુ ક્ષિપ્રદગ્ધગામિનિ દેવતા છે તેથી ભૂતિકામનાવા-વાળાએ શ્વેત અશ્વનું આશ્રયન કરવું. જો કહે કે એ સંબંધ કાંઈ વિવક્ષિત નથી, તો કેવી રીતે આશ્રયન કરવું તેની અપેક્ષા થાય. આશ્રયન ને ભૂતિ એ બે શબ્દોના એક ન અર્થ છે કે જુદા જુદા ? જો એક ન હોય તો પુનરુક્તિ થશે ને જુદા જુદા માનીએ તો વાક્ય બેઠું થાય. એ વાત ખરી છે તો પણ જે ક્ષણે માટે આશ્રયન થાય તે ક્ષણભૂતિ છે. એમ અર્થ સંભવ હોવાથી વિધિવાક્ય મત ભિન્ન ભિન્ન પદો ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળાં હોવા છતાં ગૌણ મુખ્ય રીતિથી સંબંધ પામે છે. તેજ પ્રમાણે સ્તુતિવાક્યોની વિધિવાક્યોની સાથે એકવાક્યતા સંભવે છે. સ્તુતિ વચનથી સિદ્ધ અનુષ્ઠાનની ભૂતિ કામનાથી ન સિદ્ધિ છે, તો સ્તુતિ વચન નક્કરું છે. ત્યારે સ્તુતિવાક્ય વિધિવાક્યની પાસે ન હોય ત્યારે ભૂતિ કામ પદથી ન વિધિની પરિપૂર્તિ છે. જેમકે ૫૮ થાય છે એ વાક્યથી ૫૮ ઉપજ થાય છે એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આઠી ૫૮ અને થાય છે એ બે પદથી ભિન્ન ત્રીજા પદની આકાંક્ષા નથી. તોપણ રાતો ૫૮ થાય છે એ વાક્યમાં રાતો એ ત્રીજા પદની આકાંક્ષા થાય છે. તેથી રીતે સ્તુતિવાક્ય ન હોય ત્યારે વિધિવાક્ય નિરપેક્ષ રહે છે, અને સ્તુતિવાક્ય બ-હુવચ છે ત્યારે ન વિધિ વાક્યને સ્તુતિ વાક્યની અપેક્ષા રહે છે. સ્તુતિવાક્ય ના હોય તોપણ વિધિથીજ સ્તુતિની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે જે વાક્યો વિધાયક નથી તે સ્તુતિવાક્યનું પ્રયો-ગન શું ? એ સંકા ખરી માનો, પણ સ્તુતિવાક્ય વિના પણ સ્તુતિની સિદ્ધિ બન્ને યાઓ, પરંતુ સ્તુતિવાક્ય હોવા છતાં સ્તુતિ પ્રયોજનવાળા વાક્યની સાર્થકતા જણાય છે. વળી સ્તુતિવાક્ય છતાં વિધિવાક્યથી ન વિધિ ધૃષ્ટિ થશે તો સ્તુતિવાક્યનો સંબંધ વિધિની સાથે યદિ સકશે નહીં, એ સંકા પણ ન બને કારણ કે સ્વાધ્યાયવિધિથી સિદ્ધ સ્તુતિ વાક્યો અર્થવાળાં ને આકાંક્ષાવાળાં હોવાથી નિરર્થક નહીં ન થાય. તેથી એ બે વાક્યોનો સંબંધ વિવક્ષિત છે. વિધિનો કોઈ નિરપેક્ષ અર્થતું વિધાન કરી શકે છે. સ્તુતિવાક્યની

શેષતા પ્રત્યક્ષ જ છે. માટે વિધિથી જ સ્તુતિની સિદ્ધિ છે. વળી નિરૂપેક્ષ વાક્યથી પણ વિધિ સિદ્ધ છે તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. પણ સ્તુતિવાક્યનો સંબંધ હોવા છતાં વિધ્યર્થની વિવક્ષા અવગમ્ય છે. કારણ કે તે વાક્ય જ વિધાયક છે. ભૂતિકામઃ અને આલભેત એ બે પદોના પરસ્પર સંબંધ હોય તો વાક્ય ભેદ નથી. પણ ભૂતિ કામનાવાળો આલભન કરે અને આલભન કરવાથી ભૂતિરૂપ ગુણ યશે એ બે પ્રકારથી વાક્યનો સંબંધ માનીયે તો વાક્ય ભેદ યશે, તે ધિષ્ટ નથી. પૂર્વે કહ્યું હતું કે ક્રિયા કે ક્રિયા સંબંધને અર્થવાદ વાક્યો જાણી વતાં નથી, તે વિધિવાક્યની સ્તુતિદ્વારા ક્રિયાની સ્તુતિ કરનાર સ્તુતિવાક્ય તે ક્રિયાના અનુષ્ઠાતાને ઉપકારક યશે. એટલે વિધિ વાક્યની સ્તુતિદ્વારા અર્થવાદવાક્યો સાર્થક છે. તેવી રીતે સર્વ અર્થવાદ વાક્યો કોઈ પણ અર્થની સ્તુતિ કરતાં સત્તાં વિધિવાક્યની સાથે સંબંધ રાખે છે. આથી વાયુ ક્ષિપ્રદલગામિનિ દેવતા છે એ વાક્યો પ્રમાણ છે.

(આગળ ચાલુ.)

સ્વામી શાન્ત્યાનંદ-સરસ્વતિ ।

॥ પ્રાચીન ગ્રીસની જાતીયશિક્ષા અને ભારત* ॥

જે જે પ્રકારની સભ્યતાઓ છે તે સર્વમાં મનુષ્યનો એક ને એક આદર્શ અવસ્ય મલી શકે છે. મનુષ્યે વીશ્યને જે બાવથી નીરખ્યું છે, વીશ્યની સાથે પોતાના સંબંધ અને સ્થાનના વિષયમાં જે પ્રકારની ધારણા કરી છે તેજ પ્રકારનો બાવ અને ધારણા તેની સભ્યતામાં પ્રકાશિત હોય છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં તે દેશના નિવાસી આવા મનુષ્યોના કર્મક્ષેત્રને જ વીશ્ય સમજતા હતા. ગ્રીક લોકો માનવજીવનને પોતાના તે કર્મક્ષેત્રમાં જ આબદ સમજતા હતા. તેજ કર્મક્ષેત્રમાં પોતાના જીવનની સંપૂર્ણતા અને સાર્થકતાની ઉપલબ્ધિની ચેષ્ટા કરતા હતા. અસ્તુ, તેમના દૈનિક જીવનની સંપૂર્ણતા અને અસંપૂર્ણતામાં જે સ્વાભાવિક હન્ડ, રોધ અને બનેલનું દર્શન થતું હતું તે સર્વના સમન્વયસાધનને માટે તે બ્રહ્મતર પાર્થિવો બીક્યનું અનુ-સન્ધાન કરતા હતા અને તેમાં જ બકિતમત સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્યને વિસર્જન કરી દેતા હતા. આ કારણને લીધે વૈચિત્ર્યનો ઉચ્છેદ કરીને સામંતર્ય સ્થાપન કરતું એજ તેમના સૌદર્યબોધનું પ્રધાન અંગ બની ગયું હતું. આ વિચિત્ર સૌદર્યબોધે જ ગ્રીસ સભ્યતાનાં વિવિધ

અંગોને અનુરંજિત કીધાં છે. ગ્રીક લોકોના રાષ્ટ્રીય જીવનનું પ્રાધાન્ય, શિક્ષકમાં આકૃતિ-સૌદ-
વનું ગૌરવ, -સંગીતયત્નનો આદર અને શિક્ષાપદ્ધતિમાં વ્યાયામ અને સંગીતનો પ્રભાવ-આ સર્વે
તેજ સૌંદર્યબોધના પરિચાયક છે. સર્વ વિષયોમાં એકત્વે દૂર કરવાનો તેઓએ પ્રયાસ કીધો છે.

પ્રાચીન ભારતમાં જે સુખ્યતા અને શિક્ષા પદ્ધતિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી તેનો બીજાનુ-
સર્યથા અન્ય પ્રકારનો જ હતો. પ્રાચીન ભારતના મત મુજબ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનું વિસર્જન
સૌંદર્યનું લક્ષણ નથી. ભારતે એક વિચિત્ર સૌંદર્યની ઉપલબ્ધિ કરી હતી. ભારતમાં પ્રત્યેક
વ્યક્તિના આત્મનો સંપૂર્ણ વિકાસ જ વીષ સૌંદર્યનું એક માત્ર લક્ષણ હતું. સમાજના સાધા-
રણ જીવનસાગરમાં વ્યક્તિની વિચિત્ર જીવનધારાઓના નિમજ્જન સર્વ પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યનું વિનાશ
સાધન ન કરી ભારત વધે પ્રત્યેક વ્યક્તિના પ્રત્યેક દિનના ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર જીવનપ્રવાહોમાં સમસ્ત
વિશ્વની એકતા ઉપલબ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કીધો હતો. તે પ્રકારે તેણે સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્યની
સર્વત્ર રક્ષા અને પુષ્ટિની વ્યવસ્થા કરી હતી. આત્મિક વર્તમાન જીવનનાં સાધારણ કાર્યો અને
ચિન્તાઓના ક્ષુદ્ર સમુદાયમાં અનેત યુગયુગાન્ત વ્યાપી, જન્મરણાતીત બિવિધ્યતાના મહત્ત્વ અને
ઐશ્વર્ય પ્રતિષ્ઠિત થઈ, સ્ત્રીમને અસ્ત્રીમનો, અસંપૂર્ણતાને સંપૂર્ણતાનો, અવિદ્યાને વિદ્યાનો,
મૃત્યુને અમૃતનો અને બંધનને મુક્તિનો મહિમા દાન કીધો હતો. જે દુઃખની કૃતપત્તિ ક્ષેત્રે
પ્રકારની પરવશતાથી થાય છે તેજ આત્મન્ટિક દુઃખની નિવૃત્તિ કરી જે સ્વાધીનતાથી અનંત
મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સ્વાધીનતા અને મોક્ષ સિખ્યા સંસારનાં સર્વ કર્મો અને ભોગોની
નિયંત્રણ કરવાવાળી સમજવામાં આવી હતી. તેજ આદર્શ અન્તિમ લક્ષ્યસ્પર્થી વર્તમાન
હતી. તે કારણને લીધે ભારતવર્ષ માનવજીવનની વર્તમાન સામાન્ય અવસ્થામાં તદન્તર્ગત
સમસ્ત બિવિધ્યતને હૃદયગમ કરતો હતો. એટલું જ નહીં પણ તે પોતાનો સ્વતંત્ર ઉપાયોથી
વિદ્યાસલાહ કરવામાં પરમાનંદ અને અમૃતના સૌંદર્યનો પણ ઉપબોગ કરતો હતો.

આ સ્ત્રીમ અને વૈચિત્ર્યમાં અસ્ત્રીમ અને એકત્વની ઉપલબ્ધિ જ તેઓના વિચિત્ર
ધર્મભાવનું કારણ હતી. તેથી તેઓ પ્રત્યેક આત્માના ક્રમિક ઉત્તરિકામના વિષયમાં નિશ્ચિન્ત
રહેતા હતા. ભારતવર્ષમાં લોકો મનુષ્યમાં દેવત્વનો આશેષ કરતા હતા તેનું જ આ ફળ હતું.
આથી તેઓ પણ સમજી શક્યા હતા કે માનવસમાજના ક્રમિક વિકાસમાં પશુત્વનો ક્ષય થઈ
દેવત્વની પ્રભા પ્રકટ થાય છે. સમ્યક્તાના કલ્પિતસમાં ધર્મનો જ કેમવિકાસ થાય છે એ સત્યને
પ્રાચીન ભારતવાસી સારી રીતે જાણતા હતા. પ્રાચીન ભારતવાસીઓ પરકાલવાદનો સ્વીકાર
કરી મુક્તિલાભના સમ્બંધમાં જીવની વિચિત્ર રિયલિતને સમજી શક્યા હતા તેનું આજ કારણ
હતું. આજ કારણથી તેઓ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિની ભિન્ન ભિન્ન આધ્યાત્મિક અવસ્થામાં
રહેવાનો સ્વીકાર કરતા હતા અને પ્રત્યેક વ્યક્તિના સંપૂર્ણ વિકાસ, સંપૂર્ણ સ્વાધીનભાવ અને
સંપૂર્ણ મુક્તિલાભની આશા કરવામાં સમર્થ થતા હતા.

અસ્તુ. તેઓનાં વૈચિત્ર્યની મર્યાદા રક્ષા કરવાની પ્રવૃત્તિએ ધર્મમાં પ્રવેશ-લાભ કરી
પ્રત્યેક વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યની ધોષણ કરી હતી. ભારતના આજ વિશિષ્ટ ધર્મભાવે સમાજ
જીવનમાં પ્રવેશ કરી તથા સમાજને આધ્યાત્મિકતા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરી સાધારણ સમ્યક્તાની

સન્મુખ આ લોકોની કુદરતને ખોલી બતાવી દીધી હતી. આથી સમાજના વિચિત્ર શ્રેણી-વિભાગ, અધિકાર વિભાગ, કર્તવ્યવિભાગ અને જાતિવિભાગ કરી બિન્ન બિન્ન અવસ્થામાં વિવંશાન બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓના સંપૂર્ણતાલાભની બિન્ન બિન્ન વ્યવસ્થાઓ ભારતવાસીઓએ નિર્દિષ્ટ કરી હતી. આથી જ તેઓ પ્રત્યેક મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના સહાયક થઈ શક્યા હતા. આ સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્યની વચ્ચે ઐશ્ય અને પરમ સત્યની સત્તા વર્તમાન હતી. તેણે જ પ્રત્યેક મનુષ્યની અવસ્થાનુસાર પરિપૂર્ણતા, દાનોપયોગી વિચિત્ર રીતિ-નીતિ, વિચિત્ર વિધિનિષેધ, વિચિત્ર આચર-વિભાગ, વિચિત્ર કર્તવ્યકર્તવ્ય આદિ ધોર જટિલતાપૂર્ણ વાતોની સૃષ્ટિ કરી હતી. આ સત્યનુંયાયિની પ્રકૃતિના વશવર્તી થઈ તે લોકો વિવાદપદ્ધતિમાં, શ્રાદ્ધ સમંધી કાર્યકલાપમાં અને અતિયિ સત્કાર આદિમાં સમસ્ત વીચમાં જ નહીં પરંતુ યુગ યુગાન્ત સુધી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સન્મુખ ઉભાં કરી સફળે વિશાલ-હૃદય, હિદાર અને મહાન બનાવી નાખના હતા.

આથી જ તેઓની સમાજ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિનું ધ્યાન સર્વથી ઉચ્ચ હતું. બાસ્તવિક સમજણ હતું કે પ્રત્યેક વ્યક્તિની એક એવી અવસ્થા છે—એક એવી પ્રવૃત્તિ છે—કે જેને નિયંત્રિત કરવાનો અધિકાર સમાજને નથી. જેના ઉપર કોઈ પરિવારનું જરા પણ આધિપત્ય નથી, તેને તેઓ રાષ્ટ્રીય ઇવનથી બદિર્ગત સમજતા હતા. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જે વિચાર ઐશ્વર્ય સામગ્રી છુપાયેલી છે તેની સાર્થકતાને માટે તે વ્યક્તિને એક એવી સ્વાધીન અવસ્થામાં રહેવું પડે છે કે જે સંપૂર્ણ અને અસંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર અને સમાજ તથા પરિવારને આધીન નથી. તે સ્વાધીનાવસ્થાની ક્રમિક પરિસ્ફુટતા અને ઉપસન્ધિથી જ વ્યક્તિનો વિકાસ, આનંદ અને મોક્ષ થાય છે. તેથી જ ઇવનની સફલતા, મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા અને માનવને દેવત્વ પ્રાપ્તિ થાય છે. અસ્તુ. વ્યક્તિના ઇવનનું ચરમોત્કર્ષક સાધન જ ભારતવર્ણી આદર્શ હતો. આ સત્યની ઉપસન્ધિના દૃષ્ટી જ ભારતવાસીઓએ વ્યક્તિની ઉપર રાષ્ટ્ર, સમાજ અને પરિવારનો અધિકાર ઓછો કરી વ્યક્તિને સર્વથી ઉચ્ચ આસને બેસાડ્યો હતો. તેથીજ તેઓએ વ્યક્તિના ઇવનને બિન્ન બિન્ન વિભાગોમાં વહેંચી રાષ્ટ્ર, સમાજ અને પરિવારને પોતાના ચરમ દૃષ્ટસાધનનો સહાયક માત્ર માની બિન્ન બિન્ન સમંધ સ્થાપિત કરીધા હતા.

આથી તેઓ ક્રમસઃ કર્મ, ભોગ, સંસાર અને પ્રવૃત્તિદ્વારા ઇવનની બિન્ન બિન્ન અવસ્થામાં ત્યાગ-સન્યાસ અને નિજતિના બિન્ન બિન્ન સમન્વય કરી મનુષ્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા પલ કરતા હતા. તેઓની શિક્ષા વ્યવસ્થા પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે એક જ નહતી. તેનું જ આ ફલ હતું. વયની અનુસાર તેમાં વિચિત્રતા રાખવામાં આવી હતી. તેથી જ તેણે વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરીધું હતું. તેઓએ પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિના બિન્ન બિન્ન વિભાગ કરીધા હતા. તેનું કારણ એ હતું કે પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિના વિકાસસાધનમાં સહાયતા મળે. આ વિભાગ પરમ્પરાને તેઓ સુક્તિ પ્રાપ્તિનું સોપાન સમજતા હતા. આ ઉદ્દેશથી તેઓએ પ્રથમથી જ વિશિષ્ટ ધર્મભાવ અને સુક્તિવાદની અવતારણા કરી હતી. તે દ્વારા જ શિક્ષાર્થીના સમસ્તે ઇવનને નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. આ કારણને લીધે યદ્યપિ સર્વોપી જનનિનો અભાવ હતો તથાપિ પ્રકૃત આધ્યાત્મિક ભાવનો વિકાસ થવાથી જ નેએ

સંતુષ્ટ રહેતા હતા. શરીરને તેઓ ધર્મનું સાધનમાત્ર સમજતા હતા; ધર્મ જીવનની રક્ષાને માટે જ શરીરને તેઓ પુષ્ટ કરતા હતા.

આવા પ્રકારની સ્વાધીનતા અને આધ્યાત્મિકતા પ્રાચીન ભારતવાસીઓની વ્યક્તિ શિક્ષા અને જીવનચર્યાની વ્યવસ્થાપક હતી. આથી તેઓના સાધારણ રાષ્ટ્રની જટિલતા વધી નહીં. તેઓનું રાષ્ટ્ર તેઓના વ્યક્તિત્વ, પરિવાર અને સમાજનું નિયંત્રક મણુવામાં આવતું નહોતું. તે કેવલ લોકરક્ષા અને દેશરક્ષાનો ઉપાય માત્ર ગણાતું હતું. આથી તે લોકોને રાષ્ટ્રમાં કંઈ સંપાદન કરવામાં અને રાષ્ટ્ર-સભામાં ભાગલે દેવામાં કાલાતિપાત કરવા પડતો નહોતો. જમ વિભાગના નિયમાનુસાર તેઓએ રાજના હાથમાં આભ્યન્તરિક શાન્તિ અને બહારના શત્રુ-જોડી દેશરક્ષાનો ભાર સમર્પણ કરી દીધો હતો. આટલું કરી અને ઉદ્દેગ રહીત બની તેઓ જીવનના ચાર આશ્રમોમાં કર્તવ્ય પાલન કરતા હતા. રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ વા જીવનશૈલીના વિષયમાં તેઓ નિરપેક્ષ હતા. સ્વાધીનભાવથી તેઓએ પોતાપોતાના સ્વાધીન સ્વાતન્ત્ર્ય વિકાસની વ્યવસ્થા કરી હતી. આથી રાજસભા અને રાજધાની જ તેઓની સભ્યતાનું કેન્દ્ર નહોતી. તેઓની આવાસભૂમિ, તેઓનો ગ્રામ-સ્મૃદ્ધ જ તેઓની જીવનશક્તિના આધાર હતાં. તેથી રાષ્ટ્ર તેઓના સર્વવિધ જીવનનો આસર કરી રાખતું નહીં.

જન્માન્તર અને પરકાલવાદમાં તે લોકોનો ધર્મભાવ બદલ્યો હતો. તેણે જ તેઓની વ્યવસ્થા પદ્ધતિને નિયંત્રિત કરી પ્રત્યેક વ્યક્તિનું સ્વનંત્ર સ્થાન નિર્ધારિત કરી દીધું હતું. સર્વ પોતાના ચરમ લક્ષ્યની અનુસાર વિકાસલાભ કરવાનો મુદ્દોગ્રામ પ્રાપ્ત કરતા હતા. આથી તે સમયે સમાજમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વને સુગમ હતું. પ્રતિયોગિતા અને જીવનમં-ગ્રામની સર્વ આધારોને તે લોકો તેજ કારણથી દૂર કરી રાખતા હતા. શીષ્ય અને વાણિ-જ્યના કામોમાં તેઓને સમાજની સહાનુજ્ઞા હતી. રાષ્ટ્ર વિના દાઈ વિશેષ સહાયતાને તેઓ સ્વાધીનતાપૂર્વક ઉન્નતિ સાધન કરતા હતા. સમાજ, જીવન, પરિવાર અને રાષ્ટ્રથી સંબંધ રાખવાવાળી પોતાની સભ્યતાને બદલે તેઓ મોટાં મોટાં શીષ્ય અને કારભારનાં કામો કરતા હતા. સમ્ય, સહાનુજ્ઞા અને સમવાયની તેઓમાં ગોઠપ ન હતી. તેઓની સભ્યતા સાધારણતઃ ભોગપ્રદાતાના નિયંત્રિત નહોતી. લાગ અને મુક્તિની આકાંક્ષાદાર તે પરિ-ચાલિત થતી હતી.

આ વૈચિત્ર્યપ્રિયતાના પ્રભાવથી તેઓએ વ્યક્તિ વિષયક શિક્ષા પદ્ધતિમાં સ્થૂલ રૂપથી અસામર્થ્ય અને અસર્વોંગીણતાનું પ્રવર્તન કરી દીધું હતું. આ સ્વાધીનતા અને મુક્તિની આકાંક્ષા દ્વારા નિયંત્રિત બની તેઓ વિષયસંપત્તિને ધર્મજીવન અને પરિપૂર્ણ માનુષ્યતાના વિકાસનું કેવલ એક સાધન સમજતા હતા. આ રીતે સ્વાતન્ત્ર્ય-સ્વાધીનતા, મુક્તિ અને ચરમલક્ષ્ય સાધ-નની આકાંક્ષા જ તેઓને સ્થાપલ્ય, મંદિર પ્રતિષ્ઠા અને મૂર્તિ નિર્માણ કાર્યમાં પ્રજ્વલ કરતી હતી અને તેઓના શિષ્યનેપુણ્ય અને કારકાર્યની ઉન્નતિનું કારણ થતી હતી. ગમે તે શી-ષ્યનું કામ હોય તેને તેઓ કેવલ પોતાનો મનોભાવ પ્રકાશિત કરવા કરતા હતા. સ્થૂલ શરી-રના ઉત્કર્ષથી તેઓ મૂર્તિના સૌંદર્યનો ભોધ કરતા નહોતા. મૂર્તિની બનાવટથી બ્યારે અંત-

રના ઉચ્ચ ભાવ વ્યંજિત થતા હતા ત્યારે જ સીધી લોકો પોતાને કૃતાર્થ સમજતા હતા. આથી જ તેઓ હૃદયુષ્ટ અને સુંદર શરીરવાળા પહેલવાનોની મૂર્તિઓ સ્થાપિત ન કરી- આધ્યાત્મિક-ભાવગ્રંથજક ધ્યાનગ્રસ્ત યોગીઓની મૂર્તિઓ બનાવતા હતા અને તદ્દવારા દેવ- ત્વ અને મહા પ્રાણુતાનો પરિચય કરાવતા હતા. તેઓ અગ્નીમને સસીમમાં પૂરી રાખવાને, અસંભવિતતા અને સામાન્ય સ્પૃહ પદાર્થોની સહાયથી વિરાટ સત્તાનું ચિત્ર બતાવવું તેને ગાંડાપણું સમજતા હતા. તેથી તેઓ આકૃતિની સુંદર સદૃશતા અને સામંજસ્ય પર વિશેષ અનુરક્ત નહોતા. આ લોકોમાં મનુષ્યોની અનેક પ્રકારની અસંપૂર્ણતા, વિસદૃશતા અને અસામંજસ્યની અભ્યન્તર તેઓ અનાદ્યન્ત પરમ સત્યનો પ્રભાવ ઉપલબ્ધ કરતા હતા. તેથી જ બાહ્ય અને સ્પૃહ કદર્થતા અને અસુંદરતામાં પણ તેઓને સૌંદર્ય જણાતું હતું. તેઓ અસંપૂર્ણતામાં પણ સંપૂર્ણતા, અનંત્યમાં પણ અંત્ય અને વિરોધમાં પણ સંપત્તિ ઉપ- લબ્ધિ કરી શકતા હતા.

પ્રાચીન ભારતવાસીયોના સાહિત્યમાં પણ આ વિચિત્ર-સભ્યતાનાં અંગપ્રત્યંગો ચિત્રિત છે. પરિવારગત અને સમાજગત જીવનના આદર્શોએ પ્રાચીન ભારતના સાહિત્યમાં જેવો વિશા- સક્ષાબ પ્રાપ્ત કીધો છે તેવો અન્ય કોઈ પણ સાહિત્યમાં કીધો નથી. ભારતવર્ષના આચાર, વ્યવહાર, રીતિ, નીતિ, સાહિત્ય, કલા, શિલ્પ, વાણિજ્ય આદિ સર્વ વિષયમાં આ વાનનાં- પ્રમાણો છે કે વ્યક્તિત્વવિકાસ અને સ્વાતંત્ર્યોપલબ્ધિ જ વ્યક્તિનું ચરમ લક્ષ્ય છે અને તેજ તેની મુખી છે. આજ સત્ય ભારતની આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મભાવનું મૂળ છે. વ્યક્તિ પોતાના ચરમલક્ષ્યસાધનને માટે પરિવારને, સમાજને અને રાષ્ટ્રને જે અવસ્થામાં જેટલો અધિકાર દેતા હતા તેટલાથીજ તે લોકો સંતુષ્ટ હતા. આથીજ ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રીય વિશ્લેષે થયા છતાં પણ ભારતવાસીયોની સિદ્ધાપદ્ધતિ, ચિન્તાપદ્ધતિ અને સાધા- મણુ સભ્યતા પ્રવાહ પોતાના પારસ્પર્યની રક્ષા કરી રાખ્યાં, વિદ્ય બાધાઓને દૂર કરી રાખ્યાં અને જ્ઞાનંત્યની સાથેસાથેજ નવયુગોપયોગી નવજીવની શક્તિ પ્રકાશિત કરવામાં પણ સમર્થ થયા.

કલકત્તા
તા. ૩-૧-૧૨.

}

ચાંપરી વિહુલદાસ ઉદરી.

“ગુજરાતી કાવ્ય” વિષે મારા સ્વતંત્ર વિચારો.

(અંતુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૯ થી.)

(૨) દીકાકારો.

અધરા કાવ્ય ઉપર કહીદ નાનો આરોપ બહુ અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી વિવેચકોની બહુ જરૂર છે. વિવેચકો મહાસમર્થ કવિતા વિચારો પ્રકાશમાં લાવી, શું ખુબી છે તે જગતને દેખાડે તોજ કાવ્યનો ઉદાર થાય, નહીં કે નિન્દાવાળો ભાગ ગોતી ખાસકાવહીનો છુટથી ઉપયોગ કરવાથી. કેટલાક દીકાકારો માસીક તન્ત્રીઓ ઉગના કવિમાં રહેલું કાવ્યનું કંઈક ગૌરવ હોય છે તે જણાવતા નથી, કાંઈ પણ અવસોદનમાં લેતા નથી; પરન્તુ કાંઈ પણ દોષ દેખાય છે તો ખૂબ જૂઓ પાડી તેમને હથકા પાડી નાંખે છે; તેથી મુજ તો કાવ્યની અવદશા છે જ તેમાં આવા વર્તનો ઉમેરો કરે છે.

મારા મત પ્રમાણે જે દીકાકારોની ઝેટલી જ રૂજ છે કે વિદ્વાન અને સમર્થ કવિઓમાં શું ઉચ્ચ આશયો છે તે બહુ જ વિવેક છુટીથી દીઝરેન કરી બતાવવા જોઈએ તેથી કાવ્ય શું છે તે અમણુ જગતમાં જણવામાં આવશે, અને ધીમે ધીમે કાવ્ય શું છે તે ફનીયા આથી ઉપાડી જોતાં વાંચતાં અને વિચારતાં રીખશે. દીકાકારો એ હથકા કાવ્યો તરફ લક્ષ આપવું નહીં અને હાનીકારક હોય તો અવગણના કરવી પણ તેથી સાધારણ કાવ્ય જેમાં કાંઈક ગૌરવ હોય તે દબાઈ ન જાય તે ધ્યાનમાં રાખવું-કાવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ ભાગનું અથવા ભાવનાનું વિચેયન કરવું જોઈએ—નહીં કે દોષોનું પ્રયક્ષ કરી નિન્દા કર્યું જવી. આલું વક્ષણ દીકાકારોનું હોવું જોઈએ એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે અને આ વિચારને નીચેની વાતથી પોપણ મજે છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવું છું.

જેમ રંગ જૂમિ ઉપર ભારત સુનિ નાટ્યકારે કંઈ પણ દોષ ફરું છુ હોય એવા પાત્રનું નામ તથા વર્ણન તથા ચરિત્ર નાટકમાં લખ્યું કરવાની સંભ મના કરી છે તે એવા જ ઉદ્દેશથી કે ખરાબ ગુણવાળા પાત્રનું વર્ણન તથા ચરિત્ર પ્રેક્ષકો તથા વાચકોને બહુ હાનીકારક છે અને તેથી આધુનીક નાટકો વિરુદ્ધ વિદ્વાનોના મતો પડી સુખ્યા છે. તેથી હું મારો નમ્ર અભિપ્રાય રજુ કરું છું કે દીકાકારોએ કાવ્યના ઉચ્ચ આશયોનું પૂર્ણ વર્ણન તથા વિસ્તારપૂર્વક વિચેયન કરવું જોઈએ, અને નીન્દનીય ભાગને તથા દેવો જોઈએ-તેથી ઉચ્ચ કાવ્યને કહીદ છે એમ કહી લઈ દેવામાં આવે છે એમ થવા ન પામે. તેથીશરૂઆતની ફનીયાને દીકાકારો માર્ગદર્શક થઈ સારે માર્ગે ચલાવે છે અને કાવ્યની અભિવ્યક્તિ દેશને અનેક લાભો થાય છે-ગુજરાતી કાવ્યો ઉપર એવા કોઈ વિસ્તારપૂર્વક દીકાના અભ્યો નથી તે રોચની વાત છે-વખતે હોય છે તો નિન્દાઓ દેખા દે છે તે ધણી રોચની વાત છે. પરન્તુ અધરા રસીક કાવ્યોનું પ્રયક્ષણ સાધારણ માણસ સમજે તેવી રીતે કરી લેકોને

અનન્ય લાભ અપાયેશે જોવામાં આવતો નથી-આવી દીકાઓ થાય તો ખરા કાવ્યનો ઉદ્ધાર થશે.

(૩) રસમય ગંભીર અને અર્થગૌરવયુક્ત કાવ્યો અને તે ઉપર ક્લીષ્ટતાનો આરોપ.

રસાત્મક અને ભાવનાવાળાં કાવ્યો ક્લીષ્ટ છે એમ ગણાઈ નિન્દાય છે અને જન સમુદયથી વંચાતાં નથી તેથી જ દીકાકારોની જરૂર છે અને તેવા આરોપમાંથી જ દીકાકારો કાવ્યને બચાવી શકે છે, અને કાવ્યનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે.

જો બાલ અસંબદ્ધ હોય, વિચારો બંધ એસના ન હોય, શબ્દોના ઘણા વિચીત્ર અર્થ અને અનર્થ ઉપગત્યા હોય, અને એકાદ ગ્રન્થથી ઘણુંએ અધ્યહાર છે એવું સમજ લેવાનું હોય એવાં કાવ્યો તેજ ક્લીષ્ટ કાવ્યો અને આટલી જ ક્લીષ્ટ કાવ્યની વ્યાખ્યા છે.

યોગ્ય જ્ઞાનથી અથવા શુદ્ધિની ન્યુનતાથી, કુચ્છ ભાવના ન સમજાય, ગાંભીર્યના ગ્રહણ ન થાય, અને સમજતાં થમ પડે ત્યારે તે કાવ્ય ક્લીષ્ટ છે એમ ગણવું એ ઘણું ખેદાસ્પદ છે. જો કે વિકાસો રસમય છે, પરંતુ આ શબ્દો સાધારણ વર્ગ માટે છે.

અર્થાસંકારો વિનાનાં કાવ્ય ખાલી એખા કાદેશાં ફોતરાં જેવાં છે. અર્થાસંકારો જેવા કે ઉપમા, રૂપક, શ્લેષ. સજ્જારોપણ, ઉપેક્ષા, અન્યોક્તિ આદિ કાવ્યનાં આભૂષણ છે. તેમ જ શબ્દાસંકાર પણ છે. ભાવનાઓ ગંભીર, વિચારો સંગીન, અને હૃદયમાં સ્પર્શ કરે તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે.

જો સમજતાં વિચારતાં થમ પડે પણ તેને ક્લીષ્ટ ગણી ત્યજવાં ન જોઈએ. તેથી મારા મન પ્રમાણે તો રસાસંકાર યુક્ત, અર્થ ગૌરવયુક્ત રસીકભાવ અને કુચ્છ વિચારો યુક્ત અને મધુર શુદ્ધ શબ્દોથી વિભૂષીત તેજ સુંદર અને શ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે. તે અને અતિ પ્રીય છે અને તેજ કાવ્યનો હું પરમ ભક્ત છું.

આધુનીક દીકાકારોના લેખમાં અને ખાસ કરીને સુન્દરાનિ પત્રમાં “આણ બહું હવન પટાન્ત” એક વખત વાંચવામાં આવ્યું હતું તેમાં લખ્યું હતું કે કાદમ્બરીની ભાષા ઘણી ક્લીષ્ટ, શ્લેષ અર્થવાળી છે, તેથી તે ઉત્તરતી પંક્તીમાં મુકેલી મેં વાંચી હતી. તેમાં બહુ મથન કરી પુનઃ પુનઃ બંદરે કર્યું હતું કે શ્લેષાસંકારની ઉપત્તિ હલકા કવિને હાથે થાય છે અને તે કાવ્યને હલકી રચીનિમાં લાવી મુકે છે. “ભીત રચિર્દિ લોકઃ” એ ન્યાયે તે વિકાસનો મત તેમને દૃષ્ટ હશે પરંતુ મારો સ્વનત્ર અભિપ્રાય તેવા કાવ્યને ઉત્તમ માને છે-જેમ કે ‘રામકૃષ્ણ લોમવિશોમકાવ્ય’ સંસ્કૃતમાં છે. મહિમ્ન શિવ તથા કૃષ્ણ બન્નેને લાગુ પાડેલ છે તે પણ કવિની શુદ્ધિનું કાર્ય છે. એવાં કેટલાંક કાવ્યો સુન્દરાનિમાં છે ?

સૌંદર્ય, અને તદ્દન ખેંચત મનુષ્ય દુઃકાનદાર તમામ એવા હોદ્દા જે સમજે અને ધરી શકે ખુશી થાય એવાં કાવ્ય તે કાવ્ય નહીં; વાંચતાંવેત જ સમજાઈ જાય એવાં કાવ્ય હોય તો પછી નવીન શીખવાનું ક્યાંથી મળે ? બુદ્ધિની કસોટી થાય, અન્તર્ગત ભાવો સમજાતાં વિચારતાં, અને ક્ષણે ક્ષણે મનન કરતાં હૃદયમાં હૃદય પ્રવેશ પામી, મહા ભવ્ય આનન્દદાયક ધ્વની ઉત્પન્ન થાય, એવાં કાવ્યો તેજ કાવ્યો. જેમાં અર્થગૌરવ હોય અર્થાલંકારો હોય એવાં કાવ્યો તેજ કાવ્યો. મહા કવિ કવિદાસના કાવ્યમાં સ્થલે સ્થલે ઉપમાઓ જોવામાં આવે છે અને ભારવીનું અર્થગૌરવ પ્રસિદ્ધ છે. બ્યારે વિદ્વાનોએ અર્થાલંકારોના ખેદ બહુ કુશળતાથી વર્ણવ્યા છે, ત્યારે શું તે અલંકારો નકામા અને મિથ્યા જાણવા ? શ્રેષ્ઠાલંકારો આદિ અલંકારો ગોઠવવા એ બુદ્ધિનું કાર્ય છે, પ્રબંધો રચવા એ પણ બુદ્ધિની કસોટી છે, પરંતુ ઉચ્ચ અને હૃદયબેદક હૃદયમાં પ્રવેશ કરે તેવી ભાવનાઓ, મનુષ્યની પ્રતિભાને (passions) ડોમ્માવે તેવી કૃત્તૃચ્છરતિયુક્ત કાવ્ય તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે.

કેટલાક પાંચમો આખાં કાવ્ય ધીરેધીરે છે, ખીતકુંજ જોતાય નથી અને બ્યારે બ્યારે કાવ્ય સાથે ગય હોય છે ત્યારે ગય ગય વાંચી પચ ત્યજ દે છે આવો અન્યાય પધને થાય છે તેથી મારા જેવા કાવ્યના પ્રેમીને પારાવાર ખેદ થાય છે. કાવ્યમાં શું રહસ્ય તથા ગૌરવ છે ને જોવા વાચકોથી જરા પણ શ્રમ જોવાતો નથી તે ધણું શોચનીય છે.

અમરશતક તથા ગીતગોવિન્દ આપ્રતિના કાવ્યના નમુના છે, જેના એકે એક શ્લોક ઉપર એક એક પ્રબંધ રચાય એવું વિદ્વાન્ શ્રીકાકરજીએ ચુકતકંઠે કહેલ છે. તેવી પ્રતીના કાવ્યનો હું પૂર્ણ હીમાયતી છું. મંદન્ટ શબ્દોથી તેમાં કાવ્ય વિખૂંપીત હોય અને ભાવનાઓ હૃદયને બેઠે તેથી હોય તેને કોઈ ક્ષીપ્ર કાવ્ય કહેશે તો ને નરહ હું મારું અબ્જ ગમેા જાહેર દઈ છું.

ને કે વિજ્ઞાનના જ્ઞેરથી આજ કાવ્યને ક્યાંય યોગ્ય સ્થાન મળતું નથી, ક્યાંય રંચાતાં નથી, અને જવજે જ તેનો આદર થાય છે. બુદ્ધિપ્રકાર જેવા વર્ણોદ્ધ ધુરંધર માસીક પત્રો પણ તેવા કાવ્યથી બીઠે છે અને કહે છે કે પાંચઝોને શ્રમ પડે અને ન સમજવાથી કંટાળો થાય, મોટે જોમ બને તેમ એકાદ હલકા બહુ સરળ અત્રે બે ત્રણ શબ્દ સમૂહ ભેગા કરેલાને કાવ્ય હોયી મારી પ્રથમ પાને એ ત્રણ લીટીમાં પ્રથમ ખુરસી આપી કૃતકૃત્ય માને છે અને બને ત્યાં સુધી કવિતા દાખલ નહીં જ કરવા અને ગદ્ય મળે તોજ લેવા આગ્રહ જાહેર કરે છે એ વાતથી સહૃદય કાવ્યના પ્રેમીજનને પારાવાર ખેદ થયા વિના રહેશે નહીં.—

શ્રીયુત્ત ગોવર્ધનરામભાઈનું “સ્નેહમુદ્રા” કાવ્ય પણ કોઈકે જ વાંચતું હશે. તે ક્ષીપ્ર અરસિકને લાગશે પરંતુ તેના અંતર્ગત ભાવો વિચારતાં ઠેવું મસ્ત અને રસિક કાવ્ય છે તે રસિક જનો જાણી શકશે. રા. રા. ન્હાનાલાલ દયપતરામ કવિનાં વસન્તોત્સવ આદિ કાવ્યો પણ ઉચ્ચ ભાવતામય રસથી છલકાઈ જતાં આદર્શ કાવ્ય છે અને તેના જેવા

શુર્ગરગિરામાં રસવાહી અને રસોત્પાદક કવિ યોગ જ થયા છે અને યોગ જ થશે.* પરંતુ તેમનાં કાવ્ય પ્રત્યે આપણા શુભરાતનો અરસીક લોક સમુદાય સામું જોતો નથી વાંચતોય નથી-કારણ કે ઉપરોક્ત હોય પ્રથમથી દાખત કર્યો હતો. રા. રા. મણીલાલ છબાશમ બદ્દે આવી જ પ્રતિનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો રચેલાં છે જે પણ ખુલાખાં, પડેલાં છે. તેમના રચેલા ઋતુવર્ણનમાં તે લાલીત્ય બેહેરો રહ્યું છે, અને કોઈક શુર્ગર રસિક તેના અમુલ્ય રસનું પાન કરે છે-સ્વ. બીમરાવનું 'પૃથુરાજરાસો' પણ રસીક કાવ્ય છે. આવાં, રસીક કાવ્ય છે. આવા, રસથી નીર્મરતાં કાવ્યોનો હું પરમ ભક્ત છું-છેવટે આ ઉપરથી હું માત્ર એટલું જ જણાવવા રજા લઉં છું કે વક્ષ્ય જેવા સ્વતંત્ર હૃદયના બેપરવાઈ ગમે તે સુખ દુઃખ મળે તેની દરકાર નહીં રાખનારા, પોતાના કાવ્યને ઉત્કૃષ્ટ માની મસ્ત બની કોલનારા, પોતાના જ કાવ્યમાં મોક્ષનું સુખ અનુભવે છે; અર્થગૌરવ, રસાલંકાર, અને ઉગ્ર ઉગ્ર હૃદયમાં પ્રવેશે તેથી ભાવનાવાળાં કાવ્યો જે કૃતમ મધુર મુદ્દોથી વિભૂષીત હોય અને વાચકને નવીન જ્ઞાન તથા આનન્દ આપે તે જ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય છે અને તેવા કાવ્યોનું ખરૂં તત્ત્વ સામાન્ય જનોમાં જેમ અને તેમ જાણમાં લાવવાનું કામ રસત ટીકાકારોનું છે તેથી ગિરાનો ઉદ્ધાર થશે, અયોગ્ય આરોપો આવતાં અટકશે અને સત્યપ્રકાશમાં આવશે. આ મારો પોતાનો સ્વનન્ત્ર અભિપ્રાય છે. અન્યના વિચારો જુદા હોય તે વિશે અત્ર લક્ષ્ય આપ્યું નથી કારણ કે તે સ્થિતિસ્થર નિર્મલ્યન કરતાં ક્ષેપ મોટો થઈ જાય માટે આટલેથી મારા કંઈક વિચારોનું નિરૂપણ કરી હું વિરામું છું.

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

વૌદ્ધ ધર્મિય રામાયણ.

તેમનું મથાળું વાંચીને ઘણા વાચકોને અત્યંત આશ્ચર્યકારક લાગવાનો સંભવ છે અને સંપૂર્ણ લેખ વાંચ્યા પછી તો અધિક આશ્ચર્ય લાગશે તેમાં કાંઈ સંશય નથી જ. "બૌદ્ધ ધર્મીય રામાયણ છે શું? હોય તો તે આપણા રામાયણ પ્રમાણે છે કિંવા તેમાં કાંઈ ભેદ છે શું? ક્યાંક વિચાર હરેક મનુષ્યના મનમાં આવે તે સ્વાભાવિક જ છે. બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો મૂળ પાલી બાષામાં છે-તેમાં 'જાતક' નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. આ જાતકોની સંખ્યા ૫૫૦ ની છે. પ્રત્યેક જાતકમાં બ્રમવાન પુરુષના પૂર્વ જન્મના ચરિત્રનું વર્ણન કરેલું છે.

* તેમણે હૃદયસ્થાને કોરાળું મુકી નહીં મઘ તેમ નહીં પદ્ય એવી વર્ણનકર રીતિ અપભ્રંશ કરી પણ તેમાં તેઓ ફક્તીજૂત થયા નથી. તેમનું હૃદય જ ધીમે ધીમે કમુદ્ધ કરતું ગયું છે કે હૃદયસ્થા અને અંતરના રાત્ર તેજ કાવ્યનાં આશ્રુપાણ છે અને તેથી હવેની તેમની રચનામાં ઘણી પંક્તિઓ હૃદયબદ્ધ દેખા દે છે. તેથી તેમની બધાં જ નેઓથી મુખારવાનું કાંઈ ચોક્કસ તથા સાઈ છે એમ સીધું થાય છે.

આપેશે છે. તે અત્રે જ્યો ને તેવો ઉતારવામાં આવે છે—પ્રાચ્યો તે વાગી કષ્પના કરવી હોય તે કરી લેવાને સ્વતંત્ર છે.

આપણા રામાયણના ઉત્પાદન માટે જોમ ગૌઆલંકુ અને દેવતાઓનું દુઃખ કારણે જૂત છે તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધીય ‘દશરથ જાતક’ ઉત્પત્તિ થવા માટે એક વિષય કારણજૂત છે. તે પ્રથમ જણાવવો જોઈએ.

કોઈ એક પ્રસંગે એક બૌદ્ધ પિતૃવિશેષે દુષ્પિત યદને ચિત્તશાંતિ માટે દેવ પાસે આવ્યો ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે નીચેની વાર્તાકથા તેને ઉપદેશ કર્યો અને તેની હૃદયવ્યથા દૂર કરી.

દશરથ જાતક.

પ્રાચીનકાળમાં વારાણસી (કાશી) માં દશરથ નામનો એક પ્રબળ પરાક્રમી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પોતાની પ્રજાનું ન્યાય અને પ્રીતિથી પાલન કરતો હતો. તેને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંની પટરાણીને બે પુત્ર અને એક કન્યા એમ ત્રણ સંતાન હતાં. વડીલ પુત્રનું નામ રામ, બીજાનું નામ લક્ષ્મણ, અને કન્યાનું નામ સીતા હતું. કેટલાક કાળ પછી પટરાણી પરસોઠવાસી યદ્ય અને તેના શોકને લીધે રાજા અતિ વિહ્વલ થયો. મંત્રી મંડળે તેનું શાંતવન કરીને તેને પુનઃ લક્ષ કરવાની વિનંતી કરી—રાજાએ પણ પરિસ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીને શોક મૂકી દીધો અને એક ‘સુંદર કન્યા સાથે લક્ષ કરીને તેને પટરાણી બતાવી. તેના પેટે તેને એક ભરત નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તે પુત્રનું સુંદર મુખ જોઈને રાજા એટલો બધો આનંદિત થઈ ગયો કે તેણે રાણીને ‘વર’ માગવાને કહ્યું. રાણીને રાજાની આટલી બધી કૃપા જોઈને આનંદ તો થયો પણ તે પ્રસંગે તે કંઈ પણ બોલી નહિ.

પુત્ર ભરત આક વરસનો થયો ત્યારે તેની માતાએ (પટરાણીએ) રાજાને કહ્યું “આપે મારી ગમે તેવી ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને વરદાન આપેલું છે તે આજે પૂર્ણ કરો.”

રાજાએ આનંદથી તેની અભિલાષા જાણવા ઈચ્છી.

રાણીએ ઉત્તર આપ્યો “મહારાજા! મારા પુત્ર ભરતને રાજ્યાભિષેક કરો.”

તેનું આ અન્યાયી બાપણ સાંભળીને રાજાને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો—તેંબોલ્યો “પાપિણી, મારા પ્રથમના બે પુત્રો જીવતા છતાં, તેમનો નાશ કરીને તું આવી ઈચ્છા રાખે છે?” રાજાનું આ ક્રોધાચુક્ત બાપણ સાંભળતાં જ રાણી બચલીત થઈ ગઈ અને તરત ત્યાંથી ચાલી ગઈ; પણ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા કંઈ તેણે છોડી નહિ. કેટલાક દિવસ પછી તેણે ફરીથી રાજાને તેજ પ્રાર્થના કરી.

રાજાએ મનમાં વિચાર કર્યો ‘સ્ત્રીની જાન કૃત્રિમ’ આ (રાણી) મારા પુત્રોનો નાશ

કરીને પોતાની ઈચ્છા તમ કરવાને પણ ચૂકશે નહિ, એમ વિચાર કરીને તેણે તેની વિનંતી માન્ય કરી. પછી રામલક્ષ્મણને પોતાની પાસે બોલાવીને તેણે કહ્યું “ બહાણ પુત્રો ! આ ઠેકાણે રહેતાં તમને કાંઈ સંકટ આવી પડવાનો સંભવ છે, માટે મારા મૃત્યુ પર્વત તમે કોઈ એકાદ નગરમાં અગર અરણ્યમાં રહીને કાળ ગાળો. મારા મૃત્યુ પછી તમે આવીને સિંહાસનારૂઢ થજો. ” પછી તેણે જ્યોતિષીઓને બોલાવોને “ પોતાનું આયુષ્ય કેટલું છે ? ” એ જોવાને પ્રાર્થના કરી. જ્યોતિષીઓએ રાગ્ધનું આયુષ્ય બીજાં બાર વર્ષનું છે એમ જણાવ્યું. રાગ્ધે રામલક્ષ્મણને બાર વર્ષ પાછા ફરવાનું જણાવી વનમાં જવાની આજ્ઞા આપી—રામ લક્ષ્મણ પણ પિતા અરણ્ય વંદન કરીને સજ્જ નેત્રે વનમાં જવાને નિકળી પછા રાજકુમારી સીતા પણ પિતાની આજ્ઞા લઈને પોતાના બન્ને બંધુ સાથે વનમાં આવી ગઈ. આ ત્રણે બાંધુઓ દિમાલય પર્વત પર જઈ પશુકુટ્ટી બાંધીને રહેવા લાગ્યાં.

આ દશીક્રાંતને નવ વર્ષ થયાં ન થયાં તેટલામાં રાગ્ધ દશરથ પુત્ર શોકથી વિકૃત થઈને મૃત્યુ પામ્યા. બરત પિતાની અંત્યેષ્ટી ક્રિયા કરીને સિંહાસન મેળવવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો. પણ મંત્રી વર્ગે રામ લક્ષ્મણ હયાત છતાં સિંહાસનારૂઢ થવાને માટે તેને સાદ ના પાડી; એટલે તેણે તે નાદ છોડી દીધો. અને પુષ્કળ સૈન્ય લઈને રામનો શોધ કરવા માટે વનમાં આવી નિકળ્યો. તેને દિમાલય પર્વતના અરણ્યમાં એક પશુકુટ્ટીમાં રામ શાંતચિત્તે બેઠા જણાયા. બરતે બ્રહ્મપુરઃસર રામને નમસ્કાર કરીને પિતાના મૃત્યુની દશીક્રાંત જણાવી. લક્ષ્મણ અને સીતા તે સમયે ત્યાં નહોતાં. રામે તે દુઃખદ વાતાં શાંત ચિત્તે સાંભળી—નેજે તે માટે દિવિત માત્ર શોક કયોં નહિ. એટલામાં લક્ષ્મણ અને સીતા બન્ને જાગુ કંદ મળે લઈને આવી પહોંચ્યાં. મહાત્મા રામે જાણ્યું કે પિતાના મૃત્યુની વાત જાણીને આ બન્નેને ધણે બેઠે થશે માટે તેમણે કમે કમે તેમને ઉપદેશ આપીને તે દુઃખદ વાતાં જણાવી. છતાં પણ તે બન્નેને ઘણું દુઃખ થયું. રામ માત્ર તદન શાંતાગત હતા એથી બરતે તેમને શોક ન કરવાનું કારણ પૂછ્યું.

રામે પ્રત્યુત્તર આપ્યો—“ આ સંસારમાં તરણુ ટક, જ્ઞાની અજ્ઞાની, ધનવાન દરિદ્રી, સર્વ મૃત્યુને આધિન છે. જે પ્રભાણે પડવરણ જશ પરથી ક્યારે ગરી પડશે તેનો નિયમ નથી તેજ પ્રભાણે સંસારનાં મનુષ્ય ક્યારે મૃત્યુ મુખે પડશે તેનો પણ કાંઈ નિયમ નથી. હું અજ્ઞાન

હું રામે આ ઉપદેશ આપ્યો તેના મળ શ્લોક પાલી બાયામાં નીચે પ્રમાણે છે.

પદરા સદિ શુદ્ધ સદ્ વચ્ચે સ પંદિત ।

અક્ર સદ્વ દારિલ સ સન્ધિ મામ્સુ પરાયણ ॥

ફલનમ્ ઇવ પદ્મ નનમ્ પપાતન્ મયમ્ ।

શ્વમ્ યાતાનમ્ મસ્સાનમ્ નિસ્સમ્ મરણેતો મયમ્ ॥

મનુષ્યોએ બદલ વ્યર્થ શોક કરે છે. મનુષ્ય જે પ્રમાણે એકાએક સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે તેજ પ્રમાણે તે એકાએક નહ પણ યષ્ઠિ જાય છે. આ જગતમાં પ્રત્યેક વસ્તુ ક્ષણ બંધુર છે. તે બદલ મિથ્યા શોક કરવો એ જ્ઞાનીમાણુએ ચોખ્ખું નથી. ”

રામના મુખમાંથી આ ઉપદેશ સાંભળતાં જ સર્વનાં મન શાંત થયાં. પછી જરૂરે રામને વારાણસી (કાશી) તરફ આવવા માટે વિનંતી કરી.

રામે ઉત્તર આપ્યો “ જરૂર પિતાએ મને બાર વર્ષ પછી વારાણસીમાં આવવાની આજ્ઞા કરી છે—એ વાતને હજી ત્રણ વર્ષનો અવકાશ છે. જે દાલ હું આવું તો પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ થાય. માટે આ વખતે તું લક્ષ્મણ અને સીતાને લઈને જ—એ આ મારી પાટુકા સિંહાસન પર મૂકીને રાજ કારબાર ચલાવજે. ત્રણ વર્ષ પછી તો હું આવીશ જ. ”

રામની આજ્ઞા પ્રમાણે જરૂર, લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે પાછો દુર્યો અને ત્યાં પ્રતિ-નિધી રૂપે રાજ ચલાવવા લાગ્યો.

ત્રણ વર્ષ પછી રામ વારાણસીમાં આવ્યા અને સીતાની સાથે લગ્ન કરીને (વાચક ! સીતા રામની બહેન છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખે જ.) રાજ્યાશ્રમ થયા. પ્રજાએ અને મંત્રી વર્ગે આ નૂતન જોડાને રાજ્યાભિષેક કર્યો !

આવા રામ રાજ ૧૬૦૦૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી પરલોકવાસી થયા !

વાંચક જન ! જોયું કે બૌદ્ધધર્મિય રામાયણ ! ક્યાં આદિ કવિ વલ્કિમકીનું મનોરંગક ઉપદેશ પૂર્ણ રામાયણ અને ક્યાં ઉપર જાણાયેલી અશ્લીલ કર્મ ક્યાં ?*

૯-૫-૧૨.
રીચીશ્વર-અમદાવાદ. }

પરિખ મણીલાલ કેશવલાલ.

॥ સુખી જીવન—તેનો શામાં સમાવેશ થાય છે ॥

(૧.)

એક સુખી જીવનના ધંધા કરતાં આ દુનિયામાં એવું બીજું કંઈક ભાગ્યેજ છે કે જે વિશે વધારેમાં વધારે વાતચીત કરવામાં આવતી હોય અને ઓછામાં ઓછું સમજવામાં આવતું હોય. દરેક માનવિનાં ઈચ્છા અને ઉદ્દેશ પણ આવા પ્રકારનાં જ હોય છે, છતાં એ હક્કરોમાંથી એકને પણ ખબર નથી કે આવા સુખનો શામાં સમાવેશ થાય છે. આમ છતાંએ આપણે આપણું જીવન એક પ્રકારની આંધળીયાં ભરેલી અને આતુર શોધમાં જ ગાળીએ છીએ; એકાદ ખોટા માર્ગ આપણે જેમ જેમ વધારે ઉતાવળા બનીએ છીએ તેમ તેમ આપણે આપણી મુસાફરીના અંતિમ સ્થાનથી વધારે ને વધારે દૂર ચતા જઈએ છીએ. તેટલા માટે આપણે પ્રથમ શાની શોધ ચલાવીએ છીએ એ વિશે વિચાર કરવાનો છે; તે મેળવવાનો ટૂંકો ને ટૂંક માર્ગ કયો છે, એ શોધી કાઢવાની આપણી અન્ય ફરજ છે. જો આપણે ખરા હોદ્દાનું તો આપણે દરરોજ કેટલા સુધરતા જઈએ છીએ, એ સમજાવું જોઈ; પરંતુ જો આપણે ગમે તો “બુમોને” અથવા વિભાગમાંથી લોકના માર્ગને અનુસરીએ તો આપણે અવળા દોરાવાની આશા રાખવી જોઈએ; અને આપણા દિવસો પણ ભટકવામાં અને ભૂસોમાં પૂરા ચતા જોવામાં આવશે. તેથી આપણે આપણી સાથે માર્ગમાં એક કુશળ ભોમીઓ રાખવો અતિ અગત્યનો છે. બીજી મુસાફરીઓમાં રાતનામોંથી જ આપણા જવાના સ્થાને જઈ રાકાય છે તેમ આમાં બની રાકતું નથી; બીજી મુસાફરીઓમાં તો માનવિ માર્ગ ભૂલ્યું હોય તો ત્યાંના વાસિઓ તેને ફરીથી સીધે માર્ગે ચલાવે છે તેમ પણ આ મુસાફરીમાં યદ્ય રાકતું નથી; આથી ઉલટી રીતે આ મુસાફરીનો ધડાપટ્ટો માર્ગ અન્યંત ભયંકર હોય છે અને લોકો પણ આપણને મદદ કરવાને બદલે અવળે માર્ગે દોરી જાય છે. તેટલા માટે આપણે ઘેટાંની માફક અનુસરવાની જરૂર નથી, પરંતુ બીજાં માનવિઓની રૂઢિ રીત રીવાજો, ફેરોનાના અનુકરણને બદલે શુદ્ધિવડે આપણે આપણી જાતનું નિયમન કરવાનું છે. એક ભાગી છૂટતા લોકરમાં બને છે તેમ આપણા માનવ જીવનમાં પણ બને છે—એક જણ પ્રથમ ઠોકર ખાય છે અને પછી બીજો તેના ઉપર ગળે છે. આ પ્રમાણે તેઓ એક બીજાનાં ગળાં ઉપર ગળાં જાય છે, આખરે આખું રણક્ષેત્ર આ પ્રમાણે ગળેલાઓના એક મોટા દગલા સમાન બની જાય છે. આમાં તોફાનનો સમાવેશ એટલામાં થાય છે, કે આપણે બીજાનાં દંડાંને જોઈને વિનાશ પામીએ છીએ. પરંતુ જો આપણે આપણી જાતે સાધારણ લોકથી માત્ર છૂટા પડી જઈએ તેમાં જ આપણા મુંબંનો સમાવેશ થાય છે; કારણ કે એક સુખી જીવનના પ્રશ્નનું નિરાકરણ મત લેઈને ફરી રાકતું નથી. ઉત્તમ ઉત્તમ બાબતો જ ઘણા લોકોને ગમતી આવે એવા સુખી પ્રકારે માનવ જીવનના બનાવોને ગોઠવવામાં આવ્યા નથી. એવી એક દલીલ છે, કે જ્યારે સાધારણ લોક સમૂહ ખુશીમાં આવી જઈને ટેકા આપતો હોય ત્યારે કારણ ખરાબ હોય છે. સાધારણ લોક સમૂહને વિવેક સહિત નિરાકરણ કરતાં માની લેવાની માન્ય ઘણી સહેલી લાગે છે,

જે દરજ્જાનું બનવું આવતું હોય તેથી સંતોષ માનનારો હોય છે, તે સાઈ હશે વા નહિ, એ વિષે કોઈ કાંઈ તપાસ કરતો નથી; સાધારણ લોક સમૂહ એટલે પ્રતિષ્ઠિત તેમજ શા-લકા તૂટવા જોડાવાનાઓને સચવાતો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે; કારણ કે હું તેમની આંખવંડ પરિક્ષા કરતો નથી, પરંતુ આવી પરિક્ષા કરવાનું મારી પાસે એક ઉત્તમ પ્રદારનું બરેબરા માનરૂપી સાધન છે; આત્માને જ આત્માનું શ્રેય શોધી લેવા દો. દુનિયાંદારીનું સુખ, મને સારી રીતે ખબર છે, કે મજાનું બામાલી નાખે છે; પરંતુ જો કોઈ કાંઈ એકાદ માનવિનું બાન આમાંથી કેંકાણે આવે છે તો તે કશું કરશે, કે જે જે તેણે કર્યું છે તે ન કરેલું થઈ જાય એવી તેની ઈચ્છા છે; જે જે પદાર્થો માટે તે હાથ હાથ કર્યા કરતો હતો તેના કરતાં જે જે પદાર્થો માટે તે બધું રાખતો હતો તે ઉત્તમ પ્રદારના હતા.

અર્થ સુખ.

માનસિક વ્યાકુલતામાંથી છૂટા બનવું, પણ અને માનવો પ્રત્યેના આપણા ધર્મ સમ-જવા, ભાવિ ઉપર કોઈ પ્રકારનો આતુરતાભર્યો આધાર રાખ્યા વિના વર્તમાનનો ઉપભોગ, આશાઓ અથવા નિરાશાઓમાંનાં એકેથી પણ આપણી જાતે આનંદ ના માનતાં, પરિપૂર્ણ રીતે જોઈએ તેટલું જે આપણી પાસે છે તેથી સંતોષ રાખવો એમાં પણ સુખનો સમા-વેશ થાય છે; કારણ કે જે આવા પ્રકારનું ઇવન માણે છે તેને કરાની નજર રહેતી નથી. માનવ જાતનાં મોટામાં મોટાં સુખ સાધનોનો આપણા અંતરમાં સમાવેશ થાય છે તથા આપણાથી મેળવી શકાય એવાં હોય છે; પરંતુ આપણે આપણાં ચક્ષુઓ બંધ કરીને, અં-ધારામાં બટકતા લોકની પેઠે આપણે જે ચીજને સોધતા હોઈએ છીએ તેને શોધ્યા વિના જ તેનો ત્યાગ કરી જઈએ છીએ. ભાગ્યદેવીની કોઈ પણ પ્રકારની દશાથી આશા અથવા નિરાશાભરી ના બનતી મનની એક અચૂક સમાન દશાનું નામ શાંતિ છે. કરાથી પણ તેને ઓછી કરી શકાતી નથી, કારણ કે એ તો માનવ પરિપૂર્ણતાની દશા છે, આપણાથી જેટલા ઉંચે ચડી શકાય તેટલે ઉંચે ને આપણને કંઈ જાય છે તથા દરેક માનવને પોતપોતાનો આધાર લેતો બતાવે છે; આથી ઉલટી રીતે જે કોઈ બીજા કરાના આધારવાળો બને છે તેનું પતન થાય છે. જે યથાર્થ નિરાકરણ કરી શકે છે તથા તે પ્રમાણે ખંતથી વર્તે છે તે એક પ્રકારની નિત્ય શાંતિ ભોગવી શકે છે. તે જાતનાનો એક સત્ય ચિતાર જોઈ શકે છે; તેને પોતાનાં સર્વ કાર્યોમાં એક પ્રકારનાં નિયમ અને માપ જણાઈ આવે છે; તેની પ્રકૃતિમાં એક પ્રકારની પરોપકારી વૃત્તિ જણાઈ આવે છે; તે પો-તાનું ઇવન શુદ્ધિ અનુસાર માણે છે અને પોતાને માટે પ્રેમ અને આદરભાવ ઉપજાવે છે. એક નિશ્ચય ભરેલી અને અડગ નિરાકરણ શુદ્ધિ વિના બાકીનું બધુંએ માત્ર દેરકાર સમાન છે. આપણને ગમે તો આકર્ષતી અથવા બધું પમાડતી બાબતોને તાબે કર્યા પછી અવસ્થ કરીને મનમાં સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિના ભાવનો ઉદય થઈ આવે છે; આ દશામાં દરેકજાના દુનિયાંદારીના આનંદોને બદલે (ઉત્તમોત્તમ પ્રકારે પણ આવા આનંદો નકામા અને નુક-શાનકારક બને છે) આપણામાં ખાતરી ભરેલો ઉત્તમ પ્રકારનો આનંદ ઉભરાતો હશે અને મન પણ નિરંતરની સુખ શાંતિમાં મહાવનું હશે. એક સુખી માનવિ બનાવવા માટે એક શાંતિભર્યા આરાગ્ય મનની નજર છે; સર્વે દશાઓમાં એક પ્રકારની દરતાની ભાવના

પ્રવર્તવાની જરૂર છે; દુઃખની લાગણી થયા વિના આ દુનિયાની બાળતોની એક પ્રકારે સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા છે; ભાગ્યદેવીની બક્ષિસો માટે એટલી બધી બેદરકારીની જરૂર છે, કે તેમના સાથે અથવા તેમના વિના પણ આપણે સંતોષમાં વસી શકીએ એમ થવાની જરૂર છે; કકળાટ, તેમજ તકરાર, તેમજ આલસ, તેમજ ભય એમાંનાં એકેની પણ જરૂર નથી, કારણ કે એમનાવડે જ ચાનવ જીવનમાં કશું ઉપજી આવે છે. જે ભયમાં વસે છે તે સેવા પરાયણ બને છે, એક ડાહ્યા માનવિતો આનંદ જરા પણ ગરબાટ વિના દૃઢ ટકી રહે છે. સર્વ સ્થળોમાં, સર્વ સમયોએ, સર્વ દશાઓમાં તેના વિચારો આનંદી અને શાંત હોય છે. જે પોતાની જાતને વારાફરતી સુખ અને શોકની લાગણીઓને તાળે કહે છે તે કેટલી બધી ભયંકર અને દુઃખકારક મૂલામીમાં સપડાય છે? પ્રમાણિક મોજશોખના નિયમસર ઉપભોગમાં અથવા બુદ્ધિ ભરી આરાઓની સાદી મનોરથ સંપ્રિયોમાં એક બાધ રૂપે માત્ર આમ કહેવું નથી. આથી ઉચ્ચતી રીતે માનવિ હમેશાં ખુશ મિત્રજનમાં રહે એવી મારી ઇચ્છા છે, માત્ર શરત એટલી કે તેનો ઉદ્ધવ તેમનાં અંતરમાંથી થવો જોઈએ તેમ જ તેમનાં હૃદય તેથી ભરપૂર બનવાં જોઈએ. ખીજા આનંદો માલ વિનાના છે; તેમનાવડે કદાચ દુઃખી બવાનો દેખાવ દૂર થશે પરંતુ તેમનાવડે હૃદયમાં ભરતી થતી નથી, તેના ઉપર અસર થતી નથી. એક પ્રકારની શાંત અને ગંભીર ગતિ સમાન ખરેખરો આનંદ છે અને જેઓ હાસ્યને આનંદ રૂપ માને છે તેઓ કમભાગ્યે મોટી ભૂલ કરે છે. તેનું સ્થાન અંતરમાં આવેલું છે અને પોતાના પાદતળે ભાગ્યદેવીને કચરતાર બહાદુર માનવિના નિશ્ચય આનંદના જેવો અન્ય કોઈ પણ આનંદ નથી; જેઓ મરણના સન્મુખ થઈને બાથ ભીડી શકે એવા અને તેને આવકાર આપી શકે એવા છે; જે દારિદ્રને માટે પોતાનું દ્વાર ખુલ્લું રાખીને પોતાની તૃષ્ણાઓને કાકુમાં રાખે એવા છે, આવાં માનવિઓને પરમાત્માએ આખર આનંદના ઉપભોગમાં સ્થાપ્યાં છે; સામાન્ય લોકના આનંદ, આધાર વિનાના, અશ્વ કાળ દેકે એવા, ઉપરચોટીયા હોય છે; પરંતુ ખીજા પ્રકારના લોકના આનંદ દૃઢ અને અમર પ્રકારના હોય છે. જેમ દેહ જતને જ એક મહાન પદાર્થ કરતાં એક જરૂરના પદાર્થરૂપે વધારે છે તેમ તેનાં મુખે પણ દાણિક અને નકામા જેવો છે; આની સરખામણીમાં શાંતિભર્યાં અંતરાત્મા, પ્રમાણિક વિચારો, સદાચારી આચારો અને આકર્ષિત બનાવો માટે બેદરકારી, એ અંત, અંતેય અને માપ વિનાના આનંદો સમાન છે.

॥ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ ॥

(અનુવંધાન, પૃષ્ઠ ૧૪ થી.)

યોગ સમય પછી સ્વામીએ કહ્યું, “ શીંગી, આપણા દેશ માટે એટલી બધી બાબતો કંઘાની બાધી રહી જાય છે, કે તમારા અને મારા જેવા હજારોની જરૂર છે. ફક્ત વાતો કરવાથી શું વળવાનું છે ? જુઓ, દેશ દેટલી બધી દુઃખદ દશામાં આવી પડ્યો છે; હવે તો કંઈક કરો ! આપણાં નાનાં બાલકોને સારી રીતે ઉપયોગનું થઈ પડે એવું એક પણ્ય પુરતક આપણે ઉપસ્થતી શક્યા નથી.

પ્રશ્ન—એમ શા માટે કહે છે ? બાળકો માટે ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે આટલાં બધાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

આટલું નું બોલી રહ્યા કે તૂર્ત જ તેઓ દસી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા,

ઇશ્વર નિરાકાર ચૈતન્ય સ્વરૂપ—ઇશ્વર નિરાકાર અને ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે.

દુબલ અતિ સુયોગદાલક—દુગ્ધ સાથે અને જુદિયાળી છોકરી છે.

ઇત્યાદિ પ્રકારે બોલવું ચાકી શકશે નહિ. આપણે રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદો ઇત્યાદિમાંથી નાની નાની વાર્તાઓ લઈને ઘણી સાદી અને સહેલી બોધામાં બંગાળીમાં તેમજ અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો યોજવાં જોઈએ; આપણાં નાનાં બાલકોને આવાં પુસ્તક વાંચવા આપવાનાં છે.

આ સમયે આગરે અગીઆર વાગ્યા હતા. આગમ એકદમ વાદળાંવાળું બની ગયું અને થોડો પવન વાવા લાગ્યો. વર્ષાદ આવવાનો જોઈને સ્વામીજી ધણોજ આનંદ પામતા હતા. “ સાલ બાઈ શીંગી, આપણે બંગાળના કીનારા ઉપર આમ તેમ ફરીએ. અમે આ પ્રમાણે ફરવા લાગ્યા; તેમણે કાલિદાસના મેઘદૂતમાંથી શ્લોક ઉપર શ્લોક બોલવા માંડ્યા પરંતુ આ બધો સમય તેમના મનમાં અંતરમાં વહતો વિચાર પ્રવાહ હિંદના કલ્યાણ માટેનો હતો. તેઓ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યા, “ જુઓ, બાઈ શીંગી તમે એક બાબત કરી શકશો ? તમે યોગાક સમય માટે આપણાં બાલકોનાં લઘુ ચર્તા અટકાવી શકશો ?

જે કહ્યું, “ બહે, મહારાજ ! ત્યાં બાળુઓ લઈને સસ્તાં બનાવવાને સર્વ પ્રકારના પ્રયત્ન એક પાસા સજાવી રહ્યા છે ત્યાં આપણાથી એવી બાબતનો વિચાર પણ શી રીતે કરી શકાય.”

સ્વામીજી—આ બાબત વિષે તમારા મનમાંને તસ્દી આપશે નહિ; સમયની બરતિને

કોણ અટકાવી શકનાર છે ! આપી સર્વ પ્રકારની હીલચાલોનો અંત નકામા શબ્દાર્થમાં આવશે—જો બધું થઈ શકે તે આટલું જ થશે. જેમ જેમ લખો મોંઘાં ખૂનતાં જાય તેમ તેમ દેશને મારે કલ્યાણકારક છે. પરિસ્થાનો પચ્ચાર કરી જવાની અને ચડપોચડપ લમ કરી નાખવાની કેટલી બધી ધોંધમ મચી રહે છે ! એમ લાગી આવે છે કે કોઈ પુણ્ય પાસ થયા વિનાનો અને કુંવારો રહેશે નહિ, પરંતુ બીજો વર્ગ એની એજ દશા ફરીથી ઉપરિચય થઈ આવે છે !

ચોડીકવાર શાંત રહીને રવામીકાએ ફરીથી ચક્ષુઓ, “ જો મને લમમાં જોડાયા વિનાના યોદ્ધા કેન્દ્રિયજેટા મળે તો હું તેમને જવાન પદોચ્ચારવાની મહેનત કરૂં, ત્યાં આગળ તેમની પાંત્રિક કેમવળી મારે જોઈવળુ કરૂં; આથી આવા શોક પાછા આવે ત્યારે તેમના જ્ઞાનનો દિન્દને શ્રેષ્ઠ સાબ આપી શકે; જો આમ બને તો કેવું સારૂ થાય. ”

પ્રશ્ન—મહારાજ ! આપણે ઈંગ્લેન્ડ કરતાં જવાન જવાની બાબત શા મારે શ્રેષ્ઠ ગણાવી જોઈએ ?

સ્વામીજી—ખરેખર ! મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જો આપણાં બધાંએ પંચાદાર અને કેળવણીમાં આનંદિઓ એકવાર જવાન જઈને જુએ તો તેમનાં મનુષ્યો ખુશ થઈ જાય.

પ્રશ્ન—કેવી રીતે ?

સ્વામીજી—જવાનમાં જ્ઞાન સુપરિત રીતે ધર્મવશું તમારા જોવામાં આવશે; આપણે અહીં જોવામાં આવે છે તેવો જ્ઞાનનો આપણા ત્યાં જોવામાં આવશે નહિ. તેમણે દરેક બાબત યુરપતા શોક પાસેથી લીધી છે છતાંએ તેઓ બધી રીતે હતા તેવાને તેવા જાપાનીઓ રચ્યા છે, યુરોપીઓના બની ગયા નથી; આથી જલદી રીતે આપણા દેશમાં પાશાન્ય દેશવાસિઓના જેવા બનવાની બંધર યેજલા આપણા શોકમાં પેગમની માફક પસરી રહી છે.

મેં જોયું, “ મહારાજ ! મેં કેટલાંક જાપનીઝ મીત્રો જોયાં છે; તેમની કક્ષા જોઈને નવાઈ પામ્યા વિના રહીશ શકાતું નથી. તેમની પ્રેરણા તેમના પોતાનાજ કંઈકરૂપે અને અનુકરણ તો થઈ શકે એવી જાણાય છે. ”

સ્વામીજી—ખરેખર એમજ છે. તેઓ તેમની કક્ષાને લીધેજ એક પ્રભાવે મદાન બન્યા છે. આપણી પેઢેજ તેઓ પળુ એસિયાસિઓએ, એટલું તમારા શક્ષમાં આવતું નથી; જો કે આપણે લગભગ બધુંએ ગૂંચાવી જોશ છીએ, છતાંએ હજુ આપણી પાસે જે છે તે અદ્ભુત પ્રદારનું છે. એસિયાવાસિઓ અંતરાત્માજ કક્ષાવડે યુગાવસો મોય છે. એસિયાવાસિ એક પદાર્થમાં કક્ષાનાં રચન તો થાય તો તેના કોઈ કાસે ઉપયોગ કરેના નથી. આપણામાં તો કક્ષાને પર્મના એક વિભાગરૂપે જાનવામાં આવે છે, એ શું તમારા લક્ષમાં નથી ! અભિજ્ઞપાસાદિના દેશવડે જાનવાના પ્રમંથે જામીન અને બીનો ઉપર ચંદ્ર રીતે ચીનરી શકનાર પુરુષિપ્રતિ કેટલુંબધું માન દર્શાવવામાં આવે છે ! શીશમધુળુ જતેજ કેવા એક મોટા કલ્પિત દત્તા !

પ્રશ્ન—અગ્રેજ કયા પણ સારી હોય છે, કેમ નહિ ?

સ્વામીજી—તમે દેવા એક ગધેરા જેવા મૂર્ખ છો ! પરંતુ ત્યાં વિચારનો આગળ પડતો પ્રવાહ આવા પ્રકારનો હોય ત્યાં તમને કપડાં આપીને શું વળવાનું છે ! આપણો દેશ આવી દશામાં આવી પડ્યો છે, એ દીકરીની વાત છે. લોકો તેમના પોતાના સ્વર્ણને પિત્તલ-રૂપે જોતાં શિખ્યા છે અને પરદેશીના કંસાને સ્વર્ણરૂપે માનવા લાગ્યા છે ! ખરેખર વર્તમાન કેલવણીએ આવા પ્રકારની જાદુઈ અસર ઉપજાવી દાટી છે ! યાદ રાખજો, કે જે સમયથી માંડીને યુરપવાસિઓ એશિયાવાસીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા ત્યારથી તેઓ તેમના છવનમાં ક્ષાનો પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા છે.

મેં પૂછ્યું—તે ખીજતો આપને આવી રીતે યોગ્યતા સાંભળે તો મહારાજ ! તમે બધી બાબતોનો નિરાશા બધો વિચાર ચડાવો છો એમજ તેઓ માની લે.

સ્વામીજી—સ્વાભાવિકજ છે ! જેઓ એક સીકામાં ચાડ્યાં દરે છે તેઓ આથી ખીજતું શું વિચારવાના છે ! તમે દરેક બાબતનું મારાં ચક્ષુઓદારા દર્શન કરાવી શકો એવી મારી કેટલી બધી કિંદર હજી છે. તેમનાં બવનોને જુઓ, કેટલાં બધાં સાદા પ્રકારનાં હોય છે, કેવાં અર્થ વિનાનાં હોય છે ! પેલાં મોટાં મોટાં સરકારી મકાનોનેજ જુઓ; તમે તેમનો બાલ્ય દેખાવ જોઈને તે દરેક શાખાટો બાંધવામાં આવ્યાં હશે તે કહી શકશો ? નહિજ, કારણ કે તેમનાવડે કોઈ પ્રકારની ચૂંચના મળી શકતી નથી. વળી તેમના પોસાક વિષેજ વિચાર કરો; તેમના જાડ કોટ અને સીધીસીધા પેન્ટલૂનો, શરીરે લગભગ સજડ ચોટી રહે એવાં હોય છે; બાજેજ મર્યાદ બરેલાં દેખાય છે; શું એમ નથી ? અરે ! તેમાં પણ કેવા શૌંદર્યનો સમાવેશ થાય છે ! હવે આપણી માનુષ્યમિત્ર સપ્તમે ફરીવળો અને જુઓ કે આપણાં બવનો શા હેતુથી બાંધવામાં આવ્યાં છે એ તમારાથી તેમને જોતામાંજ સમજી શકાય છે કે નહિ; આમાં પણ કેટલીબધી ક્ષાનો સમાવેશ થતો હોય છે તેમનું પાણી પીવાનું પાત્ર કાચનું હોય છે, આપણું ધાતુનું હોય છે; આમાંનું ક્યું ક્ષાને અનુસરતું બણાય ? તમે આપણાં ગામડાંમાં જોતોનાં ઘર જોયાં છે ?

મેં જાને—અજાણ જોવામાં આવ્યાં છે.

સ્વામીજી—તમે તેમાંનું શું શું જોયું છે ?

શું કહેવું તે મને સજ્ઞ નહિ. જ્યાંએ મેં જરૂર વાળ્યો, “તેઓ જરા પણ ચૂક વિના ચોખ્ખાં આરસિ જેવાં હોય છે; તેમનાં આંખણાં અને ભોંપતણને હમેશાં લીપીને સાફ રાખવામાં આવે છે.”

સ્વામીજી—તમે ડાંચર બરી રાખવાના તેમના કોઠાર જોયા છે ? એમાં કેટલીબધી ક્ષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ! તેમની મારીની બીનો ઉપર પણ કેટલા બધા પ્રકારનાં ચિત્રો દોરવામાં આવે છે ! હવે પછી તમે પશ્ચિમમાં જાઓ અને જુઓ, કે નીચકોટીના લોક કેવી રીતે વસે છે, તો એ જોઈને વચ્ચેનો તફાવત એકદમ તમારા સમજવામાં આવશે.

ખરી ખાખત એમ છે કે તેઓ ઉપયોગિતાના પૂજારીઓ છે, આપણે કલાના ભક્તો છીએ. પાશ્ચાત્ય મુલકનો વાસિ દરેક ખાખતમાં ઉપયોગિતાની શોધ ચલાવે છે, આપણે સદ્યે કલાની શોધ કરીએ છીએ. અંગ્રેજી કેસલણીની શક્તિ સાથે આપણા સુંદર લોટાપવાસાનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે અને આપણાં ગૃહોમાં તેમનું સ્થાન દીન ઉપર કાચનો ઢોળ ચણપેમાં દંખરોએ લીધું છે. આ પ્રમાણે આપણે ઉપયોગિતાનો વિચાર એટલીબધી હેઠ મુધી મંદણ કરતા થયા છીએ, કે તે આપણને તો લગભગ ખીલકુલ હાસ્યપાત્રજ લાગે છે. હવે આપણે જેની જરૂર છે તે ઉપયોગિતા અને કલાના સંમિશ્રણની છે. જપાને આ ખાખત ધણી જલદી સિદ્ધ કરી છે અને તેથી એ દેશ રાક્ષસિ કદમોએ વધવા લાગ્યો છે. હવે તેમના વારા તરીકે જાપાનીઓ પાશ્ચાત્યોને શિખવવા લાગ્યા છે.

પ્રશ્ન—મહારાજ ! દુનિયામાંની કયી પ્રજા કૃત્રિમ પોશાક પહેરતી હશે ?

સ્વામીજી—આર્યો આવે પોશાક વાપરે છે; સુરપવાસિઓ પણ આટલી ખાખત કશુંક કરે છે. એમના પોશાકની ગડીઓ કેવી મનોહારી આવી રહેલી હોય છે ! ધણીબધી પ્રજાઓના દરબારી પોશાક એક પ્રકારે આર્યોના અનુકરણ જેવા હોય છે—અને તેમની ગડીઓ આવશ્યવાનો સરખો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને આવા પોશાકો તેમની પ્રજાકાય રૂઢિથી ખીલકુલ ભિન્ન પ્રકારનાજ હોય છે.

માંથથી માંથ શીંગી પેશાં યુરોપીઅન શટર્મ પહેરવાની અશળ ટેવનો ત્યાગ કરો.

પ્રશ્ન—મહારાજ ! એમ શા માટે ?

સ્વામીજી—પાશ્ચાત્યો તેમનો માત્ર અંદર પહેરવામાં ઉપયોગ કરે છે, એટલાજ કારણથી એમને બહાર પહેરવાં જોઈને તેઓ ખુશી થશે નહિ. અંગાળીઓ આમ વર્તનિ કેવી મોટી બૂઝ કરે છે ? જાણે કે એકજાણે નજરમાં આવે તે અને બધુંએ પહેરવું જોઈએ, જાણે કે પોશાક વિષે કોઈ પ્રકારનો અણલેખી કાયદોજ ના હોય; જાણે કે પરાપૂર્વની કોઈ રૂઢિજ પ્રચલિત ના હોય ! નીચી વર્ણોએ સ્પર્શ કરેલો પોશાક ખાવા માટે આપણા લોકને નાતિખંદાર કરવામાં આવે છે; તેઓ દંબકા ચિનાની પોશાકની રૂઢિ અખત્યાર કરે છે તેમાં પણ આવેને આવેજ નિયમ રાખવામાં આવ્યો હોય તો હીક. તમે તમારી રૂઢિ અનુસાર અમુક પ્રકારનો પોશાક રાખાટે પસંદ ના કરી રાજો ? તમે યુરોપીયશટર્મ અને કોટ પહેરવા હોડી જાઓ છો તેમાં શા અર્થનો સમાવેશ થતો હશે ?

હવે વર્ષાદ પડવા માંડ્યો અને જમવાનો ઘંટ પણ થયો. તેથી અમે ખીજાઓના સાથમાં પ્રસાદ લેવા ગયા. ભોજન સમયમાં મને ઉદ્દેશીને સ્વામીજીએ કહ્યું, “ સુપકવ પોશાક ખાવો જોઈએ. ચોખ્ખાનો ખુબ બાર ખાવાથી આલસનાં મૂળ નખાય છે. ” ચોડા સમય પછી તેમણે ફરીથી કહ્યું, “ જુઓ જાપાનીઓ દિવસમાં બે ત્રણવાર ઊડેલી દાળ સાથે ચોખ્ખા ખાય છે. પરંતુ તેમનામાંના મજબુત બંધારણવાળા પણ દરેક વખતે થોડું થોડું ખાય છે, ગમે તો ખાવાના સમયની સંખ્યા વધારે રાખવામાં આવે છે. આપણે તો દિવસમાં બેવાર જાણે કે ગળા મુધી દાંડીને ખાઈએ છીએ અને આપણી બધી શક્તિનો અથ ચોખ્ખાનો આટલો અથ જાણે પગાવવામાં જાય છે. ”

લાખો જીવાનોની બરબાદ થતી છંદગીને મુધારી

૪૩ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૫

જીવાનીમાં થતી બપોર, જીવોનાં માઠાં પરિણામનો આગેદખ
ચિતાર આપી આરોગ્ય અને હનિતોનો ખરા રસ્તો બતાવનાર આ
પ્રસ્તાવની જુદી જુદી દશ ભાષાઓમાં મળ્યા આજ સુધી લગભગ
સાઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય, તો નીચે જણાવેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મળાવી દ્યો. જેમ તેની કિંમત
લેવા નથી આવેતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણ એ રીવાજનારું હમેશનું માન્ય છે.

રોગોથી દૂર રહેવું એ મુખની સીમા છે.

છેલ્લું અમૃત તુલ્ય, પ્રસિદ્ધ
આતંક નિવૃત્તિ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અસહિતનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખૂટ અખંડ કિતનો ખંડાર
છે. કિંમત ઘણીજ ઓછી એટલે ચાર આઠવાડિયા માટે માત્ર બેજ
હમી અને એક હમીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આજસ કહી દીવસો કાઠવાથી અસહિત અને રોગનું બળ વધે
છે, મારે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બગવાન તથા

વૈવશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આવૃત્તિ—
એક એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં
અલ્લાનિય મથિલાન, નેશનલ લિબ્રેરી

સુદર્શન.

મુદ્રિત—પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડમાં
મોટીલાલ શામળદાસે હાથે.
— ૧૯૨૬

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સર્વથા અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—ભાગવતમ્.

ત્રી—માધવલાલ નરુસીક દિવેદી .

પુસ્તક ૧૭-અંક ૫]

(ભાંસક.)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૬.]

અનુક્રમણિકા.

છગર મસ્તાન ! કીશ્તી છાંડ !	૧૪૭
કોકીલા.	૧૪૮
હાફેજ.	૧૫૧
અધિકાર પ્રાપ્તિકાલ	૧૫૧
આત્મપરીક્ષા...	૧૫૩
મહાકવિ મીટન.	૧૫૬
પૂર્વમીમાસા દર્શન...	૧૬૩
શક્તિસિંહ એને પ્રતી...	૧૬૭
બુદ્ધિ અને સદાચાર-ઉપર માનવસુખસો આધાર છે.	૧૭૪
તકરાર કરનારાઓ સામે એક તકરાર...	૧૭૭
મનન-માળા.	૧૭૬

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રતાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે.

૨૬. મણીલાલ નલુસાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંગ્ડમ ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(ભોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ

(કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

ભુખે મરતા રોકડો નિરાશીતો બચાવો ! બચાવો ! !

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશીન ફંડ તરફથી આપ્તા શુજ્ઞતાના આજરદાર હિન્દુ કુટુંબો, વિધવાઓ, અપંગો કે જેઓ લગ્નના માધી અનાયાશ્રમ. દુષ્કાળફંડ સહારત આદિ, નદેર સંસ્થાઓમાં લાભ લઈ શકતાં નથી. તેવાં અને અન્ય વસ્ત્ર બોળધ વિચારવાસ આદિની શુભ મદદ આપાળ છે. દુષ્કાળ પીડીત પ્રદેશોમાં મદદ પહોંચાડવા જુદા જુદા રૂપ માત્રોમાં બેન્ચ એ.શીઓ બોલીએ હાલમાં ૫૦૦ નિરાશીનો આ ફંડનો લાભ લે છે. અને દુષ્કાળને લીધે પુરજોરથી તેમાં વધારો થતો રહે છે. આફંડ પસ કાંઈ ચાપણ નથી જેથી તેનો સર્વ આધાર પ્રાપ્ત થતાં હાન ઉપરજ રહેશે છે.

બધુઓ દયા કરો. દાન કરો, અને કાંઈ નહીં તો એક રૂપીઆ ચોકલાવી નિરાશીન ફંડના દાનવીરના લીસ્ટમાં આપનું પુન્યલાગી નામ નોંધાવી ભુખે મરતા દેશ બધુઓના પ્રાણ બચાવો રૂ. ૧૧ એક ને તેથી વધુ દાન આપનાર દયાળુ મહં મદરોનો નામ મારીક રીપોર્ટમાં પ્રગટ થાય છે. મારીક રીપોર્ટ ફોરને મરત મજે છે.

લી. રોવડો.

ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ.

અગત્યમાં હરીવત્સલાલ દાસરાવાળા

રોકેટરીઝ—શ્રી હિન્દુ નિરાશીન ફંડ—નડીઆદ. (શુજ્ઞતા)

આનંદ-સુધા-સાહિત્ય-સંસ્થા
અભિનિદ્ય મહાશય નભભાષ દિવેશી

સુદર્શન.

આનંદ-સુધા-સાહિત્ય-સંસ્થા
અભિનિદ્ય મહાશય નભભાષ દિવેશી

મંત્રી:-

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતમ્.

તત્રી-માધવસાલ નભભાષ દિવેશી.

પ્રસ્તક ૨૭-અંક ૫]

(માસિક.)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૨.]

જિગર મસ્તાન ! કીડતી છોડ !

દિવાના-દરિક-દરિયાની “અજબ ફિલસુફી મસ્તીની”
મળી પ્યાલી પીધી છે : હા ! હજમ કરવા “પરસ્તી” ની !

“મીઠા મઝે રિખાવાનો,” કબૂત્ર મંજૂલ છે “દાવો !”
ખિરાદર-માર-પ્યારાનો, અજબ પયગામ એ આળ્યો !

વધાવું છું : ઉપાસું છું : સદા આંસુ વહાવું છું !
મુસાફિરી આકરી ધારી, મીઠી ચરમે ચ ચાલું છું !

કદમ ભરવાની ગમ છે ના ! મગર ભરવા ચર્ક-ચર્ક હું !
ચગમ છે ગમ ! અને આ દિલ ! રડે મુલખુલ અહીં એ શું ?

કહોં ડર દેખવું દિલ આ ? આ ? જગર ચરમે ચ નેહોં છું !
મુસાફિર વાઘતો ના તો, હશે જંબી ફરેખી શું ?

બધા એ રંગ-પાણીના મિલાવટ માલ પરખું ના !

કલાસોની ફરેખીમાં જૂલીને ના ફસાતો યા !

“ દિવાની અન્નુમન ” માં અદિ ઘણા મળતા નતીજ હા !

બસા કૈા દેખતા જતા ! મગર ચરમે-જિગરથી ના !

દગાખોરી બધા કરતાઃ અગર ઝાલિમ ખિરાદર તો !

બધા ! એ ઈસ્ક ખૂતો ? ના ! મગર, શાયતાન છે એ તો !

બધાં મક્કમ કદમ છે આ-દિવાના મસ્ત ફિદ્વીએ !

મુસાફિર છેક ના યાઓઃ મગર છે એ અમર હજી એ !

નથી પિછનનો પૂરો હજી દાર દિવાનો આ !

“ શિરાજી જનમ પીવાને ” છતાં તૈયાર યાખૂં હાં !

અહાં છે લોક બેરંગી ! મળળ ધરનો વધારી !

ગુલામી મસ્કની કરવા, અદ “ ગુલબો ” ની ઈ “ મારી ”

સનમ-દિલગર અદ છું તો દિલરે ઈસ્ક છે કંહારે ?

જતાવી દે ! કહી દે ! યા રૂહે ગુલ ચૂમશે કંહારે ?

કહાં છે ગુલ ? રે જુલજુલ ! પીગ તૂં ઈસ્ક-આગરે !

ગુલામી શહેનશાહીની નઝરબંદી યશે કંહારે ?

મગર ગુલ કંહાં ? અજળ ગુલ કંહાં ? ચૂમે જુલજુલ ભરી અસમાં !

તલાશે ખાર પણ ના ! ત્યાં અજળ ઝોહર મળે એ કંહાં !

સનમ મહનાજ દિલગર છે ! અગર હુકદાર મારક છે !

મુનાસિખ છેઃ અનલ-હક યા અનલ-મહબૂબઃ સહમળયે !

પીવું લાલિમ વિના મારક ? મુનાસિખ છે મદને એ ના !

મળી તાલિમ હુકીમીની ! રૂખી-દિલ-મુરક-દરિયે જા !

યકિન-ઈતિખાર ખુદ પર ના ! મગર નામે સનમ ! અગ્રાહ !

જિગર મસ્તાન ! કીસ્તી છોડ ! બિસ્મિલાહ ! દેવાહિલાહ !

અન્યથેત્ર-અવખાનાઃ

તા. ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦

મસ્તાન

કોકીલા.

(ચોરસ)

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

શુણું તુજ મીઠું હું વાણી.

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

તુજને પંખી હું હું તો,

ગાહું વા વડ તો રવ હું બગતો,

ખોમ સદા શુણું—

ન તોયે ક્યાંય તું રેખાણી !

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

નવ તુજમાં હું હિર લીન હું છું—

સ્વર 'ક ક' શો મધુરો શુણું છું !

મરૂં મથળે ત્યાં તો—

પ્રભા એ સ્વરની ફેણણી !

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

રમતી તોયે રહી તું બગતી,

પ્રતિ ખીણમાં રવ ચીર તું બગવતી

'પૂર્વ સમખેને છા'—

સ્મરાવે તોય તું હિરણી !

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

અહીં ગાવી તું જાણે કોકીલા !

સ્વર જગલંગજ બહે મુરસીલા,

તોય હરે મારે—

રહસ્યજ શુભ તું રેખાણી !

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

શુભતો બાળકપણમાંથી જો—
સ્વર આજે પડતા કણે તે,
શુભી સ્વરો હા ! :એ—

દિશાઓ સર્વ દિશી જાણી !
અરે ઓ ! કોઈજા સાણી !

તુજ કાજે હું બમતો સ્થળ અહ,
વન ને વાડી નીરખતો સહ.
આશ હતી તોયે—

ન તુજ દર્શનતી મજા માણી !
અરે ઓ ! કોઈજા સાણી !

હજીયે નારા રવ શુભીશ હું,
શુભનાં એ કાચમાં વિરમીશ હું,
એમ રહીશ હું તો—

મજા જ્યાં સુધી યૌગવ દહાણી !
અરે ઓ ! કોઈજા સાણી !

બરી કશિપવ બાવોથી સખિ હા !
ફરી દીક્ષતી પૂરતી મુઝને આ
વાન વિચિત તુજ ત્યાં—

અરે ઓ ! કોઈજા સાણી !
શુભું તુજ મીઠું હું વાણી.

અહો ! સખિ ! મારી મન માની !
જરા તો કે તુજ નિશાની !
અરે ઓ ! કોઈજા સાણી !

હાફેઝ.

—૪૪—

ગઝલ.

(૧૯)

નિજ કામમાં જાં અયે તું કિપહેરાઈ શી આ ફરીઆદ છે.
મુજ દીલ ગયું રે હાયથી શું તારી કહે ફરીઆદ છે—૧

અધર એનાં જો પુરે ના આશ અમ વ્યમ બંસરી
નરીદન બધી આલમ તણી આ મારે મન બરબાદ છે—૨

શન્યથી પેદા કર્યો પરમેશ્વરે જે નિજ મંબંધ
ખાયા તણે કોણે ખુશાસો કર્યો તે ના વાદ છે—૩

તું છું ફરીર તવ ફેવતો પરવા ન આક ખીલીસતની
કેદી ખરો તુજ, એક ફનીઆથી છુટો એ વાદ છે—૪

ફંકરે ફરી મરતી એ બેવાન જો મુજને કર્યો
તોય મુજ અસ્તીત્વ ફરી જડ ખરે આઆદ છે—૫

અફસોસ કર માં અયે તું દીલ માથુકે ફેરા યુસ્મથી
શિખર્યું તને એ માથુકે ને તેજ પુરી દાદ છે—૬

મરતાન બડબડ નવ કરો ને પ્રાદ કવિના નવ કહે
કવિના અને ફિરસા અગળ હાફેઝને બડ વાદ છે—૭

દી. ખી. કુધારીઆ.

અધિકાર પ્રાપ્તિકાલ.

પિતા ! ને દિને જે બતાવ્યું ને
 ચિત્ત જ્યાં નહિ ઠેરવું,
 ફરીને તે બતાવાશે ?
 જ્યાં જ્યું નહિ રમવું.

પિતા ! હમર આ હજારાથી
અધિકારી થયું હવે;
અમારાં દિલમાં ભારી
હત્સુકતા વ્યાપી હવે.

પિતા ! સ્મરી, ગંભીર ને હંકુ.
જાનં દિવ્ય સ્વરો બર્ણ,
અઘોરિય સ્થિતિઓને,
દશ્મો મુંદર દરનાં,

ચોખાસ વ્યાપી સાંતિને,
સ્વકર્મે રત સુજનો,
ધીર સીત લહેરોને,
આશ્રમે બધા કુળનાં,

કર્ણું હજું 'અમે ખીન્ને'
માર્ગે વહી સુખી થયું,
પથાતાપ ખડુ—સુખી
દવાને આ હર બાળતો.

પિતા ! કૃપા કરો, મધ આલો,
રૂહેવું ગમે નહિ અંધિ.

પિતા ! મોડું મોડું બાણાય છે,
વિશ્રામ પંથ એજ છે,
દમ્બ ઉરો ખીન્ને કચાંથી
આરામ પામી ના શકે,
હુખીઆં સુખી ચાવાને
એ જ પન્યે વહી રહ્યાં, !
જમત્યપંચમાંથી જે
દર રહે ઈચ્છા ધરે,
અન્ય ના ચાન્તિનો લેને
માર્ગે કદિ દમે ચડે,
અવિચિત્ર અમૃતની
શરિએ આત્મ જાળવા

દોડતાં મનુ, બન્ધુઓ
માત્ર ત્યાંજ વિરામતાં.

પિતા ! અર્જુન સરને કહો
સ્થાન જે છે સુધી રહું
ત્યાં કહે કૃપણ તાત
લે આલો અત્ર જાળને.

મીઠવપુર
૧૯૦૮
માર્ચ

ચક્રમ.

આત્મ પરીક્ષા.

એકાંત સ્થળે બેસી આપણા પોતાના વર્તનની પરીક્ષા કરીને આપણી ચોખ્ખતા ઠરાવવી અને તદનુસાર આપણને સુખ દુઃખ મળે છે દિવા નહિ તે ભેલું તેલું નામ આત્મ-પરીક્ષા. શરીરના પોપણ માટે જેમ શરીરની પરીક્ષાની આવશ્યકતા છે તેજ પ્રમાણે મનના પોપણ માટે આત્મપરીક્ષા આવશ્યક છે. આપણું શરીર સ્વચ્છ રહેવા માટે આપણે સ્નાન કરીએ છીએ તેને દાદ તડકાથી ત્રાસ ન યાય તેટલા માટે આપણે વસ્ત્ર વગેરેથી તેનું રક્ષણ કરીએ છીએ અને એટલું કરવા છતાં પણ કદાચિત્ત તે બગડે તો તેની પરીક્ષા કરાવી તે માટે ઓપધ પાણી કરી તેને પૂર્વ રિચતિપર આણનાની ખટખટ કરી છીએ. મનનું પોપણ કરવા માટે પણ આપણે આપણા મનને રોજ આત્મ પરીક્ષારૂપી સ્નાન કરાવવું ભેદ્ય છે. તેમ કરવાથીજ તેનું દ્વેષ, તિરસ્કાર, ચિંતા ઇત્યાદિ મજાથી સંરક્ષણ થશે. પણ અસૌસતની વાત તો એ છે કે નિદાન મનની બાબતમાં આપણે ઘણાજ ઉદાસીન-એઢકાર-છીએ. આપણું કપાળ દુઃખવા લાગતાં આપણે પોતાનાજ કપાળે ઓપધોપચાર કરીએ છીએ, પણ આપણા મનને કંઈ ત્રાસ થાય છે ત્યારે આપણે માત્ર બીજાના મનને ઓપધ આપવાની તત્ત્વનીજ કરીએ છીએ. એ આશ્ચર્યકારક નથી શું ? આશ્ચર્ય તો ખરું ! પણ પ્રત્યેક સ્થળે અને પ્રત્યેક બંધિના હાથે એજ પ્રમાણે બને છે. એકાદ કુટુંબમાં જરૂરે જુઓ તો ખરા-માતપિતા પોતાનાં સંતાન માટે, જાણકો માતપિતા માટે, બાઈ બાઈ માટે, પતિપત્ની પરસ્પર માટે હમેશા કંઈને કંઈ બડબડતાં હોય છે. તેનું કારણ શું વારું ? એકાદ ગંધાતો ત્રાણસ જે પ્રમાણે સ્નાનના અભાવે પોતાના સુંદર શરીરને ધુજા કરી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય આત્મપરીક્ષાના અભાવે પોતાના મનને બાકી જેવું કરી નાંખે છે. સ્નાન ન કરનાર મનુ-

ખના અંગપર મળનાં પડ બાઝી જાય છે, માંખો બડબડે છે, હૃદય આવે છે અને ખસ, ગડગુમડ વગેરેનું સામાન્ય પ્રવર્તી રહે છે. હાય ! હાય ! ! આત્મપરીક્ષારૂપી સ્નાનના અભાવે મનુષ્યના મનપર પણ તિરસ્કારનાં થર ચઢી જાય છે, દેવરૂપી માંખો બડબડે છે, ચિંતારૂપી ખરજ આવે છે. ગંધાતો માણસ આજસને લીધે પોતાના નાશ પામતા શરીર તરફ હર્ષક્રોધ કરે છે અને અવિચારી મનુષ્ય ગર્વથી અંધ થઈને પોતાના મનને આત્મપરીક્ષારૂપી સ્નાનના અભાવે કટાવા દે છે. એનું પરિણામ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આવે છે, અને તેના થોડે સંસારના મુખનાં સર્વ સાધનો મોજુદ છતાં આપણે આપણા હાથેજ તે સર્વનો નાશ કરી દંધણે છીએ અને સર્વ કુટુંબ દુઃખી થાય છે,

ગંધાતો મનુષ્ય વૈધ પાસે જઈને પોતાના ‘શરીરે થણી ચુંટ આવે છે’ એમ કહે છે ત્યારે વૈધ તેને પેટમાં ઉત્તમ રેય લઈ અચ્છી તરેહથી સ્નાન કરવાની ભલામણ કરે છે. આજસને લીધે તે માણસને વૈધની આ સલાહ બિલકુલ રચતી નથી. તે કહે છે કે શરીરે ચુંટ આવે છે તે માટે વળી પહેલાં ઔષધ લેવાનું શું કારણ ?” આમ કહીને વૈધને ઉડટો તે મૂર્ખ બનાવે છે. મનની બાળતમાં પણ આજ સમયકાર સર્વ સ્થળોએ દૃષ્ટિએ પડે છે. દેવ, હિંસા, તિરસ્કાર, ચિંતા વગેરેથી પીડા પામતા મનુષ્યને જે કોઈ આત્મપરીક્ષાની ભલામણ કરે તો તે પેલા ગંધાતો માણસની માફકજ કહેનારને ગાંડો ગણી દાદશે. તે કહે છે “મારી જૂલ થાય? હા જળતુંજ કાંઈક હશે,—હું માત્ર સીધે રસ્તે ચાલનારો માણસ છું, હું કદિ જૂલ્યો નથી, કદિ જૂલતો નથી અને ભવિષ્યમાં પણ કદિ જૂલનાર નહિજ” અહા આ કટક્ષો બધો ગર્વ ? તેને પૂછો કે બાધરે ! તું કહે છે તે બધું ખરું; પણ જે તું તદન સીધે રસ્તે ચાલનાર છે તો તારા પગમાં કાંટા ક્યાંથી વાગ્યા ? તારા મનને તાપ સાથી થાય છે ? આનો ઉત્તર તે શું આપશે વાઈ ? તે થોડો ઘણો પણ વિચારવાન હશે તો તત્કાળ કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં એકાંત સ્થળમાં જઈને બેસશે અને પોતાના તપ થયેલા મનને આત્મપરીક્ષારૂપી ઉત્તમ સ્નાનથી નિર્મળ કરશે અને સાંત થશે. પણ જે તે મૂર્ખ હશે તો ? તે મનુષ્યપર તે ઉછળી પડશે અને તેની તેમજ જગતનાં સર્વ મનુષ્યોની અકલ્પની બલતે તોલ કરી આવા મૂર્ખ જગતમાં છધરે તેને શામાટે જન્મ આપ્યો એમ કહી પ્રભુનો પણ કાન પકડવાને તૈયાર થતાં તે અચકાશે નહિ. મનુષ્ય સ્વભાવની આવી મોજ સર્વ સ્થળે જોવાને મળે છે.

ગંધાતું શરીર જેમ હમેશાં તેની કાળજી લેવાથી ધીમે ધીમે સુધરતું જાય છે તેજ પ્રમાણે આત્મપરીક્ષાના અભાવે કટાઈ જતા મનને ઘણુ થોડી કાળજી રાખવાથી સુધારી શકાય એમાં કંઈ પણ શંકા નથી. તે મનુષ્યે જેમ પોતાના શરીરના સંરક્ષણ માટે આજસને તજતું નેમણે તેજ પ્રમાણે પોતાનું મન, સતેજ અને બળવાન બનાવવાની ઇચ્છાવાળાએ ગર્વને સૌથી પહેલાં રજા આપવી નેમણે. ‘ગર્વ’ એ એકાદ મૂર્ખ શ્રીમંતની પાસે રહેતા ખુશમસ્કરા જેવો છે. ખુશમસ્કરો જેમ મૂર્ખ શ્રીમંતની પોકળ સ્તુતિ કરીને તેને વાપરે ચકાવે છે તેજ પ્રમાણે અવિચારથી આપણે કાંઈક કાર્ય કરીએ તો ગર્વ મહારાજ આપણા કાનમાં આવીને હજવેથી કહે છે “વાહ ! દીક કયું ! ઘણુંજ ઉત્તમ ! ચાલવા દા-એકવાર ફરીથી” “મારી અને વળી જૂલ એ તો અશક્યજ !” આ મોહક રાખેથી

બૂલ્યાપ આધીન તે આત્મપરીક્ષા રૂપી ગંગાજળથી ભરેલા પાત્રને લાત મારે છે. મનુષ્યને શું થતું હશે? પોતે 'કરેલું કામ' અને 'તેમાં ભૂલ' આ બે બાબતમાં જમીન અમાનનો તફાવત લાગવાનો પણ વાસ્તવીક રીતે જોતાં ખરી સ્થિતિ આનાથી તદન ઉત્પટ્ટીજ છે. પોતે કરેલું કામ અને તેમાં રહેલા અવગુણ એ બન્ને વસ્તુ અને છાયા પ્રમાણે તદન નિકટ રહે છે. સ્પષ્ટ રાખેલાં કહીએ તો આપણે ગમે તેટલી દુશ્મિયાદીથી કામ કરીએ તો પણ જેમ વસ્તુ છાયાયુક્ત હોય છે તેમ તે અવગુણ યુક્ત હોય છેજ; પરંતુ આ વાત કયુદ્ધ કરવાને મનુષ્ય ક્યવાય છે. કારણ તેના મનને આત્મપરીક્ષારૂપી સ્નાન કરાવેલું નથી.

જગતમાં બેટલાં મનુષ્યો છે તે સર્વેના મુખ દુઃખના તાર. એકએક સાથે શુંચાવડા છે. તેથી એકાદ મનુષ્ય પોતાના તરફ મુખનો વધુ તાર ખેંચવાનો પ્રયત્ન તે ગમે તેટલો શુષ્ક મુખ કરે તો પણ તેની જાણ સર્વને થાય છે જ અને તેમ થતાં ખીજાં મનુષ્યો પોતાને મારે બડબડવા માટે છે. આવા પ્રસંગે ને મનુષ્યના શાણપણાપર હિંમતો કરી તેમને મૂર્ખ ગણી ઠાકવા કરતાં પોતાનીજ પરીક્ષા કરીએ તે વધુ મુખકર અર્થ નહિ પડે શું? ઉત્તરરણ તરીકે એકાદ કુટુંબમાં માતંપિતા પોતાનાં બાળકના વર્તન માટે ફરિયાદ કરે છે. પણ તે પૂર્વે તેમણે આત્મપરીક્ષા કરી છે શું? પોતે પુત્રની વયને માન આપીને તેની સાથે કેવું વર્તન રાખીએ છીએ, કેવું બોલીએ છીએ, એ બાબતની તેણે પરીક્ષા કરી ન જોઈએ? ખાત્રીથી માનજો કે જો તે મનઃપૂર્વક આત્મપરીક્ષા કરે તો તેને ફરિયાદ કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી એમ સમજશે. તેજ પ્રમાણે ભાણે ભાણી સાથે વર્તતાં મિત્રમિત્રની સાથે વર્તતાં, સાસુએ વડુની સાથે વર્તતાં, વડુએ સાસુ સાથે વર્તતાં, માલીકે ચાકર સાથે વર્તતાં, ચાકરે માલીક સાથે વર્તતાં, પતિએ પત્ની સાથે વર્તતાં, પત્નીએ પતિ સાથે વર્તતાં, રાજાએ પ્રજા સાથે વર્તતાં, પ્રજાએ રાજા સાથે વર્તતાં હિંવા ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રત્યેક મનુષ્યે ખીજા સાથે વર્તતાં કંઈ ભૂલ થાય અને તે ભૂલથી આપણને ત્રાસ ન થાય એવી ઇચ્છા હોય તો પ્રથમ આત્મપરીક્ષાથી પોતાના મનને ઘોળી સાફ કરવું જોઈએ. પછી જુઓ શું અમકાર થાય છે તે મહાત્મા કબીરે એક સ્થળે કહ્યું છે કે:—

बूरा देखनको गया बूरा मिला न कोय ।

देखन लाग्यो खुदहीको तो बूरा मुझसे न कोय ॥

જગતમાં ખરાબ કોણ એની તપાસ કરતાં કોઈ પણ જાણો નહિ; પણ જ્યારે મેં પોતાને જોયો (આત્મપરીક્ષા કરી) તે સમયે મારા જેવો ખરાબ તો હું એકલોજ જણાયો.

શ્રીગીરોડ-
અમદાવાદ. }

પરિખ. મણીલાલ કેશવલાલ.

મહાંકવિ મીલ્ટન.

“ And wisdom's self

Of seeks to sweet retired solitude,
Where, with, her best nurse, contemplation,
The plumes her feathers and lots grow her wing
That in the various bustle of resort
Were all to suffled and sometimes impaired.”

જે પુણ્યતર નહીં તોયે અધિકર પોતાના અવિચલ પરીશ્રમ અને અધ્યવસાયથી કવિ બનવાનો અભિલાષી થયો હતો, જેણે કાલાન્તરમાં ઉચ્ચ શ્રેણીના કવિઓમાં સ્થાન મેળવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી, જેણે કવિજ બનવાનો પોતાના જીવનનો એકનો એક ઉદ્દેશ સ્થિર કરીયો હતો, જેના હૃદયે કાવ્યમાર્ગના વિગ્રહટંટા દ્વારા છિદ્રયુક્ત થવાથી પણ નિરાશાનું દૂષિત રક્ત વહેવા દર્દ કેવલ આશાનોજ સંચય કરીયો હતો અને જેણે પોતાના ઉદ્દેશની પૂર્તિને માટે સર્વ સાંસારિક મુખોનું વિમર્શન મુઠાં કરી દીધું હતું એવા એક મહાકવિનું જીવનચરિત્ર પાંદો સમીપ આજે ધરવામાં આવે છે.

સંસારના કવિઓમાં મહાકવિ મીલ્ટન પુર્વોક્ત ગુણોનું એક અમૂલ્ય ઉદાહરણ છે. વિગ્રહાધ્યાસોના ઘોર આક્રમણથી જેને ક્યાંય સંતાવાનું પણ સ્થાન ન મળ્યું, દેહબાનાની ચંચળતા અને પોતાના પક્ષવાળાઓનો પૂરો પરાજય જોઈને પણ જે દર્દીન્ય હૃદયનો કવિ પોતાનું મન કવિનારથી કામિનીથી વિખુટું પાડવાને તૈયાર ન થયો, આપત્તિનો સમસ્ત પર્યંત પોતાના ઉપર તૂટી પડ્યો અને પોતાનાં નેત્રો ગુમાવવા છતાં પણ જેણે પોતાનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ રચવામાં પોતાની સંપૂર્ણ યોગ્યતાનો વ્યય કરી દીધો તેજ મનુષ્યાતિરિક્ત પરીશ્રમ કરવાવાળા મીલ્ટન કવિના ચરિત્રથી આપણા ઉદ્દેશની પૂર્તિ થશે એમ ધારીનેજ તે મહાકવિનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર અહીં આપવામાં આવે છે.

મીલ્ટનનો દાદો એક ધનીક ખેડુત હતો. ઑક્સફર્ડથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલા ‘સ્ટેન્ટ એન્ટ વ્લેન’ નામક સ્થાનમાં તે રહેલો હતો, ધાર્મિક મતબદ્દ થવાને લીધે મીલ્ટનનો પીતા પોતાના પીતાને તજ લગ્નનમાં આવી કમ્યો અને ‘બ્રોડ સ્ટ્રીટ, ચીપ સાઇડ’ (Broad Street, Cheapside) નામક મહોલ્લામાં એક દુકાન માંડી. આ દુકાનમાં કચેરીના કાગળપત્રો લખવાનું કામ પણ ચલું હતું. આથી તેને ધનની પ્રાપ્તિ ઠીક થઈ. તેજ સ્થાને ઇસવી સન ૧૬૦૮ ના ડીસેમ્બર મહીનાની છઠી તારીખે કવિ મીલ્ટનનો જન્મ થયો. નાનકડી વયેજ મીલ્ટનને ‘સેન્ટ પૉલ’ નામક સ્કુલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. તેની શિક્ષાને

માટે ' થોમસ ચંગ ' નામક એક અધ્યાપક પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. આજ ' થોમસ ચંગ ' મીક્ટનને લેટીન અને ગ્રીક ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચવા અને કવીતા રચવા પ્રતી પ્રવૃત્ત કરીધો. બાળપણમાં જ મીક્ટનને જુના મહાન કવિઓની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરી નાખ્યો અને તે અભ્યાસનું ફળ એ થયું કે કેવળ ૧૫ વર્ષની વયે તેણે દાઉદનાં એ બજનો (Davidic Psalms) નો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી નાખ્યો, અને લેટીન તથા ગ્રીક ભાષાઓમાં પર્લુ થણી નાની નાની પદ્યરચનાઓ કરી. મીક્ટન ઘણાજ અધ્યયન પ્રિય હતો. એક સ્થળે તે સ્વયં કહે છે કે " મને અધ્યયનનો એટલો શોખ હતો કે બાર વર્ષની વયથી જ અર્ધરાત્રિ પહેલાં હું કદી સુતો નથી. "

૧૬ વર્ષની વયે તેને કેમ્બ્રીજમાં મોકલવામાં આવ્યો. અને ત્યાંની પ્રસિદ્ધ ક્રાઇસ્ટ કોલેજમાં તે દાખલ થયો. દાખલ થવા પછી એ વર્ષે અર્થાત ૧૬૨૭ ઇસવીમાં તે પોતાના એક ચેપલ (Chappel) નામક અધ્યાપક સાથે અગ્રુક વાત પર લડી પડ્યો અને તેને યોગેક સમય સુધી કોલેજમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યો. કહેવાય છે કે કોર્થિક ગુનાહ માટે તેને નેતરની સોરી સુદાં મારવામાં આવી હતી. યોગ્ય મહીના પછી પાછો તેને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. તેના સહચારીઓ તેને ' ક્રાઇસ્ટની વધુ ' (Lady of Christ) કહ્યા કરતા હતા, જેથી તેના સુસ્વરૂપ અને સારા ચરિત્રની પ્રતીતી મળે છે. ૧૬૨૮ ઇસવીમાં તેણે ' ઓડ ઓન ધા નેટીવીટી ' (Ode on the Nativity) નામક કાવ્ય અંગ્રેજીમાં લખ્યું અને ૧૬૩૨ માં તે એમ. એ. થયો. આ સમયે તે ૨૪ વર્ષનો હતો. કેમ્બ્રીજ છોડવાનો સમય આવ્યો. કોલેજના વીધાર્થીઓએ તેને વિદાય થતી વેળા એક માનવ્ય આપ્યું જે તેની સર્વપ્રિયતાની સાક્ષી પુરે છે.

તે ઘણો જ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિવાળો હતો. આવા સ્વભાવને લીધે તેને ઘણી વિપત્તિઓ સહેવી પડી. તેના પિતાનો વિચાર તેને પાદરી બનાવવાનો હતો. પ્રથમ તો મીક્ટન તેમાં રાજ્ય હતો; તે દિવસોમાં કેવળામાં જે ' નાદિરગાદી ' પ્રચલિત હતી તેનું જ્ઞાન થતાં તેનું ચિત્ત ફરી ગયું. પાદરીયાને જુદા સોગંદ ખાવા પડે છે, અને અનેક પ્રકારે આત્માનું દુનન કરવું પડે છે. આત્મ જેઈ તેનું લોહી ઉઠ્ઠી ઉઠ્યું અને તેણે પાદરી બનવાનો વિચાર છોડી દીધો. તેણે પોતાના પિતાને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે " ખોટા સોગંદ ખાઈ વાંઝેવીને કલકીત કરવા કરતાં હું ચુપ રહેવું વધારે સારું ગણું છું. "

૧૬૩૨ માં તેણે લેલેગ્રો (L'Allegro) અને ઇલ પેન્સરોસો (Il Penseroso) નામક પ્રખ્યાત પદ્ય લખ્યાં. આ ઉભયમાં પ્રાકૃતિક શોભા ભિન્ન ભિન્ન ભાવથી વર્ણિત છે. એક શાન્તરસ પ્રધાન છે બ્યારે બીજામાં તેમાં વિરોધી રસ છે. ૧૬૩૭ માં પોતાના એક મિત્રના મૃત્યુ પર શોક કરવા માટે તેણે ' લિસીડાસ ' (Lycidas) નામક કાવ્ય લખ્યું જે ઘણી પ્રશંસા-પામ્યું. મીક્ટનનું ' થોમસ ' કાવ્ય પણ આ વખતે છપાઈ ચુક્યું હતું. આ સર્વ કાવ્યો. ' હોરટન ' (Horton) નામક ગ્રામમાં લખવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં તે સમયમાં તેણે લેટીન અને ગ્રીક ભાષાનાં પ્રાચીન સર્વ વાંચવા-લાયક પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં. તેણે પોતાના મિત્રના એક પત્રના ઉત્તરમાં લખ્યું કે " તું પૂછે છે કે હું હવે શું કરીશ ?

મારો આન્તરિક ઉત્સાહ મને પ્રતીતિ આપે છે કે પરીશ્રમ, અવિરલ અધ્યયન અને દૃઢ નીશ્ચયને બદલે કદાચિત હું એવું એક પુસ્તક લખીને મુકી જઈ જેનો લોકો ભવિષ્યમાં કદાપિ પણ નાશ થવા દેવા ઇચ્છશે નહીં” તેણે પ્રથમથી જ પોતાના મહાકવિ બનવાના ઉદ્દેશને સ્થિર કરીધો હતો. કવિત્વ શક્તિને તે ઇશ્વર આરાધનાનું દ્રવ્ય અથવા કૃત પરીશ્રમથી પ્રસન્ન થયેલ પરમેશ્વરનો પ્રસાદ માનતો હતો. કવિ બનવા માટે મહા પરીશ્રમ કરવો પડે છે તે પણ તે સારી રીતે જાણતો હતો. જે પુસ્તક તે વાંચવા માટે હાથમાં લેતો તેને પ્રથમ પુરૂં કર્યા પછી જ બીજું પુસ્તક ઉપાડતો. અધ્યયન અને મનન, ઉભયને, તે અત્યંત આવશ્યક સમજતો હતો. નિમ્ન લિખિત પદ્યમાં તે મનન પર અધિક ભાર મુકે છે.

“Who reads

Incessantly, and to his reading brings not
A spirit and judgement equal or superior,
Uncertain and unsettled still remains,
Deep versed in books and shallow in himself.

૧૬૩૮ માં તે દેશાટન માટે ઇંગ્લેન્ડમાં ગયો તે અન્ય વૃદ્ધ ગેલિલીયોના દર્શન કરી તે કૃતાર્થ થયો. ત્યાંની કવિ સમાજમાં પણ તેણે ઘણું જાન મેળવ્યું. ૧૬૩૯ માં તે ઇંગ્લેન્ડમાં પાછો આવ્યો. અહીં તે જાતિય અને રાજનૈતિક કંજીયાઓમાં ફસાઈ ગયો. ૧૬૪૧ થી ૧૬૬૦ સુધી તેણે ધાર્મિક તથા રાજનૈતિક વિષયો પર નાજાં નાનાં વીસ પુસ્તકો લખી નાખ્યાં. તેમાં અધિકંતર આક્ષેપ પૂર્ણ હતાં. તે સમયમાં મીલ્ટને કવિતા લખતી પણ બહુ ઓછી કરી નાખી હતી. તેના વિશેષીએ તેના પર ખૂબ આક્ષેપ પૂર્ણ પુસ્તકો લખ્યાં અને તે પણ તેનો પ્રત્યુત્તર લખતો ગયો.

૧૬૪૩ માં તેણે મેરી ષેવેલ નામક છોકરી સાથે વિવાહ કરીધો. તે આલિષ્ઠ્ય તેના વિશેષીએ તરફની હતી. તેથી થોડા જ દિવસોમાં તે પોતાના માથાપને ઘેર ભાગી ગઈ. ઘણા સમય પછી તે મીલ્ટનની ધમકીથી પાછી આવી.

૧૬૪૬ માં મીલ્ટનના પિતાનું મૃત્યુ થયું. એ વર્ષ પછી તે લેટીન સેક્રેટરીના પદ પર નિયત થયો અને તે સમયના પ્રચંડ વિદ્વાન શેલમેસિયસની સાથે રાજનૈતિક નીચારોના વિષયમાં લડતો રહ્યો. શેલમેસિયસે લેટીન ભાષામાં ઘણા આક્ષેપ પૂર્ણ પુસ્તકો લખ્યાં જેનો પ્રત્યુત્તર મીલ્ટને લેટીનમાં જ આપ્યો, અને ઘણી વિખ્યાતી મેળવી. ૧૬૫૨ માં તેની પત્ની મરણ પામી.

આ સમયે ચાલતા રાજનૈતિક કંજીયાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે રાજ્ય ચાલસેને લોક-સત્તાના પક્ષપાતીઓએ ફ્રાંસી દઈ દીધી હતી જેથી રાજસભાના પક્ષપાતીઓ બહુ નાશ જ થયા હતા. અને પોતાના પ્રતિપક્ષીઓ પર જાત જાતના આક્ષેપો કરતા હતા. મીલ્ટન લોક-સત્તા તથા સામાજિક સ્વતંત્રતાનો પૂરો પક્ષપાતી હતો અને પોતાના પક્ષ પર કરવામાં

આવેલા આશ્વેષોનો ઉત્તર દેવો તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો. તેથી જ તે આ કલ્પ-
યામાં અગ્રગણ્ય યર્ધ ગયો હતો. જ્યારે પાલમિન્ટે પુસ્તક પ્રકાશનના માર્ગમાં ઘણાં વિધ્નો
ઉપસ્થિત કરી પ્રેસની સ્વતંત્રતા લઈ લીધી ત્યારે તેને ‘આરિયોપેઇટિકા’ (Arlopagitica)
નામક એક નાનકડું પુસ્તક લખી પાલમિન્ટ વાળાઓને ફટકાર્યા. આ પુસ્તકની થોડીક
પંક્તિઓનો ભાવાર્થ અહીં આપવામાં આવે છે.

“પુસ્તકોને જડ પદાર્થ ન સમજતાં તે પુસ્તકના લેખકના આત્માના ચેતન જેટલું
જ ચેતન તેને ગણવું જોઈએ. લેખકને તુલ્ય કાર્યકારિણીશક્તિ તેમાં પણ વિધમાન રહે છે,
બદલે એમ કહેવું જોઈએ કે પુસ્તક રૂપી શીશીમાં તેની સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ્યતાનો સાર રસ
ભરેલો રહે છે.”

પુસ્તકોનો પ્રભાવ અને તેની શક્તિનો ઉલ્લેખ કરતાં મીલ્ટન લખે છે:—

કોઈ સારા પુસ્તકને પ્રકાશિત ન થવા દઈ અથવા તેનું વેચાણ અટકાવી તે પુસ્તકની
હત્યા કરવી તે મનુષ્યનો પ્રાણુ લેવા બરાબર છે. જે મનુષ્યના પ્રાણુ લઈ લ્યે છે તે જનજી
વિચારશક્તિ સમ્પન્ન હૃદયની પ્રતિભૂતિની દિસા કરે છે, પરંતુ જે એક ઉત્તમ પુસ્તકની
દિસા કરે છે તે તો વિચારશક્તિનું જ ગળું કાપે છે. પુસ્તકની સ્વતંત્રતા લઈ લેવી તે
અમરતા અને વિચારશક્તિની સરાસર કલ્પેઆમ કરવા બરાબર છે.

પોતાના સિદ્ધાન્તો પર ટક હોવા છતાં પણ મિલ્ટનને પોતાના ધાર્મિક તથા રાજનૈતિક
સિદ્ધાન્તો છ સાત વાર બદલા. અંતે તે ઓક્સીવર કોમવેલની સાથે તેની ગાઢી મિત્રતા
હતી. કોમવેલના મૃત્યુ પછી ૧૬૬૦ માં લોકસત્તાનું જડ ઉખડી ગયું અને રાજસત્તાના
પક્ષપાતિયોનું જોર વધી ગયું. મીલ્ટન આ સમયે લેટીન સ્ટેટરીના પદ પર અધિષ્ઠિત હતો.
આથી તેને કાઠી મુકવામાં આવ્યો અને તેના ૩૦૦૦૦ રૂપિયા લઈ લેવામાં આવ્યા. તેના
પક્ષવાળા તદ્દન પરાસ્ત થઈ ગયા અને તેના સિદ્ધાન્તો ધુળમાં મળી ગયાં. રાજસત્તાવાળા-
ઓએ તેને બહુ હેરાન કીધો અને આખરે તેને પકડી થોડા દિવસ સુધી વગર ભાડાની
કોરડીની હવાની દહેજત લેવા દીધો.

કેદખાનામાંથી છૂટો થઈ ૧૬૬૩ માં તેણે પોતાનો ત્રીજો વિવાહ કીધો.

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તથા પોતાના પક્ષનો પરાજય થવાથી તે હવે અધિકતર એકાન્તમાં
જ રહેવા લાગ્યો. લોકોને મળવાનું પણ તેણે હવે પ્રાયઃ બંધ કરી દીધું. વૃદ્ધાવસ્થામાં ધન
અને માન બંને ગુમાવી, અનેક પ્રકારના શારીરિક, તથા માનસિક કષ્ટો સહન કરી તેણે
પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ (Paradise Lost) ની રચના શરૂ કરી.
જ્યારે તેની પોતાની પુત્રીયો તેના પૈસા ચોરી લેતી અને તેની આજ્ઞા માનવાને બદલે તેની
મરફરી કરતી હતી એવી અવસ્થામાં તેણે ‘પેરેડાઇઝ રીગેઇન્ડ’ (Paradise regained)
તથા સેમ્સન એગોનીસ્ટીઝ (Samson Agonistes) નામક પ્રખ્યાત મહા કાવ્યો

લખ્યાં. તે આટલું કરીને પણ અટક્યો નહીં. વિવિધ વિષયો પર ખીજાં પાંચ છ પુસ્તકો તેણે લખી નાખ્યાં. ધન્ય તેનાં અધ્યવસાય તથા અદ્ભુત સાહસ ! આંધળા યદ્દિ જવા પછી પણ પોતાના હેઠા શ્વાસ સુધી પોતાના ઉદ્દેશને મીલ્ટને જે રીતિથી પૂર્ણ કરીશો તેનું સ્મરણ કરતાં અને તેની દુરાવસ્થા પર વિચાર કરતાં એ જ કહેવું પડે છે કે ' મહાકવિ ' ની ઉપાધિ તેને જેટલી મેંથી મળી તેટલી મેંથી ઘણા જ ચોડા કવિઓને મળી હશે.

આ રીતે લૌકિક સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલી પોતાની અલૌકિક કીર્તિ કૌમુદીને દિગ્ગત-વ્યાપિની કરી સન ૧૯૭૪ ઇસવીમાં મીલ્ટન આ દુઃખમય સંસાર સાગરને ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરતો પાર તરી ગયો.

કવિ બનવા માટે મીલ્ટને પચીસ ત્રીસ વર્ષ સુધી અધ્યયન રૂપી ઘોર તપસ્યા કરી. આંધળો થવાથી પુસ્તકો વાંચી સંભળાવવા માટે તેને નોકર રાખવાની જરૂર પડી હતી. ત્યારે તે મહા પરીશ્રમે ' પેરેડાઇઝ લોસ્ટ ' ના જેવું મહાકાવ્ય લખવાને તૈયાર થયો હતો. શોકસપીઅર અધિક પરીશ્રમ વાના જ સર્વોત્તમ કૃતિઓ રમી શક્યો હતો. આથી મીલ્ટનની કવિત્વ શક્તિને નૈસર્ગિક ગણવી કે કેમ ? અમારો તો એ જ મત છે કે મીલ્ટનને કવિત્વ-શક્તિ અધિકતર (પૂર્ણતઃ નહીં) તેના અવિચલ કાવ્યપ્રેમ, ઇશ્વરભક્તિ, અવિરામ અધ્યયન તથા અલૌકિક અધ્યવસાય આદિ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. પરમ ભક્ત અને મહા વિદ્વાન માર્ક પેટીસને તેને શોકસપીઅરથી ઉતરતું પદ આપ્યું છે અને જનસમાજ પણ અંગ્રેજી કવિઓમાં તેને દ્વિતીય સ્થાન આપે છે.

મીલ્ટને કવિ બનવાના ચોડાક સાધનોનો ઉક્લેષ કર્યો છે જેને વિરતાર ભયથી અહિ દર્શાવવાં અનુચિત ગણ્યાં છે.

મીલ્ટને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે ઇશ્વર કૃપાથી હું મહા કવિ બની શકીશ. કવી બનવાની આ ઉત્કટ ઇચ્છાએ તેના જીવન પર ઘણો પ્રભાવ નાખ્યો અને દિનપ્રતિદિન તેની આ આકાંક્ષા વધતી ગઈ. તે આકાંક્ષાની પૂર્ણતાને માટે તેણે ધન, તથા સાંસારિક માનમ-યાદનાની જગાએ ફરકાર કરી નહીં. તેમાં જ સિદ્ધ હસ્ત થવા તથા અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા તેણે અસાધારણ અધ્યયન કર્યું, દેશપર્યટન કર્યું, રાજનૈતિક પક્ષાપક્ષીઓમાં પણ માયું ઘાલ્યું, સરકારી નોકરી કરી; અને કેટલાક વિવાહ કરી. સત્ય મનથી ઇશ્વરની પાર્યના કરવી, લેટીન અને ગ્રીકનાં સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાં અને જાણવાં ચોખ્ખા વાતો દોષ પણ રીતે જાણી લેવી તેને મીલ્ટને પોતાની જીવનની સાધના ગણ્યાં હતાં. ત્યારે તે યુરોપમાં સુસાદરથી ગમેા હતો. ત્યારે તેના આખો, કી ભાષાઓમાં પદ્યરચના કરી. તેને ઘણી કીર્તિ મેળવી જે બાબતોને લે. લોકોનો મત હતો કે તે અંગ્રેજી કરતાં લેટીન ભાષામાં સારી રીતે રાજનૈતિક કલ્પ હતો, પરંતુ મીલ્ટને પોતાની માતૃભાષા અને માતૃભૂમિની ખ્યાતિને માનવું દોષ કાવ્ય-ક્રંતિ લખવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું. એમ તેના એક પત્ર ઉપરથી વિદિત થાય છે. મીલ્ટને ભાષાની સેવા બજાવવી તેને તે પોતાનો પરમ ધર્મ સમજતો હતો. કમભાગ્યે યુવાવસ્થાના મદમાં મસ્ત થઈ તેણે ઘણાંક આશ્લેષ પૂર્ણ પુસ્તકો

અને લેખો લખ્યાં છે. તે પુસ્તકોની કૌમલ અનુકૂળ સેરા માંત્ર પણ અંકાતી નથી અને આપણા મહા કવિએ આવાં આવાં પુસ્તકો લખી પોતાના ઘણા અમુલ્ય સમયનો વ્યય કર્યો હતો એમ વાચારતાં અદ્રસોસ ચલા વખર રહેતો નથી.

અસ્તુ, હવે તે ચર્ચા પડતી સુકી અહીં તેની કવિતાનાં ચોડાંક ઉદાહરણો આપીશું. તેના કાવ્યો શુભરાતીમાં અનુવાદ કરવો એ તેના મહત્વને ઓછું કરવા જેવું ન છે. અતઃ એવ મૂલનો ભાવાર્થ નર શુભરાતી ગદ્યમાં આપવામાં આવે છે.

What though the fold be lost?

All is not lost; the unconquerable will
And study of rebony, immortal hate,
And courage never to submit or yield,
And what is else not to be overcome?

ધર્મીયો દારી ગયેલા નર્કમાં પડેલા દિશ્વિસ્તાઓમાંથી પોતાના એક સાથીને રાયતાન આમ કહી ઉત્તેજિત કરે છે “યુદ્ધમાં દારી ગયા તો શું થયું? બધું તો નથી હાપાં ને? હું મારી બદલો વાળવાની અદ્ભુત ઇચ્છાથી, ધોરતર પ્રણાથી અને સતત હીમતથી શું ન કરી શકું?”

કોઈ પણ વિષયમાં સુખ વા દુઃખનો અનુભવ મન જેમ ચાહે તેમ કરી દે છે. અર્થાત્ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કેવળ કલ્પના પ્રસુત ન છે. આ સિદ્ધાન્તને મીઠને નીચે મુજબ લખ્યો છે:—

The mind is its own place and in itself
Can make a Heaven of Hell, a Hell of Heaven.

મીઠનના શબ્દોમાં વર્ણનની ખુબી ઘણી ચમત્કૃત છે. જુઓ નર્કમાંથી રાયતાનના ભાગી જવાનું વર્ણન કેવી કુશળતાથી કરવામાં આવ્યું છે?

Springs upward, like a pyramid of fire,

Into the wild expanse, and, through the spock
Of fighting elements, on all sides round:
Environed, wins his way.

સેમ્સન એગેનીસ્ટીઝમાં સેમ્સનને બહાને મીઠને છુપી રીતે પોતાની કથા કહી નાખી છે. જેવી રીતે પોતાના, શત્રુઓની વચ્ચે મીઠનને આંધળા ચર્મ રહેલું પંડિતું હતું તેવીજ રીતે સેમ્સનને પોતાના શત્રુઓની વચ્ચે પડેલો મીઠને દેખાડ્યો છે. આ દુઃખને તે અતી કરણાન્નક રીતિયે મીઠે છે.

મીલ્ટન સરખા મહાકવિયોના ઉદ્દગાર અને તેના અનુભવો અવશ્ય વાંચવા લાયકજ છે. યદિ મીલ્ટનની કવિતાઓનાં સારાં સારાં ઉદાહરણો એકત્ર કરવામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક બની શકે. અતએવ આ વિષયને હવે પકડો મુખી મીલ્ટનની નીરંકુશતાનાં બે ચાર ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.

યથાર્થ સમાલોચના (Honest Criticism) ના મહત્વને સમજવાવાળી અંગ્રેજી વિદ્યાન મંડળીએ મીલ્ટનનાં દોષોનો સંદર્ભ સ્વીકાર કરી પોતાની ન્યાયપ્રિયતાનો પરિચય દીધો છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો સારી રીતે સમજે છે કે ગમે તો મહાકવિ હોય તોપણ તેનામાં ભૂલ હોવાનો સંભવ તો ખરોતે ખરોત.

મીલ્ટનના સમયમાં પૃથ્વીના વિષયમાં બે સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત હતા. કોઈ કોઈ પૃથ્વીને સમસ્ત તારામંડળનું કેન્દ્ર માનતા હતા. કોઈ કોઈ સૂર્યને માનતા હતા. આપણા મહાકવિએ ક્યાંક એકને તો ક્યાંક બીજાને માન્યો છે. ઇઝ પેન્સોસિસો અને લેલેમોમાં પ્રાકૃતિક દ્રશ્યોનું વર્ણન છે. આવા વર્ણનમાં મીલ્ટને ક્યાંક ક્યાંક હલ બહાર નીરંકુશતા દેખાડી છે. એક સ્થળે મીલ્ટન કહે છે કે “લાવરી મારી બારી મુખી આવી જતી હતી” પણ અહીંયાં મીલ્ટને બદુલ પ્રકૃતિ પરિચય દીનતા દેખાડી છે, કેમકે લાવરી વસ્તીવાળા ભાગમાં કદાપિ પણ ભટકતી નથી.

મીલ્ટને એક સ્થળે લખ્યું છે કે “લિસિગ્રાસના રથપર પ્રિમરોઝ, વુડલાઈન, ડેફોડીસ અને જેસમિન નામક પુષ્પો વિખેરવામાં આવ્યાં હતાં પણ આમાંના કેટલાંક પુષ્પો એકજ રંગમાં નથી મળતાં તો પછી એક સાથે કેમ વીખેરી રાકાય ? આવી ભૂલો આપણે મહાકવિ કરી ગયો છે.

ડૉક્ટર જેન્સન જેવા વિદ્યાનના મત પ્રમાણે મીલ્ટન સાહિત્ય વિષયક ચોરીઓ પણ ઘણી કરતો હતો. લેટીન અને ગ્રીક કવિયોના ભાવો જેમના તેમ તે પોતાના નામથી રાખી દેતો ! વધારે તો શું પણ પોતાના સદુચી પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ માં પણ અધિકાર Caldmon, Andreini અને Vondal) આ ત્રણ પ્રાચીન કવિયોના ભાવોની ચોરી કરી નેણે પોતાના તરીકે દગ્ગર્યું છે ! મીલ્ટનના પદ્યપ્રાપ્તિયો તેના જગ્યાવમાં એમ કહે છે કે મીલ્ટન એટલું બધું અધ્યયન કરતો હતો તથા મનનમાં એટલો બધો નીમમ્મ હતો કે ક્યાંક ક્યાંક અન્ય કવિયોની ઉક્તિઓને તે પોતાનાજ મગજની ઉત્પત્તિ સમજી લખી દેતો હતો ! પણ ન્યાં આ બહાનું નથી ચાલતું ત્યાં ને લોકો આને મહાકવિનું સ્વત્વ વિશેષ (Epic privilege) બતાવી વાત વીસારે પાડે છે. અસ્તુ, જે હોય તે, પણ મીલ્ટન અંગ્રેજી ભાષાનો મહાકવિ પોતાની અધ્યવસાયશીલતા, એકાગ્ર ચીત્ત, વિશ્વાસ અને પરીશ્રમથીજ યર્ધ રાખેો હતો તેમાં તો લેસ માત્ર સંદેહ નથી. શેક્સપીઅર સીવાય તેનાથી ઉચ્ચ પદ મેળવવાને અન્ય કોઈ કવિ અધિકારી ગયો નથી.

કલકત્તા.

તા. ૨૧-૧૧-૧૧

ચાંપશી વિમુલદાસ ઉદેશી.

॥ પૂર્વેમીમાંસા દર્શન. ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

સૂત્રમ્ ॥ તુલ્યં ચ સામ્પ્રદાયિકમ્ ॥ ૧-૨-૮ સિં

સામ્પ્રદાયિકં સંપ્રદાયેનં ગુરુપરંપરયા પ્રાપ્તત્વં તદ્વિધ્યર્થવાદયોસ્તુલ્યમ્.

જો સ્તુતિવાક્યની અપેક્ષા રહિત વિધિવાક્યો હોય, ને સ્તુતિવાક્યનો વેદમાં પ્રમા-
દથીજ પાઠ હોય તો સ્તુતિ વાક્યો અનર્થક થાત પણ સંપ્રદાયરૂપ પ્રયોજનવાળાં વિધિવા-
ક્યોનું તથા અર્થવાદ વાક્યોનું ગુરુ પરંપરાદ્વારા પડન પાડનરૂપ ધર્મની સિદ્ધિ તુલ્ય છે, ને
અને વાક્યનું સ્મરણ પણ તુલ્ય છે, તેથી સ્તુતિવા અર્થવાદ વાક્યનું પ્રમાદ પાઠપણું નથી.

સૂત્રમ્ ॥ અપ્રાપ્તાવાનુપપત્તિઃ પ્રયોગેહિવિરોધઃ સ્યાન્શબ્દાર્થત્વ પ્રયોગભૂતઃ

તસ્માદુપપચેત ૧-૨-૯ સિં

અધુનાપૂર્વોક્ત શાસ્ત્રદ્વયવિરોધ પરિહારમાહ અપ્રાપ્તિવિરોધઃ શાસ્ત્રવિરોધઃ સ્તેનનમનઃ
ઇત્યાદિઅયોગેમનઃ સ્તેનંકુર્યાત્ ઇતિવિધ્યર્થસ્તિત્યાત્ શબ્દાર્થઃ સ્તુતિનિન્દાઅર્થયોગ-
કસ્તુઅપ્રયોગભૂતઃ અપ્રયોજકઃ તસ્માત્અનુપપત્તિઃ વિરોધરૂપાઅપ્રાપ્તાદિયતઃ સર્વ-
મુપપચેત ૧.

ખીછ વાત એ છે કે શાસ્ત્રવિરોધથી અને દ્વયવિરોધથી/તે અગ્નિ રેતો હવો હંસાદિ
સ્થાવરમાં ને અનુપપત્તિ કરી હતી તે પ્રાપ્ત નથી. કારણ કે મનને આરક્ષે હંસાદિ વિધ્ય-
યેતા માનીયે તોજ વિરોધ આવે પણ આંહી શબ્દાર્થ વિધિરૂપ નથી, પણ સ્તુતિરૂપ છે.
તેથી સર્વથા બંધ એમનુંજ છે.

સૂત્રમ્ ॥ ગુણવાદસ્તુ ॥ ૧-૨-૧૦ સિં

આપોર્વશાન્તાઃ ઇત્યાદિવાક્યંતુ વેતસશાસ્ત્રયા અવકામિશ્ચવિકારિભ્યતિ ઇત્યસ્થવિ-
ધેસ્તાવં સચગુણવાદત્વેન યથાગુણસ્યવિધેય કારણગતગુણસ્યવાદઃ કથનં તત્રવેત
સશાસ્ત્રાઅવકાયોઃ કારણમાપઃ તન્નિષ્ઠગુણવાદેન કારણગુણાઃ કાર્યગુણાનારમંતંતંતિ
કાર્યસ્તુતિરેવ.

પૂર્વે 'કલું' કે સ્તુતિવાક્યો તે વિધેયની સ્તુતિદ્વારા રોચકવાક્યો છે એમ કેમ અને ને
સ્થાવર વિધેય એક હોય ને સ્તુલ્ય ખીલું હોય નેમકે તિતરની શાખાવડેને અવકવડે અગ્નિને
વિષેર છે એ વાક્યમાં નેતર અને અવકનું વિધાન છે તેનું રોચવાક્ય જળ શાન્ત છે એમ
બણે છે. એ એ વાક્યનો વિરોધ કેમ ન થાય, પણ એ ગુણવાદ છે તેથી વિરોધ નહીં
થાય. જો એક સંબંધિની સ્તુતિ કરવામાં આવે તો બીજા સંબંધિની સ્તુતિ પણ થાય તે
ગુણવાદ છે. વેતસ અને અવક બંનેનો સંબંધ છે તેથી વેતસની સ્તુતિથી જળની સ્તુતિ

યાય. જેમકે હમારા મંત્રથી દેવદત્ત છે તેથી દેવદત્તની સ્તુતિવડે. હમારી પણ સ્તુતિ યદ્ય કહેવાય યાગમાં રૂપાની દક્ષિણા ને દેવાય એ નિષેધ વિધિના શેષરૂપ વાચ્ય તે અગ્નિ થાતો હવે એ છે, કેમકે શાયું તે રૂપું રૂપત્વ છે, આ વાચ્યમાં તે રાખે પ્રકૃતની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી એ વાચ્ય સાકાંક્ષ છે એમ જણાય છે. કારણ કે જે અશ્વ પડ્યાં તે રજત થયું. તેની રીતે પૂર્વપ્રકૃતની અપેક્ષા તે રાખે રાખે છે, તેથી યાગમાં રજત દક્ષિણા આપવાથી તેજ વર્ષમાં તેના ધરમાં રૂદન થાય. આ હેતુથી યાગમાં રજતની દક્ષિણા નહીં આપવી. તેથી એ સર્વ વાચ્યો સાકાંક્ષ છે, અને ગુણવાદથી ઉપકારક છે. શ્રાદ્ધની ઉત્પત્તિ થયેલ રજતને યાગમાં આપનારનું રૂદન પ્રાપ્ત છે તેના પ્રતિષેધનો ગુણ અરોદન છે. અગ્નિને રૂદન પ્રાપ્ત કેમ થાય, અશ્વથી નહીં ચતા રજતની અશ્વથી ઉત્પત્તિ કેમ કહેવાય, તથા મૃગત્સરમાં જ રૂદનની પ્રાપ્તિ નથી તેને રૂદનની પ્રાપ્તિ કેમ કહેવાય તો તે બધું ગુણવાદથી છે. રૂદન નિમિત્તવાળા રાખેનો પ્રયોગ છે એટલે અશ્વ ઘોળાં ને રૂપું પણ ઘોળું એમ અશ્વ અને રૂપાનું વર્ણ સામ્ય છે તે જ કારણથી અશ્વથી નહીં ઉત્પત્તિ થનારને પણ અશ્વથી ઉત્પત્તિ થયેલ કહેવાય છે. ધનત્યાગમાં હુન્ન હોવાથી મૃગત્સરમાં રૂદન થશે એ નિન્દા છે, ને પ્રજ્ઞ વા પશુ કામનાવાળાએ પ્રજ્ઞપતિ મંત્રથી ઘેટાનું આસનનું કરવું જોઈએ, એ વિધિની આકાંક્ષા રાખનાર અર્થવાદ વાચ્ય પ્રજ્ઞપતિએ પોતાનાં આંતરડાં, ખંદાર કંઠાળાં એ છે. એ પણ ગુણાનુવાદ છે. પશુઓં કાંઈ એવી રીતે ઉત્પત્તિ થયેલાં છતાં એ કર્મના સામર્થ્યથી જ અગ્નિમાં હોમેલાં આંતરડાંથી ઘેટા થયા, એમ ધણા પશુઓ યાય છે. પ્રજ્ઞપતિએ આંતરડાં ખંદાર કંઠાળા વગર આંતરડાં ખંદાર કંઠાળાં કેમ કહેવાય. તેનું એમ છે કે એ સત્ જ્ઞાતાનું કથન છે. પણ સ્તુતિદારા એ વાત ઘટે છે. એ અસત્ જ્ઞાતાં રૂપ અન્વાખ્યાન (અર્થવાદ) માં એ વાતની સિદ્ધિ છે. એક જ્ઞાતાનું જ્ઞાન ને પ્રરોચના વા દ્વેષ. તેમાં પ્રયોજનના અભાવથી જ્ઞાતાનું અન્વાખ્યાન પ્રવર્તે વા નિવર્તે નથી તેથી જ અન્વર્થક છે, એમ વિવક્ષા નથી. જેમકે પ્રરોચનાથી પ્રશ્ન અને દ્વેષથી નિવૃત્તિ વિવક્ષિત છે. વળી જ્ઞાતાનું અન્વાખ્યાન વિહિત હોય તો વેદનો આદિ મત્તા પણ થશે, તે ઈષ્ટ નથી. એવા નિરાકરણનું આખ્યાન કેમ શક્ય, તો પ્રજ્ઞપતિ નામનો એક નિલ પદાર્થ છે તે વાપુ આકાશ અથવા આદિલ છે. અર્થાત્ વાયુરૂપ પ્રજ્ઞપતિ પોતાનાં આંતરડાં રૂપ વૃદ્ધિને ખંદાર કંઠાળાં, આકાશ વાયુને ખંદાર કંઠાળાં, ને સૂર્ય રશ્મિ કંઠાડી. એ આંતરડાંને અગ્નિમાં નાખવાથી બીજાની રૂપ રૂપિયાની ઉત્પત્તિ થઈ. તે પ્રકારને માટે યાય છે. અથવા વૃદ્ધિથી અગ્નિ, બીજને વેલ ઉત્પન્ન થયા. તેનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રજ્ઞ તથા પશુ વિગેરેની પ્રાપ્તિ છે. એજ ઉક્ત વાંચ્યની જાણતા છે. આદિલ મંત્રથી પ્રાયશ્ચીયને ઉદ્યતીય ચર છે એ વિધિનું શેષ દેવ દેવતા દેવતા કરીને દિશાઓ ભૂલી ગયા એ છે. એમાં પણ સૂર્યના વ્યાપ્તિનું કારણ મંત્ર આદિલનો ચર છે. એમ આકાંક્ષા હોવાથી દિગ્બોહની સ્તુતિ છે. આદિલ ચર દિગ્બોહનું કૌંડ ન હોય; પણ પ્રકૃતમાં ઘણાં કર્મની પ્રાપ્તિ હોવાથી અવધારણને અવધારાદિની ખામીથી જાણ છે.

સૂત્રમ્ ॥ રૂપાત્પ્રાયાત્ ॥ ૧-૨-૧૧ સિં

રૂપાસ્તેનવૃત્તરૂપાસ્તેનવૃત્તવાસ્તેન ચોરેનામેદપ્રાયાત્ અયમર્થઃ સ્તેનેયથા પ્ર-
વૃત્તસંધારસ્તથા મનસિસત્ત્વાસ્તેન મતદત્તયમીપચારિકઃ પ્રયોગઃ ॥

હિરણ્યંહસ્તે ભવતિ, અથગ્રહ્ણતિ એ બે વાક્યની અપેક્ષા રાખનાર સ્તેનમન; અ-
નૃતવાદિનીવાક એ બે વાક્યો છે તેથી એને વાણીની નિંદાદાર સ્વર્ણની સ્તુતિ છે.

જેમ દેવદત્તને બોળન કરાવે તો પછી અપિતું શું કામ. મન ચોર નહીં હોવા છતાં
તેને ચોર કહેવું, અને વાણી સત્ય હોવા છતાં તેને જુઠાં બોલી કહેવી તે માત્ર નિંદાને
વાસ્તેજ છે, એ રૂપથી ગુણવાદ છે. સાર એ છે કે જે જેમ ચોર મતાતા કરે છે તેમ
મન પણ કરે છે.

સૂત્રમ્ ॥ દૂરભૂયસ્વાત્ ॥ ૧-૨-૧૨ સિં

દૂર ભૂયસ્વાન્ દૂરવાહુળ્યાત દિવા ધૂમ ઇવ દૃશ્યતે નામ્નિઃ ॥

અપરોધનું ઉદાહરણ કે, દિવસે અગ્નિને ધૂમજ દેખાય છે, તેની અગ્નિ-જ્વાલા
દેખાતી નથી, તેમ જ રાત્રે અગ્નિની જ્વાલા દેખાય છે, ધૂમ દેખાતો નથી જેમ-
“અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ સ્નાહા ઇતિ સાયં જુહોતિ, સૂર્યાં જ્યોતિર્જ્યોતિઃ સૂર્ય
સ્વાહા ઇતિ પ્રાતર્જુહોતિ” આ વિધિ વાક્યનું શેષ વાક્ય છે, તે મિથ્યાલિંગ અને મંત્ર
એ બંનેની આકાંક્ષાને લીધે અર્થવાદ છે. અને સૂર્ય અને અગ્નિ એ ઉભય દેવતાના મંત્ર-
ધાતમાં સ્તુતિ ધરિત છે, અર્થાત્ અતિ દૂરતાને લીધે ધૂમ અને અગ્નિના અદર્શનમાં ઉક્ત
શબ્દો ગાણ છે.

સૂત્રમ્ ॥ સ્વપરાધાત્ કર્તુશ્ચ પુત્રદર્શનમ્ ॥ ૧-૨-૧૨

પ્રધરાનુમન્ત્રણવિધિસમીપે નચૈતદ્વિજો બ્રાહ્મણા યા વયમ બ્રાહ્મણા યા ઇતિ ધૂયતે ।
તત્ર સંશયઃ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધઃ સ ચ સ્વપરાધાત્ સ્ત્રિયો વ્યભિચાર જન્યાદપરાધાત્
કર્તુઃ પુત્રદર્શનં અન્યજાત્યુત્પન્નપુત્રદર્શનં સંભવતિ તતોઽપ્રમર્થવાદ આર્પેયં વૃણીત
ઇતિ વિદ્યેઃ શેષઃ ।

પૂર્વોક્ત દૃઢ વિશદમાં બીજું ઉદાહરણ એ કે, “અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે નહીં”
એ અમે બાળતાં નથી, તે “પ્રવરે પ્રવિચમાણે દેવાઃ પિતર ઇતિ વ્રૂયાત્” આ વિધિ
વાક્યનું શેષ વાક્ય છે. જે અબ્રાહ્મણ હોય, તે પણ મોત્ર પ્રવરના ઉચ્ચારણથી બ્રાહ્મણ
થાય છે, એવી સ્તુતિ આ વાક્યનું પ્રયોગન છે. સ્ત્રીના વ્યભિચારાદિ અપરાધથી પુત્રમાં
બ્રાહ્મણપણાનો સંશય ગાણ છે, તે માત્ર અજ્ઞાનતાનું વચન છે.

સૂત્રમ્ ॥ આકાલિકેપ્તા ॥ ૧-૨-૧૬ સિ.

દિશ્વતોકાશાન્ કરોતીતિ શ્રૂયતે । તત્ર ચતુર્પુ ત્રિક્ષુ ધૂમવર્હિર્ગમનાર્થ ચાલાયાં
છિદ્રં ક્રિયતે તત્સપાયં વાક્યશેષઃ કોઽસ્તિ તદ્વેદામુર્ધ્વમ્લોકે સ્વર્ગોઽસ્તિનચેતિ તત્ર
શ્રુતિસિદ્ધસ્ય સ્વર્ગસ્ય દૃષ્ટફલાભાવેપિ આકાલિકેપ્તા તત્કાલોદ્ભવસ્ય સુખસ્ય
દુઃખનિવૃત્તિપ્રહરણાત્મકસ્યેચ્છા ભવતિ ॥

સાસ્ત્ર-દૃઢ વિશેષનું ઉદાહરણ કે, “પરબ્રોહ્માં સ્વર્ગે મલશે કે નહીં?” એ કોણ

જાણે-એ વાક્ય છે. ત્યાં “ યજુશાલાના ધૂમને નીકળવાનું છિદ્ર કરવું. જોઈએ. ” આ વિધિ વાક્યની આકાંક્ષા રાખનાર ઉક્ત વાક્ય પ્રત્યક્ષ દૃઢ એવા ધૂમનિવૃત્તિરૂપ સુખની અપેક્ષાથી અર્થવાદ રૂપ છે.

સૂત્રમ્ ॥ વિદ્યા પ્રશંસા ૧-૨-૧૫ સિ.

શોભતેષ્વ મુક્તં ય एव वेदेतिविद्या प्रशंसा गर्गत्रिरात्र वेदनस्य ॥

‘ આ પુરૂષનું સુખ શોભે છે, ’ એવી રીતે જે જાણે તે ગર્ગત્રિરાત્ર બ્રાહ્મણની સ્તુતિ ને ઉદ્દેશીને છે. ‘ આ પુરૂષની પ્રજામાં વાજી અથ અથવા અગ્ન ઉત્પન્ન થશે, ’ આ વાક્ય વેદાનુમંત્રણની પ્રશંસા કરે છે. અર્થાત્ સુખશોભા અને વાગ્મિભત્વ-એ ‘ ગૌણ છે, એટલે શિષ્ય-પ્રશિષ્યો એ ઉદ્દ્યોગણ કહેલ પ્રશંસાનું કથન છે. અને જે સતત અધ્યયન અને ત્રવણથી મુદિમાન પ્રજા ઉત્પન્ન થાય એ પ્રતિબદ્ધથી આવને પ્રાપ્ત કરે છે.

સૂત્રમ્ ॥ सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १-२-१६ सि.

पूर्णाहृत्या सर्वत्वं सर्वफलप्राप्तिः अधिकारिकं अधिकारसिद्धं प्रकृतस्य औपचारिकं वा॥

‘ પૂર્ણાહૃતિથી સર્વ પ્રકારના ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ’ એ વાક્ય ‘ પૂર્ણાહૃતિ જુહોતિ ’ આ વિધિ વાક્યનું શેષ છે. એવી રીતે ‘ અથમેધ કરનાર મૃત્યુને તરે છે-વહી જાય છે, ’ ઇત્યાદિ ફલ વાક્ય પણ વક્તૃમાણ (આગળ કહેવામાં આવશે એ) રીતિથી ગૌણ છે.

સૂત્રમ્ ॥ फलस्य कर्मनिष्पत्तौस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात्॥

૧-૨-૧૭ સિ.

फलस्य स्वर्गादेः कर्मनिष्पत्तेः कर्मणां सिद्धेः तेषां कर्मणां परिमाणतः फलविशेषः न्यूनाधिकमावरूपः स्यात् तत्रेदं निदर्शनं लोकवदिति यथा लोकेष्टपक्रियाया अल्पमृतिः महत्याः क्रियायाश्च महतीमृतिः तथा पूर्णाहृत्याः स्वर्गोष्टपकालभोग्यः ज्योतिष्टोमेन च चिरकाल भोग्यः ॥

જેમ લોકમાં થોડું કામ કરનારને થોડું મહેલ છે અને વધારે કામ કરનારને વધારે મહેલ છે, તેમ ફલોના પરિણામથી ન્યૂનાધિક ફલની સિદ્ધિ છે, એટલે પૂર્ણાહૃતિથી સ્વર્ગનું અષ્ટપદ ભોગવી શકાય તેવું ફલ મહેલ છે અને જ્યોતિષ્ટોમ યાગથી સ્વર્ગનું લાંબા કાલ ભોગવી શકાય તેવું ફલ મહેલ છે.

સૂત્રમ્ ॥ अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १-२-१८- सि.

अन्त्ययोः अभागिप्रतिषेधाच्च अतित्यसंयोगात् इत्यनयोः पूर्वपक्षयोः यथोक्तं पूर्वपादे यथोत्तरमुक्तं तथात्रापि ॥

પૂર્વપક્ષના છેલ્લા એ સ્ત્રોતા અમાધાનમાં કહેવાનું કે, “ હિરણ્ય નિઘાય ચેતવ્ય ”

આ વિધિવાદ્યના શેષવાદ્ય આ છે કે, પૃથ્વીમાં કે અંતરીક્ષમાં અર્થવા સ્વર્ગમાં અભિ-
ચયન કરવું નહીં, આ વાદ્યમાં પણ સુવર્ણની સ્તુતિને માટે પૃથ્વી વગેરેની નિંદા છે, અ-
ર્થાત્ નિષેધભેદક નકારના પ્રતિષેધ, પર્યુદાસ અને અર્થવાદ-એવા ત્રણ અર્થ હોવાથી પૃથ્વી
વગેરેમાં અભિનું ચયન કરવું એ સ્થલે પ્રતિષેધ અને પર્યુદાસ નથી, પણ ત્યાં અપ્રાસ
પ્રતિષેધ હોવાથી નિલાનુવાદરૂપ અર્થવાદ છે. અને જે બંખર, પ્રવાહણિ ઇલાદિ અ-
નિલ પુરુષોના સંયોગવાળા વેદની અનિલતા થવાનો પરિહાર પૂર્વે બંખર સખ્દનો અર્થ
વાચુના અનુકરણ રૂપે અને પ્રવહણિતો અર્થ પ્રકરે વહન કરનાર કહેવામાં આવ્યો છે,
તથાપિ સ્થૂળસ્થનન ન્યાયથી અર્થવાદવાક્યોની દૃઢતા માટે યુગ્મ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન
કરવામાં આવ્યું છે.

૧ અધિકરણ.

સ્વામી. શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ.

શક્તસિંહ અને પ્રતાપ.

(એક કાલ્પનિક સંવાદ.)

(આ સંવાદમાં આવતાં બે પાત્રો શક્તસિંહ અને પ્રતાપ ઉભય બાઈ હતા. પ્રતાપ
મોટો અને શક્તસિંહ નાનો હતો.)

મેવાડનો વીર રાણો પ્રતાપ એક સમયે પોતાના નાના બાઈ શક્તસિંહ અને બીજા
કેટલાક રાજ્યાધિકારીઓ સાથે શિકારે ગયો હતો. ત્યાં એક પ્રાણીને ધણે દૂર દોડ્યું જતું
નેઈ પ્રતાપ અને શક્તસિંહ ઉભયે એક જ વખતે પોતાનાં બાણ છોડ્યાં અને તે ઉભયનાં
બાણો એક જ વખતે તે પ્રાણીના શરીરમાં જઈ બેઠાં.

આથી વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થયો. પ્રતાપે પોતાના બાણથી તે પ્રાણીનું મૃત્યુ થવાનું જણાવ્યું
જ્યારે શક્તસિંહે પોતાના બાણને તે પ્રાણીના મૃત્યુનું કારણ દર્શાવ્યું.

આ વિવાદ ક્રમશઃ વધી પડ્યો અને તેનું પરિણામ એ થયું કે પ્રતાપે શક્તસિંહને
કેંધના આવેશમાં પોતાના રાજ્યમાંથી દૂર કીધો.

વૈરાગ્યથી પ્રજ્વલિત થયેલો શક્તસિંહ મોગલ શહેનશાહ અકબરના દરબારમાં ગયો
અને તેને પ્રતાપ પર અકાર્ષકરવા લલચાવ્યો. પ્રતાપ અને તેના રાજ્યને લગતી બધી ખરી
માહિતી તેણે અકબરને પૂરી પાડી અને યુદ્ધમાં તેનો યુદ્ધમાં તેનો જ વિજય થવાની
સંપૂર્ણ આશા દર્શાવી.

આ રીતે પ્રેરીત થઈ અકબરે પ્રતાપની સાથે યુદ્ધ કીધું જે હલદીધાટના યુદ્ધને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ યુદ્ધમાં વીરનર પ્રતાપ અને તેના શૂરા સૈનિકો અતી વીરતાથી લડ્યા પણ હીન-ભાગ્યે તેઓની સંખ્યા હુંડી હોવાથી અંતે તેઓનો પરાજય થયો.

વીર રાણા પ્રતાપે પોતાનો પરાજય થયેલો જોઈ બીરતાથી નહીં પણ મોગલ શહે-નશાહને નમરું ન આપવા રણબૂમિમાંથી પલાયન કીધું.

હીનભાગ્યે આ સમયે એ મોગલ સૈનિકોએ પ્રતાપને નાશી જતો જોયો.

સત્વર જ તેઓએ જેની પૂંડે પકડી.

આ સમયે શક્તસિંહે આ સર્વ જોયું. આ સમયે તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

પ્રતાપી મેવાડ ભૂમિના ભૂણ્ણ રૂપ પોતાના જ્યેષ્ઠ અંધુની, પોતાની શરૂવીર અને માનીતી રત્નપૂત, ભતિની, અને પોતાની મૌરવ પ્રીપૂર્ણ પ્રીય માતૃભૂમિની આવી હીન દશા જોઈ તેને અત્યંત પશ્ચાતાપ થયો.

ખરે ! આ સમયે તેના નેત્રમાંથી એ અશ્રુબિંદુ ટપક્યાં !

પણ સુભાગ્યે તેણે પોતાના પશ્ચાતાપને શમવો અને લેશ માત્ર વિશંખ વગર પેન્ના એ મોગલ સૈનિકોની પૂંડે પડ્યો.

તેણે પોતાના અશ્વને નેટલો અને નેટલો દોડાવ્યા.

સત્વરજ તે પ્રતાપની પૂંડે દોડતા મોગલ સૈનિકોની સમીપ આવી પહોંચ્યો.

ક્ષણવારમાં તે શક્તસિંહની તરવારે એક મોગલ સૈનિકનું માથું તેના ધડથી છુદ્ કરી નાંખ્યું.

બીજો પલાયન કરી ગયો.

હવે પ્રતાપ અને શક્તસિંહ એકલા રહ્યા.

આ સમયે તે ઉભયની રિયતિ કેવી હતી ?

આ સમયની તેઓની ઉભયની રિયતિ અને ઉભય વચ્ચે થયેલી વાતચીત આ મંવાદમાં આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.)

શક્તસિંહ—(મરણ પામેલા મેળાક સૈનિક તરફ જોઈ) અહા હુદ્ડ વધન ! જો આ તારી નીચતાનું કળ !.

પ્રતાપસિંહ—(પાછું જોતાં શક્તસિંહ પર નજર પડતાં) કોણ ? કોણ આ ? તું ? તું ?
... બ્રાહ્મદોહી ? શૂદ્રદોહી ? દેશદોહી ? દૂર થા જો શાયદીન ! દૂર થા. નારીની પેઠે કાયરતાથી પોતાના જ ભાઈની પૂઠે વેર લેવા આવ્યો છે ? અરે દીનાત્મા ! જા. સત્વર નાશી જા. નહીં તો પ્રતાપનો આત્મા પોતાના કનિષ્ઠ બંધુનો સકારણ વધ કરતાં પણ કમ્પીત થશે.

શક્તસિંહ—(નીચું જોઈ) ભાઈ ! આ શક્તસિંહ હવે આગળનો શક્તસિંહ નથી. આ શક્તસિંહના હૃદયમાં હવે આગળની અધર્મતાનો વાસ નથી. દીનબાગી શક્તસિંહનો આત્મા હવે પોતાની માતૃભૂમિ પ્રતિ તીરકારમયો નથી. જો મારા બહાસા બંધુ ! તે આત્મા હવે મોઢાર આંસુએ રડે છે (અત્યંત ગળગળો થઈ) અરે ભાઈ ! કે જે અધર્મ દીધો ?

પ્રતાપસિંહ—અને તે અધર્મમાં શુદ્ધિ કરવા આવાં આવાં કરણાનક વાઘો વધે પોતાના જ જ્યેષ્ઠ બંધુનો વધ કરવાનો પ્રસંગ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે કેમ ? અરે પાપાત્મા ! જરા તો લજ્જાતં થા. શક્તસિંહ ! જા, ચાલ્યો જા. કપરબર્ષા પીચારો તજ દે. નહીં તો સ્મૃતિમાં રાખજે કે પ્રતાપનો આત્મા પોતાના કનિષ્ઠ બંધુનો સકારણ વધ કરતાં પણ કમ્પીત થશે.

શક્તસિંહ—ખરેખર ! ખરેખર ! મારા બંધુ ! હું વિશ્વાસ મુકવા ચોખ્ખ નથી જા. અરે ધ્રુવર ! હું કેવો અભાગીઓ ! અરેરે ! મારા પર મારા પોતાના ભાઈને પણ વિશ્વાસ મુકતાં મોકાય થાય છે. અહા ! કોણ મારા સરખા પાપાત્મા પર વિશ્વાસ રાખે ? કોઈ નહીં, આ જગતમાં કોઈ નહીં. (તરવાર જોરથી દૂર ફેંકી દઈ) દૂર થા જો દુર તરવાર ! દૂર થા. તારે લીધે મારો ભાઈ પણ મારા પર વિશ્વાસ રાખતો નથી તો પછી જો દીનબાગીની ! તારું શું કામ છે ? આ જા જો વસ્તુને પ્રતાપનું હૃદય ચિકારશે તે વસ્તુને અવશ્ય જ શક્તસિંહનું હૃદય પણ ચિકારશે જા. (અત્યંત ક્યામજીય થઈ પ્રતાપને પગે પડતાં) મારા બહાસા બંધુ ! હવે તો કપરનો ભય નથી ને ? હવે પોતાના પાપકર્મનું ઉચિત શાસન ઇચ્છતાં હૃદયનો નાશ કરતાં મારા બહાસા ભાઈ પ્રતાપ ! તમારા હૃદયને લેશમાત્ર પણ કમ્પીત કરશો નહીં. હવે તમારા આ પાપમય બંધુનો વધ કરતાં તમારા હૃદયને કમ્પીત ન કરતાં આસ્હાદીત બનાવજો. હવે આ દીનાત્માને આ જગતમાં છોડવા દઈ પૃથ્વી પર પાપનો ભાર ન વધારતા મારા ભાઈ ! પ્રતાપ ! પ્રતાપ ! મારા સરખા ભયંકર પાપના કરનારને ઉચિત શાસન આપવામાં તમારું હૃદય કમ્પીત થાય જો શું સંભવીત છે ? જુઓ, જુઓ. મારા ભાઈ ! તમારી ન્યાય અને વીરતા પૂર્ણ તરવાર આનમાં પણ કેવી ઉચી નીચી થાય છે ? જાણો

મારો વધ કરવા આતુર હોય ! હા, હા. તે મારો જ પ્રાણ, મારો છે. તેને તમ કરો મારા બંધુ ! તમારા સરખા વીરની તરવારથી મારા જેવા કાયરનું મૃત્યુ થતાં મારું ભૂષણ વધશે.

પ્રતાપસિંહ—(સ્થંભીત થઈ) આ શું સત્ય ? આ શું શક્તસિંહના મુખનાં વચનો ?

શક્તસિંહ—ના બંધુ ! ના અસત્ય. અરેરે ! જે અસત્યતાથી પરીપૂર્ણ હોય તેની પાસેથી સત્યની લેશમાત્ર પણ આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? જે અસત્ય જ હોય તે સત્ય ક્યાંથી થાય ? હાય !

પ્રતાપસિંહ—(ગળગળો થઈ જઈ) શક્તસિંહ ! ઉઠ. ઉભો થા. મારા પગ છોડી દે. હું તને ક્ષમા અર્પીશ.

શક્તસિંહ—ઉભો થાઉં ? શા માટે ? આપ સરખા વીર અને ધર્માત્માને મારું પાપી મુખ બતાવવા ? ના, ના, કદી નહીં. હું ઉડીશ નહીં. મને આપના પવિત્ર પદનું સુમ્મન કરતાં કરતાં જ મરવા દો. તેથી મને અપૂર્વ ગ્રાંતિ મળશે.

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! ભૂતકાળનું વીરમરણ કર, વર્તમાનકાળનું કર્મ આચર અને ભાવિ-કાળની આલોચના કર. ઉઠ મારા ભાઈ ઉભો થા. તારી આવી સ્થિતિનું એક વાર સર્વથા વીરમરણ કરી દે. અને નીહોંય બ્રાહ્મણની શુચિ વિમત્સતાની ઝાંખી કર. આવ હું તને ક્ષમા અર્પીશ. ઉઠ, ઉભો થા અને મને બેટ.

શક્તસિંહ—હાય ! હું કેવો દીનભાગી ! અરેરે ! પ્રતાપ ! તારા સરખા વીર અને હિદાર હૃદયના મનુષ્યનો મારા સરખો નીચ અને પાપી ભાઈ એ પ્રભુ ! તારી આ કેવી અન્યાયપૂર્ણ રચના ? ભાઈ ! ભાઈ ! બસ હવે તો હું મૃત્યુને જ યોગ્ય છું. હવે તો મારો વધ જ કર.

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! મારા બહાલા ભાઈ ! 'ભાવિની આલોચના કર' એ અમર વાક્ય ભુલી ગયો શું ?

શક્તસિંહ—ભાઈ ! ભાઈ ! તું સદા સુંખી થયો એ જ હું હૃદય પાસે માગું છું—હા ! તું સુંખી જ થઈશ. (અત્યંત દુઃખથી) ઉહ ! ઉહ ! ભાઈ ! હું ઉઠવા ધણાથે પ્રયત્ન કરું છું પણ અરેરે ! મારાથી નથી ઉઠાતું. ભાઈ ! ક્યા આધારે મારા સરખો પાપી ઉડીને ઉભો થાય ? ના—ના ભાઈ ! હું ઉભો નહીં થાઉં. મારો વધ કરો ! મને કાપી નાખો ! મને દારી દો !

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! હજી તું ન સમજ્યો ? 'ભાવિની આલોચના કર' એ વાક્ય તું હજીયે ન સમજ્યો ?

શક્તસિંહ—ભાવિની આલોચના ! ભાઈ ! મારે માટે તો ભાવિની આલોચના હવે મૃત્યુ જ છે.

હવે મારે માટે મૃત્યુ જ નિર્માણ થયું છે. હવે મારી શાન્તિનો વાસો મૃત્યુમાં જ છે. શાન્તિ! આહા મધુરી શાન્તિ! આવ! આવ! મને ભેટ તને ભેટવા માટે હું મારા બહાલા બંધુની આગાનો અનાદર કરું છું. અરે! અરે! એ ના પાડે છે! શાન્તિ ના કહે છે! મને ભેટવાની ના કહે છે! મને નહીં ભેટ! એ હીનભાગી સક્તસિંહ! મારા સરખા પાપીને કોઈ સંવરતું નથી. અરે શાન્તિ દયા—દયા.

પ્રતાપસિંહ—સક્તસિંહ! સ્મરણમાં રાખ કે જે વસ્તુ બાવિની આલોચનારૂપ છે તેજ વસ્તુ તને શાન્તિ આપશે. તારા હૃદયમાં પ્રવળવસિત અગ્નિને તે જળનું રૂપ લઈ હોયવશે.

સક્તસિંહ—આપો! આપો! મારા બહાલા બાઈ! મને શાન્તિ આપો! હું શાન્તિની મિક્ષા માગું છું તે મને આપો. બાઈ! મને શાન્તિનું દાન કરો! અરે પ્રતાપ! પ્રતાપ! તું શું માનવી? તું શું પામર મનુષ્ય જાતિ? તું શું સર્વ પ્રકારના દુષ્ટો અને તેમાં પણ સદુષ્ટી ભયંકર દુઃખ મૃત્યુને આધીન થનાર માનવ જાતિમાં નહીં, નહીં, તું દેવ છે.

પ્રતાપસિંહ—સક્તસિંહ! તું પ્રથમ ઉભો થા. પછી હું તને બાવિનો પથ અને શાન્તિની છાયા બતાવીશ. હજી પણ તને જે કીર્તિનો સુખકારક ભંડાર પ્રાપ્ત કરવાની કશી હશે તો તેની પ્રાપ્તિ અર્થે પણ હું તને માર્ગ દેખાડીશ. જે દીવ્ય અને સ્નેહ પરીપૂર્ણ ભૂમિમાં સ્વાર્થ અધ્યરાઓનું શુભધુર માન રેલી રહ્યું છે, જ્યાં મૃત્યુનો તો ભયજ નથી, જ્યાં નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ અને ઉત્કૃષ્ટ સૌંદર્યનું સમિશ્રણ થયેલું છે, જ્યાં શાન્તિરૂપી દિવાલોથી ભવ્ય અને મુશોભીત સુખમંદિરો પ્રતિષ્ઠિત થયાં છે એવી સુશાશ્વત ભૂમિ, જેને માનવ જાતિ સ્વર્ગ કહે છે તે ભૂમિમાં જવાનો માર્ગ હું તને બતાવીશ.

સક્તસિંહ—જાતાવો! જાતાવો! મારા બન્ધુ! જાતાવો! (પ્રતાપના પગ મુદી ઘઈ ઉભો થઈ)

પ્રતાપસિંહ—હું તને બતાવીશ. જો સાંભળ સક્તસિંહ! તારે માટે બાવિની આલોચનારૂપ વસ્તુ માતૃભૂમિની સેવા જ છે. શાન્તિની શુભીતજ છાયા, કીર્તિનો સુખકારક ભંડાર, અને સુશાશ્વત સ્વર્ગ ભૂમિ પ્રાપ્ત કરવા તને નિઃસ્વાર્થ ભાવવાળી માતૃસેવા સહાયક થશે. સક્તસિંહ! આપણી બહાલી માતૃભૂમિ મેવાડની બાવિમાં થનારી દસાનો વીચાર કર. અરેરે! એ દસાની કલ્પના માનવી કેટલો બધો ખેદ થાય છે? બાઈ! એ હીનદસામાંથી તારી પ્રિય માતૃભૂમિને મુક્ત કરવા તું પ્રવૃત્ત નહીં થાય શું?

સક્તસિંહ—યદિ—યદિ મારા બાઈ! યદિ. આજથી આ સક્તસિંહ પોતાની પવિત્ર માતૃભૂમિની સેવા બજાવવા સદાયે પ્રવૃત્તજ રહેશે.

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! ઇશ્વર સર્વદા તે પ્રજ્ઞતિ અચલ રાખે. ભાઈ ! આજ સેવા પ્રેમ અને રનેહના શુચિ ઉભરાથી આ હૃદય તને મ્હાય છે તેવા ઉભરાથી તેણે તને કદાપિ પણ મ્હાયું નથી. આવ—આવ માઠા વ્હાલા ભાઈ ! મને ભેટ (ઉભય સપ્રેમ ભેટ છે.)

શક્તસિંહ—અંધુ ! આજથી આપણે ઉભય એક થઈશું. આપણા ઉભયના નિઃસ્વાર્થ આત્માના સંમિશ્રણથી આપણી વ્હાલામાં વ્હાલી માતૃભૂમિની સેવા બળવવા પ્રવૃત થઈ સદાયે સતત ભાવે પ્રજ્ઞત રહેશું. મારા વીરબંધુ પ્રતાપ ! આજથી આપણે ઉભય એક—આપણા ઉભયના આત્મા એક—આપણા ઉભયનું લક્ષ્ય એક—આપણા ઉભયનું બળ એક—આપણા ઉભયની ઈચ્છાઓ એક અને આપણા ઉભયનું સર્વસ્વ—એક.

પ્રતાપસિંહ—એક મારા ભાઈ ! એક ! આજથી વીરભૂમિ મેવાડની નિઃસ્વાર્થ સેવા અર્થે આ બે મેવાડ પુત્રો એક. આજથી આ ઉભય મેવાડ પુત્રો એક થયા છે અને સર્વદા એક ને એક જ રહેશે. માતૃભૂમિની સેવા માટે ઐક્યતા એ આજથી આપણા ઉભયનું લક્ષ્ય બનશે.

શક્તસિંહ—અહા ! આજ મારા હૃદયમાં કેવો આનંદ ઉભરાય છે ?

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! આ જગમાં કયા હીનપ્રાણે પોતાની માતૃભૂમિની સેવા બળવવાના વિચાર માત્રે આનંદમગ્ન નથી કીધો ? પોતાની પ્રિય જન્મદાત્રિના રક્ષણાર્થે કોના હૃદયાકાશમાં સુઆરા રૂપી વિધુલ રેખાઓ નથી ચમકી ? માતૃભૂમિને જયધ્વનિ કર્યું પર પડતાં કયા પાપાત્માના મુખ પર તેજસ્વી ભાવ નથી પ્રકટતો ? તેમ જ તેનો પરાજય સાંભળી કોનું હૃદય વિપાદિત નથી બન્યું ? અરે શક્તસિંહ ! કોણ છે એવો આ જગતમાં જે પોતાની માતૃભૂમિ માટે બલહીન હોય ? માતૃભૂમિની સેવા એ અતુલ બળ સંચારક ભાવના છે. ભાવના માનવ જાતિને પ્રતિ પ્રકારનો સતોષ અને તે સતોષ દ્વારા પ્રતિ પ્રકારનું મુખ અર્પણ કરે છે. જે ભાગ્યશાળી માનવના હૃદયમાં એ ભાવના પૂર્ણ રૂપે પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે તે માનવને આ જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય અને તે ભય દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ખરેખર, મારા ભાઈ ! તે ભાવનાની વ્યાપ્તતા તે પરમ સુખની જ વ્યાપ્તતા છે, સ્વર્ગીય સંદેશ અને સ્વર્ગીય બળ તે દીવ્ય ભાવનાના સહાયક છે. તે નિર્મળ અને નિઃસ્વાર્થ ભાવના કોઈ પણ પ્રકારના દ્રેષ અને સ્વાર્થ પ્રતિ પુરેપુરી અભાવદર્શક છે. તે શુભભાવના ઐક્યતાની તો પરમ ઉપાસક છે. તે ભાવનાનું જો આપણે દૈવી સ્વરૂપ આલેખીએ તો આત્મલોભ અને નિઃસ્વાર્થતા એ બે તેની સુંદર અને અકચરિત પાંખોનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે, અને તે પ્રભાવશાળી પાંખો દ્વારા ઉચ્ચ આનંદમય પ્રદેશમાં ઉડી શકાય છે અને તે સ્વર્ગીય પ્રદેશમાંથી કેવળ આનંદમય ભાવ જ અનુભવાય છે. અરે શક્તસિંહ !

તે ભાવનાની તો કલ્પના માત્ર પણ અદ્દહાદ્દ છે, સત્ય તે ભાવનાનો આત્મા છે અને ઔચિત્ય તે હૃદય છે. ભાઈ ! આવી અપૂર્વ ભાવનાના સંચારથી કયા અભાગીઆના હૃદયમાં આનંદનો સંચાર ન થાય ?

શક્તિસિંહ—પ્રતાપ ! પ્રતાપ ! મારા વ્હાલા ભાઈ ! રાજપુત જાતિના ભૂપણ ! તું કોણ ? અહા ! શા તારા વિચાર ? અરે મારા વ્હાલા ભાઈ ! મને ફરીથી એકવાર તારા દૈવીશક્તિ પૂર્ણ પદ્મનું ચુમ્બન કરવા દે (ફરી પ્રતાપના પગ ચુમ્બે છે) અહા ! મારા ભાઈ ! કેવી શાન્તિ ધર્મ ! શા તારા ચરણનો પ્રભાવ ? હા ! પ્રતાપ ! તારા સ્પર્શ માત્રથી જ માતૃભૂમિની સેવા બળવવાનું અપૂર્વ બળ મને પ્રાપ્ત થયું છે. બસ—આજથી હું માતૃભૂમિનો જ દાસ છું.

પ્રતાપસિંહ—શક્તિ ! જે પાપાત્માએ પોતાની માતૃભૂમિની અવગણના કરી છે તે માનવજીવન ધારણ કરવાને સર્વથા અપોગ્ય છે. જે નીચ મનુષ્યે એકવાર પણ પોતાની પ્રિય માતૃભૂમિના થોડા સમયના વિયોગ સમયે સગલ નેત્રે પોતાની માતૃભૂમિને પ્રણામ કરી ગદ્ ગદ્ કંઈ પ્રેમ અને વિપાદનાં વચનો નથી ઉચ્ચાર્યાં તે મુદ્દાત્મા પ્રભુની સર્વથી ઉચ્ચ કૃતિ એવી માનવ જાતિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી જ. જે હૃદયહીન મનુષ્યે એકવાર પોતાની માતૃભૂમિને પ્રકૃતિદેવીએ અર્પણ કરેલું સૌંદર્ય નીરખી પ્રેમ અને આસ્થાથી છલકાતા હૃદયે “ ઓ મારી રમણીય માતૃભૂમિ ! હું તારો જ દાસ છું અને સદા તારો જ દાસ ધર્મ રહીશ ” એવું નથી કહ્યું તે અભાગી આત્માના મનુષ્યને આ જગર્મા પસતા સર્વ માનવીના અને તે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુના ક્રોધિય : પિકાર હજો. અહા ! વીર પુત્રોની જન્મદાત્રી મેવાડ ભૂમિ ! હું અને મારો કનિષ્ઠ બંધુ જો કે આ ઉભયના તને પ્રણામ છે. ઓ શાશ્વત ભૂમિ ! આજે દેવભાવનો સર્વથા ભાગ કરી એક બનેલા આ ઉભય મેવાડ પુત્રો આજથી તારા પરમ દાસ છે અને તારે માટે અસંભવિત કાર્યો પણ કરવા તત્પર રહેશે. આજ આ બે મેવાડ પુત્રો તારા શુભાર્થે જ એક થયા છે. (શક્તિસિંહ ને ઉદેશી) શક્તિ ! આજ માતૃભૂમિની સેવા બળવવા તારા બંધુ પ્રતાપની સાથે હવે પ્રથમ પગલું ભર.

શક્તિસિંહ—અરે પ્રતાપ ! તને માનવી કોણ કહે ? ક્યાં હું અને ક્યાં તું ? મારા જેવા હીનાત્માનો તારા સરખો ભાઈ ? ના—ના પ્રતાપ ! તું માનવ નથી, દેવ છે. જેને સર્વ દેવ કહે છે તેના કરતાં તે શું ઓછું કહ્યું છે ? હા ! પ્રતાપ ! આ જગતમાં સર્વ કાળે તારી કીર્તિની દીવ્યગાથા ગવાતી રહેશે. તારું નામ અને તારું કામ સર્વદા આ જગતમાં અચલ રહેશે. બારત ભૂમિમાં તારી શૈર્વગીતા ગવાતી રહેશે. તારા જેવાને જન્મ આપી ભારતી આત્મા સદા સન્નિવૃત્ત રહેશે. ચાલો ભાઈ ! ચાલો. હું આજથી મેવાડ ભૂમિનો અને તેના વીરપુત્ર પ્રતાપનો દાસ છું. (ઉભય બળ છે.)

કલકલતા.

તા. ૩-૨-૧૧

ચાંપશી વિદુલદાસ ઉદેશી.

બુદ્ધિ અને સદાચાર ઉપર માનવસુખનો આધાર છે.

(૨.)

માનવ સુખનો આધાર બુદ્ધિ અને સદાચાર ઉપર છે એટલું સ્વીકારીને આપણે આ બે બાબતોનો હમવાર વિચાર ચલાવીશું. એક સુખી જીવનના અને માનવ જાતના સુખના સંબંધને લક્ષમાં લઇને પ્રથમ આપણે બુદ્ધિ વિષે વિચાર કરીશું.

બુદ્ધિ એટલે, શું.

એક પ્રકારની યથાર્થ સમજણરૂપ, સારા અને ખોટાને તારતી આપનાર એક ચક્ષિ સમાન બુદ્ધિ છે; શું શું પસંદ કરવા યોગ્ય છે અને શું શું ત્યાગ્ય છે, તેનો નિર્ણય તેજ કરી આપે છે; પદાર્થોની યથાર્થ કીમત ઉપર આધાર રાખતા અને તેમના વિશેના આમાન્ય લોકમત ઉપર આધાર નહિ રાખતા એક નિર્ણય સમાન બુદ્ધિ છે. આપણાં વચનો અને કાર્યો ઉપર તે એક પ્રકારની દેખરેખ રાખે છે, અને આપણને સારા અથવા નરસા ગમે તેવા ભાવિથી ના છૂતી રાકાય એવા બનાવે છે. તેના ઉદ્દેશ સ્થાને ભૂતકાલના બનાવો અને ભાવિના બનાવો, ક્ષણિક પદાર્થો અને નિત્ય પદાર્થો હોય છે. તે કાલના સર્વ બનાવોની તેમજ મનની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિની તપાસ ચલાવે છે. જેવો લોકમતો પૈસા સાથે સંબંધ છે તેવોજ તેનો તત્ત્વ શાસ્ત્ર સાથે સંબંધ છે-લોકાભ ધન્ય છે એવું કહે છે, પૈસો સર્વની કમિયોનું પાત્ર બને છે; એક અન્યના પરિણામ અને બદલાય છે. જેમ જોનું એ અક્ષિ-ઓનો ઉપયોગ કરવા સમાન છે, બોલવું એ જીવંતોનો ઉપયોગ કરવા સમાન છે તેમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ બુદ્ધિશાળી બનવા સમાન છે. જે સંપૂર્ણ રીતે બુદ્ધિશાળી હોય છે તે સંપૂર્ણ પ્રકારે સુખી હોય છે; અરે એટલુંજ નહિ પરંતુ બુદ્ધિના ઉદય સાથેજ આપણું જીવનવહન ચલેલું, સુતર બની જાય છે. આટલું બાળવું એટલુંજ પૂરવું નથી; દરરોજના ચિંતન વડે આવી બાબતને આપણે મન ઉપર હાસવાની છે અને આ પ્રમાણે એક યુગ્મેજીને એક સારી ટેવમાં પકડાવી નાખવાની છે. આપણે જેવો ઉપદેશ કરતા હોઇએ તેવું આપણું વર્તન હોવું જોઇએ કારણ કે તત્ત્વશાસ્ત્ર એ કંઈ લોકમાન્ય દોંગ, સોંગ દર્શાવવાનો વિષય નથી, તેમજ તેનો ખાસી રાખ્દોમાં સમાવેશ થતો નથી પરંતુ તેનો સમાવેશ તો આચરણમાં થાય છે. માત્ર આનંદની ખાતર ઉપાડી લેવા યોગ્ય તે એક મોજામજાહતું સાધન નથી અથવા આશમમાં એક પ્રકારનો રસ અપનાવ સાધન પણ તે નથી, પરંતુ તેના વડે તો આપણું મન ધકાવું જોઇએ, આપણાં કાર્યો નિયમોનાં જોઇએ તથા આપણે શું કરવા - ચેત્ય છે અને શું ના કરવા યોગ્ય છે તે પણ તેજ આપણને દર્શાવી આપવું જોઇએ. તે સુકલ ધારણ કરીને બેસે છે અને આપણને સર્વ પ્રકારના બચાવોથી દોરી જાય છે; આટલુંજ નહિ પરંતુ એ વિના આપણે સુરાક્ષિત પણ રહી શકીએ નહિ, કારણ કે દરેક કલાકે આપણે માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ ઉભો થઈ આવે છે. જીવનનાં મર્વ પ્રકારનાં કર્તવ્યોમાં તે આપણને ચેતના રાખે છે; માતૃપિતા પ્રત્યે

લક્ષિ, આપણા મિત્રોમાં શ્રદ્ધા, ગરિબને દાન, સલાહમાં નિશ્ચય; આતું આતું સર્વે તે આપણને શિખવે છે. કરાનો પણ ભય ના રાખવાથી તે આપણને શાંતિ અર્પણ કરે છે અને કરાનો લોભ ના રાખવાથી સમૃદ્ધિતું અર્પણ કરે છે.

એક બુદ્ધિશાળી માનવિ સર્વે દશાઓમાં પોતાની ફરજ બજાવે છે.

જીવનની એવી કોઈ પણ દશા નથી કે જેમાં એક બુદ્ધિશાળી માનવિ પોતાની ફરજ ના બજાવી શકે; જે તેનું દૈવ સાઈ હોય છે તો તેને તે બંધ બેસતું બનાવે છે; જે ખરાબ હોય છે તો તે તેને આધિન બનાવે છે; જે તેની પાસે એકાદ ભગીર હોય છે તો તે પોતાના સદાચારનો સમૃદ્ધિમાં ઉપયોગ કરે છે; જે તેની પાસે કંઈ સમૃદ્ધિ નથી હોતી તો પણ દારિદ્ર્યમાં તે સદાચારનો ઉપયોગ કરે છે; જે તેનાથી તે પોતાના દેશમાં બની શકતું નથી તો તે તેનો પોતાના દેશનિકાલના દેશમાં ઉપયોગ કરે છે; જે તેનું કોઈ પ્રકારનું આધિપત્ય હોતું નથી તો તે એક સાધારણ સીપાઈની નોકરી ખુશીથી કરે છે. કેટલાક શોકમાં દૂરમાં દૂર પ્રાણીઓને વશ કરવાની કુશલતા હોય છે: તેઓ એક સિંહને પોતાના ધણીને ભેટમાં શિખવે છે: જે તેઓ પોતાના અંતરમાં કોઈપણ કાલે આટલા બધા દૂર ના ધાય તો બ્યારે તેઓ તેની પાસે એકવાર આવે ત્યારે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે હળી ગયલા બનશે. બુદ્ધિ કંઈ આપણી અંશુભિઓને ઉપદેશતી નથી પરંતુ આપણા મનને ઉપદેશ આપે છે, આપણને આપણા જીવનનાં સાધનો ઉપજાવવાનું નહિ પરંતુ આપણા જીવનની વ્યવસ્થા ચલાવવાનું શિખવે છે, કે જેથી આપણે માત્ર જીવીએ એટલું જ નહિ પરંતુ સુખી રીતે જીવી શકીએ. કંઈ કંઈ બાજતો સારી છે અને કંઈ કંઈ ખોટી છે, અને કંઈ કંઈ માત્ર તેથી દેખાય છે, એ વિષે તે આપણને બોધ આપે છે; ખરી મોટાઈ અને ખોટી વચ્ચેનો તફાવત પણ તે આપણને સમજાવે છે; આપણી ભાવનાઓને સ્વયં નેટલે ઉઘે ઉઠવાનું તે શિખવે છે; આપણી જાતને શરીર પદાર્થોમાંથી અશરીરમાં તે ઉઘે દોરી જાય છે; પ્રકૃતિની શોધ ચલાવવાનું અને જીવનના નિયમો દર્શાવવાનું તે ઉપદેશ છે; ઇશ્વરને બાજુએ એટલી જ બાજત જે આપણે તેને આધિન ના વલિએ તો જરા પણ પૂરતી નથી. તે સર્વ પ્રકારના અકસ્માતોને દેવના કાર્યરૂપે ગણી કાઢે છે; પદાર્થોની યથાર્થ કીમત આંકી આપે છે; ખોટા અભિપ્રાયોમાંથી આપણા છૂટકારો કરે છે, અને પચાતાપથી અનુસરાતા સર્વ પ્રકારના આનંદનો તિરસ્કાર કરે છે. જે હમેશાં તેનું તે તેનું નાટકી રહે એવા કંઈને પણ તે સાઈ ગણતી નથી; પોતાના અંતરમાં જેનો સમાવેશ થાય છે તે વિના અન્ય સુખની જેને જરૂર નથી, એ વિનાના અન્ય કોઈ પણ માનવિને તે સુખી ગણતી નથી; જે પોતાની જાતનો ઉપરિ નથી એવા કોઈ પણ માનવને તે મંહાન અથવા સંતાવાળું બનવા દેતી નથી. આતુંજ નામ માનવ જીવનનું સુખ; એક એવા પ્રકારનું સુખ કે જેનો અંશ તેમજ અંત એક પણ થતાં નથી.

ખરી તર્કશક્તિ એજ માનવ પ્રકૃતિની સંપૂર્ણતા છે.

એક બુદ્ધિશાળી માનવિ ગમે તેવી દશામાં આંત્રી પડેલો હોવા છતાં હમેશાં સુખી બનશે, કારણ કે તે સર્વ બાજતોને પોતાને આધિન બનાવે છે, પોતાની જાતને તર્કશક્તિને

અધિન બનાવે છે, તથા શાગવત્તિ સહિત નહિ પરંતુ ડાહ્યાપણ સહિત તે પોતાનાં કાર્યોનું નિયમન કરે છે. દૈવની ભારેમાં ભારે ફરતાથી પણ તે ડગતો નથી તેમજ અગ્નિ તથા તલાવરરૂપી અંતથી પણ તે પાછો હઠતો નથી; આથી ઉઘટી રીતે એક મૂર્ખ માનવિ પોતાનો પડખો જોડેનેજ બડકી ઉઠે છે, અને જાણે કે બધાએ તેનાજ ઉપર વર્ષાવવામાં આપ્યા હોય તેમ અશુભ અકસ્માતોથી અર્થબામાં પડે છે. તે કંઈ પણ અનીચ્છાથી કરતો નથી, કારણ કે તેને જે જે વસ્તુનું જણાય છે તેને તે પોતાની પસંદગીનું બનાવે છે. તે પોતાને માટે માનવજીવનનો અચુક ઉદ્દેશ અને અંત નક્કી કરી કાઢે છે; તેની પ્રાપ્તિ થાય એવું જે જે હોય તેને તે અનુસરે છે અને તેમાં જે જે બાધકારક હોય તેનો ત્યાગ કરે છે. તે પોતાના ભાવ્યથી સંતોષી રહે છે, તે ગમે તેવું હોય તો એ ભક્ષે; પોતાની પાસે ના હોય તેની તે ઈચ્છા કરતો નથી, જો કે આ ઉભયમાંથી તેની પાસે તંગી કરતાં પુષ્કળ હોય એજ તે ઇચ્છે છે. પ્રકૃતિની પેઠે તેના જીવનનું કાર્ય ધાંધલ કે ગરબગર વિનાજ આદ્યાં જાય છે; તે ભયથી ડરતો નથી તેમજ તેને તે ઉપગમનો નથી; તે આમ વર્તે છે તે સાવધાનતારૂં હોય છે, ભીરૂતારૂં નહિ; કારણ કે તે કેદ, ધા, બેડીઓને નકામાં બધનાં સાધન તરીકે ગણે છે. તે જે જે કરે છે તે સારી રીતેજ કરવાનું માથે ઉઠાવે છે. કલાઓ તો યુદ્ધિને આધિન વર્તતા માત્ર સેવકો સમાન છે. શંકાબરી આબનોમાં તે સાફ રહે છે, સમૃદ્ધિમાં તે મીતાચારી રહે છે, દુઃખમાં તે દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને છે; છતાં એ તે દરેક દશાને બની શકે તેટલી ઉત્તમ બનાવે છે તથા સર્વ પ્રકારના પ્રસંગોને સુધારતો આસે છે કે જેથી તે તેના દૈવને સહાયકારી થઈ પડે. એવા દેરલાક અકસ્માતો છે એમ મારે કશુંક કરવું પડે છે કે જેથી તેને અસર થાય છે પરંતુ તેમનાથી તે હતાશ બની જતો નથી. દર્શાત તરીકે શારીરિક દુઃખ, બાલકો અને મિત્રોનો નાશ અથવા તેના દેશનો વિનાશ; આવાં સંકટો જોઈને જરાપણ લાગણી ના થનાર માનવિ ખરેખર પથ્થર અથવા લોહનો ધડાયલો હોવો જોઈએ; તેમજ વળી એક માનવિને તેમની અસર ના થતી હોયતો તેમને સદવામાં પણ જાણે કે સદાચારનો સમાવેશ નહિજ થતો હોય.

યુદ્ધિનિપુણ માનવિઓની ત્રણ ભૂમિકાઓ.

યુદ્ધિની શાલામાં નિપુણતા મેળવનારાઓની ત્રણ ભૂમિકાઓ હોય છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં તેનાં દર્શન કરનારાનો પરંતુ તેના નજીક નહિ આવનારાઓનો સમાવેશ થાય છે; તેમણે શું કરવા યોગ્ય છે તે તેઓ શિખ્યા હોય છે પરંતુ તેમણે તેમના જ્ઞાનને અભ્યાસમાં ઉતાર્યું હોતું નથી; ફરીથી ઉદ્યોગ ખાવાની બીકમાંથી તેઓ બચી ગયા હોય છે છતાં હજી એ તેઓ રોગના પંજામાં સપડાયલા હોય છે; ગમેતો જાહુ નહિ ઈચ્છવા યોગ્ય અથવા બીલકુલ ન ઈચ્છવા યોગ્ય એવા પદાર્થો માટે તેમને આતિ ઉત્સુક બનાવતી એક પ્રકારની ખરાબ ટેવનું આથી દૃઢ સ્થપન કરવા માગું છું. બીજી ભૂમિકામાં અચુક ઝડપ માટે પોતાના વિકારોને તાબે કરનારાઓનો પરંતુ પાછા દડી જવાના બધ વાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજી ભૂમિકામાં અનેક દુરાચારોમાંથી શુદ્ધ બનેલાઓનો પરંતુ સર્વમાંથી શુદ્ધ નહિ બનેલાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ લોબી જનિવાળા હોતા નથી પરંતુ કદાચ તેઓ વિકાર જનિવાળા હોય છે; દેરલીક આબનોમાં તેઓ જોઈએ નેટલા દૃઢ હોય છે, પરંતુ બીજી દેરલીક

ખાખતોમાં તેઓ નિર્મલ હોય છે; કદાચ તેઓ મૃત્યુ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવે છે છતાંએ દુઃખ બેઠને યથરે છે. બુદ્ધિશાળી માનવિઓની વિવિધતાઓ હોયછે પરંતુ કોઈપણ પ્રકારની અસમાનતાઓ હોતી નથી;—એકની રીતમાત્ર મળતાવડી હોયછે, બીજો વિશેષ તૈયાર બનેલો હોયછે, એક ત્રીજો ઉત્તમ પ્રકારનો વક્તા હોયછે; પરંતુ એ સર્વતું સુખતો સમાન પ્રકારનું હોયછે. •

॥ તકરાર કરનારાઓ સામે એક તકરાર ॥

આવા બહુમુશ્કટ અને તકરારોત્તો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થતો હશે ? એટલું પણ તારા જાણવામાં નથી કે આ જીવનનાં કલ્પી લીધેલાં સર્વ પ્રકારનાં અશુભોમાં આ એક ખરેખરું અશુભ છે—અખડમાં કરવું, તકરાર કર્યો કરવી ? જે તું મારી સલાહ પૂછે તો મારા ધારવા પ્રમાણે પદાર્થોની પ્રકૃતિમાં અલુક અશુભનો સમાવેશ થાય છે એવું માનનાર માનવિ વિના અન્ય કોઈ પણ માનવિ દુઃખી નથી. જે દિને એવું કંઈક હોય છે કે જે મારાથી સહન થઈ શકતું નથી તે દિને હું મારી જાતને સહન કરી શકતો નથી. શું હું મારો છું ? એતો મારા દૈવનો એક ભાગ છે. મારા કુટુંબમાં રોગનું ધર થયું છે ? બ્વાજ ખોરીથી મને મા-હું લાગે છે, મારું ધર મારા ઉપર પૂરી પડે છે ? શું હું લય, ધા, સંકટ, માસથી ઘેરાયેલો છું ? આમતો સાધારણ રીતે બને છે. આતો નજીવી ખાખત છે; એતો લાવી દેવાના દેવા સમાન છે; આ કંઈ આકસ્મિક નથી આતો નિર્માણ થયેલું છે. જે તને મારા ઉપર શ્રદ્ધા હશે તો હું જે માનું છું તે તને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દઉં છું. એટલું જાણજે કે ઉલટા કહિન જણાતા સર્વ પ્રકારના અકસ્માતોમાં મારો એવો સ્વભાવ હોય છે, કે હું ઈશ્વરને આધિન બનેતો નથી પરંતુ હું તેની સાથે એક મનનોજ બની જાઉં છું. હું તેને ઈચ્છાપૂર્વક અનુસરું છું, આવશ્યકતાથી નહિ. હું દોષગીરીથી અથવા રોકવાળા મહેરાથી સહન કરું એવું કંઈપણ કોઈકાલે મારા ઉપર આવી પડશે નહિ; હું અનીચ્છાથી કોઈ પણ ભેટ આપીશ નહિ. જેને માટે આપણે શોક કરીએ છીએ જેને માટે આપણે લયમાં વસીએ છીએ એવી સર્વ ખાખતો જીવનની એક પ્રકારની ખંડણીઓ સમાન છે. આમાંથી ખચીજવા માટે તોરે આશા રાખવાની નથી તેમજ પ્રાર્થના કરવાની નથી. તારામાં રોગનો પસારો થાયછે, મિજબાનીમાં ઘોડીજ મોજ શોખનો સમાવેશ થાયછે—આવી ખાખતો વારંવાર દુઃખ કતાં નિવડે છે. હવે હું આપણી વાત ઉપર આવીશ તું તારા જીવનના લયમાં આવી પડ્યો છે; પરંતુ શું તને એટલી અખર નથી કે જદ્દ યવાની ઈચ્છા રાખવામાં એક લાંબા જીવનમાં સાધારણ હોય છે તેવી અગવડોની તું ઈચ્છા રાખે છે; જેમ લાંબી મુસાફરીમાં ધૂળ, કચરો, વર્ષા પજવેછે તેમ આમાં બનેછે. પરંતુ તારી જીવવાની મરજી છે, અને કોઈ પ્રકારની અગવડ ભોગવીશ નહિ એમ તારું કહેવું છે. આવી ખાખતો વાણી એક પુરપતે છાજતી નથી. મોટા અને ઉંડાર મનથી મારા તરફથી જણાવવામાં આવતી મારી મરજીનો તું કેવી રીતે

સ્વીકાર કરીશ, એનો વિચાર કર; સમૃદ્ધિમાં તું નિરંકુશ ના બની જાય એવી દેવી અને દેવોની ઇચ્છા છે. આમાં તું શું પસંદ કરીશ, એક બજારમાં વસવાતું કે કેમ્પમાં વસવાતું, એનો તું તારી જાતે નિર્ણય કર. પરંતુ આપણું જીવન એક વિશદ સપ્નાન છે. તેટલા માટે જેઓ આમ તેમ કુચાય છે, વિકટ અને રોગાવવાળાં સ્થાનોમાં વધતે જો અત્યંત તવ જાય છે, જેઓ વિકટમાં વિકટ કાર્યો સાથે છે તેઓના વીરપુરો ગણાય છે, લશ્કરમાં મુખ્ય ગણાય છે. પરંતુ જેમને તેમના સાથીઓ સંકટમાં સપડાયતા હોય છે ત્યારે વિશ્વઆપક શાંતિ ચેતનાના ખેડામાં લાડલકાવે છે તેઓ વિગ્રામવી કબુતરો જેવા હોય છે—મુ—રક્તિત હોય છે પરંતુ કપડામાંથી બગી જતા નથી.

મનન-માળા.

પાસિફિકમાં બંધાતો નવીનખંડ આગળ વધતો જાય છે, એમ સંભળાય છે કે અત્યંત રક્ષાના અખાતમાં સમુદ્રનું તળાણું દરેક દિવસ આવતું જાય છે, એટલે-
 નવોખંડ. ગંગા સમુદ્ર ધીમે ધીમે જતો રહેશે એ અસંભવિત લાગતું નથી; આમ થતાં એશિયા અને અમેરિકા મુકી જમીન પડે જોડશે, આ બધા પ્રદેશમાં જવાસામુખીઓ પુરસ્કેરમાં છે. પરંતુ આમ થતાં દમ્ભરો બહોં લાખો વર્ષો પીતી જશે. પછીથીજ આપણી માનવ જાતના છટ્ટા પુદ્ગલે વશ માટે આ નવીન ખંડ તૈયાર બન્યો હશે. આ ગમે ત્યારે થશે છતાંજે “નવીન બ્રહ્મા” આરંભ કાલને, પાતાના એક નવીન “ખંડને” અવલોકવાની આજ્ઞા આનંદ નાજ થઈ પડે છે.

લાખે જીવાનોની બરબાદ થતી છંદગીને સુધારી

૪૩ કા મ શા સ્ત્રે. ૬૬

જીવાનીમાં થતી ભયંકર ભૂલોનાં માઠાં પરિણામનો આગેદખન ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉત્થિતિને ખરો રસ્તો બતાવનાર આ પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ લાખાઓમાં મળી આજ સુધી લગભગ સાઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મળાવી દેશે. જેમ તેની કિંમત લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પંજી લેવામાં નથી આવતું.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણ એ રીવાજનાં હમેશનું મત્સ્ય છે.

રોગોથી દુર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

અમૃત તુલ્ય, દરેક
આતંક નિવૃત્તિ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખૂટ અખંડ કિત્તો ભંડાર છે. કિંમત ધણીજ ઝોણી એટલે ચાર અઢવાડિયા માટે, માત્ર બેજ હળી અને એક હળીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આગસ કરી દાવસો કાઢવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બચવાન તથા

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

અઠીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર સુધીમાં ૩૦ દાતાઓએ પાતાના નામની ઓરડીઓ બધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મહોટો વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે આ નવા મકાનની નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાસ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથાપી કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થનાં નામની એક ઓરડી બાંધી તેના સુખદ્વાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોટી તે સખી દતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે તો એ આપુ મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું; આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાનાર હોવાથી દાન શીલ સંભળેના આ ઉત્તમ તકનો લાલ લેવા ચુકશે નહીં એવી આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવીત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

દીન વત્સલો !! પ્રભૂની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બનો, દર માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના અનાથને; અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી નાની ઉમરના અનાથને પાળી વિદ્યા દાન આપી સનાથ બનાવીશું. આ પૂન્ય ભૂમિ માંથી અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાલક પણ નહિ નીકળે ? જરૂર દયા લાવી લખો:—

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

સુદર્શન.

માધવજ્ઞાન મહાભારત દ્વિતી

તેનો

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓખનાં સમૃદ્ધ અને સ્વરૂપનો વિચાર)

" સત્યં પરં ધોમહિ " — ભાગવતમ્.

કુસ્તક ૧૭-અંક ૬]

(માસિક)

[માર્ચ ૧૯૧૨.]

અનુક્રમણિકા.

મખે ! બૂલો પડયો હું તો !	૧૭૬
વ્યાધિમાં શિક્ષણ.	૧૮૧
મૃત્યુશય્યા	૧૮૨
હાંદગ.	૧૮૩
સદાચાર વિના કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ મલવિ શકતું નથી.	૧૮૪
પ્રજોપનિષદ અથવા યજુરોપનિષદનું રહસ્ય	૧૮૬
સેનેકા	૧૮૫
જપયોગ તેનો પ્રલય.	૧૮૬
વિવિધ જ્ઞાનમાળા.	૨૦૪

અ. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગર્થ ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નજીભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંગ્ડમ ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકામાં આવી છે, ટપાલ. વિ. જુહુ

સિધ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ. ટાઈપમાં સારા કાગળ (કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એક્પ્રેસ—નડીઆદ.

જુએ ખરતા સેકેટો નિરાશીતો બચાવો ! બચાવો ! !

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશીત ફંડ તરફથી આખા ગુજરાતના આખરદાર હિન્દુ કુટુંબો, વિધવાઓ, અપંગો કે જેઓ લગ્નના માખી જાનાયામમ. દુષ્કાળકેડ સદાજત આદિ, જાહેર મંરયાઓમાં લાભ લાઇ ચકતાં નથી. તેવાં જોને અન્ન વસ્ત્ર આપધ વિદ્યાભ્યાસ આદિની સુખ મદદ અપાય છે. દુષ્કાળ પીડીત પ્રદેશોમાં મદદ પહોંચાડવા જુદા જુદા રૂપ ગમોમાં બેન્ચ-ઓશીસો ખોલીએ દાલમાં ૫૦૦ નિરાશીતો આ ફંડનો લાભ લેએ. અને દુષ્કાળને લીધે પ્રજાનેરથી તેમાં વધારો ચતો રહેએ. આફંડ-પત્ર કોઈ થાપણ નથી જેથી તેનો સર્વ આધાર પ્રાપ્ત ચતા દાન ઉપરજ રહેશે છે.

બધુઓ કયા કરો. દાન કરો, અને કોઈ નહીં તો એક રૂપીઓ મોકલાવી નિરાશીત ફંડના દાનવીરોના લીસ્ટમાં આપનું નુન્યશાળી નામ નોંધાવી જુએ ખરતા દેશ બધુઓના પ્રાણ બચાવો રૂ. ૧૦ એક ને તેથી વધુ દાન આપનાર ક્યાજી સદ્ મદદચોનાં નામ ભારતીક રીપોર્ટમાં પ્રગટ થાયએ. ભારતીક રીપોર્ટ ફરકને મક્ત મયએ.

લી. સેવકો.

મંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ.

યુગજીભાઈ દરીવજવદાસ કામરવાળા

સેકેટરીઝ—શ્રી હિન્દુ નિરાશીત ફંડ—નડીઆદ. (ગુજરાત)

આવૃદ્ધિ—

એક અબેદમાર્ગપ્રવાસી,
અહાનિશ્ર ભણિલાલ નવુભાઈ દિવેદી

REGISTERED N. B. 764

સુદર્શન.

આવૃદ્ધિ નવુભાઈ દિવેદી.

ત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” —ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૭-અંક ૧ |

(ભાસિક.)

[માર્ચ, ૧૯૨૨.]

સરખે ! મૂલો પડયો હું તો !

તજ્યો મું સહ દુનિયાનો ! પ્રણયપન્થે મહર્યો હું તો !
નવી દટિ ન કાં દે તો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

નગાવી હોળી મું આ તો ! દિલે આતરા હવે સહેતો !
નવું જૂનું ભૂલી જાતો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

મહે ચૂંગળાઈને હું, જો ! ઉઘાડી દાર દે વું તો !
સરખ યા રહમતી સતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

અજળ દાર નરો કરતો ! અજળ ખુશખો ન કાં બરતો !
ધારજ દિલમાં ન હું ધરતો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

મીચું હું ચરમ શી રીતે ? સખી રહામે ખડી વું જો !
હજી દાવો ન કાં લેતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

બાપા વંજી પડી આ તો ! અજાણ આ ઈસ્કનો રેતો !
મગર કાંટા ભરી વાડ્યો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

જતો હારી : હવે ચાક્યો ! જિગર જોતું છતાં સતી !
નથી કે મોતથી ખેંચીતો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

સખે ! હું વસ્ત્રને ચઢાતો ! જુદાઈ ના હવે રહેતો !
બતાવો રાહ કે સાચો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

જગ્યાવાં ભૂતને મેં તો ! હવે ના દાદ તું દેતો !
ગુજર અન્દર ન હું કરતો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

અધુરું રાહમાં ઉભો ! ટકાવું ના—ઉડાવું જો !
હવે રહામું ન કાં જોતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

દશા મહારી ન કાં જોતો ? દિને કાં રૂંદેમ ના ધરતો ?
હકીકતમાં ન હું બળતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

પ્રશોબનમાં ફસાયો છું ? અગર બલિમાં ખપું છું ? જો !
મગર પોતાપણું ભૂતર્તા—સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

નથી આંસુ હવે જોતો ! ઉપાધિમાં : પડ્યો રૂંદેતો !
ઉપાધિથી કરો છૂટો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

મજા માની પડ્યો હું તો ! પ્રણયના પન્થમાં ઘૂમ્યો !
મગર બાલો મદને ભોંક્યો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

વહે છે ખૂનની નીચી ! નશાના કેશમાં સૂતો !
જિગર મસ્તાન દર્દી જો ! સચે ! મૂલો પડ્યો હું તો !

અન્દનક્ષેત્ર—મયખાતા
શિસેઅરઃ
તા. ૧૧: ૧૯૧૦

}

મસ્તાન.

વ્યાધિમાં શિક્ષણ.

સહતાં સહતાં નિત્ય સહવું શિખતાં અહીં—
શિખવું સર્વથા સ્નેહે સહવું એજ ઉત્તતિ !

બામનું આજ કે જાણે સત્ય આ દિવ્ય જ્યોતિષીઃ—
સહવા જીવન પ્રાપ્તિ : સહવું શ્રેષ્ઠ સર્વથા !
નહિ એ મુલબ પ્રાપ્તિ : દુઃખથી સહવું મળે;
અને એ સહતાં સ્નેહે છટ કે કરનું ફળે.

સહવું મનથી છે ના માત્ર, કિન્તુ, પ્રકાર છે :
સર્વથા એ સપાયે તો પૂર્ણતા યોગની બને,
વ્યાધિ આ સહવું દેતી સહવું તે ય ધૈર્યથી,
વ્યાધિમાં, વ્યાધિઓમાં યે સહવું પૂર્ણ શન્તિથી !

શિક્ષણોમાં દિસે મોંઘું સર્વથી, પૂર્ણ, દિવ્ય આઃ—
સહન : કિન્તુ જોવાં ત્યાં દિવ્યતા, ઉચ્ચતા ભર્યાં !

સહતાં સહતાં વીતું મુખમાં એ જ આયુ આ,
પૂર્ણતા પામવા ચિત્તે છે હજી છટ લક્ષ્ય ત્યાં !

સ્વપ્ન છે સહવું આંહી સ્વપ્ન તો જીવને નથી.
સ્વપ્ન અસ્તિત્વ પ્રાણીનું, જડ વસ્તુનું યે બધી !

કિન્તુ, ના ના દિસે એવું, સહવું સ્વપ્ન તો નથી:
સહનાનુભવોથી છે કમશઃ નિત્ય ઉત્તતિ !

મૃત્યુશય્યા.

(અજની ગીત.)

(૧)

શાન્ત નિશાથે તેને નીરખી—

ધીમાં ધીમાં ડચકાં બરતી.

તેને ઉરે જીવનમેળું—

વહતું શું ધીકું ?

કેવાં ધીરે સૌથે વહતાં ?

કેવાં ધીરે સૌ શ્રવરતાં ?

જાણે તેના જીવનાથે અમ-

બલ અર્ધુ દીધું !

(૨)

આશા બચને મીઠ્યા કરતી.

બચથી આશા મીઠ્યા બનતી.

નિદ્રા હા ! મૃત્યુ લેખાતી !

ને મૃત્યુ નિદ્રા. !

વિપાદિની મંદા વ્યારે-

આવી શીળી જ્યા ત્યારે-

તેનાં નયનો જ્વેતાં બીજ-

દેવી જ્યા હા !

કલકલ્પા. }
તા. ૨૭-૩-૧૨

ચાંપશી. વિકુલદાસ ઉદરશી.

॥ હાફેઝ. ॥

~XX~

(૨૦)

- અયે મુશી તું આવને દીલ સમજ માહફે
સ્વચ્છ આવના સમું દીલ સમજ માહફે. ૧
- સરાખ હાલની સફાઈ જે તું બોગવે;
અમક આંખમાં નિશે કર મગજ તાહફે. ૨
- મરત તને અનાવશે જે બેદ હાલનો,
પદવી શ્રેષ્ઠ હાંમીમાં કંઈ વળે ન તાહફે. ૩
- કિન્હા તજો શિકર કદિ કોથી નવ થયો;
પવન બર્ધુ રહે હમેશ પીઝર તાહફે. ૪
- વાંચના આરામની તજ મેં બ્યારથી,
દીલ દીધી ઘગામ તને સરખ તાહફે. ૫
- ખીદમત કરું સાહેબા! અમ રકે મૂલામનો
ગાંખી કર જરાક રહેમી દીલજ તાહફે. ૬
- મજાને હાથે-દરકની બ્યાં નીર ના રથું;
આદમને તજવું પડ્યું ખીદીરત તાહફે. ૭
- એસની મજલીસમાં કરી નોશ જમ લે,
જા, તું એક કર નહીં રહેશણ તાહફે. ૮
- લાલચ રામ નામના તું ખ્યાલ કાં કરે,
ના દીલ સુરયું શુલ એક જાવ જોખન તાહફે. ૯
- મસ્તાન છું સાગીદ એ જમશેદી જામનો,
હાફેઝ શેખને હવા કહો નમન માહફે. ૧૦

દી. બી. કંથાણીયા.

કીર્તિ ભર્યા માર્ગે જવાનો સાધારણ વિચાર પાર પાડવાની બાબત માનવનિર્બલતાની શક્તિની પારની હોવા છતાંએ હૃદયની વિશાલતા દર્શાવે છે. નિષ્કલ યવામાં પણ કેટલીક પ્રતિષ્ઠાનો સમાવેશ થાય છે; તેના માત્ર સાદેસાદા ચિંતવનમાં પણ તેનો સમાવેશ થાય છે. જેમ હું બીજા કોઈ માનવિના મરણને માંભળું તેવી રીતે જરાપણ હાથહાથ વિના હું મારા પોતાના મરણને આવકાર આપીશ. હું પૈસાદાર હોઉં અથવા ગરીબ હોઉં, ગમે તો મને દુનિયામાં લાભ થાય વા હાનિ થાય તો પણ હું ખુશીથી મનની સમાન પ્રકારની દશા જાળવી રાખીશ. મારી પાસે જે હશે તે હું કૃપણ બાવથી આપીશ નહિ તેમજ ઉદાગ્રપણથી ઉડાવી દઈશ નહિ. સારી રીતે ગોઠવાયલા લાભોને હું મારા પોતાના શ્રેષ્ઠ વિભાગ રૂપે ગણિશ; હું તેમની કીમત સંખ્યા અથવા વળતથી કરીશ નહિ પરંતુ તેમને મેળવનારના લાભ અને ગણનાનુસાર તે અંકારે, તેમજ એકાદ યોગ્ય પુરૂષને આપવા માટે હું મારી જાતે એટલે વધારે ગરીબ બનેલો માનીશ નહિ. હું જે કરીશ તે અંતરાત્માની ખાતર કરવામાં આવશે, કેળ દેખાડવા માટે નહિ. હું ખાદ્ય તે મારી જીભનો સ્વાદ ખૂંદે પાડવા અથવા માત્ર ભરીને દાઢવવા માટેજ નહિ પરંતુ પ્રકૃતિને પોષવા માટેજ હશે. હું મારા મિત્રો સાથે આનંદી બનીશ અને મારા શત્રુઓપ્રતિ નમ્ર અને દયાળુ બનીશ. મારાથી આગળથી સમજી રાકાશે તો હું એકાદ પ્રમાણિક માગણીનો અટકાવ કરીશ પરંતુ હું તે માત્રા વિનાજ આપીશ. હું સમગ્ર દુનિયાને મારા દેશ સમાન ગણીશ અને દેવોને મારાં વચનો અને કર્મોના સાક્ષિઓ અને ન્યાયાધિશોના ઉભય સ્વરૂપે સ્વીકારીશ. હું આટલા પૂરાવા સહિત જીવીશ અને મરીશ કે—મને સારા સારા વિષયોના અભ્યાસનો અને કલ્યાણમય અંતરાત્માનો પ્રેમ હતો; હું કોઈ કાલે બીજા માનવિના સ્વાતંત્ર્યમાં હાથ ધાસ્યા વિના મારું સ્વાતંત્ર્ય સાચવ્યું ગયો છું. હું મારા જીવનને અને વિચારોને એવી રીતે દોરીશ કે જાણે બધી દુનિયા એકત્રે જોનારી અને બીજાને વાગનારી હોય; કારણ કે ભ્યાં (આપણું હૃદયના શોધક સમાન) ઇશ્વરના આગળ આપણી બધી ખાનગી બાબતો ખુલી બની ગયલી હોય છે ત્યાં મારા પાડોશીથી દંઈ પણ બાબત છુપાવી રાખવાનો અર્થ શો ?

સદાચાર, વિચાર અને આચારરૂપે વિભાજિત બને છે.

સદાચારના બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે—વિચાર અને આચાર, એકનું સમાજવડે પ્રતિપાદન થાય છે, બીજાનું દંપકાવડે થાય છે. સદાચારના પ્રથમ વિભાગનો સમાવેશ અભ્યાસ કરવામાં થાય છે, બીજાનો આચારમાં થાય છે, કારણ કે આપણે પ્રથમ શિખવું જોઈએ અને પછીથી આચારમાં શુદ્ધિ લેઈએ. આપણે આ બાબતનો જેમ બને તેમ જલદીથી અભ્યાસ કરીએ અને જનતા ત્વરા રાખીએ તો એક સુધરેલા મનના આનંદ આપણે લાંબા સમય સુધી ભોગવી શકીશું; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ધણવાના કાર્યમાંજ આપણને તેનો અનુભવ મળી રહે છે. જો આપણા બાલ્યકાલની આધિનતામાંથી સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યાપારની દશામાં પસાર થવામાં આપણને આટલો બધો મહા આનંદ થતો હતો, તો જ્યારે આપણે આપણા મનની બાલિશતાભરી લક્ષણ દૂર કરીને આપણી જાતે તત્ત્વવેત્તાઓના ભેગા ગણાઈશું ત્યારે તે કેટલો બધો વધી ગયો હશે ? આપણે આપણા બાલ્યકાલને પસાર કરી આવ્યા છીએ, એટલી વાત ખરી, પરંતુ આપણે આપણું અવિ.

ચારીવશનોતે દૂર કરી આવ્યા નથી અને આપણે મોટા બનેલાની સત્તા અને ખાલકોની નિર્જલતા ભોગવીએ છીએ, એ એથીએ વધારે ખરાબ છે. જે કોઈ આ બાબતનો સારી રીતે અભ્યાસ કરશે તેને 'માલુમ' પડી આવશે, કે અનેક બાબતો જેમ જેમ વધારે ભય બરેલી દેખાય તેમ તેમ તેમનો ઓછામાં ઓછો ભય રાખવાનો હોય છે. સારું માણસો અનેક પ્રકારના અગવડો ભોગવતાં હોવાથી, જે પ્રમાણિક ના હોય તેને સાફ ધારતું, એ દેવને ઠપકો આપવા સમાન છે; પરંતુ સદાચાર તો સૂર્યની પેઠે, વાતાવરણ ગમે તેટલું બદલાયી ઘેરાયલું હોય છતાંએ પોતાનું કાર્ય કર્યાં જાય છે અને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરે છે; અન્ય સર્વ પ્રકારના હાહમાક અને વિરોધને તે દૂર હાંવી દે છે તે એટલી બધી હક સુધી, કે સદાચારી માનવિને મન મોકટ, દરિયામાં પડતા એક ઝાપટી કરતાં કંઈ પણ વધારે નથી. જે સત્ય, યથાર્થ છે તેની જાયાવડે, સંખ્યા અથવા દાક્ષવડે કીમત આંકવાની નથી; માત્ર એક દિન ગાળેલું એક છવન, સો વર્ષ ગાળેલા એક છવન જેટલું જ પ્રમાણિક હોય છે; છતાં હબ્બુએ અન્યના કરતાં એક માનવિમાં સદાચારને કાર્ય કરવાનું વિશાસ ક્ષેત્ર મળી રહે છે. કદાચ એક માનવિ શહેર અને રાજ્યોની વ્યવસ્થા કરવાની, સારા કાયદાઓ બાંધવાની, મૈત્રિ ઉપજાવવાની અને માનવ જાતને લાભકારક કાર્યો કરવાની દશામાં હોય; અન્ય માનવિના બાવિમાં દારિદ્ર્યથી ડુખી બનવાનું અથવા દેશનિકાસ થકીને માર્ગમાંથી દૂર ખસી જવાનું હોય; છતાંએ અન્ય માનવિ પ્રથમના જેટલો જ સદાચારી હોય, તેના જેટલાજ મોટામનનો હોય, તેના જેટલાજ ડાંપણવાળો હોય, તેના જેવા આગમ્યાયવાળો હોય, જેના વિના માનવિ સુખી બની શકતો નથી એવી દિવ્ય અને માનવ ઉભયે બાબતો વિશે તેના જેટલો જ વિશાસજ્ઞાનવાળો હોય; કારણ કે સદાચારનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો છે; એવકો તેમ જ દેશનિકાસ થયલાઓ તેમ જ યુવરાજો માટે પણ સર્વ પ્રકારનાં અંતરોથી અને સર્વ પ્રકારની દશાઓમાં તે દુનિયાને અને પોતાને લાભકારક હોય છે; એવું કોઈ પ્રકારનું વિદ્ય નથી કે જ્યાં એક માનવિ તેનો ઉપયોગ કરવામાં પોતાનો બચાવ કરી શકે. એક યુદ્ધિશાલી માનવિમાં જ તે જાડી આવે છે, જે કે સાધારણ લોકમાં પણ તેનાં કેટલાંક જાંખાં જાંખાં દર્શન મર્ધ શકે છે. તેમ જ સદાચારનો છબનાં ટેરવામાં વાસ નથી પરંતુ એક વિશુદ્ધ જનેરા હૃદયના મંદિરમાં તેનો વાસ હોય છે. જે ખીમ્મ કંઈકે એવના ઉપર આધાર રાખે છે તે છવન અને તેનું જે જે હોય છે તેનો લેખી બને છે, જેથી એક માનવિ વિશાસ, અનહક અને અસલ તૃપ્તિઓનો ભોગ થઈ પડે છે.

એક સદાચારી છવન બધુએ એક સમમ રૂપે હોતું જોઈએ.

આપણે આપણી પોતાની કીમત, એક દિન અથવા એક કલાક અથવા કોઈ એક કાર્યને લઈને આંકવાની નથી, પરંતુ મનની બધી ટેવોને લક્ષમાં લઈને આંકવાની છે. કેટલાંક માનવિઓ એક બાબતમાં કિમત પૂર્વક વર્તે છે પરંતુ બીજામાં તેમ કરી શકતાં નથી. તેઓ અપખીતિથી યચરી જાય છે અને દારિદ્ર્યને સહન કરી લે છે. આ સંબંધમાં તો આપણે યથાર્થ બાબતને ટેકા આપીએ છીએ અને માનવિતો તિરસ્કાર કરીએ છીએ. માનવ ધાંધલની હાય હાયમાંથી છૂટો ના બનતા સુધી છવાત્મા કોઈ કાસે પોતાના યથાર્થ જ્ઞાનમાં રિયત મેતો નથી. સિખર ઉપર વાસવાળા સદાચાર પાસે પહોંચવાની આપણી મરજ હોય

તો આપણે મહેનત કરીને પર્વત ઉપર ચઢવાનું છે. જે લોકોને તાબે કરે છે, અને 'યથાર્થ રીતે આરો જાને છે તે સ્પૃહાના સામે દૃઢ ટકી શકે છે; ને પોતાની છેલ્લી ઘડીને એક શિક્ષા સમાન ગણુતો નથી પરંતુ એક સાધારણ બાવિના ન્યાય સમાન ગણે છે. જે પોતાની કામ વાસનાને દબાવે છે તે બીજી વાસનાઓથી સહેલી રીતે રંગાયા વિનાનો રહી શકે છે, તેથી બુદ્ધિને આ અથવા તે દુરાચારના સામે ચલું પડતું નથી, પરંતુ સર્વે દુરાચારોને તે એક દૃષ્ટિ, જ ફર હોવાની કાઢે છે. જે પોતાની કીમતનો આધાર અંતરાત્મા ઉપર રાખે છે અને લોકમત ઉપર ગ્રામ્યતા નથી તેને અપકીર્તિની શી પરવા છે? સૌકેટીસ એક પ્રકારના નિંદ્ય મરણની સામે, પોતે પૂર્વે ત્રીસ જીલમભારોના સામે વત્યો હતો તેથી જ દૃઢતાથી થયો હતો; તેનો સદાચારજ કેદખાનાને પવિત્ર બનાવતો હતો. જે બુદ્ધિશાળી છે તે સારી રીતે પસરેલા એક પ્રકારના ખરાબ અભિપ્રાયમાં પણ આનંદ માનશે. જ્યારે એક માનવિ પોતાનાં શુભ કાર્યોની જાહેર ખબરો આપવાની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે તે સદાચાર નહિ પરંતુ ખાલી ડોળ હોય છે; જ્યાં માન મળવાનું હોય ત્યાં આગળ પ્રમાણિક બનવું એટલું પૂરતું નથી, પરંતુ અપકીર્તિ અને બયના સામે ચઢીને તેવાને તેવા જ ચાલ્યાં કરવાનું છે.

સદાચાર કોઈ કાલે છૂપાવી શકાતો નથી.

પરંતુ સદાચાર છૂપાવી શકાતો નથી, કારણ કે તે ડબાઈ ગયા પછી પણ તેને જાણત બનાવતો સમય ફરીથી આવી લાગે છે અને તેના ઉપર જીલમ વર્તાવનાર કમાનાના દેખ-માંથી તેને ઉગારી લે છે. અમર કીર્તિ તેની છાયા સમાન છે અને આપણી મરણ હોય અથવા ના હોય તો પણ તે તેના સાથમાં વસે છે. પરંતુ કોઈકોઈ વાર તો છાયા પદાર્થના આગળ જાય છે અને અન્ય પ્રસંગોએ તેની પાછળ અતુરે છે તથા જેમ જેમ તે મોટી આવે છે તેમ તેમ તે વધારે મોટી બનતી જાય છે, જે સમયે દેખ પણ તેને માર્ગે ફરી આપે છે. હીમોક્ષિત્ર એક ગાંધ માનવિ તરીકે સ્વીકારાતા પહેલાં અને સૌકેટીસની કોઈ પણ પ્રકારની કીર્તિ દુનિયામાં પસરતા પૂર્વે થયેલાં લાંબા સમય બ્યતીત થયો હતો. કેટા, જેવાઓ સમજતા પૂર્વે કેટલો બધો સમય વીતી જાય છે? અરે, તેના સામે થવાનું આ બધું હતું, તેનો સ્તિરકાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેનો અસ્વીકાર થયો હતો; તેને ખોટા બેસતા સુધી લોકો કોઈ કાલે પણ તેની કીમત જાણી શક્યા નહિ. સત્તામણી ખમવા રૂબરૂ દેવે વિખ્યાત અને વેલાઓ માટે મારે બોલવાનું છે; એવા પણ બીજાં દેટલાક છે કે જે જાણત મરી જતા પૂર્વે દુનિયાએ જરા પણ દરકાર કરી નથી. જેમ દેહને ટેકરીના ઢોળાવ ઉપર ચઢીને ઉઠે ચઢવાનું છે તેમ એવા કેટલાક સદાચાર છે કે જે માટે લગામ રાખવાની જરૂર પડે છે, બીજા દેટલાકને એકી મારવા પડે છે. ઉદારતા, મિતાહાર અને નમ્ર પ્રકૃતિની ખાખતમાં પડી જવાના બયથી આપણે જાતે હદમાં રહેવાનું છે; પરંતુ ધીરજ, નિશ્ચય અને મંથાં રહેવાની ખાખતમાં જ્યાં આપણે ટેકરી ઉપર ચઢવાનું છે ત્યાં આગળ આપણે માટે ઉત્તરજનની જરૂર ઉભી થાય છે. આ ખાખતના વિભાગમાં પરસેવો ઉતરે એવા પ્રયોગોમાંથી પસાર થવાને બદલે હતો સહેલા માર્ગે જ આગળ વધવાનું પસંદ કરીશ. સર્વે દશાઓમાં સતોળી રહેવું એ દૃઢ સમજી હું, પરંતુ જો એ મારી પસંદગીની ખાખત હોય તો હું ઉત્ત-મોતમ જ પસંદ કરીશ. જ્યાં માનવિને એકવાર સંપત્તિની જરૂર ઉભી થાય છે કે તેનું

આટલાં ત્રણ સૂત્રો બનેલા હોય છે અને એ દરેકની લંબાઈ છત્ર આંગળ હોય છે. આ છત્રથી માનવદેહનાં છત્ર તરવે સૂચવાય છે, અથવા માનવદેહની લંબાઈના પ્રમાણમાં પણ છત્ર આંગળ સૂચવાય છે. યજ્ઞોપવિત દેહમાં ખભાના બાગ ઉપર રહેલું જોધએ અને “બ્રહ્માંધિ” છાતિના ડાબી બાજુના બાગમાં હૃદયનાં સાંનિધ્યમાં રહેલી જોધએ. હૃદય શુદ્ધમાં “જીવાત્માનું” રથાન આવેલું ગણાય છે. એક બ્રહ્મણને જન્મ સમયે આવું યજ્ઞોપવિત આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ સાત, વર્ષની ઉંમરે બ્રહ્મજ્ઞાનની દૌક્ષા આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને તે આપવામાં આવે છે; આવિધિને ઉપનયનનું નામ આપવામાં આવે છે.

અધ્યાત્મ વિદ્યાના અધોપાતના વર્તમાન જમાનામાં બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ્યત્વનાં અન્ય સર્વ ચિન્હો ગૂનાવી નાખ્યાં છે ત્યારે એક બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ્ય સાબિત કરવામાં આ યજ્ઞોપવિત જ મહાયજ્ઞ બની રહ્યું છે. (આ સૂત્રના રહસ્યાર્થ વિષે એક ક્ષણવાર વિચાર કરતાં એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે એ કંઈ એક જન્મથી બ્રાહ્મણ હોય તેની એકલાની જન્મતા નથી પરંતુ આધ્યાત્મિકતામાં શ્રદ્ધિ પામેલા કોઈને પણ તે ધારણ કરવાનો હક છે.) અર્થર્થ વેદમાંનું નીચેનું ઉપનિષદ યજ્ઞોપવિતના રહસ્યાર્થની શક્તિનું વર્ણન મુકાવે છે,

હરિઃ ૐ ॥ .

તમે અમારા બંનેનું રક્ષણ કરો; તમે અમને બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરિણમતા આનંદનો ઉપ-
ભોગ આપો; તમે અમને આવશ્યક માનસિક બળ અને અભ્યાસ પરાયણતા આપો; શુદ્ધ
બુદ્ધિ અને પવિત્ર ઓજસવાળા અમે જે વાચીએ તેનો અર્થ અમે સમજી શકીએ એવું
તમે કરો; અમે ભૂદોમાંથી બચી જઈએ એમ કરો. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

(ઉપનિષદના અભ્યાસનો આરંભ કરતા પહેલાં બ્રહ્મવિદ્યાના અધિષ્ઠાતા દેવતા પ્રત્યે શ્રદ્ધ અને શિષ્ય જન્યે ઉપર પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે.)

ૐ

જીવાત્માને વક્ષવાનાં ચાર રથાનો છે:—

૧—તાબિ.

૨—હૃદય.

૩—કંઠ, અને

૪—શિરોબિંદુ.

આ ચાર રથાનોમાં પરબ્રહ્મ પ્રકાશે છે.

(અ) જગદ્ગુરુમાં તે બ્રહ્મારૂપે પ્રકાશે છે;

(આ ઉપનિષદ સત્તાત્મા વિધેના આવા પ્રકારના જ્ઞાનને યજ્ઞોપવિત રૂપે સ્વીકારે છે)

■ ચૈતન્યમય હૃદયગૂઢામાં આ સત્તાત્માનો વાસ છે; (યજ્ઞોપવિત નામના એક પવિત્ર સૂત્રવડે તે સંસિત બને છે.)

(દરેક માનવદેહ સત્તાત્માના વસતિગૃહ સમાન છે એટલું સૂચવવા માટે બ્રાહ્મણોને મંત્રસંહિત એક પવિત્ર સૂત્ર આપવામાં આવે છે; એ મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—યજ્ઞોપવિત કે જેની ઉત્પત્તિ પ્રજ્વલિતના સાથમાં થઈ છે, જે પરમપવિત્ર, શુદ્ધ અને તમને દીર્ઘા-યુષ્મ આપવા સમર્થ છે, તેવું આ યજ્ઞોપવિત (ઇન્દ્રિયો, પ્રાણો અને તેજસના એકીકરણ રૂપે તમારી હૃદય ગૂઢામાં તમારે અનુભવવો જોઈતો સત્તાત્મા) તમને પવિત્રતા, યજ્ઞ અને તેજ અર્પે.)

■ પ્રાણ પુરૂષે પોતાનું મંસ્તક મુંઝવીને, રૂપકની પાર જઈને બ્રાહ્મસૂત્રનો ભાગ કરવો જોઈએ અને નિલસૂત્રનો (સત્તાત્મા) અનુભવ કરવો જોઈએ.

(તેણે હૃદયગૂઢામાં વસતા આત્માનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ.)

તેના રૂપકાત્મક સૂચનને લીધેજ તેને સૂત્રના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે; સૂત્ર શબ્દનો સૂચિતાર્થ પરમાર્નદની દશારૂપ મોક્ષ છે.

સૂત્રનો અનુભવ મેળવનાર બ્રાહ્મણુ વેદોના જ્ઞાતા સમાન છે. (તે શબ્દ સૃષ્ટિની પાર વિચાર સૃષ્ટિમાં ગયેલો કહેવાય છે—એટલે—તે જાતે શબ્દશ્રવણ અથવા શ્રીકૃષ્ણ અથવા ઇશ્વર સાથે અભેદભાવ પામે છે અને એક જીવન-મુક્તરૂપે વસે છે.)

જે યોગી આવા સૂત્રના સાધનવડે પોતાનામાં પરમેશ્વરની હાજરીનો ખરેખરો અનુભવ કરે છે, તે જેમ સ્ફટિકના અનેક મણકાઓમાં એકસૂત્ર પસાર થઈને સર્વને એકલા રાખે છે તેમ જાતેજ સમગ્ર આવિર્જીત વિશ્વમાં વ્યાપિ રહેલા સત્તાત્મારૂપ બની જાય છે. આ પ્રમાણે તે આત્મ અદશ્ય સૂત્ર ધારણ કરે છે; (એટલે સત્તાત્માનું ધ્યાન ધરે છે.)

■ આત્મ પરમયોગરહસ્ય સમજનારા પંડિતો દેહ ઉપર બાહ્ય પ્રદેશમાં ધારણ કરવામાં આવતા સૂત્રની* દરકાર રાખતા નથી.

જે કોઈ આવા સૂત્રને (સત્તાત્માને) ધારણ કરે છે (ધ્યાન ધરે છે અને જાણે છે) તે પરમાત્મ સ્વરૂપ બની જાય છે.

* યજ્ઞોપવિત ચિહ્નરૂપે ધારણ કરાવું સૂત્ર છે. ધારણ કરનાર યજ્ઞ કરવાને શક્તિવાન છે એવું દર્શાવનાર તે એક ચિહ્ન છે. યજ્ઞનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ વિચાર અથવા વિચાર પરંપરા ગત્તાવધી એ છે.

આવું સૂત્ર ધારણ કરવા વડે (સૂત્રાત્માને જાણીને અને ધ્યાન ધરીને) મોક્ષના માર્ગમાં તે પાછળ પડતો અટકી નેય છે, તેમજ કોઈ પણ સ્મૃત્યપદાર્થથી તે અપવિત્ર બની જતો નથી.

(ઉપનિષદ એમ સૂચવવા માગે છે, કે કે કંઈતિને બતાવેલું સૂત્ર અથવા યજ્ઞોપવિત્ર અપવિત્ર બની જવાનો સંભવ હોય છે, પરંતુ કશી વડે ધારણ થતું આવું અંતરંગ સૂત્ર આખી રીતે અપવિત્ર બનતું નથી.)

જેઓ પોતામાં (વસતા) સૂત્રાત્માને પોતાના યજ્ઞોપવિત્ર રૂપે ગણે છે, તેઓ જ યજ્ઞોપવિત્રને જાણનારા અને ધારનારા કહેવાય છે.

જેઓ પોતાની શિખાને (જહ્નના એક ચિહ્ન રૂપે) સમજે છે, પરંપ્રજ્ઞનું (ધધરનું) ધ્યાન ધરે છે, જેમને પરંપ્રજ્ઞ (સૂત્રાત્મા) યજ્ઞોપવિત્રને સ્થાને છે. તેઓ જ પંડિત પુરૂષો છે.

(બ્રાહ્મણને શિરોભિદુએ એક શિખા રાખવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે.) તેમને તો જ્ઞાન અતિઘીમતિ તેમજ અતિપવિત્ર પણ હોય છે.

* અમિદેવની પેઠે જેમને મસ્તકે જ્ઞાન વિના અન્ય શિખા નથી તેમને જ ખરા શિખા વાળા ગણવામાં આવે છે બીજાઓને નહિ.

(યજ્ઞ, પુનઃદિ જેવાં) વૈદિક કર્મોમાં દીક્ષા પામેલા બ્રાહ્મણો અને બીજાઓ, વિધાન પ્રમાણે વૈદિક કર્મો કરવા સમર્થ થવા માટે બહિરંગ યજ્ઞોપવિત્રનું ધારણ કરે છે; એટલે, યજ્ઞોપવિત્ર વડે તેમને તેમના ધર્મનું જ્ઞાન થઈ આવે છે અને તેમને વિચારકર્તા બનાવે છે; વિચાર ચક્રાવતારની બાબત, માનવિના સ્વાભાવિક પ્રદેશ અને હક સમાન હોવાથી ઉત્તમોત્તમ યજ્ઞ રૂપે બનાય છે.

શિખા અને યજ્ઞોપવિત્ર સ્થાનીય જહ્નના જ્ઞાનવાળાને જહ્નવિદો (જહ્નજ્ઞાનનાં રહસ્યો જાણનારાઓ) એક બ્રાહ્મણના સંપૂર્ણ કર્મો પાળનાર ગણે છે.

આવા પવિત્ર (જ્ઞાન) યજ્ઞોપવિત્રને (એટલે સૂત્રાત્માને) જાણનાર પુરૂષનો જહ્નવિદો યજ્ઞોપવિત્રના ખરેખરા ધારણ કરનાર તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

આવો જ્ઞાતા (જ્ઞાતે જ) યજ્ઞરૂપ છે; તેણે યજ્ઞ કરેલો કહેવાય છે.

ને એક ધધર છે. તે સર્વ પદાર્થોમાં બાધી રહે છે; તે, સર્વમાં રૂપી રહે છે; તે, સર્વ પ્રાણીઓના અંતરગત રૂપ છે. તે સર્વ કર્મોના પ્રજુ છે. તે સર્વ પ્રાણીઓમાં તરે છે, નિલ

* અમિદેવને જ્ઞાન રૂપી શિખા કહેવાય છે.

સાક્ષિ સમાન છે, સત્સ્વરૂપ છે, સાથે સાથે જ સર્વ ગુણોથી ખીલકુલ રહિત છે. તે સર્વ પદાર્થોના એક, ચારાક, અંતરાત્મા છે, જે પોતાની પ્રકૃતિનાં અનેક સ્વરૂપો દર્શાવે છે. તેને પોતામાં વસનાર રૂપે જાણનાર પંડિતો નિલ મોક્ષ પામે છે, ખીન્નઓ નહિ.

અહંકારરૂપી લાકડાના એક ટૂંકડા વડે અને પ્રભુવ રૂપે લાકડાના ખીન્ન ટૂંકડા વડે અરણિ* બનાવીને, બંને ટૂંકડાને સતત ધસવાથી ઘર્ષણ ઉપજાવીને (એટલે ધ્યાન વડે) ઈશ્વરનાં દર્શન થઈ શકે છે, (હૃદયગૃહમાં); જે કોઈ ઉપર દર્શાવેલા સત્યને અનુસરે છે અને તદનુસાર ધ્યાન ધરે છે તેને જેમ તિલમાં તૈલ; કુધમાં ધી, ભગ્નિમાં પાણી અને અરણિમાં અગ્નિ જળાય છે તેમ પોતામાં આત્માનુભવ થાય છે.

જેવી રીતે કરોળીઓ જળ શુંધે છે અને તેનો નાશ પણ કરે છે તેમ જીવ જાત અને સ્વપ્નઅવસ્થાઓમાં અહિં તહિં ફરે છે.

અક્ષિઓ દ્વારા પ્રકાશતો જીવાત્મા જાત અવસ્થામાં ગળાય છે; કંઈમાં પ્રવર્તતો જીવાત્મા સ્વપ્નાવસ્થામાં મૂંઝાય છે; હૃદયમાં અવસ્થિત થયેલો જીવાત્મા મુગ્ધિ અવસ્થામાં ગળાય છે; મસ્તકમાં વર્તતો જીવાત્મા તૂંચાવસ્થાનો મનાય છે.

આવે જીવાત્માનો આનંદ છે; તે ઇન્દ્રિયોની પાર વળે છે. તેજ પ્રાપ્તને મોક્ષ અર્પે છે.

આ જ્ઞોત્ષોપનિષદનો ઉદ્દેશ આત્મવિદ્યા રૂપી તપ વડે જ્ઞાને જાગૃતાનો છે. જેમ કુપમાં ધી (સર્વ વ્યાપક) હોય છે તેમ પરજ્ઞા સર્વ વ્યાપક છે.

(આ પ્રમાણે) જ્ઞોત્ષોપનિષદ જ્ઞાનનું રસન છે.

* અરણિ—ઘર્ષણ વડે અગ્નિ ઉપજાવવા માટે યજ્ઞમાં વપરાતા મુકા લાકડાના બે ટૂંકડા. એક મુકા લાકડાના ટૂંકડાને ખીન્ન ટૂંકડા સાથે જાડ સહિત વારંવાર ધસવામાં આવતાં અગ્નિ ઉપજાવે છે. આડો લાકડાનો ટૂંકડો ઘાતું કરીને અમત્ય રસનો હોય છે અને ઉભો ટૂંકડો શાસ્મલિના (શીમળા) રસનો હોય છે. આ રૂપકનો અર્થ એટલો છે, કે જે કોઈ વારંવાર અને અટક્યા વિના પ્રજ્વલનું ધ્યાન ધરે તો પ્યાનીને પોતામાં જ ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે; જેમ લાકડામાં જળી રહેલો અગ્નિ ઘર્ષણ વડે પ્રકટ થાય છે તેવી જ રીતે અત્યાર મુખી કૃપાઈ રહેલા ઈશ્વરનાં પ્રકટ દર્શન થાય છે.

સેનેકા.

(રોમનો એક તત્ત્વવેત્તા.)

• અન્ય દેશોના ઇતિહાસથી જ્ઞાત થવું તેમજ મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ અને જાતિ મંશો-ધકોના જીવનચરિત્રનું અવલોકન કરવું એ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું એક સાધન છે. આ જ ઉદ્દેશને અનુસરી આજ આપણે રોમના એક મહાન તત્ત્વવેત્તાના જીવન પર એક ટ્રિટ નાંખીશું.

બાલ્યાવસ્થા અને પરિવાર.

સેનેકાના નામથી તો આ પત્રના વાચકો બાએજ અગાત હશે. એના બુદ્ધિશાળી તાત્ત્વિક વિચારોનું દિગ્દર્શન સુદર્શનમાં કેટલાક સમયથી આવે છે. આ મહાન નરના જન્મ દિવસની તિથિ હજી નિશ્ચિત થઈ નથી પરંતુ કાલગણના પ્રમાણે એનો ઉત્પત્તિ કાલ લગભગ ઈ. સ. ના સાતમા વર્ષ પહેલાં જણાય છે. જ્યારે એનેકા એ વર્ષનો હતો ત્યારે, તે પણ ખીન્ન મહાન પુરુષોની માફક બાલ્યાવસ્થામાં પીડિત જ રહ્યો હતો. તે પોતાના જીવનમાં સર્વથી અધિક દુઃખનો રોગથી પીડાતો હતો. આ રોગથી કંટાળી જતાં તેને મર્વથી ખરાબ સમજતો હતો. કદિ કદિ પોતાના આ વૈયક્તિક દુઃખથી તે એટલો તો નિરાશ થતો કે, જો પોતાના પિતાના પ્રેમનો વધો ન હોત તો ને આત્મપ્રાત પણ કરી બેઠો હોત. એ પોતાના જીવનને રોગનો ભંડાર જ માનતો હતો. આ સમયના કવિ અને લેખકોના પ્રયત્નોમાં બાલ્યાવસ્થા મંથનમાં વધુન નહિ જેવાં જ મળી આવે છે, કારણ કે એ સમયની જનતામાં પ્રાયઃ બાલ્ય જીવન તુચ્છ સમજવામાં આવતું હતું. અને એ તરફ કોઈ ધ્યાન જ આવતું નહોતું. બાલકને પોતાના પરિવારમાં જણવામાં આવે તે પહેલાં પિતાની મનશ તેને લાવવામાં આવતું. આ સમયે જો પિતા તેને ઉચ્ચ કોઈ પોતાના બોળામાં રથાન આપે તો જ તેને ગૃહમાં ભેળવી દેવામાં આવતું અન્યથા મૃત્યુને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. આ પ્રકારે ભગવત બાલકને ઉચ્ચ રથાનમાં ફેંકી દેતા અથવા કોઈ મારાના હાથમાં આપી દેતા. કદાપિ આવી કુદૃષ્ટ અવસ્થામાંથી જો બાલક બચવા પામે, તો પણ સાત આઠ વર્ષ સુધી પિતાને મૂખ બતાવ્યા સિવાય તેને જનતામાંનામાં રાખવામાં આવતું. તત્પર્યાત પણ તેને જીવાડવાનો અને મારવાનો અધિકાર પિતાના હાથમાં રહેતો. એને કોઈ પણ જાતની સ્વતંત્રતા નહોતી. એના જીવન પર કોઈ જરા પણ ધ્યાન આવતું નહિ. આ સર્વનું કારણ એ હતું કે એ કાલમાં વૈયક્તિક જીવનને તુચ્છ સમજવામાં આવતું, અને સર્વ સામાજિક જીવનજ મર્વ અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ ગણાતું. ગૃહના મુખની તો કંઈ કીમત જ નહોતી. શુભાવસ્થાની પહેલાંના દિવસે આરાના ગણાતા; તેના પર પણ ઘણું જ ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવતું.

આ વખતે આચારવ્યવહારનું માન પણ ઓછું હતું. આચાર વ્યવહારની આવશ્યકતા એટલે સુધી સમજવામાં આવતી કે મહાન પાપ કરવાથી કિંવા દુષ્ટ વ્યક્તિનો કરવાથી પણ

અન્યને બાંહે ની તિરસ્કાર થતી હતી. કેમકે વૈષ્ણિક આચાર વ્યવહાર આત્મિક ઉચ્ચ હોવાનું, આત્મિક બ્રહ્મ અને પાપ અથવા ધર્મની વચ્ચે યતાર ટંકા-કર્તવ્ય અને વિષય ભોગના વિરોધ-પર આધારિત છે.

આ કારણને ધીમે સેનેકાના હૃદયનું સ્પષ્ટ ચિત્ર બોલતા માટેનાં સાધન ધાનું બોલતાં અને અપૂર્ણ છે. આમ છતાં એના કુટુંબ સંબંધિ જે કંઈ દલીલો પ્રાપ્ત થઈ છે, એથી નબળા છે કે સેનેકાનો પરિવાર એક સંપત્તિવાન હતો. સમાજમાં એના કુટુંબનું સ્થાન ઉચ્ચ હતું. આચાર વ્યવહાર અને વિજ્ઞાનમાં પણ તે સાફ ગણાતું. આથી આ કુટુંબનો સંબંધ અન્ય એવાંજ સાથે કુટુંબો સાથે હતો. સેનેકાના કુટુંબનો આચાર વિચારનો તબક્કો તેમજ અન્ય કારણો જે માન મહત્તાવાળો દર્શાવે છે તેથી અનુમાન યાવ છે કે તે આ સમયના વિષયભોગી સમાજથી પ્રયત્ન હતું. ખરેખર, એ વખતનું રોમ પાટનગર દુષ્ટ આચાર વ્યવહાર અને ગર્હણીય નિન્દક વિષય વિજ્ઞાસ અને વ્યસનોથી કંઈકિત યથું હતું. સેનેકાની બાળ્યાવસ્થા સંબંધિ આટલું કહી દેવે એના પરિવાર તરફ લેખ્યું.

એના પિતાનું નામ મારકસ હતું. જે એમના પરિવારમાં મુખ્ય નેતા હતા. એમનો ધંધો બાવળો આપવાનો હતો. તેઓ એક મહાન ધંધાવડા વક્તા હતા. કેટલાંએ આખ્યાનાનાં વ્યાખ્યાન એમને કંઈક રહેતાં. એમની સ્મરણ શક્તિ પણ ગજબ કરતી હતી. તે એટલીતો અદ્ભુત હતી કે એક વખત એ દરબાર શબ્દો સાંભળ્યા. પછી તેજ શબ્દો એજ ક્રમથી પુનઃ બોલી જતા. આથી સ્મરણ શક્તિ હોવા છતાં પણ એમના બાળ્યમાં મહત્તા નહોતી. તેઓ માત્ર પોતાની સ્મરણ શક્તિના બળથીજ સર્વ સમાજમાં વૈષ્ણિક અને જ્ઞાતીય કહેવતોના બંડાર હતા. મને તેમ પણ સેનેકાના પિતાની આર્થિક દશા હતામ હતી. તે એક શુદ્ધિમાન અને મહાવક્તા હતા, પરંતુ દાર્શનિક વિચારો પ્રત્યે એમને ઘણો નિરસકાર હતો.

સેનેકાની માતાનું નામ લેડિયા હતું. એ સર્વ પ્રકારે વિદુષી હતી. એનો પોતાના પુત્રો પર ઘણોજ પ્રેમ હતો અને તેમને પોતાની સાથે રાખવામાં અપમાન થાય છે એમ સમજતી નહિ, કિંબહુના એથી માનનું કારણ સમજતી. તે સર્વ પ્રકારનાં વ્યસનોથી દૂર હતી. એ સમયની અન્ય સ્ત્રીઓના હૃદય કરતાં એનું હૃદય ઉચ્ચ અને પરીત્ર હતું. સ્ત્રીઓને આજીવજો માટે ઘણી લેખપત્રો દોષ છે, પરંતુ લેડિયા એને નકામો આજીવ સમજતી. એનો પુત્ર એ માયાળુ માતાનો લખે છે કે “તે તારું મૂંઝવણ કદાપિ પણ પાડે. આથી કંઈકિત ક્યું નથી તેમજ સ્મરણની વચ્ચે પણ પડેલું નથી. તારું ખરેખર બુદ્ધિ એક માત્ર ક્ષાન્ત્ય છે, જેનો કોઈ કાલે નાશ થઈ શકતો નથી અને તારી દિવ્યતા પ્રસિદ્ધ પરિવ્રતામાં છે.”

આવા બીજા ગવર્નરની સીઝની નિઘ અને દુષ્ટ લાલચોથી આંખા દેશમાં અસાન્નિ પ્રસરી ગઇ હતી. આ વખતનું ઇજીપ્ત પણ બીજા દેશો કરતાં વધુ અધમાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું હતું, નેમજ બીજાનું અપમાન કરવામાં તેમજ નિર્દોષને કલંકિત કરવામાં તે અત્યંત ધરાવતું હતું. આવા અધમ શ્રેણીને પ્રાપ્ત થયેલા મિત્રદેશ પણ એ પવીત્ર સ્ત્રીના જીવનમાં કંઈ પણ ડાઘ લગાડી શક્યો નહોતો. એના પાતિવ્રત્યના સંબંધમાં એક વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ કાલમાં વહાણપર શવને લઇ જવું એ એક આક્રમક સમાન ગણાતું. પરંતુ એના પતિનું મૃત્યું થતાં તેના દેહને યથોચિત્ત સ્થળે ભૂમિદાંડ કરવા માટે, આક્રમકની માન્યતાની પરવાહ નહિ કરતાં તે એ ધક્ક પતિના શવને વહાણપર ચઢાવી અનેક દૈવ અને સામુદ્રિક વિષ્ણુઓ વેદીને પોતાના સંકલ્પ પૂર્ણ કર્યો હતો. સેનેકા પ્રત્યે એને ધણી પ્રેમ હતો, અને એ સ્નેહને લીધેજ એણે પડદાની શરમને કારણે મૂકીને સેનેકાને માટે મતો એકત્ર કર્યા હતા.

સેનેકાને બીજા બે ભાઈ પણ હતા, જેઓ સ્વભાવમાં એક બીજાથી હલકા હતા. આમાંથી એક સેનેકાથી મોટો અને બીજો સેનેકાથી નાનો હતો. મોટાનું નામ માર્કસ અનીયસ નોવેટસ અને નાનાનું નામ લુસિઅસ મનીયસ મેલા હતું.

નોવેટસ ઇતિહાસમાં ગેલિયોના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ નામ પડવાનું કારણ એ હતું કે જીનીયસ ગેલિયો નામના પિતૃભિન્ને એને દત્તક લીધો હતો. આ એજ ગેલિયો છે કે જે એશિયાનો ગવર્નર હતો અને જેનું વર્ણન આખ્યલમાં આપ્યું છે. ઇન્જીલમાં એનું વર્ણન કરતાં એને માટે નિશ્ચિંતાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી ધણીઓ એના પ્રત્યે અભણે પણ ખોટા ભાવથી જુએ છે; પરંતુ એના જેવા મહાનવક્તા અને ન્યાયાધીશને માટે આમ દેહેનું યોગ્ય નથી. ખરી વાત તો એ છે કે, જ્યારે યાહુદિયો ક્રાઈસ્ટના મતથી ધણીજ સીદાઇ ગયા, ત્યારે કોષમાં આવી નહ તેઓ સેનેટમાં અને પડ-ડીને ગેલિયોની કચેરીમાં ખેંચી લાવ્યા અને અયોગ્ય પૂજા કરવાની ફરીયાદ કરી, આ વખતે પૌલ કંઈક બોલવા માગતો હતો પરંતુ ગેલિયોએ તેને બોલતાં અટકાવ્યો, અને યાહુદિયોને કહ્યું કે “જે વાસ્તવિક રીતે આ કેસમાં કંઈ અન્યાય અથવા અત્યાચાર હોય તો હું ખુશીથી તમારી ફરીયાદ સાંભળું, પણ” આતો એક સાબિતક કંઈક છે, તો તેનો તમે માંહોમાંહીજ નીકાલ કરી નાંખો. હું તો એવાનો ન્યાયાધિશ થતો નથી.” આમ કહી એણે સર્વને બહાર કાઢી મૂક્યા અને તે સાથે યાહુદિયો પ્રત્યે તિરસ્કાર પણ દર્શાવ્યો. બહાર નીકળતાંજ ફિરાનીયોએ યાહુદિયોના આજેવાન સિન્ધવિસતને ફટી માર્યો. આમ છતાં પણ ગેલિયોએ કંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ, ચાલ તે ગમે તેટલો માર મારી ધાયલ કરે.

નોવેટસ (ગેલિયો) અન્ય શેષ જનસમાજની દૃષ્ટિએ આવો નહોતો, કે જેનો આપણે તેને સમજીએ છીએ. લોકો તેને એક આદર્શવક્તા તરીકે ઓળખતા હતા. આ વખતે આપણે કરતાનો ધંધો અન્ય સર્વ ધંધા કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો, એ વાત ખરી છે કે એના કંઈમાં એક પ્રકારની બનાવટી ધુનવટ હતી, અને તે તત્ત્વદર્શિયોને આવડી નહોતી, કારણ કે બનાવટજ ધર્માનો વિષય થઈ પડતી. ગેલિયો પોતાના મિત્રો અને સર્વ પરિચિતોમાં એક મધુર આકૃતિની માફક ગણાતો હતો. સેનેકાની દ્રષ્ટિમાં તો તે સદા નિષ્કલંક

હતો. એ કહે છે કે ગેલિયો સર્વને માટે એવો તો ઉદાર હતો કે, જેટલી ઉદારતા કોઈ નામાં પણ કોઈ માન્ય વ્યક્તિને માટે હોઈ શકે નહિ. એના ઉદાર આચરણોથી સર્વ કોઈ મોહિત થતા હતા. એની બ્રહ્મધ્વો પ્રભાવ એવો હતો કે તે કાલમાં સર્વને તે અનુકરણીય યર્ષ પડતો, ખુશામદની બાબતમાં એનેકા પોતાના મિત્ર લક્ષ્મિસિંહસને એક રથએ કહે છે કે “હું તને સદા ગેલિયોના વિષયમાં કથાં કરતો, કે તે વ્યસનોથી અજ્ઞાત હોવા ઉપરાંત ખુશામદને પણ ધિક્કારે છે. આ માટે દરેક પ્રકારે એની પરિક્ષા કરી શકશે. જો હું એને એની ખુદિની પરીક્ષા કરતાં કહે કે, આપ તો મહાન ખુદિયાળો છો, તો એ રાખ્દો સૌમિ-ળનાંજ તે ત્યાંથી ચાલી જશે.” પોતાના બાહ્ય એનેકાપર એને ઘણો પ્રેમ હતો. પ્રેમના અમરણમાં એણે એનેકાને કેટલાક ગ્રંથો પણ સમર્પણ કર્યા છે.

એનેકાના ત્રીજા બાંદખા સંબંધમાં ઘણું જોઈ જાણવામાં આવ્યું છે. છતાં પણ અનુમાન કરી શકાય એમ છે કે, એનાં આચરણ અને એની આખર એના અન્ય બંધુઓની સાથે સરખાવતાં ઘણી ઉતરતી હતી. આમ છતાં પણ દનિષ્ઠ બંધુ મેલા એના પિતાનો કૃપાપાત્ર હતો. પિતા એને શુશ્રુષાન અને કતમતાને યોગ્ય સમજતા હતા. એને બીજા બે બાહ્યઓની અપેક્ષાએ એને ડાળો મળતા હતા. મેલાને અન્ય કંઈ પણ ઈચ્છા નહોતી. અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્તિને માટે એને ઈચ્છા નહોતી. “એતો પોતાના પિતાના પદમાંજ સદા મગ અને સંતુષ્ટ રહેતો. પ્રથમ તો મેલાએ વ્યાખ્યાનો આપવાનો અભ્યાસ કર્યો અને સરકારી નોકરી વિશેરે સર્વને તિજાંજલિ આપી ધરમાંજ આરામથી રહેવા લાગ્યો. સાધારણ રીતે તે જમીનદાર થવા ચાહતો હતો. પરંતુ નોકરી કરી ગવર્નર યવાની ઈચ્છા નહોતી. એનું મુખ્ય ગૌરવ એમાંજ છે કે તે રોમના સાદિન્યની પડનીના સમયમાં થયેલા મહાન કવિ ઝુનનો પિતા હતો.

મેલાના સંબંધી એક કથા એવી પ્રસિદ્ધ છે કે જે એના જીવનપર મહાન દરેક લગાટે છે. વ્યારે એનો પુત્ર, જિજ્ઞારો કવિ ઝુન પોતાનો પ્રાણ અપેણ કરી ચાલ્યો હતો અને પોને કેદમાં પડી પોતાની પંચીત માતાને અસંખ્ય ગાળો દા અપવશતો બાગી યર્ષ ચૂકવેા હતો. તો પણ મેલાએ શરમ અને દુઃખને બદલે લોભવશ યર્ષ પોતાના પુત્રના દેવાને એકત્ર કરવા લાગ્યો. આમ કરવાનો એનો ઉદેશ એ બનાવવાનો હતો કે પોતાને પુત્ર મરણને શોક નથી એનું રાજ નીરો જાણે પરંતુ નીરોની દુષ્ટતા અને અન્યાયારને માટે એટલું બસ નહોતું. નીરોએ મેલાને પણ એના પુત્રને માર્ગે લીધો અને જરતાલને સ્વાધીન કર્યો.

નિઃસંદેહ જિજ્ઞારો દિવસ પોતાના પુત્ર અને પૈત્રીના પાત્ર પછી જીવન રહો દશે તો એ પ્રેમાળ માતાએ પોતાના બાકીના દિવસો દેવામાંજ કાટ્યા હશે. અરેખર એ વિ-ધિ કરેલા ઊંડી પોતાનાં બંધ્યાં સાથે રોમમાં આવવાના દિવસો યાદ આવતાં એ કમ-નગીજ દિવસોપર પોતાનાં આંસુની ધારા વહેવાવની રમી. એના તથે પુત્રોમાંથી પ્રત્યેક મહાન મગજના થથા અને પ્રત્યેક પોને પોતાના માર્ગમાં દંડા રાખ્યા, અને પોતાના પ્રાણ પોતાના દાયે અથવા અન્યાયારીઓના દાયે ફર્જાન કરી લેવા મેલા રવી રીતે મરણ

સરણ થયો તે આપણે જોઈએ. એના પુત્ર કવિ : લૂકનને અને એના બાઈ સેતેકાને પણ નીચેની ફૂર, આઝાદી મૃત્યુના મુખમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યા. ગેલિયોએ ભયના માર્યા પ્રાણ-દાન માટે કેટલાંએ પ્રાર્થના પત્ર મોકલ્યાં, પણ અંતે કંઈ પણ માર્ગ ન જણાતાં પોતાનેજ હાથે આત્મઘાત કરી મરણ પામ્યો. આ પ્રકારની એ સર્વની જીવન સમાપ્તિ અત્યંત દુઃખ દાયક અને બાળ્યહીન બની, પરંતુ તે પણ અંશતઃ એમની પોતાની ભૂલથી થઈ અને ઘણે ભાગે એ પડતીનાં સમયની કડોર આવસ્થાઓને લીધે થઈ.

(અપૂર્ણ)

પુલકચંદ આપણ શાહ.

જપયોગ: તેનો પ્રભાવ.

આધ્યાત્મિક મોક્ષ પામવા માટે આપણાં શાસ્ત્રોમાં અનેક માર્ગો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. વિશાલ અને મોટા મોટા સિદ્ધાંતો સીધે સીધા આપણા હૃદયને ખસર કરતા નથી. માટે એક સિદ્ધ કરેલા સિદ્ધાંતને સમજાવવા માટે સ્થૂંચ દર્શાવે આપવામાં આવે છે. આપણા પૂજ્ય ઋષિઓનાં જીવનો, આવા વિશાલ સિદ્ધાંતોને મૂર્તિમંત બતાવતાં દર્શાવે વિના અન્ય કંઈ પણ નથી.

જપનો સિદ્ધાંત અને પ્રભાવ આપણા પ્રથમ વીરરસ કાવ્યમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે. આ માર્ગ પળીને જાતે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પામનાર વ્યક્તિએજ તેમાં તેનું જ્વલંત વર્ણન આપ્યું છે. વિષયોમાં સારી રીતે ઈએલા, સુધરે એવા સારા શુંજીની જરા પણ નિશાની વિનાના, અધોમાર્ગે દોરી જતા જીવનને અનુસરનારા તેમણે આ માર્ગે, પળીનેજ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. જીવનનાં રહસ્યો અંધકારમાં વીરણલાં છે. અમુક માનવના જીવનમાં અણીનો સમય ક્યારે આવશે અને જ્ઞાનોદય થશે, એ કહી શકાય એવું નથી. રામાયણ મહાકાવ્યના યોજનારનું જીવનદર્શાંત આ પ્રમાણે છે:—

તે આખો દિવસ શિકારની શોધમાં જાળતો, પરંતુ જાણે ભાગ્યથીજ બનતું હોય તેમ કંઈ પણ હાથ આવ્યું નહિ. તેના દુઃખમાં ઉમેરો કરવાને હોય તેમ વાદળો ચઢી આવવા લાગ્યાં, ગર્જના થવા માંડી, તોફાન થવા લાગ્યું, વીજળીના ચમકારા થવા લાગ્યા, જાણે તત્ત્વેતો સંબંધ છૂટો પડી ગયો હોય તેમ તેનાં ચક્ષુએ ઝંખાવા લાગ્યાં. અંતરમાં અંધકાર છવાયું હતું, બાહ્ય પ્રદેશમાં પણ અંધકાર ફરી વળ્યું. કદાચ તેના આંતર જીવનમાં પણ એક પ્રકારનું તોફાન મચી રહ્યું હતું. જેમ વટોળીયા અને તોફાનોથી સ્થૂંચ સહિમાંથી અશુભ દૂર પળે છે તેમ આપણી આંતર સહિમાં પણ વિશુદ્ધ જીવનનો આરંભ થતાં પૂર્વે દેવી અને આસુરી પ્રકૃતિનું યુદ્ધ મચી રહે છે, કદાચ તેણે પોતાની આંતર સહિના પ્રતિ-

ખિંચ રૂપેના આજ સૃષ્ટિનું અવલોકન કર્યું. જ્યારે આપણા જીવાત્માને શોક છાત્રી લે છે ત્યારે આપણે આજ સૃષ્ટિને અંધકારની આદરમાં જીવાત્માને લેધએ છીએ. આવી નિરાશાની દશામાં દૂર એક શિકાર તેની નજરે પડ્યો. લોભને લીધે તે તેની તરફ દોડી ગયો. જટલ વાળો, ગૌર દેખાતો, અવસ્થાથી નબેલો એક પૂજ્ય જદ્દ પુરૂષ તેની નજરે ચડ્યો. તે તેના ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યો. જદ્દ પુરૂષની હંદગી આણી ઉપર આવી રહી. તે પુરૂષ જરાપણુ કિંમત હાર્યો નહિ. નિર્ભયતાથી તેણે તેને ધર્મને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. કરેલાં કર્મો માટેની બારે જવાબદારીનો ઉપદેશ તેણે તેના જીવનમાં પ્રથમ વારજ સાંભળ્યો. તેને કર્મનો અનિવાર્ય નિયમ સમજાવવામાં આવ્યો, આ પછી તેને જાણે એક નવીન માનવિ બની ગયો હોય એમ લાગ્યું અને તેનામાં પણ નવ-જીવન યેરાયું. જ્યારે માનવિમાં દૈવિ પ્રકૃતિ આગળ પડી આવેછે ત્યારે જેમ અગ્નિમાં સર્વજ્યોત્ષ્ણોથી કચરો જુદો પડેછે તેમ દેહમાંથી જડતા રૂપી કચરો આપો આપ દૂર પડેછે. માનવના અંતરમાંની દિવ્યતાને જૂસી શકાતી નથી. તે પોતાનો લક જાતે સાંખીત કરેછે, અને મર્ત્યલોકને તોડીને પોતાના મૂલ ઉત્પત્તિ સ્થાન તરફ ઉડવાનો પ્રયત્ન કરેછે. જેમ ઘાસ વાદળો અને ધૂમસવડે સૂર્ય આપણી દષ્ટિ આગળથી લાંબા સમય સુધી દંકાઇ જતો નથી, વહેલો અથવા મોટો તે તેમાંથી બહાર નીકળી આવીને પોતાના પૂર્ણ પ્રકાશમાં પ્રકાશે છે તેમ અત્યંત વૈષયિક જીવન અને દુર્નિયાના અનુસરણુવડે આપણા અંતરમાંનો અધ્યાત્મિક સૂર્ય લમેશ માટે દંકાઇ જતો નથી. જ્ઞાનની અને માનવિની ઉભય પ્રકૃતિઓ અમુક સમય માટે રાહ જુએછે અને સમય આવી લાગતાં ઉભયે આનંદની ઉર્મિ અનુભવેછે. ઋષિના બોધદાયક શબ્દો સાંભળીને તે વિચારમાં પડ્યો. તેનાં અનુભવો ખુલીગયાં, તે પચાતપ કરવા લાગ્યો. પાપ અને શરમથી ભરેલા પોતાના ભૂતકાલનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો; પોતાને થવાના દંડનું તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું આવ્યું. પોતાનાં અશુભ કાર્યોનો જોળે બારે લાગવાથી તેણે ચિંતાનુર બનીને ઋષિની સલાહ માગી. તે તેમના પાદમાં દંડવત પડ્યો. આવી તેની એકાદિદશાની ઋષિને દયા આવી. તેમણે તેને જીમિ ઉપરથી ઉઠાડ્યો અને દયાજ્ઞાનને તેના કર્ણમાં પવિત્ર શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો તથા એ અવર્ણ નામનું વિચારપૂર્વક ચિંતન કરવાની સલાહ આપી. વિષયોમાં રંગી પગી રહેલો હોવાથી તે એ શબ્દનો નવાર્ય ઉચ્ચાર પણ કરી શક્યો નહિ. વચાર્ય ઉચ્ચારની જાગૃત તેને માટે અતિ વિકટ કાર્ય સમાન થઇ પડી. હવે કસલનો આરંભ થયો. સ્વાચરથી સાંજ સુધી અને સાંજથી સવાર સુધી જરાપણુ ફેરફાર વિના તેણે મહેનત કર્યાં કરી. દૈ હૃદય રાખીને નિરાશ ના બનતાં, પોતાની મહેનત માટે યોગ્ય અવસર આવતાસુધી તે પ્રયત્ન પરાયણ રહ્યો, અને શબ્દનો વચાર્ય ઉચ્ચાર થયો; અને જોતજોતામાં તે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રકાશથી પ્રકાશવા લાગ્યો. રત્નાકર અને ઋષિનું આનું વિશ્વવિખ્યાત જ્ઞાન છે. પછીના જીવનમાં વાદમીકિના નામથી સારી રીતે જ્ઞાણીના થયલા રત્નાકરની જીવનની આ વાત જાણી ઉપયોગિતાનું સારું દર્શાવ પૂરું પાડે છે. જે જાણના અભ્યાસવડે તેના જીવનમાં જ્ઞાનપ્રકાશ વિસ્તરી રહે તો આપણે પણ તેના માર્ગ અનુસરીને ગંભિર, સતત અભ્યાસવડે તેના જેવા થા માટે ના જની ચક્રીએ. તેજસ માટે જાપોગના આવા ઉપયોગી વિષય વિશે હું એ વિચાર દર્શાવીશ; પ્રાજ્ઞાનશીરોને પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું એ વિષેની માગધો બની શકશે તેટલી કમવાર ભૂમિકાઓ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

જપ એટલે શું ?

જપનો તાત્વિક પર્વાય શબ્દ સ્વાધ્યાય છે. (પતંજલિ. પા-૨-સૂ-૧) બોજરાજ પોતાના ભાષ્યમાં સ્વાધ્યાયનો વ્યાખ્યા પ્રણવપૂર્વક મન્ત્રાણાંજપઃ । પ્રણવધ્વીરુદ્ધ પુરુષસૂક્તાદિ મંત્રાણામંજપઃ ॥ ધ્યાન યોગ અથવા ક્રિયા યોગના ત્રણ પ્રકારમાંનો એક જપ યોગ છે. જપ એટલે મનમાં ચિંતવન કરવું. આતું ચિંતવન ઇશ્વરના સૂચક કેટલાક શબ્દોનું હોવું જોઈએ; નહિતો તેનો કોઈ પ્રકારનો પ્રભાવ જણાશે નહિ. નકામા શબ્દોથી નકામા વિચારો ઉપજી આવેછે અને અભ્યાસિ ઉચ્ચ દશા અનુભવિ શકતો નથી. શબ્દોમાં પોતામાં સુષ્પ શક્તિ રહેલી હોયછે. જે આપણને તેમનો બરેબર ઉચ્ચાર કરતાં આવડે તો તેઓ અત્યંત પ્રભાવવાળા નિવડેછે. જ્યાં સુધી આપણે ઉચ્ચાર અને ઉપયોગ ના જાણીએ ત્યાં સુધી શબ્દો મૂત સમાન છે. એકાદ અપિના મુખમાં તેઓ અદભૂત અને દારણુ પરિણામ લાવનારા થઈ પડેછે. આથીજ આપણી મંત્રવિધાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાયછે. આથીજ પતંજલિ આપણને (પ્રણવની) ઉપયોગિતાનો ઉપદેશ કરે છે. (શ્રીરુદ્રપુરુષ સૂક્તાદિ મંત્રાણામંજપમ) પરંતુ તેઓ પ્રણવને વધારે પસંદ કરેછે. ઇશ્વર વિષેના 'સૂચક શબ્દોમાં પ્રણવ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તેટલા માટેજ કહેવાયું છે—તસ્યવાચકઃ પ્રણવઃ ॥ (પતંજલિ-પા-૨-સૂ-૨૭.) તેના અર્થને, તથા જે વિષય તરફ તે દોરી જાયછે તેનો વિચાર અક્ષાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના એક પોપટની માફક કરેલો શબ્દનો ઉચ્ચાર ધણાજ થોડા ઉપયોગનો છે. તેટલા માટેજ આવર્તન અને ચિંતવન અથવા તેના અર્થમાં સતત માનસિક પ્રણવતા, જે વિચારોને એકાગ્ર કરવાના સાધન રૂપ છે. ઇશ્વરના વાચક શબ્દોના સતત ધીમા ઉચ્ચારવડે આપણા વિચારો જે દિશામાં વહેવા માંડેછે. આપણું મન હમેશાં ચંચલ હોયછે. થોડાક સમય માટે પણ તે એક વિષયમાં તલ્લિનબની રહેતું નથી. તે અહિં, તહિં, સઘળે બટકવા માંડેછે. આપણે બીજાઓની સાથે વાતચીત કરતા હોઈએ છીએ તેવામાં પણ આપણું મન કોઈ દરના ક્ષણમાં અમુક મિત્રોના મધ્યમાં ભરતું હોયછે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે આતું ચંચલ મન જરાપણ કામતું નથી. આધ્યાત્મિક જીવનમાં આગળ વધવા માટે અત્યંત ઉપયોગનાં ગણ્યતાં, દૃઢતા અને નિશ્ચયની તેનામાં ખામી હોય છે. અમુક સમય સુધી એક વિષય ઉપર એકાગ્ર ઇતિ રાખવાની ટેવ મેળવવાના માર્ગોમાંનો એક આપણને જપયોગ દર્શાવી આપેછે. અભ્યાસવડે ધીમે ધીમે આપણે માનસિક બલ પ્રાપ્ત કરતા જઈએ છીએ તથા જીવનમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓના પ્રત્યક્ષીકરણમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકીએછીએ.

તેનો વિધ.

એકાગ્રતાની શક્તિ મેળવવા માટે માનવ મને અનેક માર્ગો થોડા કાઢ્યા છે. આમાંનો એક જપ યોગ છે. આપણામાં જપના બે સ્વીકારાપક પ્રકારો પ્રવર્તે છે; એક રીતે. રૂઢાસુ અથવા તુલસી વૃક્ષના મણુકા ગણવામાં આવેછે; બીજી રીતે અંશુકને બીજી અંશુલિઓના વેદ્યો ઉપર ફેરવીને દશગણવાનો રીવાજ છે. પ્રથમનો પ્રકાર રોમન કેથોલીક પંથના અનુયાયીઓમાં પણ પ્રવર્તેછે. તેઓ તેમના સાધુઓના સ્મરણમાં તેમની માળાના મણુકા

ફેરવેછે. મહોમદન સુધીઓમાં પણ આવે. મહુકા મહુવાનો રીવાજ બેવામાં આવેછે. પરંતુ હિંદુઓની રદાક્ષ અને તુલસી વક્ષના મહુકાઓ ફેરવીને જાપ કરવાની વિધિમાં અમુક રસ-સ્વાધ્યેનો સમાવેશ થાયછે. આવીયેની મારી સમજણ આવે પ્રકારની છે:—

માલા.

આપણી માલા રદાક્ષ અથવા તુલસીના ૧૦૮ મહુકાઓની બનેલી હોય છે. ૧૦૮ ની સંખ્યામાં અમુક રહસ્યાર્થનો સમાવેશ થાયછે. માલા શબ્દથી હું એટલું સમજું છું કે જેમ એક સત્તવડે મહુકાઓને એકઠા બાંધવામાં આવેછે તેમ આપણે દેહ પણ તેમાં સધળે વ્યાપી રહેતા પર-માત્માના એક ફીલું વડે એકઠો ટપી રહેછે. સત્તને છડું કરે, માલામાં એકપણ મહુકા રહેશે નહિ. માનવિમાંથી દિવ્ય અંશ લઈ લ્યો અથવા તેને સજીવન રાખનાર તત્ત્વ દૂર કરો-પછી જંતુઓના બક્ષરપ મૃત દેહ વિના અન્ય કંઈ પણ રહેતું નથી. આનું સાદર્ય બેલે બેલે મારી તોડીને બેસારવામાં આવતું નથી. એમ કહેવાય છે, કે આપણા હાથપગ દરેકમાં ૨૧ મુખ્ય જુદાં જુદાં અસ્થિઓ હોય છે; સુઘથી તે બોચી સુધીમાં બધાં જાતનાં અંત આવે છે, અને મસ્તકના પાછલા ભાગનો આરંભ થાય છે, એટલામાં જાતનાં સાથે સંબંધવાળી પાંચાળીઓને લશમાં લેતાં ૨૪ જુદાં જુદાં મુખ્ય અસ્થિઓ હોય છે. આ પ્રમાણે હાથ અને પગમાં થઈને ૮૪ અસ્થિઓ હોય છે, અને જાતનાં સાથે સંબંધવાળાં ૨૪ હોય છે, અથવા બધાં મળીને ૧૦૮ મુખ્ય અસ્થિઓ હોય છે. એક દિવ્ય તત્ત્વવડે સંબંધમાં જળવાયલાં અને સચેતન બતાવાયલાં ૧૦૮ અસ્થિઓના એક સમુદાય માનવ હાર્ષપંજર અન્ય કંઈ પણ નથી; આ ચેતન અંશની શક્તિવડે તેમના ઉપર જડપદાર્થ ફરીવળીને તેમને એક પ્રકારનો આકાર અને નામ અર્પણ કરે છે. મસ્તક આપણા દેહમાં શિરોશિર્ષુ છે અને માથાની દોરીના બંને છેડાઓને એકઠા સાંધતી ગાંઠ સાથે મળતું આવે છે. જેમ એક મસ્તક વિના એક દેહ બની શકતો નથી તેમ આવિશ્વવિનિ આ એક માલા બની શકતી નથી. આ પ્રમાણે માલાના મહુકાઓ વારંવાર ફેરવ્યાં કરવાથી, આપણે દેહ એક હાથેની નિવાસસ્થાન સમાન છે, દિવ્ય અંશના એક આરપદ અમાન છે, એટલી બાબતનું આપણને સતત સ્મરણ રજાં કરે છે. આપણે અનેક જન્મોમાં થઈને હવતા આપ્યા છીએ અને વિશુદ્ધ બનીને સ્વર્ગીય પિતા સાથે અભેદભાવ પામતા સુધી આપણે વારંવાર હવવાનું છે, એટલી વાતનું સ્મરણ દરેક નવી માલાનો આરંભ થતાં થઈ આવે છે.

રદાક્ષ અને તુલસી.

રદાક્ષ અને તુલસી વક્ષોને પોતપોતાનું સ્થાન કરવાનું છે. રદાક્ષનો અગ્રાર્થ રક્તની શિવની અગ્નિ થાય છે. શિવની અગ્નિમાંથી નીકળેલી જ્વાલાએ કામ દહન કર્યું હતું. દુની-યાંદારીના હવનમાં આપણને બોધી રાખનાર અંધનો અમાન કામ અને વાસના છે. દેવિ હવન ગાળનાર અભ્યાસિએ કામ અને વાસનાનો વિનાશ સાધવો જોઈએ. આપણા ઉગ્રમાં ઉગ્ર હૃદયમાં બધાં સુધી તેમનું આસ્વાદ્ય થવને છે ત્યાં સુધી કેમ પ્રકારની સ્વાધ્યે બંધન સાધી શકાતી નથી. શિવની અગ્નિ, જુદી અથવા તેની કમ્પા શક્તિને રક્ષાને છે. આત્માના

વાહનરૂપ બુદ્ધિ છે; આત્મા કંઈ એક તત્ત્વ નથી પરંતુ સર્વમાં વ્યાપક છે. પરબ્રહ્મનો હાજરીનો અનુભવ થવા જોઈએ. બુદ્ધિનો ઉદય થવો જોઈએ. માત્ર બુદ્ધિ અને બુદ્ધિકારણ આપણે પરબ્રહ્મનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. બુદ્ધિનો ઉદય થતાં કામ અને સર્વ પ્રકારની અધમ વાસનાઓ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. આપણી માતૃસિક દૃષ્ટિને છાંય લેતાં ગાઢ વાહનો વીખરાઈ જાય છે અને આપણે આપણામાં રિચત દિવ્યઅંશના પ્રકાશને જોઈ તથા અનુભવી શકીએ છીએ. આપણાં સર્વ તત્ત્વોમાં બુદ્ધિ વ્યાપક છે, પરંતુ સુષ્ટ દશામાં રહે છે. તેટલા માટે મારા ધારવા પ્રમાણે રૂઢાણની માળાવડે દેવના નામનું આવર્તન કરવાનો અર્થ એટલોજ હોવો જોઈએ, કે આપણા મનને દેહમાં પરબ્રહ્મનો અંશ સધળે વ્યાપી રહ્યો છે, એ શક્તિને જાણતું બનાવવાની બાબત આપણા હાથમાં છે, જેનાવડે આપણે આપણા અંતરમાં દિવ્યતત્ત્વનો અનુભવ કરી શકીએ. આથી એટલું સૂચવાય છે, કે આપણે માત્ર માનસિક ભૂમિકામાંજ બરાધ રહેવાનું નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા અથવા બુદ્ધિના પ્રદેશો પર્યંત ઉમે ઉડવાનું છે, જ્યાં આપણે દિવ્યતાની પ્રાસંગિક ઝાંખી કરી શકીએ છીએ; શુદ્ધ, વિશુદ્ધ જીવન ગાળવાવડે ભાવિમાં અમુક દિને આપણે આપણું સમગ્ર જીવનજ આ પ્રકારે ગાળવાને સમર્થ થઈ શકીશું. મન અને બુદ્ધિનો સંયોગ થયા વિના કોઈ પણ પ્રકારનો મોક્ષાનુભવ થઈ શકતો નથી.

પુલકસી વિષય:—પુલકસી વિષ્ણુની પ્રિયા મનાય છે. વિષ્ણુનો અક્ષરાર્થ સર્વ વ્યાપક થાય છે. આ રાખ્તને હું લોકમાન્ય રક્ષકની બાવનામાં લેવા માગતો નથી, એમાંતો ઉત્પાદક અને સંહાર કર્તાની બાવનાઓ દૂર રહી જાય છે. ઉત્પાદક, પોષક અને સંહાર કર્તાના ત્રિવિધ સ્વરૂપે હું વિષ્ણુનો અંગિકારક છું. પરબ્રહ્મ અદ્વેય, અતર્ક્ય છે. પરબ્રહ્મ સદૃશ્યમાં ભાગ લઈ શકતું નથી. ઈશ્વર, વિષ્ણુ આદિ વિવિધ નામો પામતા દૃશ્ય રાખ્ત બ્રહ્મમાંથી સદૃશ્ય વિસ્તરે છે. સદૃશ્ય પૂર્વે દિવ્ય સંકલ્પનું કાર્ય થાય છે. વિષ્ણુને ઇચ્છા થાય છે અને ઇચ્છા શક્તિમાંથી વિશ્વ ઉપજી આવે છે. આ ઇચ્છાને ઇશ્વરનું સ્ત્રીસ્વરૂપ કહી શકાય, જે કે તેનો જાતિ રહિત છે. આ ઇચ્છા શક્તિનેજ મહામાયા, મહાલક્ષ્મી આદિ કંઠેવામાં આવે છે. વિષ્ણુની આવા પ્રકારની ઇચ્છાવડેજ સદૃશી ઉત્પત્તિ થઈ છે, વર્તમાનમાં તેનું પોષણ થાય છે અને અંતે તેનામાંજ તેનો લય થશે, વિષ્ણુનું આ સ્વરૂપ પોતાના પ્રતિબિંબ સમાન છે. વિષ્ણુનું આત્મ સ્ત્રીસ્વરૂપ માયામય છે અને પુરુષ તેને પોતામાં સમાવેશ કરી લે છે. તેટલા માટે તેને મહામાયાનું નામ આપવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક આનંદના અમૃતના ભાગમાંથી અમુરોને મોહ પ્રમાણે દૂર રાખનાર આ મહામાયાજ છે, એમ કહેવાય છે. આવી માયાની જાળ આપણા સર્વ ઉપર નાખવામાં આવી છે. આવી જાળને લીધેજ આપણે આપણા અંતરમાંના દિવ્ય પ્રકાશને જોઈ શકતા નથી. આવી માયા જાળને ચીરી નાખવામાં આવતાં સુધી આપણાથી દિવ્ય પ્રકાશની ઝાંખી પમાવાની આશા રાખી શકાય નહિ. જડમાં પ્રેરાયલા ચિંતનની હાજરીનો અનુભવ કરવાની જેમની મરજી હોય તેમજે માનવ જીવનમાં ઉભરાઈ જતી બ્રમણ્યોમાંથી પોતાની જાતને છૂટી બનાવવી જોઈએ; પોતાના ઇષ્ટદેવની અવધૂર કીર્તિ વિશે વારંવાર ચિંતન કરવાથી આમ થઈ શકે છે. આપણે માયા જાળમાં રીંટાયેલું જીવન ગાળીએ છીએ, આવા માયા મોહના ધૂમ્રસમાંથી વસતિ દિવ્ય સત્તાનો અનુભવ થઈ શકતો નથી, આપણા ઇષ્ટદેવના ચિંતનમાં મનને સતત

લગાડવા વડે તથા તેની ખરેખરી હાજરીનો આપણા અંતરમાં અનુભવ કરવા વડે આવી મોહજાળને છિન્ન બિન્ન કરી શકાય છે, આલું: આલું સૂચવવા માટે તુલસી માલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય એમ લાગે છે. આટલે મુધી જમ યોગના એક પ્રકાર વિશે પાંચું.

(અપૂર્ણ.)

વિવિધ જ્ઞાનમાળા.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧૪ પુસ્તક ૨૬ અંક ૪ થો.)

(૧૨)

પુરૂષ.

જેણે આ સર્વ જગતને પોતાના અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય રૂપે કરી પૂર્ણ કર્યું છે; અથવા શરીરરૂપ સર્વ પુરીઆને વિષે જે અધિષ્ઠાનરૂપે શયન કરે છે, તે પુરૂષ કહેવાય છે.

‘ પુરૂ ’ નામ મનુષ્ય શરીર તેમાં ‘ ઉપતિ ’ નામ આદમ-આકારે વસે છે. એથી પુરૂષ એ શબ્દમાં નરનારી આદિ સર્વ હવ જાણાય છે. સાધન ચતુષ્થ સંપન્ન પ્રમાતા વેદાંતનો અધિકારી છે. પછી તે ગમે તે હોય તેપણુ તેને પુરૂષ કહે છે.

(૧૩)

અક્ષર.

જે વસ્તુ કોઈ વખત પણ નાશ થતી નથી તે અથવા પોતાની સત્તા સ્થૂરશુરૂપે કરીને સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કરે છે તે.

આત્મજ્ઞાન વિના વિનાશથી રહિત તથા ક્ષર પુરૂષની ઉત્પત્તિના ખીજરૂપ જે ઇશ્વરની માયાશક્તિ (કારણ ઉપાધિરૂપ) તે અક્ષર કહેવાય છે. અથવા કુટસ્થને અક્ષર

૧ યથાર્થ વસ્તુનું આચ્છાદન કરીને અયથાર્થ વસ્તુનું પ્રકાશન કરે છે; જેને વચન તથા માયાતીત કહે છે. તે કુટ કહેવાય છે. અને તે કુટરૂપે કરીને જે સ્થિત થાય તેનું નામ કુટસ્થ અર્થાત્ કે આવરણ શક્તિ તથા વિશેષ શક્તિ એ એ રૂપે કરી જે સ્થિત થાય તે કુટસ્થ કહેવાય.

કહે છે. કુટસ્થ નામવાળી દ્રશ્યની માયાશક્તિરૂપ જે કારણ ઉપાધિ તે આ સર્વ સંસારના ખીજરૂપ હોવાથી. તથા આત્મજ્ઞાન વિના અન્ય કોઈ ઉપાધિ નાથ નહિ થતી હોવાથી અનંત કહેવાય છે; તેથી તે માયા શક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિ અક્ષર કહેવાય છે.

પુનરાવૃત્તિને નાહ પ્રાપ્ત થનાર સંન્યાસિ.

• જેમ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારને વિષે નિદિધ્યાસન, નિદિધ્યાસનને વિષે શ્રવણ મનનરૂપ વેદાંત વિચાર, અને વેદાંત વિચારને વિષે વૈરાગ્યની હેતુતા છે; તેમ તદ્બુદ્ધિ, તદ્દાત્મા, તન્નિષ્ઠા, તત્પરાયણા એ ચાર વિશેષણોથી યુક્ત જે સંન્યાસિ છે, તે પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે ચતુષ્ટય વિશેષણોની આપ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

તદ્બુદ્ધિ.

જ્ઞાને કરી પ્રકાશિત જે સમિચ્છાનંદ પરમાત્મા તેને વિષે, બ્રાહ્મ સર્વ વિષયોના ત્યાગ પૂર્વક વિવેકાદિ સાધનોની પરિપક્વતા થયે અંતઃકરણની સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ જે પુરૂષની થાય છે તે, અથવા નિર્વિકલ્પ સ્માધિવાળો તેને તદ્બુદ્ધિક સંન્યાસિ કહે છે.

તદ્દાત્મા.

જે વિદ્વાન પુરૂષ પોતાના આત્માને પરમાત્મારૂપ સ્મરે છે. તે (દેહાદિક અનાત્મ પદાર્થો વિષે આત્મ અભિમાનરૂપ વિપરીતે બાવનાની નિવૃત્તિરૂપ ફલ, અર્થાત્ જે પુરૂષ સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરી પરબ્રહ્મ વિચારપરાયણ થાય તે, અથવા પરિપક્વ નિદિધ્યાસન) તદ્દાત્મા નામનો સંન્યાસિ કહેવાય છે.

તન્નિષ્ઠા.

કર્મોના અનુદાનરૂપ વિશ્લેષની નિવૃત્તિ થવાથી પરબ્રહ્મ વિષે જે પુરૂષની રચનિ થાય છે તે (સર્વ કર્મોના સંન્યાસ પૂર્વક પ્રમાણુ, પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિરૂપ ફલ અથવા પરિપક્વ શ્રવણ મનન) તન્નિષ્ઠા નામે સંન્યાસિ કહેવાય છે.

તત્પરાયણા.

સ્વર્ગાદિક ફળોથી વિરક્ત છે એવો જ્ઞાત્રી અથવા આલોક તથા પરલોકનાં સુખમાં જેનો તિવ્ર વૈરાગ્ય છે તે તત્પરાયણા નામે સંન્યાસિ કહેવાય છે.

આત્મસાક્ષાત્કાર થવાથી વિદ્વાન પુરૂષનાં અનાદિ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે; તેથી અજ્ઞાનનાં કાર્યરૂપ પૂણ્ય પાપરૂપ કર્મો પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે; અને તે પૂણ્ય પાપ કર્મોના

૧ વેદાંત શાસ્ત્ર જીવ બ્રહ્મતા અભેદનું પ્રતિપાદક છે અથવા ભેદનું પ્રતિપાદક છે. એવા પ્રકારના સંસારને પ્રમાણુ ગત—અસંભાવના કહે છે. ૨ આ જીવાત્મા બ્રહ્મરૂપ છે અથવા નથી દેહાદિક શંકા થાય છે તેને પ્રમેયગત અસંભાવના કહે છે.

નારા ધનાથી તે વિકાસ પુરૂષને પુનઃ જીવન શરીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી તે વિરેદ મુક્ત કહેવાય છે. આ રીતિ પ્રાપ્ત કરનાર સન્યાસિને પુનરાગ્રતિ થતી નથી.

૧૫

માયા.

હૃદય વિશે કંઈ અભિપ્રાય રાખવો ને તેનો જાણ અન્ય પ્રકારે વ્યવહાર કરવો તે માયા કહેવાય છે.

દેશ કાલાદિ સામગ્રિ વિના દુર્ઘટ પદાર્થની ઇન્દ્રિયને ફરી ઉત્પત્તિ થાય છે; ત્યાં ઇન્દ્રિયને માયા કહે છે; નેમ અસંગ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિય કુદ્ઘટ છે. તોપણ તેને કહે છે એથી તેને માયા કહે છે. માયાના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. ૧ વસ્તુરૂપા માયા ૨ અવસ્તુ રૂપામાયા.

વસ્તુરૂપામાયા.

પરમાત્મામાં રહેલા સત્, ચિત્ત, આનંદ, અનંત તત્ત્વઆદિ ધર્મો પરમાત્માના સ્વરૂપ રૂપ છે, અને ધર્મોની પ્રતીતિ પરમાત્મામાં રહેલી જે શક્તિ વડે થાય છે, તે શક્તિને વસ્તુ રૂપામાયા કહે છે; અથવા પરમાત્મામાં રહેલા સ્વરૂપાત્મક સામર્થ્યને વસ્તુરૂપામાયા કહે છે; ને બ્રહ્મરૂપન હોવાથી તેને બ્રહ્મ પૃથક ગણવામાં આવતી નથી.

અવસ્તુરૂપામાયા.

બ્રહ્મતત્ત્વને સ્વસ્વરૂપે જાણવાનારે તેનું જે સામર્થ્ય તેથી એક વિગ્રહાંશ શક્તિ બ્રહ્મ તત્ત્વને આપ્રમે રહેલી છે, જેને અવસ્તુરૂપામાયા કહેવામાં આવે છે. આ માયા બ્રહ્મતત્ત્વની સ્વરૂપને આવરણ કરી તેને રૂપને વિગ્રહાંશ પ્રપંચને ઉત્પન્ન કરે છે. મોટે એને અવસ્તુરૂપા નામ આપવામાં આવ્યું છે. માયા શક્તિમાં બે પ્રકારનાં સામર્થ્ય છે ૧ આવરણાત્મક ૨ વિ-
શેષાત્મક. ઋગ્વેદાંત સિદ્ધાન્તાદર્શમાંપણ—વિશેષાવરણાલ્યં દ્વેષાત્કાં સસ્તમ્યચૈવાદિ. ।
આવૃણોત્યન્ત્યયાત્માનં ઈર્ષિધ્ય ચાત્વયાદયા ॥ એ શ્લોકથી કશું છે કે વિશેષ અને આવરણ નામની બે શક્તિ માયામાં રહે છે. તેમાંની આવરણ શક્તિને લીધે તે આત્મતત્ત્વને આવરણ કરે છે—આચ્છાદન—કરે છે; અને વિશેષ શક્તિને લીધે તે વિવિધતા (નાનારૂપ) ને પ્રાપ્ત થાય છે.

માયા અનિર્વચનીય છે, જેથી એનું કોઈપણ પ્રકારે નિર્વચન થઈ શકતું નથી. શ્રી અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિમાં અનિર્વચનીયતાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલાં છે.

‘સદિલક્ષણત્વં સત્યમદ્વિલક્ષણત્વેચ સતિમદ્સદ્વિલક્ષણત્વમીનર્વાચ્યતાયમ
જે મનથી વિગ્રહાંશ દેઈ તે તથા અચરૂથી વિગ્રહાંશ દેઈને સદ્ સત્યથી વિગ્રહાંશ છે તે
અનિર્વાચ્ય અથવા અનિર્વચનીય કહેવાય છે.’

‘સત્વાસત્વાશ્યાં વિચારાસદૃશ્યે’ સતિ સદસત્યેનાપિ વિચારાસદૃશ્યમ
(અનિર્વાચ્યત્વમ) ને સદુપે વિચારને સહન કરી શકતું નથી, તથા અસદુપે સહન કરી
શકતું નથી તેમજ સદ્ સદુપે પણ સહન કરી શકતું નથી તે અનિર્વાચ્ય છે, ને પ્રતિય-
માન છે, છતાં પોતાના અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સ્વરૂપથી રહિત છે તે અનિર્વચનીય છે.

આત્મસત્ત્વે દૈતસ્ય સસાનાન્યા યતસ્તતઃ । આત્મન્યેવ જગત્સર્વે દૃષ્ટે દૃષ્ટં
શ્રુતે શ્રુતમ્

આત્મતત્ત્વની ને સત્તા છે, તેજ સત્તા દૈતની અર્થાત દૈત મૂલરૂપ માયાની છે,
એથી પૃથક સત્તા એની નથી. આમ હોવાથી શ્રુતિ ને આત્મદર્શનથી સર્વનું દર્શન, આત્મ
શ્રવણથી સર્વનું શ્રવણ ઇસાદિ કહેછે, તે ઉપપન્ન રહેછે. તેથી આ લક્ષણ પ્રમાણે પણ માયા
અનિર્વચનીય છે.

* માયાનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં કાર્યો ઉપરથી તેનાં શુદ્ધાં શુદ્ધ નામો કહેવામાં આવેછે તેના
કેટલાક પ્રકારો નીચે પ્રમાણે:—

પ્રધાન.

સર્વ કાર્યને પોતાનામાં, લીન કરીને પ્રથમમાં રિથત્ ઉદાસિન સ્વરૂપ માયાનું ન્યારે
થાયછે ત્યારે તે પ્રધાન કહેવાય છે.

પ્રકૃતિ.

સંહિતા ઉપાધાન યોગ્ય તમેગુણપ્રધાન સ્વરૂપને પ્રકૃતિ કહેછે.

જન્માંતરના ધર્મ અધર્મરૂપ સંસ્કારને પ્રકૃતિ કહેછે. પૂર્વ જન્મવિશે કરેલા ધર્મ,
અધર્મ તથા જ્ઞાનઈચ્છાદિક સંસ્કાર વર્તમાન જન્મમાં અભિવ્યક્ત થાયછે તેને પ્રકૃતિ કહેછે.

પ્રકૃતિ દ્વિધા છે ૧ પરા ૨ અપરા, તેના દ્વારા સર્વે ધર્મર જગતનું કારણ છે.

પરા:—પ્રાણુ ધારણુ નિમિત્તભૂતા શુભભૂતાપ્રકૃતિ, તેઓને ક્ષેત્ર પણુ કહેછે.

અપરા:—અનર્થકરી સંસારઅન્ધાભિમા જડભૂતા પ્રકૃતિ, તેઓને ક્ષેત્ર પણુ કહેછે.

અવિદ્યા.

અહાવિદ્યાએ કરી તેના નાશ થઈ શકેછે તેથી તેને અવિદ્યા કહેછે.

યોગસાસ્ત્રની રીતે અવિદ્યા ચતુર્યપ પ્રકારની છે.

(૧) અનિલ પદાર્થો વિશે નિલ જુદી એટલે સ્થાયીછે એમ જાણતું તે જન્મકે, પૃથ્વી,

ચંદ્ર સૂર્ય, તારાગણ, સ્વર્ગ, દેવતા, ધર્માદિ અનિશ્ચ પદાર્થો નિશ્ચ રહેનારા છે એમ માનવું તે.

(૨) અશુચી પદાર્થને સુચીવાળા જાણવો તે.

(૩) દુઃખરૂપ વિષય ભોગને સુખ દેનારા છે એમ જાણવું તે

(૪) અનાત્મવસ્તુ વિષે આત્મશુદ્ધિ કરવી તે યથાર્થ જ્ઞાનનું વિરોધી વિપરીત જ્ઞાન, અથવા વિદ્યાએ કરી જેનો નાશ થાય અથવા પ્રતીત થાય અથવા પ્રતીત થાય પણ વિચારને સહન નકરે. એ અવિદ્યા કહેવાય તે મૂલ્યા અને તૂટ્યા એમ બે પ્રકારની છે.

(૧) મૂલ્યા:—જે શુદ્ધ ચૈતન્યને (આવરણ કરે) તે મૂલ્યા કહેવાય છે.

(૨) તૂટ્યા:—ધર્માદિ ઉપાધિવાળા ચૈતન્યને ઢાંકે તે તૂટ્યા કહેવાય છે.

અજ્ઞાન.

સ્વરૂપને આચ્છાદન કરે છે એથી તેને અજ્ઞાન કહે છે.

શક્તિ.

સ્વનંત્ર કદાપિ પણ રહેતી નથી. પણ ચેતનને આશ્રિતજ રહે છે એથી તેને શક્તિ કહે છે.

(૧૬)

જ્ઞાન

અધ્યાત્મશાસ્ત્રે કરી આત્માનાં સ્વરૂપનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન કહેવાય છે.

‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ પ્રકારનો જે આત્મસાક્ષાત્કાર તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે.

જેના વડે વસ્તુને જાણી શકાય તે જ્ઞાન કહેવાય એનું અંતઃકરણ છે; અને તેના વડે કરીને દરેક વસ્તુનું જાણવું શક્ય છે, માટે તે જ્ઞાન કહેવાય, અથવા અંતઃકરણની યતિરૂપ વિવેક વિજ્ઞાન તેનું નામ જ્ઞાન

જગત્ મિથ્યા છે, અને જીવ આનંદ સ્વરૂપ છે, તે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ બ્રહ્મ રૂપ છે (જીવ બ્રહ્મ બંને એક છે) એવા નિશ્ચયનું નામ જ્ઞાન છે.

આ સિવાય જ્ઞાનના અનેક પ્રકારો થઈ શકે છે. તેમાં પણ કેટલાક ઉપયોગના હોય અને લાભવામાં આવે છે:—

આત્મજ્ઞાન

પોતાના સ્વરૂપને જાણવાના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કહે છે તે બે પ્રકારનું છે ૧ પરોક્ષ-જ્ઞાન ૨ અપરોક્ષજ્ઞાન.

પરોક્ષજ્ઞાન:—મહાવાક્ય સિવાય અર્વાચરવાક્યના શ્રવણ કરવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે.

અપરોક્ષજ્ઞાન:—મહાવાક્યના શ્રવણથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન.

એક રૂપે જે રહે તેજ લોકમાં પરમાર્થ કહેવાય છે, અને તે વિષેનું જે જ્ઞાન તેજ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે; જેમકે અગ્નિ ઉજ્જી છે, એ વિષેનું જ્ઞાન તે એક રૂપ હોવાથી સમ્ય-જ્ઞાન કહેવાય, તેથીજ રીતે ઉપનિષદોનું જે જ્ઞાન છે તેજ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. જ્ઞાનની વ્યાખ્યા સમર્થ રામદાસ સ્વામિએ પોતાના સ્વેચ્છ મરાઠિ ભાષામાં “દાસબોધ” નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે “પોતે પોતાને જાણવું, મુખ્ય દેવ કાણુ તે જાણવું, સત્ સ્વરૂપ જાણવું અને નીતિ અનીતિ જાણવી તે જ્ઞાન કહેવાય છે”

‘જ્યાં દૃશ્ય પ્રકૃતિસમાપ્ત થાય, પંચભૂતો દર થાય અને દૈત્યનું મૂળમાંથી નિવારણ તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે.’

‘જે વાત મનબુદ્ધિના વિચારમાં આવતી નથી, તથા જ્યાં તર્ક આશ્રયો નથી એવું પરાવાણીથી પણ તે જ્ઞાન કહેવાય’

‘જે ઠેકાણે કોઈ કાંઈ દશ્યનો ભાસ નથી, છતાં જ્યાં જાણવાપણું તેજ અજ્ઞાન છે; એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે જ્ઞાન’

સર્વનું જાણવાપણું તુર્યાવસ્થામાં છે, તેથી તે અવસ્થાને જ્ઞાન એવું કહે છે; પણ તે તુર્યાવસ્થામાં પદાર્થજ્ઞાન છે, તેથી તે જ્ઞાન વ્યક્ત જાણાય, જેમકે દૃશ્ય પદાર્થનું જાણવાપણું જે જ્ઞાનને છે તે જ્ઞાનને પદાર્થજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, પણ શુદ્ધ સ્વરૂપનું જે જાણવું એ-નુંજ નામ પોતાના સ્વરૂપ જ્ઞાન, જે ઠેકાણે કોઈ પદાર્થજ્ઞ નથી, તે ઠેકાણે પદાર્થનું જાણવું આંધી હશે! વાસ્તે તુર્યાવસ્થાને આત્મજ્ઞાન કહેવાય એટલે અદ્વૈત અને તુર્યાવસ્થા તો પ્રસક્ત દૈત રૂપી છે તેથીજ શુદ્ધજ્ઞાન તુર્યાવસ્થાથી જુદું નથી, અને શુદ્ધસ્વરૂપ પામે છે, તેનુંજ નામ જ્ઞાન જાણવું”

આ પ્રકારે જ્ઞાનના સ્વરૂપના અનેક પ્રકારો છે. તેમાંથી હજાસો પોતપોતાને યોગ્ય જાણાય તે શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે.

(૧૭)

યોગ.

‘યોગ’ શબ્દનો પારિભાષિક અર્થ તો સાધન, એકાગ્રતા, આત્મપ્રયત્ન, કહેવાય છે.

એ શીવાય અન્ય કેટલાક અર્થો નીચે પ્રમાણે કરે છે કે;

ચિત્તની એકાગ્રતાએ કરી આત્માના સ્વરૂપનું આપણા અનુભવ વિષે આશ્ચર્ય કરવું તે યોગ કહેવાય છે.

મનોનાશ, વાસનાદાય એ બંનેને અત્યુદ્ધ ને પુરૂષ પ્રયત્ન તે યોગ કહેવાય છે.

ધ્યાને કરી ચિત્તની સર્વ વૃત્તિયોથી રહિતપણું સંપાદન થવું તે યોગ કહેવાય છે.

અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તે યોગ કહેવાય છે.

ફલની ઈચ્છા રહિત કેવલ ભંગવદ્અર્થેણ શુદ્ધિથી શાસ્ત્રવિહિત ને નિલ નૈમિત્તિક કર્મ તે યોગ.

દેહાદિક સર્વ અનાત્મ પદાર્થ વિષે આત્મશુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરી ને પોતાની અહ્માનંદ રૂપ સ્થિતિ થાય છે તે યોગ કહેવાય છે.

અપ્રાપ્ત અભવઆદિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ તે, અથવા પૂર્વ અપ્રાપ્ત યોગશુભિક્ષા તેની, પ્રાપ્તિ તે અથવા નિરંતર અહ્માનિષ્ઠ તે.

કુલ અહ્માની ઐક્યતાના દર્શનરૂપ ને જ્ઞાનયોગ તેનું નામ યોગ કહેવાય છે.

ચિત્તની વૃત્તિયોના નિરોધરૂપ યોગના કેટલાક પ્રકારો:—

સંપ્રજ્ઞાતયોગ.

જે ચિત્તની અવસ્થામાં ધ્યેયવિષયનો અત્યંત સ્પષ્ટપણે અનુભવ થાય છે તે સંપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય છે. આ યોગને સખીજ સમાધિ પણ કહે છે તેના અત્યુદ્ય પ્રકારો નીચે પ્રમાણે:—

(૧) સવિતર્ક:—સ્થૂલ વિષયોનું ધ્યાન કરવું તે.

(૨) સવિચાર:—સૂક્ષ્મ વિષયોનું ધ્યાન કરવું તે

(૩) સાનંદ:—ધ્વનિયોનું ધ્યાન કરવું તે.

(૪) સારિભત:—શુદ્ધિ સહિત પુરૂષનું અથવા એકલા પુરૂષનું ધ્યાન કરવું તે.

અસંપ્રજ્ઞાતયોગ.

ચિત્તની વૃત્તિયો શાંત થઈ ચિત્ત સંસ્કાર રૂપેજ રહે, તેવી અવસ્થાને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે; તથા તેને નિર્બિંજ સમાધિ પણ કહે છે. કોઈ તેને રાજયોગ પણ કહે છે.

ક્રિયાયોગ.

આ યોગમાં ભૂતિઆદિકનું પૂજન કરવું, વ્રતો કરવાં, સંધ્યા કરવી, અને શરીર શોધનાદિક ગૃહસ્થના ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે, તપ:સ્વાધ્યાયેશ્વર પ્રાણધ્યાનાનિ ક્રિયાયોગ: તપ, મંત્ર જપ ક્રિવા વેદાધ્યનને ઈશ્વરનું આરાધન એ ક્રિયાયોગ છે. (આગળ ચાલુ.)

શ્યામશંકર ગોવર્ધનદાસ.

[બંધાય છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

તું ભાષાંતર.

કર્તા. મ. ન. દ્વિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું થોડા સમ-
માં બહાર પડશે. હાલ કિમત ઘટાડીને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે.

મેનેજર--સુદર્શન એક્સિસ—નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

પ્ર. નિ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
યુજરાતીમાં યોજનાર—માધવલાલ ન. દ્વિવેદી. કીં. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર--સુદર્શન એક્સિસ—નડીયાદ.

તંત્રી ચોટત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખંડો' સરવ યોગ મોર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ
મુલ્ય સદ્ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગંધ્યા કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦
સુદર્શનના ગ્રાહકોને આ બને ૦-૧૦-૦ મગશે ટપાલ જીલ્લો.

શીંગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધિ

કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીપ્પીટોન મોકલવી.)

*આ પુસ્તક ના ગાયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાયબ્રેરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમા ધનામ ખાતે" મંજૂર થયુ છે. શીક્ષકોને સાફ કમીયન મગશે.
તથા મુમુક્ષુ ધર્મિકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયુ છે.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે
એનું અમારા યુક્ત ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાએ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર સુધીમાં ૨૦ દાતાઓએ પોતાના નામની એ રૂડીઓ બધાવી છે]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મહોટો વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે આ નવા મકાનની નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાસ કરવામાં આવશે મકાનને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથા ખી કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક ઓરડી બાંધી તેના સુખદ્રાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોઢી તે સખી દતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે આ મકાન બાંધતા ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું, આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બાંધનાર હોવાથી દાન શીવ સજ્જનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં એવી આશા છે વધુ વિગત માટે લખો

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

જીવીત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

હીન વત્સલો ! ! પ્રભૂની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બનો, દર માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉંમરના અનાથને, અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી નાની ઉંમરના અનાથને પાળી વિદ્યા દાન આપી સનાથ બનાવીશું આ પૂન્ય ભૂમિ માર્થી અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર એ (૧૦૦) પાળક પણ નહિ નીકળે ? જરૂર દયા લાવી લખો —

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

બહુ જેવી ચંમતકારિક અને એક ઉંચી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઇ, જે જન્મથી હોય, હરોડાં દરદી પેશ થઇ હોય, કોઈ પણ જાતની ખુસ કે ખરાબ રેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કદાવર અને બળવાન બનાવે છે. પાચન-શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા ઓછોના અનિયમિત થયેલાં દસ્તાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે. કિંમત-ગોળી ૧૨ ની ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વાછકરણુ તેલ.

ગયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરપત્ત આપવાનો ખાસ ચુલ્લ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરૂષો માટે એક અજબજાબ હાથેરી બમ્બીસ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧૧ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બન્ને દવા માટે મંગેલાં અને મળતાં અસંખ્ય સર્ટીફિકેટમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાછકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી. તે બન્ને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ બહુ જેવી ચંમતકારિક અને એક ઉંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અચક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેટલી તરાથી વાછકરણુ શીશી ૧ તથા તેની ભેટમાં આતંક નિગ્રહ ડબ્બી ૧ વી. પી. થી મોકલશો.

(સહી.) હુમાએસિંહ,

સબ એસિસ્ટન્ટ સરખન, રેવાલ. હી. અલીગઢ.

દવા મંગાવવા નીચેના લખો:- વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી
કામશાસ્ત્ર ન વાંચ્યું હોય તો મંગાવો. } આતંકનિગ્રહ ઔષધલાવ.
ધેર બેઠો મક્તજ મગશે. } જમનગર-શાંતિવાદ.

આવૃદ્ધિ—
એક એલેક્ઝાન્ડ્રિયાની,
અક્ષરનિષ્ઠ ગણિતશાસ્ત્ર નિષ્ણાનું દિવેલી

સુદર્શન.

આવૃદ્ધિ—
આવૃદ્ધિ નિષ્ણાનું દિવેલી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” —મામતત્ત્વ.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૭.]

(માસિક)

[એપ્રિલ-૧૯૧૨.]

અનુક્રમણિકા.

મહારો હેવ...	૨૧૧
સંન્યા.	૨૧૨
સ્કાપુ.	૨૧૫
હમાસે નિકાલ	૨૧૬
તત્ત્વશાસ્ત્રનાં જીવનનાં શુદ્ધસમાન છે.	૨૧૬
જાપાનમાં શ્રીશિક્ષા.....	૨૨૧
પ્રેમ અને જીવન.	૨૨૬
કાવિનનો સિદ્ધાન્ત.	૨૩૩
મેનેકા.	૨૩૬
વિવિધ જ્ઞાનમાળા.	૨૪૧

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા.

હા અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી અરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ
મુલ્ય સહ ગુજરાતી ક્રીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સખલ હિતર ક્રીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના આલોકને આ બને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીંગાલવાદ મુત્ત*

અથવા.

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધધર્મના આદા, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો
ક્રીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકીટોન મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાયકેરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે" મંજૂર થયું છે. શીક્ષકોને માફ કમીશન મળશે.
તથા મુખ્ય ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયકેરી માટે મંજૂર થયું છે.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે.

જોનું અમારા મુલ્ય આલોકને સ્મરણ હશે. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

સુદર્શન.

આદ્યવક્ત્રાલ નવજ્ઞાન દિવેશી.

ત્રીજી—

(ત્રીર્થ-શુદ્ધ-રામ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” —નાગચત્તમ.

પુસ્તક ૨૭-અંક ૭]

(માસિક.)

[એપ્રિલ, ૧૯૧૨.]

મ્હારો દેવ.

ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ મ્હારા !
 શુદ્ધ હૃદયે મારું બરનારા
 રસહીનને રસમય કરનારા
 દેવ દયાસિન્ધુ !
 દયાશુ દેવ દયાસિન્ધુ !

સ્નેહથી દેવ નથી નથી જુદો !
 સ્નેહથી દેવ નથી નથી બીજો !
 એમ પ્રભુ પરમાત્મા સદાનો
 ના એથી જુદો !
 પ્રભો ! વાં એમથી ના જુદો !

પ્રેમ જ એ પરમેશ હમારો ।
 પ્રેમ નહિ ત્યા ના વમનારો ।
 પ્રેમી હર વિશે રહેનારો ।
 વાસ સદા ત્યારે ।
 પ્રભુજી ! વામ મદા ત્યારે ।
 મધ્યિમન આ સ્વામી આચા ।
 તૂ વીણુ સ્નેહ જવા છે કાચા ।
 માધ્યત સ્નેહ વિણુ બગરાયા ।
 પ્રેમ પ્રભુ પોતે ।
 મદા કે પ્રેમ પ્રભુ પોતે ।

અન્નક્ષેત્ર—મયખાના
 તા ૧૪ એપ્રિલ
 ૧૯૧૦ મનિવા

}

મસ્તાન.

સન્ધ્યા.

— ૩ —

(હરીગીત.)

(૧)

જે વિવિધ વસ્તુ ભૂષિતા, અડિત હરે હર અગ્નતા,
 તે પ્રકૃતિના ચિત્રના મન્ધ્યા જની તાદસ્યતા ।
 મર્વાણુપણુ જાણે ધરી માનવ તણી જાતી વિશે—
 આદર્શ નીજ દેખાડવા કે મુન્દરી આવી દિશે !

(૨)

નીજ હરની મુગ્ધા તણા મર્વાણુપિત આદર્શથી—
 હૃદયવાનના જે વનિત પ્રેમી બાવની હગ્ધા થતી,
 તે રીત મન્ધ્યામુન્દરીના શુભ આંર્થાયયે—
 ચાતા પ્રવેગિત ઈર્ષ્યાયા હર મુગ્ધાએ ગદન એ.

(૩)

આકાશ આ અવનવીન આકૃતિથી અભિવિક્ષિત થયું.
હરીયાળીમય નીલ વસનથી નમદસ્થનું બૂધબુ વાંચું.
મુશાન્તિમાં આ મૂર્ત સૂતો શિખર-શ્યામસન વિશે,
આનંદના આભાસમાં ઓછા અર્દા અણું નવ દિશે.

(૪)

હો મનહરી મુઝ્યા તપ્પી મનમાનિતી સાડી પડે—
હોરી લલિત ને મદુલથી આઢી દરગઢીઓ પડે.
તે રીત સરિતાકર સાડી જીનના મુખ પડે—
ઝીણી દરગઢીથી અદા ! સૈંદર્યની અવધિ દિશે.

(૫)

મમ કિરપડે કિપકારની દેખા સરિત ને આંશી છે,
ગુરુ લદરીમાં મમ બ્દાલીના મદભર મુસ્તિમનની ઝાંખી છે;
વળી વીચિત્રલિના શીઘ્રતામાં ચે ભરી કે ચાદી છે,
મમ બ્દાલી-મુખના કોધભાવોની મની પડખાવી છે.

(૬)

આનિવઃ અનં મુરખ આ દર્શનપ્રભા કેવી ગમે ?
મમ કિરમન્યનમાં ગમે આનિત તબો દેજાવરો;
ગંભીરતા, વિચારગીયતા, નમના, પ્રેમાળતા—
આ દમ્યમાં કેવી પડે ? કેવી અદો ! ગૃહાર્થના ?

(૭)

વળી અન્ય કે સૈંદર્ય ગૃહ કિર પર પ્રતિબિંબીત થતું,
સૈંદર્ય જે કિર આખનું પશુ વાણીમાં નથી કિતરતું;
વિશ્વર તણા, માનવ તણા ને પ્રકૃતિ ગૃહતા તણા—
ભાવો તણી ઉત્કાંતિના કિરમાં બર્ષો મન્યન થણાં.

(૮)

આ દમ્યની ઝાંખી તથી મંતારમાયા બુલવતી ?
યું દુઃખની વળી રમરણતા આ દમ્યથી દુર ના રહી ?
મંતારના આ ક્લેશની વિરમરણતા યું અર્દા તથી ?
પરમાત્મની કૃનિશ્ચિની યું પ્રમાણના ગોચર તથી ?

(૯)

સારિવક્તા, વિશુદ્ધતાની મૂર્તિ શું સરિતા નથી ?
 માનવ તણા અભિમાન મિથ્યાની શું તે હર્ષા નથી ?
 માયાની વસ્તુથી પ્રમાણે ઉર જોને સુખ છે—
 તે ક્ષણિક સુખથી દુઃખ આ સુખ શું અનંત ઉરે ન દે ?

(૧૦)

બુધિન સન્ધ્યાસુન્દરી ! સુપ્રેમથી આવી બન્ને !
 સરવર નણા અવનવીન રંગો દેવલી ચાલી બન્ને !
 જળના વિવિધ પ્રવાહ મુનેરી ધરી રંગો રમે,
 કિન્નાદ ને કિશ્કિન્ધી નીચ જાન ગાએ નામીને.

(૧૧)

સરવર તરે મુદિયત તર મનમોહિની શોભા ધરે,
 નીચ રૂપ સરવર આરશીમાં જોઈને હર્ષિત બને;
 મુવારનીના ગહરી સમીરની મુક્તી હંઈ તાનમાં,
 નીચ મુક્તું રૂપ આરશીમાં જોઈ રૂપી મુદિત થતાં .

(૧૨)

કાળ સમ ગીરી તણાં શ્રંગો જે ગમનને બેસતાં,
 ને ગમન મંગે કોણ જાણે શું જોઈ શકાવતાં ?
 નીચ પૂરે છે પાય એના નીચમ હરીયાળી જુવો !
 આકાશ ગીરી શ્રંગ પર મુનેરી જગ ધરે અહો !

(૧૩)

સરિતા ધરી રૂપેરી સાડી નીલમ રંગી કોરની,
 હા ! વિરહ દુઃખ નિવારણાર્થે પ્રેમીને મળવા ધસી;
 તારા સમી નિર્મળ યન્ને ભારત તણી સુઆશિષા,
 જા ! જા ! સરીતો ! હર્ષથી પૂજ પાવતું તુજ પતિ તણા.

(૧૪)

ગમનસુખિન ગીરી, તર, મુનેરી સરવર ને નદી—
 પ્રભુની લીલા દેખાડીને ફરેતાં “ અગમ્ય વિભૂતિ ”
 આવી વિવિધ સૃષ્ટિલીલા પ્રભુ શક્તિને દેખાડતી—
 તે પ્રભુને વંદન કરું છું પ્રેમના મુખ આવથી,

(૧૫)

હા ! તુજ કૃપાયી આ વિશૂ ! મુખની પરાદાષા-બનો,
જે ભક્તિરસ ઉદ્ભાવનાની-મમ ઉરે કારણ બની.
ઉપયોગિતા જન કાજ કેવી કેવી તે પ્રભુ ! છે કરી-
શું એ મહુ મમ દષ્ટિભર્યાં મહી આવે કદી ?

કમકતા,
તા. ૧૭-૧૦-૧૧. }

ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.

ચહાવું.

ચાહી સમો ના ના આમું હું,
યતો અર્થ યતા નિરખું છું !
હા ! હા ! જાન તણા બમમાં છું—
અગાની, સોભી !

ચાહી સમો ના ના દે યે હું,
બૂત તણો ઇતિહાસ વિસારું:
મિથ્યા આ ઉર માની રજું છું—
“ ચાહું છું એને ! ”

ચહાવું દુષ્કર આજ યયું છે,
ધિછાં કિમ્ છતાં હૈયે છે !
ચાહી સમો ના ! ચાહી સહું ના.
તોયે, ચાહું છું ચહાવું !

૧૩: ૯: ૧૯૧૦. }

કુડ.

હમારો નિકાલ.

(ભૈરવી ગઝલ.)

અરે ઓ ધરિક ? ઓ માલિક ! દીલે ધર બંદગી મ્હારી.

વહેદારી તમારીથી, હવે હવે ઝિંદગી હારી;

ન છપો મારતાં ડરતો, ખુનો કદરો મહી ભરતો.

ખની મગરર હું કરતો, હવે હવે ઝિંદગી હારી.

કરે માફી, કહી આહે, નહીંતર, મારતું ખંજર,

લગ્નમીને હલોવીને, પૂરી કર ઝિંદગી મ્હારી;

નહીં શરમો હવે હસ્તાં, નહીં કર દેર ઓ માલિક !

ઝંપીને ડાપ તું ગરદન, હવે હવે ઝિંદગી હારી;

નહીં આલમ તણી પરવા, કરી મુજને હવે હોળે,

આહો કમ્બખ્ત ! ઓ નાદાન ! હવે તજ ઝિંદગી ત્હારી;

અહું ખંજર હવે લાંચે. નહીં એ ધરિકને પછું,

ફલાવીને હવે હંચું. હરે મુજ નિંદગી ત્હારી.

અમર.

॥ તત્ત્વશાસ્ત્રજ જીવનના ગુરુ સમાન છે ॥

(૪)

આપણી શાંતમનોદશાના આધારરૂપ શુદ્ધિ અને મદાચારવિધેના આવા સામાન્ય વિચારને રહેવા દહને હવે આપણે તે ગ્રામ કરવાનાં ખાસ સાધનો વિષે વિચાર ચલાવીશું. તેમાં આધારરૂપ વિધેના વિષે પણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવશે; મુખ્યત્વે કરીને આપણી રીત-ભાત સાથે અંબંધ ધરાવતાં તથા એક મદાચારી અને શાંતચલન ગાળવાનાં સાધનોનો ઉપદેશ આપતા તત્ત્વશાસ્ત્રજીવે આ બાબતનો આદેશ કરવામાં આવશે.

તત્ત્વશાસ્ત્ર નૈતિક; પ્રાકૃતિક અને બુદ્ધિયુક્ત હોય છે.

તત્ત્વશાસ્ત્રના નૈતિક, પ્રાકૃતિક અને બુદ્ધિયુક્ત એવા વિભાગ પાડવામાં આવે છે. પ્રથમનો આપણી રીતભાત સાથે સંબંધ હોય છે; બીજો વિભાગ પ્રકૃતિનાં કાર્યોની શોધ અસાધે છે; ત્રીજો વિભાગ આપણને શબ્દો અને દલીલોનું ઔચિત્ય અને વિવેચક શક્તિ પૂરી પાડે છે કે જેથી આપણે છલ અને હેતુભાસોથી દોરાઈ જઈએ નહિ. પદાર્થોનાં કારણોનો પ્રાકૃતિક તત્ત્વશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે, તરૂંનો બુદ્ધિયુક્ત તત્ત્વશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે, અને ક્રમોનો સદાચારરૂપી નૈતિકતત્ત્વશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે. સદાચારનું તત્ત્વશાસ્ત્ર વળી પદાર્થો અને માનવોની ગણનામાંથી ઉપજી આવતી ન્યાયની બાબતોમાં અને પ્રેમ અને ધર્મમાં વિભાજિત બની જાય છે; આમાંના એકાદમાં પણ નિષ્ફલ ચલાય તો બીજા બધામાં એ અવ્યવસ્થા યર્થ જાય છે. સૌકેટિસ સર્વ પ્રકારના તત્ત્વશાસ્ત્રનો સદાચારમાં અને શુભ તથા અશુભનો ભેદ સમજવાની શક્તિનો બુદ્ધિમાં સમાવેશ કરે છે. એ તો ઇવનનાં નિયમ અને કક્ષા સમાન છે, સર્વ બાબતોમાં સ્ત્રી રીતે વર્તવું તે એજ આપણને શિખરે છે, એક સારા નીશાન તાકનારની પેઠે ગમે તેટલે દુસ્તી ધોળું નીશાન બદાખર તાકવાનું શિખવાડે છે. તેનું બક્ષ ના માની શકાય એવું છે, કારણ કે તે એક માનવિની નિર્બંધતામાં પણ આત્માના સુરક્ષાનું બક્ષ અર્પે છે; મંદવાટમાં આપણે માટે તે એક સરસમાં સરસ આપધ સમાન છે, કારણ કે જેથી જેથી મનને સુખ, સંતોષ, આનંદ થાય તે શરીરને પણ લાભ-કારક છે. પૈથ.ખાડુતો કદાચ ખોરાક અને કસરતની સલાહ આપશે, પોતાના નિયમ અને આપધને શેગને અનુસરતાં જનાવશે, પરંતુ માત્ર તત્ત્વશાસ્ત્રજ આપણામાં મરણ પ્રત્યે એક પ્રકારની તિરસ્કારની બાવના ઉપજાવી શકશે; આવા પ્રકારની બાવના સર્વ પ્રકારના શેગોના પરમ આપધ સમાન છે. દારિદ્ર્યમાં તે આપણને સમૃદ્ધિ પૂરી પાડે છે અથવા તેમને આપણે મન વ્યર્થ જનાવતી એક પ્રકારની મનોદશા ઉપજાવી આપે છે. સર્વ પ્રકારનાં સંકેટો સામે તે આપણને સુસજ્જિત જનાવે છે. એક મનુષ્ય મરણના ભારમાં કચડાઈ રહ્યો છે, બીજો દારિદ્ર્યથી ડગાઈ ગયો છે, કોઈ દેવાશિમાં ધિછી રહ્યો છે; કેટલાકને દૈવ ઉપરજ માતું લાગી આવ્યું હોય છે અને તેઓ માનવજનની દશાથી સંતોષી બની ગયા હોય છે. પરંતુ, કેદીને, નબળાને, તંગીવાળાને, તિરસ્કૃતને સહાય થવા માટે તત્ત્વશાસ્ત્રજ આપણને ધક્કાવે છે; અજ્ઞાનીઓને તેમની બુદ્ધિ દર્શાવી આપવાનું અને તેમનાં વિકારોને સુધારવાનું કાર્ય પણ તેજ આપણને દર્શાવે છે. તે આપણને આપણી રીતભાત ઉપર તપાસ રાખીને કાણુમાં રાખવાનું શિખરે છે; જ્યાં આપણે નિર્જન અને નિરસાહી બની ગયા હોઈએ છીએ ત્યાં તે આપણને જાગૃત જનાવે છે; જે જે અવ્યવસ્થિત હોય તેને તે વ્યવસ્થિત જનાવે છે તથા આપણામાં જે જે હર્ષરતિ હોય તેને નષ્ટ કરે છે; તે મનને દેહના બંધ-તમાંથી છૂટું જનાવીને તેના દિવ્ય મહાસ્વરૂપના ચિંતવનપર્યંત ઉચ્ચદશાએ લઈ જાય છે.

એક બુદ્ધિશાળી માનવિ અન્યને રાખવે છે.

તેમજ એકલું તત્ત્વશાસ્ત્ર પણ સમાજને લાભકારક નથી, પરંતુ એક બુદ્ધિશાળી મા-નવિ, પોતાના સદાચારના ઉપયોગમાં પણ અન્યને સહાયકારક યર્થ પડે છે. વાતચીત અને

સલાહ માટે એકને બીજાની નજર પહોંચે છે, કારણ કે સારાં કાર્યોમાં એમના વહેજ પર-
સ્પરની સ્પર્ધા ઉપજી આવે છે. અઘાપિ આપણે પરિપૂર્ણ બન્યા નથી, પરંતુ અનેક નવીન
બાબતો ઉજ્જવે આપણે શોધી કાઢવાની બાકી છે કે જેથી આપણને અન્યોન્યને ઉપદેશ
આપવાનો પરસ્પરનો લાભ મળી શકે. જેમ એક દુરાચારી માનવિ અન્યને માટે એક
સમાન છે અને જેમ વધારે દુરાચારે એકઠા થાય તેમ વંધારે ખરાબ થાય છે, તેમ સદા-
ચારીઓ અને તેમના સદાચારોની બાબતમાં આથી ઉત્પન્ન હોય છે. જે વિદ્વાન સાક્ષરો
અત્યંત ઉપયોગી અને ઉત્તમ પ્રકારનાં મિત્રો હોય છે, તેમ તેઓ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની પ્રજા
રૂપે નિવડે છે, કારણ કે એક સુવ્યવસ્થિત સરકારની ઊંચા નીચે બોગવાતાં મુખોના
તેઓજ એક પ્રકારના પરિક્ષકો હોય છે અને તેમના ઉપરિ અધિકારીને તેઓ તેમનાં સ્વા-
તંત્ર્ય અને રક્ષણ માટે દેટલા બધા આભારી હોય છે તે પણ તેઓજ સારી રીતે સમજે
છે. તેઓ ધૈર્ય અને વિદ્યાસંપન્ન માનવિઓ હોય છે અને આત્મસ્વાધા અને ગર્વથી રહિત
હોય છે. માનવિને દુષ્ટો આખ્યા વિના તેઓ દુરાચારને જ દુષ્ટો આપે છે કારણ કે ડોળ
અથવા દ્વેષ એક પણ વિના તેઓ યુદ્ધિશાળી બનવાનું શિખ્યા હોય છે. ઉંચા પર્વતોની
બાબતમાં જે આપણા જોવામાં આવે છે તે તત્ત્વવેત્તાઓમાં આપણા જોવામાં આવે છે:—
થોડેક દૂરના કરતાં નજીકમાં તેઓ વંધારે ઉંચા જણાય છે. તેમને અન્ય માનવિઓના ઉપર
ચક્રાવળમાં આવ્યા હોય છે, પરંતુ તેમની મહત્તા સુર્યાપિત હોય છે; તેમજ તેઓ હોય
તેના કરતાં વંધારે ઉંચા જણાવા માટે પોતાના અંગુઠા ઉપર ઉભા રહેતા નથી પરંતુ તેઓ
તેમની જેવી ઉંચાઈ હોય તેથીજ મનોપ માનનારા હોય છે, ત્યારે જ તેમને પહોંચી શકતું
નથી ત્યારે તેઓ પોતાને પૂરતા ઉંચા માની લે છે. તેમના નિયમો દૃઢ હોય છે, છતાં
જો વિશાલ દષ્ટિશિલ્પી હોય છે, કારણ કે તે સર્વને અંધનકારક હોય છે.

તત્ત્વશાસ્ત્ર આપણને સારીરીતે જીવનગાળવાનું શિખવે છે.

આપણે છીએ છીએ, એ કુદરતની રૂપા સમાન છે, પરંતુ આપણે સારી રીતે જીવન
ગાળીએ છીએ, એ તત્ત્વશાસ્ત્રના આદાર્યને આભારી છે, કે જે ખરેખરી રીતે કહેવા મા-
ગીએ તો જીવનના પોતાના કરતાં વિશેષ લાભકારક છે. જ્યાં મુઠ્ઠી સંકલિતના સંબંધે વિચાર
કરીએ ત્યાં મુઠ્ઠી તત્ત્વશાસ્ત્ર પણ સ્વર્ગીય બક્ષિત સમાન છે, પરંતુ વિદ્વાતા વિચાર પરત્વે
તે તેમ નથી, કારણ કે એ તો પ્રવૃત્તિનું કાર્ય હોતું નેહએ. કોઈ પણ માનવિ યુદ્ધિશાળી
જન્મતું નથી, પરંતુ યુદ્ધિ અને સદાચારની કેલવણી માટે એકાદ શિક્ષકની નજર ઉભી
થાય છે, ત્યારે એક શુરની સહાય વિનાજ આપણે દુરાચારી બનવાનું સહેલથી શિખિ
શકીએ છીએ. તત્ત્વશાસ્ત્રજ આપણામાં પ્રજા માટે એક પ્રકારની પ્રજ્ઞા યુદ્ધિ ઉપજાવે છે,
આપણા પાકોશી માટે એક પ્રકારનો દયાબાવ પૂરો પાડે છે; એ શાસ્ત્રજ આપણને આપણાં
સ્વર્ગ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યોનું શિક્ષણ આપે છે તથા અન્યોન્ય સાથે સપ્રાદુરૂર્વક વસવાની આગ્રા
કરે છે. એ શાસ્ત્રજ આપણે માટે ભયભરેલ બાબતોને ખુદી કરી આપે છે, આપણા વિકા-
રોને શાંત બનાવે છે, આપણી બુદ્ધિને મુધારે છે, આપણા મોજશોખને નિયમમાં રાખે
છે, આપણા લોબને માટે દુષ્ટો આપે છે અને મુદ્દપ્રવૃત્તિનાં માનવિઓ ઉપર અદ્ભુત
પ્રકારની અસર કરે છે.

ત્રેણાવધાઓ સદાચારની બાબતો કરતાં જ્ઞાસાની બાબતો સમાન વધારે છે.

હવે હું તમને ત્રેણા વિધાઓ વિષે મારો પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા માગું છું; જેનો લાભ અથવા પૈસાનાં અંત આવે એવા કંઈ પણ માટે મને કંઈ પણ પ્રકારનું વધારે માન નથી; જે આવી વિધાઓ બુદ્ધિશક્તિને અટકાવ્યા વિના, માત્ર તૈયાર બનાવવામાં સદાયબૂત બને તો તેટલા પૂરતી તે લાભકારક છે, એટલું હું કબુલ કરીશ. તેઓ તો માત્ર બુદ્ધિનાં મૂલતત્ત્વો સમાન છે, બ્યારે મન અન્ય કંઈ પણ ઉત્તમકાર્ય કરી શકે એવું ના હોય ત્યારેજ માત્ર તેઓ શિખવા જેવી છે અને તેમનું જ્ઞાન મેળવવા યોગ્ય હોવા કરતાં સંગ્રહી રાખવા યોગ્ય વધારે છે. તેઓ આપણને સદાચારી બનાવવા જેટલો હલપારનો ઢોંગ કરતી નથી, પરંતુ તેમનાવડે માત્ર તેવા જનવાની રૂત્તિનું વજન ઘટાડી આવે છે. વ્યાકરણીનું કાર્ય વાક્ય રચના વિચારના પ્રદેશમાં હોય છે; જો તે દનિદાસ ધખવા એસે અથવા કવિતાનું એકાદ પદ માપવા એસે તો તે તેના કાર્યના અંતના પારના પ્રદેશમાં આવી પડે છે. પરંતુ આપણા વિકાસને અધિન બનાવવાની અને આપણી વિષય રૂત્તિઓને દાખમાં રાખવાની બાબતમાં સમયોની એક પ્રકારની સંગતિથી પદોની ગણનાથી અથવા સંખ્યાઓમાં ફેરફાર કરવાથી શું વળવાનું હતું? તત્ત્વવેત્તા સર્વનો દેહ મોટો હોવાનું સાબીત કરે છે, પરંતુ તેના ખરેખરા માપ માટે તો આપણે એક ગણિતવેત્તાની સક્ષાદ લેવી જોઈએ. ભૂમિતિ અને સંગીતશાસ્ત્ર જે આપણને આપણી આસાઓ અને નિરાસાઓ ઉપર છત મેળવવાનું ના શિખવતાં હોય તો ખીજું બધુંએ ધણાજ ચોટા ઉપયોગનું છે. દાસિદાસ કે ભવમૂર્તિ એમાંથી કોણ મોટો હતો અથવા પૃથ્વિરાજ કે સિદ્ધાજીમાંથી કોણ વધારે ઉચો હતો, એ બાબતો સાથે આપણી જાતને શો સંબંધ છે? કૃષ્ણ અથવા અર્જુન ક્યાં ક્યાં જાડ્યા એ શોધી કાઢવાને આપણે જાગરી માથાઠટ કરીએ છીએ પરંતુ આપણે જરાપણ જરાપણ નહિ એટલા માટે આપણી જાતની તપાસ રાખવામાં આવેલો સમય પણ શું તેના જેટલોજ ઉપયોગી રીતે ગણેલો ગણાશે નહિ? શું આપણે આપણી જાતનેજ મોહક વિકારોમાં ગોથાં ખાતા નથી, એક પાસા બંધકર રાક્ષસો આપણા ઉપર ચડી આપણા લાગતા નથી અને અન્ય પાસા પ્રલોભનોથી લલચાયલા નથી? મને મારા દેશ પ્રત્યે, મારા પિતા પ્રત્યે, મારી પત્ની પ્રત્યે, માનવતા પ્રત્યેનું કર્તવ્ય શિખવો. વીરવિક્રમ પ્રમાણિક નહોતો વા નહિ હોય, એ સાથે મારે શી લેવા દેવા છે? મારે મારી જાતે એવા કેવી રીતે બનવું અને તદ્દનુસાર જીવન ગાળવું, એટલું મને શિખવો. આટલા બધાં વિવિધ વિભાજ સંગીતમાં એકલા ગોંડેવવા માટે અને આટલા બધા બિન્ન સ્વરોમાંથી એક સંગ ઉપજાવી કાઢવા માટે હું કેવા પ્રકારે ઉત્તમ બની ગયો? મારા વિવિધ પ્રકારના રાગને એક બનાવવાનું અને મારી જાતને દૃઢ વળગી રહેવાનું શિખવો. ભૂમિતિ મને એકરેશનું માપ કાઢવાની કલા શિખવે છે; મને મારી તૃપ્ત્યુ-ઓનું માપ કાઢતાં અને મારી પાસે પૂરતું હોય તેટલું સમજતાં શિખવે, મને મારા બંધુ સાથે બાગ પાડવાનું અને મારા પાડોશીની સમૃદ્ધિ જોઈને આનંદ લેવાનું શિખવે. હું મારે માટે શી રીતે જાગવી શકું અને મારી જાગીરને કાચવી શકું એટલું મને શિખવે; પરંતુ હું તો બધુંએ ગૂમાવવા છતાં એ શી રીતે સંતોષમાં વસવું એટલુંજ શિખવાનું પશું કરીશ.

પોતાના કુટુંબની સમૃદ્ધિમાંથી એકાદ માનવિને એજે એજે છૂટા પડવું પડે એ અતિ વિકટ કાર્ય છે, એમ તમે કહેશો. એટલી વાત ખરી કે આ બંગીર મારા પિતાની છે, પરંતુ મારા પ્ર-પિતામહના સમયમાં તે કોની હશે ? તે ક્યા માણસની હશે ? એટલુંજ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ તે કઈ પ્રજાની હશે ? જ્યોતિષઓ કહે છે, શ્રાવી અને મંગળના વિશેષની છે; પરંતુ ત્રાઈ એમ કહેવું છે, કે બસે એ ગૃહો જેમ હોય તેમ રજા, તેમનો માર્ગ અને દશા જાવિની એક પ્રકારની ના બદલાય એવી આશાવડે અંકાયતાં છે. ગમે તો તેઓ સર્વ પદાર્થોનાં પરિણામ દર્શાવે છે અથવા એ સર્વનું સૂચન કરે છે. જે પ્રથમ પ્રાણે પ્રતું હોય તો આપણે જે ખાત્રીથી થવાનું છે તેના જ્ઞાનથી આપણને શો લાભ ? જે અન્ય પ્રકારે હોય તો જેને આપણાથી દૂર ના રાખી સકાય એવું છે તેને આગળથી બનણીને પણ શો લાભ ? માટે આપણે બનણીએ અથવા ના બનણીએ તો પણ બનાવ તો નેવોને તેવોજ બનશે.

શબ્દો માટે કૃતદક્ષ રાખવું એ એક તત્ત્વવેત્તાના મોભાને ડાળવું નથી.

માનવજીવનની સંસ્થાના નિર્માણ કરનારાંએ પોતાના શબ્દો માટે હદપારનું કૃત-દક્ષ રાખવું જોઈએ નહિ; ઉચ્ચાર અને પદો માટે કલ્પક બનવું, મોટી હોજી કરતાં વધારે મુશ્કેલ બાબતોમાં જ્ઞાનનો સમાવેશ મહાંને, નાની અને હિસાબ વિનાની બાબતોવડે માન-વિનાં મનને અધમ બનાવવાં એ તેના દરબજાને ડાળવું નથી. જે એ એક વક્તા હોય તો એ એક તેમું સદ્બાચ છે, ધંધો નથી. ઝીણા ઝીણા વાદવીવાદો, પ્રસંગનો લાભ લઈને વર્તનારાં સુદ્ધિશીળી માનવિઓની રખતો સમાન છે, તે નિર્ણયાત્મક હોવા કરતાં વધારે તિર-સ્કારને પાત્ર હોય છે. જ્યારે શત્રુ ક્યારનો એ હદમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હોય, શહેરમાં મારા માયા ઉપર બંદુકોનો સણસણાટ ચાલી રહ્યો હોય, અને હવામાં કગડી મૂકનાર મુરંગ ઝૂટવાની તૈયારીનાં હોય ત્યારે શબ્દોનાં તકરારમાં પડવું અને ઝીણા તથા ભાંગ્ય-ડીયા પ્રજ્ઞા પૂછવા એ શું ઘેઘાજી બરેલું નથી ? શું આ ગાંડાં થેડાં કાઢવાનો સમય છે ? આના કરતાં તો મારી જાતને મરણ અને અનિવાર્ય જરૂરીઆતો માટે સુરક્ષિત બનાવવી એજ ઉત્તમ છે; ઇવનના શ્રેયનો સમાવેશ હંબાણ અથવા અવકાશમાં નહિ પરંતુ તેના ઉપ-યોગમાં ત્યાય છે એટલું મારે સમજવાની જરૂર છે. જ્યારે હું નિરાધિન થાઉં છું, ત્યારે કોને ખબર છે કે હું ફરીથી જાગતો છીશ ? અને જ્યારે હું જાગી ઉઠું છું ત્યારે હું કોઈ કાલે ફરીથી નિરાધિન યદ્ધા કે નહિ તેની કોને ખબર છે ? હું દેશાવર જાઉં છું ત્યાંથી હું કોઈ કાલે ઘેર આવીશ કે નહિ ? જાને ઘેર આવ્યા પછી હું કોઈ કાલે દેશાવરમાં જઈશ કે નહિ, તેની કોને ખાલુમ છે ? એવું કંઈ માત્ર દરિયામાં જ બનવું નથી કે ઇવન અને મરણ અન્યોઅન્યથી થોડા આગળમાં જ પાસે આવેલાં હોય છે; પરંતુ તેઓ તો અન્ય સર્વ સ્થલે તેટલાંજ નજીકમાં આવેલાં હોય છે, માત્ર આપણે તેમના પ્રત્યે વધારે લક્ષ આપતા નથી. છિદ્રાન્દ્રેષી અને નિરર્થક પ્રશ્નોનું તથા અસંગત ઝીણવટોનું આપણે શું કામ છે ? આના કરતાં તો આપણે શોક, બય અને આપણા છૂપા વિકારોના મોઝામાંથી આપણે આપણી જાતને શી રીતે છૂટી કરવી, એ બાબતનો અભ્યાસ અસાવવો એજ પ્રકારનો છે. આપણે

આપણી સર્વ પ્રકારની ગંભીર પ્રતિજ્ઞાને દર ગ્રામીને એક મહાચારી - જીવન ગાળવાની બનતી ઉતાવળ કરવાની છે. આ બાબતજ આપણા ઉપર વધારે ડાહ્યા ચલાવી રહી છે. શું હાથણે બોલાવા જતાર એક માનવિ, આજે ક્યું નાટક દરે તેની બહેર ખર વાંચવા ઉભો રહેશે ? અથવા તેના ઘરમાં લાલ લાગી હોય ત્યારે શું તે મંદ મારવા કરતાં એક મસ્કરીની મજા બોગવવામાં વિલંબ કરશે ? આપણાં ગૃહોમાં અગ્નિ પ્રકાશ થયો છે, આપણા દેશ ઉપર દમશે આવ્યો છે, આપણો માથ લઈ લેવાયો છે, આપણાં બાલકો બચમાં છે, આમાં હું ધરતીકંપ, વહાણ ખુડવાનો, અને જે જે અન્ય સર્વ વધારે બચકર હોય તેના ઉમેરો કરીશ. પરિણામે આટલા બધા લાભ વિનાના કોયડા જેવા નકામા પ્રશ્નોની ચર્ચામાં ગ્રમાવવા જેવો આ સમય છે ? આપણા મનને મોજશોખમાં ગ્રાપવા કરતાં તેને સુધારવાનું આપણું કર્તવ્ય છે; પરંતુ આપણે કાર્યો કર્યા વિના માત્ર ખુદ્દિ ભરેલા શબ્દો બોલીએ છીએ અને એક-કિપાય તરીકે પુરા પાડવામાં આવેલા તત્ત્વશાસ્ત્રને મોજશોખના સાધનમાં પસારાવી નાંખીએ છીએ. પોતાની રીતબાત પ્રત્યે ક્રોધેલા રાષ્ટ્રીને પોતાની સખવાની ધારી સુધારવા મેંડું એના કરતાં વધારે હાસ્યાસ્પદ શું હોય ? આપણે માંદા અને ચાંદાવાળા બની ગયા છીએ; આપણે વિનાશ થવા ચોક્કસ થયા છીએ, એક પ્રધને દુષ્કાળમાં જેટલું દુર્ગંધ હોય છે તેટલું દરેક માનવિને તેના અંતરાત્મા સાથે હોય છે. દુર્ગંધમાં દુર્ભાગને દરેક શક્ય શક્ય નહિ પરંતુ મધુર બતાવી શકાય છે; આપણાં જીવનોને તત્ત્વશાસ્ત્રવડે મુખી બનાવો શકાય છે.

જાપાનમાં સ્ત્રીશિક્ષા.

(સેંટ નિહાલસિંહના એક લેખ ઉપરથી.)

જાપાનના દરગામી ગણિઓ, પ્રતિદિન, પ્રાતઃકાલ અને સન્ધ્યાને સમયે છોકરીઓથી બરાઈ જાય છે. તેઓનો પોશાક પૂર્વ અને પશ્ચિમની દબના મેળોગનો એક વિચિત્ર નમૂનો છે. એના પહોળા કંબો “ કિમાનો ” ની ઉપર એક પહોળો કમરબન્દ રહે છે જેમાં બે ત્રિભુજાકાર છિદ્રો પીઠની તરફ હોય છે. તેના હાથમાં કાગળની છત્રા અને પગમાં લાકડાના બેઝ હોય છે. વર્ષાઋતુમાં તેઓ પોતાના બેઝનાં તળીયાં બે અથવા ત્રણ દેઝ સુધી બડાં ગમે છે, આમાં નાની નાની છોકરીઓથી લઈને અઠાર કે વીસ વર્ષની અવસ્થા સુધીની છોકરીઓ અને સ્ત્રીયો હોય છે. આમંથી અધિકાંશનું શરીર નાનું અને દુર્બલ હોય છે. તેઓના ગાંધોના લાકડાંઓનું બહાર દેખાણું તેઓનાં મંગોત-વંશીય હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. તેઓની સાલ અને દબ ઉપરથી તેઓની પ્રાકૃતિક તેજ અને સુસ્તી પ્રકટ થાય છે.

નહતવનો વિષય ગણે છે તે પાઠશાળા સારી રીતે સમજી શકશે. કેવળ સમ્રાટ જ નહીં પણ જનપાનમાં જેટલા રાજનીતિજ્ઞ અને સાર્વજનિક જીવન વ્યતિત કરવાવાળા અન્ય લોકો પણ શ્રીશિક્ષાની પરમાવશ્યકતાનો મુક્ત હંડે સ્વીકાર કરે છે.

આ રાજનૈત્યની અનુસાર સમસ્ત દેશમાં પાઠશાળાઓ ખોલવામાં આવી. છોકરા અને છોકરીઓ, કિન્ડરગાર્ટન અને પ્રાથમિક શિક્ષા કિમ્વ સાથે સાથે મેળવે છે. કિમ્વ શિક્ષા નાટો તેની પાઠશાળાઓ પૃથક પૃથક છે.

જે પ્રકારની કિન્ડરગાર્ટનની શિક્ષા પશ્ચિમના દેશોમાં આપવામાં આવે છે તે જ પ્રકારની શિક્ષા જનપાનમાં આપવામાં આવે છે. જર્મની આ પ્રકારની શિક્ષાનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે. જનપાને તે શિક્ષા જર્મની પાસેથી મેળવી છે અને તેમાં થોડાક ફેરફાર કરી પોતાના ઉપ-યોગમાં લીધી છે. ભારતવર્ષના થોડાક પ્રધાન નગરોમાં જે પ્રકારે શિક્ષા અપાય છે તે જ પ્રકારે જનપાનમાં શિક્ષા દેવાય છે. તેથી અહીં તેનું વિશેષ વર્ણન કરવું અનાવશ્યક છે.

પ્રાથમિક શ્રેણીઓમાં જનપાની બાલિકા કેવલ લખવું, વાંચવું અને લીસાળ શીખે છે. તે ઉપરાંત તેને પોતાના દેશના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ તથા ગૃહપ્રખ્યાન્ધ-શાસ્ત્રના તત્વોથી પણ પરિચિત કરી દેવામાં આવે છે. તેને સવારના આઠથી બપોરના બે વાગ્યા સુધી પાઠ-શાળામાં રહેવું પડે છે. પ્રતિ ક્લાસના અંતમાં તેને પંદર મીનિટ રજા મળે છે, જે સમયમાં તે મેદાનમાં ફક્ત ગાર્દીક વ્યાયામ અને કાસુ મેવન કરે છે. પાઠશાળાના પ્રખ્યાન્ધ-કર્તાઓ છોકરીઓ અધિક માનસિક-પરીશ્રમ પણ ન કરે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખે છે, તેથી જ દરેક આવાડીઆમાં ત્રણ ક્લાસનો સારીદિક વ્યાયામ દરેક બાળક અને બાળકી માટે આવશ્યક ગણાય છે. વ્યાયામશાસ્ત્રના પૂર્ણ-વિજ્ઞ વ્યાયામ શિક્ષકોની નગર હેડે. બાળક અને બાળકીઓ વ્યાયામ કરે છે. વ્યાયામને માટે જે જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય છે તે દરેક વસ્તુ પાઠશાળામાં હોય છે.

જનપાનમાં નૈતિક શિક્ષાનું વિશેષ પ્રાધાન્ય છે. બાળકીઓ જે સમયથી પાઠશાળામાં પ્રવેશ કરે છે તેજ સમયથી તેમને નૈતિક-શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી તે બાળકી બહે ત્યાં સુધી તો તેને એ શિક્ષણની પ્રાપ્તિ થવા જ કરે છે. માતાપિતાની બક્તિ અને ગુરુજનોની આજ્ઞાનું પાલન, પ્રેમ અને પ્રીતિ, પરિમિત વ્યય અને પરિશ્રમ, શુદ્ધીચક્તા અને પાતિવ્રત, સાહસ અને રાષ્ટ્ર તથા સમાજ પ્રતિ કર્તવ્ય આદિ અનેક સદ્ગુણોની શિક્ષા તેને પ્રથમથી જ આપવામાં આવે છે. આવાડીઆમાં ત્રણ ક્લાસ માતા તથા પિતાની બક્તિ, બે ક્લાસ ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ, ત્રણ ક્લાસ પ્રીતિ, ત્રણ ક્લાસ રાષ્ટ્ર પ્રતિ કર્તવ્ય, બે ક્લાસ ઉદ્યોગીપણું, બે ક્લાસ કલહ ન કરવો, બે ક્લાસ જુદું ન બોલવું, બે ક્લાસ પોતાની એમ ન ધુપાવવી અને બે ક્લાસ બીજાને હેરાન ન કરવા વિશેની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત તેને સ્વચ્છતા, પ્રમાણિકપણું, સમયની કીમત, બીજાના હર્ષ-બોને સહન ન કરવા, અગ્રણ સલાહ ન માનવી, જહારતા, દાન, ચાકરો ઉપર કૃપા રાખવી, કૃતજ્ઞતા, દેય ત્યાગ, આત્માવશ્યજન, સ્વાધીનતા, સાપ્રજનિક-ભચાઈ, દરતા, કરણા, પરા-

પ્રકાશક, સહાયમુક્તિ સ્વતંત્રતા અને ચરિત્ર પાન આદિ વિષયોનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડે છે. આવા પ્રકારની શિક્ષાના પાઠો ઇતીહાસ-પ્રસિદ્ધ ચરિત્રવાન પુરુષોના ચરિત્રો અને વિગ્રોહારા શીખવાય છે. જનપાનનો આધુનિક અધ્યાપક આ પ્રકારની શિક્ષા કેવળ પોતાના જ દેશના ઇતિહાસ અને પોતાના જ દેશના મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્રહારો દેતો નથી પણ આ કામમાં તે અન્ય દેશોના ઇતિહાસ અને વિદેશી મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રહારો પણ અનેક સહાયતા મેળવે છે.

ચોથા વર્ષ પહેલાં છોકરીઓને પ્રારંભિક શિક્ષા દેવી એ પણ બહુ મોટી વાત ગણાતી. તે પ્રાપ્ત કરીને છોકરીઓ પાઠશાળા તરફ દેતી પણ હવે દિનપ્રતિદિન હ્રસ્વ શ્રેણીની પાઠશાળાઓમાં છોકરીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ પાઠશાળાઓમાં છોકરીઓને હ્રસ્વ શ્રેણીનું ગણિત, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, શરીરશાસ્ત્ર, પાશ્વિકશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, નીતિ, રમવાનુંશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રની શિક્ષા સાધારણતઃ અને ગૃહપ્રજ્ઞાન તથા દેશની ભાષા અને ઇતિહાસની શિક્ષા મુખ્યતઃ આપવામાં આવે છે. ગૃહપ્રજ્ઞાનશાસ્ત્ર ત્રણ થી ચાર મુખી શીખવું પડે છે. તેમાં મીઠું, મેંઘીન, ચા બનાવવી, શિયાચાર, જીવન સાધન, ફૂલ મુંઝવણ, ગૃહપ્રજ્ઞાન, બાળકોને શિક્ષા આપવી આદિ અનેક વસ્તુ શીખવવામાં આવે છે. ગણિત, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રમવાનુંશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને વ્યાયામ આદિ વસ્તુઓ શીખવાની મુદત એ વર્ષની છે.

જો છોકરીઓ ભવિષ્યમાં અધ્યાપક થવા ઇચ્છતી હોય તેને પોતાની પ્રારંભિક શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા હવેનાં નોર્મલ-કક્ષ અર્થાત્ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં જવું પડે છે, આ કોલેજની શિક્ષા કોઈક અધિક કાળ દોષ છે. જો છોકરીઓએ ૭ વર્ષ મુખી નીચેની પ્રારંભિક પાઠશાળામાં અને ત્રણ વર્ષ મુખી હ્રસ્વ પ્રારંભિક પાઠશાળામાં શિક્ષા લીધી હોય તેને જ કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આખા જનપાનનાં માત્ર સ્ત્રીઓને માટે જ નેર ટ્રેનીંગ કોલેજો છે. પ્રારંભિક પાઠશાળાના અધ્યાપકની મતઃ મજાત પહેલાં આદિ સ્ત્રીઓના પાઠમાં એ મહારી પાઠશાળાઓમાં બનાવવાનું કામ કરવું પડે છે.

મોક્ષવામાં આવે છે. તેનું ખર્ચ સરકાર આપે છે. તેને અદલે ત્યાંથી પાછા આવી તેને છ વર્ષ સુધી સરકારી વિદ્યાલયોમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરવું પડે છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી છે કે જેઓ ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે પણ સરકારી વિદ્યાલયોમાં છ વર્ષ સુધી અધ્યાપક તરીકે કામ કરવા ઇચ્છતી નથી તેઓ સરકારી વિદ્યાલયોમાં અધ્યાપક સમાપ્ત કરી યુરોપ અને અમેરિકા ન જતાં “ નિષ્પત્તિ નેશી હાઈ સ્કૂલ ” અર્થાત્ “ ગાંધીજીની સ્ત્રીઓનું મહાવિદ્યાલય ” એ નામની સંસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. આ મહાવિદ્યાલય ૧૯૦૦ માં સ્થાપિત થયું હતું. આ વિદ્યાલય તદ્દન ખાનગી છે. સરકાર તરફથી આ વિદ્યાલયને કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતાની જરૂર પડતી નથી. આ વિદ્યાલયમાંથી એક હજારથી પણ વધારે છોકરીઓ ગ્રેજ્યુએટ થઈ નીકળી છે. આમાંથી કેટલીક મીન, ધીમાગ અને અન્ય એવીઓઈ દેશોમાં શિક્ષક છે. કેટલીક વર્તમાનપત્રોના કાર્યાલયોમાં, કેટલીક રેલવે, તાર અને ટેલીફોનની ઓફીસોમાં અને કેટલીક બેંચિંગીક અને વ્યાપારિક સંસ્થાઓમાં કામ કરે છે. આમાંની કેટલીક એવી પણ છે જે દેશની સામાજિક દશા પર વિચાર કરી રહી છે કે દેશમાં શા શા સુધારાઓ થવા જોઈએ અને કેટલીક વિવાહ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થઈ ગયેલી હોય છે.

આ મહાવિદ્યાલયનો શિક્ષકમ આદિ ભાગમાં વહેંચાયેલા છે:—

(૧) વિજ્ઞાન (૨) સંગીત (૩) શિક્ષકશા (૪) અંગ્રેજી સાહિત્ય (૫) ગાંધીજીનાં સાહિત્ય (૬) અધ્યાપકશા (૭) વ્યાયામ અને (૮) ગૃહપ્રવર્ધનશાસ્ત્ર. છોકરીઓને રસાયણિક અને ગાંધીજીનાં આચરણોનું પૃથક્કરણ શિક્ષાવા માટે અનેક ગ્રંથાલયો સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. ખાસ અને ખાસ એવાજ પ્રકારના આધુનિક ઉપાયોથી ભોજન બનાવવાનું પણ શિક્ષાવામાં આવે છે. ગૃહપ્રવર્ધનની શિક્ષા જાણકારો (Hortolers) માંજ સારી રીતે મળી જાય છે.

ગાંધીજીનાં સ્ત્રીઓને માટે વ્યાપારિક, આંદોલનિક અને અન્ય પ્રકારના શિક્ષણની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાની પણ ઘણી સરજતા છે. ટોકીયોમાં ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું એક વિદ્યાલય છે જેમાં કેવળ સ્ત્રીઓ જ ભણે છે. તે સિવાય ખીણ પણ બે કોમેન્ટે છે જેમાં સ્ત્રીઓ માટેનો વિભાગ તદ્દન જુદો જ છે. સમસ્ત ગાંધીજીનાં સમયે લગભગ ૧૫૦ સ્ત્રીઓ ચિકિત્સક છે. ગાંધીજીનાં સરખા નાનકડા ટાપુમાં લગભગ ત્રણ હજાર શિક્ષિત દાહ્યો છે જેમાંથી અનેકે તો ગત ફરીઆ અને ગાંધીજીનાં ગૃહમાં ગેંગીઓ અને ધામસ સંનિધાની ખૂબ સેવા કરી હતી. ગાંધીજીનાં સમયે તેઓના આ કામથી પ્રસન્ન થઈ તેમને પદક પ્રદાન કરીયા હતા. ખાસ ટોકીયોમાં પણ સ્ત્રીઓને માટે એક વ્યાપારિક અને બે આંદોલનિક વિદ્યાલયો છે. વ્યાપારિક વિદ્યાલયોની તો સમસ્ત ગાંધીજીનાં વિપુલતા છે. જે ઉત્સાહી બાળકો ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ નથી કરતી ને શિક્ષકશા આદિની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાંધીજીનાં આગળીઓને સંગીત અને અભિવ્યક્તિ શોખવાની પણ ઘણી સરજતા છે

સંગીત અને લલિતકળા સ્ત્રીઓને શીખવવા માટે ટોકીયોમાં એક કોલેજ છે. આ પ્રકારની ખીજોં પણ ઘણાં વિદ્યાલયો દેશના અન્ય અન્ય ભાગોમાં છે.

વ્યાપારિક, પ્રારંભિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણની આ બધી પાઠશાળાઓ મધ્યમ શ્રેણીના મનુષ્યોની બાળકીઓ માટે છે. આ સિવાય એક સંસ્થા એવી પણ છે જેને ‘સરદારની છોકરીઓ માટેનું વિદ્યાલય’ (‘Peersades’ Schools) કહે છે. અને જેમાં કેવળ મોટા ભાણેસો અને ધનવાનોની બાળકીઓ જ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે. આ પાઠશાળા શિક્ષા વિભાગની હેઠળ નથી પણ રાજપરિવારના સંસ્થાલુમાં છે. યથાર્થમાં આ પાઠશાળા બંધાવવાની મહારાણીએ સ્થાપિત કીધા છે. તેનાજ હૃદયમાં તેની સ્થાપના કરવાનો વિચાર સદૃશી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો હતો અને આજ વીસ વર્ષથી—જ્યારથી તેની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે પાઠશાળા તેનીજ સહાયતાથી ચાલી રહી છે.

આ પાઠશાળામાં નાની મોટી દરેક વયની બાળકીઓ ભણે છે. કિન્ડરગાર્ટનની શિક્ષા મેળવવા વાળી ચાર પાંચ વર્ષની નાની નાની બાળકીઓથી લઈને કોલેજમાં ભણવાવાળી અઠાર અઠાર અને વીસ વીસ વર્ષની યુવતી સ્ત્રીઓ આ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરે છે. જ્યારે કોઈ છોકરી ૭ વર્ષની થાય છે ત્યારે તે કિન્ડરગાર્ટનની કક્ષામાંથી નીકળી પ્રારંભિક કક્ષાઓમાં શિક્ષા મેળવે છે. આ કક્ષાઓમાં તે ૭ વર્ષ સુધી ભણે છે. તેને આખા દિવસમાં ચાર પાંચ કલાક ભણવું પડે છે. તે પછી તે પાંચ વર્ષ સુધી મધ્ય વિભાગમાં ભણે છે. આ સમયે તેની ઉંમર ૧૭ વર્ષની હોય છે અને હવે તે આચાર્ય-વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વિભાગના અભ્યાસને તે ત્રણ વર્ષમાં સમાપ્ત કરે છે. યથાર્થમાં આ વિભાગનો શિક્ષાક્રમ એમ. એ. બી. એના શિક્ષાક્રમની તુલ્ય છે. ૧૦૦ માં કેવળ ૫૦ છોકરીઓ એવી હોય છે જે આ પાઠશાળાના પ્રથમ વિભાગમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈ આ વિભાગ સુધી પહોંચે છે.

આ છોકરીઓ આગળ જતાં મોટા મોટા ઘરની સ્વામિનીઓ થાય છે. તેને શિક્ષા-ચાર શીખવો પરમાવશ્યક છે. એથી તેઓને તે બાળનની શિક્ષા ખાસ આપવામાં આવે છે. ભવિષ્યમાં તેઓ સમાજમાં પોતાનું ઉચિત સ્થાન મેળવવાની શક્તિ એવી ચોખ્ખતા તેઓમાં જાવવામાં શિક્ષણની અનેક શક્તિઓ વ્યવ કરવામાં આવે છે. સમુદાયવંશને એક અધ્યાપક કે જેનાથી વધારે શિક્ષાચારનો જ્ઞાતા સમસ્ત બંધાવવામાં કોઈ નથી, તે આ શાળામાં શિક્ષા-ચારની શિક્ષા દે છે. તે છોકરીઓને ખાસ રીતિથી અભિવાદન કરતાં શીખવે છે. તે તેઓને ઘુટણોને બંધ નીચા નથી ઝુકવું, નરમ અને સ્નેહ ચટાઈ પર હાથ ફેલાવવા અને નાળું-કતા સહીત પોતાની ગરદન એટલી ઝુકાવવી કે શિરે બમિને અડી નવ્ય આદિ વ્યાવહારિક વાતો પણ શીખવે છે. જુની રીતિ અનુસાર આ બનાવવી અને પીવડાવવી તથા ફૂલાંને સુંદરતા સહીત ગોઠવવાનું પણ શીખવવામાં આવે છે.

આ પાઠશાળામાં રમનગમતો પણ બહુ સારી થાય છે. રંગબ્રિજ પ્રસ્ત અને ચોરસ હોય છે અને તેના પર રેતી પાથરેલી હોય છે. ગારે તરફ એકાંતની ગાર ગાર પાંચ પાંચ

હારે ગોઠવેલી હોય છે. પ્રેક્ષકોને તડકાપી બચાવવા માટે રાખીયાણા તાણેલા હોય છે. એક તરફ ફૂલવાળાં વૃક્ષોની એક ડુંગ બનેલી હોય છે, જે પોતાના નવ-વિકસિત કુસુમોની સુવાસથી વાયુને સુગન્ધમય કરે છે. બીજી તરફ મહારાણીને બેસવા માટે તંત્રુ તાણેલો હોય છે. તંત્રુની પછવાડે અને બેઠે બાજુએ લાલ મખમલના પડદા ટંગેલા હોય છે. મહારાણીની ખુરશી સામે એક મેજ હોય છે જે બહુ મુલ્ય કપડાથી ઢાંકેલી હોય છે. મહારાણીની સાથે ચાર રાજકુમારીયો પણ આવે છે. જે તેની આસપાસ બેસે છે. તેની પછવાડે અન્ય રાજકુમારીઓનું સ્થાન હોય છે. રાજવંશના અન્ય લોકો અને ચાકરાણીઓ નીચે જમીનપર બેસે છે.

પાઠશાળાની છોકરીઓ બરાબર તૈયાર થયેલી હોય છે અને પોતપોતાનો ભાવ બરાબર બજાવે છે. કોઈકે કોઈકે અભિનયમાં તે સો સો છોકરીઓ પાઠ બજાવે છે.

રમત ગમતોમાં વાંસ ઉપર ચાલવાનો ખેલ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. આ પાઠશાળામાં છોકરીઓને એવા પ્રકારની શિક્ષા પણ આપવામાં આવે છે કે જ્યાં તે સુદને સમયે ચોદાઓની સેવા-સુશ્રુષા પણ કરી શકે. આ વિષયનો એક ખેલ તે મહારાણીની સમક્ષ પણ બજાવે છે. આ ખેલમાં પટ્ટીઓ પાંધવામાં અને એવા જ અન્ય કામોમાં તે પોતાની ચતુરતા ખતાવે છે. ખેલમાં કેટલીક છોકરીઓ લાંબા ચોદાઓ અને છે અને કેટલીક તેને ઉપાડી સુશ્રુષા-ગૃહમાં લઈ જાય છે ત્યાં બીજી કેટલીક છોકરીઓ સુશ્રુષા કરવાનું કામ અતી યોગ્યતાથી સંપાદન કરે છે.

ખેલ સમાપ્ત થવા પહેલાં બધી છોકરીઓ Tug of war ની હરીફાઈમાં જોડાય છે. તે પછી સાતસો છોકરીઓ અને શિક્ષકો ઇમ્પીરીયલ બેંડની ગતિને અનુસરી રંગબેંજિપર ફવાયલ કરે છે. બ્યારે મહારાણી જ્યાં હોય છે ત્યારે તેઓ ઉધાડે માથે ઉભી થાય છે અને “કિમિગાયો” નામક જાતીય ગીત ગાય છે.

આ પાઠશાળામાં બજેલી કુલીન ગૃહની કેટલીક છોકરીઓ વિદેશ-યાત્રા પણ કરે છે. ૧૮૭૨ માં રાજરા પ્રકાસિત યર્ધ હતી કે દેશના મોટા મોટા માણસોને ઉચિત છે કે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને પણ વિદેશયાત્રાનો લાભ મેળવવા દે, આ રાજરાનો એક અંશ નીચે મુજબ હતો:—

“હવેથી જે લોકો વિદેશ જાય તે પોતાની સ્ત્રીઓને પણ સાથે લઈ જાય એ વધારે ઉચિત ગણાશે. જે સ્ત્રીઓ આ પ્રકારે વિદેશ જશે તેઓ સમજી શકશે કે અન્ય દેશોમાં સ્ત્રી શિક્ષાની કેવી હાલત છે. વળી તેઓને બાળકોને કેમ શિક્ષા અપાય છે. તે પ્રાપ્તનું પણ સાફ જ્ઞાન આપી મળશે.”

એમ નથી સમજવાનું કે જાપાનમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષા કેવળ પાઠશાળાઓમાં જ અપાય છે. નહીં, જાપાની માતા સદા આ વાત ધ્યાનમાં રાખે છે કે તેની છોકરી વ્યવહારક્ષમ થાય અને સમાજમાં યોગ્ય રીતે રહી શકે. બ્યારથી તે નાનકડી હોય છે ત્યારથીજ તેની આ

તમે જાતે કેવા છો એ ઉપરથી શું મારાથી તમારા પ્રેમનું સૌંદર્ય સમજી શકાય નહિ ?

દૂર દૂરના આકાશના સૂર્યને જોવું અત્યંત સત્ય છે. એટલા માટેજ તપાસ રાખ્યાં કરવાની બાબત આટલી બધી ઉત્તમ મનાય છે. પ્રેમ તો સર્વતો-દર્શનવાળો છે; માત્ર આપણે જ અંધ છીએ.

જો તમે કંઈ પણ દુષ્ટતા બંધી કહો અથવા વિચારો, અરે એવું માત્ર સ્વપ્ન હોય તો શાંતિથી તમારી જાતમાં ચિંતવન ચલાવો અને તે માટે પથ્થરો પાછા કરો.

નવાઈની બાબતો જોવા માટે શા સારું દુનિયામાં સઘળે શોધ ચલાવો છો ? શું સંપાદિતો સર્વ રચલે થતા નથી ? શું દરેકને માટે જીવન અને પ્રેમ અને નિત્યતાનાં અદ્ભૂત કાર્યો ખતતાં નથી ?

નવારે આપણાથી ઝાડીમાં થઈને ડાહીયાં કરતા તારકો તપાસી ના શકાય ત્યારે પણ આપણે આપણી આંખો બંધ કરી શકીએ અને આપણા અંતરમાં આવેલા અનંત આકાશોનું અવલોકન કરી શકીએ.

જ્ઞાન, શાંતિ કરતાં વધારે પવિત્ર, વધારે દુલ્લભ એ બીજું શું છે ? શું જ્ઞાનાર્નદમાંજ આપણું ચૈતન્ય અન્યોન્યને મળીને પીછાની શકતાં નથી ?

જીવનના વિકટ માર્ગને આનંદિત બનાવનાર દરેક પુષ્પને જુઓ. અતિ નજીવામાં પણ, જો તમે માત્ર તેની શોધ કરો તો અમુક સૌંદર્યનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત કદાચ કોઈ દિને એમાંના એકાદમાં તમને પ્રેમી સુખાકૃતિનાં દર્શન થશે. આવી રીતે એક પુષ્પના સમાન પ્રેમ છે.

ગમે તેટલા વિવિધ પ્રકારના બિલ માર્ગો આપણે પસંદ કરીએ તો પણ આપણે બધાએ જોલા અથવા મોડા સત્યનગરનો માર્ગજ શોધી કાઢીએ છીએ.

પ્રકૃતિ કશું કરતી નથી,—સર્વસ્વરૂપ છે.

જોઈ એક પ્રકારની મોજ સમાન છે, તેના તે પ્રભાવે જ આવકાર થયો જોઈએ. એમાંએ હૃદયાર જવાથી, બીજી કોઈ મોજમાં હૃદયાર જતાં જો અંત પ્રાપ્ત થાય તેવો જ અંત પ્રાપ્ત થાય છે. એ અંત રોગ રૂપી છે.

તમારાં કાર્યો તો માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યાનું સાફ કરી શકે છે. તમારાં વિચાર અને પ્રેમનાં મોજાં દરેક હૃદયના દીનારા ઉપર અથડાય છે.

જો આપણાથી ના સમજી શકાય તો, સ્પષ્ટ હોય તેના કરતાં વિશેષ વિશ્વાસ, વિસ્તૃત, ઉચ્ચ પ્રકારનો અર્થ સમજવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વાણીતો દાણ માત્રની અને દાણ માટેજ હોય છે. લાગણી નિત્ય સ્વરૂપે હોય છે.

વરોને ઉમર સાથે કી લેવા દેવા છે ? આપણે લાગણી અનુભવવાના પ્રમાણમાં ૧૬ બનીએ છીએ અને ૬૫માં બાલક જેવા તો બની શકીએ.

જો તમે તમારી જાતે સંપૂર્ણ જનવા માટે જીવતા હો તો તમે અન્ય સર્વ માટે પણ જીવો છો. દરેક ભાવનાનો કોઈ દિને પણ અનુભવ થશે.

જો આપણે સદ્ભાવપૂર્વક અવલોકન ના કરીએ 'તો આંખેથી અવલોકન' કંઈ પણ ઉપયોગનું નથી.

આપણે માટે જ કંઈ સૈદ્ધંત્યવાળું અથવા સત્ય હશે, તે તેવું નકામું હશે, જેમ જનનું નથી. આપણે વધારે સૈદ્ધંત્ય અને વિશાલ સત્યો સમજવા જેટલી વૃદ્ધિ પામીએ, પરંતુ અજ્ઞાન નિઃસરણિનાં પગથિયાં ચડવા વડે જ આપણે નિરીક્ષણ-પૂરજ ઉપર પહોંચીએ છીએ કે જ્યાંથી આપણે અનંતનું અવલોકન કરી શકીએ છીએ.

જેમ જેમ આપણો પ્રેમ વધારે વધારે વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણે વધારે વધારે સૈદ્ધંત્યનાં દર્શન કરી શકીએ છીએ.

મુસાફરી કરવાનો માત્ર એક જ ખરો માર્ગ હોય છે—પગે ચાલીને અને કોઈ સ્થળે પહોંચવાના વિચાર વિના ઉતાવળથી જવા આવવાના વ્યવહારનું, ઉતાવળું ઉતાવળું જમી લીધાના જેવું પરિણામ આવે છે—અપયો.

આપણે કોઈવાર તિરસ્કાર વૃત્તિ દર્શાવવી જોઈએ નહિ. ખાત્રીથી નીચે પડનારાઓ અને ઉંચે ચડવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓ એક મદદગાર હસ્ત માટે આભારી છે.

ઉત્તમ પ્રાચીન ઝમાનોના દરેકને મન સુવાવર્યા સમાન હોય છે. મટિ આપણે મરતા મુઠી સુવાન જનનું જોઈએ.

અનંતની કાંઈ રહિત સમાધિનો અનુભવ થવા માટે જ આપણે આપત્તિના ક્ષણોને આધિન બની જઈએ છીએ, એ ક્ષણોના આપણા જીવનની ધન્ય ક્ષણો સમાન છે.

આશા અને નિરાશા, બંને સાથી—મુસાફરો જેવાં નથી પરંતુ એક જ છે, એક સમયે તે હસે છે અને આપણને અનુસરવાનું ઉત્તેજન આપતી આગળે આગળ દોડે છે. અન્ય ક્ષણે તે પાછળ પડી જાય છે અને આપણને અધકારમાં ભોમિયા વિનાતા રહેવા દે છે.

એક ખરેખરી બક્ષિસ પ્રેમ છે. આપણે જેવા હોઈએ તે જ આપી શકીએ છીએ. આપણી પાસે બીજું કંઈ આપવાનું નથી.

કેવા માલ વિનાના આધારો ઉપર આપણાં નિયમો, આપણાં નીતિશાસ્ત્રો, આપણાં મતપંચસંપ્રદાયસમાજો યોજવામાં આવ્યાં છે, એ તમારા સમજવામાં આવે તો ફિનિશમાં એકલા અને માર્ગ વિનાના આગળ નીકળી પડો; શિયાળામાં ત્રણ દિન સુધી કંઈ ખાશો નહિ, અને ત્યાં જ અન્ય, વિશાલ અને વધારે સત્ય ચક્ષુઓ વડે જોવાનો તમે પ્રારંભ કરશો. આમ થયા પછી તમારા ગ્રહમાં પાછા ફરો અને તમારે માટે તથા તમારી આસપાસનાં સાથે જીવનને સાદું બનાવો.

જેમ અમુક જીવનમાં આનંદ હોય, સ્વરૂપ સૈદ્ધંત્ય વિના હૃદયનું સૈદ્ધંત્ય હોય, તેમ ખરાબ દેખાતાં કાર્યોના જીવનમાં શુદ્ધ હેતુઓનો સમાવેશ પણ હોય.

જે તમે તમારી જાતે સંપૂર્ણ બનવા માટે જીવતા હો તો તમે અન્ય સર્વ માટે પણ જીવો છો. દરેક ભાવનાનો કોઈ દિને પણ અનુભવ થશે.

જે આપણે સદ્ભાવપૂર્વક અવલોકન ના કરીએ 'તો' આપણું 'અવલોકન' કંઈ પણ ઉપયોગનું નથી.

આપણે માટે જે કંઈ સૌંદર્યવાળું અથવા સત્ય હશે, તે તેનું નકામું હશે, એમ બનતું નથી. આપણે વધારે સૌંદર્ય અને વિશાલ સત્યો સમજવા જેટલી શક્તિ પ્રાપ્તિએ, પરંતુ અસાધ્ય નિઃસંરહિતાં પગથિયાં ચઢવા વડે જ આપણે નિરીક્ષણ-પૂરજ ઉપર પહોંચીએ છીએ કે જ્યાંથી આપણે અનંતનું અવલોકન કરી શકીએ છીએ.

જેમ જેમ આપણો પ્રેમ વધારે વધારે વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણે વધારે વધારે સૌંદર્યનાં દર્શન કરી શકીએ છીએ.

સુસાક્ષરી કરવાનો માત્ર એક જ ખરો માર્ગ હોય છે—પગે ચાલીને અને કોઈ રૂઝમે પહોંચવાના વિચાર વિના ઉતાવળથી જવા આવવાના વ્યવહારનું, ઉતાવળું ઉતાવળું જમી લીધાના જેવું પરિણામ આવે છે—અપયો.

વિકાસનો માનતા હતા કે ઇશ્વરત્વ સમગ્ર આકાશીય પિંડોને પોતપોતાના સ્થાન રાખે છે અને ફેરવે છે: ન્યૂટનને કે ઇસાઈ ધર્મમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતો હતો. છતાં પણ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે ચરના સમગ્ર પદાર્થ પોતપોતાના સ્થાનપર આકર્ષણ શક્તિ પ્રભાવથી રિયર છે અને સાધારણીયે તેમાં ઇશ્વરની કોઈ પ્રકારની દખલ નથી. એજ પ્રભાવે ડાર્વિનના મતના અનુસારે પ્રાણમાત્ર કોઈ પ્રાકૃતિક નિયમથી પેદા થાય છે અને મરે છે ઇશ્વર તેમાં બિલકુલ હાથ ધાલતો નથી. આ વિષય એટલો ગહન છે કે ફેટલાંક પુસ્તકોમાં પણ આ સિદ્ધાંતનું પૂર્ણ [અન] કરવું અશક્ય છે. તેથી અત્યારે અમે અન્ય જીવનું વર્ણન અથવા તેમની ઉત્પત્તિની ત્રણ જિજ્ઞાસુઓ અને તે વિષેના નિયમોનું વિવેચન કરતા નથી. અમે માત્ર તે પ્રભાવે સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ-જેથી એ અનુમાન કરી શકાય છે કે મનુષ્ય પણ અન્ય જીવોનિમિત્તક ઉત્પન્ન થયો છે.

વાંદરે સર્વથી ઉચ્ચ શ્રેણીનાવાર છે. તેના રૂપનું કમે કમે રૂપાંતર થકને મનુષ્યને વિકાસ થયો છે આ બાબતનાં પ્રાણ નીચે સુજળ છે:—

(૧) આજ પણ કેટલાએ કારનાં એવાં વાંદરાં-મળી આવે છે કે જેને પૂછકું હોય નથી તથા જોએ બે પગે ચાલે :

(૨) તેમાંથી એક પ્રકારનાંવાંદરાં સ્થાસ્ત્ર થતા પહેલાં આઠ નીચે ડાંખલાં એમાં કરીને તે પર ઘાસ બિછાવીને સુઈ રહે છે. આડોમાં તેઓ પોતાના શરીરને તેનાં પાંદડાંથી ઢાંકી દે છે.

(૩) કોઈ કોઈ જાતનાં વસ્ત્રો આડોપર નાનાં નાનાં ઝુપડાં જેવું બનાવે છે અને તેમાં પોતાનાં બચ્ચાને રાખે છે.

(૪) આવી ઉત્તમ બુદ્ધિવાળાં વાંદરાનો શિકાર કરવા ન્યારે કોઈ જાત છે ત્યારે તેઓ આડની ડાલીયો તોડી તોડીને તેના પર ફેંકે છે-શીકારીની સાથે લડતી વખતે તેઓ પોતાની પાંદરીઓ અને બચ્ચાને સાથે રાખતાં નથી.

(૫) આઠ દસ વર્ષની ઉંમર સુધી બચ્ચાં માતાની સાથેજ રહે છે અને ખાર તેજ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી તેઓ જવાન ગણાતાં નથી.

(૬) એક માણસે તો એજ પણ જોયું છે કે માતા પોતાના નાના બચ્ચાને જોડત્ર લઈને એક નદીને કિનારે ગઈ ત્યાં તેણે તેનું મોં ધોયું, જે કે બચ્ચું રોતું હતું છતાં પણ તેણે તેની કંઈ પરવા કરી નહિ.

(૭) કેટલાંક વાંદરાંને ખાસ શિક્ષણ પણ આપવામાં આવ્યું છે. એકતો પાંચ સુધી ગણી શકતું હતું, છરી કાંડાથી ખાતું હતું. અને વગર બાંધે સાવધાનીથી ખુરસી પર બેસી રહેતું હતું.

એક સાહેબ લખે છે કે તેની પાસે એક એવું જ પાળેલું વાંદર હતું, તે ઘણું ચમત્કાર હતું. દરેક પદાર્થને એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે ફેરવવા કરતું હતું. પરંતુ ધમકાવવાથી ત્યાં બેસી રહેતું હતું. એક વખતે તે માણું નીચું કરી કંઈ લખતો હતો એટલામાં તેને મૃત

હિડાપી જતુ દેખ્યું, યોડીક વાર. સુધી તો સાહેબ સાંતિથી જોઈ રહ્યો પછી તેણે જરા ખોખારા કર્યો એટલે વાંદર કરગરીને નખી પડ્યું સાથુ તેની ખૂર્ચની જગાએ સૂઈ હોયો.

એમ ન સમજતું જોઈએ કે જે જનાવરેલા વાતો છે તેઓ વખતે વાંદરાંજ ન હોય કદાચિત તેઓ વનમનુષ્ય પણ હોય ! તેઓ વાંદરાં જ છે. તેમના શરીરપર લાંબાં લાંબાં રૂવાં હોય છે તે કુમરોપર ફૂટે છે, છે અને ઘણું ખરું હાથ પણ ખેનેલા આધારે ચાલે પણ છે.

આ તો મોટી મોટી વાતો કહી કે જે હાના સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ આપે છે. એ ઉપરાંત અનેક સદમ વાતો પણ છે. એમાંથી પણ કે સાંભળા—

(૧) માણસના શરીરમાં આજ સુધી કે હાડકાં મળી આવે, છે અને ઉત્તમ પ્રકારે તપાસ કરવાથી જણાય છે કે આજ સુખાપણા મળતી હાડકાં એવી નથી કે જેથી સીધા ઉઠું રહેતું એ તદ્દન પ્રાકૃતિક કહીય.

(૨) ઉત્તમ પ્રકારે પરીક્ષા કરવાથી માણસ છે કે સર્વથી ઉચ્ચ પ્રકારનાં વાંદરાંમાં અને સર્વથી અધિક જંગલી માણસોમાં એટલે જેર નથી કે જેટલો તે જંગલી માણસો અને સમ્ય મનુષ્યોમાં છે—

(૩) વીસ પચીસ હજાર વર્ષ પહેલાંનાં માનનાં હાડકાંજરા વાંદરાંનાં હાડકાંજરા રાત્રી સાથે વધારે મળતાં આવે છે તે સમયે માનના માથુ અને હાથ ઘણા લાંબા અને ખમ કપાળ ઘણાં નાનાં ચતાં હતાં—આફ્રિકાના ખસી અને યુરોપના સમ્યમનુષ્યોમાં આજ પણ આ બેઠ કંઈ કંઈ અંશે પ્રત્યક્ષ થાય.

આ વિષય ઘણો શુદ્ધ અને ગંભીર છે, એ સર્વ હકીકત જણાવા માટે ઠારવિનના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હકસતે નામના હાને પણ આ વિષયપર એક ગ્રંથ લખ્યો છે, તેનું નામ “man's place in nature” છે આ ગ્રંથ મોટા મોટા છે. છતાં સર્વ માણસોના કાયદા માટે વિલાયતના ગ્રંથ પ્રકાશને તેની પાંચ-પાંચ આનાની કિંમતની આવડતિએ કાઢી છે. ઠારવિનના સિદ્ધાંતપર આજી દેશવાસીઓ હસે છે, પરંતુ હસવા અગર મજાક કરવાથી કોઈ સિદ્ધાંતનું ખંડન થોડુંજ થાય છે. તેમ કરવા માટે તો સુક્તિ પૂરું પ્રમાણ આપવાં જોઈએ.

શ્રીમ. મણીલાલ કેશવલાલ.

નેકા ।

૨૧ એક તત્ત્વવેત્તા.

શિક્ષણ—

એનેકાનું કુટુંબ જીવન જોઈ જ્યારે એ કાળની સમાજની પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યો, એ પરથી જણાય છે કે બાલ્યપર ઘણું જ ઝોણું ધ્યાન અપાવાને લીધે, રોજનાં ઉચ્ચ કુટુંબોમાં પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી ક્યા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું એનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવું અસાધ્ય છે.

એ કાલનાં અન્ય જગતોનું અણુ કરતાં કવિ હોરેસ, જીવનજ અને માર્યેલી કવિતાઓના વર્ણનમાંથી આ મંત્રધિ કે હકીકત મળી આવે છે. આ પ્રકારે પ્રાથમિક દર્શકતપરથી જણાય છે કે એ સમયશાળાના શિક્ષકોને પગાર પછાત ઝાઝો મળતો તેમજ એમને હલકા ગણવામાં આવ્યા એમને માટે અતિનિરપેક્ષગી એવી નાની માળતો જણવાની જરૂર પડતી. વળી એમ ! જણાય છે કે શારીરિક માર પીટ બહુ થતી. હોરેસનો શિક્ષક એને એટલો જમો ૧૨ મારતો કે જ્યારે તે ત્રાસી જતો, કવિ માર્શલ લખે છે કે “ આ જંગલી મારપીટને ઈ એનાપર કોઈ ઉત્પત્તિ થાય છે.”

શાળાઓમાં જે વિષયો શીખવવાં આવતા, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને મણિત, વ્યાકરણ, ગ્રીક અને લેટિનની કવિતાઓ અને ઇતિહાસની મુખ્ય ઘટનાઓની ગોખજુષદિ તેમજ લેખન હતાં. ગણિતના વિષયમાં માત્ર કલ્પાનદિ દ્વિયાત્મક અવધાર, ઉપરાંત જે બા-યાનાં વ્યાકરણ અને ઐતિહાસિક અસમાલોચના એ સર્વે નિરપેક્ષગી જણાય છે. શિક્ષકોમાં જે જ્ઞાન હતું તે એટલું જ તું કે, હકીકતની ખાતાનું નામ શું, એચીવસની કાસી કોણ દત્તી, કલાણની સ્ત્રી કોણ હતી, અમુક માણસ કેટલાં વર્ષે જીવિત રહ્યો. આવી ખાજતો શિક્ષકોના કંઠાએ રહેતી અને વિચાર્યોએ તે શીખતાં અને તેટલો કંઠાસો આવે તો પણ મારી મારીને શીખવવાં આવતી. આવા શિક્ષણના કાલમાં એનેકા જેવા મહાન તત્ત્વવેત્તા અને ચારિત્રવાન પુરોહિતજન સયા એજ આશ્ચર્ય છે.

આવા પ્રકારની શાબ્દિક સમાલોચના અને કાષ્ઠનિક વસ્તુવિદ્યાઆદિ પ્રત્યે એને અને ધર્મોગ તિરસ્કાર હતો. આવા શિક્ષણની મરહરી કરવા માટે તે વ્યાકરણ અને કાષ્ઠ-નિક સમાલોચનાની વૃદ્ધના કરે છે કે—

સંસારમાં મનુષ્ય પટેલાં જોઈ સુખ સમજે છે, એટલું જ ખાજગી તેને કુખ થાય છે.

આ સાંભળી દાર્શનિક કહે છે એમ કેમ ? તે જીવનનો પ્રથમ કાલ ઉત્તમ હોય છે, અને તે પછી આપત્તિકાલ આવી પડે છે; વસતતાના સમયનો સારી રીતે ઉપ-ભોગ કેમ કરી નાખવો જોઈએ ! આના ઉત્તરમરણકાર કહેશે કે, વર્ણલ “ક્ષુજ્યો” શબ્દનો કાંલને વિતાવવામાં પ્રયોગ કરે છે અને તે વૃદ્ધવસ્થા તેમ રોગને પણ ભેડી રહે છે. ખરેખર એજ આપત્તિ ૩૫ છે કે જે સુખોરી લેછે અને કુખોને પોતાનાં કરે છે.

આવીજ રીતે કોઈ સીસેરો રચિત અર્થે પુસ્તક વૈયાકરણના હાથમાં આવે તો પણ તેમાંના શબ્દોના વાળ પીંખી ખાલ હા વિના છોડે નહિ. શું આજ સત્ય શિક્ષણ છે ? શિક્ષણનો ઉદ્દેશ એવો હોવો જોઈએ કે આપણા જીવનને સુંદર ઉપદેશોમાં રસે. સેનેકા કહેતા કે મૃતને ચંદ્રશીલ પાખંડિયો દલ્દાંડવની જંજીરોમાં બાંધવાને બદલે એ જંજીરોને તોડવા ચોગ્ય વિદ્યા શીખવો.

સેનેકાના શિક્ષકનું નામ શું હતું ? તે ક્યુનામની દેખરેખ નીચે પોતાના બાઈ-ઓની સાથે રામની ગલિયોમાં બાંધવા નતો, એ કશું બાંધવામાં આવ્યું નથી, એનો શિક્ષક મહાત્મા હતો કે અસ્પષ્ટતા તે કોઈને ખબર નથી. સેનેકાએ પોતાના અધ્યાપકના વિષયમાં કંઈ પણ લખ્યું નથી. સેનેકાએ ક્લોડિયુસના પોતાના સહપાઠી મિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. આ મિત્રને શાળા છોડ્યા પછી તે વૃદ્ધામાં મળ્યો હતો. આ મિત્ર ધણોજ કદરવો હતો છતાં પણ પોતાના પરિચિતોની દૃષ્ટિ તે ધણો મુશીબ હતો, કારણ કે એના સલાચાર અને પવિત્ર આત્માનો પ્રભાવ એની કુદાની વિરુદ્ધ ધણો પ્રભાવ નાખતો હતો. શરીરના સૌન્દર્ય કરતાં એના આત્માનું સૌન્દર્ય એક હતું.

આખ્યાનકલા અને દાર્શનિકવિષય વિવાદવિભાગથી જુદાજ કોલેજ વિભાગમાં ગણવામાં આવતા. આથી શાળાનું શિક્ષણ પૂરતાં જણે વાઈજો કોલેજ વિભાગમાં પ્રવિષ્ટ થયા હતા. ગેલિયો અને મેલાએતો વ્યાપ્ત કલામાં અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો પરંતુ તાંવવેષા સેનેકાએ તો દર્શનોનેજ પસંદ કરેલાં.

સેનેકાની આ પસંદગી ચોગ્યજ હતી. કેમ કે જીવનકલાએ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે જેથી સર્વજન સંપન્ન થવાય. વક્તવ્યકલા એક જાન્યે જાવ ગર્ભિત સત્યના ઉદ્ગાર હોય છે કે જે અત્યંત અનુભવ ગમ્ય હોય છે. આ યત્ન એ એક પરમેશ્વરદત્ત હોય છે અને એની અંદર એક સ્વાભાવિક ગરજ હોય. આ કલાનો માત્ર નિસ આડખર પછું અભ્યાસ કરવાથી તે નિઃસાર અને હાનિકારક બીજો.

આડખરમાં કદાપિ પણ સત્યનું બીજું જગ શકતું નથી પરંતુ જે આડખરજ શેષ રહી જાય છે તે એનાથી વધારે ખરાબ કંઈ પણ નથી. અસંખ્ય આડખરી વક્તાઓનો યુગ એ અધઃપતનનો યુગ ગણાય છે. સારરહિત સુદોના અસ્કંકાર કરવા, ખતાવટી અવાજ કાઢવા અને ચઢવી નાખનાર વક્તાનું યુગ જોઈ કંઈ એ એ કાલનું આ વિષયનું શિક્ષણ હતું. સુક્તિપ્રયુક્તિ સિવાય અન્ય કંઈ પણ આ વક્તાઓ કહી શકતા નહિ.

“આજે એણે કયા કુકર્મનો ત્યાગ કર્યો અને કયા પાપો ત્યાગ કર્યો તેમ જ શું શું વિશેષ પ્રાપ્ત કર્યું.” સેનેકા કહે છે કે, “મૃતને એની આ રીતે ધણી જ ઉત્તમ લાગી અને હું પ્રતિદિન એવી રીતે મ્હારાં સારાં ખોટાં કર્મ કહી દેતો અને મ્હારા હૃદયમાં આખા દિવસનાં કર્મનાં વિચાર કરતો. આ પ્રકારના આત્માવલોકની ધણી જ લાભ થતો.”

સ્થોષક એટલસ એ બીજો તત્ત્વવેત્તા હતો, જે સેનેકાપર વિશેષ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. એના સંબંધિ લખતાં સેનેકા કહે છે કે “ત્યારે હું એને વ્યસનો પાપો અને જીવનની દુરાવસ્થાઓ સંબંધિ વિવેચન કરતાં સાંભળતો ત્યારે મૃતને પણ મનુષ્યજાતિના જીવનપર ઘણી દયા આવતી. એ સદૃશરૂપ મનુષ્ય શ્રેણીમાં ઉત્તમોત્તમ માન અને પોતાના સાદા વેશમાં પણ મહારાજ જેવી નિરપૂહ ભાવનાનો અને અનુભવ યતાં એમજ લાગતું કે એની શક્તિ રાજ્યોપર પણ આઠા ચલાવતી જણી છે. આ પ્રકારનો એ મરત દરિદ્ર ગુરુ દરિદ્રતાની પ્રશંસા કરવા લાગતો અને મનુષ્ય જીવનની કૃત્રિમ રીતે વધી પડેલી જરૂરીયાતો એક વ્યર્થ ખોળ સમાન છે એમ સિદ્ધ કરતો મારે મૃતને પણ એમ યદ્ય આવતું કે શાળામાંથી નીકળી જઈને હું નિર્ધનજ રહેઉં. ત્યારે આપણા વિષયભોગની નિંદા કરવા અને પવિત્ર શરીરની પ્રશંસા તેમજ સાધારણ ખાનપના ગુણાનુવાદ ગાતો ત્યારે પણ મ્હારી સ્વાભાવિક ઇચ્છા વિષયભોગ અને પ્રલોભના કાર વર્જનની તરફ જતી. હે મિત્ર! મેં ઘણા સમય સુધી એના ઉપદેશો શ્રવણ કર્યા પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઘણો ખરે અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો, પરંતુ હજી પણ હું હું એને સીપનો કોડો ખાતો નથી, કેમકે તે જુઓને શાન્ત પાડવાને ખૂબ વધારે છે. એટલસ સદા કઠિણ રાખ્યાપર સ્થિર રહેવાનો આગ્રહ કરતો અને હું પણ એવી પથારીપર સ્થિર રહેતો, કે જનાપર સુવાધી કંઈ પ્રભાવ પડે નહિ. મ્હારી વિદ્યાર્થી અવસ્થાની આ કલણી કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે જે શિક્ષકો પ્રેમભાવથી પોતાના શિષ્યોને બણાવે તો પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓપર કેટલો પ્રભાવ પડી શકે છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે બંનેનો હોષ હાય છે. ઘણા શિક્ષકો તરફથી માનસિક વિવાદ બુદ્ધિવિદ્વાસ—કરવાનું તો શિખવાય છે પરંતુ તેની રહેણી શિખવાતી નથી. ક્રિયાત્મક શિક્ષણનીજ આગમી છે. વિદ્યાર્થીઓ જેઓ વણે છે તેઓ બુદ્ધિને અભ્યાસ કરાવવા માટે તો ભણે છે, પરંતુ આત્માને માટે બણત નથી. આ પ્રકારે આખું દાર્શનિક વિજ્ઞાન કેવલ રાષ્ટ્રાડ્યરમાં પરિવર્તન યદ્ય રહ્યું હતું.”

જનસમાજપર દર્શનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કેવો અસર કરી શકે છે તે સંબંધી લખતાં સેનેકા નીચે પ્રમાણે લખે છે “શું હું એ વાત નથી જાણતો કે જગતમાં એવા માણસો પણ હોય છે કે જે ઘણા વર્ષ સુધી દાર્શનિક વિચારોમાં પડીને પણ ડોરા રહે છે? નિઃસંદેહ હું એવા જોતાઓને પણ જોખણું છું કે જેમને હું શિષ્ય પણ નથી કહેતો પરંતુ જે હમેશાં જના તેજ રહે છે છતાં ઉપદેશ સાંભળવા આખ્યાંજ જાય છે. આવા જોતાઓ શીખવા માટે આવતા નથી પણ જેમ નાટક જોઈ આવવાને ઉદ્દેશ મનને આનંદ આપવાનો ગણાય છે, તેમ આમ કરવામાં તેઓ મોજ માને છે. ઘણા જોતા એવા હોય છે કે જે જોને માટે પાઠશાળાઓ કેવલ શરૂઆતના ધર સમાન છે. ઘણાઓ હાથમાં સ્વેટ કાગળ અને પેન લેઈ આવે છે જેઓ કેવલ મોટા ભારવાળા રાષ્ટ્રો અને વામ્પોને લખી લે છે

વિવિધ જ્ઞાનમાળા.

(અનુબંધાન ગતોક્તી.)

જ્ઞાનયોગ.

સૃષ્ટિમાં ફેલાઈ રહેલી કુદરતી રચના ઉપરથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરી પોતાનું શુદ્ધિબળ વધારવું, અને કુદરતના નિયમોનું ખારીક અવલોકન કરીને તેને અનુસાર વર્તન રાખવું, કારણ કે આ સૃષ્ટિમાં પ્રસરી રહેલા જ્ઞાનવ્યવસ્થાના અભ્યુદય કરનારા કાવદાકાનુનોના સમાવેશ કુદરતના ગૂઢ નિયમોમાં છે. મહાત્મા મુંદરદાસજી જ્ઞાનયોગ માટે કહે છે કે;

ઐપાઞ હંદ..

જ્ઞાનયોગ અથ એસે જાને, કારણ અરકારજ પહિચાને;
કારણ આત્મ આહિ અખંડા, કારજ બયો સકલ પ્રહંડા.
જ્યું અંકુર તે નર વિસ્તારા, બહુત બાંતિ કરિ નિકસીકારા;
શાખાપત્ર ઔર ફળફલા, યૌ આત્મા વિશ્વકો મહા.
જૈસે નભ મૈ વાદર હોઈ, તા મહિં લીન બયે પુનિ સોઈ;
એસે આત્મ વિશ્વ વિચારા, મહા પુરૂષ કીનો નિરધારા.
જૈસે ઉપજે બાપુ વધુરા, દેખત કો દીસદો પુનિ બૂરા;
આંદી ફરે પવન સમાંદી, આત્મ વિશ્વ બિન્ન યૌ નાંદો.
જ્યું પાવક તે દીસત ન્યારા, દીપ મસાલજી વિવિધ પ્રકારા;
તાંદી માંડ હોઈ સોલીના, યૌ આત્મા વિશ્વ હૈ ચીન્દા.
જૈસે ઉપજે જલકે સંગા, ફેન છુદ છુદા ઔર તરંગા;
તાંદી માંડ હોઈ સો લીના, યૌ આત્મા વસ્તુ હૈ સોઈ.
જ્યું પૃથ્વી તે ભાંજન બાઈ, વિનસિ ગયેતામાંજ વિલાઈ;
યૌ આત્મા તે વિશ્વ પ્રકાસે, કહત સુનત કૌ દૂખ બાસે.
જ્યું કંચન કે ભૂખન નાના, બિન્નબિન્ન કારે નાચ બખાના;
ગારે સર્વ એકહી હુવા, યું આત્મા વિશ્વ નહિં જૂવા.
જૈસે તંતુહિં પટ લેખાના, ઝોત પ્રોત સો તેવું સમાના;
બેદ બાવ કણ બિન્ન ન હોઈ, યૌ આત્મા વિશ્વ નહિં હોઈ.
જૈસે કરી સ્ત્રી માતા, મનકા સત ન હોઈ નિરાલા;
યૌ આત્મા વિશ્વ નહિ બેદા, કહત પુકારે પ્રકટજી વેદા.
જ્યું પ્રતિમા પાહન મૈ દીસે, જુજી વસત ન વિસ્વા બીસે;
યૌ આત્મા વિશ્વ નહિ ન્યારા, જ્ઞાનયોગકા વહી વિચારા.

[બંધાચે છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

નું ભાષાંતર.

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું થોડા સમ-
યમાં બહાર પડશે. હાલ કિમત ઘટાડીને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે.

મેનેજર—સુદર્શન આફિસ—નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
સુજરાતીમાં યોજનાર—માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—સુદર્શન આફિસ—નડીયાદ.

અધિષ્ઠાતા—
જેક અભિષેખાઈ પ્રવાસી,
અભાનિય મણિલાલ નજીબાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

મીઠવણી નજીબાઈ દિવેદી

—ત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-શાન્ત્ય-સાહિત્ય-ઓખનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — માગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૮.]

(માસિક)

[મિ-૧૯૧૨]

વન્ધન દશા.

પ્રણયનરથી પોતે સવ મીઠારી લીધું,
દિસતું સુખદ હોશે કૂં આ નદખાતું.
પણ નવ કદિ ધારું આ વિપર્ણસ કેરે,
અહહાં ચઈ દશા શી ધોર ? શુ હું વિચાર ?

મતિ મુજ બદલાઈ સર્વેયા આજ બાતી,
અરર નવ મહાતી કૂં આ ધોર શાન્તિ ?
કહીં પણ ન ઉડાતું, હા ! તમ્ને એક ઉચે,
હૃદય પણ રંગેછે ! શુ અધ પાત આ છે ?

હૃદય સમન્વૃત્ત કે ઉડશુ કેદખાને,
મમજનું વગી ત્યારે કેદ સ્વાતંત્ર્ય શાને ?
મતિ મુખતર ચારો, બન્ધથી મોક્ષ ચારો,
મનુ હવે જોતી બ્યર્થ ને મિટ આગે ?

ગણતરી બધી જૂઠી ! નષ્ટ આસા થતી છે;
હૃદયબ્રહ્મ લગારે જાગતું છે ન આજે !
હૃદય હૃદય આજે ના રચું છે જરાયે,
હૃદય હૃદી ગયું સૌ ! જાડય વ્યાપ્તું જણાયે !

મૃતવત્ સ્થિતિમાં આ ઇવતું ઇવતું ના !
ક્યમ હજુ પણ લાંચુ માનવું એ ય લાવાં ?
પુનિત બધથી ને આ બન્ધનો છે સ્વીકાર્યો,
અરર નવ ત્વગતાં ત્યાલ્ય એ હોય વા ના !

પ્રણય સદ્ગતતાની પ્રાપ્તિ તો આવતી છે,
પણ રસ કવિતાનો ગુપ્તતામાં સરે છે !
વિકસતું નથી હૈયું ! સ્તબ્ધતા ભોગવે છે,
હીણ થઈ જતું જાણે સર્વ ચૈતન્ય આજે !

હૃદય ઇવતું ના છે ઇવતું કોણ તો છે ?
અરર ન સમજતું કાંઈએ એ મહેને છે !
સમજ પણ શકું છું, એન ના કેં પડે છે,
આકસિત કંઈ જાણે બન્ધનો ત્રાસ કે છે !

સદયું નથી સંજયું ઇષ્ટ આ કેળખાતું,
કઈ સાક્ષ દસાતું પામતું ત્યાંજ લ્હાણું !
કદિ કમથી ન તો પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્તિ ચારો ?
જનથી રસ દ્રવીને ઠાં ન ચૈતન્ય બેસે !

પરી રહી ઉર આસા બન્ધનો આમ સ્તેવાં,
સિખિત અગર દારો આસની વચ્ચના આ ?
સમજ નવ સો કે આજ આ ધોર ચાલિત,
મહતું હૃદય પ્રાપ્તિ આટલાની સ્થિતિની !

મોગસા, કુચ્છવાસ,

૧૬-૧૦.

કુઝ.

રોનારાં.

ગેનાગ શી રીતે હમશે ।

ગેતા આપુષ પુક થાશે ।

ગ્તાનીકા આસુની વહશે ।

તોયે એ રડશે ।

દિવાના તો યે એ રડશે ।

ગળે । રાગે । ગળે । રાગે ।

મ્હાલી મોડી મજાઓ લેગે ।

આસુને દગિયે ફૂંશે તો—

મોવ મેવગો ।

મન અપમેન મેગવશે ।

મન્દનશે—મયખાના
તા ૧૬ ઓ ગેમર ૧૮૧૦ }

મસ્તાન.

દિવાનાને વોધ.

(ગઝલ)

(૧) મગનુ લેર પાણીમા—

અતિ ફાવે નહીં ધીન

લગતમા એ પ્રમાણે તુ

સદા એવું ગણી લેજે

(૨) દીવાના દોસ્ત થઈ ત્હારો—

ત્હને સુ બોધ આપુ કે—

દીવાનો દોર રાખીને

કરે તો ક્ષર્ય મી થાયે

- (૩) અરે ! દિવાન થઈ જા તું,
 દિવાના ઝો ! ફરી જાતું.
વહે મંકદ શિરપર તો
 અમે જોતાં ન સંખાતું.
- (૪) અરે ! કુદરત કૃપા કરજે
 દિવાના થઈ ફરી લેજે,
જગતના લોકે વ્યથ પૂજે
 સદા એવી દયા કરજે.
- (૫) દિવાનાની દિવાનાઈ,
 સહુ આજે દળી જાઓ;
અને સદ્ગુણનાં કાર્યો:—
 કરે યશ-તલાં મજા ઝાઝો.
- (૬) જગતના નેક કલ્યાણે,
 સદાએ રાખજે દષ્ટિ;
કરે કર્તવ્ય ઉત્સાહે—
 વખાણે સર્વ આ સદ્ધિ.
- (૭) કહે કર્તવ્ય કરવાની,
 પ્રત્યુએ ના કહી છે કે:—
પૂછીએ પુદ્ગલને જાનો:
 જરા સિયર ચિત્ત રાખીને .
- (૮) કહે પયગમ્બરો સાથે,
 કરાવું વાત હું તુજને;
અલકની વાત આ મુદ્દે
 ખતાવે: એમ તું ચાલે.
- (૯) દિવાના ! ઝીંદગી તહારી,
 જગતના નાથને સોંપી;
પછી કર્તવ્ય કરવામાં
 મજા સું આપશે તુજને
- (૧૦) નહીં તું એક સાર્ગી થા,
 અનેકાનેક છે પન્થો;

ન-જો અહીં એક કાવે તો. . .
હિંમો છે માર્ગ ને પીજો.

(૧૧) કહુતા ઝીંઘીમાંથી,
કરી દૂર સ્થાં બરી સુધા.
પછી આ વિશ્વના રસનો,
મીઠો પ્યાલો ભરે પીળ.

(૧૨) પીતાં હૃદયેત મઝા આવે,
અનિર્વચનીય? હા! એવી:
અભેદાનંદનો હલાવો,
મદા મળશે નહીં પાકી.

(૧૩) કહી છેલ્લું વિરામે કાં—
હવે કર્તવ્ય છે ઝાઝાં;
પ્રભુ આયુધ્ય લંબાવે,
મદા રાખે તને સુખમાં.

મદડાકર-નાગર.

પ્રેમી હૃદય.

—૨૪૮—

અંગ્રેજી કવિ LONGFELLOW ના એક કાવ્યનો અનુવાદ.

(ગજલ.)

વસે સિન્ધુકરે મોતી, મગન તારા તણી બોતી,
પ્રભા કિન્તુ હૃદયમાં મુજ અનુષ્ઠ પ્રેમની સ્હોતી.

ભરે વિશાળ સિન્ધુ છે, ભરે આકારા તેથીયે;
હૃદય મારું પરંતુ હા! વધુ વિસ્તૃત ઉભયથી છે.

પ્રભા મુજ પ્રેમની હૃદયે અડા! તેજસ્વી કેવી છે!
અમકતી મોતી ને તારા યકી શતવાર કેવી તે!

અરે ! સૌંદર્યની રમણી ! અરે ! કુમારિકા નંમણી !
હૃદય તપ્તે વિરાગ થા તું બેગમ આદરાહીની.

પ્રણયભાવેની ઝાંખીથી, હૃદયનાં સંલ એહેથી,
જતાં મુજ ઉરે, ગમન, સિન્ધુ પલકમાં એ સહુ પીગથી.

કલકત્તા.

તા. ૧૧-૮-૧૧

આંખથી. વિહ્વલદાસ ઉદસી.

॥ ઉપદેશવાક્યોનું પ્રાવલ્ય. ॥

(૫)

બુદ્ધિ, તત્ત્વશાસ્ત્ર અને સારીશીખામણો વચ્ચે એટલો બધો નજીકનો સંબંધ જણાય છે, કે તેમના વિભાગ પાડવાની બાબત લાભહારક હોવા કરતાં હિત્રાસની બાબત સમાન વધારે લાગેછે; માત્ર એક પ્રકારે સંક્રમિત બુદ્ધિસમાન તત્ત્વશાસ્ત્ર છે; બીજાઓનો તેમ આપણા, ભાવિનાં તેમજ વર્તમાનનાં માનવિઓના લાભ માટે એ બુદ્ધિશક્તિના ઉપદેશ સમાન સારી શીખામણો છે. જીવનના નિયમન વિષેની પ્રાચીનોની બુદ્ધિ શું કરવું અને ના કરવું એ વિષેનાં અમુક ઉપદેશ વાંચ્યો કરતાં કંઈપણ વધારે નથી; આવી સાદાઈ માનવિઓ વધારે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં નિવડતાં હતાં, કારણ કે જેમ જેમ તેઓ વધારે વિદ્વાન બનતાં હતાં તેમ તેમ સારા બનવાની ઓછીને ઓછી સંભાળવાળાં બનતાં હતાં. આંવા સાદા અને સ્પષ્ટ સદાચારને વર્તમાનમાં એક પ્રકારની મહિન અને ગૂંચવાડ બરેલી વિદ્યામાં પલટાવી નાખવામાં આવ્યો છે. આપણને જીવન ગાળવાનું નહિ પરંતુ વાદ વિવાદ કરવાનું વધારે શિખવવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી દુષ્ટતા સાદા પ્રકારની હતી ત્યાં સુધી તેના સામે નિવારણ રૂપે સાદા ઉપાયોજ પૂરતા હતા, પરંતુ હવે તો તે મૂલધાલીને ફાલી બેઠી છે એટલે હવે આપણે પ્રમુક્ષ-ઉપાયો યોજવાની જરૂર છે.

આપણામાંનાં ઉત્તમોત્તમ માનવિઓ પણ હજી એ કષ્ટકાળને ઉપદેશ

વાક્યને લીધેજ ઉત્તમોત્તમ છે. . .

કેટલાંક એવા સારા સ્વભાવવાળાં માનવિઓ હોય છે કે જેઓ સાંભળતા સાથેજ મારી બાબતો સ્વીકારી લે છે, પરંતુ હજી એ તેમને કંપકાળને ક્ષિપ્રદેશ વડે પ્રત્યક્ષ બતાવ-

ઉપદેશ વચનમાં જણાઈ આવતી નથી; તે આપણને કાર્ય કરવાનું તેમજ ધાર્તા કરવાનું અને આપણું રાષ્ટ્રો તથા કાર્યો સર્વને એક વર્ણના બનાવવાનું શિખવે છે. જે આપણે જાતેજ વાવેલા, એક વક્ષ ઉપરથી આપણે ઉતારેલું ફળ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેા આપણે જાતેજ ચોળેલી સારી રીતભાતોની વૃદ્ધિ અને ઉત્પત્તિ જોઈને આપણને તેના કરતાં પણ કેટલો અધો વધારે આનંદ થવો જોઈએ? પોતે જવા હોઈએ તેવાજ હમેશાં બન્યા રહેવું એ એક માનવિમાં બુદ્ધિના એક આગળ પડતા લક્ષણ સમાન છે. તમારા જોવામાં એવા પણ પ્રકારના પ્રકારો જે જોઈએ ખાવાં પીવામાં કરકસરીઆ હોય છે અને ધરખાર બંધાવવાની બાબતમાં ઉદાર હોય છે; પોતાની જાત માટે ઉદાર અને બીજાઓ માટે અનુદાર હોય છે; ધરમાં કંજુસ અને બહાર ઉડાઉ હોય છે. આવા પ્રકારનો વિરોધ દુરાચારી હોય છે, અસંતોષી અને અસ્વસ્થ મનના પરિણામ રૂપ હોય છે; આથી ઉત્પત્તિ રીતે દરેક બુદ્ધિશાળી માનવિ નિયમસર જીવન ગાળે છે. આપણે શું કરવું છે, એ વિષેના આપણે ઉડા વિચાર કરતા નથી અથવા આપણે તેવો વિચાર કરીએ છીએ તો આપણે તે પ્રમાણે વર્તતા નથી પરંતુ એક બાબતમાંથી બીજામાં ભટકીએ છીએ; આના પરિણામ રૂપે આપણે આ બેમાંના એકને પણ બદલતા નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણે જેનાથી દૂર થવા હોઈએ તે વિચાર કરીએ છીએ હોય તેવીજ બાબતમાં પાછા આવી ભરાઈએ છીએ, —આવાં કારણોને નિમિત્તો કહેવાયેલા આવા પ્રકારનો વિરોધ ઉપજી આવે છે.

આપણાં સર્વે કાર્યોમાં તપાસ કરવા ચોખ્ખું ત્રણ બાબતો.

આપણાં સર્વે કાર્યોમાં પ્રથમ તો આપણે આપણા બળની તપાસ કરવી જોઈએ, પાંચેથી તે કાર્ય વિષેની તપાસ રાખવી જરૂરની છે અને છેલ્લે આપણે જે માનવિઓ સાથે કાર્ય કરવાનું છે તેમના વિષે વિચાર કરવાનો છે. પ્રથમ બાબત અત્યંત અગત્યની છે. કારણ કે આપણે આપણી જાતની વધારે કીમત આંકવાના વક્ષન વાળા હોઈએ છીએ અને ખરે ખરી રીતે આપણે જેટલું કરી શકીએ એવા હોઈએ છીએ તેના કરતાં આપણે વધારે કરી શકીશું, એવી ગણતરી કરીએ છીએ. એક માનવિવસ્ત્રા બનવાનો નિશ્ચય કરે છે અને પોતાનું મુખ્ય ખુશતાની સાથેજ બહાર નીકળી પડે છે; બીજુ માનવિ વળી પિત્તાની સમૃદ્ધિની અથવા પોતાના દેહની હલખારની કીમત આંકતું હોય છે; વળી બીજા કેટલાક કચેરીનાં કામ માટે ધણી કડક અને આત્મામાં રાખનાર જણાઈ આવે છે; ક્રોધથી અનેક લોક નાસભાગ કરવાના વક્ષણવાળા બની જાય છે; અરે એટલુંજ નહિ પરંતુ ગમ્મત ખાતર જે તેમના ઉપર કઈ સખ પ્રહાર કરવામાં આવે છે તો તેઓ મશ્કરી સહન કરવા કરતાં તેઓ મસ્તક ગૂમાવવાનું વધારે પસંદ કરનારા હોય છે. આવા લોકોએ દુનિયામાં ધાંધાલીઆ બનવા કરતાં શાંતિમાં વસવું એજ વધારે ઉત્તમ છે. જે સ્વાર્થલોક રીતે ચીઢીઓ અને અધીરો હોય તેણે સર્વ પ્રકારની ઉરકેરણીઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, આવી બાબતોને વધારીને બીજાને બચાવે એવી બાબતોને પણ દૂર રાખવી જોઈએ; જેમાંથી પાછા ના હડી શકાય એવી બાબતોથી પણ દૂર વસવું જોઈએ. બ્યારે આપણે આનંદથી બહાર આવી શકીએ અને આપણી બાબતોને સારી રીતે વ્યવસ્થામાં લાવવાની આપણા રાખી શકીએ ત્યારે જેટલું પણ સારી રીતે કરવું છે. આપણાથી ના પહોંચી શકાય એવા કંઈ

પણ માટે આપણે લોભ રાખવાની જરૂર નથી, પરંતુ આપણે આશા ભરી બાળતોથી સં-
તોષી થવાની આવશ્યકતા છે અને આમ પણ અન્નના લાભોના દ્રવ્ય વિના થવું નોંધ્યે;
કારણ કે એક ખડખડા સીધા ખડકે ઉપર મહતાનું સ્થાન છે અને એક સપાટી ઉપર
વસવાનું કાર્ય અત્યંત સુરક્ષિત અને શાંતિ ભર્યું હોય છે. ધીમે ધીમે નીચે આવવાનું નથી
પરંતુ હવે મતકે ગળડવાનું હોય છે એટલું બાળનારાં કેટલાં બધાં મહાન માનવિઓને માત્ર
આવશ્યકતા ઉપર જ પોતાનું સ્થાન ધીમે ધીમે બળવી રાખવું પડે છે? બા. પા. તો તોળાં
ઉત્સુક બતાવે એવા સદાચારી અને ચિંતવનો વડે આવાં માનવિઓએ ખરો પોરણોનો
સામે પોતાનો ખંચાવ કરવો નોંધ્યો. આપણી તૃષ્ણાઓને હદમાં રાખવી અને જે આપણે
પોતાની સત્તામાં રાખી રાકીએ એવું હોય તેવા કંઈને પણ ભાગ્ય દેવિની સત્તામાં ના રહેવા
દેવું, એજ ખાતરીથી ઉપાય છે. વળી આવા માર્ગ આપણને સંપૂર્ણ પ્રકારે શાંત બતાવશે
નહિ, પરંતુ તે આપણને ખરાબમાં ખરાબ રીતે પણ આપણાં દુઃખોનો અંતનો દર્શાવશે.

આશાભર્યું અને પ્રમાણિક નાં હોય તેવા કશાની માગણી ના કરે.

જે આશાભર્યું અને પ્રમાણિક હોય તેનીજ આપણે માગણી કરીએ છીએ, એ જ છે,
વાની એક સુખ્ય બાળત છે, કારણ કે વિનય ના મેળવવો અથવા વિનયથી જરૂર
ઉભયે સમાન રીતે હરકતકારક થઈ પડશે. તેટલા માટે આપણે આપણા હૃદયને
ખરાબ વિચાર પોષતા નથી કે જેથી આપણે શુદ્ધ હરતે, પ્રભુની પ્રાર્થના કરી શકી
બીજે બોધ બેસે એવું કંઈ પણ આપણે માગવાની જરૂર નથી. એટલી વાતનું શીર્ષક
ખાતરી કરી લેવાની જરૂર છે. આપણે વિશુદ્ધ મન બનવા માટે પ્રાર્થના કરવી નોંધ્યે, આવી
ધ્વજા કોઈ માનવિને નુકસાનકારક નિવડતી નથી. હું એટલું હમેશાં સ્મરણમાં રાખીશ,
કે હું એક માનવિ છું, અને જો હું સુખી હોઉં તો તે હમેશાં તેમ રહેવાનું નથી એટલી
વાતનો પછીથી વિચાર કરીશ. જો હું દુઃખી હોઉં ને મારી ધ્વજા હોય તો હું સુખી પણ
ચર્ચી શકું. હું માફ જીવનવહન મારા હાથમાંજ રાખીશ અને ત્યારે તેને જવાનો વખત
આવશે ત્યારે એકદમ આપી દઈશ. હું મારી જાતનો મૂલ્યાંકન ના બની જાઉં એ બાળનની
સંભાળ રાખીશ, કારણ કે તેજ સર્વે મૂલ્યાંકનીરીઓ કરતાં વધારે સમય ટકવાવાળું, શરમ
બરેલું અને ભારે છે. આવું કાર્ય નિયમસર તૃષ્ણાઓવડે ચર્ચી શકે છે. હું મારી જાતને
પૂરું, કે હું શા માટે માયાકૃત કહેલું, પરસેવો વાળું અને ઉત્સુક બનું છું? —મારે તો
વણા યોગનીજ જરૂર છે, અને મારે કશાની જરૂર ના પડે એવો સમય આવવાનેબદ્ધવાર
લાગશે નહિ. જેને પોતાના મનની દટતાની કસોટી કરવાની ધ્વજા હોય તેણે પોતાના સદ-
ગુણોના આચાર માટે અમુક અમુક દિના ખાસ જુદા કાઢવા નોંધ્યે. તેણે જાતે અપવાસ,
જડાં જૂગડાં અનેક દિન બ્રમિવાસના સદવવાસ વડે તપસ આચરવું નોંધ્યે અને પછીથી
પોતાની જાતને પૂછવું નોંધ્યે, કે શું આવી બાળતો માટે જ હું બચવાલા બનતો હતો ?
સુરક્ષિત દશામાં એક માનવિએ આ પ્રમાણે સંકટો માટે પણ તૈયારી કરી રાખવી નોંધ્યે
અને સમૃદ્ધિના સમયમાં તેમીનું ચિત્તણ લાભને તૈયાર થવું નોંધ્યે. જો તમને માથે આવી
પડે ત્યારે દટ રહે એવું એકદમ માનવિ મળી આવેતો તેને તે માટે આગળથીજ તૈયાર
બનાવો. ચોક્કો શાંતિમાં પણ પોતાનું કાર્ય કરે છે કે જેથી તે હુદ્દના પ્રસંગમાં પણ બરા-

બર તૈયાર બની રહે. તેને એકવાર સહન કરવું એ તેને હમેશાં સહન કરવા સમાન છે અને દરોજ હમરો સેવકો અને ગરિબ લોકો તેમનાં જીવનોમાં દરોજ જે કરે છે તેના કરતાં તેમાં કંઈપણ વધારેનો સમાવેશ થતો નથી. જેને સુખી જીવન ગાળવાની ઇચ્છા હોયતેજો સારા બાબતો વિશ્વાસ ના કરવો જોઈએ તેમજ ખરાબ બાબતે આધિન ના બનવું જોઈએ. સર્વ પ્રવૃત્તિના હમકાઓ સામે તેજો હમેશાં સાવધ રહેવું જોઈએ; ખીજા લોકો ઉપર કોઈ પ્રકારનાં આધાર રાખ્યા વિના તેજો પોતાની બતનેજ વળગી રહેવું જોઈએ.

શીખામણુ આપવાની વિધિ.

શીખામણુ લેવા કરતાં આપવાની બાબત વધારે સહેલી છે; એક ચિદિયા માનવિ માટે અન્યનો તિરસ્કાર કરવો એક સામાન્ય બાબત સમાન છે. કોઈ કોઈવાર આપણે શીખામણુ આપવામાં ઉત્સુક બની જઈએ પરંતુ આપણે કઠોર અથવા કંટાળો આપીએ એવા ના બનવું જોઈએ. નમ્રતા બધાં અને અમરકારક યોગ્ય શબ્દોજ ઉત્તમ નિવડે છે; ખડું હુઝ અંકન જેણે કે ભુદિયાળી માનવીઓને શીખામણુની જરૂર નથી અને મૂખ્યાઓ તેને અહણુ રસ્કાર કરે. એટલું ખડું છે, કે એક શરો માનવિ તેમાં આનંદ લેજે અને કપકા પ્રત્યે હેતુઓનો આગવપો એ નિષ્કર્ષ અને દુષ્ટપ્રેરિતિના એક લક્ષણુ સમાન છે. એક મિત્ર સાથે મેમશાં ખુશી અને સાદી રીતેજ વર્તિશ અને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસમાં ખામી જણાવા જેમમાં હું ખુશીથી હાની ખમી લઈશ. એવાં કેટલાંક ઉપદેશ વચનો છે કે જે પૈ- સાદાર અને ગરિબ ઉભયેને સમાન ઉપયોગનાં છે પરંતુ તે ધર્મોનું સામાન્ય છે; જેમકે હોબને ફર દરો અને તમારું કાર્ય પાર પડશે. વિત્તની ઇચ્છા ના કરવી એ એક બાબત છે અને તેનો ઉપયોગ કરવાની સમજણુ ના હોવી એ અન્ય બાબત છે. પુરુષોની પસંદગી કરવામાં પણ આપણે આમને આમ વર્તવાનું છે. તેઓ આપણા ધાર્યા પ્રમાણે ઉતરે એટલું તપાસવાનું છે જે કોઈ એકાદ અગુર મસ્કરને મારી શીખામણુ આપે છે તેજો દરેક બાબત મસ્કરીમાં પસંદગી ગયેલી જોવાને તૈયાર ને જોઈએ. તરતજેતાઓ પણ ખીજા લોકોના જેટલાજ દુનિયા મારેના પ્રેમવાળા હોવા જો તેમને કપકા આપનારને ઉત્તરમાં કહેવાનું, કે અમે બધાએ માંદાછીએ એટલું કમુલુજોલું અને માંદાં માણસો મારે વેધનો વેધ બજવેલો કામ લાગતો નથી; છતાં એ એકાદ રૂ. વિ માટે એક દવાશાળામાં તે રજીની સામાન્ય દયા અને હવામાન વિશે વાતચીત ચકાવવી એ યોગ્ય છે. એક માંડ માનવિને બોલતાં, ચાલતાં અને વર્તતાં શિખવવાનો ટોંગ કરનાર માનવિએ ઉભયેના કરતાં શું વધારે ગાંડો નથી! કહુંધારને આઠા આપનાર તેની પાસે સુકાનને ચલાવરાવે છે, હથેસાંને આમ તેમ ફેરવાવે છે અને આ અથવા તે રીતે યોગ્ય પવનનો પણ એક લાભ લે છે. આપણે શીખામણુ આપવામાં આ પ્રમાણેજ વર્તવાનું છે. આરોગ્યમાં અથવા દારિદ્ર્યમાં અમુક માણસે શું કરવું એ મને કહેશો નહિ, પરંતુ આરોગ્ય અથવા પૈસાવાળા બનવાનો માર્ગ મને બતાવજો. મને મારા હુશુજો ઉપર જ્ય મેગદતાં શિખવજો, કારણ કે હું જ્યાં સુધી તેમના આધિનમાં હોઉ ત્યાં સુધી હું તેમનાથી શુંદ્ર બનું ત્યારે મારે શું કરવું જોઈએ, એ મને સમજાવવું જતાપણુ કામનું નથી. યોગ્ય એવા અનેલા જોબના, નિયમમાં રાખેલા મેગ જોખના, નિયમિત સાદમના અને આગમુ સ્વખાવને પ્રતિપરાવણુ બતાવવાના સંબંધમાં

મંત્રયોગ.

પરમાત્મા અથવા અન્ય પવિત્ર ભાવનાને માટે જે શબ્દ ચિન્હ સહયુક્તારા જણાવવામાં આવ્યું હોય, તે શબ્દના નામના સ્મરણ માત્રથી જ ચિત્તની શક્તિનો નિરોધ કરવો તેને મંત્રયોગ કહે છે. શ્રી યોગબીજમાં શ્રી ધ્વજે કહ્યું છે કે;

“ હકારેણવાદિયાતિ સકારેણ વિશેત્પુનઃ ।

હંસહંસેતિ મંત્રોડયં જીવો જપતિ સર્વદા ॥

ગુરુવાક્યાત્સુપુમ્ણાયાં વિપરીતો ભવેજ્જપઃ ।

મોહં સોદ્દમિતિમાત્તો મંત્રયોગઃ સત્તચ્યતે ॥

અર્થ:—આમ હકારથી બહાર આવે છે, અને સકારથી પુનઃ પ્રવેશ કરે છે. ‘હમ’ ‘હંસ’ એવી રીતેના મંત્ર આ છન મર્દા ન્તે છે. શ્રી ગુરુવાક્યથી સુપુમ્ણામાં ‘હંસ’ ‘હંસ’ થી ઉદ્ધરો ‘ગોદ’ ‘ગોદ’ એવી રીતેના પ્રામ થયેલો જપ થાય છે, તેને મન-યોગ કહે છે—

લક્ષયોગ.

જે જે પરનાત્મપદને પ્રાપ્ત થવાને ઉપદેશ આપનારને પ્રદણ કરેલા હોય તેને તેને અનુમાર વર્તન રાખવું, તથા તેમાં રહેલી સત્યતા અને અસત્યતાની તુલના કરવી તે લક્ષયોગ કહેવાય છે. મહાત્મા સુંદરદાસજી તે વિષે સ્વાનુભવપૂર્વકે કહે છે કે:-

ચૌપામ્હેદ.

લક્ષયોગ હં મુગમ ઉપાઈ, મન મુક મિત્રા ન જાન્યો જાઈ;
રાગ ન હોઈ આપુ ખડુ ખાઈ, લક્ષયોગ કોઈ માઈ.

પ્રથમ હો અધીલક્ષ કોં જાને, નાસા અમદદિ ચિર આને;
યા તેં મન પવના ચિર હોઈ, અધીલક્ષ જો માઈ કોઈ.

અધર લક્ષ કરેં ધહિ ભાંતિ, દણકારા રહે પદિન રાતી;
વિવિધ પ્રકાર હોઈ ઉજ્યારા, ગોખ પદારથ હોઈ સારા.

મધ્ય લક્ષ મન મધ્ય વિચારે, વપુ પ્રમાન કોઈ રૂપ નિહારે;
યા તેં માતિવ ઉપાઈ આઈ, મધ્ય લક્ષ જો સોધે ભાઈ.

અલ્પલક્ષ ઓર પુનિ જાન હુ, પચતત્વક લક્ષસુકોનાહુ;
અથ નામિકા અશુભચારિ, નીલ વરણ નમ દેખી વિચારી.

નાસાઅથ અંશુવ છહેદેખે, ધૂમહિ વરણ વાયુ તત્વ પેખે,
અંશુવ અશ્વનાસિકા આગે, સુત વરણ સુવન્દિ તાવ જાળે.

દાયેનિ પોતાના સમાન જીવ રૂપ જ સમજી તેનાપર યતા મોહનો ત્યાગ કરવો. તથા પર-
માત્મા પાસે અયોગ્ય સ્વાર્થપરાધિક્ષુ યાચના ન કરવી તે અદ્વૈત યોગ કહેવાય છે.

ભક્તિ યોગ.

પ્રેમભક્ષણી ભક્તિથી ધર્મસ્વરૂપમાં તન્મયતા રાખવી તેને ભક્તિયોગ કહે છે.

સન્યાસ યોગ.

જેનાવડે આ ભાવનાત્મક જગત દૃશ્યમાન થાય છે તે સંકલ્પોનો સન્યાસ કરવો, અને
પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત યતા કર્મ માનમાં ફક્તની આશા ન રાખી તે કરવાનાં છે માટે જ કરવાં
એવી વૃત્તિથી રહે ત્યારે સન્યાસયોગ કહેવાય છે.

ઉત્પત્તિ યોગ.

પૂર્વ જન્માંતરમાં કરેલા અનુષ્ઠાન વડે જન્મતાં જ જો યોગી હોય છે; જેમકે વ્યાસા-
દિક મુનિયો જન્મથીજ યોગી થયેલા છે, તે ઉત્પત્તિ કહેવાય છે.

ઔપધિ યોગ.

પ્રયત્ન વડે સિદ્ધ કરેલી પારદાદિક દિવ્ય ઔપધીયોનું શ્રેવન કરવાથી યોગ સિદ્ધિની
પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને ઔપધિયોગ કહે છે.

હઠ યોગ.

સિદ્ધ સિદ્ધાંત પદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં યોગેશ્વર મોરાર્જુનાથ કહે છે કે,

હકાર એટલે સૂર્ય અને હકાર એટલે ચંદ્ર એ જાનેનો સમાગમ કે એકતા થવાથી
હઠયોગ કહેવાય છે.

“ હકારઃ કીર્તિતઃ સૂર્યકાપ્તરશ્ચંદ્ર ઉચ્યતે ।

સૂર્યચંદ્રમસોયોગાત્ હઠયોગો નિગદ્યતે ॥ ”

યોગી વિષ્ણુભાવા કહે છે કે,

આપણું મન તથા અંતઃકરણ વાસના રહિત થઈ, અહંપણું ધરનારા જ્ઞાન પહેલાના
સ્વકીય નિરાકાર સ્વસ્વરૂપના વિચારની તરફ હરકત વગર લાગવું, તેથી મહામુનનો ત્યાગ
કરી યાદ ધણી હોય, તો પણ તે વખતે હઠથી, યાદનો ભય ન રાખતાં સીતોદકે
સ્નાન કરવું, અને અહંપણું ધરનારા જ્ઞાન પહેલાના સ્વકીય નિરાકાર સ્વસ્વરૂપનો વિયોગ
જીવાત્મામાંથી દૂર થાય, એ વિચારમાં નિહાને, વૃત્તિની બહાર, હઠથી નસાડીને બેસવું, એને
હઠયોગ કહે છે.

મહાત્મા મુંદરદાસજી કહે છે કે;

અળહિ હું હાથોગ સુનાઈ, આદિનાથ કે વંદો પાઈ,
રવી રાશી દોઢ એક મિલાવે, યાદિતે હાથોગ કહાવે;
પ્રથમ મુધર્મ દેશ કહુતાકે, બસો રાજ કણુ દખલ ન જાકે,
તાં જાઈ કે મરિકા કરઈ, અલ્પદાર અર છિં સુખરરઈ.

પ્રિપતિ કરે ચઢું વાર સુમંધા, દૂપ સહિત મઠ છડી વિધી બંધા,
તા મહિં પેદિ કરે અબ્યાસા, સૂરગાનિ હકે કરિ જીતેસાસા;
અમન કરે બકવાદ ન મરિ, હોઈ અમંગલી મેલા છોડે,
અતિ ઉત્સાહ મનમાંડેં કરઈ, નિશ્ચય ત્રાપિ વૈધ પુનિધરઈ.

હકે કરી આસન સાર્ધ બાઈ, હકે કરી નિંદા ન જોતો જાઈ,
હકે કરી અહાર ઘટાવે, ખાટો ખારો કણુ ન ખાવે;
હકે કરિ તીક્ષણ કટુક મુલ્યાર્ગ, સિરશું તિજમદમાંડે ન માંડે,
હરિત સાક કળાડું નહિ ખાઈ, હિગુલ્લસુન સજ દેઈ બહાઈ.

દેહ કષ્ટ પુનિ કરે નસોઈ, પ્રાત સનાન ઉપાસન કોઈ.
ગાંઠું સામિસુ કરે અહાર, સાદી આંવર અધિક પિયારા;
ખીર ખાંડ પૂત મધુ પુનિ સાનિ, મહિં પોટાસ નિર્મલ અતિ પાની,
મહ બોજન મુકરે હાથોગી, દિન દિન કાયા હોઈ નિરોગી.

પદ કર્મન કરિ દેહ પ્રહાર, નાટી સુદ્ધ હોઈ મલ દાર્ક,
વિધિ કરિ કરે ક્રિયા હં જોતિ, પોતિ જરિત અરપુનિ નોતિ;
ત્રાટક નિરર્થ નાલી ફેરે, કપાસબાયિ જાકે દેરે,
યે યટ કર્મે સિદ્ધિ કે વાતા, ધન તેં સૂરમ હોઈ સુગાતા.

આંમ પિત્ત કદું રહે ન કોઈ, નખ સિખરોં વણુ નિર્મલ હોઈ,
સદા બ્યાસ તેં હોઈ સ્વચંદ. દિન દિન પ્રગટે અતિ આનંદા.

દોહા.

યા હાથોગ પ્રમાણ તેં, પ્રગટ હોઈ આનંદ,

ત્રિયરે ત્રીન દે. લોક મેં, જગ જમ સૂરજ અંદ.

જડ ચેનનની મંથિ છૂટી જાય અને પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય તે હાથોગની સિ-
દ્ધિ હવ છે. આટે યોગ શાસ્ત્રમાં તેની સાધના પ્રથમ કરવાનું કહેય છે. તે બાબત સ્વામિ
નિવારણ્ય પંચદશીના ધ્યાન દીપમાં કહે છે કે:

‘ વહુ વ્યાકુલ ચિત્તાનાં વિચારાત્તત્ત્વ ધીર્નહિ ।
યોગો મુખ્યસ્તતસ્તેષાં ધીર્ધર્યસ્તેન નયતિ ॥

યહુ! આકુળ વ્યાકુળ ચિત્તવાલા પુરૂષોને વિચાર કરવાથી તત્ત્વબોધ થતો નથી. માટે યોગ મુખ્ય સાધન છે. તેનાથી બુદ્ધિને ઈર્વ નષ્ટ થાય છે. એટલે બુદ્ધિ નિર્મળ થતાં બ્રહ્મનો ઉપદેશ મુલભ થાય છે.

રાજયોગ.

ચિત્તમાં રહેલી અનાત્માકાર ઇત્તિયોનો નિરોધ કરવો તેને રાજયોગ કહે છે. રાજયોગના બે પ્રકાર છે. સપ્રજ્ઞાત, અસપ્રજ્ઞાત: ચિત્તની એકાગ્ર અવસ્થામાં જે યોગ થાય છે, તેને સપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે; અને ચિત્તની નિરૂદ્ધાવસ્થામાં જે યોગ થાય છે, તેને અસપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે. સપ્રજ્ઞાત યોગમાં શબ્દાદિ બહારના વિષયોનો નિરોધ થાય છે, જેથી તેને રાજયોગ કહે છે, પણ રાજયોગ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો અસપ્રજ્ઞાત યોગ જ છે.

રાજયોગમાં જે પુરૂષ સારી રીતે આરૂઢ થાય છે, તે જત્યુતું અતિક્રમણ કરી શકે છે. હલ્લય એ બંને યોગથી ઉચ્ચ રાજયોગ જ છે. આ રાજયોગ સંસાર સમુદ્રને તારનાર છે, માટે તેને તારક રાજયોગ કહે છે; તેના પૂર્વ અને ઉત્તર એવા બે વિભાગ છે. તેમાં પૂર્વે તે તારક અને ઉત્તર તેને રાજયોગ કહે છે, રાજયોગમાં મનનો તદ્દન નાશ થાય છે, જેથી તેને અમનસ્ક યોગ પણ કહે છે.

ઉપર જણાવેલા સર્વ યોગોમાં રાજયોગ રાજ્ય રૂપ છે; અને તે વિષે અમનસ્ક ખંડમાં કહ્યું છે કે;

‘ રાજત્વાત્સર્વ યોગાનાં રાજયોગ ઇતિસ્મૃતઃ ॥
રાજંતંદીપ્યમાનંતં પરમાત્માનમન્યયમ્ ।
પ્રાપયેદેહિનાં વસ્તુરાજયોગઃ સકીર્તિતઃ ॥ ’

બાવાર્થ:—હાલ્યોગ વિગેરે સર્વ યોગોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી આને રાજયોગ કહેવામાં આવે છે, તથા સાધક પુરૂષોને સ્વયં પ્રકાશ અને અવિનાશી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, માટે પણ તેને રાજયોગ કહેવામાં આવે છે.

મહાત્મા સુંદરદાસજી રાજયોગ વિષે કહે છે કે:

ઓપાધ્ધં છેદ.

રાજયોગકા કદિન વિચારા, સમકે બિના ન લાગે પારા,
રાજયોગ સખ ઉપર જાજે, જે સાધે સો આધક વિરાજે;
રાજયોગ કીના શિવરાઈ, ગૌરી સંગ અનંગ ન જાઈ,
ગૂત નહિ હરે અશિ કે પાસ, રાજયોગકા જગા તમાસા.

રહે યોગ થાય છે. આ યોગને જ્ઞાનયોગ અથવા રાજયોગ કહે છે. આ રાજયોગ આત્મજ્ઞાની જ્ઞાને થયો, એટલે તેજ્ઞાને પાંચ પૂરુષ, સુખ દુઃખ તથા વારંવાર જન્મમરણ વિગેરે કાંઈ જ યોગવતું રહેતું નથી. ”

હયોગ તથા રાજયોગ એ જોને સર્વ યોગોમાં મુખ્ય ગણાય છે, તેનાં અંગોનું વર્ણન પૃથક આપવાનું હોવાથી, અને અત્રવિષયાંતર હોવાથી આપવામાં આવ્યું નથી.

યોગ વિષે મહાત્મા નિર્વિકલ્પ યોગીના વિચારો હપયોગી હોવાથી અત્ર આપવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

“ જે વસ્તુનું એકદા થવાપણું તે યોગ કહેવાય છે તેના જે પ્રકાર છે ૧ બહિર યોગ, ૨ અંતર યોગ.

બહિર યોગના નીચે પ્રમાણે ચાર દરજ્જા છે:—

- (૧) અનંત રૂપ જગત્ તેનું જોડણું પંચતત્ત્વમાં છે. કેમકે સધલાં રૂપો પંચતત્ત્વનાં બનેલાં છે.
- (૨) પંચતત્ત્વો—તેનો સંબંધ સંકલ્પ સાથે છે; કેમકે પાંચ તત્ત્વોનું કારણ સંકલ્પ જ છે. માટે પાંચ તત્ત્વોએ સંકલ્પની પાંચ શક્તિઓ કહી શકાય, કેમકે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તત્ત્વોનું જ્ઞાન શેરા પણ હોતું નથી, પણ જ્યારે જાગૃત અવસ્થામાં સંકલ્પ શુદ્ધ છે; ત્યારે જ તે દ્વારાએ પંચતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે.
- (૩) સંકલ્પ—તેનો હેતુ અહંકાર છે; કારણ કે પ્રથમ અહંકાર હૃદય પામે છે, તે તે પછી જ સંકલ્પ શુદ્ધ છે. કેમકે વ્યવહારી ભોક્ષના વ્યવહારસંકલ્પોનો તેમની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં લય થાય છે, પણ જાગૃત સ્થિતિમાં આવતાં જ તે પ્રકારના વ્યવહારમાં—તેમનો અહંકાર હોય તે તે પ્રકારના તેમને સંકલ્પ કહે છે.
- (૪) અહંકાર—તેનો સંબંધ માયિક આનંદ સાથે છે, કેમકે માયિક આનંદ, આ અહંકારનું કારણ છે. કાંઈ પણ આનંદના હેતુ વિના અહંકાર હૃદય પામતો નથી. એ કિયિન માત્ર આનંદ, માયાની સ્થિતિ—હાવતમાં છે, તેથી તેનું જ્ઞાન પણ માયિક છે. માટે માયામાં રહેલાં જ્ઞાન, આનંદ અને સ્થિતિ તે માયા માત્ર—ગુણ દેખાય માત્ર છે. અંતર યોગના નીચે પ્રમાણે ચાર દરજ્જા છે:—

- (૧) માયાની શક્તિ—તેનો સંબંધ-યોગ અચળ શક્તિ સાથે છે.
- (૨) અચળ શક્તિ—તેનો સંબંધ શુદ્ધ જ્ઞાન સાથે છે.
- (૩) શુદ્ધ જ્ઞાન—તેનો સંબંધ શુદ્ધ આનંદ સાથે છે.
- (૪) શુદ્ધ આનંદ—તેનો સંબંધ પૂર્ણતા સાથે છે. ”

આ પ્રકારે યોગના ઘણા મેદો છે; તેનું સંપૂર્ણ વિવેચન લખતાં મોટા ગ્રંથો બરાબ તેમ છે; અત્રો તે વિષયાંતર હોવાથી તેના વિષે જાણવા લાયક સંક્ષિપ્ત હકીકત લખવા તથા સંબંધ કરવામાં આવી છે.

સ્વામચંદ્ર ગોરધનદાસ

જર્મનીના આધુનીક વિદ્યાર્થીઓનું જીવન.

યુરોપમાં આજકાલ સદુચી અધિક વિદ્યાન જર્મનીવાળા ગણાય છે. ગૃહ વિચાર, ગંભીર વિષય, દર્શનશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં જર્મની યુરોપના સર્વ દેશોથી વધી બધું છે. દર્શનશાસ્ત્ર નો જર્મનીનુંજ. આધુનિક સમયમાં સદુચી મોટા દારોનીકા જર્મનીમાંજ જન્મ્યા છે. ત્યાંના લોકોની વિચારપદ્ધતિ ભારતવર્ષની વિચાર ક્ષેત્રીએડે અનેક રીતે મજબૂત આવે છે, તેઓના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપણા દર્શનોની છાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે. જર્મનીના વિદ્વાનો સંસ્કૃતના અત્યંત પ્રેમી છે. તે લોકો સંસ્કૃત શીખવાનો ધણો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓએ સંસ્કૃત સાહિત્યને ખૂબ ઉકેલ્યું છે. મેક્ષકમુખરે તો પોતાનું આખું જીવન સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન અને તેના સંયોગે અનુવાદ કરવામાં પીનાડ્યું છે આ માટે સમસ્ત સંસ્કાર તેનો કાળી છે. આ બધી વિદ્યા અને વિચોત્તતિનું કારણ ત્યાંનું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય અને ત્યાંની શિક્ષા પદ્ધતિ છે. પ્રાથમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાના સમયે જર્મનીમાં સાધારણ વિદ્યાર્થીઓનું જીવન કેવી રીતે બનિત થાય છે અર્થાત્ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ અપરજા બધા પૌરપર્ય અને આટલા વિદ્યાન તથા વિચારશીલ શી રીતે થાય છે તે આંધેજીવાનો પ્રયત્ન આ લઘુ લેખમાં કરવામાં આવશે.

જર્મનીના વિદ્યાર્થીઓનું જીવન બે ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે:—સંસ્કૃત અને કોલેજ. આ બે શિક્ષા પ્રદાન કરવાવાળી સંસ્થાઓમાં જર્મનીમાં એટલો ભેદ છે કે જોરો અન્ય દેશોમાં નહીં હોય. આ ભેદનું અનુમાન પણ આપણે બરાબર રીતે કરી શકીએ નહીં. સંસ્કૃતની શિક્ષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હાલોની જુદી વધારવાનો તથા તેઓને માનસિક તથા શારીરિક શિક્ષા પ્રદાન કરવાનો છે. આ અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી પોતાની પાઠશાળાનું જીવન છે. નેનાપર પછી નગર રાખવામાં આવે છે. તેને સ્વેચ્છાપૂર્વક શહેરમાં ફરવાની સ્વાધીનતા હોતી નથી, તેમજ તે પોતાની મરજીમાં આવે તે પુસ્તકો વાંચી શકે નથી. તેના ચરિત્રગદન, શારીરિક પુષ્ટતા અને જુદિવિકાસ તરફ શિક્ષકો ખૂબ ધ્યાન રાખે છે, નિયામની છેત્રી પરિકામાંથી ઉનીર્ષી થતાંજ વિદ્યાર્થી બાજે એક નતનજીવનમાં પ્રવેશ કરે તો હોય એમ જાણાય છે. મા-આપનું આ સમયે તેનાપર જોર હોતું નથી. તેમજ અધ્યાપના પરામર્શની નેને આપસપાતા હોતી નથી. જર્મની ચત્યના ગમે તે વિશ્વવિદ્યાલયમાં ને હાખલ થઈ શકે છે. પ્રતિ વર્ષ લગભગ ચારસો રૂપીઆ વિશ્વવિદ્યાલયને આપવા પડે છે. પુસ્તકોની બદલ ચોટી કિમત પડે છે. તેની મરજી પડે ને કામ તે લખ શકે છે. કોલેજમાં નામ હાખલ કરાવ્યા પછી તેની મરજી પડે નો તે કોલેજમાં જાય, મરજી પડે તો ન જાય. આખું વર્ષ અનેક વિશ્વવિદ્યાલયો અને કોલેજોમાં અધ્યયન માટે તે સ્વેચ્છાપૂર્વક જઈ શકે છે. એમ નહીં કે એક કોલેજનો વિદ્યાર્થી 'મટ્રીક્યુલેશન' મેળવી બીજી કોલેજમાં જતો ન શકે. મિત્ર મિત્ર અધ્યાપકોના વિચાર, વિદ્યા અને વિદ્યા બંધારથી ને વિદ્યાર્થી અનેક પ્રસારના લાગો મેળવી શકે તે માટેજ તેને આવી છુટ આપવામાં આવેલી હોય છે. આ વિષયમાં ત્યાંના શિક્ષા વિમાનના કમચોટીઓ અટકાય નથી કરતા. પણ આખા વર્ષમાં અનેક કોલેજ જાયવા માટે

વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજિત કરે છે. ત્યાં ઇંગ્લાંડની પેઠે વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે કોઈ ખાસ મકાન, બોર્ડિંગ હાઉસ-ઇત્યાદિ હોતાં નથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાના રહેવાનો પ્રબન્ધ સ્વયં કરે છે. તેઓ બાઝતા મકાનમાં રહે છે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના ખાવા પીવાના ખર્ચના પ્રતિ વર્ષ સાધારણતઃ ૫૦૦ રૂપિયા પડે છે. વિદ્યાર્થીઓની પોતાની કસબો (સમિતિઓ) હોય છે. પહેલાં વિદ્યાર્થીઓની આ મંડળીઓનો ઉદ્દેશ રાજકીય રહેતો હતો. ત્યાં તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિઓમાં એકઠા થઈ રાજકીય વિષય અને પોતાના દેશની સ્થિતિપર વિચાર કરતા હતાં. કિન્તુ હવે તે દેશમાં ' રામ રાજ્ય ' થઈ જવાથી તેઓ આ સમિતિઓમાં મનોરંજન અને લડાઈના Duel (ડુઅલ) સરખા ખેલો ઇત્યાદિની ચર્ચા કરે છે અને પરસ્પરના સમાગમથી લાભ મેળવે છે. કોલેજમાં ઉચ્ચ અને નીચ, ધનીક અને દરિદ્રી સમાન લેખાય છે.

ગત વર્ષમાં જર્મનીમાં વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૭૦૦૦ હતી તેમાં ૨૫૦૦ સ્ત્રીઓ હતી. ચાલીસ વર્ષ પહેલાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માત્ર ૧૩૦૦૦ હતી. ગત વર્ષ અર્જન્ટીના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ૮૪૨૫ પુરુષ અને ૭૭૭ સ્ત્રીઓ ભણતી હતી. સ્ત્રીઓમાં ૬૧૩ ઇંગ્લેન્ડના ૧૫૨ વેલવિદ્યા, ૧૦ કાયદા, અને ૨ અધ્યાત્મવિદ્યા ભણતી હતી. જર્મનીની જન-સંખ્યા ૬૫૦૦૦૦૦૦ છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૦૫૦૦૦ માઈલ છે. આ નાનકડા દેશમાં ૨૧ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. ત્યાં ઇંગ્લાંડ વા બારત વર્ષની પેઠે અમુક અમુક પુસ્તકો ભણવાથી અને મોટે કરવાથી જ ડીગ્રી નથી મળતી. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાના વિચાર-સ્વતંત્ર્ય અને શુદ્ધ વિકાસના પ્રમાણ આપી અધ્યાપકોને સંતુષ્ટ કરવા પડે છે. જર્મનીવાળા કહે છે કે અમારી શિક્ષા ઇંગ્લાંડથી ઘણી ચઢતી છે. બ્યારે દોષ વ્યક્તિ વૈદ્યવિદ્યા સંબંધી તત્ત્વ નવુંજ પુસ્તક જેમાં પોતાનાજ વિચારો હોય અને બીજાની મદદ ન લેવાય હોય-રચે છે ત્યારેજ તેને L. L. D. ની ડીગ્રી મળે છે.

સ્વતંત્રતા તો ત્યાંના વિદ્યાર્થીની રંગરંગમાં ભરી છે તેઓ પોતાના લોહી વહેવડાવનારા જૂના Duel ને દહાડાપમ રાખવા ઇચ્છે છે. આ વિષયમાં કાયદો પણ તેમને અટકાવી શકતો નથી. આ Duel ને તેઓ એક પ્રકારનો વીરરસોત્પાદક ખેલ ગણે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિના હાથમાં મોટા મોટા છુરા હોય છે. પછી એક દરીદ્ર અખાડામાં દૂદી પડે છે. અન્ય વિદ્યાર્થીઓ આ ખેલ જોતા ઉભા રહે છે અથવા પોતાના વારાની રાહ જોતા તૈયારી કરવા માટે છે. ડાકતર તથા અન્ય વ્યક્તિઓ પણ, તેઓ બહુ જોશમાં આવી જાય તો, તેઓની રક્ષા કરવા ઉભા રહે છે. છુરા તેઓના શરીરનું લોહી અવશ્ય ચાપે છે, પણ પ્રાણ નષ્ટ એટલે સુધી નહીં, જર્મનીના વર્તમાન સમ્રાટ પણ આ ખેલની પ્રસંશા કરે છે. તેનું કહેવું એમ છે કે ખેલને બહાને લડવાથી સુવક્રગણ પૌરુષેય ગુણોને સમ્પાદન કરે છે અને પોતાની મોનવી શક્તિને વધારે છે. પ્રત્યેક જર્મન સુવક્રને સેનામાં યુદ્ધ શિક્ષા માટે બે વર્ષ સુધી રહેવું પડે છે એ તો સુવિદિતજ છે.

નારદ મોહ મર્દન.

અતિ પ્રચંડ રયુપતિ કી માયા ।

જોહિ ન મોહ અસકો જગ જાયા ॥*

જગતમાં ચાલી રહેલો એકંદર પ્રકાર જોતાં જોને ધ્વિર વિષયક થોડો ઘણો પણ ગ્રેમ હશે એવા મનુષ્યને ઉપર જણાવેલું હિંદી કવિ દ્રાકિલ તુળસીદાસનું વચન કેટલું રચિકર થઈ પડશે ! ખરૂં છે—ધ્વિરની માયા અઘોરિકા છે. તેના સપાટામાંથી દોષ પણ સહજ છૂટી શક્યો નથી અને લવિષ્યમાં પણ દોષ છૂટશે નહિ. ઉદાહરણાર્થે અમે મહાત્મા તુળસીદાસ દ્વિત હિંદી રામાયણમાંથી એક મનોહર પ્રસંગ વાંચકોની આગળ રજૂ કરીએ. આશા છે કે વાંચકોને તે રચિકર થશે અને ધ્વિવરની યોગ્યતા પણ સમજાશે.

એક સમયે નારદશ્રી તપશ્ચર્યા કરવા માટે બેઠેલા હતા તેથી છંદને પોતાના પદ માટે બીજી ઉત્પન્ન થઈ-રખેને તેઓ પોતાના તપોગજે કરીને મારી પડવી છીનવી લે-અર્થાત્ ભક્તશ્રેષ્ઠ નારદ શ્રીને તેના તુચ્છ પદની બીજકુલ ઈચ્છા ન થાય એ તે મૂર્ખ ઈંદ્રના ખ્યાલમાં પણ આવ્યું નહિ. સત્યજ છે—

જે કામી લોલુપ જગમાઈં ।

કુટિલ કાક દવ સચરી ઝરઈં ॥

અર્થાત્—જે લોભી અને બિઠણ છે, તે કુટિલ કામચાની માફક સર્વથી બિનો રહે છે. આખરે પોતાની હમેશની રીત મુજબ છોટા કામદેવને અને પોતાની અપ્સરાઓને* નારદના તપનો ભંગ કરવા માટે મોકલ્યા. જગજનતા પંચ બાણુ (કામદેવ) પોતાના મિત્ર વસંતને સાથે લઈને નારદની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેના મનોનિગ્રહ રૂપિ દુર્ગતી આસપાસ તારણપથી છપી ગયેલી અને કામકળામાં નિપ્પ્યાત એવી અપ્સરાઓનાં કુટિલ કટાક્ષરૂપી સૈન્યનો ઘેરો ઘાલ્યો. મુગધિત 'પુષ્પરાગનાં' બાણુ છોડવા માંડ્યાં મંદ મલ્લયાનિસે આગ સળગાવવાની ખટખટ કરી પણ આ સર્વ પ્રયત્ન અથડાયા. મદનને દાર ખાવી પડી. તેણે નારદ શ્રીની પાસે જઈને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી અને તે ત્યાંથી આસંતો થયો.

સિમકી ચાપિસ કૈં કોડ તામ્ ।

વહ રલ્લ વાર રમાપતિ જામ્ ॥

* ધ્વિરે નિર્માણ કરેલો અને માયાથી મોહ ન પામે એવો જગતમાં દોષ પણ મનુષ્ય જન્મ્યો છે ? (અર્થાત્ કામજન નહિ.)

ભગવાન જેનું રક્ષણ કરે છે. તેનો પરાખત્ર કોણ કરે. અર્થાત, 'રામ રાખે તેને કોણ રાખે.' નારદ વિદ્યાનો ગયા. આજે તેમણે દેવાદિકને પણ ત્રાહિ ત્રાહિ કરાવનાર મદનને છતી લીધો. નારદના હૃદયમાં વર્ગનું ખીજરોપણ થયું. તેમને પોતાનું પરાક્રમ ખીજ આગળ કહી સંભળાવવાની ઇચ્છા થઈ. ઉમાપતિનું કૈલાસ સમીપમાં હવું કૈલાસનાથ પાસે જઈને તેમણે પોતાનું પરાક્રમ સંપૂર્ણ રીતે કહી સંભળાવ્યું. શંકર ભગવાન હસીને બોલ્યા "ખરેખર આપ મહાન છે" છતાં પણ મહારાજ:—

વાર વાર ચિનવડ મુનિ તોહિ । જિનિ યહ કયા સુનાયઝ મોહિ ॥

તિમિ જનિ હરિહિં સુનાવહું કવહુ । ચલેડ પ્રસંગ દુરાયહુ તવહું ॥

મારી આપના પ્રત્યે એટલીજ ધાર્યના છે કે આપે આ હકિકત જેવી મારી પાસે કહી સંભળાવી તેથી તે વિષ્ણુને કહી સંભળાવવાની બાંજગડમાં પડશે નહિ, ઉત્તર કદાપિ તેઓ આપના આગળ આ સંગંથી વાત કહાડે તો પણ તે ટાળવાનો પ્રયત્ન કરશે' પણ નારદને આ ઉપદેશ પસંદ પડ્યો નહિ. કારણ હરિની માયા ।

કૈલાસપતિના ઉપદેશ તરફ દુર્લ્લેષ કરીને નારદ ક્ષી વિષ્ણુની પાસે ગયા અને ત્યાં પણ પોતાના પરાક્રમનું નિવેદન કર્યું. વિષ્ણુ ક્રિમત હાસ્ય કરીને બોલ્યા:—

મુનિમુનિ મોહ હોઈ મન તાકે । જ્ઞાન વિરાગ હૃદય નાહિ જાકે ॥

વ્રત્તચર્ય વૃત રત મતિ પીરા । સુમહિકી કરૈ મનોભવ પીરા ॥

મુનીશ્વર જેના હૃદયમાં જ્ઞાન દરાગળનો અભાવ હોય તેના મનને મોહ શાય છે । આપ તો વ્રતચારી અને જુદિમાન છો, આપના મનોજનની આટલી બધી તારીફ કરી ખાત્રી કરી આપી તો પછી સંગળને સ્થાન પણ આં રહ્યું ? નારદના મર્વ ખીજને અંકુર દૃષ્ટા લાગ્યા. ભગવાન તે જાણી ગયા. પોતાના મંત્રોનું સંરક્ષણ કરવું તે પોતાનું બિર છે । તો નારદનો મર્વ પણ હરેના જોષ્ઠ્યે. એવો મનમાં વિચાર કરીને તેમણે નારદને રત આપી.

પોતાના મનોજનની પ્રસંશા કરતા કરતા નારદજી ગતા હતા એટલામાં માર્ગમાંજ નેમને—

* * * * નગર તેહિ । શત યોજન વિસ્તાર ।

શ્રી નિવાસ પુરતે અધિક, રચના વિવિધ મકાર ॥

શ્રી વંદુડપુરી કરતાં પણ અધિક સુંદર એક નગર તેમણે જોયું. ત્યાં શીત નિધિ નામનો એક રાજ સભ્ય કરતો હતો અને તેની એકની એક સુંદર કન્યાનો સ્વર્ગવર નર-તમાંજ થવાનો હતો નારદ સદગ તે તરફ ર્ધ્યા.

રાગ્નએ મુનિવરનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો, અને પોતાની કન્યા દેખાડીને બોલ્યો,
“આનો સ્વયંવર કરવાનો વિચાર છે, માટે એનાં ગુણ-લક્ષણો ક્યાં છે તે જરા જુઓ.”

પરંતુ તે કન્યાને જોતાંજ—

देखि रूप मुनि विरति विसारी।

बढ़ी वार लगी रहे निहारी ।

નારદજી પોતાની યોગ્યતા તદ્દન વિસરી ગયા અને તેના મુખ કમળ તરફ દીર્ઘ કાળ
પર્યંત નિહાળીને જોતાજ રહ્યા. જ્યાં નારદના હૃદય દુર્ગંધર મદનના બાણનું કેઈજ પરિણામ
થયું નહોતું, તેજ યોગીશ્વરપર ભગવાનની માયાના મોહવડે કરીને એવું પરિણામ થયું કે
તેના મુખમાંથી—

जपतप कलु न होय इह काला ।

हे विधिमिलै कवन विधि बाला ॥

હવે જપ તપ જોનાં મુઝે ? આ સુંદર તપ કન્યા મને તેમ કરીને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ:
એ માટે શી મુક્તિ કરવી જોઈએ વાઈ ?

આખરે તેમને એક મુક્તિ મુઝી. વિષ્ણુ મહા સૌંદર્ય સંપન્ન છે. તેમનું સૌંદર્ય જો
મને પ્રાપ્ત થાય તો ધણો બહાર આવે. કારણ સ્ત્રીઓ સૌંદર્યપરજી હુમ્મ થાય છે, એમ
વિચાર કરીને તેમણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, ભગવત્સત્ત્વ ભગવાન ત્યાં હાજર થયાં. નારદ-
જીએ તેમને પોતાનો મનોદય વિદિત કર્યો. વિષ્ણુ હસીને બોલ્યા “તમારે હિત-કલ્યાણ
કરવું એજ મારૂં ધ્યેય-કર્તવ્ય છે, સર્વે સારાં વાતા થશે.” ભગવાનનું આ વાક્ય સાંભ-
ળીને નારદજી તેમાંનો વ્યંગાર્થ ન સમજતાં મોટા આનંદથી સ્વયંવરમાં જવા નિકળ્યા જતાં
રસ્તામાં એક તળાવમાં તેમણે પોતાનું રૂપ જોયું તો ભગવાનનું સર્વ સૌંદર્ય પોતાનામાં
આવેલું તેમને જણાયું. તેઓ સ્વયંવર મંડપમાં જઈને બીરાજ્યા. “હમણાંજ રાજકન્યા
આવશે, મારૂં રૂપ જોઈને તે પ્રસન્ન થશે અને પછી તે મને વરમાળા આરોપી મારી સાથે
પરણશે” વિગેરે શ્રામ્યમય વિચાર તેમના મનમાં આવવા લાગ્યા; પરંતુ જો કે નારદને
પોતાને પોતાનું રૂપ સુંદર દેખાતું હતું છતાં પ્રભુએ તેને હરિ (વાનરરૂપ) સૌંદર્ય આપેલું
હતું તેમની સમીપમાંજ બે શીવમણ બેઠેલા હતા, તેમને આ સર્વ ઘટના માહિત હતી.
મોટા હાડથી મ્હો વાંકું કરીને તપકન્યાની આજ્ઞા રાખીને બેઠેલા નારદને જોઈને તેમને
હસવું આવતું હતું. એટલામાં સૌંદર્યના બંધારરૂપ રાજકન્યા તુપુર રવે સ્વયંવરમાં આવેલા
રાગ્ન રજવાડાઓનાં હૃદયને કંપાવતી તે રથએ આવી પહોંચી. તેના રૂપથી મ્હોનમત્ત થયેલા
નારદજી જરા આગળ ખસીને બેઠા. પણ—

જેહિ દિશી વેંટે નારદ ફૂલી । સો દિશી તેઈ ન ચિલોકેઝ મૂલી ॥

પુનિ પુનિ મુનિ ઝકસહિ અકુલાહિ । દોલિદશા હરગણ મુલ્લ કાર્હિ ॥

જે દિશામાં નારદ બેસા હતા. તે તરફ તે મુંઢરીએ દૃષ્ટિ સુઢાં નાખી નહિ. પોતાના હરિ સૌંદર્યનો પ્રભાવ પડે તેટલા માટે તેમણે પુષ્કળ ધડપડ કરી પણ વ્યર્થ; અને તેમની તે મટપટ બેઠને અને તેમનું વાનર રૂપ અવલોકીને રૂઢ ગણ હસવા લાગ્યા. તેઓ ધીરથી બોલ્યા—

નિજ મુલ્લ મુકુર ચિલોકહુ જાઈ ॥

આપનું મુખ જરા આરસામાં ઘુમ્મો તો ખરા, એમ કહી તેઓ શાપની ભીતિથી ત્યાંથી ચાલી ગયા.

રાજકન્યા તો મળી નહિત. ઉઝડી શીવગણોએ પોતાનું હાસ્ય કરેલું જોઈને તેમને અત્યંત સંતાપ થયો અને તેમણે કંઈ પણ વિચાર ન કરતાં તે બન્ને શીવગણોને શાપ દીધો । નારદજી પણ ઉદ્દેગચુકા અને ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. પુનઃએકવાર તેમણે પોતાનું રૂપ તજાવમાં જોયું તો શું ? વાંતરનું સૌંદર્ય ! ભગવાને પોતાની સાથે કપટ કર્યું એ જોઈ નારદજી કોમથી અંધ બની ગયા. અકસ્માત ત્યાં ચાલેજ શ્રી વિષ્ણુ પોતાની નવીન પત્ની (અર્થાત્ જેની નારદે આશા રાખી હતી) તેને લેઈને જતા દેખાયા પછી નારદના કોઈનું પૂછવુંજ શું ! તેમને નીચે પ્રમાણે વાગ્યાણુ છોડવા માંડ્યાં—

* * * * * ! જગત મોર ડપહાસ કરાઈ ।

પર સંપદા સંકહુ નહિં દેસી । તુમ્હરે રૂપા કપટ વિશેસી ॥

મંચત સિંધુ રૂઢિ વૌરાયઝ । સુરન પેરિ વિષ પાન કરાયઝ ॥

અમુર મુરા વિષપાને શંકરહિ । આપુ રમા મળીચારુ ।

સારથ સાધક કુટિલ તુમ સદા કપટ વ્યવહારુ ॥

પરમ સ્વતંત્ર ન શિરપર કોઈ । માવૈ મનાહિ કરહુ તુમ સોઈ ॥

મલહિ મંદ મંદાહિ મલ કરહું । વિસ્મય હર્ષ નહિય કુલ ધરહું ॥

કર્મ શુભાશુભ તુમાહિન વાચા । અવલગ તુમાહિન કાહુ સાચા ॥

મલે ભવન અવ વાયન દિન્હા । પાવહુમેફલ આપન કિન્હા ॥

હે કપટ કુરાળ ! જગતમાં તહે મારી હાંસી નથી કરાવી શું ? તું દુષ્ટ ! વારાથી બનતું મુખ જોઈ શકાતું નથી શું ? સમુદ્ર મંચન સમયે સંકરતે બોલાવ્યા, પણ તે બદલ તેમને ઈનામ શું આપ્યું તો કહે ? વિષ; અને તતે પોતાને કંઈ પણ મહેનતગ કરતાં હે સ્વાધે શુદ્ધિ ! અહમી પ્રાપ્ત થઈ અને કેસવમ મળી પણ ઉઘાવી લીધો ! આનું કારણ તું

સમજ્યો ! તું ધણો સ્વતંત્ર બની ગયો છે ! તારા કાર્યપર નગર રાખનાર કોઈ નથી એમ તને લાગે છે ! એટલેજ સારાનું ખોટું અને ખોટાનું સાફ કરતાં તને બિલકુલ શરમ આવતી નથી—કર્ચા કમતો બદલો નને મળતો નથી તેથી તું ખડો સ્વચ્છંદી ચર્ચા ગયો છે, કારણ તને અઘાપિ પર્યંત કોઈને શેરને માથે સવાશેર નેવો મળ્યો નથી. પણ આજે બરાબર લાગ આવ્યો છે—મારી સાથે પણ તે ચીજલાવેલ કર્યાં. ઠીક છે હવે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવ—

કપિ આકૃતિ તુમ કિન્હ હમારી । કરહૈ હિ કીશ સઢાઈ તુમારી ॥

મમ અપકાર કીન્હ તુમ મારી । નારી વિરહ તુમ ઢોપ દુઃખારી ॥

મને વાનરનું રૂપ આપ્યું, પણ એજ, રૂપ તને સદાય કરશે—સ્ત્રીની બાબતમાં તે મને ઘણું દુઃખ આપ્યું છે માટે તને પણ તેના સંબંધમાંજ દુઃખ ભોગવવું પડશે.

શ્રી રામાવતારનું કારણ આ પ્રસંગ છે.

પણ વાચક શ્રદ્ધ ! તું આટલોજ આ આખ્યાનનો હેતુ છે ? નહિ. “નારદ મોહ મર્દન” નું આખ્યાન પ્રત્યેક વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. આજે આપણે સર્વ સંસારી મનુષ્યો હરિની માયામાં લપટાઈને મોહ પામી ગયા છીએ. આપણે આર્યોના વંશજ છીએ. આપણું સદ્ય પ્રાચીન કાળમાં ઘણું સંચન હતું, સખળ હતું. સર્વ પ્રકારે સુધરેલું હતું એથી મોટી મોટી વાતોના તડાકા આપણે મારીએ છીએ. પણ આજે આપણી સ્થિતિ તેવી છે શું ? માયાનો મોહ ચવાથી બ્રાહ્મણોનાં જપ, તપ ધ્યાન ક્યાં છે ? ક્ષત્રિઓનું તેજ ક્યાં છે ? વૈશ્યોએ બહુક વૃત્તિ કેમ છોડી દીધી ? શુદ્ધોની ખેતી કેમ તૂટી ગઈ ? ભારત રૂપી નાર-દની આવી અવસ્થા કેમ ચર્ચાવાર ? સદગુણ હરિની માયા ! એમજ ને ! હા એમજ ! આ પ્રકારની સ્થિતિ ચવાથી ઉન્નતિરૂપી રાજ્યકન્યા આપણને ક્યાંથી મળે ? એટલે અન્ન રાષ્ટ્રરૂપી સૌવર્ણ્ય હશે તેમાં આશ્ચર્ય શેનું ? તેથી આપણે ચીડાઈએ છીએ, પણ આપણો તે કોઈ વ્યર્થ છે કારણ ન છતાં આપણે હસીએ છીએ, અકારણ રડીએ છીએ, અને વિના કારણ નાસીએ છીએ. સદગુણ માયાનું નાટક છે ! કેમ ? આપણો આ માયા મોહ કોઈ દહાડો નષ્ટ થશે ? પ્રભુ જાણે !

તા. ૧૬-એપ્રિલ ૧૯૧૧.
રીચીરોડ-અમદાવાદ.

}

પરિખ. મણિલાલ કેશવલાલ.

॥ ગ્રંથ ગુંથવાની કલા ॥

“જો શાઈનીસીયસનો પેલો કડક નિર્ણય ખરો હોય કે—“મૃત માનવોની મહેનતની ચોરી કરવી એ તેમનાં લગ્નમાં ચોરવા કરતાં પણ વધારે ગૂનાહ ભરેલું છે”—તો મોટા ભાગના કોમ્યુનિસ્ટા શા હાથ ?”—(બર્ડન—એનેટામી—ઓફ—મેલ-કોલી.)

છાપખાનાઓની અત્યંત ફલદ્રૂપતા, તથા પ્રકૃતિએ સુષ્કતાનો આપ દીધેલા જેવાં જણતાં આટલાં બધાં માંનવ મસ્તકો આટલાં બધા મોટ. મોટા અંશે શી રીતે ઉપજવી કહેતાં હશે એ જોઈને મને વારંવાર નવાઈ લાગી આવે છે. છતાં એ જેમ જેમ એકાદ માનવિ જીવનની મુસાફરીમાં આગળને આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ તેને માટે દરરોજ નવાઈની ખાખતો ઝોઝી ખનતી જાય છે અને નવાઈ ભરેલી અમુક મહાન ખાખત માટે કંઈક થઈ જ ન સાધું કારણ તે હમેશાં શોધતું હોય છે. આ પ્રમાણે આ મહાન નગરમાં ચારે પાસા દરતાં દરતાં, અંથ બનાવવાના ધંધાનાં દેટલાંક રહસ્યોથી ભોમીયા થવાય એવા એક રથપ્રભાં હું સહજ જ જઈ ચડ્યો અને મારી નવાઈનો એકદમ અંત આવ્યો.

જેમ કોઈ માનવિ ગરમ યત્નમાં એકાદ સંગ્રહસ્થાનમાં, કોઈકવાર ખાનજ પદાર્થોની કાચનાં ઢાંચુવાળો પેરીઓ ઉપર ચાલસ ભરી નજર ફેંકતું, કોઈક વખત ઈજીપ્ત દેશના રક્ષિત મૃત દેહની પેરી ઉપર કોતરેલી ચિત્ર-ભાગાનો અભ્યાસ કરતું, વળી કોઈ કોઈ સમયે હમી છતો ઉપર આવેલાં ઐતિહાસિક ચિત્રો સમજવાનો લગભગ સરખા જય સહિત પ્રયત્ન કરતું આમ તેમ ભટકવાના વક્ત્રનવાળું, આગતેમ દૃષ્ટે, તેમ ઉનાળાના એક દિને હું બ્રીટીશ મ્યુઝીયમના મોટા મોટા ચોરસઓમાં, તેના જેવીજ એ દરકારીથી આમ તેમ ભટકતો હતો. આ પ્રમાણે આગસ ભત્રી-રીને હું ચોર તરફ દૃષ્ટો હતો તેવામાં એ ખંડોના છેડે આવેલા એક દુરના હાર તરફ માફ લખ્ય દોડાયું. તે બંધ હતું પરંતુ દરેક પળે વારંવાર તે ઉઘડતું હતું અને મોટે ભાગે કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલી કોઈક વિચિત્ર કૃપાપાત્ર વ્યક્તિ તેમાંથી કૃપાધને બહાર આવતી અને આસપાસના કોઈ પણ પદાર્થને લક્ષમાં લીધા વિના ખંડોમાં અવાજ કર્યા વિના ચારે તરફ દૃષ્ટી હતી. મારી શાંત જીજ્ઞાસાને જામત બનાવતું આમાં મને કંઈક રહસ્ય જેવું જણાયું અને એ સાંકડા માર્ગમાંથી આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરીને તેની પાર આવેલા અઘાત પ્રદેશોનો શોધ ચલાવવાનો મં નિશ્ચય કર્યો. જેમ સાહસિક વીરનરો આગળ જનદુર્ધ કરામત વાળા ઇશ્વાનાં હારો સહજમાં ખૂટી જાય છે તેમ આ હારપણ મારો હાથ અડકતાં ખૂટી ગયું. હું એક વિશાલ ખંડમાં આવી લાગ્યો, તેમાં ચારે પાસા પૂર્ણ થયેલા મોટા મોટા ઘોડાઓ આવેલા હતા. આ ઘોડાઓ ઉપર અને ખરોખર છતની પટ્ટીની નીચે પ્રાચીનઅંથ કારોની કાળાશ પડતી ઝાંખી ઝાંખી છબીઓની એક મોટી સંખ્યા ગોઠવવામાં આવી હતી. ખંડમાં ચારે બાજુ હાંખાં હાંખાં ટેન્ડેસો મુકવામાં આવ્યાં હતાં; લખવા વાચવાનાં નાનાં ટેબલો પણ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં; આખંડ આગળ ધૂળ ખાધેલા અંથોનો એકાગ્રતાથી અભ્યાસ ચલાવતા, ધૂળ ચઢેલા હસ્ત લેખોની બારીક તપાસ ચલાવતા અને તેમાંના વિષયોની વિસ્તીર્ણ ત્રીપ્પણી ઉતારી લેતા અનેક શીક્ષા ચહેરાવાળા, અભ્યાસ પરાયણ મહારાથો એક

હતા. આ અદ્ભુત ખંડમાં ચારે પાસા ખીલકુલ શાંતિનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું હતું, આમાં બાધ રૂપે કાગળોનાં પાનાંનાં પાનાં ઉપર ચાલતી કલમની હરિકાષ્ઠનો ધીમે સ્વર કદાચ તમારા સાંભળવામાં આવશે અથવા એકાદ પ્રાચીન ગ્રંથને ઉઘસાવવા માટે પોતાના રયાનમાં ફેરફાર કરતા આ મહર્ષિઓમાંના એકાદના ઉડા નિઃશ્વાસ પ્રસંગોપાત તમને કંઈ ગોચર થશે; સાક્ષરી શોધમાં અકસ્માત આવી પડતાં નિઃસારતા અને વામડાપણામાંથી ખાતરીથી આવા નિઃશ્વાસનો ઉદય થઈ આવે છે.

ચારંવાર આવા મહાશયોમાંના એકાદ કાગળની એક નાની કાપડી ઉપર કંઈક લખી કાઢીને ઘંટડી વગાડતા એટલે એક નોકર આવીને હાજર થતો, ગંભીર મૌન સહિત તે કાપડી લઈને ખંડની બહાર ચાલ્યો જતો અને થોડાક અમલમાં જ ગ્રંથોના થોડેથોડ લઈને પાછો આવતો કે તૂર્તજ તે મંગાવનાર દોકોદરના જેટલા ભુખસહિત તેની ઉપર તુટી પડતો. ગૂંધ વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં મથગૂંધ બનેલા એક ગાની મહંતોના મંડલમાં હું આવી ચડ્યો છું, એ વિષે મને હવે વધારેવાર ગ્રંથ થશે નહિ વર્ષમાં માત્ર એકવાર જ ઉઘાડવામાં આવતી, પર્વના બીતરમાં આવેલી એક જાદુઈ પુસ્તકશાલામાં પૂરાયજ્ઞ એક તત્ત્વવેત્તાની એક પ્રાચીન અરમ દેશની વાર્તા આ દેખાવ જોઈને મારા સ્મરણમાં તાજી શધ આવી; તે લાંબા આગળનાં બૂતો પાસે વામમાર્ગના ગાનના સર્વ પ્રકારના ગ્રંથો પોતાની પાસે મંગાવતો, તેથી વર્ષના ગ્રંથે બ્યારે આ જાદુઈ દ્વાર એકવાર ફરીથી ખૂલતું સારે ને મના કરેલી વિદ્યાઓમાં એટલો ગંધો (નપૂણુ થઈને બહાર આવતો કે સમાજના ઉપર ઉડવાને અને કુદરતની શક્તિઓને તાબે કરવાને સમર્થ બનેલો.

હવે મારી છગાસા સંપૂર્ણ રીતે જાગ્રત થવાથી, આ ખંડ છોડીને જતા એક નોકરના કાનમાં મેં કંઈક કહ્યું અને મારી નજર આગળ આવેલા વિચિત્રદેખાવનો ખુલાસો કરવાની વિનંતિ કરી. આને માટે માત્ર થોડાક રાખ્દો જ પૂરતા હતા. મેં જુલથી ગાની મહંતોરૂપે માની લીધેલા આગૂદ મહાશયો થણે મોટે ભાગે લેખદો હતા અને ગ્રંથો ગુંથવાના કાર્યમાં જ ગુંથાયજ્ઞ હતા, એમ મને હવે જણાઈ આવ્યું. ખરેખર હું મહાન બ્રિટિશ ગ્રંથ સંગ્રહસ્થાનના વાચનખંડમાં આવી લાગ્યો હતો; સર્વે સમયો અને બાપાઓના ગ્રંથોનો એક મોટો સંગ્રહ અત્રે રાખવામાં આવ્યો હતો, તેમાંના ઘણાક તો અત્યારે વિસ્મૃતિ પથે પળ્યા છે અને મોટા ભાગના તો બાગ્યેજ વાચવામાં આવે છે; વર્તમાન કાલના લેખકોને આશ્રય શોધવા થોડા બહારના સાહિત્યના એકાંતમાં આવેલા એક જ્ઞાણપ્રેમી સમાન આ સ્થળ છે, તેમાંથી તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પાત્રોપાત્રો ભરી કાઢે છે, આ સાધનવડે તેઓ પોતાનાં છીછરાં વિચાર વહનોને પૂરથી ઉભરાવી નાંખે છે.

હવે રહસ્ય મારા હાથમાં આવેલું હોવાથી હું એક ખુણામાં બેઠો અને આ ગ્રંથો ગુંથવાની યંત્રશાલાને ચાલતી તપાસવા લાગ્યો. એક પાતળો, પિત્ત પ્રકૃતિવાળો જણાતો અદૈકિક પુરૂષ મારી નજરે ચડ્યો; તે કાળા અક્ષરે હાથેશ ઉઘાડ્યેખવાઈ ગયજ્ઞ ગ્રંથો જ શોધતો હતો. ખુણી રીતે તે કાંઈક અગાધ પાંડિત્ય ભરેલો ગ્રંથ ગુંથવામાં લાગેલો જણાતો દોરાઓ વડે એક અતિ નિર્બળ વસ્ત્ર ગૂંથવામાં લાગી ગયા હતા. વળી એક બીજાએ એક વિદ્વાત બર્મા હસ્ત લેખમાંથી પોતાની જાતને બપડા ભરી રીતે શણગાહતી, “લલિત કલ્પનાઓના સ્વર્ગમાંથી” પસંદ કરેલાં પુષ્પોનો બનાવેલો એક મોટો તેજી છાતીએ લટકાવ્યો હતો.

હતો; પડિત અથવા સાક્ષરમાં અપવાની ઈચ્છવાળા દરેક જન, પોતાના અંધ સંગ્રહમાં આગળ પડતી છાજલી ઉપર ચોઢવે અથવા પોતાના ટેબલ ઉપર ખુલ્લો મુઠ્ઠો રાખે-પર કોઈ કાસે ના-વાયે એવો-આ અંધ જનવાનો હતો. તેને પોતાના ખીરસામાંથી ખીરકીટો એક મોટો ટૂંકડો વારંવાર લઇને કરડતો જોયો; આ ગમે તો તેનું ભોજન હશે અથવા શુદ્ધ અથોનું ઘણું ચિંતન કરવાને લીધે ઉપજી આવતા ઉદરના યાકને નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન હશે, એ ખાખતનો નિર્ભય કરવાની વાત મારા કરતાં વિશેષ પ્રતિભાવાળા અભ્યાસિઓ માટે રહેવા દેવી કથિત ધાડે છું.

વળી સાં આગળ એક ચકચકતાં લૂગડાંમાં સજ્જ થયેલા, આનંદી ગૂંપી મુખાકૃતિ વાળા એક લીકાકીક નાના મહારાજ જેવામાં આવતા હતા; પોતાના અંધ વેચનાર સાથે સારા બનાવવાવાળા એક અંધ કર્તાના જોડે તેમનો બધો દેખાવ હતો. ધંધામાં આગળ તરી આવીને સારી ધમાલ મચાવી મુકે જોવા પરસુરણ અથોના એક બુદ્ધિશાળી ગુંથનાર જોવો મને તે ધ્યાનપૂર્વક અવશોષ્યા પછી જણાયો. તે પોતાનો માસ દેવી રીતે બનાવતો હતો, એ જોઈને મને નવાઈ લાગી આવી. બીજા બધાઓમાંના કોઈ પણ કરતાં તે ધંધાની ધાંધલ અને ડોળ ઘણો જ જમાવતો હતો. તે અનેક અંધોમાં માથું નારતો, હસ્ત લેખોનાં પાનાં ઉચ્ચાવતો, એકમાંથી એક દોળાઓ લેતો, બીજામાંથી બીજા ગ્રાસને સંગ્રહતો “લીટીએલીટી, અહારે અહાર, થોડું અહિયી, થોડું તહિયી,” એ ગુપ્ત્યાં જતો હતો. તેના અંધનું સૂચીપત્ર, એકએથના નાટકમાં મળી આવતા ગકિનીઓના ઉદ્ગાળાના વર્ણનના જેટલુંજ વિગતિય તત્ત્વોથી ભરેલું હતું. તેમાં અગ્રેથી એક અંચુલિ અને તરેથી એક અંચુલ, મેડકનો અંચુલ અને અંધકીટોનાં ડંશ એકઠાં કરવામાં આવ્યાં હતાં; વળી ઉદ્ગાળને “ ધટ અને લામકારક ” બનાવવા માટે “ મકેટ રહિરની ” પેડે તેમાં પોતાનાં અપ્પાની મેળવણી કરવામાં આવી હતી.

સર્વ ખાખતનો વિચાર કરતાં મારા ધારવા પ્રમાણે અંધકારમાં પ્રતિક્રિત થયેલી આવા પ્રકારની કારવૃત્તિ શું શુભ હેતુઓ માટે નહિ હોય ? જ્ઞાન અને બુદ્ધિનાં બિન્નકોને જે અંધોમાં પ્રથમ વાવવામાં આવ્યાં હતાં તેમનો અનિવાર્ય વિનાશ થવા છતાં દરેક જમાનામાં સુરક્ષિત જળવાઈ રહેવા માટે કદાચ દૈવેજ આવો સંભાળ બરો માઈ નહિ લીધો હોય ? આપણે જોઈએ છીએ, કે કુદરતે ડાપણ ભરી રીતે પરંતુ સ્વચ્છંદે અમુક પક્ષિઓના ઉદરમાં બિન્નકોને એક દેશમાંથી અન્ય દેશમાં જવાની વ્યવસ્થા કરી આપી છે; હરામખોર માણસો કરતાં સહેજ જ સારાં અને વાકીઓ અને ખેતરેનાં ગેરકાયદે દુરંદેવારાં આવાં પક્ષિઓ ખરેખરી રીતે જોવા માગીએ તો કુદરતની આશિષોને ફેલાવનારા અને સ્થાયિ બનાવનારા હોતો સમાન છે. આવી જ રીતે પ્રાચીન અને ખૂણામાં પડેલા અંધકારોનાં સૌંદર્યો અને એક વિચારોનું આવા જૈર લેખકોની કલ્પનાનાં ઉડપનો ગ્રહણ કરી લે છે અને આધેના, દરના કાલ વિભાગમાં પોપણ પામીને ફલવંત બનવા માટે ફરીથી ચર્ચાવે છે. તેમના અનેક અંધો પણ એક પ્રકારનાં પુનર્જન્મ પામીને નવીન સ્વરૂપમાં જ દર્શન દે છે. પૂર્વે જે એક ભારે ક્રિતિકાસના અંધ રૂપે હતો તે વર્તમાનમાં એક આધ્યાત્મિકનાં સ્વરૂપમાં પુનર્જન્મ પામે છે- એકાદ પ્રાચીન હંતકથા, વર્તમાન કાલના એકાદ નાટકના સ્વરૂપમાં પસંદાઈ જાય છે-અને એકાદ ગંભિર તત્ત્વસંજ્ઞનો અંધ, વર્તમાનકાલે ઉજળતા અને ઝગઝગતા વિચારવાળા નિબંધોની એક આખી આવલિ પ્રસિદ્ધ કરવાના સાધન રૂપ બને છે. આપણાં ગંગોત્રીને સાક્ષ

કરવામાં પણ આમજ થાય છે. બાં આમજ આપણે મોટાં મોટાં દેવદાર વૃક્ષોનું અરણ્ય બાળી નાખીએ છીએ ત્યાં આગળ તેમનાં સ્થાનમાં દીમણાં સિંદુર વૃક્ષોના એક મોટા વંશ ઉછરી આવે છે; જમીન ઉપર સીધા પડેલા એક વૃક્ષના થડને આપણે કોઈ કાલે બુમિમાં બળી જતું જોઈ શકતા નથી, પરંતુ તે પૂર્વે તે તે કૃતરાની ટાપીઓની એક આખી ભતિને જન્મ આપે છે.

ત્યારે તે આપણે, પ્રાચીન લેખકો વિનાશ અને વિસ્મૃતિ પથમાં અવતરે છે તે માટે શોક કરવાનો નથી; પ્રકૃતિના મહાન નિયમને તેઓ માત્ર નિરૂપાણે આધિન થાય છે; તેઓ એવો સિદ્ધાંત છે, કે સર્વ પ્રકારનાં સાંસારિક જડ સ્વરૂપોના સમય સંકુચિત હોય છે, પરંતુ તે સાથે સાથે એવી આત્મા પણ કહે છે, કે તેમનાં તત્ત્વોનો કોઈ કાલે વિનાશ થશે નહિ. પ્રાણી અને વનસ્પતિની ઉભય સૃષ્ટિઓમાં જન્મે જન્મે જીવનતો દર પળે છે, પરંતુ જીવન તત્ત્વ તે પછીના વંશજમાં પસાર કરવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે ભતિ પોષાયાં જાય છે. આ પ્રમાણે વર્ણી અંશકતાઓ અંશકતાઓને જન્મ આપે છે, અને વંશની વૃદ્ધિ ક્યાં પછી, બરપૂર વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓ તેમના પિતાઓ સાથે નિદ્રા લે છે—એટલે તેમના પૂર્વે થઈ ગયેલા અને જેમનામાંથી તેમણે ચોરી કરી દત્તી એવા અંશકારોના સાથમાં.

આવા પ્રકારની બરકતી કલ્પનાઓમાં હું આનંદ કરતો હતો તેવામાં પૂજ્ય અંધોના એક થોડા ઉપર મેં માઈ મસ્તક નમાવ્યું હતું; ગમે તે આ અંધોમાંથી નિકળતાં નિદ્રાજનક આંદોલનોને લીધે અથવા આ ખંડની ગંભિર સાંતિને લીધે. અથવા બહુ બટકવાને લીધે કે પછી આપત્તી શિથિલતાને લીધે અથવા અયોગ્ય સમયો અને સ્થલોએ દૂકાં નિદ્રા લેવાની મને શોકકારક રીતે પડી ગયેલી કમબાજ રેવને લીધે હોય, ગમે તેમ હોય પરંતુ હું એક પ્રકારની અર્થનિદ્રામાં પડી ગયો. છતાંએ હજુ મારી કલ્પના શક્તિએ પ્રવૃત્તિ પસંદગી રહેવાનું માનુ રાખ્યું અને મારા મનચક્ષુ સગીપ ખરેખર તેનો તેજ દેખાવ દેખાવા લાગ્યો, માત્ર થોડીક વીગતોમાં જ તેમાં સહેજસાજ ફેરફાર પડી ગયો હતો. મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું. કે આ ખંડ હજુએ પ્રાચીન અંશકારોની છબીઓવડે શણગારેલો હતો, માત્ર તેમની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો હતો. લાંબાં લાંબાં ટેળેલો જતાં રત્નોં હતો અને તેમના સ્થાનમાં, મુંબાઈ જેવા શહેરમાં ઉતારેલાં લૂગડાં વેચવાની એકાદ મોટી દુકાનની આસપાસ બટકતું નેવામાં આવે તેવું એક ચિથરેહાથ, તાંતણે તાંતણે જણાય તેવાં વસ્ત્રો પહેરેલું માનવિઓનું ટોળું જણાયું. ત્યારે ત્યારે તેઓ એકાદ અંધને હાથમાં લેતાં ત્યારે, સ્વપ્નમાં સાધારણ બનતી અસંગતિઓમાંની એકાદને લાંબે મારા ધારવા પ્રમાણે તે વિદેશી અથવા જૂની ફેશનના એકાદ વસ્ત્રમાં પલટાઈ જતો; તેમણે ઉતાવળાં ઉતાવળાં આવાં વસ્ત્રો ધારણ કરવા મોડયાં. છતાંએ એટલું મારા લક્ષમાં આવ્યું. કે તેમનામાંના કોઈએ પણ પોતાની ભતે વસ્ત્રો પહેરવાની કોઈ પણ એક ખાસ દબ પસંદ કરી નહિ, પરંતુ એક જોડીમાંથી એ બાંબ લીધી, બીજીમાંથી એક ટોપી લીધી, ત્રીજીમાંથી એક કુચું લીધું, આ પ્રમાણે તેમણે પોતાની ભતને કડકે કડકે શણગારી, તે પણ તેમના ઉછીના લીધેલા કાંદર્ભમાંથી પણ તેમનાં ગૂઢનાં અંધારાં બહાર ડાકીયાં કરી રત્નોં હતો.

ત્યાં આગળ વંદપુટ, મુસાબી વર્ષનો, ખાલિલો એક પુરોહિત હતો. તે એક નાના

દરદર્શક યંત્રવડે ધૂળ ચઢેલા, વાદવિવાદાત્મક લેખકોના અનેક અંચોને વક્રદૃષ્ટિથી નિહાળતો મારા જોવામાં આવ્યો. તેણે તો એકદમ એકાદ જૂના આચાર્યનો ભારે અભો પહેરી લેવાની પેરની કરી, અને એક બીજાની ધોળી ડાઘી પગની લાંબને હટપારના ડાહ્યાચંકર જણાવાનો ડોળ-કરવા માંડ્યો. પરંતુ તેના મ્હેરા ઉપર જણાઈ આવતો સાધારણ ટોંગી હાસ્યનો દેખાવ, તેના ડા'પણના સર્વ શણગારોને નકામા બનાવતો હતો. એક માંદા જેવા જણાતા મહાશય વિક્રમાદિત્યના સમયના અનેક પ્રાચીન દરબારી પોશાકોમાંથી ખેંચી કાઢેલા સોનેરી કસબના અને કવિ કુલગુરુ કાલિદાસની પાધડી પોતાના મસ્તકની એક બાજુએ પહેરીને આખ્ય સોંદર્યના એક પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટ દેખાવ પૂર્વક આડંબર સાહિત આમતેમ આંટા મારવા માંડ્યા હતા. એક ત્રીજા પુરૂષે, કે જેઓ માત્ર નાના કદના હતા તેમણે તત્ત્વશાસ્ત્રના અનેક અપ્રસિદ્ધ નિબંધોમાંથી ચસાવેલી લુટનો હિમત સહિત આધાર લીધો હતો તેથી તેમનો આગળનો દેખાવ અત્યંત ગાંભિર્ય ધર્મવતો હતો; પરંતુ માઠાના ભાગમાં તેઓ શોકકારક રીતે ચીંધરે ફોલ હતા; તેણે પોતાનાં નાનાં લૂગડાંને એક પ્રાચીન લેખકના હસ્ત લેખના બુર્જ પત્રોના તૂટકાઓનાં થંભાં માર્યાં હતાં.

એટલું ખરું કે અહિંયાં કેટલાક સારાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલા મહાશયો હતા, તેઓ માત્ર એકાદ જવાહિરને લાંબને જાતે ધારણ કરતા, તે તેમને હાઈ લીધા વિના તેમના શણગારો ભેગું જ ઝગઝગી રહેતું હતું. કેટલાક તો વળી પ્રાચીન લેખકોની વસ્ત્ર પરિધાનવિધિનું જ ચિત્રવર્તન ચસાવતા હતા; તેમનો દેખાવ અને જુરસો ધારણ કરવા માટે અથવા તેમની રચનાં કેટલાકે તત્ત્વો સમજવા માટેજ તેઓ આ પ્રભાણે વર્તતા હતા. પરંતુ મારે દીક્ષગીરી સાથે કહેવું પડે છે, કે તેમનામાંના ઘણાએક મેં ઉપર વર્ણવેલી કટકે કટકે શણગારવાની વિધિ પ્રભાણેજ પોતાની જાતને શણગારવાના વક્ત્ર વાળા હતા. જૂખરાસરવાળવાળા અને ગે-છટ્ટર પાંધેલા, મસ્તકે અંગાળી ટોપી પહેરેલા એક પંડિત વિષે હું બોલવાનું બાકી રાખીશ નહિ; તેમને ગોપકાવ્યો માટે અત્યંત નાદ લાગેલો હતો, પરંતુ તેમનાં અરણ્ય ભ્રમણોનો સમાવેશ માત્ર ખંડાલાના ઘાટ જેવા એકાંતાવાસોમાં અને વિઝેટોરીયા ગાર્ડનનાં નિર્જન રથાનોમાંજ થતો હતો. તેમણે પોતાની જાતને સર્વ પ્રકારના પ્રાચીન ગોપકવીઓમાંથી પર્મદ કરેલી માત્રાઓ અને પટકાઓવડે શણગારી હતી; તેઓ પોતાનું મસ્તક એક બાજુએ નમ્રાવીને, સ્વચ્છંદાચારી જેવા દેખાવ સહિત આમતેમ ફરતાં ફરતાં, “લીલાં લેવો વિષે લવારો ચલાવ્યાં જતા.” માર્ડ ઘણુંજ ધ્યાન ખેંચનારા મહાશય, પુરોહિતનો વેપ ધારણ કરેલા, અત્યંત મોટા અને ચોરસ પંજી તાલ પડેલા મસ્તક વાળા એક દોડઝાણા ચલચ હતા. તેઓ આખંડમાં ખેંખેં કરતા, ટુંકાટા મારતા પેલા દુરાગ્રહી આત્મ-અશ્વના દમ્ભા પૂર્વક રોળામાં ચઢને ધક્કા મારતા આગળ વધ્યા, એક જડા પ્રાચીન સંસ્કૃત હસ્ત લેખને હાથમાં લાંબને, અપાંટા બંધ માથે ચલાવીને, એક ભયંકર નાનાં ચૂંચળાં વાળી વાળની ટોપીને લીધે આડંબર યુક્ત દમ્ભામમાં તે જહારચાલી નિકળ્યા.

આવી સાહિલ —વેપ ધારણની ચૂંચ ધૂમ મચી રહી હતી તેવામાં એકા-એક ચારે બાજુએ “ચોરા! ચોરા!” એવી જૂમનો પ્રતિધ્વનિ ફરી વળ્યો. હું પશુ નવાઈથી જોવા લાગ્યો અને જોત જોતામાંજ ભીંતો ઉપર આવેલી છબિઓ સજીવન બની ગઈ! પ્રાચીન લેખકોએ કેનવાસમાંથી પ્રથમ પોતાનું મસ્તક અને પંજીથી સ્કંધ બદાર કાઢ્યા, વાદવીવાદ ચસાવતા રોળા એકાંદ ઠંણુ મુઠ્ઠી નવાઈથી જોઈ રહ્યા અને પંજીથી પોતાનો તોરણનો

તંત્રી ચોડત પુસ્તકો

યાગવલ્ક્ય સંહિતા

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરી સરવ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ
મુલ્ય સહ ગુજરાતી દીંમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગમ્પા કહેનારને સંવલ હત્ત દીંમત ૦-૨-૦
સુદર્શનના આહકોને આ બને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાન છુદ્ડ.

શીગાલવ ન સુત્તઃ

અથવા

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આપે તેવા બુદ્ધધર્મના સાદા, મરન, નીતિસિદ્ધાંતો
દીંમત ૦ ૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૦-૬ ની ટીકાગળ મોકલવી)

* આ પુસ્તક ના ગાયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી “રા ના આરક્ષકી
ખાતે ‘લયા’ ગ્રામાઓમા ઇનમ ખાતે” મળે થયુ છે શીક્ષકોને સારૂ કમીગન મળશે.
તથા મુમર્છ ઇનાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયકેને માટે મળુર થયુ છે

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે
એનું અમારા સુદા આહકોને સ્મરણ હશેજ જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

[અંધાચ છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

આવૃત્તિ બીજી.

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું થોડા સમ-
યમાં બહાર પડ્યું. હાલ કિંમત ઘટાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે.

મેનેજર--મુદ્રણ આફિસ--નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતીમાં યોજનાર-મધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧-૮-૦.
મુદ્રણનના પ્રાદેશને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--મુદ્રણ આફિસ--નડીયાદ.

અહીંસા રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર સુધીમાં ૨૦ દાતાઓએ પોતાના નામની ઝોરડીઓ બંધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મોટો વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે આ નવા મકાનની નીચેની ઝોરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક ઝોરડી બાંધતા લગભગ પાંચશો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથા પીકેટ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક ઝોરડી બાંધી તેના સુખદાર ઉપર આરત્રપાદાણની તખ્તી ચોટી તે સખી દતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધનાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કેઇ શ્રીમંત સખો ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે તો એ આણું મકાન એ દાતાના નામથી - બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું. આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાતાર હોવાથી દાન શીલ સંનજનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુક્યો નહીં એકી આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવીત દાન આપનાર સો પાણક પાણુ નહીં નીકળે ?

હીન વતસલો ! ! પ્રભુની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાણક અને, ૬૨ માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના અનાથને, અને ૬૨ માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એકી નાની ઉમરના અનાથને પાણી વિદ્યા દાન આપી અનાથ બનાવીશું. આ પૂન્ય ભૂમિમાંથી અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાણક પાણુ નહિ નીકળે ? જરૂર રચકબી જો:-

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

સુદર્શન.

આપણા નિર્માણ (દેવદી)

વર્ષ ૧૯૧૨

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-જીવનનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગ્ધત્વ.

[પુસ્તક ૨૭-આંક ૬૦]

(માસિક)

[જુન-૧૯૧૨]

દિલને રજા.

લાખવા કલમ લઈ હાથમાં ? શૂ-શૂ અગર લખવું !
રોયો-મગર હલ ચરમને, કોરાં ન કાં બનવું !

ચોકળું કહે દિલસુદ કે, “આંચુ બધી માયા :”
તો ચે-હસામી મન ! તહેને ગમતે નયો મરવું ?

મુવા વગર માચૂકના, બોસા મળે ના ના :
તો દઈ મહે, દિલબંર ! દીધું એ દરશુજર કરવું.

રોયો ઘણું રોતો બલે ! તોયે ન કેં દાવો :
જા ! જા ! રજા છે, દિલ ! તહેને મેહારે ન કરગરવું.

કાં દેત આં દુઝી કડે ? અદિત ને બપવું :
જા ! જા ! રજા છે, દિલ ! તહેને બસ બરતરડ કરવું.

સુદર્શન.

બસ! બા! કડું છું છું મના: મ્હાવું મ્હને ના ના:
સારી જહાંમાં એકલું, મ્હારું જિગર વરવું.

કચરી જિગર ઓગાળીને, આંસુ બધાં પીવાં:
બસ! ઈશ્કને મંજૂર છે, હિમાચલે તપવું.

અલ્લાહના ફરમાનથી, દિલને જલાવી દહીં:
ગૂમદિલ બની પ્રહાંડમાં, બસ બેફિકર ફરવું.

મ્હારી સનમ ખુદ છે ખુદા: કાં બેસબબ કરવું?
ફર બા! જિગર! સાગર! અગર બસ આંસુમાં તરવું.

મોહામ્મા.

સાગર.

૨૦: આકરોબર: ૧૨ પ્રાણમૂહૂર્ત.

મસ્ત ગમગીની.

ઘેલો બન્યો દારૂ પીને; ગાફિલ જિગર ચકચૂર છે:
લઈ નવ ભચકીને મ્હને, તલવાર ન્યાં મથાહૂર છે.

આ છત જડેલું છાપરું; હરોળ યાય કલાલનું મંડુ નર છે
આ એક-બે-ત્રણવાર! બા! લઈ બા! ખુદાનો સૂર છે:

સુજ પ્રેમની બંસી મહી રે! એક સૂર બાંધી. મૂળ છે.
બરખાદ છે મિજલસ બધી: ગાલું ગઝલનું બાંધી;

કલાલીને નઈ: મોંઘ અલ્લો રંગત વાંદર છે."

એ પીપ બખબસ લેધને, આવી રહડયો આ શહરમાં:
પુશ્તુમી ને ગમગીમીના મથનાબધી ભરપૂર છે.

હસતાં બધાં ઓ છુલખુલો ! ના ઉડશો મુજ પંખીને:
એને શરાબે ગમગીનીનૂં પીપ બસ મંજૂર છે.

હો ને અગર કહી શાયરી, ગીબત કરે સારી જહાં:
એ ફિક મસ્ત કરે ફીકર આગર ! જિગર મખમૂર છે.

મોડાસા,
૨૫: ઓકટોબર: ૧૨
૫-૩૦ રહાંજતા.

સાગર,

સીતાપૂરમાં પંખીડાં.

અહો હો ! સત્ય રનેલી શૂં ! આવ્યાં રંધરે ખરે !
પ્રેમનાં-પ્રભુનાં આરાં ! મહારાં બહાલાં અતિથિ એ !

રે ! પંખીડાં ! પરમ સુખિયાં ! આવજો ! આવજો ! હો !
બહાલાં મહારાં ! પુનીત પગલાં, બાપડા ! લાવજો હો !
મીઠી લ્હાણી તમ હૃદયની બ્હંચજો ! બ્હંચજો ! હો !
જહાં જહાં વસે તહીં તહીં જશે સિમ્યજો ! સિમ્યજો હો !

ના હું જાતા હૃદયરસનો ! ના સરિતા વહન્તિ !
ના કે મહારા દીન હૃદયની ઉર્મિઓ ઉભરેલી !
હું છું કે આ જગત પ્રમ છે ? વીચી આવે મહને એ !
ના જાણું હું પ્રમિત હૃદયે ! બ્રહ્મની પ્રાન્તિ આવે ?

ટાળું બાંધ્યું સ્વજન ઉરનું સમ્પીને સાથ રહેજો !
રહેજો ! લેજો ! હૃદય રસની લ્હાણુ મીઠી તહમે તો !

રે ! પંખીયાં ! રમત રમતાં પ્લેંગ્યને દિવ્ય સ્થાને !
શાન્તિ દેને ! અધિત ઉરને દાદ શો ના, અરે રે !

વદ્ધિ લાગે ત્રિપિન સધને ! નાસવા સહુ ચહો તો,
માજો મૂઢી, અરર ! દુઃખથી નાસવાનું ગમે તો,
નાસો ! ઉડો ! અનુકુળ સદુ કાર્યમાં અન્ન રહેને !
બેઠાં ! મોડાં સકસમયતા સ્થાનમાં રાહ જોને !

રે ! રે ! બહાણાં ! હૃદયરસ છે સત્ય સર્વસ્વ એ છે !
એ ના તો આ જગત શૂન્યે, ધલતો પ્રભુ એ છે !
પ્રેમી-પંખી અનળ દુઃખીયાં ! મુખિયાં એ જ જાણું !
રેતાં ! ગાતાં ! પ્રણય વિદગે ! ઉડતાં હું વખાણું !

રે ! રે ! બહાણાં ! દીન હૃદયમાં શાપતો મ્નેદ પ્રેમ !
ને સ્વર્ગે યે પ્રણયપુરીમાં સ્નેહીઆ સાથ રહેને !
પીને ! પાને ! મધુર રસનાં બિન્દુનો ! રાન્ધુ ન્દાને !
સ્નેહે રેલી મતન મતિએ સાગરે સદ મમાને !

આવને ! અતિથિ દેવ ! આવને પ્રેમપોઠલ !
બેઠેયને વર થી હસ્તે ! માથે મસ્તાન એટલું !
આવને ! અતિથિ દેવ ! દીન મસ્તાન મન્દિરે !
શિખાવા સ્નેહ-સેવાનાં ચૂદ સૂચો તમને મનો !

આવને ! અતિથિ દેવ ! આવને ! ઉશ્મન્દિરે !
પદાવા પ્રેમમાતેના-મન્ન મસ્તાન એ ચહે !

મીતાપૂર—શરાખખાના

તા. ૪ એપ્રિલ : મંગળવાર.

મસ્તાન.

સૂત્ર વેરાનમાં મૂરદું.

અરે રે! એકલું રાને થઈ લાંબું શું આ સૂત્રું ?
 ન માલુમ એ પડે કોઈ! હશે વેરાનમાં મૂરદું ?

દિસે ના દમ બદનમાં એ: અને ના નર દિલમાં એ;
 ચર અરમાની ઓઢેલું સૂત્રું વેરાનમાં મૂરદું ?

મુસાદિરી આ થઈ પૂરી હશે ? વા શું અવલમજલે-
 હશે હડી પ્રાણ આત્મા ને મૂતું આ રાનમાં મૂરદું ?

હશે દેશે પ્રદેશે કે મુસાદિરીની મીઠી ખવાડિશ !
 અને એવી દિશે કે કે બની વેરાનમાં મૂરદું ?

સનમના નૂરની જાંખી, રાસળીની મહેલરી,
 અને એ જનમની ચારી જતાં શું થાય લાચારી ?

અરે, એ નૂરની ચારી અને એ ગાનની ચારી,
 બંધાં એ ગાનતાનોની ઉટે રાને શિરકતારી

દિને જાતાં સકું ચાતું અરે વેરાનમાં મૂરદું !
 ન માલુમ આવતાં તાકાત ફરીથી ડોલશે મૂરદું !

ન હાલે કે ન ચાત્રે એ, ન નિશાસે હવે લે એ !
 અહો રાને હયાતી:શું, ખતમ થાવી લખાઈ છે ?

યશે મૂરદું ય શું મૂરદું ? અરે, વા ડોલશે મૂરદું !
 મુસાદિર એ અને પાછું નવા વેરાનનું મૂરદું ?

ન માલુમ એ, મર આ શું પડેલું છે અહો લાંબું ?
 ચર અરમાની ઓઢેલું સૂત્રું વેરાનમાં મૂરદું ?

॥ અંતઃકરણની શાંતિ જેવું કોઈપણ સુખ નથી ॥

—X—X—

(૬)

એક સદાચારી જીવનના પ્રલક્ષપૂરાવા અને બદલા સમાન એક સાધુચરિત અંતઃકરણ હોય છે. આ બાબતજ દેવના સામે મનને સમર્થ બનાવે છે; આને લીધે એક માનવી પોતાના વિકારો ઉપર આધિપત્ય મેળવી શકે છે, પોતાના નિધિનો અને પોતાની સુરક્ષિતતાનો પોતાના અંતરમાં સમાવેશ થાય છે, એટલું સમજી શકે છે, પોતાની જ દશા હોય તેથી સંતોષી બનવાનું શિખે છે; મરણ સ્વતઃ કોઈ પ્રકારના અશુભ સમાન નથી, પરંતુ માનવ દેહના માત્ર અંત સમાન છે, એટલું પણ તે સમજે છે. દરેક માનવ જે જે સર્વ પ્રકારનું શુભ વા અશુભ કરે છે, તેનો એક ન્યાયાધિશ અને સાક્ષિ તેના અંતરમાં વસે છે, તેજ આપણને મદદન વિચારો પૂરા પાડે છે, આપણને કાબજારક ઉપદેશ આપે છે. જે એકાદ માનવી ભયના પ્રસંગમાં નિર્ભય, વિકારરહિત, સંકટમાં પણ મુખી, ક્ષોભમાં પણ શાન્ત, સામાન્ય રીતે ભય અથવા લોભ ઉભયમાંના એકના પાત્ર બનતા સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે હસતું જોવામાં આવે તો-સર્વ માનવોએ એટલું કષ્ટ કરવું જોઈએ, કે આ મર્ત્ય દેહમાં અસર ઉપજાવતા દિવ્યતાના માત્ર એક અંશ કરતાં અન્ય કંઈ પણ નથી. એક મદદન, સદાચારી, અને યથાર્થ નિયમપક્ષ મન, દેહમાં વસતી એક પ્રકારની દિવ્યતા સમાન છે; તેનો ઉદ્ભવ સ્વર્ગમાંથી થાય છે અને તેનું નિવર્તન પણ સ્વર્ગમાંજ થશે; એક વિશુદ્ધ અને સદાચારી માનવી જે ભોગવે છે તે આ દુનિયામાં પણ કેટલેક અંશે એક પ્રકારના સ્વર્ગીય મુખ સમાન છે; આની સરખામણીમાં પૂજ્ય દેવદાસો માત્ર દાસી નામો સમાન છે, ધાતું કરીને તેમની ઉત્પત્તિ લોભ અથવા મૂલ્યમમાંથી થઈ હોય છે. નિસત્વના વિચારોથી મને અદ્ભુત પ્રકારનો આનંદ થાય છે; અરે એટલું જ નહિ પરંતુ આવી માન્યતાથી પણ મને આનંદ આવે છે, કારણ કે મોટાં માનવિઓના અભિપ્રાયો માટે જ્યારે તેઓ અને આટલી બધી સંતોષકારક રીતે અમુક બાબતો માટે વચન આપે છે. ત્યારે ખાસ કરીને મને ગંભિર પૂજ્ય બુદ્ધિ થઈ આવે છે; માત્ર તેઓ આવી બાબતોનું ધ્યન આપે છે પરંતુ તેમને સાબીત કરી આપતા નથી. જીવાત્માની અમરતા વિષેના પ્રશ્નના સંબંધે, આ બાબત મારામાં ઉડી ઉડી કોતરાઈને રહેલી છે; બાવિમાં મલ્લવાના બદલા અને શિક્ષા વિષેના અભિપ્રાયમાં હું એક સામાન્ય પ્રકારનો ટેકો આપું છું: આવા ચિંતવનના પરિણામ રૂપે એક શ્રેષ્ઠ પ્રકારના જીવનની આશાઓમાં હું આ જીવન પ્રત્યે તિરસ્કાર વૃત્તિવાળો બની જાઉં છું. જે કે આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે આપણામાં જીવાત્માનો વાસ છે, છતાં મૃત્યુએ એ જીવાત્મા શું છે, કેવો છે, અને ક્યાંથી આવે છે, એ વિષે આપણે બીજકુલ અજ્ઞાન દશામાં છીએ. માત્ર આટલું આપણે સમજીએ છીએ, કે શુભ અથવા અશુભ રૂપે આપણે જે જે સર્વ કરીએ છીએ તે મનના આધિપત્યમાં હોય છે, એક પ્રકારનું વિશુદ્ધ અંતઃકરણ આપણને અડગ શાંતિમાં રથાપે છે, દરેક પ્રામાણિક માનવી પોતાની જાતને જે અર્પી શકે તેજ પ્રકૃતિની મોટામાં મોટી

આશિષ સમાન છે. માત્ર મનના બંધન અને કેદી તરીકે જ દેહ છે, ઉપર નીચે તે પટકાય છે, દુઃખો, સંકટો અને વ્યાધિઓનાં ભોગ યઈ પડે છે; પરંતુ વિશુદ્ધ મન સ્વતઃ પવિત્ર અને નિત્ય છે અને સર્વ પ્રકારના ખરેખરા સંસ્કારના ભય વિનાનું હોય છે.

દરેક માનવિનું અંતઃકરણ તેનું ન્યાયાધિશ છે.

જે આપણે લોકમતની દરકાર વિનાં આપણાં અંતઃકરણનું અવલોકન કરી શકીએ તો જ આમ બને છે. જે કે મારા સાંભળવામાં ખરાબ મત આવે તો પણ મારે તો સારા માટે જ યોગ્ય બનવું બેઠએ. સાધારણ લોકરૂચિ અને સાહસને, મોટાદ અને માનનાં લક્ષણો તરીકે ગણે છે; જે એકાદ માનવિ નમ્ર અને વિનયી હોય તો તેને તેઓ એક સુ-સાધ્ય દંભી રૂપે ગણી કાઢે છે; પરંતુ તેનાં કાર્યોની સમાનતા અને દૃઢતામાં જણાઈ આવતી તેના મનની મહત્તા એકવાર પણ તેમના જેવામાં આવતાં તથા તેની બાજુ શક્તિનો આધાર તેની આંતર શાંતિ ઉપર છે એટલું તેમના સમજવામાં આવતાં, તેના તે જ લોક તેને માટે માન અને પ્રેમવાળા બને છે, કારણ કે સદાચારને ટેકો ના આપે એવું કોઈ પણ માનવિ નથી, જે કે માત્ર ગણ્યાં ગાંધ્યાં જ તેને અનુસરી શકે છે. તેનો શામાં સમાવેશ થાય છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ પરંતુ તેને આચારમાં મુકવાની આપણે હિમત કરી શકતા નથી; તે પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે જેનો ત્યાગ કરવો બેઠએ તેની આપણે હઠપારની કિમત આંકતા હોઈએ છીએ, એટલું જ આનું કારણ છે. એક સદાચારી અંતઃકરણને કોઈ પણ સાક્ષિઓનો ભય હોતો નથી, પરંતુ એક દુરાચારી અંતઃકરણ એકાન્તમાં પણ ચિંતાતુર હોય છે. જે આપણે પ્રમાણિક ના હોય એવું કંઈ પણ ના કરીએ તો ભલે તે બધી દુનિયા જાણે; જે આપણે આથી ઉઘટી રીતે વર્તીએ તો જ્યાં સુધી હું તે વિષે મારી જાતે જાણું છું ત્યાં સુધી બીજો કોઈ તેને નાનું એનો અર્થ શો ? જે આવા સાક્ષિનો તિરસ્કાર કરે છે તે દુઃખી થાય છે. એટલું ખરું કે દુરાચાર-કલ્પ કાયદાના બંધનમાંથી બચી જાય, પરંતુ અંતઃકરણ આગળથી બચી શકતું નથી, કારણ કે શુભેચ્છાઓની ખાનગી ખાત્રી હોય છે એજ પ્રથમ અને મોટામાં મોટા શિક્ષા છે, તેથી પાપ પોતાની જાતને જ દુષિત બનાવે છે અને દેષની બીજી તેના કૃતક્રમાંથી બચી જનારાઓને પણ અનુસરે છે. જે કુદરતે અપરાધોનાં અંતઃકરણમાં સંકટો અને વધરતંબોની સ્થાપના ના કરી હોત તો દુરાચાર આટલી બધી સહેલી રીતે કાયદાને, ન્યાયાધિશને અને વધને છેતરે એ સદાચારીઓ માટે કટકારક થઈ પડત. જે શપિત હોય છે તે હમેશના ભયમાં વસે છે અને જેવામાં તે સજા ભોગવવાની આશા રાખતો હોય છે તેવામાંજ તે પોતે પોતાની જાતને સજા કરે છે; જે જે તે માટે યોગ્ય હોય છે તેને તેની આશા રાખે છે. તે પટકાય નહિ તેથી શું થયું ? કદાચ પટકાઈ જવાય, એવા ભયમાં તે હજીએ હોય છે. તેની નિદ્રા પણ કટકારક થઈ પડે છે, કોઈ કામે તે નિરાંતની હોતી નથી અને અન્યના દુરાચાર વિષે તે પોતાના દુરાચારનો વિચાર લાગ્યા વિના બોલી શકતો નથી. આથી ઉઘટી રીતે એક સદાચારી અંતઃકરણ એક પ્રકારની હમેશની ઉબાણી જેવું હોય છે. સદાચારી જીવનવાળા અંતઃકરણમાંથી ઉપજી આવતા આનંદોજ ખાત્રી જ્યાં અને લાભકારક હોય છે. જ્યાં સુધી આપણા અંતરમાં શાંતિનું રાજા પ્રવર્તવું હોય ત્યાં સુધી બહારની દુનિયામાં ચાલતા ધાંધલનો કંઈપણ હિસાબ

નથી; પરંતુ જે આપણા વિકારોજ ઉચ્ચ પાથક કરે એવા હોય તે બીજા કોઈ પ્રકારના તોફાન વિના પણ તેટલાજ આપણને જાણતા રાખવાને પૂરતા છે. એકાદ અસ્વસ્થ મનના માનવને દેહની અમુક પ્રકારની સ્થિતિવડે અથવા પથારી બરાબર ગોઠવવાથી શાંતિ મળી શકતી નથી. પ્રતિસ્થિતિ જાણત અને એવું એક પ્રકારનું અધીકૃત આગ્રસ્ય હોયછે; આગ્રસ્યના દુર્ગુણો પ્રતિસ્થિતિ સુધારવા જોઈએ. માલક પથારીની ધૂનમાં તેમજ સંપત્તિને ખૂબ ઉડાવવામાં પણ યથાર્થ સુખનો સમાવેશ થતો નથી. દૈવે મને જે આપ્યું છે તે કદાચ તે પાપું પણ પણ લઈ લે પરંતુ તે મારી પાસેથી ઝડપી શકશે નહિ; ત્યાં સુધી તે મારી પાસે રહી પામતું નથી, ત્યાં સુધી વંશપણ દુઃખવિના હું તેનાથી વિખરેલો થઈ શકું. જેને પોતાની જાતને સંપૂર્ણ રીતે જાણવાની મરજી હોય તેમજ તેમના વૃત્તિને, દૈવને, મેલાને દર કરશે જોઈએ અને બીજાઓની પાસેથી પોતાની જાતનું જ્ઞાન મેળવવાની દૃષ્ટિમાં આત્મા વિનાજ પોતાની જાતની એકલાનીજ તપાસ ચલાવવી જોઈએ.

દરેક માણસે પોતાની પરિક્ષા કરી જોવાની જરૂર છે.

એકાએક અથવા સહજમાંજ પોતાની જાતને માનવિ એ એકાદ માનવિ માટે બંધક બાબત છે. તેટલા માટે આપણે આપણાં હૃદયોની પરિક્ષા, તપાસ, 'સ્વચેતન, નિરીક્ષણ કરી જેવાં જોઈએ, કારણ કે આપણેજ આપણી જાત વિશે મોટી-મોટી બ્રહ્મ મારનાર જોઈએ છીએ. દરેક સત્તિએ આપણે આપણી જાતનો દિસાજ તપાસવો જોઈએ. મંથાએ કદા નબળાઈ ઉપર હાથ મેળવી છે ! હું ક્યા વિચાર સામે થયો ! મેં કદા સાક્ષ્યને જાણી ? મેં કેવો સદાચાર મેળવ્યો ? જે આપણે આપણા દુરાચારોનો આ પ્રમાણે દરેકજ સ્વીકાર કરતા જઈએ તો તેઓ આપણાજ જોઈ શકે જાયછે. આવી નિજા મોંઘને કેવી સુખી નિદ્રા અનુભવે છે ! જે માનવિ પોતાના મનના જલસ સમાન, અને પોતાની રીત બાતના એક ખાતરી મુજબ દોષ વિવેચક સમાન બનેછે, તેની કેટલી બધી શાંતિ, સ્વનંતતા અને મદત્તા હોયછે ! દરેક સંત દિવે જ્યે થાય કે નર્તન ગત દિવનાં વચનો અને કાવેળો તપાસી જવાનો મારો રીવાજછે; હું આમાં કંઈપણ મારા ખ્યાન બદલ નવા દેતો નથી; ત્યારે હું મારી જાતને કંઈક અને મારી આપી શકું છું ત્યારે મારે બહેને જોઈને સામાને બધા રાખવો જોઈએ ? હું આવા પ્રકારની તકરારમાં સહજ ગરમ જતી મળે તો; મારો અભિપ્રાય સારી રીતે લીધા વિનાનોજ રાખ્યો હોય જે કીટ હતું કારણ કે તેથી જોઈ શકી આવ્યું અને કંઈપણ સાઈ થયું નહિ. આ બાબત સત્ય હતી; પરંતુ સર્વ પ્રકારનાં સારો, સર્વ સમયોએ જોણવા જેવાં દેહતાં નથી. મારી હબનેજ જોણતી બધા રાખવાની મારી મરજી છે, કારણ કે મૂર્ખાઓ સાથે અથવા આપણા ઉપરિએ સાથે કોઈપણ પ્રકારની તકરાર નથી. મારાથી અદ્યત્ન મર્ધ મયું છે. પરંતુ ફરીથી તેનું કદા સાથે થયે નહિ. જે દરેક માનવિ આ પ્રમાણે પોતાના અંતરની તપાસ ચલાવે તો આપણ સર્વ મરેડને કાઢી પ્રકારનું નિવેરે એક દાખવો પણ વિધાન નથી એવા હવેન માટે આવા તરેહોળા પુનરુત્થાન કરતાં અન્ય શું વિગત સુદ્ધિ વુક્ત થયે ! આપણું જ્ઞાનિ નિર્મળ થયું છે, અને આપણે જે પ્રથમ આત્મ જાણે છીએ તે તરેહ રેકા મારેની પ્રથમ મનિ સમાન પણ હોય

આપણાં હૃદયોમાં અનંત વિરિધતા જોવામાં આવે છે, પરંતુ એ સર્વનો સમાન ઉત્કેશ હોય છે. ગુમાવવા અને નાશ પામવાને, આરાધા અને ભય રાખવાને, આપણને અને ખીજાને કંડાસ કરાવવાને આપણે જન્મ્યા છીએ અને આવા સામાન્ય પ્રકારના સંકટમાં સદાચારવિના અન્ય કેઈ પણ ઉપાય નથી, કારણ કે ખરેખરા આનંદનો આધાર અંતઃકરણ ઉપર હોય છે.

લાઇકરગસ^૧

યુરોપની દક્ષિણમાં ગ્રીસ નામક એક નાનકડો દેશ છે. પ્રાચીન સમયમાં આ દેશ તેની સમૃદ્ધતા અને ઉત્પત્તિને માટે પ્રસિદ્ધ હતો, સન ઇસવી, થી આઠ નવ. સતાબ્દી પહેલાં ગ્રીક લોકોને પોતાની શારીરિક ઉત્પત્તિનો ખડું વિચાર હતો. માનસિક ઉત્પત્તિ તો તેઓએ પાછળથી પ્રાપ્ત કરી. આ સમયે ગ્રીક દેશ ઘણા નાના નાના રાજ્યોમાં વિભક્ત હતો. તે રાજ્યો બહુધા પરસ્પરમાં લડ્યા કરતાં. આલગીઓ ને લીધેજ ગ્રીક લોકો શારીરિક બળની કદર કરતાં, શીખ્યા તેઓએ સમસ્ત દેશમાં, રથજે રથજે, અખાડાઓ ઉભા કરી, પ્રત્યેક ગ્રીસ—નિવાસી આ અખાડાઓમાં કુરંતી લડવી, દોડવું, મુક્કાખાટ છલાંદિ શારીરિક વ્યાયામ શીખતો. પ્રતિચાર વરં એલિસ રાજ્યના એલિમ્પીયા નામક નગરમાં શારીરિક બળની પરીક્ષા માટે એક સંમેલન યતું હતું. જે વ્યક્તિ સર્વથી અધિક બળવાન જણાય તેના મથા પર ‘જેતૂન’ નામક ફૂલોનો મુગટ રાખવામાં આવતો. સમસ્ત દેશમાં આ મુગટની પ્રાપ્તિ અત્યંત ગૌરવ ભરી ગણાતી.

જેમ જેમ ગ્રીસમાં સમૃદ્ધતાનો પ્રચાર થતો ગયા તેમ તેમ તે દેશના નિવાસીઓનું લક્ષ શારીરિક ઉત્પત્તિ પ્રતિ ઓછું થતું ગયું. અને શારીરિક ઉત્પત્તિનું સ્થાન માનસિક ઉત્પત્તિએ પ્રાપ્ત કરી, અને તે દેશમાં મોટા મોટા શાસ્ત્રવેત્તા, લેખક, વક્તા, રાજનીતિજ્ઞ અને દાર્શનિક ઉત્પન્ન થયા. આથી ગ્રીક વાસીઓની રહેણી કોણેણીમાં પણ મહાન ફેરફાર થયો. દેશમાં અન્યત્ર સર્વ રથજે તો આ પ્રકારનો ફેરફાર ચાલુ રહ્યો કિન્તુ સ્પાર્ટા નામક એક નાનકડા રાજ્યના નિવાસીઓ તો પોતાની શારીરિક ઉત્પત્તિજ કરતા રહ્યા. આ ઉત્પત્તિએ ટેલી બંધી વધી ગઈ કે સ્પાર્ટાની ભૂમિ વીર પુરુષોની જન્મદાત્રી તરીકે વિખ્યાત થઈ ગઈ. પણ ધીરે ધીરે સ્પાર્ટા—નિવાસીઓ પણ શારીરિક ઉત્પત્તિનો વિચાર તથા દહ અન્ય રાજ્યોની પેઠે માનસિક ઉત્પત્તિ પ્રતિ વળ્યા. આવા સમયે મહાત્માં લાઇકરગસે જન્મ લઈ પોતાના પૂર્વ વ્રત પર સ્પાર્ટાને દહ સંપ્પુ.

લાઇકરગસેનો જન્મ સન ઇસવીની પૂર્વે નવમી સત્ત્વિદમાં થયો હતો. સ્પાર્ટામાં એ રાજ્યો યથા કરતા હતા. લાઇકરગસેનો પિતા તેમનાં એક હતો. તેના પિતાના દેહાન્ત

પછી તેનો બાઇ પોલીડીકરીઝ રાજ્ય થયો. કિન્તુ તે થોડા સમયમાં મૃત્યુ પામ્યો. તેથી આસ્વર કરગસ રાજ્ય થયો.

રાજ્યગાદીની પ્રાપ્તિ પછી તરતજ તેને માલૂમ પડ્યું કે તેના બાઇ પોલીડીકરીઝની સ્ત્રી ગર્ભવતી છે. આથી લાઇકરગસે પ્રતિજ્ઞા કીધી કે જેને પોલીડીકરીઝની સ્ત્રીને પુત્ર જન્મશે તો હું સિંહાસનનો ત્યાગ કરીશ અને તે પુત્ર ઉમર લાયક થતા સુધી હું એક મંત્રીની પેઠે રાજ્ય કાર્ય કરતો રહીશ. જ્યારે પોલીડીકરીઝની સ્ત્રીને લાઇકરગસની પ્રતિજ્ઞાની અપ્પર પડી ત્યારે તેણે તેને શુભ રીતે કહેવડાવી મોહલું કે જે તમે હમણાંથીજ મારી સાથે વિવાહ કરી લ્યો તો તમને સિંહાસન પ્રાપ્તિમાં કોઇ પ્રકારનું વિઘ્ન નહીં નડે. બાલક જન્મશે કે તરતજ હું તેને મારી નાંખીશ. જ્યારે લાઇકરગસે આ સ્વભાવિક વાત સાંભળી ત્યારે તેના હોશ ઉડી ગયા. તેના હૃદયમાં પોલીડીકરીઝની સ્ત્રી પ્રતિ અત્યંત ધૃષ્ટા ઉત્પન્ન થઇ કિન્તુ આવે સમયે કોઇ કદવાથી કામ અગડશે જાણી તેણે બહારથી નેની વાત સ્વીકારવા સરખો ડોળ કીધો.

હવે લાઇકરગસને એ ચિન્તા થઇ કે બાવિ બાળકની કયા પ્રકારે રક્ષા કરવી. પોલીડીકરીઝની સ્ત્રીના ધરતી પળેપળતી અપ્પર મેળવવા માટે તેણે શુભ અનુચરો રાખ્યા. આ શુભ અનુચરોએ પોલીડીકરીઝની સ્ત્રીના નોકર આકરેને પૈસાથી પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા. એક દીવસ લાઇકરગસ, રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય કર્મચારિયો સાથે ખેસી, બોજન કરી રહ્યો હતો તેવામાં તેના શુભ અનુચરોએ પિતાહીન નવા જન્મેલા શિશુને લાવી તેના ખોળામાં મુક્યો; શિશુને મુરશિત જોઇ તેનું હૃદય હર્ષથી નાચી ઉઠ્યું તેજે તેજ સમયે તે બાળકને હસ્તમાં ઉપાડી રાજ્ય કર્મચારિયો અને અન્ય અન્ય ઉપસ્થિત જનોને ઉચ્ચ સ્વરે સંબોધન કરી કહ્યું—“ જુઓ! આ શિશુ તમારો રાજા છે ” સ્પર્શનિવાસીઓએ પોતાના નવા બાળરાજાને સપ્તેમ અભિનન્દન આપ્યું અને લાઇકરગસના હૃદયની ઉદારતાનાં બહુ વખાણ કર્યાં. આ કાર્યથી લાઇકરગસની કાર્તિ સમસ્ત દેશમાં ફેલાઈ ગઇ કિન્તુ પોલીડીકરીઝની સ્ત્રી અને તેના સહાયકો તેના પરમ શત્રુ યઈ ગયા. તેઓએ થોડોતે એમ સમજાવ્યું થર ક્યું કે લાઇકરગસનો વિચાર તે જન્મેલા બાળકને મારી સ્વયં રાજા બનવાનો હતો. પરન્તુ હા બાળકના તેઓને તે નીચ કામમાં સફલતા ન મળી. થોડો લાઇકરગસની ઉદાર પ્રકૃતિ સારી રીતે સમજતા હતા, તેથી તે વાત કોઇએ માની નહીં. અન્તે લાઇકરગસના શત્રુઓએ તેના પર અન્ય દોષારોપણ કીધા. લાઇકરગસ તેઓથી કંટાળ્યો હતો. આથી તે સ્પર્શ છોડી દેશાટન કરવા નીકળ્યો.

બ્રમણ કરતો કરતો તે ક્રીટ નામક રાષ્ટ્રમાં આવી પહોંચ્યો. તે રાષ્ટ્ર આ સમયે અત્યંત સમૃદ્ધિશાળી હતો, ત્યાંની રાસન પદ્ધતિ મંસારથી નિરાળી હતી. તે આ દેશમાં થોડાક કાળ રહ્યો. ત્યાંની રાસનપદ્ધતિ અને ત્યાંની રહેણી કહેણીનું તેણે બરાબર અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી તે એટીઆના કેટલાક દેશોમાં બ્રમણ કરવા ગયો. તત્પર્યાત તે ક્રીસ દેશમાં બિમ બિમ રાજ્યોમાં બ્રમણ કરતો રહ્યો અને ત્યાંની રાસન પ્રણાલી નીરખતો રહ્યો.

લાઇકરગસની અનુપસ્થિતિમાં સ્પર્શો રાજ્યનું સમસ્ત કાર્ય દીઠું થઇ ગયું. એક તથા

આપણેની વૃદ્ધિ થઈ, કાયદાઓ રદ ગણવા લાગ્યા. પ્રાયઃ અસાનકૃતા દેહાંશ ગઈ. આનું છે. જ્યાં એ થયું કે રાજનો કર ધરી ગયો, પ્રજા ભૂખે મરવા લાગી અને દુરાચાર અત્યંત ફાટી ગયો. આવા સમયે લોકોની દૃષ્ટિ લાઈકરગસ પ્રેતિ વળી. સ્પાર્ટાનિવાસીઓએ લાઈકર-ગસને પાછા આવવાની તથા ફરીથી શાસનપ્રણાલી સુધારવાની વારંવાર પ્રાર્થના કરી. લાઈકરગસ સ્પાર્ટામાં આવ્યો તો ખરો, પણ તેણે સ્પાર્ટાવાસીઓ, ખાસેથી પ્રથમથીજ વચન લઈ લીધું કે જે કાયદાઓ તે ધરશે તે તેઓએ માન્ય કરવા પડશે.

આ સમયે ગ્રીસના ડેલ્ફી નગરમાં અપોલો નામક દેવતાનું મંદિર ધણુંજ પ્રસિદ્ધ હતું. કોઈ કાર્ય કરતાં પહેલાં સર્વ સાધારણુ તે મંદિરમાં અપોલોની અનુમતિ માગવા જતા; મંદિરના પુજારીઓ તથા પુજારણેજ દેવનાના નામપર અનુમતિ આપતા. તેઓના વચનોપર ગ્રીસ-નિવાસીઓને વિશ્વાસ હતો. લાઈકરગસે પણ શાસનસુધારાના કામને પોતાના હાથમાં લેતા પહેલાં અપોલોની સલાહ મેળવવી ઉચિત ધારી. આમ કરવામાં તેને હેતુ એ હતો કે સાંથી જો અનુમતિ મળી ગઈ તો પછી સ્પાર્ટાનિવાસીઓ તેની વાતનો અસ્વીકાર કરવાનું સાહસ નહીં કરે. તેથી તે ડેલ્ફી નગરમાં ગયો. તેને અનુમતિ મલી એટલુંજ નહીં પણ તેને એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું કે ભવિષ્યમાં તેના ધરેલા કાયદાઓ અનુસાર કાર્ય કરવાથી સ્પાર્ટા રાજ્ય સમૃદ્ધિશાળી અને સુખી થઈ શકશે. સ્પાર્ટામાં આવી તેણે સર્વ કર્મ-ચારીયો અને મુખ્ય મુખ્ય લોકોની એક મોટી સભા બેઠી કરી. આ સભામાં તેણે પોતે ધરેલા કાયદાઓ વાંચી સંભળાવ્યા તેનો સારાંશ નીચે આપવામાં આવે છે:—

પૂર્વકાળથી સ્પાર્ટામાં બે રાજ ચતા રહ્યા છે. આ પ્રથા તેમજ આનું રહેશે. ભવિષ્યમાં વર્તમાન રાજ્યોના સંતાનો સ્પાર્ટા રાજ્યના રાજ્યો ચતા રહેશે. વર્તમાન રાજ્યોની શક્તિ અત્યંત વધી ગઈ છે તેને ઘટાડવી પરમાવશ્યક છે. ત્રીસ માણસોની એક સભા બનાવવામાં આવશે. ઉભય રાજ તેના સભાપતિ થશે? બાકીના અઠ્ઠાવીસ માણસો પ્રજામાંથી પસંદ કરવામાં આવશે? સાદથી એક વર્ષની ઉંમરનો કોઈ પણ મનુષ્ય આ સભાના સભાસદ થવાનો અધિકાર ધરાવી શકશે નહીં. પ્રત્યેક સભાસદે પોતાના મરણ, સુધી સભાનું કામ બજાવતાં રહેવું પડશે. કોઈ સભાસદનું મૃત્યુ થતાં તેનું ખાલી પડેલું સ્થાન પ્રજાની મરજી દ્વારા નિયત થયેલ મનુષ્ય ભરી શકશે,

આ સભાનું કામ કાયદા ધરવાનું તથા ન્યાય આપવાનું રહેશે: જે જે કાયદાઓ આ સભા ધરશે તે સર્વ-સાધારણુ સન્મુખ રાખવામાં આવશે અને તેમાં તેમની અનુમતિ લેવામાં આવશે. ઉભય રાજ્યો આ સભાના સભાપતિ તરીકે કામતો કરશેજ પરંતુ તે ઉપરાંત તેઓ રાજ્યની સેનાના સેનાપતિ બનશે અને ધાર્મિક કાર્યોમાં મુખ્ય પુજારીઓનું સ્થાન ગ્રહણ કરશે. રાજ્યના શાસનનું કાર્ય રાજ અને સભા દ્વારા થશે કિન્તુ એ સંભવિત છે કે તે ઉભય મળી જઈ પોતાને મળેલી શક્તિનો દુરુપયોગ કરે અને પ્રજાના ઉપર અત્યાચાર થાય-તેથી પાંચ મનુષ્યોની એક બીજી નાની સભા બનાવવામાં આવશે? આ નાની સભાને એ અધિકાર રહેશે કે તે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને—પછી ગમે તો તે રાજ હોય કે પ્રજા હોય—તે ઉચિત દંડ દઈ શકશે.

આ સમયે રાજ્યમાં ૪૮૦૦૦ સ્વતંત્ર પરિવાર નિવાસ કરે છે એથી રાજ્યને ૪૮૦૦૦ ભાગોમાં વિભક્ત કરીને એક એક ભાગ પ્રત્યેક પરિવારને આપવામાં આવશે. એક પરિવારને જોટલા અમલી આવશ્યકતા છે તેટલું અજ પ્રત્યેક ભાગમાં અવશ્ય ઉત્પન્ન થશે. અધિક સંપત્તિના સ્વામી યવામી મનુષ્ય અભિમાની અને દાંભિક બની જાય છે અને ધનવાન ગરીબ પર અભ્યાસ કરે છે. પૂર્વોક્ત પ્રમુખથી સ્પાર્ટા આ દુર્ગુણથી દૂર રહી શકશે.

પરિવારોમાં પણ અન્તર હશે. કોઈ પરિવાર મોટો હશે તો કોઈ નાનો હશે. કેટલાં નાનકડો પરિવાર પોતાની ભૂમિની પેદાશથી કાવકે ધનવાન બની વિદારી થઈ જાય એ પણ સંભવિત છે. આ અનૈયમિત્વમાંથી બચવા માટે સ્પાર્ટામાં લોટાના સિક્કા ગણાવવામાં આવશે. આ સિક્કાને બીજા દેશના સોદાગરો નહીં કપે. પરિણામ એ થશે કે વિદારીની જે જે વસ્તુઓ વિદેશમાંથી સ્પાર્ટામાં આવે છે તે સર્વ વસ્તુઓથી તેઓ દૂર રહેશે. સિક્કાઓ બેગા કરીને કદાચિત્ કોઈ કંવુસ સ્પાર્ટાનિવાસી કોઈ દેશજાના પર અભ્યાસ કરે એ સંભવિત છે—આ કારણથી આ સિક્કા એવા લોટાના બનાવવામાં આવશે જે વિશેષ ક્ષમણ પડવાથી ટુટી જાય અને અનેક સ્વિમ સંધરી સખવાથી બચાઈ જાય.

સુરવાદુ બોજન સ્વાસ્થ્ય અને સદ્ચરિત્રાને માટે દાનિકારક છે આથી પ્રત્યેક સ્પાર્ટાનિવાસીએ સાદું બોજન કરવું લેખ્યું. પોતાને પેર બોજન સંધવાથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાને મનપસંદગ બોજન કરશે આમાંથી બચવા માટે રાજ્ય તરફથી એવાં બોજનાસયો બોજવામાં આવશે કે જેમાં પ્રત્યેક સ્પાર્ટાનિવાસીએ વિધિનિર્દિષ્ટ બોજન કરવું પડશે. બોજનાસયનું ખર્ચ ચકાવવા માટે તેમાં બોજન કરવાવાળાઓ બોજન મામત્રી પહોંચાડી દેશે. બપુ લાગી હોય કે ન લાગી હોય પણ બોજનને સમયે રાજ્યના બોજનાસયમાં પ્રત્યેક મનુષ્યે આવી પહોંચવું પડશે. બોજન સમયે કોઈ નેરથી બોમી શકશે નહીં. આ સમયે યદિ કોઈ અસંવેદતા પ્રકાશિત કરશે તો તે દંડને લાયક થશે. સંધિનું ખાંસ, જખની શેટલી, દાગ, તથા ચોડાંક અંદર—આટલી ચીજોજ બોજનમાં મળશે—કાંઈ કોઈ સમયે ખાઈલી અને કુકાનું ખાંસ અને કુચો પણ મળ્યા કરશે.

વિદેશીઓનો પ્રભાવ સ્પાર્ટાવાસીઓ પર પડી શકે છે. આથી શીઘ્ર બધા વિદેશીઓને આ રાજ્યમાંથી બહાર કાઢી મુકવામાં આવશે તેમજ સ્પાર્ટાવાસીઓ પણ દરેકથી કોઈ અન્ય રાજ્ય વા દેશમાં જઈ શકશે નહીં.

બધા સ્પાર્ટાનિવાસીઓએ એક જ શબ્દ બજવાન થવું પરમાવશ્યક છે—આ રાજ્યમાં નિર્બલનું કોઈ કામ નથી. ત્યારે કોઈ પણ બાજક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને રાજક મગારીયોની સમુખ લાવવામાં આવશે. યદિ કુર્મચારીયો તે બાજકને બજવાન સમજશે તો જે દાષ્યોને બાજકોને પાળવા તથા તેઓના શરીરને સુદૃઢ બનાવવા માટે નિયત કરવામાં આવી દશે તેઓને તે બાજક મોંપવામાં આવશે. અને એ તે નવું જન્મેલું બાજક નિર્બલ બન્યો તો તેને નિર્બલ વનમાં કેંકારી દેવામાં આવશે.

માન વર્ગની અવરુદ્ધિ બાજકની શિક્ષા સર થશે. બાજકોની નાની નાની રોગોએ

ખતાવવામાં આવશે. પ્રત્યેક રાજાનો સર્વથી બળવાન હોય છે પોતાની રાજાનો નાયક થશે. પદિ કોઈ હોય છે કાયરતા પ્રકટ કરશે તો રાજાના નાયકને તેને દંડ આપવાનો અધિકાર રહેશે. આ બાળકો સદિષ્ટતા અને એકથી શીખશે, ગુરુનોનો આદર કરતાં શીખશે; પ-રિશ્રમ, લડાયક અને સ્વદેશભક્ત થતાં શીખશે. સુવાન થતાં તેઓને અધિક પરીશ્રમ કરાવવામાં આવશે. સખત ઠંડીમાં તેને કયાડે પણ ચાલવું પડશે અને માત્ર એક પાતળું ક-પડું પહેરવું પડશે. આખા વર્ષમાં તેને એક જ કપડું મળશે તેને તે પોતાની મરજી હોય તો પહેરે ને મરજી હોય તો ઓઢે. ગમે તો તે કપડું ફાટી જાય વા ખોવાઈ જાય તો પછી તેજ વર્ષમાં તેને ખીનું કપડું કદાપિ પણ મળશે નહીં. તેણે ઘાસના ખીખાના પર સૂવું પ-ડશે. તેના શારીરિક બલને હાનિ પહોંચાડે એવી કોઈપણ વસ્તુ તેને ખાવા દેવામાં આવશે નહીં. તેને રોજ પરસ્પરમાં કુરતી લડવી પડશે અને જે યુવક અનેક કુરતીઓ જીતશે તેને ઉચિત પુરસ્કાર આપવામાં આવશે. તેને નાના પ્રકારના એવા શારીરિક વ્યાયામ કરવા પડશે કે જેથી તેમના શરીર મુકોળ અને મુદ્દ થાય.

યુવકોને આસાદીનું શમ પણ શીખાવવામાં આવશે. અત્યેવ તેને ચોરી કરવાની મુક્તિઓ ખતાવવામાં આવશે, પણ જે કોઈ યુવક ચોરી કરતો જણાયો તો તેને કઠિન દંડ મળશે. દંડ ચોરી કરવા માટે નહીં કિન્તુ તેની અસાધવાની માટે અપાય છે એમ સમજવું. જે યુવક ચોરી કરતાં નહીં પકડાય તેની આસાદી પ્રશંસનીય સમજશે.

શિક્ષાકાલ સમાપ્ત થતાં સ્પર્ધાનિવાસી યુવકોને સૈનિક બનવું પડશે. દેશ અને રાષ્ટ્રનું શ્રમ ચિન્તન કરવું એજ તેના જીવનનો પવિત્ર ઉદ્દેશ થશે. દેશ અને રાષ્ટ્ર માટે પોતાનું જીવન હથેળી ઉપર રાખવું એજ તેનો પરમ ધર્મ થશે. વ્યક્તિગત વાતોને દેશ અને રાષ્ટ્રની વાતો કરતાં વધારે સારી ગણવી એ મહા પાપ ગણાયો. દેશના યુવકોને સર્વદા સૈનિક કા-ર્ચોમાં સંમિલિત થવું પડશે. શાન્તિને સમયે તેઓ પોતાનો સમય કુરતી લડવામાં, શિક્ષક ખેલવામાં, દોડવામાં ઇલાદિ શારીરિક વ્યાયામ સબંધી કાર્યોમાં વ્યતિત કરશે. ત્રીસ વર્ષની અવસ્થા સુધી તેઓને રાજનૈતિક બાબતથી કેવળ દૂર રાખવામાં આવશે. જે યુવક પોતાના પરિવાર સાથેજ વિશેષ પ્રેમ પ્રકટ કરશે તે સમાજમાં મુલાની દૃષ્ટિથી જોવાશે.

બસવતી માતાજી બલવાન સન્તાન ઉત્પન્ન કરી રાકે છે. અત્યેવ સ્ત્રીઓના શરીરને પણ બલિષ્ઠ અને પુષ્ટ બતાવવું આવશ્યક છે. હવેથી પુરુષોની પેઢે સ્ત્રીઓ પણ શારીરિક વ્યાયામ કરશે. તેઓને દોડવું, કુરતી કરવી, બાસો ફેંકવો અને તરવાર ચલાવવી એ સવ શીખવવામાં આવશે. સ્ત્રીઓનો આદર પણ પુરુષોની પેઢે કરવો ઇલાદિ ઇલાદિ.

લોકોએ લાઘવગમના આ કાયદાઓનો ધોર વિરોધ કીધો, કિન્તુ વ્યવસ્થા થવાથી અને ઉચ્છીના મંદિરની બલિબ્યાણી દ્વારા તેઓ કાંઈ કરી શક્યા નહીં તો પછી કેટલાક મનુ-ષ્યો તેના શત્રુ તો આવશ્ય થઈ ગયા અને એક દિવસ ન્યારે લાઘવગમ એકલો જોતો હતો તે સમયે એલેક્ઝાંડર નામક યુવકે તેના પર આક્રમણ કીધું. લોકોએ; વખત સર આવી પહોંચી, તેને બચાવ્યો તો ખરો પણ આ લડાઈમાં તેની એક આંખ ખુટી ગઈ. એલેક્ઝાંડરને પક-

ડીને લાઇકરગમ્મની સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો. કિન્તુ લાઇકરગમે તેને ક્ષમા અર્પી એટલુંજ નહીં પણ તેને પોતાના મિત્ર બાપણથી એટલો બધો મુગ્ધ કરી દીધો કે તે તેના પગમાં પડ્યો અને પથ્થાત્પ કરવા લાગ્યો. સ્પાર્ટાનિવાસીઓના હૃદય પર આ ઘટનાનો અત્યંત પ્રભાવ પડ્યો. તેઓ સર્વ લાઇકરગમ્મના બક્ત થઇ ગયા અને તેના ઘડેલા કાયદાઓ અનુસાર કાર્ય કરવા લાગ્યા.

કોઇક કાલોપરાન્ત લાઇકરગમે વિચાર્યું કે કોઇક સમયે સ્પાર્ટાનિવાસીઓ તેના પુત્રા-વેલા કાયદાઓની ઉપેક્ષા કરે એ સંભવિત છે. અતઃએવ તેણે એક સભા મેળવી. તેમાં તેણે કહ્યું:—“હું એક વિષય પર એપોલોની અનુમતિ મેળવવા ઉદ્દેશી જવા ઇચ્છું છું. તમે સર્વ મને શપથપૂર્વક વચન આપો કે જ્યાં સુધી પાછો ન ફરું ત્યાં સુધી તમે સર્વ મારા કાયદાઓ પાળતા રહેશે.” સર્વ લોકોએ શપથ લીધા. લાઇકરગસ ઉદ્દેશી પહોંચ્યો. ત્યાં એપોલોની ભવિષ્યવાણી દ્વારા તેને માલમ. પડ્યું કે જો સ્પાર્ટાનિવાસીઓ તેના ઘડેલા કાયદાઓ અનુસાર કાર્ય કરતા રહેશે તો સ્પાર્ટા સંસારનો સર્વથી મહાન તથા શક્તિ અને સમૃદ્ધિવાન દેશ થઈ જશે. તેણે આ ભવિષ્યવાણીના સમાચાર સ્પાર્ટાનિવાસીઓને કહેવાની મોકલ્યા અને પોતે ‘ક્રીટ’ ટાપુમાં આશ્રયે ગયો. સ્પાર્ટામાં તે એટલા માટે ન ગયો કે કદાચ તેના પાછા આવવાથી ત્યાંના લોકો પોતાના શપથ પૂરા થયેલ મ્રમણ તેના કાયદાઓ વિરુદ્ધ કાર્ય કરે. ‘ક્રીટ’ ટાપુમાં પણ અધિક દિવસ સુધી અવિન રહેતું તેને ઉચિત જણાયું નહીં. તેણે શીઘ્ર શરીર ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરી ખાતું પીતું છોડી દીધું; અને તે એક દિવસ આ આસાર સંસારમાંથી આશ્રયે ગયો. કદાચ સ્પાર્ટાનિવાસીઓ તેના મૃત શરીરને સ્પાર્ટામાં લાવી પોતાના શપથ પૂરા ન કરી હે તેથી તેના અન્તિમ વામ્નો અનુસાર તેના શરીરને બાળી નાખવામાં આવ્યું અને તેની રાખ સમુદ્રમાં ફેંકી દેવામાં આવી.

લાઇકરગમ્મનું અવન, તેના કાયદાઓ અને તેનું મૃત્યુ એ સર્વ વાતો અદ્ભૂત છે. આ વિચિત્ર મનુષ્યની વિચિત્ર વાતોનું દ્રશ્ય પણ અત્યંત વિચિત્ર થયું. સ્પાર્ટા એ સોહન. સોફીસ્ટ, એરિસ્ટોટલ, પિથાગોરસ, દેલીઝ, ડેમોક્રીઝ, પ્લેટો ઇત્યાદિ વિદ્વાનોને કૃત્રિમ ક્રિધા એટલુંજ નહીં પણ ગ્રીસને દ્વારિસના પાઠશાળાના આક્રમણથી બચાવવાવાળા વીર સ્પાર્ટાએજ ‘કૃત્રિમ ક્રિધા’ હતા. હિયોનીઝમ અને તેના તથ્યસો વીર સાથી જોએએ અસાધારણ આત્મેત્સર્ગ પ્રકટ કરી ગ્રીસને દ્વારિસની પરતંત્રતાની શૃંખલામાં બધાછ જાતું અટકાવ્યું તેઓ સ્પાર્ટાનાજ સ્પૃહા હતા! સ્પાર્ટાનીજ રૂઝો કહે છે કે:—“વીરો! ઝાંતો ઢાલ લઇને (વિજયી થઇને) આવજો અથવા તો ઢાલપર લડાઇને (મૃત્યુ પામીને), આવજો—with the shield or on the shield.

સેવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.

સેવાધર્મઃ પરમ મહત્તો યોગીનાવપ્યગમ્યઃ ॥ મર્ત્યદ્વરિઃ ॥

ખીજ્ઞઓને લાભકારક રીતે અને તમારી જાતને બચવિના જે તમારી અન્યની સેવા કરવાની ધૃષ્ટિ હોય તો આ નીચેના ત્રણ સિદ્ધાંતો તમને તમારી સેવામાં દેરી ગમ્ય છે, એટલું લક્ષમાં રાખશો.

(૧) સેવામાર્ગે પળતાં તમને વધારેમાં વધારે આનંદ થવો જોઈએ.

(૨) તમારી મારફતે સેવાની શક્તિને પ્રસસવનાર, તમારા કરતાં વધારે/ખૂબવાન અસુક સત્તાતા તમે તો માત્ર એક પ્રતિનિધિ સમાન છો, એટલું તમારે જાણવું જોઈએ.

(૩) તમારામાં જેવી દિવ્યપ્રકૃતિ છે તેવીજ તમારે ખીજ્ઞઓમાં જેવી જોઈએ.

*

અમે અન્યતા વિષે જે જે સર્વ કહે અથવા વિચારો તે તમારે વિષે ક્યારનુંએ કહેવાયું છે અથવા વિચારાયું છે, એટલું સ્મરણમાં રાખો.

*

જ્યારે તમારું કોઈ પણ પ્રકારે તુકચાન થયું હોય ત્યારે એટલું યાદ રાખજો, કે ખીજ્ઞનું તુકચાન કરનાર, જે માણસનું તુકચાન થાય છે તેના કરતાં વધારે કષ્ટ સહન કરે છે.

*

ખીજ્ઞ માટેની તમારી પ્રેમની શક્તિને તમારી અથવા તેની એકની પણ સમજૂતિમાં વિશ્લેષ કરવા દેશો નહિ. તમારી સેવાવડે નિર્બંધ નહિ પરંતુ સખધ જનનું જોઈએ.

*

ખીજ્ઞની સેવા શક્તિ મહાન જોઈએ દેવી જનશો નહિ, ઉલટા પુષ્ટી થાયો, કે

જેમના પ્રત્યે તમારી દુર્બલ શક્તિ પહોંચવાને સમર્થ નથી તેમને સહાય થવા માટે તમારા કરતાં મોટી શક્તિ અસ્તિત્વમાં છે.

* *

જ્યારે તમે કંઈકે આપો ત્યારે તે મેળવનાર, અક્ષિસને પોતાને એકલાઈ માટેના ત્રાપે એવી આશા રાખશે નહિ. જે અક્ષિસથી તેને આનંદ થયો છે તે વડે બીજાને પણ આનંદ મળ્યો છે, એ જોઈને ખુશી થાઓ.

* *

જ્યારે તમે અન્યને સહાય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હો ત્યારે તેટલા સમય માટે તો તમે જે બાવનામાંથી સેવાશક્તિ સંપન્ન કરી છો, તેમપણ બની જવાને પ્રયત્ન કરો. આ પ્રમાણે તમે તમારી ભાવના, સિદ્ધ કરતા જશો તથા સાથે સાથેજ વધારે ખાતરીપૂર્વક સહાય કરી શકશો.

* *

તમારી સેવાનાં ફળો માટે આશા રાખશો નહિ, તેમજ જેને તમે સહાય કરો તેના તરફથી આભારના યંત્રો ના સંબંધવામાં આવે તો પણ દુઃખી બનશો નહિ. તમે દેહની નહિ પરંતુ હૃદયમાની સેવા કરો છો અને જે કે ઓટ બીડાયલાજ રહે તો પણ તમારે હમેશાં હૃદયમાની કૃતજ્ઞતાને લક્ષમાં લેવાની છે.

* *

તમને જેમને માટે પ્રેમ હોય તેમના તરફથી રહેતી આશા રાખશો નહિ. જે તમારા તેમને માટેનો પ્રેમ ખરો હશે તો વહેતો અથવા મોટે તે તેમનાં હૃદયમાં પ્રવેશીને પ્રતિ ઉત્તર કઠાવશે; જે તે શક્ષિકજ હોય તો, તમારો પ્રેમ જતો રહે છે એટલું જાણીને તેઓ એકાદ દિનતા શોકમાંથી પણ બચે એટલુંજે ઉત્તમ છે.

* *

જેણે પોતાની જાત ઉપર જય મેળવવાનો આરંભ કર્યો નથી તેવો કાઈ અરેખથી સેવા કરી શકતો નથી, એટલું યાદ રાખજો.

* *

ઓળખે દૂર કરે તેવા પ્રકારની નહિ, પરંતુ ઓળખે હલકો બનાવે એવી જાતની સેવા શ્રેષ્ઠ છે.

* * *

બ્યારે તમે લોકોને તેમની બાબતોઓના આધારોવારે સ્વીકારશો ત્યારેજ તમે લોકોની શ્રેષ્ઠ સેવા કરી શકશો.

* * *

દરેક માનવિનો સેવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ, તેનામાં જે શ્રેષ્ઠનો સમાવેશ થતો હોય તે દ્વારા હોય છે. દુનિયામાં જેટલા સહાય લેનાર લોક છે, તેટલા જવા સેવાના માર્ગો છે.

* * *

દિનની દરેક ક્ષણ સેવાના સમય સમાન છે; જો કે હમેશાં એકાદ માયાભર્યા કાર્ય માટે પ્રસંગ પ્રાપ્ત ના પણ થાય તો પણ હમેશાં એક પ્રકારના માયાળુ વચન માટેનો પ્રસંગ તો પ્રાપ્ત થયેજ હોય છે.

* * *

જેમ જેમ એકાદ માનવિ પોતાની જાત વિષેનો વિચાર ઓછો ને ઓછો કરતું જાય છે તેમ તેમ તે પોતાની ઉત્તમ પ્રતિ અરેખક વધારે ને વધારે ધ્યાન આપતું થાય છે. સેવાનું દરેક નાનું કાર્ય, સેવા કરવા માટે વધેલી એક શક્તિના સ્વરૂપમાં કર્તાની પાસે પાછું આવે છે.

* * *

એકાદ માનવિની તમારી જેવી રીતે સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય તે માર્ગ તેને ના પસંદ પડે તો સેવાનું અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન ચલાવો. તમારી તો તેની સેવા કરવાની ઇચ્છા છે; તેને કયે માર્ગે સહાય કરવી જોઈએ, એ માટેની તેને આજ્ઞા કરવાની તમારી ઇચ્છા ના હોવી જોઈએ.

* * *

જરૂરમાં આવી પડ્યા હોય તેમને ગમે તો તમે ઓળખતા હો વા નહિ તો પણ તમારે તેમને સહાય થતાં હદમારના સરમાવાનું નથી. તેમની જરૂર તેમને તમારા બંધ

જેમના પ્રત્યે તમારી દુર્બલ શક્તિ પહોંચવાને સમર્થ નથી તેમને સહાય થવા માટે તમારા કરતાં મોટી શક્તિ અસ્તિત્વમાં છે.

* *

જ્યારે તમે કંઈક આપો ત્યારે તે મેળવનાર, બક્ષિસને પોતાને એકલાને માટે જ રૂબે એવી આશા રાખે છે નહિ. જે બક્ષિસથી તેને આનંદ થયો છે તે વડે બીજાને પણ આનંદ મળ્યો છે, એ જોઈને ખુશી થાઓ.

* *

જ્યારે તમે અન્યને સહાય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા છો ત્યારે તેટલા સમય માટે તો તમે જે ભાવનાઓ સેવાશક્તિ સંપન્ન કરી છે, તન્મયજ્ઞ બની જવાને પ્રયત્ન કરો. આ પ્રમાણે તમે તમારી ભાવના સિદ્ધ કરતા જાઓ તથા નામે સાથેજ વધારે ખાતરીપૂર્વક સહાય કરી શકશો.

બોમ્બને દૂર કરે તેવા પ્રકારની નહિ, પરંતુ બોમ્બને હલકો બનાવે એવી જાતની સેવા શ્રેષ્ઠ છે.

* *

બ્યારે તમે લોકોને તેમની બાવનાઓના આધારે સ્વીકારશો ત્યારે તમે લોકોની શ્રેષ્ઠ સેવા કરી શકશો.

* *

દરેક માનવિનો સેવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ, તેનામાં જે શ્રેષ્ઠતા સમાવેશ થતો હોય તે દ્વારા હોય છે. દુનિયામાં જરૂર સહાય લેનાર લોક છે, તેટલી જાણ સેવાના માર્ગો છે.

* *

દિનની દરેક ક્ષણ સેવાના સમય સમાપ્ત છે; જે કે હમેશાં એકાદ માયાબમાં કાર્ય માટે પ્રસંગ પ્રાપ્ત ના પણ થાય તો પણ હમેશાં એક પ્રકારના માયાશુ વક્ત્રન માટેનો પ્રસંગ તો પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે.

* *

જેમ જેમ એકાદ માનવિ પોતાની જાત વિશેનો વિચાર ઓછો ને ઓછો કરતું જાય છે તેમ તેમ તે પોતાની હજી પ્રતિ ખરેખર વધારે ને વધારે ખ્યાન આપતું થાય છે. સેવાનું દરેક નાનું કાર્ય, સેવા કરવા માટે વધેલી એક શક્તિના સ્વરૂપમાં કર્તાની પાસે પાછું આવે છે.

* *

એકાદ માનવિની તમારી જેવી રીતે સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય તે માર્ગ તેને ના પસંદ પડે તો સેવાનું અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન ચલાવે. તમારી તો તેની સેવા કરવાની ઇચ્છા છે; તેને કયે માર્ગે સહાય કરવી જોઈએ, એ માટેની તેને આજ્ઞા કરવાની તમારી ઇચ્છા ના હોવી જોઈએ.

* *

જરૂરમાં આવી પડ્યા હોય તેમને મહે તો તમે આજ્ઞાપતા હો વા નહિ તો પણ તમારે તેમને સહાય થતાં હલ્લાના શરમાવાનું નથી. તેમની જરૂર તેમને તમારા બંધુ

॥ પ્રેમ અને જીવન ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૨૩૨-થી.)

દરેક દિન એપ્રમાણે ગાળો કે સૂર્યાસ્ત સમયે તમે તમારી જાતને આ પ્રમાણે કહી શકો: “ પૂર્વે કોઈ કાસે હતો તેના કરતાં આજે હું વધારે પ્રેમવાન બનવા યોગ્ય થયો છું. ”

ઐતિહાસિક લેખોને આપણે શા માટે વાંચવા જોઈએ ? શું, ભૂતકાલના અને બ-વિધ્યકાલના પણ ઇતિહાસનો આપણા દરેકના અંતરમાં સમાવેશ થતો નથી ?

આપણે આપણા પૂર્વજોના, આ માનવ દેહો કરતાં ઘણા ઘણા વધારે માટે આ-ભારી છીએ, અને બાવિપ્રજાને માત્ર જન્મ કરતાં ધણું ધણું વધારે આપવાના છીએ.

આપણે પ્રેમની પૂર્ણ પેદાશની અને ગીતગાતાં પદ્ધિઓના રાગાની બંનેની સાથે સાથે આશા રાખી રહીએ નહિ.

જો બાકીશો તમને મ્હાતાં ના હોયતો તમારામાં અંધિર દોષો હોવા જોઈએ, તે ત-મારે સુધારવા જોઈએ.

કોઈ જોવાં કાવ્યરૂપ છે તે તમે વાચતા થશો ત્યારે તેમનાં લખેલાં કાવ્યો વાંચ-વાની તમને ઇચ્છા રહેશે નહિ.

જોટલા તારકો છે તેટલી બધી લાગણીઓ તમારામાં હોવી જોઈએ. કટલા તારકો હશે! કામા વાવો અને પ્રેમ લલો.

તમારા હૃદયરૂંધે ધ્યાન દઇને સાંભળો અને અ-ચરણ આનંદી ગીતોથી ઉભરાઇ જાયજે.

જો બીજાઓ આપણને દુઃખી કરે તો તેમને નહિ પરંતુ આપણી જાતનેજ દુઃખી આપવાનો છે. જો આપણે માત્ર પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રેમવાળા હોઈએ તો કાંઈ પણ આપ-ણને દુઃખી કરી શકશે નહિ.

જેમ સૂડો ભૂમિ વર્ષાના ઝાપટા પછી આનંદી બની જાય છે તેમ જીવાત્મા એકાદ સુહૃદ સંકલ્પ આવી અપા પછી આનંદ સમાધિ અનુભવે છે.

આંતર ગ્રેય કોઈ પણ મદાન શણે, આપણી આસપાસનાઓ સદેજમાન પણ જાણ્યા વિના રહે એવી રીતે આપણે અનુભવી શકતા નથી.

જો બાજતો ખરાબ જણાતી હોયતો તેઓ એક સમયે ઉત્તમ લાગતી હતી તેનું રમણુ તાનું કરો.

આપણે બધાએ અનંત સાથે બંધાયલાછીએ. આપણે બધાએ નિસમાં વસીએ છીએ. દિવ અને રાત્રને માત્ર તારાં કંઈનાં ભિન્ન પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આપણે બધાએ આપણા સાથમાં હોય તેવા સૌંદર્યને જોઈ શકીએ છીએ. હજીએ જ્યાં તેનાં દર્શન નથી થતાં ત્યાં ખુદી-તેનાં દર્શન કરેછે.

જો તમારી ક્ષિતજનીપાર જોવાની ઇચ્છા હોયતો તમારે અક્ષિએ બંધ કરીને તમારા પ્રકાશવડે જોવું જોઈએ.

મનેતો આપણું ક્ષિતજ હિમાચ્છાદિત શિખરોનું અથવા આંગણનાં શાંત ક્ષેત્રોનું, ધાંધલીઆ માર્ગોનું અથવા આકાશ અને સમુદ્ર મળે છે ત્યાં આગળની પાતળી લાંબનનું બનેલું હોય જતાંએ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે બધાએ તારકો દ્વારા ઉચે જોઈ શકીએ, ઉચા વિચાર કરી શકીએ, ઉચે લાગણી ધેરી શકીએ.

એક વિશુદ્ધ મનને કોઈ પ્રકારની બક્ષિમની જરૂર નથી, તેમજ એક નિર્બળ મન માટે કોઈ પ્રકારની શિક્ષાની જરૂર નથી. સદાચારી જીવનનો બદલો આનંદમાં મળી રહેછે. દુરાચાર માટે રોગ અને પશ્ચાત્તાપ એજ માનવિએ કોઈ પ્રકારે યોજી શકે તેના કરતાં મોટી શિક્ષાઓ છે.

જોતમારાં આશાઓ ધુસર બની ગયાં હોયતો તમારાં ચક્ષુઓ બંધ કરીને પ્રકાશનું ચિંતન કરો.

પિતૃ પ્રેમ જોવાં કોઈપણ પદાર્થ નથી, પરંતુ કેટલાક લોક મનુ-પ્રેમ વાળા હોયછે.

જો કેલવણી વધારે સુખમાં ના ધેરી જતી હોયતો તે કીમંત વિનાની છે.

અરુણે પણ પ્રકાશિત બન્યાવિનાનાં રજાં હોય એવો એક પણ માયાળુ સમ્રાટ કોઈ કાલે બોલવામાં આવ્યો નથી.

યધાર્થ બાબતોના સંબંધરૂપ જ્ઞાન છે, તે નાશ પામે અથવા તેનો નાશ સાધી શકાય, પરંતુ વિજ્ઞાન તો લાગણીના સત્ત્વ સમાન છે અને નિત્યતાના જોટલુંજ સત્ય અને અમરછે.

દરેક દારૂય રિતે વિચાર ચલાવો, તેથી શીત ઝડપના મૂર્ધ પ્રકાશમાં વૃદ્ધિ થશે.

પ્રેમ કેટલોબધો મદાન અને કેટલોબધો અદ્ય છે! તે અનંતતાને ભેરી શકે છે તેમજ એક દશાક્ષ માત્રમાં તેનો સર્વ સમાસ થઈ શકેછે.

જો આ એક રાજામાં હોઈએ છીએ તેવા આપણે કોઈ કાલે એકલા હોતા નથી.

કવી અને પ્રેમી ઉચા કાલમાં પણ જલ્દી શકે છે, પરંતુ સમગ્રરૂપે લોક સમૂહનો મધ્યાક્ષીના પૂર્ણ પ્રકાશમાંજ માત્ર જોઈ શકે-છે.

તમારી જાતે પ્રેમપાત્ર થવાને યોગ્યબનો અને તમેઅનિવાર્ય રીતે પ્રેમપાત્ર બનશો.

તમને તમારા પાડોશી માટે જે જે માયાળુ વિચાર હોયછે તે તેને અને તમારી જાતને હમખને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

આપણુ સર્વને આત્મ નિયમનની જરૂર છે, નિયમો વડે નિયમનની જરૂર નથી; શિક્ષણની નહિ પરંતુ આંતર દૃષ્ટિની જરૂરછે. અંતઃકરણ અને લાગણી કરતાં ઉત્તમ પ્રકારના નિયમકો હોઈ શકે?

એક ખાલી ઉદર અને એક રોગી શરીર કોઈ પણ ઇશ્વરના કરતાં મોટી ખુબ પાડીને બોલાવે છે, તેટલા માટે તમે ઉપદેશ આપો તે પૂર્વે ખુખં મટાડો, સુખી કરો.

... : અહીં કેટલાક વિધિ સરખા અર્થવાદો છે. જેમકે, ઉડુંબરનો ગુપ્તયાગ છે ઇત્યાદિ. ત્યાં સંશય થાય છે કે એ વિધિ છે કે સ્તુતિ છે ?

આ ઉપર પૂર્વપક્ષ એવો છે કે આ વિધિ છે, કેમકે ખીલ પ્રમાણથી સ્તુતિની સિદ્ધિ નથી, અને ફળ પણ અહીં જણાય છે. યદિ વિધિ ન માને અને અર્થવાદન માને તો ફલ સ્તુતિ માત્ર નિરર્થક યથોઃ અને સ્તુતિ તો લક્ષણથી જણાય છે. લક્ષણા કરતાં સ્તુતિ વધારે પ્રબલ હોય છે, તેથી આ વિધિવાદ્યજ છે.

સૂ. લોકવદિતિચેન્ ૧-૨-૨૦ પૂર્વપક્ષે આશંકા

ટીકા—યથા લોકે ર્થગો. કેતવ્યા વદુક્ષીય સ્વપત્યા इति वाक्ये गुणाभिधानात् કેતારઃ પ્રવર્તન્તેતયમ્ તથા વેદેપ્રિસ્ત્યાન્ તસ્માત્સ્તુતિરિતિગમ્યતે ।

જેમ શોકમાં “ આ ગાય વેશવાની છે. બહુ દુંભવાળી અને વાહી પ્રમંવાળી છે ” એ વાક્યમાં ગાયના ગુણનું ક્ષય લેનારની પ્રવૃત્તિ મારે છે, તેમ વેદમાં પણ ઉડુંબર (ઉમેરો) ઉકુંબળવાન છે ઇત્યાદિ ઉડુંબરની સ્તુતિ મારે થઈ શકે છે.

સૂ. ન, પૂર્વત્વાન્ ૧-૨-૨૧ આશંકા નિરાસઃ ।

ટીકા—નૈતદેવમ્ । કુતઃ । પૂર્વત્વાન્ પ્રમાણાન્તર સિદ્ધત્વાત । તસ્માદ્વિધિઃ ॥

આ એમ નથી. શોકમાં પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ પાતનેજ (બહુશીશ ઇત્યાદિ વાક્ય) અનુવાદ કરે છે તેથી પ્રશંસા બની શકે છે. તેથીજ અગ્રાત વિષયમાં શોકા અંદા કરશે નહીં. પ્રમાણાન્તરથી જાણવાથીજ રૂમિ થઈ શકે છે, પણ વેદમાં તો વિધિ સખ્દવદે રૂમિ ઉપજાવતા નથી, અને અર્થવાદથી રૂમિ હોય પણ નહીં. વિધિ સખ્દથી પ્રશંસન કરવામાં આવે છે કે અર્થવાદથી ? એમ નો પ્રશ્ન કરતા હો તો ઉત્તર એ છે કે બંને પક્ષમાં રૂમિ થવી ધરે નહીં, કારણ કે સંકલ્પના પુરૂષની વિધિ સખ્દ સાંભળાને સંકલ્પની નિષ્ક્રિય થતી નથી, તો અર્થવાદથી સંકલ્પની નિષ્ક્રિય થવાથી થાય ? અને વોમાં સ્પષ્ટ વાક્યોજ હોવાં જોઈએ જેથી પુષની કર્તવ્યતાનું વિધાન સંભવે.

સૂ. ઉક્તંતુ વાક્ય શેપત્યમ્ ૧-૨-૨૨ (નિર્દ્યોત)

ટીકા—તુનાપક્ષવ્યાવૃત્તિઃ । પ્રયોચકયાવયનાં વિધિનાસદ વાક્યશેપત્યમુક્તમ્ ।

હમે વાક્ય શેપ કરી આગ્યા હોએ જે અહીં ફલ વચન હતું હતું તે ઉડુંબર ગુપ્તનું છે, અવિદિત ઓડુંબર ગુપ્ત અહીં છે નહીં તો ફલ વચન અનર્થક છે. ને કે સ્તુતિ વચન સખ્દ નથી, તો પણ ફલ વચનમાં ફલવતાની પ્રતીતિ છે, ફલવાનની તિ ધરે છે, ત્યાં ફલવતાનું આનર્થક્ય એ અર્થ છે તે પ્રશંસાર્થક છે. ને એમ કહો કે સતતજન્ય પ્રશંસા છે, તો તે પણ નથી. લક્ષણમાં પણ અર્થવત્તા હોવાંજ જોઈએ. વેદ ખરી વાજન કરે છે એમાં શક નથી પણ ગુણવાદરૂપે પ્રશંસના થઈ શકે છે. ગુણ હોવાથી વધારાંતો પણ છે. જેમ અન પ્રીતિનું સાધન છે, તેમ પ્રીતિનું સાધન જે ઉડુંબર, તેની પણ પ્રશંસા સખ્દ વડે થઈ શકે છે અર્થાત્ ઉડુંબરનાં પાશં રજા બળનું કારણ હોવાથી અનની ચો બળવાન છે મારે ઉડુંબરની સ્તુતિ વિધિ નથી.

સૂ. વિધિશ્ચાનર્પકઃ કચિત્સ્માત્સ્તુતિમતીયેત તત્સામાન્યાદિતરેષુ તથા-
ત્વમ્ ૧-૨-૨૩ (સિદ્ધાન્તઃ)

ટીકા—અપ્સુયોનિર્વાઅશ્વઃ અપ્સુજોવેતસઃ ઇતિકચિદ્વિધિઃ અનર્થ કશ્ચમવતિ
તસ્માત્સ્તુતિઃ પ્રતીયેત તત્સામાન્યાદિત્યાદિ સ્પષ્ટમ ।

• “જળમાંથી ઉત્પન્ન અશ્વ અને વેતસ (નેતર) છે ” ઇત્યાદિ કેટલાંક સ્થળોમાં
અપ્સુયોનિર્વાશ્વઃ કર્તવ્યઃ ૯. જળ કારણવાળા અશ્વ કરવો જોઈએ) ઇત્યાદિ વિધિને।
સંભવ ન હોવાથી વિધિ અનર્થક છે, તેથી આવે સ્થળે સ્તુતિજ માની લેવી પડે છે, તદ-
નુમારે. આદુઅર વાક્યમાં પણ સ્તુતિની કલ્પના કરવી જોઈએ.

સૂ. પ્રકરણે સંભવન્નપકર્પોન કલ્પ્યેતવિધ્યાનર્થકયંહિસંપ્રતિ ૧-૩-૨૪

ટીકા—(સ્પષ્ટોઽર્થઃ)

આનાથી પણ સ્તુતિ જણાય છે કે યોચિદ્રમ્બઃસ નૈઋતઃ યોઽષ્ટતઃ સરોદ્રઃ યઃ
ઋતઃ સદૈવતઃ તસ્માદ વિદ્રહતાથ પરિતવ્યઃ

દર્શ પૂર્વમાસ વેળાએ પુરોડાશના પાકનું વિધાન કરતી શ્રુતિ કહે છે કે બળેશે પુરો-
ડાશ નિઋતિ દેવતાને છે. જે માયો છે તે રૂદ્ર દેવતાને છે. જે બરોબર પાકેલો છે તે
દેવતાઓને છે, તેથી પુરોડાશ બલ્યા વગર પકવવો જોઈએ. અહીં નિઋતિ દેવતા અને
રૂદ્ર દેવતા ન હોવાથી તેને જોધ કરનાર વાક્ય સ્તુતિ માત્રજ છે તેથી વિધિ થઈ શકે
નહી જો અને વિધિરૂપે દ્રાઢ માને તો અપ્રકૃત દેવતાની પ્રાપ્તિ અને પ્રકૃતની હાનિરૂપ
દ્રોષો થશે માટે આવે સ્થળે અર્થવાદજ છે

સૂ. વિધૌચ વાક્યભેદઃ સ્પાત ૧-૨-૨૫ (સિદ્ધાન્ત)

ટીકા—યદિયૂપ વિધિર્મન્યેત સ્યાત્તર્હિ વાક્ય ભેદઃ ॥

જો ઉદ્યુગની વિધિ છે એમ માનીયે તો એક ઉદ્યુગરતો વિધિ અને બીજો જળવિધિ,
એમ બે વિધિ થવાથી વાક્ય ભેદ થશે. જો વાક્યભેદને સ્વીકારીએ તો વક્ષ્યમાણ અષ્ટ-
દોષની પ્રાપ્તિ થશે. પણ તે તો ગ્રાહ્ય નથી માટે ઉદ્યુગરતા યુગની પ્રશંસાજ છે એટલા
માટે વિધિ સરખા કથનયુક્ત વાક્યોને સ્તુતિરૂપજ માનવાં જોઈએ.

ઈતિ તૃતીયાધિકરણમ.

સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ ।

વિચારમાં તે કેમ જાય ! સંસાર ભોગ કરવા સર્જ્યો નથી તો ભગવાને તેને સર્જ્યોજ શું કરવા ? ” કેવળ વિજ્ઞાનમય જીવન આજનારની ઉચ્ચતર દશા આવી રીતે સંસ્કૃત સંસારીથી પણ સમજી શકાતી નથી. આપણે આવા વિવિધ ધર્મના ગુંચવાડાનો ખુલાસો વખતે માત્ર એટલુંજ કહીને કરીએ છીએ કે એતો એમાં ટેવાઈ જવાથી ખીન્નનો (પરધર્મીના) એવો વ્યવહાર થતો હશે. પણ આ ખુલાસો કેવળ ઉપરચોટીઓજ છે. પથાર્ય વાત એવી છે કે પ્રત્યેક સ્થિતિનો વ્યવહારધર્મ જુદોજ છે અને અમુક વ્યક્તિ તે સ્થિતિએ પહોંચી કે તેની દૃષ્ટિ પણ સ્થિત્યનુરૂપજ થાય છે એટલે કે પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આવતાં મનુષ્યનો સ્વભાવજ તે પ્રમાણે કરે છે અને મનુષ્ય સાધારણ રીતે સ્વભાવની પાર વર્તી કે બેઠે શકતું નથી. ઉત્પત્તિના ક્રમમાં સ્થિત્યંતર તે સ્વભાવાન્તર જ છે અને આવી રીતે પ્રત્યેક સ્થિતિ અનુસાર તેનો સ્વભાવજ ભિન્ન થાય છે. હવે આપણે અમુક વસ્તુ ક્યારે સમજીએ કે, જ્યારે તે વસ્તુના સ્વભાવને આપણે અનુકૂલ યજીએ ત્યારેજ; પરંતુ ભિન્નસ્થિતિસ્થ પ્રકૃષ્ટોના સ્વભાવજ ભિન્ન હોવાથી એક ખીન્નને બરાબર સમજી શકે નહીં અને તેથી બનેજણુ એક ખીન્નને સદા પ્રતિકૂલ લાગે પરંતુ ઉત્પત્તિ ક્રમની દૃષ્ટિએ બેતાં ઉભય સ્થિતિને ઉભય ભિન્ન સ્વભાવ અનુકૂલજ છે. એટલું તો નહીં પરંતુ પોતાપોતાની સ્થિતિને તો તે યોગ્યજ છે. આ સ્વભાવનો વિપર્યાય તે ઉભયને હાનીકારક છે. ઉચ્ચ સ્થિતિસ્થ બે નીચ સ્થિતિસ્થનો વ્યવહાર કરવા જાય તો સ્વભાવ પ્રતિકૂલ હોઈ તે વ્યવહાર તે કરી શકતો નથી. બે ભિન્ન સ્થિતિસ્થનો એટલે પારકાનો વ્યવહાર ધર્મ કરવાનો આપણે આગ્રહ કરાવીએ તો તેને અવશ્ય તેવા વ્યવહારની સ્થિતિમાં ઉતરી પડી નીચ સ્થિતિસ્થ યઈ તેના સ્વભાવનો અંગીકાર કરવોજ પડે અને તેથી અધમ દશાએ આવવુંજ પડે. આવી રીતે અધમ વ્યવહાર કરતા ભિન્નસ્થિતિસ્થની ક્રોધક આવી વિવશજ દશા થાય છે. કાંતો નીચ વ્યવહાર બેતાંજ ઉચ્ચ સ્થિતિસ્થના સ્વભાવને તે પ્રતિકૂલ હોઈ તરત તેનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વભાવનેજ આદ્યે કે પોતાના સ્થાનથી બ્રહ્મ યઈ નીચ સ્થિતિમાં પડતાં એને નીચ સ્વભાવનો એટલે નીચ સ્થિતિનો સ્વીકાર થાય. આવી રીતે સ્વસ્થિતિના ધર્મને બદલે પરસ્થિતિના ધર્મનો અંગિકાર કરવામાં સ્વસ્થિતિનો વિદાસક્રમ અટકાવવાથી અથવા નીચ સ્થિતિમાં ઉતરી અધમતાને પામવાથી એમ ઉભય રીતે હાનીજ રહેલી છે; માટેજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીમાં બહુ બાર દર્શને કહ્યું છે કે—

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥

આટલા ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજીએ કે બ્રહ્મનિષ્ઠની ઉચ્ચ સ્થિતિએ રહેલો પુરૂષ જે એકલો જ સદૃશ્ય થવા યોગ્ય છે તે સંસારી ગૃહસ્થના વ્યવહારનો આશ્રય કરી શકતો જ નથી કારણુ કે ગૃહસ્થની સ્થિતિ તે સમ દ્વપ રહિત બ્રહ્મનિષ્ઠની સ્થિતિથી કેવળ ભિન્ન અને ઘણીજ ઉતરતી કોટિની સ્થિતિ છે. જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મનિષ્ઠ આવા ગૃહસ્થના ધર્મનો અંગિકાર કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યાં અવશ્ય તેની ઉચ્ચ કોટિની અને સ્થિતિની હાની થવા વિના રહે જ નહીં અને એમ યતાં એ બ્રહ્મનિષ્ઠ જ રહેતો નથી. જ્યાંજ ઉચ્ચ સ્થિતિની હાની ન થાય ત્યાં બ્રહ્મસ્થિતિના સ્વભાવને સંસારી ગૃહસ્થને વ્યવહાર પ્રતિકૂલ હોઈ તેને

તરછોડીને યોગી તરત જ વિધર્મમાં પ્રેરાય છે એટલે ગૃહસ્થ રહી શકતો જ નથી ! બ્રહ્મ-
નિષ્ઠની સ્થિતિ તે કેવળ બ્રહ્મભય સ્થિતિ હોઈ વિતરાગની સ્થિતિ છે.

આવી રીતે ગૃહસ્થ સદ્ગુરુ એ શબ્દ જ સ્વતઃ વિરુદ્ધાર્થવાળો છે એટલે ગૃહસ્થ સદ્ગુરુ
બનવો એ કેવળ અશુભ જ વાત છે. ગૃહસ્થ હોઈ ઘણી વખત ઉચ્ચ કોટીમાં જાય પરંતુ
તે નિત્ય બ્રહ્મનિષ્ઠત્વને પામતાં ગૃહસ્થમાંથી તરત જ નીકળી જાય છે. મન, વાણી અને
કર્મની અંકેતા એ આ ઉચ્ચ કોટિના જીવનનું પ્રધાન સૂત્ર છે અને તદનુસાર એનો વ્યવહાર
સર્વ રીતે ફરી જાય છે. એનું જીવન કેવળ જ્ઞાનભય સ્થિતિને અનુકૂળ પ્રવર્તે છે. એને સંપત્તિના
સર્વ વ્યવહારમાં વિરાગ આવી જાય છે અને ગૃહસ્થનાં સુજનતાભર્યા વિનય મર્યાદા બતા-
વતાંય એની ઉચ્ચ સ્થિતિ તેમના તરફ એને દુર્લભ રાખે છે. આ સ્થિતિ ક્યાં ! અને આ-
જના સદ્ગુરુ ગૃહસ્થ-શતધાગૃહસ્થ અને વિષયવિચારી-આચાર્યનામધારક ભગવદ્ અવ-
તારો ક્યાં ! એકનું દર્શન થતાં કોટિ પાપથી મુક્ત થવાય; ત્યારે બીજા સદ્ગુરુ ભગવાનનાં
દર્શન માત્રથી પ્રથમ ના વળગેલી એવી વિષય હુણુમા અને અત્યાચારની લીલાની પરંપરા
ભરેલી પાપ કોટીમાં ફસાવાય ! પ્રથમની સ્થિતિવાળો તે સ્થિતિમાં મુદ્દ થતાં સદ્ગુરુ બનવા
યોગ્ય છે ત્યારે બીજાને સદ્ગુરુ કહેવાયીય પાપ લાગે છે.

ઘણીક વખત ધર્મીંગ ઉપર રળી ખાનાર અને તેમનું પોપક શિષ્ય મંડળ એમ કહે છે
કે બ્રહ્મનિષ્ઠ છતાં સદ્ગુરુ જળ કમળ ન્યાયે ગૃહસ્થ રહી શકે છે. મનમાં વિરાગી પણ સંભો-
ગમાં સંસારી સદ્ગુરુ સંભવી શકે ! આવી દલીલજ પાપાચારથી ભરેલી છે, જળ કમળ
ન્યાય અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરી જ્ઞાનસન્મુખ થવા વર્ણાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે ચાલતા મુમુક્ષુને
માટે જ યોગ્યો છે. સદ્ગુરુ મુમુક્ષુ નથી પણ મુક્ત છે એટલે એમને એ ન્યાય લાગુ પડતો
નથી. કમળને પોતાના જીવન અર્થે જળની જરૂર છે તેમ શુદ્ધિ ધાર્મિક સંસાર વ્યવહારની
વૃત્તિના પરિપાકાર્યે મુમુક્ષુને વર્ણાશ્રમ આવશ્યક છે માટે તેને એનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી
હતો એવા ધાર્મિક સંસારનો પરિત્યાગ કેવળ હાનીકારકજ નિવડે છે. સદ્ગુરુ બ્રહ્મનિષ્ઠ
હોઈ એ સર્વ સંસારની પાર છે, એમનો પરિપાક યદ્ય ગએલો છે એટલે સંસારની એમને
જરૂર નથી. એમને બ્રહ્મનિષ્ઠ વૃત્તિ ધારણ કરતાં અન્ય સર્વ વૃત્તિ એમનાથી વિરુદ્ધ છે.
વળી આ દાંબિક દમિલ કેવળ અમંકલિત અને બ્રહ્મનિષ્ઠત્વના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ છે કારણ
કે સાધુનું ચરિત મન અને કર્મમાં એક રૂપજ હોય છે. એના હૃદય અને વ્યવહારમાં
વિરુદ્ધતા હોતીજ નથી અને જ્યાં સ્પષ્ટ વિરુદ્ધતા દેખાતી હોય તો એવી વિરુદ્ધતાને જળ
કમળ ન્યાયે ખોટી રીતે સમજાવી છેતરવા કરતાં આગળથી માની લીધેલું મોખ્ખું હૃદય જ
એના બાહ્યાચાર અને વ્યવહાર જેવું રાગદ્વેષથી ભરેલું છે અને આંતર સ્વચ્છતાની માન્યતા
જુલ ભરેલી છે એમ કહેતાં જરાય આચકો ખાવા જેવું નથી. આવા સિદ્ધાન્તથી આપણી
પરીક્ષામાં ભાગ્યેજ પ્રમાદ થશે અને કદિ થશે તોય હજારમાં કોકજ દૃષ્ટાન્તમાં; લોકના
હિતાર્થે આજ સિદ્ધાન્તની આવશ્યકતા છે અને તેથી સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રોએ એજ સિદ્ધાન્તનું
પ્રતિપાદન કર્યું છે.

શાસ્ત્રપુરાણમાં આપેલાં દૃષ્ટાન્તોને ઘટાવવામાં પણ શાસ્ત્રની મર્યાદા છે અને ગમે

તેવી રીતે એ દૃષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ કરવો ઠીક નથી. આવા નવિન ભગવાન આચાર્યો અને તેમના આશ્રિત શિષ્યો વિવેક રાખ્યા વિના પોતાના જેવાં દૃષ્ટાન્ત ખોળી કાઢવા બહુ પ્રયત્ન કરે છે અને વિવેક કરવાને આવશ્યક ઝીણી પુદ્ગિના અભાવે બિચારા અગાત લોક એમનું કંઈ માન્યો જાય છે ! જનકવિદેહી જેવાના ઉપર આવો અત્યાચાર ધણીક વખત કરવામાં આવે છે. ખદોત જેમ સૂર્યની સાથે પોતાની સરખામણી કરવા મથે તેમ આવા લોક વખતે કહે છે કે જનકવિદેહી રાજા હતા છતાં બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા તો પછી અમારે ગૃહસ્થાશ્રમનો શો બાધ છે ? આવાં દૃષ્ટાન્ત મંબે પ્રથમ તો એ જ જાણવું જરૂરનું છે કે અટકા બધા પુરાણકાળથી માત્ર એવાં એકાદ બેજ દૃષ્ટાન્ત ઠાંકવાને હાથ લાગે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમગમ્ય છે કે સાધારણ નિયમે તો સદ્ગુરુ મંન્યાસી જ હોવો જોઈએ, એમ સ્વીકાર થએલો છે. કોઈ આવો વિરલ દૃષ્ટાન્ત તો માત્ર અપવાદ રૂપે જ છે. જનક રાજાનો દૃષ્ટાન્ત જરા ખારીકાઈથી તપાસીશું તો તરત જણાયે કે એમને ગૃહસ્થની કોડીમાં મૂકી રાખ્ય તેમ નથી. એમના દૃષ્ટાન્તથી રાજ્યલક્ષ્મી ઉપરનો એમનો વિરાગ જ પ્રધાનપણે આપણા ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવે છે; એમનો રાજ્યવિભવ નહીં. રાજ્યલક્ષ્મીના એ જન્મથી પ્રભુ છે. એમના જન્મેજ એમના ઉપર રાજ્યનો ધર્મ નાખેલો છે. આ તમામ રાજ્યલક્ષ્મીના વિભવ ઉપર એમના ભગિરથ પ્રયાતના પરિણામે એમને કેવળ વિરાગ થયો છે. વર્ણાશ્રમનો ધર્મ રાજાથી ત્યજ્ય તેમ નથી એટલે રાજ્યધર્મને પરાંપકારથી જ ધારી રાખવો પડ્યો છે; પરંતુ એમનું સર્વ વર્તન કેવળ વિતરાગિનું જ છે, એટલે એ વર્ણાશ્રમ ધર્મ છતાં વિરાગી હોઈ સદ્ગુરુત્વને યોગ્ય યાચ એ આરંભનીય નથી. આપણા આ સદ્ગુરુત્વ સદ્ગુરુઓ તો મૂકે જ બિખારી એટલે લક્ષ્મી અને વિભવની જુજુમાવાળા તે વગી એટલે મુઠ્ઠી કે એમનો વિભવ વિકાસ પૂરો પાડવા બોળી સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો પ્રત્યેકવર્ષ કરબાર વખાં જ જાય ! એમનો સ્વભાવ જનકની પેઠે હતી લક્ષ્મીને કેસ મારવાનો નથી, પરંતુ લક્ષ્મીને આનાવે લક્ષ્મીનો પાછળ ભટકાવાનો અને વિષમની પરિસ્થિતિ અર્થે અનેક અત્યાચારનાં પાપ કરવાનો છે ! જનકના ઉપર જન્મે નાખેલો ધર્મ અત્યંત અચ્ચિદ્દર છતાં કેવળ પરાંપકારથી જ તેને અવગંબચાની તેમને જરૂર પડી છે ત્યારે આપણા સદ્ગુરુઓ કેવળ સ્વાર્થને જ અર્થ આશ્રમધર્મ વિષમમ ગણેલી રીતિનો સ્વીકાર કરે છે; પોતેજ વિષયાસક્ત યદ્ય શિષ્યવર્ગનો ગૃહસ્થધર્મને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે ! નાચનો સંગત્યાગ કરી ભટકીને નાશી જતી લક્ષ્મીને વારંવાર બેઠી રમખાણુ રહેવા અનેક સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રચી રહ્યા છે ? ક્યાં પોતાના દેહને કેવળ બારેપંચણતા આ વિદેહરાજ અને ક્યાં આ પાપમાં સડતા આ જમાનાના નિરક્ષર મંસારી સદ્ગુરુઓ ! આવા પરમ વિરાગવાન જનક રાજાને પણ આમ રાજચિન્હ ધારણ કરી રાખવાથી સામાન્ય ધર્મના નિર્વાહ અર્થે બ્રહ્મનિષ્ઠની ગણતરીમાંથી કાઢી નાખતી સુઘબ્ધા જેવી પરમ જ્ઞાનવાન સ્ત્રીઓ અદ્યાપિ પર્યંત વેદાન્ત શાસ્ત્રના મહાન રૂપિઓની વિનય પતાકા સમાન ગોળી રહે છે.

૩૯

ગુરંર વાચકજી ! સામાન્ય જન સમુદાય હિતને અર્થે આપણી ભવિષ્યની પ્રજાને અર્થે આપણા આત્માની ઉત્તરિને અર્થે કે દેશની નીતિના ઉદ્ધારાર્થે આ વિષય બહુ જ સારી રીતે ચર્ચાવાની જરૂર છે. સામાન્ય લોકમાં શાસ્ત્રનો આવો દૃઢ નિશ્ચય ઢાલ વગાડીને

જણાવવાની આવશ્યકતા છે. કોઈ માણસ આવા શાસ્ત્રનિર્ણયની વિરૂદ્ધ બોલી પોતાને મહાશૂર કહેવરાવવા કે પૂજવા મથે તો બેધડક એના મોં ઉપર કહેજે કે તું ઢાંગી છું. તું સ્વાર્થી છું. તને પૂજતાં અમે પાપમાં જ પડીએ; તારૂં દર્શન પણ અમંગળ છે. એવાના પાશમાં ફસાતાને ઉઘારી લેવા પ્રયત્ન કરજો, એવાને ઉઘાડો પાડી જનસમૂહના તિરસ્કારને પાત્ર બનાવજો.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

॥ જપયોગ અને તેનો પ્રભાવ ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૪ થી.)

જપના ખીમ પ્રકારને કરજપ કહેવામાં આવે છે. દશ વેદાઓ ઉપર અંગુષ્ઠને ફેરવીને આમ કરવામાં આવે છે. એક આવર્તનમાં દશ મણુવામાં આવે છે. પૈથાગોરાસના અનુયાયીઓ દશની સંખ્યાને પવિત્ર માનતા હતા; હજુએ આપણામાં આ સંખ્યાને આવી ગણવામાં આવે છે. જપના આવા પ્રકારથી તદન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની બાબતો સૂચવાય છે. મારા મનને તો નીચેમાંની બે બાબતોમાંની ગમે તે એક સૂચવાય છે; માનવના હાથમાં અંગુષ્ઠ સુખ્ય અંગુલિ છે. બીજી અંગુલિઓના વેદાઓ ઉપર અંગુષ્ઠ ફરે છે. અત્રે અંગુષ્ઠથી માનવ મન સૂચવાય છે. જો દશ વેદાઓ ઉપર અંગુષ્ઠ ફરે છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સમાન છે. આ ઇન્દ્રિયોદ્વારા જાણદુનિયાનાં પ્રલય અને અનુભવો આપણા મન પર્યંત પહોંચે છે. દશ્ય દુનિયાના અનુભવોને મન ૩૫ શુર પાસે લઈ જનાર દ્વાર આગળ જોવા આટલા બધા ચોક્કસરે સમાન આ ઇન્દ્રિયો છે. તેમની ખબરો ને મન ખુશીથી સાંભળે છે. આ ઇન્દ્રિયો પોતાનાં કાર્યોમાં એટલી બધી મચેલી હોય છે, કે મનને વારંવાર તેમનાં કૃત્તાંત સાંભળીને નિર્ભય કરવામાં જ શકાયલા રહેવું પડે છે; આના પરિણામ રૂપે તેને પોતાને માટે કાર્ય કરવાનો બાએજ જરા પણ સમય અવશોષ રહે છે. જો કે આ ઇન્દ્રિયો મનના ગૂઢામો સમાન છે, છતાં તેમણે પશ્તું ફેરવ્યું છે અને તેના ઉપરિઓ સમાન બની ગઈ છે. અલબત્ત દૃઢ મન હોય તો તેઓ સંપૂર્ણ કાણુમાં રહે છે અને ઉપરિ તરિકે વર્તી શકતી નથી. મનને દૃઢ અને પ્રબળ બનાવવા માટે, આપણા વિચારોને એકાગ્ર કરવાની ટેવ આપણે માટે આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી આ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાંથી મનને દૂર ખેંચવામાં ના આવે અને માત્ર પરમાત્માના ધ્યાનમાં ના લાગવામાં આવે ત્યાં સુધી મનની કોઈ પ્રકારની એકાગ્રતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. જ્યારે મન આપોઆપ એકાગ્ર બની જાય અને ઇન્દ્રિયોના અસરમાંથી સ્વતંત્ર રીતે પોતાના પ્રદેશમાં એકતાન બની રહે ત્યારે જ યોગ માર્ગમાં સીધે સીધું આગળ વધી-શકાય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે કર-જપના આવા વિધિ.

તર્જી ચોટત પુસ્તકો.

આર્જવલ્ક્ય સંહિતા.

હા અને રામયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરખ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ
મુદ્ર સદે મુદ્રતાલી ક્રીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સંગલ હતર ક્રીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના ગ્રાહકોને આ બને ૦-૧૦-૦ મગરો ટપાક શુદ્ધ.

શીખાલવાદ સુત્ર*

અથવા,

સર્વ ધર્મના શુદ્ધરોને પ્રાપ્ત ન આવે તેવા જુદાધર્મના શ્રદ્ધા, સરખ, નીતિચિકિત્સા

ક્રીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીપ્પીટોન મોકલવી.)

*આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ મુદ્રતાલી કેલવણી ખાતા તરફથી "રાજા લાયચેરી

ખાતે "તથા" શાગાઓમાં ધનામ ખાતે" મંજુર થયું છે. ક્ષીપ્રકોને સાફ કમીટાન મગરો.

તથા મુંગઈ ક્ષીપ્રકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયચેરી માટે મંજુર થયું છે.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે

એનું અમારા મુદ્ર ગ્રાહકોને સમરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય

તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

ઁઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર સુધીમાં ૫૮ દાતાઓએ પોતાના નામની ઁ.રડીઓ બધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મ્હોટો વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા મકાનની નીચેની ઁરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક ઁરડી બાંધતા લગભગ પાંચશો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથા પિ કોઈ દાતા ગૃહસ્થ ઁટ્ટી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની ઁક ઁરડી બાંધી તેના મુખદ્વાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોઢી તે સખી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત મખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે તો ઁ આખુ મકાન ઁ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું; આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં ઘોડાજ સમયમાં બંધાનાર હોવાથી દાન શીલ સજ્જનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહી ઁરી આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવીત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

‘. દીન વત્સલો ! ! પ્રભુની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બનો, દર માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના અનાથને, અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી ઁચેથી ના 11 ઉમરના અનાથને પાળી વિદ્યા દાન આપી અનાથ બનાવીશું. આ પૂન્ય જામ માંથી અનાથના પ્રાણ દાતા ઁવા માત્ર સો (૧૦૦) પાળક પણ નહિં નીકળે ? જરૂર દયા લાવી લખો:—

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જાદુ જેવી અમત્કારિક અને એક જાંચી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, દરરોજ દરથી પેદા થઈ હોય, કોઈ પણ જાતની ભુલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવર અને બળવાન બનાવે છે. પાચન શક્તિ, સોડી અને વીર્યને સુધારવું તથા ઓછોના અનયમિત થયેલાં દરતાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે કિંમત-ગોળી ૪૨ ની ૩મી ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વાછકરણુ તેલ.

ગયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને થોડા પુરપત્ર આપવાનો ખાસ રૂબ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અજમમ છધરી બહીસ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧૧ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બળને દવા માટે મળેલાં અને મળતાં અસંખ્ય સર્ટીફિકેટોમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાછકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી તે બંને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાદુ જેવી અમત્કારિક અને એક જાંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અસક્ત છે. મહેરબાની કરીને બને તેટલી તરાથી વાછકરણુ શીશી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ૩મી ૧ વી. પી. યી ગોકલગો.

(સહી.) હુમામસિંહ,

સબ એસિસ્ટન્ટ સરખત, ટેપાલ. ડી. અલીમદ.

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો:-વૈદ્ય રામચંદ્ર મણીશંકર ગોવીંદજી.

કામચાલ ન વાંચું હોય તો મંગાવો. આતંકનિગ્રહ ઓપધાલાપ.

ધેર બેઠાં મરતજ મળશે.

જામનગર-મીંધાવાડ.

સાંપડાવાર નવસાલ (દરેદી.)
 ત્રીજી—
 ૧૧૩૦
 ૨૦૧૬

REGISTERED No. B.761

સુરભી

સાંપડાવાર નવસાલ (દરેદી.)

ત્રીજી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરંધોમહિ ” — ભાગવતપુ.

[પુસ્તક રૂ-અંક ૧૦.]	(માસિક)	[ગુલામ-૧૯૧૨.]
અહો! યડધા યડે કેવા!	૩૦૧૭
ભારતની મુળાલિકા.	૩૦૬
રુઢનની યાચના.	૩૧૨
જપયોગ અને તેનો પ્રભાવ.	૩૧૩
જર્મનીમાં ચિશ્તુચિદા.	૩૧૬
સહાચારી કોણકાલે દુઃખી બનતો નથી તેમજ દુરાચારી કદાચિ સુખી થતો નથી.	૩૧૬
સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.	૩૨૨
કલના પુડધામાં ચીરા.	૩૨૬
સામાજિક યુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક ભાવનાઓની અસર.	૩૩૫

અમદાવાદ—થી અંગે યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમિટેડમાં મોતીલાલ શામળદાસે છાપ્યું.

જાડુ જેવી અમરકારિક અને એક ઊંચી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઇ જે જન્મથી હોય, હરકોઇ દરદી પેદા થઇ હોય, કોઈ પણ જાતની બુદ્ધ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તંથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવે અને ખુબવાન બનાવે છે. પાચન શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અનુપમિત-થયેલાં દરતાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે. કિંમત-ગોળી રૂ. ની ડબી ૧ નો રા. ૧ એક.

વાછકરણુ તેલ.

ગમેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરવટા આપવાનો ખાસ શુભ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અજબબ ધધરી બુદ્ધીસ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૦૮ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બંને દવા માટે મેગેસાં અને મગતાં અસંખ્ય સર્ટિફિકેટોમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાછકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી તે બંને દેવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાડુ જેવી અમરકારીક અને એક ઊંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અશક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેટલી તરતથી વાછકરણુ શીશી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ડબી ૧ વી. પી. થી મોકલશે.

(સહી.) હમામસિંહ,

સબ ઓસરટ સરખન, ટપાલ. ડી. અલીમડ.

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો:-વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી.

કામશાસ્ત્ર ન વાંચ્યું હોય તો મંગાવો.

થેર બેસાં મફતજ મળશે.

આતંકનિગ્રહ આપવાવાય.

જામનગર-શાંતિવાડ.

સુદર્શન.

આવૃત્તિક નવિયાદિ દિવસી.

ત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યપરંધોમહિ” — માગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૧૦.]

(માસિક)

[જુલાઈ-૧૯૧૨.]

અહો ! પડઘા પડે કેવા !

હમે ખુલ્લું પુઠારે ! સનમની યોક પાડી'તી !
 તખલ્લુસ નામની આપી ! અજબ સુરખી ઉઘાડી'તી !
 હમે ગાતા ગઝલ બેતો ! મજા કેં જોર જામી'તી !
 પિઠાની ના સડી પ્યારી ! હતી દિલખર પેરેશાની !
 હયાં અરમાનમાં નેજાં ! હવા કેં જોર બઢાતી'તી !
 સનમની શહેનશાહતમાં ! શુલામી ના કમુલ યાતી !
 ૧ડી પડઘમ ફિવાનાની ! ન સુરો પ્હોંચતા'તા ત્હાં !
 મગર અફસોસ જો ! ચારો ! ન જાણુંઃ એ જુપાતા કઠ્ઠાં ?
 ૫ડે પડઘમ તણા પડઘા ! હમારા કાનમાં આજે !
 વળ્યા અથરાઈને પાછા ! કઈ દિવાલ કે ભીત્યે !
 ન સ્હમજૂં એ દિવાલો કઠ્ઠાં ! દિવાની ભીત્ય છે એ કઠ્ઠાં !
 હો ચૂમી બરી ચરમાં ! દિવાની ભીત્ય ફેખૂં ત્હાં !

મગર ચરમેઃ જિગર છે ? ના ! હજી ખૂંટ્યાં નથી પૂરાં ।
કરે શરતો દિવાનો આ તલાશે । સરૂં છૂપ્યા કપ્ડાં ?

કદરૂ ગુલની કરી લેવા ! રૂહે રૂઢે ઓળખા દેવા ।
સૂણ્યા મ્હેં સર ચં લેવા । અનલ મહાખૂખતા જેવા ।

સમુર કર વશને કાળે । હડીઃ ગાઠ સુસ્તી ચે આળે ।
ખરે મુજ ખૂન ઉઠાણે । નસે નસમાં વહે છે એ ।

અહો ! ખુલખુલ કુદે, નાચે । જવાંમર્દી કરેઃ બારે ।
મ્હડે છે ફરખતે, આળે । ખરે । ગુલ અસ્મ છસારે ।

ઈરમ-ગુલઝાર દેખાયે । નજીક નાઃ દરૂં દરે ।
નરો ચકચૂર ચણ યારે । લગાવ્યું ધ્યાન એ સૂરે ।

હવા ચં વસતની વહાતી ? અમન મ્હારો ગયો ખીલી ?
ચતી ચં જંબ તૈયારી (જગરમાં સર એ ઝીલી ?

સુણાતા સર ચં દૈવી ? નવું નવું નર જેવાવું ।
ચીરે પાલ ઘણા જંબી । તિમિર ટગવઃ ઉઝે સાવું ।

અનલક એ હશે કે ચં ? અનલ મહાખૂખતા કાને ।
વળા અપઘાતને પાછા । સૂણું બલુકાર કે આળે ।

ક્યાં છે સાદ મ્હેં જેવા । સુણાયા સર ચં લેવા ।
જિગર મસ્તાન મિસ્કીનમાં ! અહો ! પટગ્રા પડે કેવા ।

અનલસેત્ર—મથખાના-
તા. ૧૨ ડિસેમ્બર ૧૯૧૦. }

મસ્તાન.

ભારતની સુબાલીકા.

ખંડ હરિગીત.

(૧).

બાલિકે ।

સુબાલિકે ।

શાન્તિદેવી સુબાલિકે ।

સુશાન્તિદેવી સુબાલિકે ।

સુપથગામિની, મરણહર્યા, વિશ્વદેવી સુબાલિકે ।

તું રસભરી ।

કામળ રૂડી ।

કુમુદિની સમ સુહાસિની ।

કોકિલ મમી સુબાલિકા ।

હે સ્વર્ગદેવી સુબાલિકે ।

રૂપશૃંગી સુમતિ તું સુબાલિકે ।

અનુપમ પ્રેમા પ્રકટાવતી સુબાલિકે ।

તું આવી છે શું દેશની અમ દુર્દશા ઉત્તમવા ?

નિદ્રા થઈ ગઈ સખિ । અમને શું આવી જગાડવા ?

(૨).

બાલિકે ।

સુબાલિકે ।

શાન્તિદેવી સુબાલિકે ।

શુચિરનેહદેવી સુબાલિકે ।

પ્રેતસાહિની, સુરસાતિની, ઉજ્જ્વલિની સુબાલિકે ।

સાડી શી અવનવી ધરી ।

ને છે ધરો વિદુ બાલમો ।

શુભશુક્રનમાળા કંઠમાં ।

મુક્તાકંઠે વળી હાથમાં ।

હે જ્યોત્સ્નારૂપ બાલિકે ।

ઝાં આવી તારી મુખના મુખાલિકે ।

ઝ્યાં સ્વામ ભારતની દશા મુખાલિકે ।

હા । તુંજ પ્રભા સમ કર દશા ભારતતણી ઉજ્જવલ અરે ।

તુંજ કેઠમાળા ભારતીના પુત્રને આરોપી દે ।

(૩).

ખાલિકે ।

મુખાલિકે ।

ચાન્તિદેવી મુખાલિકે ।

વિશુદ્ધતાની દેવી હે મુખાલિકે ।

પ્રતિભા અને પ્રેમાળતા હો તુંજ સ્વયં મુખાલિકે ।

હા । દે મુકી ઝગઝગ સદૃ ।

ત્યાજ્ય કર આજીવણે ।

દર્પણપ મુખેથી તું—

ઉઠાવી દે સર્વાથ ઝો ।

વિવાહિની બન ખાલિકે ।

ભારત તણી આ દુર્દશામાં ખાલિકે ।

હે ઉચિત શું સૌ સાજ આ સજવા હહે ?

ભારતતણી શું ખાલિકા આવી કદી સ્વાયં ધરે ।

શું ઉત્તર મહો ભાતની નીજ પુત્રીઝો પાછી હહે ?

(૪).

ખાલિકે ।

મુખાલિકે ।

ચાન્તિદેવી મુખાલિકે ।

ઉદ્ધાસિની મુખાલિકે ।

અમ દેશનાં ઉત્તરિ ગીતો આલાપિની મુખાલિકે ।

નેતા મધ—

અમ ઝો સખી ।

પથ દીબ્ય તું દેખાડ્યો ।

ભારતમૃગિ—

ને સ્વર્ગની—

ભૂમિ સમી તું બનાવજે !
ઉર અતુપ સૌર્ય જગાવજે !
હે વીરમૂર્તિ સુખાલિકે !

ચુંડી સુગંધી પુષ્પ ગ્રેમે બાગથી—
તેં ગુથી શી માળા રૂડી ચાતુરીથી ?
એ બ્યર્થ હાય ! બહુ સખિ !

એ સુમનની મધુરી સુગંધીથી કયું હૃદય આહવાદશે ?
વિજય વિના એ કંઠમાળા કાણુ હા ! સખિ ! ધારશે !

(પ).

ખાલિકે !

સુખાલિકે !

શાન્તિદેવી સુખાલિકે !

શુભભાવમય સુખાલિકે !

ચેતના સ્ફુરાવતી સુખાલિકે !

દેશમંત્રોચ્ચારિણી સુખાલિકે !

સુપુત્રી છે તું માત ભારતીની ખરે સુખાલિકે !

તુજ નેત્રની—

જ્યોતિ રૂડી—

અમ ભારતે હા ! પાયરી—

અમ ઉરસ્ફૂર્તી જગવી—

હે કર્મસહાય સુખાલિકે !

સહુ વસ્તુ યાશે કાળચક્રે ચૂર્ણે હા !

ના પામશે લમ દુજ કીર્તિ તોય હા !

ને ગાજશે દ્વંદ્વિય દુજ સૌમની ઝીતા !

અમ દેશમાં બહુ સૌમ્યમૂર્તિ, સુલુમૂર્તિ વળી હજે !

ને ધર્મપાલકની ધન અમ દેશમાં ફરફર ઉડે !

કલકતા. } આંધ્રી વિહંગદાસ ઉદેશી.
તા. ૭-૫-૧૧.

રુદનની યાચના,

પ્રભો ! આવી ક્યાંથી કુટિલ જડતા વાસ કરવા,
લગ્નવા થતિ આ મૃદુલ હિરની મોહ ધરવા ?
ગઈ ઉડી બહાલી રૂઢનમય થતિ બલવતી,
મૃદુતાની દેવી અમૃત ધરતી એ ભગવતી !

બપ્પો તે સૌ આજે કંઈ મૃદુ પાડો વિસરતો,
પ્રભો ! ચક્ષુ ખોતો ! અરર નીચે છે પડતો !
બચાવો એ ત્રાતા ! સદય પ્રભુ એ બહાર કરશે,
ફરી દીપ્તિ અર્પી ઉર રૂઢનથી નાથ ! ભરશે.

રિથિતિ આવી આજે પ્રખલ ઉરને દાહ કરતી,
રૂએ ના કાંઈ એ હૃદય જડતા જ્યાં પ્રસરતી !
ન જાણું કે કેવું હૃદય મુજ આ જડય ધરતું,
ચહુ રોવા કિન્તુ નમન થકી ના અશ્રુ સરતું !

મળ્યું તું મોંધું કે સમય સુધી એ મિષ્ટ રહ્યું,
અને નિર્ભયું તું મધુર રડતાં ગાન કર્યું !
સકાચું રાહું, ને ઉરસે સકાચ સહુ ગયો,
હવે શોધું તોયે અરર મયતાં નાજ મળતો !

કેવો ભાવો ઉર ઉજળતા એ રૂઢનમાં,
તે જાતાં સતત વધતી શી પુનીતતા !
પોતાં રૂઢન કરતી એ રસિકતા—
ચાન્તિ, નરમ બનતી કે કઠિનતા !

ઉક્ષાસિ—
અમ દેશનાં ઉન્નતિ—
આ રૂઢનરિથિતિ એ નિત્ય રડતાં,
સતત સહવાસે જ પ્રિયતા !
નેતાગી સમય વીતતાં તન્મય થતાં,
અમ આ સમય—આશ્વાસન જતાં !

પથ દીબ્ય તું દેખા—ઉરનું મિત્ર બનતું,
ભારતભૂમિ—દિશનાં સર્વ સુષ્પ તું;
ને સ્વર્ગની—

સદા આશાસે છે દુઃખી હૃદયને પૂર્ણ રહવું:
નકી શાન્તિ પામી જનહૃદયને ત્યાંજ ઠરવું ।

નિરાશામાં આશા અમર હિરની માત્ર રહવું:
બરાથેલું બારે રૂદન થકી દેયું ઠલવવું ।
અને રોતાં રોતાં પુનિત, મૃદુ સંગીત રચવું,
મોલો તારોતું વહન ફરી દેવી ચલવવું ।

પ્રભો ! પાછું દેવું મુજ હૃદયને પ્રુણ રહવું—
ધરે જો કે' દેવું મૃદુ રસિકતાનું સુખ વધું ।
નકી નિર્માથું છે રસિક હૃદયે નિત્ય રહવું ।
સદા આશીર્વાદે તુજ પ્રભુ ! અહો ગાન કરવું ।

પ્રભો ! યાચે આજે હૃદય જડતા એ રસિકતા,
પ્રભો ! યાચે મહારૂં ઉર ફરી ફરી ચેતન દશા ।
અહો ! મારું હૃદય અમર સુખનું—એ રહતું,
પ્રભો ! ગાવા ગાનો તુજ, બલ હું યાચું રહતું ।

પ્રભો ! તુમિ, શાન્તિ નહિ નહિ અતુલિય હરમાં—
હજો આશા સ્થાવી, રહનમયતાની રસિકતા ।
સ્મૃતિ ત્હારી રહેવા, હૃદયમૃદુતા પ્રુણ વધવા—
પ્રભો ! દેજો રોતું ગતિ મુજ યજ્ઞ ઉચ્ચ પથમાં ।

મોડાસા,
૧૧-૧૦-૧૯૧૦. ।

કુજ્જ.

જપયોગ તેનો પ્રભાવ

(અનુસંધાન મર્તાકથા.)

યોગસૂત્ર પાદ-૨, સૂત્ર ૪૪ માં મંત્રલિએ કહ્યું છે—સ્વાસ્થ્યાદિપ્રવેશતાં સમ્પ્રયોગના
માનસિક જપનો સાધનદ્વારા પોતાના ઇષ્ટદેવતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે ત્રીજા એકાગ્રતા
થાય છે, જપ ઉત્તમોત્તમ બુનિકાએ પહોંચીને શક્તિ યવાની તૈયારીમાં આવે છે ત્યારે

ઉપાસકને ઇષ્ટદેવતાનાં દર્શન થાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપાસકની સાથે બોલે છે. દેવતા બોલે છે, એમ કહેવા માટે મારી પાસે આ સૂત્ર ઉપરના ભોજરાજના બાપ્યનો આધાર છે. ભોજરાજ કહે છે:—પ્રણવાદિ જપરૂપ સ્વાધ્યાયઃ યદાપ્રક્રિયંતેતદાદૃષ્ટાય મનિષિસતાય સદ્ગુણાય સમ્પ્રયોગ સંવર્ધનસંમાપનાદિકમ્ મયતિ ॥ જપનું આવા પ્રકારનું પ્રથમ ફલ છે. વિનયપ્રાપ્તિ વડે, ઉચ્ચવિકાસના માર્ગમાં જ્યારે અભ્યાસ ચલાવવાનું ઉત્તેજન મનને મળી રહે છે. અત્યાર સુધીનો બધો દેખાવ કંટાળાભરેલો હતો અને પરિણામ અત્યંત હતું. મનને પણ ઉત્સાહ બલની ખામી હતી. આપણા મનને એક નવીન પ્રકારનું ઉત્સાહક સામર્થ્ય મળી રહે છે અને તે વધારે બલ સહિત અભ્યાસમાં યોગ્ય છે આપણા સર્વ વિચારોને એકાગ્ર કરવાના કેન્દ્ર સમાન આ દેવ હોય છે, તે આપણા સર્વ વિચારોના આલબ્ધન રથાન રૂપ છે. જપ વડે જે દેવની હાજરી આપણે પાર્યો છે તે આપણને “એકામતા” પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસ તરફ દોરી જાય છે. આપણા વિચારોને એકાગ્ર બનાવતા એક પદાર્થવિના ધારણાનો કોઈ પ્રકારનો અભ્યાસ બની શકતો નથી, આ પ્રમાણે આવા દેવતા વડે આપણી ધારણાનો આધાર પૂરો પડે છે. પતંજલિ પાદ-૩, સૂત્ર-૧ માં ધારણાની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે:—દેદાવન્નચ્ચિત્તસ્યધારણા ॥ ચિત્ત અથવા મનને એક દેશમાં બાંધવું તેનું નામ ધારણા, તેથી ધારણાનો અભ્યાસ વધારવા માટે એકદેશ અથવા પદાર્થની અપેક્ષા હોય છે, અને જપના સાધન વડે મેળવવામાં આવતો દેવનો સાક્ષાત્કાર આપણને આવે. એક પદાર્થ પૂરો પાડે છે. ભોજરાજના બાપ્ય પ્રમાણે દેશ એટલે શાસ્ત્રોક્ત કૃષ્ણવિષ્ણુહિરણ્યગર્ભાદૌમૂર્તિ ॥ અને મૂર્તિપૂજા અથવા સાકાર પૂજાની આવશ્યકતા સીધે સીધી દર્શાવવામાં આવી છે. તેટલા માટેજ કહેવાયું છે:—સાધકાણામ્ હિતાર્થાય પ્રાક્ષણારૂપકલ્પના ॥ આથી આટલું સ્પષ્ટ થાય છે, આપણે પ્રથમ જે દેવને માનસિક જપ અર્પણ કરતા હતા તેજ આપણને આપણી ધારણાની મૂર્તિ પૂરી પાડે છે. જપવડે, ઇન્દ્રિયો અને તેમના પ્રવૃત્તિ પ્રદેશમાંથી મન દૂર પળે છે, એટલું મેં ઉપર દર્શાવ્યું છે.

વળી આગળ ઉપર એવી સૂચના આપવામાં આવે છે કે માત્ર દેવતાના યોગ્ય ધ્યાન માંજ મન એકાગ્ર બનવું જોઈએ. દેવતાને યોગ્ય પ્રકારે સમજવામાં મન એટલું બધું એકતાન થવું જોઈએ કે એક ક્ષણ માત્ર માટે પણ તે બીજી દિશામાં વળવું જોઈએ નહિ; જ્યારે આપણે બીજી બધી બાબતોને દૂર રાખીને એક બાબતનીજ ધારણા કરીએ છીએ, બીજા કંઈ પણ પ્રકારના વિચારોને મનમાં ના આવવા દેખે તેની સમતામાં સ્થોભ થવા દેતા નથી ત્યારે આપણે આપણા ઉન્નતિસ્થિતિમાં ધ્યાન નામની બીજી શ્રમિકાએ પહેલીએ છીએ પતંજલિ ધ્યાનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે:—તત્રપ્રત્યયૈકતાન તાદ્યાનમ્ ધારણામાં જે ઉપર મન સ્થિર થાય છે તે રચાનની બીજી આવૃત્તિના માત્ર એકજ બાબત ઉપર લાગેલા એકતાનતાના સતત પ્રવાહનું નામ ધ્યાન. બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને દૂર રાખીને જે બાબત ઉપર તમારી ધારણા લગાવવામાં આવી હતી તે વિષયનો માત્ર પ્રવાહ અપ્રતિહત રીતે તમારા મનમાં વહેવા માડે છે, ત્યારે તે સતત વહતા વિચાર પ્રવાહને ધ્યાનનું નામ આપવામાં આવે છે. નીચે પ્રમાણેની ભોજરાજના બાપ્યમાં ધ્યાનની

આપ્યા સારી રીતે આપવામાં આવી છે.—યદ્યચ્ચિત્તમ ઘત્તમ તદ્વચપ્રત્યાનયનમ જ્ઞાના
વૃત્તિનાં ઇક્કતાનતાયત્નમાનસૈવ્યેકવિપયતા તત્તધ્યાનમ ॥ જ્યારે ધ્યાન અંતિમ
ભૂમિકાએ પહોંચે છે ત્યારે તેને સમાધિના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. આ દશામાં
આપણું ચિંતવન માત્ર ધ્યાનના વિષયપરત્વેજ હોય છે અને પછીથી “હું” ધ્યાન ધ-
રતો હતો એવું જ્ઞાન પણ દૂર પડે છે. મનનાં વિઘ્નો દૂર થવાથી, માત્ર એકજ પદાર્થ
ઉપર સારી રીતે એકાગ્ર બનેલી જ્ઞાનની એક પ્રકારની ભૂમિકા, એટલેજ સમાધિ સંબંધનો
અંકેશાર્થ છે. એ દશામાં દર્શનનું કાર્ય, દશ્ય પદાર્થ અને દષ્ટા ત્રણે એકજ ભાવનામાં બળી
અલ્પા હોય છે અને આવી મુખ્ય ભાવના તે તેના ધ્યેય પુરુષ વિષેની હોય છે. પ્રત્નોપનિ-
પદમાં ઉપરેશાયું છે, કે આ દશામાં “પુરુષ, સાંભળતો નથી, જોતો નથી, સુંઘતો નથી,
સ્વાદ લેતો નથી; તે બોલતો નથી; તેમજ લેતો નથી, તેમજ સ્વતઃ બોગ બોગવતો નથી,
તેમજ વિસર્જન કરતો નથી, તેમજ ગતિમાન બનતો નથી. એમ કહેવાય છે, કે તે
નિદ્રાધત પણ બની જાય છે.”

આવી ત્રિપુટ (દષ્ટા, દશ્ય અને દર્શનની) માત્ર એકજ પદાર્થ ઉપર એકતાન બની
જાય એવું નામ સંયમ કહેવાય છે. સંયમની પ્રાપ્તિએ એટલે અભ્યાસદ્વારા તેને સાદૃશ્ય
જતાવવાથી અસતમાંથી સતને શોધી કાઢતા એક તરવરો ઉદય થઈ આવે છે; આથી
એટલુંજ સંયમવાનું છે, કે આપણા દૃષ્ટિપથમાં આવેલા એક પદાર્થને યુદ્ધિ સારી રીતે
સમજી શકે છે. આ પ્રભાણે પતંજલિ કહે છે, તદ્વચાપ્રજ્ઞાલોકઃ । સંયમની સિદ્ધિ વડે
આપણે દિવ્ય જ્ઞાન અથવા પ્રજ્ઞાના પ્રકાશને પામીએ છીએ; એટલે આપણે દિવ્યજ્યોતિના
એવા પ્રદેશમાં પહોંચીએ છીએ કે જ્યાં સર્વ પ્રકારની શંકાઓ, અધકાર અને અવિશ્વાસ
દૂર પળી જાય છે—આપણે જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત બનીએ છીએ—દિવ્યતાના ધવલ કીર્ણના
પ્રદેશમાં આપણે આવી છાંયીએ છીએ. સ્થિર ધવલજ્યોતિ જવલે છે અને આપણને
પોતાના ભ્રમણમાં આકર્ષે છે અને એક દિશકની જ્યોતિમાં આપોઆપ ગાતા અને બળા
મરતા એક પતંગીઆની પેઠે આપણે બહેલા અથવા મોડા એ જ્યોતિના કેન્દ્રમાં આવી
પડીએ છીએ. તેટલા માટેજ પ્રત્નોપનિપદમાં કહેવાયુ છે:—“જ્યારે તે જ્યોતિવડે ચારે
તરફ વિઠાઈ જાય છે, ત્યારે (મનરૂપી) એ દેવને સ્વપ્નામાં દર્શન થતાં નથી, તે સમયે દેહમાં
(સુષુપ્તિનાં) સુખનો ઉદય થાય છે.

જેમ પક્ષિઓ એક વૃક્ષ ઉપર વસવા માટે ઉડીને જાય છે તેમ આ સર્વે ખરેખર
પરમાત્માપ્રતિ પ્રયાણ કરે છે.—(એટલે)—પૃથ્વિ અને પૃથ્વમાત્રા, તેજ અને તેજોમાત્રા, વાયુ
અને વાયુમાત્રા, આકાશ અને આકાશમાત્રા, ચક્ષુ અને દૃષ્ટવ્ય, શ્રોત્ર અને શ્રોતવ્ય, ઘ્રાણ
અને ઘ્રાતવ્ય, રસ અને રસચિતવ્ય, ત્વક્ અને સ્પર્શચિતવ્ય, વાક અને વક્તવ્ય, હસ્ત
અને આદાતવ્ય, ઉપરચ અને આનન્દચિતવ્ય, ધાતુ અને વિસર્જચિતવ્ય, પાદ અને ગન્તવ્ય
મન અને મન્તવ્ય, યુદ્ધિ અને બોદવ્ય, અહંકાર અને અહંકારના વિષયો, ચિત્ત અને
ચિત્તાના વ્યાપારો, તેજ અને તેજના વિષયો, પ્રાણ અને પ્રાણ વડે ધારતા યોગ્ય સર્વ.

કારણ કે એજ દષ્ટા, સ્પ્રષ્ટા, શ્રોતા, ઘ્રાતા, રસચિતા, મન્તા, બોદા, કર્તા, વિગ્તા-
નાત્મા, પુરુષ છે; તેની સમ્પ્રતિષ્ઠા પર અક્ષર આત્મામાં છે.

પરમ અને અક્ષરની પ્રાપ્તિ ચાપ છે; જે આ અર્થાત્, અશરીર, અલૌકિક, શુદ્ધ, અક્ષરને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ, સર્વભક્ષ ચાપ છે.

પ્રશ્નો પત્રિપત્ત, ચતુર્થ પ્રશ્ને,—૬ થી ૧૦.

જર્મનીમાં શિશુશિક્ષા

જંગલ અને બગીચાના વૃક્ષ અને લતા આદિ પ્રાચ્ય સમાન જાતિના ચાપ છે પણ બગીચાનાં ફૂલો જેવાં સોદામણાં લાગે છે તેવાં જંગલનાં લાગતાં નથી. આગના ફૂલો વિગેરેને માળી, યથારથાન, પોતાની રૂઝી અનુસાર, રોપે છે તથા વધારે છે. પણ જંગલનાં વૃક્ષો તો મનમાન્યાં હજે છે અને વધે છે. તેથીજ તેઓ પ્રિય નથી લાગતાં. આ દાખલો શિશુઓના સખધમાં પણ જરાજર બધ જોસતો છે. જે માતાપિતા પોતાના શિશુઓને ઉચિત સમયે દેશ અને ધર્મની અનુસાર શિક્ષા દે છે તે તેને સર્વ પ્રિય અને યોગ્ય બનાવી પોતાનું કર્તવ્ય પાલન કરે છે.

રમત અને રમકડાંદારાજ શિશુઓના કોમલ હૃદય પર શિક્ષાનું ફળ અંકિત કરવાની રીતિ પ્રથમ જર્મન દેશમાંથીજ નીકળી છે. અત્યેવ તે દેશની શિક્ષા વિશે કંઈક લખવું એ આ દેશને પણ લાભદાયક થઈ શકે. માતા શિશુની શિક્ષાનું મૂળ છે. એથી આ લેખ સ્ત્રીઓને વિશેષ ઉપયોગી થવો જોઈએ.

વિદ્યાનું બળ સંસારના સર્વ બળોથી અધિક છે. જે દેશની પ્રજા વિદ્વાન હોય છે ત્યાં સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. હિન્દુસ્તાનની પેઠે જર્મનીમાં પણ પહેલાં અનેક પક્ષો હતા અને દરેક પક્ષ પોતાના સુરોજ આલાપતો પણ બ્યારથી જર્મનીવાળાઓએ મળીને ક્રાંસને હરાવ્યું ત્યારથી તેઓને ઐયર્નું મહત્વ સારી રીતે સમજાયું છે. ત્યારથી સમસ્ત જર્મની એકજ સુત્રથી બંધાયું અને ત્યારથી, કેવળ ચાલીસ વર્ષમાંજ, તેની અનહદ ઉત્તતિ થઈ જર્મનીએ પોતાના એક પણ બાળકને નિરક્ષર રાખ્યું નથી. જ્યાં કોઈ પણ બાળકની વય ચાર-પાંચ વર્ષની થઈ કે તેના માતાપિતા તેને નિશાળે મોકલી દે છે. હવે તે બાળકોની નિશાળોનો કંઈક વૃત્તાંત જાણવો જોઈએ.

સવારમાં સાતથી સાડા આઠ વાગ્યા સુધી અને જ્યારે એથી અઢી વાગ્યા સુધી જે તમે જર્મન દેશમાં કોઈ પણ માનકદા ગામડા વા નગરમાં નીકળો તો તમને એક અજબ દ્રશ્ય દેખાશે. એવી કોઈ પણ ગલી કે રસ્તો નહીં હોય કે જ્યાંથી તમે પંદર વીસ શિશુઓને કંધે દીનની પેટીઓ લટકાવી જતા ન જુઓ. આ શિશુઓ ચારથી સાત

૧ શ્રી દયાલસિંહે 'જર્મનીમાં રસ' અનુભવેલી વિના પ્રકાશિત કરનારા એક 'હિંદી' લેખને આધારે.

વર્ષના છે. તેઓ ત્યાં જાય છે ? કિન્ડર-શુલ (Ainder Schedule) અર્થાત્ બાળકોની સુલમાં. દરેક મહોલ્લામાં એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર કિન્ડર-શુલો તે આવસ્થા હોય છે. આ બાળકો ત્યાં જાય છે. અહીં ૧. ચાર વર્ષનું બાળક સવારે જાગતાં જ “ મમ્મા, કાપી, મમ્મા, કાપી ” કહીને પોતાની માને બોલાવે છે. સમય દેશોમાં મા. બચ્ચાને પોતાની સાથે નથી સૂવાડતી. તે પોતાના નાનકડા પલંગ પર જુદું સુઈ રહે છે. મા. બાળકને જાગેલું જોઈ તેની બાજુ પર ચિત્રોનું પુસ્તક રાખી દે છે અને તે બાળક તે ચિત્ર જોવા મંડી જાય છે. એટલામાં મા તેને કાપી તૈયાર કરી આપે છે. તે બાળક કાપી પીને “ શુલ-શુલ ” પુકારે છે. મા તેને કપડા પહેરાવે છે અને રોટીના એક કડા પર થોડુંક માખણ ચોપડી તે તેની ટીતની પેટીમાં રાખી દે છે. બાળક અત્યંત ખુશીથી આ ટીતની પેટીને પોતાની કાંધે લટકાવી સડસડાટ સુલ તરફ ચાલવા માંડે છે.

આ કિન્ડર-શુલમાં બાળક પોતાની જ ખુશીથી જાય એ કેવું આશ્ચર્ય ! ચારથી સાત વર્ષ સુધીનાં નાનકડાં બાળકો પોતાના માતાપિતાને લેણ પશુ માઠ કીધા વગર આઠ નવ કલાક સુધી આ નિશાળમાં બેઠાં રહે એ કેવો ચમત્કાર ! એક દિવસ આ સર્વ વાતો જાણવા એક કિન્ડર-શુલમાં હું ગયો. ત્યાં એક મોટો ઝોરડો મારી તજરે પડ્યો. તેના અર્ધા ભાગમાં નાના બેચ્ચો તથા ડેરક રાખેલી છે અને અર્ધો ભાગ ખાલી. એક તરફ લખખાતું એક પાટીલ છે અને બીજી તરફ એક આલમારી રાખી છે. એક તરફ અનેક ખીંટીઓ છે. આ ઝોરડામાં એક ૩૫ વર્ષની સ્ત્રી તથા કેટલાંક બાળકો મોજુદ હતાં. તે સ્ત્રી નહોતી, દેરી હતી. મને આવ્યો જોઈ તે મારી તરફ વળી અને “ ગુટેન માર્ગેન (Guten-margon) સવારની સલામ કરી. પછી મને ખુલ્લો લાગી કે શું આપ બાળકોની નિશાળ જોવા આવ્યા છો ? હા, ઉત્તર પામતાં તે અત્યંત ખુશીથી મને એક લઘુ ગ્રંથ બાળકો હજી આવ્યાં કરતાં હતાં. જે બાળક આવતું તે દેવીની હથેળી પર કુદીને થપ્પી મારતું અને ‘ ગુટેન-માર્ગેન (Guten-margon) કહી હાથ મેળાવતું, જર્મનીમાં બાળકો કુદીને માતાપિતા આદિની હથેળી પર થપ્પી મારી સલામ કરે છે ! અહીં શિશુઓની આ પવિત્ર માતા તેઓની કાંધેથી ટીતની પેટી ઉતારી ખાંટી પર ટાંગી દે છે અને પછી બાળકો પોતાના રમવા પર જઈ બેસે છે.

મને ત્યાં ઉભા લગભગ પંદર મીનિટ થઈ તેટલામાં મહોલ્લાના સર્વ બાળકોથી તે ઝોરડો ભરાઈ ગયો. અહીં મેં એક અજબ વાત જો જોઈ કે એક સાડા ત્રણ વર્ષનું બાળક પોતાની બહેન સાથે રોતું રોતું આવ્યું. દેવી તરતજ તેની તરફ વધી અને જેવી રમાલ કાઢીને તેનું મુખ હુલા લાગી. તેટલામાં તે કાણુ જાણે તેનું રૂદન ક્યાં ચાલ્યું ગયું ! તેણે તરતજ કુદીને તે અધ્યાપિકાના હાથ પર થપ્પી મારી અને પોતાની જગ્યાએ બેસી ગયું.

શિક્ષા શરૂ થઈ, દેવી મુછે છે—આજ કાલે દિવસ છે. અહીં તે બાળકોનો ઉત્તર સાંભળી મને જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. કોઈ સુખ છે, કોઈ ‘તાગ’ કહે છે કોઈ ‘ટાગ’ કહે છે, કોઈ ‘હેટ’ કહે છે, કોઈ ‘મનટાગ’ (સોમવાર) કહે છે. આખરે દેવીએ ખરો વાર બતાવ્યો. ત્યાર પછી બધા બાળકોએ એક સ્વરે તે વારનું નામ

લીધું. તે અધ્યાપિકાએ સમય પુછ્યો બાળકોએ ઉભા થઇને પોતાની આંગળીઓથી ધરી-
યાલમાં સમય બતાવ્યો. તેમાંના ઘણાએ સાચો સમય બતાવ્યો, તે પછી બાળકોએ એક
સ્વરથી દેવીની સાથે ઇશ્વર-પ્રાર્થના સંબંધી ગાવું શરૂ કર્યું. આ સમયે તે બાળકોની મીઠી
અને તોતડી વાણીમાં ઇશ્વરની પ્રાર્થના સાંભળી મારા ચિત્તમાં અનેક ભાવ ઉત્પન્ન થવા
લાગ્યા. માફ હેયું બરાબર આવ્યું. તે બાળકોએ કદાપિ પણ સામળા ચહેરાનો માણસ દોઢો
નહોતો. તેથી તે સર્વની નજર મારા ચહેરા અને રંગ તરફ હતી. આ જોઇ દેવીએ
બાળકોને પુછ્યું:—“કેમ ! તમે આ ‘ગુરુદય’ સાથે જશો ?” બધાએ એક સાથે જવાબ
દીધો “નાય” “વાર, તેને સલામ કરો” આ સાંભળતાં જ કોઇના શીખાવ્યા વિના તે
બાળકોના મુખમાંથી એકઠમ નીકળ્યું કે:—“Futen -morggen, schwanenzy-
man” અર્થાત્ “શુડ મોર્નિંગ, કાળા માણસ.” તે બાળકોએ મને કાળો કહ્યો તેથી
મને જરા પણ ગુસ્સો લાગ્યો નહીં. આપણા દેશમાં બાળકો તો શું પણ જીવાન મનુષ્યો
પણ યુરોપીયનોને ગોરા કહે છે.

હું એક તરફ ઉભો હતો અને દેવી વચમાં ઉભી હતી. તેનો સંકેત ચતાંજ બાળકો
ઉભાં ધઈ ગયાં અને પછી બેઠી ગયાં. બે ચાર ચાર ઉઠવા બેસવાનો સંકેત આપુ રહ્યો.
વચ્ચે વચ્ચે જે બાળકો તદ્દન નાદાન હતાં તેમને પણ તે દેવી ઉઠવા તથા બેસવાનો
સંકેત કરતી. યોગ સમય પછી બીજે સંકેત શરૂ થયો. પ્રથમ એક હાથ ઉઠ્યો કરવો,
પછી બેજ હાથ નીચા કરવા પછી બેજ હાથ આગળ કરવા, પછી વાંકા થવા. પછી યાબી
અને જમણી મુઠીઓ વાળવામાં આવી. પછી દેવીની આંગળીઓના તાલ પ્રમાણે તે ડેસ્કપર
પડવા લાગી એટલામાં વળી પગથી ધપ્પી મારવાનો સંકેત થયો. જમીન પાટીઆની હતી.
બાળકોના પગની ધપ્પીઓ અતે મુઠીઓના અવાજથી એવું પ્રતિત થતું હતું કે જાણે કોઈ
વાજાનું વગાડતું હોય. દેવીની આંગળીઓના ધસારા પ્રમણે બાળકોના હાથ પગ પડતા હતા.
લગભગ વીસ મીનિટ સુધી આ પ્રમાણે રહ્યું.

સાર પછી પાંચ મીનિટનો વિસામો લઇને તે મનોદાક્ષિણી દેવીએ પોતાના ખીસા-
માંથી કાગળનો એક લાંબો કટકો કાઢ્યો. તેને તે પોતાના હોઠે લગાડી એક પ્રકારનો
અવાજ કાઢવા લાગી. ત્યારે સર્વ બાળકો ઉભાં થઇ ગયાં. તેઓ પણ પોતાના અવાજ
અને હાથથી તેને દેવા લાગ્યાં. ડેસ્ક-ડેસ્ક-ડેસ્કનો અવાજ સાંભળી હું સમજી ગયો
કે આ તેઓનું જાતિય ગીત છે. આ ગીત ગાતાં બાળકોના ચહેરાપર અદ્ભુત રંગ છ-
વાઇ રહ્યો હતો. ધન્ય છે તે દેશને કે જ્યાં બાળકોના કોમળ હૃદયપર દેશભક્તિ, માનુષ્યવા-
ન્યુરનેદ અને રાજભક્તિનાં એકુરો જાગૃત કરવા પ્રતિદિન જાતિય ગીત ગવડા-
વવામાં આવે છે.

એક દિવસ મેં મારા એક મિત્રની નવ વર્ષની બાળકીને ખીસાનાપર જાતિય ગીત
ગાવા કહ્યું. તે તરતજ શુદ્ધપર બેઠી અને તેના મુખમાંથી જ્યો ‘ડેસ્ક-ડેસ્ક’ નો અવાજ
નીકળ્યો કે તરતજ તેનો એક નાનો બાઈ તથા જદેન ત્યાં દોડી આવ્યાં અને તેઓ
ઉભપ તેની સાથે ગાવા લાગ્યાં.

તે ગામન પુરું થવા પછી તે બાલિકાએ એક બીજું ગીત આરંભ્યું તે ગીત શાનું હતું ? હું બીજે દિવસે ત્યાંથી વિદાય થવાનો હતો. તેથી તેણે માતૃભૂમિમાંથી વિદાય થવાનું ગીત ગાયું. આ ગીતનો અર્થ હૃદયને એટલું બધું હલાવી મુકે છે કે તે હું લખી શકતો નથી. જ્યાં બાર વર્ષ સુધીની છોકરીઓ બેસે છે તેવી એક નિશાળનું આ ગીત હતું...

પશુ-હા,, પેલા શિશુ-શિક્ષાલક્ષ્મી વાંત તો હું ભુલી ગયો બાળકોનાં તે પૂર્વોક્ત ગીતથી સ્તુલ શુંછ ઉડી. ગીત પુરું થતાંજ દેવીએ કાંઈક સંકેત ઠીપો. સર્વ બાળકો પોત પોતાના બે-બે છોડી ખાલી જગ્યામાં આવી ગયાં. હવે સહુ સહુએ પોતાના સરખા કંઠનો એક અન્ય બાળક સુંડી એક એક નેડી કરી. જવી રીતે સિપાઇઓના પગ જમીન પર પડે છે તેવી રીતે તેઓ 'માર્ચ' કરવા લાગ્યાં. તેમાં છોકરીઓ પણ હતી એ બુલબું જોઈએ નહીં. તે ઓરડામાં પાંચ સાત ચક્રર માર્યા પછી તે પવિત્ર મૂર્તિએ જે તરફ યોગાન હતું તે તરફનો ઓરડાનો દરવાજો ખોલી નાખ્યો. બાળકો યોગાનમાં જઈ રવ-હઠ્યાનુસાર રમવા લાગ્યાં. હું તો હવે જતો હતો પણ તે દેવીએ મને ઉભા રહેવા કહ્યું તરતજ તેણે એક સીટી વગાડી જે સાંભળતાંજ સર્વ બાળકો પાછા ઓરડામાં આવી ગયાં. બધી દીનની પેટીઓ લગભગ એકજ રંગ અને એકજ માપની હતી. પણ બાળકો પોતપોતાની પેટી ઓળખતાં હતાં. દેવી ખીંટીએથી પેટી ઉતારવા મંડી અને બાળકો પોતપોતાની પેટી લેઈ બેઠા બેઠા પર બેસી પોતાની બહાલી માની ચખેલી શેટલી ખાવા માંડ્યાં. આ ક્રીતક જોઈ મેં તે દેવી પાસેથી વિદાય માગી અને મારે ઘેર આવ્યો.

આપણા દેશમાં પણ આવા પ્રકારની નિશાળો ખુલે તો કેવું સાફ થાય ?

કલકત્તા

તા ૧૭-૧૦-૧૨

આંધરી વિદુલદાસ ઉદેશી.

સદાચારી કોઈકાલે દુઃખી બનતો નથી તેમજ
દુરાચારી કદાપિ સુખી થતો નથી.

(૭)

સુખ અને સદાચારની બાબતમાં કારણ અને કાર્યનો મળી આવે છે તેવો વધારે અભેદ સંબંધ પ્રકૃતિના પ્રદેશમાં કંઈ પણ જોવામાં આવતો નથી, તેમજ વિશેષ સ્વાભાવિક રીતે એકને ઉપજાવી આપનાર અથવા અવરજ કરીને અન્યને મેળવી આપનાર અન્ય કંઈ પણ નથી. ઇશ્વરનાં નિર્માણને આનંદ અને શાંતિઅર્પણપૂર્વક સ્વીકારતા બંધિયા એક માનવિએ સ્વસંતોષી બનવું જોઈએ, એ વિના "સુખી થવું" એ વાક્યનો

શેા અર્થે સંભવિ શકે ? શુભા અને અશુભની એક પ્રકારની, અપેક્ષાએ આપણાં જીવનોનાં સર્વે કાર્યો નિયમાવાં જોઇએ; યુદ્ધિજ્ઞ આ ઉભય વચ્ચેનો તદ્દાવત, સમજી શકે છે. જેમ સૂર્યનાં કીરણો પૃથ્વીમાં સઘળે વ્યાપી રહે છે, છતાંએ જ્યાં હતાં ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે, તેમ આપણાં, કર્તે-ચોને પ્રકાશિત બનાવનાર છતાંએ, પોતાના મૂલને વળગી રહેનાર એક પૂજ્ય પુરુષના સંબંધમાં પણ કેટલેક ભાગે આમજ અને છે. જેમ એક માનવિની બળ-કાદાર સ્વાંતા માટે તેવીજ રીતે એકાદ અમ્મની સારા શણગાર માટે શા માટે આપણે બલામણુ કરતા નથી ? એક દુરાચારી માનવિને આરોગ્ય, કુલ, સમૃદ્ધિ નિષ્પાપ બનાવતાં નથી, તેમજ આ સર્વની ખામીને લઇને એક સદાચારી માનવિ સપાપ બની જતું નથી; તેજ ખરેખરું શ્રેષ્ઠ સુખ છે કે જે તેના મેળવનારને બીજું કંઈ પણ મેળવ્યા વિના કીમતિ બનાવે છે અને જેને તેની જરૂર હોય છે. તેને તેની પાસે બીજી બધીએ દુનિયા હોવા છતાં તિરસ્કારપાત્ર બનાવે છે. રંગરોગાન, સોનેરીગોલ્ડ, અથવા કોતર કામને લઇને એક વહાણુ સાડું બની જતું નથી; પરંતુ જે તે એક અપલનાવિક સમાન, સમુદ્રનાં સંકટ સહવાને પ્રબલ હોય તો તેજ તેનું શ્રેષ્ઠત્વ છે. પાનાની ધાર અને પાણીને લીધેજ એક તરવાર ઉત્તમ પ્રકારની ગણાય છે, તેના મીણીયાના શણગારને લઇને તે તેની ગણાતી નથી; તેમજ વિત્ત અથવા સમૃદ્ધિને લીધેજ એક માનવિ ગણના યોગ્ય બની જતું નથી, પરંતુ તેના સદાચારને લીધેજ તે તેવું બની જાય છે.

એક સદાચારી માનવિ માનવજાતને જાતે લાભકારક થઇ પડે છે.

માનવજાતને પોતે લાભકર્તા બનવું એ દરેક માનવની ફરજ છે, જે બની શકે તો અનેકને લાભકારક બનવું જોઇએ; જે તેમ ના બને તો ચોડાં પશુને પણ લાભદાયી થવું જોઇએ; જે પોતાના પાડોશીઓના લાભકર્તા ના બની શકાય તો, ઝોઝામાં ઝોડું તેણે પોતાની જાતને તો લાભદાતા બનવુંજ જોઇએ. જે પ્રકારનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હોય છે. એક તો માનવપ્રકૃતિરૂપ વિશાલ રાજ્ય અને આપણે જ્યાં જન્મ્યા હોઇએ તે રથલરૂપ અન્ય અલ્પ રાજ્ય. કેટલાએક સામગ્રી ઉભયેની સેવા બજાવે છે, કેટલાક મોટા રાજ્યની સેવા બજાવે છે, કેટલાક મોટા રાજ્યની સેવા કરે છે અને વળી કેટલાક માત્ર નાના રાજ્યની સેવામાં સંતોષ લે છે. ખાનગીમાં, ઝોડાંતમાં, ચિંતલનખોજ મોટા રાજ્યની સેવા કરાય છે, કદાચ અન્ય કોઇ પણ માર્ગે કરતાં આ માર્ગેજ આ કાર્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકારે થઇ શકે છે; આમ છતાંએ પ્રકૃતિનો એવો ઉદ્દેશ છે, કે આપણે ઉભયેની સેવા બજાવવી જોઇએ. એક સદાચારી પુરુષ કોઇ પણ રથલમાં રહીને સમાજની, પોતાના મિત્રની અને પોતાની સેવા બજાવી શકે છે. જે તે યોધા ના બની શકે એવો હોય તો તેને ધર્મોપદેશક બનવા દો; જે તેને વહીલાતનો ધધો બધેએસતો ના આવતો હોય તો તેને બાપણુ કર્તા બનાવો. પ્રથમ કરવા દો, જે તેને વિદેશમાં રસતાં ચૂપ બની જવું પડતું હોય તો તેને ઘેર રહીનેજ ઉપદેશ આપવા દો અને એક ત્રિમહકદશાલ મિત્રનો તથા મિતાચારીસાથીનો ભાગ બજાવવા દો. ભલે તે વધારેવાર એક પૌંજન ના રહ્યો હોય છતાંએ તે એક માનવ છે; સમગ્ર દુનિયા તેના દેશ સમાન છે અને માનવ પ્રકૃતિમાં કોઇ કાસે કરવાના કામની મોટ પડી આવતી નથી, પરંતુ જે માનવિતે એક શિશુરાજ્યમાં તે મુખ્યમંત્રિ ના

સ્વામીજી—આ દેશમાંતો પ્રથમ જૂમિ તૈયાર કરવાની છે; પછીથી બીજા દેશોમાં આવેતો વૃક્ષ ઉગી નીકળે. પશ્ચિમમાં યુરોપ અને અમેરિકામાં જૂમિ આપત કહેવાય છે, બીજાં વાવવા માટે યોગ્ય છે. ત્યાં આગળ તેઓ ભોગના ચિખરે મહાસે છે. તેઓ સંપૂર્ણ રીતે ભોગથી તૃપ્ત થયલા હોવાથી તેમનાં મનને વર્તમાનકાલે એ ભોગોમાં પણ શાન્તિ મળતી નથી, તેમને કંઈક બીજી બાબતની જરૂર હોય એમ લાગવા માંડ્યું છે. આ દેશમાં તો તમે ભોગ અથવા યોગ એક પણ સંપાદન કર્યાં નથી. જ્યારે એક વ્યક્તિ ભોગથી સંતોષ પામે છે ત્યારે તે યોગના ઉપદેશને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને સમજે છે. રોગ, શોક અને દુઃખના જન્મ સ્થાનરૂપ બનેલા હિંદુઓ એક દેશમાં જ્યાં જુખમરને લીધે માનવિઓ સુકલાં બની ગયાં છે અને મનની પણ નિર્બલ દશા ભોગવે છે ત્યાં વ્યાખ્યાનો આપવાથી શું વળવાયું છે ?

શિષ્ય—એમ કેમ ? આપણી ધર્મ જૂમિ છે અને અત્રેના લોક, ખીજા કોઈ પણ સ્થલિના લોક કરતાં ધર્મને સારી રીતે સમજી શકે છે, એમ શું તમે કહેતા નથી ? આમ છે તો તમારા પરણ્યાતમક વકર્તૃત્વવડે શાગાટે આ દેશ પણ સજીવન બનીને તેનાં સંપૂર્ણ શ્લોકો ભાગી ના બને ?

સ્વામીજી—ધર્મ એટલે શું, એ વિષે હવે વિચાર કરો. પ્રથમ બાબત કુર્માવતારની પૂજા કરવાની ઉભી થાય છે; હર-દેવજ જણેકે આ કુર્માવતાર સમાન છે. જ્યાં સુધી તમે આ દેવને સંતોષ ના આપો ત્યાં સુધી ધર્મ વિષેનાં તમારાં વચનોને કોઈપણ આવકાર આપશે નહિ. આવા જુખના જૂતં સામે ચીરીતે ચલું એ વિચારથીજ હિંદુ વ્યાકુળ બની ગયું છે. દેશનાં શ્રેષ્ઠ સાધનોતો વિદેશીઓથી લેવાતો લાભ, વ્યાપારનાં સાધનોનું

અપ્રતિબદ્ધ વિદેશવહન, આ સર્વ ઉપરાંત મૂલ્યાંકનોમાં સ્વાભાવિક રીતે જણાઈ આવતી નિંદા ઇર્ષ્યા, આ સર્વ હિંદનો હાડ અને ચરખાને ચૂસી ખાય છે. સર્વથી પ્રથમતો આવા ક્રુધા અને અનાદાનના દુઃખને દૂર કરવાની જરૂર છે; તમારી જેમને ધર્મોપદેશ આપવાની ઇચ્છા હોય તેમના મનમાંથી આવી માત્ર દેહને ટકાવી રાખવાની હમેશની ચિંતા દૂર કરવાની જરૂર છે. નહિંતો વ્યાખ્યાનો અને એના જેવી ખીજ બાળતો વડે કંઈ પણ લાભ થવાનો નથી.

શિષ્ય—ત્યારે આવા પાપને દૂર કરવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ?

સ્વામીજી—પ્રથમતો ત્યાગની ભાવનાથી ઉભરાઈ જતા કેટલાક યુવકોની જરૂર છે; આવા યુવકો પોતાના સુખને માટે પોતાની જાતનું અર્પણ કરવાને બદલે અન્યને માટે પોતાનાં જીવન પણ અર્પણ કરવાને તૈયાર હોવા જોઈએ. સુવાન સન્યાસિઓને કેળવવા માટે આવા ઉદ્દેશથી એક મઠ સ્થાપવાનો મારો વિચાર છે; તેઓ ધરધર ભટકીને લોકને દાખલા અને દલીલો વડે તેમની દયા ભરેલી દશાનું બાન કરાવશે, તેમના કલ્યાણનો માર્ગ અને સાધનો તેમને સમજાવશે, સાચે સાચે જ જેમ બને તેમ સ્પષ્ટ રીતે ઘણીજ સાદી અને સરલ ભાષામાં તેમને ધર્મનાં ઉચ્ચ સત્યોનું સ્પષ્ટ સમજાવશે. આપણા દેશના લોકોનો મોટો સમૂહ ઉદ્ધતા કુંભકર્ણના જેવો છે. વર્તમાનકાલની વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્થાઓથી અપાતી કેલવણી સમગ્ર લોકસમૂહના માત્ર એક બે ટકાને જ મળી રહે છે, આવી કેલવણી મેળવનારાઓ પણ પોતાના દેશનું કંઈ પણ બહું કરવાના પોતાના પ્રયત્નોમાં વિનય પામતા નથી; પરંતુ ખીચારા આવા લોકોને તેમાં જરાપણ દોષ નથી! તેઓ પાશ્ચાત્યમાંથી બહાર પડે છે તેવામાંજ અનેક બાલકોના પિતાઓ બનેલા હોય છે, ગમે તેમ કરીને તેઓ એકાદ કારકુતની જગે મેળવી લેવાની ગાકલણ કરે છે અથવા બહુતો એકાદ ડેપુટી—માજિસ્ટ્રેટની જગા માટે વેતરણમાં પડે છે; કેલવણીનું આખું અંતિમ પરિણામ આવે છે. એક કુટુંબનો બોળે ઉઠાવવાનો માથે આવી પડતાં તેમને કંઈપણ મદદાર્ય કરવાનો અમવા કંઈ પણ ઉચ્ચ વિચાર ચલાવવાનો સમય મળતો નથી. તેઓ તેમની જાતનીજ જરૂરીઆતો અને લાભો સંપૂર્ણ રીતે જાળવી શકે એટલાં સાધન તેમને મળતાં નથી, આમ હોવાથી ખીજાઓને માટે કંઈપણ કરવાના માર્ગમાં તેમના તરફથી શી આશા રાખી શકાય?

શિષ્ય—ત્યારે શું આમાંથી બહાર આવવાનો આપણે માટે કોઈ માર્ગ નથી ?

સ્વામીજી—આત્મીય, એમાંથી નીકળવાનો માર્ગ છે. આતો નિત્ય-ધર્મની બૂમિ છે. નિઃસંશય દેશ પડતી દશામાં આવ્યો છે, પરંતુ આત્મીય તે ફરીથી ઉન્નત દશાએ આવશે અને આવી ઉન્નતિ જોઈને હિન્દિયાને નવાઈ લાગશે. મોજાઓ જેમ જેમ વધારે ઉડાં વિવરે કરતાં જાય છે તેમ તેમ સમાન બલ સહિત તેઓ ફરીથી વધારે ઉચે ચડશે.

શિષ્ય—આપણે દેશ કેવી રીતે ઉન્નતપદ પામશે ?

સ્વામીજી—શું તમારા જેવામાં આવતું નથી ? પૂર્વના આકાશમાં આસનોએ ઉપાનો

ઉદય થયો છે અને સુરોદય થવાને થોડીક વાર છે. તમે સર્વ પ્રતિયક્ષપ્રવર્તનમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. ફુનિયાનેજ સર્વસ્વ રૂપ બનાવીને, “મારો સંસાર, મારો સંસાર,” એમ વિ-આર્થી કરવાથી શું વળવાનું છે? વર્તમાન કાલે તમારું કર્તવ્ય દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં બંધાવું, ગામડે ગામડે ભટકવાનું અને હવે વધારેવાર આલસુ ખેરી રહેવું પાલવશે નહિ, એમ લોકને સમજાવવાનું છે. તેમને તેમની ખરેખરી દશા વિષે સમજાવીને કહો, “હે બંધુઓ, સર્વે ઉઠો! જાગૃત બનો! હજીનાકામાં ક્યાં સુધી પડ્યા-રહેશો.” જાઓ અને તેમને તેમની દશા શીરીતે સુધારવી તેનો ઉપદેશ આપો; શાસ્ત્રોના શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્તો, તેમના આગળ લોકપ્રીય અને સ્પષ્ટબાણમાં દર્શાવીને તેમને સમજાતા બનાવો. અત્યાર સુધીતો આહ્વાણોએજ ધર્મનો હક-વારસો ભોગવ્યો છે, પરંતુ કાલના પ્રજા પૂર સામે તેમનાથી તેમનું સ્થાન જળવી શકાય એવું ના હોવાથી જાઓ અને એવાં પગલાં બરાકે જ્યાં દેશમાં એક અને સર્વને એ ધર્મનો લાભ મળે. આહ્વાણના જેટલોજ તેમનો ધર્મમાં હક છે, એવું તેમના મનમાં સારી રીતે દસાવો. આવા જીવંત મંત્રોની સર્વને, ચાંડાલ સુ-ધીનાને પણ દીક્ષા આપો, આ ઉપરાંત વળી જીવનની જરૂરીઆતો વિષે તથા ધર્મા વ્યાપાર, ખેતિ આદિની આખતમાં પણ તેમને ઉપદેશ આપો. જે તમારાથી આટલું નાજની શકે તો તમારાં ફલવણી અને શિક્ષણને ધિક્કાર છે, તમારાં વેદો અને વેદાન્તોના અભ્યાસને પણ ધિક્કાર છે।

શિષ્ય—પરંતુ આપણામાં આવું બધું ક્યાં છે? સ્વામીજી! જે મારામાં તમારી શક્તિનો એક હજારમો હિસ્સો પણ હોતો હું મારી જાતને ધન્યધન્ય માનતં.

સ્વામીજી—કેવો અક્ષય યન્ય! શક્તિ અને તેના જેવી બાબતો આંખોઆંખ આવી મળશે. તમારી જાતે કાર્યમાં જોડાઓ અને તમને તમારામાં જોટલી બધી પ્રજા શક્તિ આવેલી લાગશે કે તમને તે સહન કરવી પણ મુશ્કિલ યદિપડશે. બીજાઓને માટે કરવામાં આવતા થોડામાં થોડા કાર્યવરે પણ અંતરમાં શક્તિ જાગૃત થાય છે; બીજાઓને માટે શુભ વિચાર પરંપરા ચલાવવાથી તે ગમે તેટલી નાદાન પ્રકારની હોય તોપણ તેથી હૃદયમાં ધીમે ધીમે એક સિંહના જેટલા બળનો ઉદય થશે. હું તમને સર્વને હમેશાં આટલા બધા સ્હાઉં છું, પરંતુ તમે બધાએ બીજાઓને માટે કાર્ય કરતા મરી જાઓ એમજ ઇચ્છા હોતો રાખીશ—તમને તેમ વર્તતા જોઈને તો હું ધણોજ રાજ થઈશ।

શિષ્ય—પછીતો જોઓ મારા ઉપર આધારવાળો છે, તેમનું શું થાય!

સ્વામીજી—જે તમે બીજાઓને માટે તમારા જીવનનો ભોગ આપવાને તૈયાર હો તો તમારા ઉપર આધારવાળો માટે પ્રભુ ખાતરીથી કાઈક ઉપાય થોજ કાઢશે. તમે શું ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો વાંચ્યાં નથી—નહિકલ્યાણકૃત્કચિત્ત દુર્ગતિતાતમચ્છતિ। “હે તાત! કલ્યાણ કરનાર કોઈપણ દુર્ગતિને પામવું નથી.”

શિષ્ય—સ્વામીજી! હવે સમજ્યો.

સ્વામીજી—અગત્યની વાત ત્યાગની છે—ત્યાગવિના કોઇ પણ ખીજ માટે કંઈ કરવામાં ખોતાનું બધુંએ હૃદય અર્પણ કરશે નહિ. ત્યાગી માનવિ સર્વને સમાન. દૃષ્ટિથી જુવે છે અને સર્વની સેવામાં ખોતાની જાતનું અર્પણ કરે છે. શું આપણું વેદાન્ત પણ સર્વને સમાન દૃષ્ટિથી જોવાનો, આપણને ઉપદેશ આપતું નથી !—ત્યારે ખીજાઓ કરતાં પત્ની અને બાલકો વધારે તમારાં છે, એવો વિચાર તમે શા માટે રાખો છો ? તમારા ઉમરા આગળ એક ગરીબ બીજારીના રૂપમાં નારાયણ પોતેજ જુખથી મરી જાય છે ! તેને કંઈ પણ આપવાને બદલે શું તમે તમારી પત્ની અને બાલકોની તૃષ્ણાએનેજ મિથ્યા માંથી દૂર કરશો ? શા માટે, એજ પાસવ ધર્મે સમાન છે !

શિષ્ય—ખીજાઓ માટે કાર્ય કરવામાં સમયો સમય પૈસાની જરૂર પડે છે, તે મારે ક્યાંથી લાવવા ?

સ્વામીજી—જેટલું તમારી શક્તિમાં છે તેટલુંએ તમે શામાટે કરતા નથી ? પૈસાની તંગીને લીધે તમે ખીજાઓને કંઈ આપી શકો નહિ તો પણ તમે ખાતરી વિશેષ નહિતો ઓછામાં ઓછાં શુંબ વચનો પણ તેમના કર્ણમાં સંભળાવી શકો અથવા કંઈ સારો ઉપદેશ આપી શકો; શું તમારાથી આટલું થઈ શકશે કે નહિ ? અથવા આટલું કરવામાં પણ પૈસાની જરૂર પડે છે ?

શિષ્ય—મરોબર, સ્વામીજી ! એટલું તો મારાથી થઈ શકે.

સ્વામીજી—પરંતુ, “હું કરીશકું” એટલું કહેવાથી કંઈ વળવાનું નથી. મને કંતબ્યક્ષાર જાતાવો કે તમારાથી શું થઈ શકે છે; પછીથીજ હું સમજીશ કે તમારા મારી પાસે આવવાનો કંઈ સારો લાભ લેવાયો છે. ઉઠો, પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તન ચક્રમાં પ્રવૃત્ત થાઓ—આ જીવંતી ક્યાં સુધી રકવાની છે ? તમે આ દુનિયામાં આવેલા હોવાથી પાછળ કંઈક નીચાની તો મુક્તિ જાઓ. નહિતો તમારામાં, અને પાપાણોમાં શો તફાવત છે ?—તેઓ પણ જીવે છે, ક્ષય પામે છે, મરણ શરૂ થાય છે. તેમની પેઠે જન્મીને મરવાની તમારી મરજી હોય તો તમને તેમ વર્તવા છૂટ છે. તમારાં કાર્યોવડે મને ખતાવી આપો કે તમારું વેદાન્ત વાચન પરમ કલ્યાણ સાધવામાં ફલવંત બન્યું છે. જાઓ અને બધાને જણાવો, “તમારા દરેકના અંતરમાં અનિત્ય શક્તિનો સમાવેશ છે;” એ શક્તિને જાગૃત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરો. વ્યક્તિના મોક્ષ વિષે તમે શું કરી શકવાના છો ? એ તો ખીલકુલ સ્વાયં પ્રકાશજ્ઞતા છે. તમારા ધ્યાનને દૂર કરો, તમારા મોક્ષ અને એવી બાબતોને બાબતુંએ ફેંકી દો ! ‘મે’ મારી જાતને જેવા કાર્યમાં અર્પણ કરીછે તેવા કાર્યમાં તમારું બધુંએ હૃદય અર્પીદો.

આવા ઉત્સાહક શબ્દો શિષ્ય સ્થિર ચિત્તથી સાંભળી રહ્યો; તેમની હંમેશની ઉબા અને વકતૃત્વ સહિત સ્વામીએ આગળ ચલાવ્યું.

સ્વામીજી—સર્વથી પ્રથમતો જૂમિને તૈયાર બનાવો અને સમય આવતાં ધર્મનાં

બાપ્પાનો આપવાને આ દુનિયામાં હજારો વિવેકાનંદો અવતરી આવશે. તમારે આ બાબત માટે શોક કરવાની જરૂર નથી ! હું સામાટે બાલાશ્રમો, કુષ્કાલ રક્ષાશ્રમો વિગેરે ઉમાં કંઈ છું, એ શું તમારા સમજવામાં આવી શકતું નથી ? એક અંગ્રેજ સ્ત્રી બગિની નિવેદિતા તેમને માટે નોકરતું કામ પણ કરીને હિંદીઓની કેવી ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરવાનું શીખી છે, એ શું તમારા સમજવામાં આવતું નથી ? તમેતો હિંદી હોવાથી શું તમારા દેશવાસિઓની એ પ્રમાણે સેવા કરી શકો નહિ ? જ્યાં જ્યાં દેશ અથવા કુષ્કાલનો ઉપદ્રવ થયો હોય અથવા જ્યાં આગળ લોકો સંકટમાં સપડયા હોય ત્યાં અત્યજ તમે બધાએ જાઓ અને તેમનાં દુઃખને ઓછાં કરો. બહુતો આવા પ્રયત્નમાં તમે કંદોય મરણ પામે, તેથી શું યદ્ય ગ્યું ? દરરોજ કીડાઓની પેટે તમારા જેવા કેટલા બધા જન્મતા હશે અને મરતા હશે ? સમગ્ર દુનિયામાં આવી કેવા પ્રકારનો ભેદ ઉપજી આવે છે ! તમારે મરવાનું તો છેજ, પરંતુ એકાદ મહાબાવના ખાતર મરવાનું રાખો; જીવનમાં ઉચ્ચ બાવના સહિત મરણ પામવું એ શ્રેષ્ઠ છે. ઘરે ઘર બટકીને આવી બાવનાનો ઉપદેશ કરો અને તમને તમારી જાતને પણ લાભ થશે, તેમજ સાથે સાથે તમે તમારા દેશનું કલ્યાણ પણ સાધતા જશો. તમારા દેશની બાંધ આશાઓનો આધાર તમારા ઉપર છે. તમને નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા જોઇને મને અત્યંત દુઃખ યદ્ય આવે છે તમારી જાતે કાંઈમાં—પ્રવૃત્તિમાં જોરાઇ જાઓ ! આમ તેમ સમય ગુમાવશો નહિ—દિને દિને મરણનો સમય નજીક આવતો જાય છે ! આગળ ઉપર સમય આવતાં બધુંએ યદ્ય રહેશે એમ ધારીને તમારે આગસુ બેસી રહેવાનું નથી ! બરોબર સક્ષમાં રાખો—એવી રીતે કંઈ પણ કરી શકતું નથી.

કાલના પડદામાંંચીરા

—:૦:—

(અનુસંધાન ૫૯. ૫૬ થી.)

તેમનું પુસ્તકાલય સાથેનું કાર્ય ખસાસ થતાં તેઓ ઘર તરફ આવવા નીકળ્યા. દેશના રાજ્યો તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને પોતાના રાજ્યમાં વસવાની મંજૂરી આપી, પરંતુ બુધ્ધેએ આવી માગણીની માનપૂર્વક નાપાડી; આના બદલા તરીકે જાણીએ કે તેણે વર્તમાન જન્મને લગતાં કેટલાંક કાર્યો પોસીડોનીસમાં ઉઠાવ્યાં છે અને તે પાર ઉતારવાને તેણે પાછા ફરવું જોઈએ.

તેમની ૪૬ તરફની મુસાફરી કાંઈ પ્રકારના ગંભીર અકસ્માત વીનાની હતી, તેપણ

એકાદ ભારે તોફાનમાં તેઓ તેમના માર્ગમાંથી ઘણા આડાઅવળા નીકળી ગયા અને કેટલાક નવા અનુભવ મેળવ્યા. આ સમયે આ વ્હાણે જતાં જતાં સ્વર્ણદારવાણા નગર આગળ લગર નાંખ્યું; કીર્તિકુમારના મન ઉપર ભપકાદાર શીશ્પકલા જોડેને ઉડા સંસ્કાર પડ્યા, જે કે છુધેવને તો ત્યાં આગળનું નીતિનું વાતાવરણ બેટ યમહું, અધમ અનેહું લાગ્યું અલખત આ પ્રસંગે તેમણે મંગલદેવી સુલાકાત લેવાનો લાભ લીધો, જેણે તેમને અત્યંત માયાજ્યો આવકાર આપીને પોતાની પાસે બેમાસ સુધી રાખ્યા. દર્શનના બલ વડે અને દુરાચારી વૃત્તિઓને કડક રીતે દાબી દેવાથી મંગલદેવ પોતાના દરબારનો દેખાવ સીધે સીધો રાખી શક્યા હતા; છતાંએ તેમને સારી રીતે ખબર હતી કે ટોલ્ટેક સુધારો તે સમયે પણ અધોપાત પામ્યો હતો અને તેમની પ્રજામાંના એક પ્રમુખપક્ષ પોતાના ઉપર તેમના તરફથી મુકવામાં આવેલાં બંધનો માટેની પોતાની અધીરાર્થ ભાગ્યેજ છૂપાવી શકતો હતો. તેમને પોતાના રાજ્યનો સમગ્ર દેખાવ શોકની છાયાથી છવાયેલો લાગી આવતો, છતાંએ પોતાના વારસોને ધન્યવાદ આપતો કે તેમનું ભાવિ વારંવાર જડવાદ પરાયણ અને લોભી પ્રજાજનો વાળા, દેશના એક વિભાગમાં વસવાનું ધણું છે તોપણ વિશેષ નહિતો ઓછામાં ઓછું તેઓ અધમ પ્રકારના વામ માર્ગના પ્રયોગોમાંથી ધણાજ છૂટા પડી ગયા છે, અને તેમનામાં કહેવાતાં “ સુધરેલાં ” વિષય વૃત્તિનાં સ્વર્ણમાંથી પણ તેઓ બચી ગયા છે. સુવાન હોવા છતાં કીર્તિકુમારને પણ લાગી આવ્યું કે આ સ્થલ ભપકા ભરેલું છે પરંતુ તેમાં કંઈક મલિનતાનો વાસ છે; તેમના માટે સુસાદરીનો સમય આવી લાગતાં તે ધણેજ ખુશી થયો.

ઉત્તર આફ્રિકાના વિવિધવિદ્યાલયમાં પિતા અને પુત્રને યદ્ય આવેલી જૂતકાલની સ્મૃતિની અદ્ભુત પુનઃચતી જાગૃતીના વૃત્તાંતમાં મંગલદેવને ઉડો રસ આવતો હતો. તેમને પોતાને તેના પ્રકારનાં કોષ તાજાં સ્મરણો નહોતાં પરંતુ તેઓ એમ કહેતા કે વારંવાર સ્વપ્નમાં મોટી મોટી પર્વત માલાઓમાં યદ્યને મોટાં મોટાં ટોળાંને પોતાની જાતને દોરી જતાં જોતા; કોષ પૂર્વના જન્મોમાં કરેલાં અરેખરં-કાર્યોનાં અવાં સ્વપ્નો સ્મરણ હશે કે નહિ એ વિષે તેઓ શોષ-ચલાવતા હતા. કીર્તિકુમાર બેઠો બેઠો આ બધું સાંભળતો હતો તેને લાગી આવ્યું કે પોતાના પ્રપિતામહના ઉપરીપણા નીચે ધીમે ધીમે આગળ વધતો ટોળાં અને ઉચાં ઉચાં ગિરિ શિખરો તેના પણ જોવામાં આવતાં હતાં. તેનાં સ્વપ્નોમાં અનેક બાબતોનો ઉમેરો થતો હતો કે જેમને મહારાજની હાજરીમાં વર્ણવવાની હિમત કરતાં જે પોતે હદપારનો શમવાળો ના બન્યો હોતતો મંગલદેવ ખાતરીથી ઓળખી શકત. પછીથી તેણે પોતાના પિતા આગળ આવાં સ્વપ્ન વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યાં પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ તેમ જ વિદેશગમન સાથે એ વૃત્તાંતોનો સંબંધ હતો તેમાં છુધેવે ભાગ નહિ લીધેલો હોવાથી તેમનામાં આમના વડે કોઈ પ્રકારની સ્મૃતિ જાગત, યદ્ય આવી નહિ.

આખરે તેઓ સ્વદેશના નગરમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે જદ્ય સૂર્યદેવે કીર્તિકુમારને હર્ષ ભર્યો આવકાર આપ્યો અને તેનાં જૂતકાલનાં સ્વપ્ન વૃત્તાંત સાંભળીને આનંદ પામ્યા. તેમના અત્રે આવતા પૂર્વેજ અત્રે આવી પહોંચેલા આઃસર્વ બાબતના વૃત્તાંતને લીધે તે મંદિરમાં તેના નવ-શિષ્યોમાંના એક આશા ભર્યા શિષ્ય તરીકે ગણવા લાગ્યો; તેના સમક્ષ

મહાત્મા જાણે હશે છે, એમ સર્વ પાસા સ્વીકારવામાં આવતું. ઝોલામાં ઝોખું એક માનવિ-
પથ આતો દિસાવ્ય રાખતું હતું અને જની શકેતો તેમાં ભાગ પાડવાવારી ઇચ્છાવાળું હતું.
અનેક વર્ષ પૂર્વે મંદિરમાં દાખલ થવામાંથી તેને લગભગ આટલો બધો દૂર ધસી જનાર
બાકા અભિમન્યુજ તે હતી. તેણે તે સમયે તેને મોઢ પમાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; તેણે
હવે વધારે પરિપક્વ બનેલી કલાઓ સહિત તેને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો.

પરંતુ આ સમયે તે તેણીના પ્રલોભનો સામે ચલાવે તથા ધંચો તૈયાર બનેલો હતો.
કારણ કે પોતાની સુસાદરીમાંથી જાણ કર્યા પછી જૂનજ તેને પોતાની પીઠાણું સુધવાની
સુસાકાત ચક્ર હતી, આ સમયેજ તેને એટલું બધું આદરણુ થયું કે જે પ્રથમમાં પ્રથમ
લણનો લાભ લેવાય તે લેખને તેણે એકદમ લગ્ન કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પથ
તેની લાગણીઓને સંપૂર્ણ રીતે આપ્યો અને તેના જેટલીજ દૂરતામાં લગ્ન કરી નાખવાને
તે હિતુક જની પરંતુ ઉભય પક્ષનાં માતાપિતા “પ્રથમ દેહનના પ્રેમના” આવા પ્રભુ
જતાવને બરોબર સમજી શક્યા નહિ અને ત્રાણગરી રીતે પરંતુ દડતાથી ઝોલામાં એલી
એક વર્ષ સુધી રાહ જોઇ જવાની સલાહ આપવા લાગ્યાં. ખંભે સુવાનીઆંએ અનાચ્છાએ
આ વાત કબુલ કરી કારણ કે આ જાનતમાં તેઓ નિરપાય હતાં, છતાંજે ખંભે મોટે
આ વચગાળાનો સમય સખત કસોટીનો ચક્ર પડ્યો હતો; બુદ્ધરપતિની ઝીણી નેજામાં
આ આવત એટલી બધી સ્પષ્ટ રીતે આવી ગઈ કે તેમણે પ્રેમીઓના અત્યંત સંતોષ વચ્ચે
એક વર્ષના સમયને લગભગ અર્ધઅર્ધ ઢુંકવી નાખવાની સુકિત રંગી. આ લગ્ન વિધિ
સંસ્કૃતે જાતે કરાવી જો કે તેઓ જાતે આવી કીધાઓમાં કચિત્તજ ભાગ લેતા હતા;
પરંતુ ધણું કરીને જેમ કાઠ કાઠવાર રામનગરમાં પોપ કરે છે તેમ મંદિરના મુખ ભાગના
ઉંચા દારમાં રહીને એકઠાં થઈને મોટાં શેખાને તેઓ અશ્વિર્વિદ આપતા. ખરેખર આ
લગ્ન તેમના બહેર કાર્યમાં હોય વારગાજ દેખાવ દેવા રૂપ નીવડ્યું, કારણ કે માત્ર યો-
ગ્ય માસ પછીજ કીર્તિકુમાર અને તેની પત્નીને તેમની પચારી આગળ તેમનો છેલ્લો
સંદેશ સાંભળવાને બેસાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેમણે કીર્તિકુમારને કહ્યું:—

“હવે હું બીજી દુનિયાના લિમરા ઉપર ઉભો છું, આ અને તે દુનિયા વચ્ચે લટકતા
પાંડાની આરપાર મારાં અક્ષુઓ જેઈ શકે છે. હું તને જણાવું છું કે તારા સમીપ હજી
અનેક સંકટો ખડાં છે કારણ કે તારા જીવકાલમાં જે જે અશુભ હોય તે પરિણામોનો
અંત લાવવા મોટે હમજાજ તે તારા ઉપર ઝડપથી ટૂટી પ્રવેશે કે એમ ચલાવી તું તેમાંથી
છૂટે થાય. તારા બીજા જન્મમાં તું જુદી રીતે મરણ પામીને તારે કેટલુંક રેતું પતાવીશ
અને તે પ્રજા તું અધકાર અને દુરાચારના વાતાવરણમાં પાડે આવી પડીશ; છતાંજે
આ સર્વમાં જોતું જ્યોતિને જેઈ શકાય અને તને અંધજનાવતા પડને બેઠી ચકીય તો
તને મોડા-બદો મળી રહેશે. તારે મારે પગલે ચાલવાનું છે, અને જેમને હું પૂછું છું
તેમનાજ પાદમાં તારે ચમવાનું છે. હા, તેણે પથ (તેની ઓ સુધવા પ્રત્યે) મને અત્યંત
સંવેદન છે અને તને તારો પિતા કોરશે. કારણકે હમે બધાંજે એક મહાકુલનાં બનો—ક-
નિવાસે સંઘાય ચતારાઓના કુલનાં. હવે હું જાનવો જોને મરણ કહે છે તેમાં પ્રવેશું છું.

જેક દેખાતી રીતે હું તમને છોડી નહિ છું તોએ ખરું કહેવા માથું તો હું તમને છોડી જતો નથી, કારણ કે જન્મ અંશવા મરણ એકથી પણ એ કુલનાં સભ્યોમાં એક ઉપજતી શકાતો નથી—તેમણે કોઈ કાલે પણ ભાગવામાં ના આવે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોયછે. માટે તોદાનના સામે થવામાં દિનંત વાળો બનજો, કારણકે તોદાન વીતી ગયા પછી સર્વ જરૂર પ્રકાશરો—એ સર્વ કોઈકાલે આગમતો નથી.”

આ પછી યોગ્યક દિને સૂર્યદેવે, હેલોચાસ મૂક્યો, પરંતુ કીર્તિકુમાર તેમને પોતાના સમગ્ર જીવનમાં જરા પણ વિસરી ગયો નહિ; તે સ્વપ્નમાં તેમનાં વારંવાર દર્શન કરતો અને તેમના તરફથી આશિષ અને સહાય મેળવતો. આ પ્રમાણે તેમને બદલે યુધ્ધદેવને મહામંદિરની દેખરેખ સંભાળી લેવી પડી અને સૂર્યદેવની યુદ્ધિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે દરેક આખત ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; આંહિકે રાજ્યના ઉપરિ તરીકે તેમના પિતા ભાલ-ચંદ્ર દરેક રીતે સહાય કરતા હતા.

સુક્રદેવની પુત્રીઓ એક અત્યંત નીકટ રીતે જોડાયલા કુટુંબ જેવી હતી; ખરેખર તેમની લાગણીઓ એટલી બધી એક સરખી હતી કે સુધ-વાં (સ્ત્રી) અને પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) ઉભયે કીર્તિકુમાર માટે પ્રેમ મરત બન્યાં હતાં. તેમજ અપોઅન્ય માટે પણ પ્રેમવાળાં હતાં. જ્યારે તેણે પ્રથમની સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે બીજાનામાં કોઈ પણ પ્રકારની ઈર્ષ્યાની લાગણીના ઉદય થવાનો અસંભવ હોવાથી તેણે પૂર્વની યેઠેજ પતિ અને પત્ની ઉભયેને પોતાનાં પ્રેમપાત્ર બનાવ્યાં એ ઉભયે પણ આવા પ્રેમનો એવો પ્રબલ બદલો વાળ્યો કે તેમણે તેને પોતાની સાથે વસવા માટે બોલાવી. તેણે પણ આનું આમંત્રણ આપી થી સ્વીકાર્યું અને પછીનાં બધાંએ વર્ષમાં તેના જેવું નિમકહલાલ અને પ્રેમી સાથી કોઈ પણ અન્ય બાએજ નીવડી શક્યું હોત. ચિદંબરની બનીજ કૌમુદિનું દર્શન આથીપણ વધારે દયાજનક હતું અને તેથી તેને તેના કાકા સુક્રદેવે દાતક કરી લીધી હતી. તેપણ કુટુંબ સાથે મોટી ચર્ચ હતી અને તેની સાથે એટલી બધી એકતાર બનીગઈ હતી કે બંને મોટી બાલાઓનું દર્શન જોઈને તેપણ કીર્તિકુમારના પ્રેમની બાગી બનવા ઈચ્છતી હતી; જ્યારે તે એ ઉભયેને લઈ ગયો ત્યારે આ બાલા બીલકુલ બમહાલ બની ગઈ હતી, કાન્યકે નવીન કુટુંબમાં જોડાવાની માગણી તે સારી રીતે કરી શકી નહિ. છતાંએ આગળ ઉપર તે આ કુટુંબની લાંબી લાંબી મુલાકાતો લેવા આવતી અને સમય વીતતાં કીર્તિકુમારના બંધુ અજીતસિંહ સાથે પ્રેમગાઠમાં જોડાઈને આ પ્રમાણે જેમના ઉપર તેને આટલો બધો પ્રેમ હતો તેમના સાથમાં રહેવો લાગી

ઉત્તરઆફ્રિકાના વિશ્વવિદ્યાલયના સત્તાધારીઓ તેમના પુનર્જન્મ પામેલા સ્થાપકને કદાપિ જુદી ગયા નહોતા; આવી એક અદ્ભૂત વાર્તા કહેનાર અને આટલો બધો જ્વલંત ઉત્સાહ દર્શાવનાર યુવકને તેઓ વિસરી ગયા નહોતા. આ વાર્તા સમાજની કદવંનામાં ધૂમી રહી હતી અને બૂમિમાં દરેક ધરમાં વારંવાર કહેવામાં આવતી; તેની મુલાકાત પછી આશરે બારેક વર્ષે આ વિશ્વવિદ્યાલયનું ઉપરિપદ સીધે સીધા કોઈ અનુગામિનિનાં ખાલી પડ્યું; કોઈકે એવો વિચાર હવામાં ફેલાવ્યો કે આ જગ્યા મૂલ સ્થાપકને આપવી જોઈએ,

આ ઉપરથી આખા દેશમાં અદ્ભૂત પ્રકારનો ઉત્સાહ પ્રસરી વળ્યો; આના પશ્ચિમ રૂપે દેશના અધિપતિએ કીર્તિકુમારને એટલું બધું આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું અને એટલી બધી ઉદાર બક્ષિસ આપવા માંડી કે આનો નકાર બહુવેળાએ તેને બાલિશતાભરી હઠ જેવું લાગી આવ્યું. જો કે આ સમયે તેને એક પત્ની અને ત્રણ બાલકો હતાં છતાં એ તેણે જાતે દેશવટો લઇને એક વિદેશી ભૂમિમાં તેમને ગાંઠે ગૂંઠે ઉભું કરવાનું કપુલ કર્યું.

તેને આફ્રિકામાં સંપૂર્ણ દબદબા ભર્યો આવકાર મળ્યો; રાજાની ખાસ માગણીથી તે મુખ્ય નગર આગળ ઉતર્યો અને કેટલોક સમય ત્યાં આગળ આનંદ ઉત્સવ ભોગવીને દેશમાં યહને પોતાના પ્રાચીન ગૃહ તરફ વિજય ભર્યું પ્રયાણ કર્યું. ચૌદસે વર્ષ પૂર્વે તે જે ખડોમાં વસતો હતો તેમાંજ વસવાની તો ગોઠવણ કરી ચક્રો; તેણે પ્રાચીન નમુનાઓ પ્રમાણે રાચરચીણુ પણ તૈયાર કરાવ્યું; તેનાથી બની શકે તેટલી રીતે એ પૂર્વ જન્મમાં એ રચલનો જેવો દેખાવ હતો તેવો લાવવાને તેણે પયલ આદર્યો. તે સમયના ઉત્સુક પ્રયત્નોની પુનઃ ચતી સ્મૃતિ તેને અત્યારે ના ખુટે એવી નવાઈ અને આનંદનું સ્થાન બન્યું હતું; અને જન્મનાઓ પછી થયેલ પોતાના કાર્યનું સ્થાયી પરિણામ જોવાની ગળ્યાં ગાંઠવાને મળતી તક તેને મળી હતી. ચૌદસે વર્ષોએ પણ એણે નહિ બતાવેલા બલ અને ઉત્સાહપૂર્વક તે જાતે વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યમાં જોડાયો અને તેની પાની સુધન્વા તથા તેની સાળા પૂર્ણચંદ્ર (તે પણ તેમની સાથે આવી હતી,) પણ તેમાં સમાન ઉત્સાહથી ભાગ લેવા લાગ્યાં,

તેના ઉત્સાહનો એક લાગવાથી સુધન્વા અને પૂર્ણચંદ્ર ઉભયેને એ દૂર જતા ભૂત-કાલનું કંઈ કંઈક રમરણ ચવાનો આરંભ થયો, પરંતુ પ્રાચીન સમયના તેના સંપૂર્ણ ભોગિયા હોવા સાથે તેમની સ્મૃતિ કોઈ પણ પ્રકારે જરાએ સરખાવી શકાય એવી નહોતી. એ સમયે સર્વથી યુવાન બાલક રણસિંહ પોતાના પિતાના જેટલુંજ બધી એ રીતે આ બાબતમાં ભોમિયું હોય એમ બજાતું હતું; ખીજે બાલક યચપાલ એ બધી બાબત સાથે એ પૂર્વના જન્મમાં સમાન રીતે ભોમીયો બનીને જોડાયેલો હતો છતાં એ તેને એ બાબતની કોઈ પણ પ્રકારની સ્મૃતિ આવતી નહોતી. કીર્તિકુમારને એકદમ મારૂમ પડી આવ્યું કે એક વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવી અને સર્વ બાબતોને પોતાની મરજી સુજળ ગોઠવવી એ એક વાત હતી, પરંતુ હજારો વર્ષની દંતકથાઓના બારવાળા તેના સર્વ વ્યવહારો વ્યવહારમાં આવ્યા પછી તેની વ્યવસ્થા કરવી એ બીલકુલ જુદીજ બાબત હતી. હજુએ તેને પોતાના કાર્યમાં ધણે આનંદ આવતો હતો અને તે સર્વ બાબતોની એવી સુક્તિ પૂર્વક વ્યવસ્થા ચલાવતો કે ધીમે ધીમે સ્થાપવા ધારેલા તેના અનેક પ્રકારના સુધારાઓ સામે કોઈ પણ પ્રકારનું ધોંધલ કરવામાં આવ્યું નહિ. તેણે પોતાના પિતા બુધદેવ સાથે સતત પત્ર વ્યવહાર રાખ્યો હતો કારણ કે વિશ્વવિદ્યાલયનું ઉપરિષદ સ્વીકારવામાં તેમની હા મેળવવા પહેલાં તેમણે તેની સાથે આવા પ્રકારની એક ચરત કરી હતી. બ્યારે બ્યારે તેને તેની ખાસ જરૂર પડીઆવે અથવા બ્યારે બ્યારે તેને પોતાનું બન્ન ક્ષીણ થતું લાગે ત્યારે પૂરે પાછા ચાલી આવવાની એક અન્ય ચરત પણ તેમણે કરી હતી.

સરખામણમાં નવાઇ ભરેલાં બનોલ પીનાનાં સખ્ત મહેનતનાં કેટલાંક વર્ષ ચાલી ગયાં; તેનાં બાલકો યશપાલ, રણસિંહ અને રાજપાલ તેની આસંપાસ મોટાં બન્યાં હતાં અને વધારાનાં બે વરણતારા અને વિગ્નાચંદ્રનો તેના કુટુંબમાં ઉમેરો થયો હતો. આટલાં બધાં યુવાનીમાં પરણેલાં હોવા છતાં તે અને તેની પત્ની સાથમાં વસિને અત્યંત સુખી બન્યાં હતાં અને ખેસા પૂર્વજન્મમાં તેજ દેશમાં તેઓ જોડીયા બાઇઓ હતા તેના જેવાંજ નિકટનાં જોડાયેલાં હતાં. કીર્તિકુમાર આફ્રિકામાં કાર્ય કરતો હતો તેવામાં તેનો પ્રમિતામદ મંગલદેવ સુવર્ણદારવાળા નગરમાં મરણુદરણુ થયો અને તેના પ્રપિતા ભાસચંદ્રને રાજનો ઝબો ધારણુ કરવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા. એકાઠ લોકના વ્યાવહારિક સુખીનું સ્થાન ભાસચંદ્રને સ્થાને શુદ્ધદેવ લીધું, કારણ કે તેમનો જ્યેષ્ઠ બંધુ યુધ્ધદેવ ક્યારનાંએ મદામદિરના કાર્યમાં યોગ્યો હતો. ભાસચંદ્રને માલુમ પડી આવ્યું કે રાજધિરાજનું પદ કંઈ મોજબજા કરવાનું નહતું કારણ કે તેમણે પોતાના પિતાને પગલે રાજ્ય કાર્યભાર ચલાવવા માટે પોતાથી બનતું સર્વ કર્યું હતાંએ સદાચારની બાબતમાં વધારે છૂટ મગનારા પક્ષનો વિરોધ હમેશાં વધારે જલવાળો અને અધીરો બનતો ગયો. અનેક કાવતરાં ઉઘાડાં પાડીને હાખી દેવામાં આવ્યાં છતાંએ નવાં નવાં હમેશાં બહાર આવતાં ગયાં અને એવું સ્પષ્ટ જણાઇ આવ્યું કે સદાચારી યુવન ગાળવાનું ઇચ્છતા થોડાં અને આવી બાબત માટે જરા પણ દરકાર વિનાના મોટા ભાગ વચ્ચે થોડાં સમયમાંજ ખૂલે ખૂલે મુદ્દ સળગી ઉડતું જોઇએ. આવી દશામાં ભાસચંદ્રને આવા એક રાજ્યની વ્યવસ્થા કંટાળા ભરેલી અને આભાર પીનાના કાર્ય જેવી લાગી અને દંદતાથી આગળ વધતાં વ્યાપારી રાજ્યમાં પાછા જવાની વારંવાર તેઓ ઇચ્છા દર્શાવવા લાગ્યા.

આ સમયે જો કે ઉત્તરઆફ્રિકામાં આવેલું વિશ્વવિદ્યાલય ધણું કેરીને દુનિયામાં અત્યંત ખ્યાતિ પામેલું હતું છતાંએ દેશમાંના ગરિબવર્ગોની કેલવણીની બાબતને તો ખીલકુલ નિસારી મૂકવામાં આવી હતી. ઉચ્ચવર્ગોને તો આ બાબતનો ખીલકુલ વિચાર આવતોજ નહિ, પરંતુ એક એવી બાબતથી આ વાત કીર્તિકુમાર અને મુધુન્વાના લક્ષ ઉપર આવી કે તેમના એક ખાસ નિમકહલાલ લગભગ મિત્ર જેવા નોકરને બાધરૂપે એક ચપલ નાનો છોકરો (ખલવંત) હતો, તેના ઉપર કીર્તિકુમારનાં બાલકોની પ્રીતિ હતી; (પોતાના પુત્રોએ કરેલી કેટલીક ટીકાના પવિત્રામરૂપે) આ બાલકની કેલવણીની તપાસ કરતાં પ્રથમવારજ કીર્તિકુમારના લક્ષમાં આવ્યું કે ગરીબ વર્ગો માટે આવા પ્રકારની કોઈ પણ ગોઠવણુ ખીલકુલ કરવામાં આવી નથી. તેણે એક ખાનગી શિક્ષક રાખીને એ ખાસ બાલકના શિક્ષણ માટે સહજમાં ગોઠવણુ દરી લીધી અને થોડા સમયે તેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક મજૂત ભણત્યા વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરી દીધો. આ દર્શાવે છે કે ઉપરથી તેઓએ એવા વિચારનો ઉદય યંધ આવ્યો કે ગરીબ વર્ગોમાં આવાં સમાન ચંપલતાવાળાં અનેક બાલકો સારી રીતે હોઈ ચકે જેમને માટે આવી વ્યવસ્થા જરા પણ ગોઠવેલી જેવામાં આવતી નથી. તેણે અને મુધુન્વાએ સાથે મળીને આ બાબતનો લાંબા સમય સુધી વિચાર ચલાવ્યો, આખરે એક કામચલાઉ યોજના ઘડી કાઢી, તેને પાર પાડવામાં વિશ્વવિદ્યાલયની આવકનો કેટલોક ભાગ વાપરવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો.

એક પ્રકારના બોર્ડીંગ સ્કૂલ અને ફિજિકલ કલ્ચર મિશ્રરૂપે આ યોજના ઘડા.

વાની હતી. તેની એવી યોજના હતી કે 'વિશ્વવિદ્યાલયે દેશના સઘળા ભાગમાં મધ્ય સ્થલમાં આવેલા ભૂમિનાતુલાઓ મેળવીને તેમના ઉપર મહત્ ભણવાની શાળાઓ સ્થાપીને ચલાવવી. આવો દરેક ભાગ એક શાલા-શિક્ષક અને એક ખેડૂતની સહભાગી વ્યવસ્થામાં રહેવાનો હતો; બાલકોને શાલામાંજ વસવાતું હતું અને દરેક દિનનો અર્ધ ભાગ શિખવવામાં અને અર્ધ ભાગ ખેતીમાં ગાળવાનો હતો. આવાં સંસ્થાનોને પ્રથમ વર્ષ માટે વિશ્વવિદ્યાલય નિભાવવાનું હતું; તે પછી એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી કે વધારાની ઉપજના વેચાણમાંથીજ તેમનો નિભાવ પૂરતી રીતે થઈ શકશે. આ બંને બાબતમાં બાલકોને ખવરાવવાનું અને વસ્ત્રોનું ખર્ચ શાલાના બાલકોમાંથીજ પ્રથમ ખર્ચવાનું હતું. બાલાઓને પણ તેમને યોગ્ય કાર્ય કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં આમાં દાખલ કરવાની હતી. એક શાલા-સંસ્થાન અમુક વર્ષો સુધી સારી રીતે ચાલતું હોવા પછી એમ જોવામાં આવે કે તેની પાસે પૂરતો વધારો છે તો તેને તેમાંથી પોતાની શાખાઓ સ્થાપવાનું માન લેવાની છૂટ હતી પરંતુ સર્વે વિશ્વવિદ્યાલયની સીધી દેખરેખ નીચે રહેવાની હતી. ખાસ જુદી દર્શાવનારાં બાલકોને, કેટલેક પ્રકારે વર્તમાનકાલની શિષ્યવૃત્તિની ધરના પ્રમાણેની ઉચ્ચ શાલાઓમાં પ્રવેશવાની સગવડો આપવામાં આવી હતી; જે તેઓ પોતાનો માર્ગ વિશ્વવિદ્યાલયના માર્ગ પર્યંત કાપી શકતા તો તેમને કેટલીક છૂટછાટ આપવામાં આવતી; તેના અભ્યાસમાંથી પસાર થતાં તેમને માટે વિત્તોપાર્જક કંઈક કામ શોધી કાઢવામાં આવતું.

પ્રથમ આ યોજનાને દેશના રાજ્યને દર્શાવવામાં આવી તે તેમણે અતિ આનંદ સહિત સ્વીકારી અને પોતાની પ્રજાને તેને લાભ લેવાની બલામણુ કરી. પછાંધી કીર્તિકુમાર કાર્યમાં સખ્ત રીતે જોડાયો, અનેક સ્થલોમાં ભૂમિ ખરીદ કરી, તેને આપવામાં આવતા બીજા તુકડાઓ મેળવ્યા અને વિશ્વવિદ્યાલયની સામાન્ય સ્થળાં પ્રમાણે તેમના ઉપર શાલાઓ બંધાવવા માંડી—એટલે એક મોટું વિશાલ બવન નહિ પરંતુ એક બાગના મધ્યમાં આવેલી છૂટી છૂટી કોટડીઓના રૂપમાં. આ સંસ્થાઓનો લાભ લેતાં ગરીબ લોક પ્રથમ થોડા ઘણા દૂર રહેતા હતા; ત્યાં જનારાં બાલકો તેમનાં માતાપિતા માટે કંઈ પણ કમાવાને અશક્ત બનતાં હતાં એજ તેનું મુખ્ય કારણ હતું; પરંતુ થોડાક સમયમાંજ આ યોજનાના મોટા લાભ સામાન્ય રીતે સમજવામાં આવવા લાગ્યા અને એ સર્વે સંસ્થાઓ ઉભાગાજ નમ એટલી બધી બરાવા લાગી. આ સર્વેની વ્યવસ્થા માટેની કીર્તિકુમારની યોજના અર્ધશાસ્ત્રની દૃષ્ટિવાળી હતી; તે તેમને વિશ્વવિદ્યાલયની વિશાલ જગીરોમાંથી યોગ્ય પ્રકારનાં બીજકો અને કલમો પૂરી પાડતો હોવાથી તેઓ થોડાક સમયમાંજ પૈસા-સંબંધે સ્વતંત્ર બની ગયાં હતાં; શાળાઓ સ્થાપવાનું માન મેળવવાની હિમાયત એ સર્વેમાં અતિ પ્રબલ બની ગઇ હતી. કીર્તિકુમારે શારીરિક કેલવણીના પોતાના પ્રાચીન વિચારને પણ આમાં યોજ્યો હતો, તે માટે અત્યારે પણ તે પૂર્વે જન્મતા જેટલોજ વિસ્તાર દેતાં આને લીધે તેની સંબાળમાં શિક્ષા મેળવતા યુવકો માત્ર સારી રીતે કેળવાયલા હતા એટલુંજ નહિ પરંતુ બાકીનાઓ કરતાં શરીર પણ વધારે આરોગ્ય હતા. આ વિષયનો આ ભાગ અત્રે સમાપ્ત કરી લઇએ; કીર્તિકુમાર બધાં મળીને ઉત્તર આફ્રિકામાં સત્તાવીસ વર્ષ રહ્યો; તેના જતા પૂર્વે તેની શાલાઓની એક જળ આખા દેશમાં પથરાઈ રહી હતી;

અમુક ઉમરનાં છોકરાંને અમુક શિક્ષણ મળતા સુધી બધાંએ તેમાં ફરજિયાત આવવાનું ફરમાન : રાત્રીએ ઇંદરું; છતાંએ તેમ કરવાનું યોગ્ય. કારણ જણાઈ આવતાં તેમાં છૂટ મુકવાનો વિવેક કરવાનું કાંઈ સ્થાનિક અમલદારોને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

આ યોજના બધી રીતે લક્ષમાં લેતાં સાદી રીતે પાર ઉતરી પરંતુ તેનું એક અણુ ધાર્યું પરિણામ આવ્યું. શારીરિક કેલવણી ઉપર આવવામાં આવતા લક્ષને લીધે અને સીધે સીધું વિશ્વવિદ્યાલય સાથે જોડાણ હોવાથી. આવી ગરીબો માટેની શાલાઓના શિષ્યોને, ખાનગી શાલાઓમાં ભણવા આવતા પૈસાદાર માતૃપિતાના પુત્રો કરતાં ઘણાજ વધારે લાભ મળતો હતો. આ ઉપરથી કેટલાક વ્યાપારીઓએ શાલા સંસ્થાઓમાં પોતાનાં બાલકો મોકલવા માંડ્યાં; યોગ્ય સમયમાંજ તેમની એક મોટી સંખ્યા એકઠી થઈને કેટલીક જમીન ખરીદી, ફક્ત પોતાના વર્ગનાં છોકરાં માટે કીર્તિકુમારની જાતની એક શાલા બાંધી અને વિશ્વવિદ્યાલયને સંપર્ક કરી. કીર્તિકુમારે તેને સ્વીકાર કર્યો, તે વિજયવંત બની અને યોગ્ય સમયમાંજ તેના જેવી બીજી અનેક નીકળી આવી. આ સર્વનું સાદાશુદ્ધ પરિણામ એવું આવ્યું કે એક પછી એક પ્રાચીન શાલાઓ શિષ્યોની ખોટને લીધે બંધ પડવા લાગી, યોગ્ય વર્ષમાં આખા દેશની કેલવણીની વ્યવસ્થા વિશ્વવિદ્યાલયના હાથમાં આવી પડી અને વ્યાવહારિક રીતે કીર્તિકુમાર સામાજિક કેલવણીના અમાત્યરૂપ બન્યો.

આ સર્વને લીધે તે ઘણા પ્રયત્નમાં લાગેલો રહેતો અને આવા મન માનતા કાર્યમાં વર્ષો સપાટા બંધ થઈવા લાગ્યાં. તેણે અને સુધન્વાએ નક્કી કર્યું કે પોતાનાં બાલકો પોતાનો સ્વદેશ બુદ્ધી જીવ એમ થવું જોઈએ નહિ તેથી તેમણે તેમને એક બે વાર તેમના પ્રપિતા બુધદેવની મુલાકાત લેવાને મોકલ્યાં હતાં. આ મુલાકાતોના સમયમાંજ બાલકોને પોતાના નવા દેશમાં સાથે લાવવાને ત્રણ પત્નીઓ મળી ગઈ હતી. કીર્તિકુમારે એક નાના બાઈ જ્ઞાનચંદ્ર વાડણી સાથે પરણ્યો હતો પરંતુ એક પુત્ર મુદા અને એક પુત્રી તેજસ્વિંદ મુકીને મરી ગઈ હતી. પોત્તીડોનીમની મુલાકાતના સમયે રજસિંહને તેજસ્વિંદ (સ્ત્રી) માટે પ્રેમ થઈ આવ્યો અને તે તેને પરણ્યો. જ્ઞાનચંદ્રનું મરણ થતાં તેના માઈ મુદાએ તેની બેન અને સાળા સાથે આફ્રિકામાં આવવાનું નક્કી કર્યું. કીર્તિકુમારે વિશ્વ વિદ્યાલયના સંબંધમાં તેને માટે કામ શોધી કાઢ્યું; તે અલ્પકાલમાંજ કીર્તિકુમારની મોટી પુત્રી રાજપાલ સાથે પ્રેમમાં પડ્યો અને લગ્ન કર્યું. યોગ્ય સમય પછી તેને એક શોકકારક અકસ્માત નડ્યો; તે યોડેથી પડ્યો અને એવો દુઃખી થયો કે તે મરણકારક નીવડ્યું. તેથી પોતાના બાલક વજ્ર સહિત રાજપાલ (સ્ત્રી) ફરીથી વળી પોતાના પિતાને ઘેર પાછી ફરી. યોગ્ય સમય પછી તેણે એક માપાળુ અને સચકત પુરૂષ અજબસિંહ સાથે લગ્ન કર્યાં, તેમને રમા નામની નાની મોહકબાલ્યા અવતરી હતી તે તેના પિતામહનું મુખ્ય લાડનું પાત્ર બની હતી. તેમને ભદ્રાચુ નામનો એક પુત્ર પણ હતો.

કીર્તિકુમારે કેટલાંક વર્ષો સુધી દલ્દલાથી કાર્યને આગળ ધપાવ્યું; અઘટલા બધા નિકટના સંબંધવાળા વિશ્વવિદ્યાલયને દોરવામાં તેણે પોતાનું બધુંએ જીવન ગાળ્યું હોત, પરંતુ તેનો પિતા બુધદેવ અને તેની માતા બુદ્ધસ્થિતિ દૃઢ થયલાં અને પ્રથમ કરતાં યોગ્ય કામ કરી ચક્રતાં હોવાથી તેમણે તેને પોતાના છેકા દિનોમાં તેની હાજરીવડે દીલાસો

આપવા સાર, પાછા આવવાનું આગ્રહપૂર્વક લખ્યું. જે કે આફ્રિકાના વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્ય છોડવાની બાબત તેને માટે મુશ્કેલ થઈ પડી હતી, છતાં એ આવા અદ્વાનને તાબે થવાનું પણ તેને ફરજ રૂપ લાગી આવ્યું. તેણે આ બાબતનો પોતાની પત્ની સાથે, વિચાર ચલાવ્યો; પોતાનાં આટલાં બધાં પૂજ્ય માતૃપિતાની ઇચ્છા ખાતર, આપણે આપણી ગમે તેવી બલવાન ઇચ્છાઓનો પણ ભોગ આપવો જોઈએ એમ જણાવીને તે પણ તેમાં એકમત થઈ. આ ઉપરથી કીર્તિકુમારે રાજધાનીમાં જઈને રાજની મુલાકાત લીધી; તેમાં તેણે આ વિષેની અરેખરી બાબતો તેમને સીધે સીધી સમજાવી અને પોતાને કેવી રીતે વર્તવું યોગ્ય લાગતું હતું તે પણ જણાવ્યું.

પ્રથમ તો રાજ્યએ તેને વિશ્વવિદ્યાલય છોડી જવાની યોજના ના પાડી; પરંતુ એક રાત્રીની નિદ્રા પછી તેણે તેને પાછો બોલાવી મંગાવીને જણાવ્યું કે જે તેનો પુત્ર યશ પાત્ર (જેને રાજ્યએ જોયો હતો અને પસંદ પડ્યો હતો), વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્ય ઉપ-વ્યવસ્થાપક તરીકે ઉપાદી સે તો કીર્તિકુમાર બંને જઈને પોતાના પિતાની ઇચ્છાને આધીન બને. છતાં હજુએ કીર્તિકુમારે વિશ્વવિદ્યાલયના નામના પણ ઉપરિપદમાં રહેવું જોઈએ અને તે વિષેના બધા અમત્યના પ્રશ્નોનો નિર્ણય પણ તેણે જ કરવો જોઈએ, એમ તેમણે અતિ આગ્રહથી જણાવ્યું. યશપાલ આવો માર્ગ કયુત્ત કરે તો આવી ગોઠવણનો કીર્તિકુમારે આભાર સહિત સ્વીકાર કર્યો; આ પ્રમાણે તે કયુત્ત યશ એવી તેની ખાત્રી હતી. ઘેર પાછા આવેને તેણે પોતાના પુત્રોની એક કુટુંબ-સભા મેળવી અને તેમાં રાજનો નિશ્ચય જણાવ્યો. યશપાલ વ્યાવહારિક અને સમગ્ર પુરુષ હતો અને તેની પત્ની માલતીમ્ત્રી પણ વ્યવસ્થા કરવાની ધણી ચકિત હતી. તેથી વિશ્વવિદ્યાલયના લાભ-તેમના હાથ-માંજ, સુરક્ષિત, રહેશે એમ જણાયું. આ ઉપરાંત વળી રણસિંહ સદૃશ દૃષ્ટિવાળો અને સંસ્કારે ગ્રહણ કરી શકે એવો હતો તે પોલીસોનીસમાંની પુરોહિતની પદવી. માટે ક્રમવાર પોતાના મોટા પુત્ર કરતાં વધારે યોગ્ય જણાયો. આ પ્રમાણેની ગોઠવણથી ઉપજી આવેલો અગ્રજો થઈ રહ્યા પછી, એ બધાએ કયુત્ત યશ કે દાલની દરામાં જે એક પ્રકારે થઈ શકે, તેવું જ કરવામાં આવ્યું છે; પોતાનો વારો આવતાં યશપાલ રાજધાનીના નગરમાં ગયો, રાજ પાસે પોતાના પદનો સ્વીકાર કરવાની આજ્ઞા મેળવી અને વિશ્વવિદ્યાલયની વ્યવસ્થા માટે તેને ગંભીરતાથી સર્વ સેવણી કરવામાં આવી. તેના પાછા આવ્યા પછી, કીર્તિકુમારે ધ્રુવ પૂ. ૧૬૮૨૩ માં પોતાના દેસ તરફ વહાણ હંકાર્યું; પૂર્ણચંદ્ર, રણસિંહ અને વજ્રચત્રાણે તે પોતાની સાથે લઈ ગયો.

[આગળ]

II સામાજિક પુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક ભાવના:

ઓની અસર II

મધ્યકાલના જમાનામાં અમુક સિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધા હોવાની બાબતને અલગ અગત્યની ગણવામાં આવતી હતી; એકાદ માનવિ એક દુરાચારી જીવનના દુર્ગંધવડે આસપાસના પ્રદેશોને-જહેરી બનાવીને પવિત્રતાના ચુવાસમાં સારી રીતે મરણ કરણુ થઈ શકતો હતો. દેવલ સંસ્થાના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરવો એ એક અગત્યની બાબત હતી; એ સંસ્થાના પશ્ચાત્તાપ પરાયણ દુરાચારી માટે તારણનો માર્ગ સુતર બનાવતી હતી—તેનામાં હવે વધારે વાર દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થવાનું બલ નહિ રહેલું હોવાથી તથા તેની મરણ પયારીની આસપાસ નકેના અગ્નિએ જ્વલત પ્રકારે જ્વલતા હોવાથી તે પશ્ચાત્તાપવાળો બનેલો હોય છે; આવા પ્રકારના શ્રદ્ધામય દેવવારોપણને એટલી બધી દદ સુધી લઈ જવામાં આવ્યું હતું કે એક દુરાચારી કરતાં એક વિશુદ્ધ જીવન માળતા નારિતકને વધારે ભયંકર હોવાથી વધારે તિરસ્કારને પાત્ર ગણવામાં આવતો હતો; અને જો બેરોખર યાદ હોય તો એક વિશુદ્ધ જીવનવાળો નારિતકના જીવન સામે એક વાઘ વાપરવામાં આવતું હતું કે “એક ચોખ્ખી યાજ્ઞમાં પીરસેલો” એવાળો ખોરાક વધારે આકર્ષક જણાય છે.

પછીથી આવી ભાવના સામે એક પ્રકારનો પ્રત્યાઘાત થયો અને અસારે અમે વૃદ્ધ બનેલાં બ્યારે યુવાન હતાં તે દિનોમાં એવું ખુલ્લું ખુલ્લું જણાવવામાં આવતું હતું કે જીવનની નીતિમયના એજ એક અગત્યની બાબત હતી અને જો એક માનવિનું જીવન વિશુદ્ધ હોય તો તેની કેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય, તેનો કંઈ પણ દિસાખ નથી. જો એક માનવિનું જીવન વિશુદ્ધ હોય તો તેની કેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય, તેનો કંઈ પણ દિસાખ નથી. જો એક માનવિ ઉમદા વર્તન રાખે તો સર્વ પ્રકારે સાફ હતું તેની શ્રદ્ધાની, માન્યતાઓની બાબત તદ્દન ગોણુ હતી; એમ માનવામાં આવતું હતું.

યથાર્થ શ્રદ્ધાની શ્રદ્ધા ઉપયોગિતા વિષેનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત સત્ય છે; પરંતુ શ્રદ્ધા પ્રકારે અગત્યની શ્રદ્ધા તો તે હોય છે કે જે માનવિ બેરોખરી રીતે માનતો હોય છે; અને તેના ઓછવડે બોલતો હોય છે તે નહિ; શ્રદ્ધાની કસોટી વર્તનમાં થઈ આવે છે; એમ પ્રો. બેઇને યોગ્ય જ દર્શાવ્યું છે. જો એક મનુષ્યની એવી શ્રદ્ધા હોય કે માનવિનો ધાત અને ચોરી કરવાથી નકેમાં જતાય છે તો તે તેમનું એક પણ પાપ કરશે નહિ; પરંતુ તેની એવી શ્રદ્ધા હોય કે જે તે મરણ પયારીએ પશ્ચાત્તાપ અને ક્રિષ્ણન ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધા કબુલ કરે તો તે સુરક્ષિત રીતે મનુષ્યવધ અને ચોરીનાં કાર્ય કરી શકે અને આ પ્રમાણે નકેમાંથી બચી જાય; જો તેને તેની જીવિત વલન આવી ખરાબ દિશામાં દોરી જાય તો પછી તે આવાં દુષ્ટ ઈર્ષ્યોમાં જ પ્રવૃત્ત બનશે. માત્ર તે મરણ પયારીએ

દરેક પદ્માપત્ની રાદ જોઈ રહેશે. પોતાના એકાદ કુમલામાં ઘોડાને દોડાવતાં ગોળીથી માર્યા ગયલા એક લૂટારાની વાતને જો ને માને, કે જન અને જમીન વચ્ચે તે દયાભરે શોધ ચલાવતો હતો. અને તેને દયા મળી હતી, તો તે મરણ પધારીએ નહિ પડવાનું સાદસ પશુ કદાચ કરી શકે.

જ્યાં સુધી લોકો નિત્યની સળનો અનીતિમય સિદ્ધાન્ત માનતા હતા ત્યાં સુધી એકાદ કમલાની મનુષ્યને તેનાં કાણુવારનાં દુષ્કર્મોના પરિણામરૂપે માની લીધેલા અંત ના આવે એવા દુઃખમાંથી બચી જવાને ચક્રિવાન થવા માટે આવા પ્રકારની ગેઠવણો ખીલકુલ જરૂરની જ હતી. એકાદ માનવિ પોતે જે માનવાનું કહે તેને જ અગત્યની કસોટી રૂપ બનાવવામાં આવ્યું હતું, તારણની કસોટીરૂપ ગણવામાં આવતું હતું—અરે-અરૂં તે જે માનતો હોય તેને આમ ગણવામાં આવતું નહિ, એમાં જ મધ્યકાલિન કમાનાના દક્ષિનિંદુની બૂલ થઇ છે. એક માનવિનું વર્તન જ તેની શક્તિની પ્રજ્વલતાની અરે-અરી કસોટી સમાન છે, એમ પ્રો. એમ્મને જણાવ્યું તેના પહેલાંના ધણા સમયથી એક પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે: “માનવિ પોતાની શક્તિનું જોડું હોય છે, જેવી તેની શક્તિ, તેવું તે પશુ બની જાય છે.” મલ સંસ્કૃત વાક્ય અતિ પ્રબલ છે. ધરમામયોડય પુરુષોર્વો યચ્છ્રુદ્ધઃ સપ્દેયસઃ। ગીતા-૧૭-૨. “આ પુરુષ શક્તિમય છે, જેની જેવી શક્તિ તેવો તે પશુ થાય છે.

ચારિત્રને ઉમે ચલાવનાર અને એ ચારિત્રનો શામાંથી ઉદ્ભવ થાય છે એ લક્ષમાં નહિ લેનાર વર્તમાનકાલનો વિચાર, શ્રદ્ધાવડે ચાત્રિ ધણાના અગત્યના સસ પ્રત્યે દુર્લભ રાખે છે. જે આપણે ધાતડી અને દુરાચારી જીવનવાળા, મરણ પધારીએ પદ્માપત્નીના બનેલા એકાદ મધ્યકાલિન કમાનાના લૂટારાના દર્શાવતું પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો શ્રીપુણ્યનાં વચનોનું અરેખકું સત્વ આપણા કમજબમાં આવશે; તેની એવી માન્યતા થઈ હતી કે એકાદ પાદરીએ ઉચ્ચાંદેલી દેવસ તરફની કામા પ્રાર્થનારૂડે “મર્ત્યપાપમાં મરતા” અને નર્કમાં જતાં બચી જવાશે તેથી પોતાનું જીવન ગમે તેવું ખરાબ હોય તેનો દર્દ દિરાજ નથી. તેનું વર્તન આવા કદાચની શ્રદ્ધાવડે ઘડ્યું હતું; તે કુર, પાતકી રીતે પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત થતો હતો; તે પોતાની મરણ પધારીએ કામા શોધતો હતો; કમને દરેક માર્ગ તેની શક્તિનો એક બામ દર્શાવતો હતો.

વર્તમાનમાનના દરિદ્રિયોમાં માત્ર જે એક—શ્રદ્ધાના ભેદો તરીકે ગણવામાં આવે છે તે યોગ્ય રીતે જ નિરૂપયોગી ગણવામાં આવે છે; જીવનની હ્રમ્ય ભાવનાઓ ચારિત્રને અસર કરે છે, એ સસનો તેનાથી ખરેખરી રીતે નકાર બંધી શકાતો નથી.

સમગ્ર સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે ઉપરિચિત થાય છે: એક માનવિના વિચારો, તેના પૂર્વ-જન્મના પરિણામરૂપ સ્વાભાવિક વર્તનમાં ફેરફાર કરી શકે, કદાચ તેનો પુનરુદ્ધાર પણ કરી શકે; ને જેના વિષે ચિંતવન કરતું હોય છે તેવું જ તે થાય છે. “વિચાર મનનવડે માનવિની ઉત્પત્તિ થઈ આવી છે.” તેથી તે જે માનવું હોય છે તે તેના વિચારના વિભાગરૂપ હોવાથી તેનાં કર્મોને અસર કરે છે; માન્યતાના બલના પ્રમાણમાં તથા જેટલા વિસ્તારમાં તેના વિચારો તેમાં રોકાયેલા રહેતા હેય તે પ્રમાણમાં તેના ચારિત્ર ઉપર અસર થઈ આવે છે.

બહારના પ્રદેશમાંથી વિચાર વિના સ્વીકારેલી અને કનચિત જ ચિંતવનનો વિષય બનાવેલી ફક્ત વાંચિની-માન્યતાઓથી વર્તન ઉપર બલ સહિત અસર થઈ શકતી નથી; બધાએ ધર્મોનીતિના તેના તેજ મૂલ્ય સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ આપે છે, તેથી તત્ત્વશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોના ભેદોની વર્તન ઉપર વધારે અસર જ થવી જોઈએ. આવા ભેદો મોટે ભાગે જીવન સાથે સીધે સીધા સંબંધ નહિ ધરાવનારા વિષયો વિષે હોય છે; આ ઉપરાંત વળી આવા પ્રકારના ભેદો મોટે ભાગે ઉપર ઉપરના જ હોય છે. વળી તેમનાવડે સાધારણ માનવિનાં મન વિચારતાથી રોકી લેવામાં આવતાં નથી. છતાં આવી બાબતો વિષેનો બેદરકારી ભરેલો અને અસંબંધ વિચાર તુલ્યાન કરતાં છે અને ખીજ બાબતોની બાગી તુટી વિચાર પરંપરામાં દોરી જાય છે. આથી અનીચ્છિત અસરમાંથી બચી જવા માટે એક માનવિએ ગમે તો સમ્પત્ત અભ્યાસ પછી અલગ સંબાળ સહિત તત્ત્વશાસ્ત્રના પોતાના સિદ્ધાંતો ખાતે લેવા જોઈએ અથવા એમના વિષે પોતાના મનમાં ચિંતવન જ કરવું જોઈએ નહિ, કારણ કે “જેવું તે ચિંતવન ચલાવે છે તેવો તે બની જાય છે.” બહેલો અથવા મોટે વિચાર કર્મરૂપે બેઠો મોટે છે.

આટલા માટે જ ભાવનાઓની અત્યંત અગત્ય છે, કારણ કે મનમાં ચિંતવન થયેલા, હૃદયમાં પોષાયેલા વિચારો અનુભવ બાહ્યજીવનનું વર્તન ઘડાય છે. “કર્મ” ત્રિવિધ છે એ જામ અદૃશ્ય છે, એક ભાગ દૃશ્ય છે. વાસના તેને પોષે છે, વિચાર ધરે છે. કર્મનાં પ્રદર્શિત થાય છે. એક ભાવના એ એક દૃઢ વિચાર સમાન છે; તે મનવડે ઉપજી આવે છે; તે વાસનાવડે પોષાય છે, માલિક દુનિયામાં તે હમેશાં બહાર ધસવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સ્વતઃ કર્મરૂપે જણાઈ આવે છે. ધાર્મિક ભાવના હૃદયના નિકટમાં વસનારી અને મસ્તક ઉપર આધિપત્ય બોગવનારી હોવાથી, પૈરજનોની ધાર્મિક ભાવનાઓની જેમાં તેઓ વસે છે તેવી સમાજ ઉપર થતી અસર પ્રત્યે, આવી સમાજોને દોરનારાઓથી સહીસહામતીથી દુર્લભ કરી શકાશે નહિ. એક કેન્દ્રરૂપે ધાર્મિક ભાવનાની આમપાસ મુધારાઓ પ્રગળ્ય છે અને તેમાંથી વહતા વિચારો અનુસાર આચારો, સ્વરૂપોમાં યોગ્ય છે. પ્રાચીન

આર્ય મૂલ—જાતિમાં આગળ પડી આવતી ભાવના—ધર્મની! હતી; ઇચ્છામાં સામ્રાજ્ય ઓગવતી ભાવના-જ્ઞાનની હતી; પરિણામાં શુદ્ધિની ભાવના પ્રચલિત હતી; બીસમાં સૌંદર્યની અને ત્રીસમાં નિયમની ભાવના પ્રચલિત હતી; ક્રિષ્ણન સામ્રાજ્યમાં વ્યક્તિ અને આત્માર્પણની કીમતની ભાવના પ્રવર્તે છે, આવી ભાવનાઓમાંની દરેકે એક ધર્મ ઘડી કાઢ્યો છે અને એક પ્રકારનો સુધારો ઉપજાવ્યો છે; જેમ જેમ આ જોવામાં આવે છે તેમ તેમજ આવા દરેક પ્રકારનો ઉદય મુદ્દિગમ્ય બને છે.

પ્રાચીન હિંદમાં તો મધ્યસ્થ વિચાર—પુરુષ, સ્ત્રી અને બાલકેરૂં કુટુંબનો હતો. આમાંથી ત્રિપુટીના દરેક સભ્યનું દરેક અન્ય સભ્ય પ્રત્યે કર્તવ્ય દર્શાવવા રૂપે, હિંદુઓની સામાજિક ભાવનાનો—ધર્મનો—ઉદય થયો, સમગ્ર સામાજિક સંસ્થાનો ઓગળ પડી આવતો વિચાર પરસ્પરાપકારનો છે; આવા ઉપકારોને લઇને માનવિઓ સાથમાં રહીને એક સામાજિક બંધારણમાં સંકલાય છે અને કુટુંબોના એક સંઘ સમાન એક રાજ્ય છે. કુટુંબ અને નહિ કે વ્યક્તિ, એજ એકાંકરૂં છે અને તેથી જ હિંદુઓ અને યુરોપીઓની સામાજિક ભાવનામાં બારે ભેદ પડી આવે છે, સામાજિક માપરૂપે કુટુંબના આધારવાળી એક સામાજિક સંસ્થા પરસ્પરાપકારવાળી, ફરજોવાળીજ એક સંસ્થા બનવી જોઇએ. સામાજિક માપરૂપે વ્યક્તિના આધારવાળી એક સામાજિક સંસ્થા પરસ્પરના કરારોની, હકોની જ એક સંસ્થા બનવી જોઇએ, આ બીજી વર્તમાનકાલની ભાવના છે, જ્યારે પ્રથમની ભાવના પ્રાચીન સંજ્ઞામાં અને પાશ્ચાત્યભાવનાએ હંમેશાં પૂર્વ ઉપર હુમલો કરેલો હોવા છતાં વર્તમાનકાલના પૂર્વ દેશમાં પ્રવ્યજતાથી આગળ પડી આવે છે, સમગ્ર પૂર્વમાં ધર્મો અને નહિકે હકો, એજ મધ્યસ્થ ભાવના બની રહી છે, માનવ સમાજના આધાર રૂપ છે. આવા ધર્મોના આધારે સામાજિક મર્યાદા ઘડવામાં આવી હતી જેમાં દરેકને પોતાનું કાર્ય, પોતાનું રચાન અને પોતાનો જીવન વિસ્તાર મળી રહેતો હતો. આ સર્વનો વિચાર કરતાં આપણને મારૂંમ પડી આવે છે, કે એક સમયે માનવ જીવન અધોધધી ભરેલું હોવાને બદલે નિયમ પુરંસર પ્રવર્તતું હતું; જ્યાં સુધી જંગલમાંનાં જંગલી પશુઓના જેવી સામાજિક ભાવના હોય છે ત્યાં સુધી સામાજિક બંધારણ એક પ્રકારની ઉચ્ચદશા સુધી જઈ શકતું નથી, એટલું સમજવાનો આપણે આરંભ કર્યો છે.

[આલુ]

૧—ધર્મ એટલે શ્રદ્ધા, કર્તવ્ય, પરંતુ તેમાં ફરજ કરતાં ઘણા ઘણા વધારે ભાવનો સમાવેશ થાય છે. પોતાના જૂતકાલના વિકાસના પરિણામ રૂપ બનાવો અને વર્તનવડે એક માનવિતું કર્તવ્ય અથવા ફરજ દર્શાવાય છે, એમ એથી સ્વયંવાય છે; વર્તમાનમાં વિકાસ પ્રાપ્તિનો શ્રેષ્ઠ અને સહેલામાં સહેલો માર્ગ પણ તેના વડેજ સ્વયંવાય છે.

[અંધાચ છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું થોડા સમ-
યમાં બહાર પડશે. હાલ કિંમત ઘટાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે.

મેનેજર--મુદ્રણ ઓફિસ--નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતીમાં યોજનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧-૮-૦.
મુદ્રણના પ્રાહકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--મુદ્રણ ઓફિસ--નડીયાદ.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરી સરત યોગ માર્ગ દર્શાવતો મંત્ર
મુન સદ્ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

• પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સમજ ઉતર કીમત ૦-૨-૦
સુદર્શનના આલોકને આ અને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વ ધર્મના ગ્રહણને બાધ ન આવે તેવા જીવધર્મના માદા, સરત, નીતિસિદ્ધિ

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકોડેજ મોકલવી)

* આ પુસ્તક તા. ગાયકવાડ સરકારના કેવલણી ખાતા તરફથી " શાળા લાયકેરી
ખાતે "તથા" સ પાઠશાળામાં ધનામ ખાતે" મંજુર થયું છે. શીક્ષકને સાફ કમી ૧૫ મળે
તથા મુનઈ ઈનાકાના કેવલણી ખાતા તરફથી પણ લાયકેરી માટે મંજુર થયું છે.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે
એનું અમારા સુત્ર આલોકને સ્મરણ હશે. જેમનું લવાજમ ણાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

પ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજત.

શ્રીમદભુગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગાણુ મર્યા અલાવવામાં આવી છે.

• સ્વ. મહીલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ સાર રાખવામાં આવી છે કૃત્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપિ સારા કાગળ પાકુંપુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સદર્શન એન્ડ્રિસ--નડોઆદ.

આનું નામ તે કદરવાની. !!!

ત્રીપોથી પોપણુ આપતી ચરની ગરીબડી ગાય ૩ ભેમ ડેડ વગ્ડી થઇ, અને દુધદેલી હમેશને માટે બધ થઈ હવે તેનાથી સ્વાર્થ સરવા જેવું રહ્યું નહીં, પાંધરી પધરાવી દો તેને પાનજપોળમાં ! ગાયને વાહડો આબો, બલી ભેમે પાડો જપુયો, તે દુધ નાહક ધારી જશે અને બન્માં તેથી હણું પડે, તેને વધારે મુત થે ગોધી ન રાખતા મુગે મેટે પાનજપોળનો મરતો પકાવે ! પોત કે મોડીએ લાખી મુદત નોકરી આપી, આખર તે તદન ના કોનત થઇ પડી સ્વારી વાપક જીનકુન ગલા નયા, તે ફોગટનું ! ખાત છે, અને નડાથી જગો રોકે છે, તેને પાનજપોળમાં પગમાર્થે અર્પણ કરી દો ! જે. લમા જેતી કરવાનું કે ગાડું ખેંચવાનું બજ જીનકુન હતું નથી, તેથી તેને નિરપક થે. બાધી ગખી ખોટનો ધધો કોણ કરે ? તેથી ત તજ તેને પાનજપોળમાં મોક્ષી આપો ! એવા અનાથ અબોલ, હુલા વગડાં અને આધળા પાળા, અવદયામાં આવી ૫ ડેલાં પામર પશુઓ જેઓ આપણી ક્યા અને દિનગોળ માટે મજબુત હક ધરાવે છે, તેના નિભાવને માટે કાઢેલી જુનાગઢ પાંજરપોળ લોટરી ભાગ પાંચમાંની ટિકિટો હાલ વેચાય છે તે ખરીદ કરીને સૌએ બનતો હિસ્સો અવશ્યમેવ આપવો બેઠકએ એવી અરજ છે. દર ટિકિટની કિંમત રૂપિયો એક છે. ટિકિટો ટપાલ દ્વારા વેલ્યુએબલ રીતે પણ મોકલાય છે. કુલ પ્રનામની મધ્યા ૬૦૭ છે. તેમાં પહેલું ધનામ રૂપિયા બે હજારનું છે ટિકિટો વગર વિલગે ખરીદ કરીને સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાધી તાર્ક નસીમ અજમાવો. આ પરમાર્થ તક બોલા સરખી નથી.

પુરુષોત્તમ કહાનજ ગાંધી--લીંબડીવાળા.

જુનાગઢ. (કાઠીયાવાડ.)

અહીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર મુઘીમાં ૫૮ દાતાઓએ પોતાના નામની એ રકમો

નહીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં

અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી

આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. નવે લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય. કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામ ઓરડી બાંધી તેના સુખદાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોટી તે સખી નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામગ્રી આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બં દોવાથી દાન શીલ સમજીને આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નહીઆદ.

જીવિત દાન રૂ. દાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે.

માતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના એનું અમારા સુત્ર ગ્રાહકોને સ્મરણ હશે. આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી તેમજે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

માર્ચી સનાથ બનાવીશું. આ પુન્ય નાંખેને (૧૦૦) પાલક પણ નહિ ની.

REGISTERED No. B.764

સુદર્શન.

આદ્યશાલ તથા સાહિત્ય (દરેકી)

વંચો—

અંગ્રેજી—
ગ્રામ્ય અંગ્રેજી પ્રાથમિક
અભ્યાસ મહિનાનું નમૂનાનું દિવસ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એકતા સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગલનમ્.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૧૧.]

(માસિક)

[વ્યાપાર - ૧૯૧૨.]

આદ્યશાલ...	૩૩૬
અહો ! દિલગર પદેશાની	૩૪૦
વિદ્યાર્થી.	૩૪૧
આરામનું સ્વપ્ન	૩૪૨
દિવ્ય દેવનું યથાર્થ ચિંતન એજ સર્વ સંકટોનો ખરેખરો ઉપાય છે.	૩૪૩
અધુ વિગ્રહ.	૩૪૮
સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.	૩૫૫
પંડા પડનામાં ચીરા.	૩૬૦
પહોરના ગપાટા.	૩૬૪
પ્રેમ અને જિવન	૩૬૪

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા

૬૬ અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરે સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતે ગ્રંથ
-મુદ્ર સંદ ગુજરાતી ક્રીમત ૦-૧૨-૦.

આર્ષણાં પુરાણો.

પુરાણો મધ્યાં કહેનારને સગલ ઉત્તર ક્રીમત ૦-૨-૦.
સુદર્શનના આક્રોને આ બને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીગલવાદ સુત્રો

અથવા.

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા ગૃહધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો.

ક્રીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકીટીજ મોકલવી)

• આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી “રાણા લાયચેરી
ખાતે “લયા” રાજાઓમાં ધનામ ખાતે” મંજુર થયું છે. શીશુકોને સાર કમીચન મળશે.
તથા મુંબઈ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયચેરી માટે મંજુર થયું છે.

લંવાળમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લંવાળમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે
જેનું આમારા સુદ્ર આક્રોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લંવાળમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

પેવસ્થાપક.

REGISTERED No. B.761

સુદર્શન.

આવૃત્તિ નવમી (૬૯૯૯)

તંત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરંધોમહિ” — ભાગવતપૂ.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૧૧.]

(માસિક),

[ઓગસ્ટ - ૧૯૧૨.]

॥ આજીર્જી ॥

—X—

અર્ચિ સનમ !

આલમ સહુ આશકે બને,
એવી યશની છાંટજે;
હરગીઝ બંદીથી બચાવજે,
બામે બ્રહ્મ પીવરાવજે,
એ ઇશકની આજીજી, ઉ.

—આમીન એ—

અહો ! દિલ્લવર પરેશાનો !

અયે ! દિલ્લવર ! દિવાનાંએ અખમ ખમવા કરી યારી !
 ઉભો મેદાનમાં પ્યારી ! જિગરમાં દે અખમ કારી !
 કલેજૂં કલે કર કાં ના ? ન ખંજર ભોંકતી સીને !
 ખુશીથી દાવ ખેલી લે ! અગર ભાણક ! જલાવી દે !
 લગાવી લાત ! યાં જાડૂ ! દિવાનાને તિરસ્કારી !
 શરાબે જામ દોળીને ! ચલાવી લે હુકમદારી !

તમમા તોર તુમાખી ! દિવાના ઇસ્ક રંગીની—
 ઘટે પરવા નઃ યા યારી ! મુલાખમ દોસ્તદારીની !
 દિવાની અન્બુમનમાં તો ! નથી ચિઝ્ત નથી હ્દાણુ !
 અહેરી ખાર ! યા ઇસ્કે શરાખીનું સદા ખ્યાલ !
 નથી નથી રાસ્ત અય પ્યારી ! દિવાના દોસ્તની યારી !
 નવાખી હસ્ત ના લાધે ! યતીમ યારોથી શં યારી !
 નથી નથી સાલખી મ્હારે ! નથી દૈવત ! ઝર્મો બારે !
 પગારી, નોકરી મ્હારે ! ગરીબીની ગરજ સારે !

જવા દે યાર ! દિલ્લદારી ! નથી પૂરતી વફાદારી !
 હકમ કર હીઝમાં પ્યારી ! નફ્તયો રી કરી યારી !
 કમાવા છે ખૂશી મ્હારી ! નથી કમનાર તું પ્યારી !
 જિગરની ચાદૂ હૂં યારી ! જિગરથી યાવ તું ન્યારી !
 નવું તવું તૂર ભરતો યા ! નવું ભરી જામ પીતી યા !
 મગર ભરી જામ પાતી યા ! અગર ચારી વિસારી જા !

અહો ! તખિયત ખિમારીમાં ! શરાખીની ખુમારી છે !
 અગર ગમગીન છું બારી ! મગર એ શહેનશાહી છે !
 મુસાફરને મુખારક છે ! મુસાફરી આઠરી જારી !
 નમે ના રાહદારીમાં ! અધુરી હોય તૈયારી !
 અજાજ આ રાહ એ ! યારો ! મુખારક હો ! મ્હને પ્યારો !
 મુખારક હો ગુમાનીને ! ન કાન્થો રાહ જો ન્યારો !

નથી નથી ઈરક દરિયામાં ! મદદી ભરતી—ઉતરવાની—
જિગર મસ્તાન મિસ્કીનના સમુદ્રે શાન્ત થાવાની !
મગર અફસોસ ! આળસી ! અમર ગમખ્વાર ! લાચારી !
જિગર મસ્તાન મસ્તાની ! અહો ! દિલ્લર પરેશાની !

અન્દન ક્ષેત્ર—મયખાના. }
તા. ૨૭ : ડિસેમ્બર : ૧૯૧૦. }

મસ્તાન.

—વિચાર્યો—

(અગ્રેજ કવી Southey ના The Scholar નામક કાવ્ય ઉપરથી.)

(શીખરિણી.)

કરૂં દિનો મારા વ્યતિત સહવાસે મૃત તણા,
અને અજુ મારાં યદિ રિયર કરૂં કોઈ દિશમાં—
સગીચે મારી તો મૃતજન તણા છુદ્ધિબળને—
ધણા ગ્રંથોમાંઢોં ગૂઢ ગતિથી જોઉં રિયર મને.

સદા જે ગ્રંથોનું પકડ કરૂં હું પ્રેમ ધરતાં—
સદાચે તે ગ્રંથો મુજ કર અહે મિત્ર બનતાં;
કરે વૃદ્ધિ તે તો સુખી સમયમાં હા ! સુખ તણી,
હુઃખીકાળે એવં ધીરજ મુજને દે મીઠી ધણી.

મૃતો એ સર્વનો ઉપકૃત યથો શો હું છું હવે—
સ્મરીને વિચારૂં મુજ મન મહીં એ સમય જે—
વહે મારે નેત્રે ઉપકૃતિ તણાં અજુ તહીં તો,
ધીમાં એ અશ્રુમાં હૃદયગતિ છાની ભરી અહો !

વિચારો મારા સૌ મૃત સહ વસે ને હું વસતો—
હઉં જાણે તેઓ સહઃગત સમે એમ ગણતો;
અહું તેના ગુણો, દ્રવિત કરૂં દોષો પશુ હું તો,
બન્યો છું આશા ને ભૂય મહીં નહીં ભાગી મૃત તણો.

ગ્રહ હું તો શિક્ષાં અતિ દૌર્બંધનીને ખૂંતે પછી,
સહિ શિક્ષાંઓને સસિદ મુઠ્ઠા હૈડે વળી પરી;
ધરં આસા અત્યુભમ પછી અતો એ નીરખવા,
વળી ઇચ્છું તેઓ સહ વસીરા જઈ સત્વર અહા !

અને તેઓ મંજે ચાર સમય સુધી રહીરા હું—
સદા સ્થાપું હું એ મમ હૃદયમાં આશં પ્રીતિયું;
વળી સંકલ્પું કે જઈરા મુકી લાં નામ મુલં હું,
અને ના ભૂલાઓ સમય સુધી કે તે ઇતિ અહા.

કલિકેતા
તા. ૨૪-૧-૧૧

ચાંપશી. વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી.

આરામનું સ્વપ્ન.

ધવાયેલું રીબાયેલું જગર આરામમાં જતું,
મગર, આરામમાં જતાં અશીશું ખારંમાં થાતું !
અરે સહેતાં ગયું આયુ, જશે સહેતાં જ બાકીનું !
વિના આરામ આરામે બધું દહાણું પતાવાનું !

કર્ણુ જે કેં જન્યું તે તો અરે ના જન્યું કેં થે !
મગર, કરવા જતાં કેં એ શુભાતું હું અધર્મ થે !
અરે ! શું માત્ર અસોસીલખાયેલી અહીં હોરો ?
થયું ના કાંઈ થે ને શું હજી ના કાંઈ થે યાશે !

અરે છે તુંહિ શક્તિ અને દરિયો રહેા તરવો,
ન કાંઈ શક્તિ હૈયે તો બળડતાં શું તરાવાનો ?
ધવાતાં ને પીડાતાં એ મીઠું લ્હાણું પૂરું પામી,
ક્યાં વિશુ કાંઈ શું અન્તે હશે ઓખો મીઠાવાની ?

અરે ! આરામનાં સ્વપ્નાં ! અરે આરામનું સ્વપ્નું !
બધાં આરામનાં સ્વપ્નાં હૈડયાં, ને ઉડશે સ્વપ્નું !
દિલે આવ્યું ન છે તોં થે કદિ આરામનું સ્વપ્નું !
જતાં આરામનું આવે હવે તો ખાડમાં સ્વપ્નું !

॥ દિવ્ય દૈવનું યથાર્થ ચિંતન એજ સર્વ સંકટોનો ખરેખરો ઉપાય છે ॥

(૮)

જે કોઈ દુનિયાનું અને તેના ક્રમનું અવલોકન કરશે તેને તેમાંની સર્વ પ્રકારની ગતિઓ, પડવા અને ચઢવાની માત્ર ફરફારો સમાવેજ લાગશે; કેશાની અંત આવીતો નથી, આપણને જે નારા પામતી વસ્તુઓ નજાય છે તે ખરેખરી રીતે માત્ર અદલાર્ધ જ જાય છે. ત્રાસુઓ જાય છે અને પાછી આવે છે; દિન અને રાત્રી પોતાના ક્રમવાર અનુસર્યા જાય છે; આકાશ ક્યો જાય છે અને પ્રકૃતિ પોતાના કાર્યમાં મગ્ન રહે છે. બધી બાબતો પોતાના કાર્યમાં મગ્ન રહે છે. બધી બાબતો પોતાના ક્રમ પ્રમાણે ચલાવે જાય છે; તોફાનો અને શાંતિના સમય, પ્રકૃતિનિયમ તો આ બાબતમાં આજ ન વર્તવાનો છે, આપણે તેને અનુસરીને આધિન બનવાનું છે; જે જે સર્વ બાબતો કરવામાં આવી હોય તેમને સારી રીતે ફરફી રાત્રી લેવાની છે, કે જેથી જે ઓપણાથી સહન ના થઈ શકે એવું હોય તે આપણે સહન કરવું ન જોઈએ અને પેશાતોપ વિના દૈવને આધિન થવું જોઈએ. બળડતા બળડતા પોતાના નાથકને અનુસરવાનું કાર્ય એક બાપજા પોતાનું છે; એક ઉદાર માનવિ તો તરફ-હાટ વિનાજ પોતાની જાતને પ્રભુને અર્પણ કરે છે; દુનિયાની વ્યવસ્થા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવા અને પોતાની જાતને બદલે પ્રકૃતિનેજ સુધારી નાખવાનો વાતો અમાર્યા કરવી; એ તો ક્રૂર એકાદ આંકડામનના માનવિનું કાર્ય છે. જે યોગ્ય, યથાર્થ હોય તેજ પસંદ પડતું આવતું હોય તો દૈવના વિરુદ્ધ તકરાર કરવાનું કોઈ પણ માનવિને દંઈ પણ કારણ નથી. ચક્રને સુંદર લાગતા પેલા વિજયો, તેમનો ઝગઝગાટ પણ અસલ્ય અને ઉપરઉપરનો છે, માત્ર તેઓ અહંકાર અને જામણા સમાન છે; એક ખરેખરા કેબળના પંદારે કરતાં તેઓ સ્વપ્નના પદાર્થો સમાન છે. તેઓ ફરફી આપણને છેતરી જાય, પરંતુ એકવાર તેમને નહ-કર્મો લાગે અને તેઓ સડી ગયેલા તથા કૃત્રિમ જણાઈ આવે છે. યોગી જેમને સુખાનેવાં ધારી લે છે, તેમનામાંનાં મોટા ભાગના જેવા દુનિયામાં વધારેમાં વધારે ખરાબ દેશમાં કોઈ પણ હોતા નથી. સર્વ પ્રકારની કંસોટીઓમાંથી પાર ઉતરે એવા પ્રકારનાં સુખોનું માત્ર ખરેખરા અને વિશુદ્ધ છે; જ્યાં જ્યાં આપણે તેમાં તરફ વધારે વળીને ત્યાંસે કરીએ છીએ તેમ તેમ તેઓ આપણને વધારે વધારે કોમલી લાગે છે; કેશાની પણ બંદરમાં ના રહેવું, એ સર્વથી મોટામાં મોટું મુખ્ય છે. દારિદ્ર્ય એટલે શું ? કોઈ પણ માનવિ જેવું જન્મ્યું હતું તેવું મરીય રહેવું નથી. દુઃખ એટલે શું ? એ તો તેનો તેના પોતામાં ન અંત આવશે, અથવા આપણો ન એક પ્રકારનો અંત લાવશે. દુઃખમાં, દૈવના હાથમાં એવું એક પણ હથીઆર નથી કે જે મનને પહોંચી શકે ? પરંતુ દૈવની કૃપાઓ ખાંતીબરી અને નિર્લ-આશિષો સમાન છે; આપણે જ્યાં તેમના વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તેઓ વિ-શ્રેય મેહાન અને શ્રેષ્ઠ બનતી જાય છે; એટલે, અધકારક વસ્તુઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની અને

સાધારણ લોક જેની તૃપ્તિ કરે છે તેની ઉપેક્ષા કરવાની શક્તિ આવે છે. પ્રકૃતિની ક્રીયા-ઓમાંએ, દુનિયાની વ્યવસ્થામાં પણ આપણા પોપણ અતે સંતોષ માટે આટલું બધું પૂરું પાડીને દેવે પણ માનવજાતના બલને લક્ષમાં રાખ્યું છે, એ આપણી નજરમાં ઉતર્યા વિના રહી શકતું નથી. આ સર્વ પદાર્થોને જનાવનાર શક્તિ કેવી હશે, એ આપણાથી સમજી શકાતું નથી. એ દિવ્યતાના કેટલાક સ્ફુર્તિઓ શોધી શકાય છે, પરંતુ તેના કરતાં તેના ધણોએ મોટા ભાગ તો છૂપોજ રહી જાય છે. છતાંએ આપણે બધાએ આટલે મુધી તો એક મત હોએ—પ્રથમ, આવા સર્વ સમર્થસ્ત્રવનો સ્વીકાર અને શ્રદ્ધા; અને બીજું સર્વ પ્રકારની સાધુતા અને મહિમાનો તેમાંથી ઉદય.

આ દુનિયામાં સારાં માનવિ દુઃખી થાય છે અને નકારાં માનવિ મુખી થાય છે, એમ કેમ ?

કેટલાક કહે છે, કે જો એક દેવ જેની શક્તિ હોય તો, સદાચારી માનવો દુઃખ અને મંકટમાં સપડાય છે અને દુરાચારી માનવો જોને આનંદ અને સમૃદ્ધિ ભોગવે છે, એમ કેમ થાય છે ? મારો ઉત્તર એટલો છે, કે જેમ એક બલો પિતા પોતાનાં બાલકો સાથે વર્તે છે તેમ ધર્મિર આપણી સાથે વર્તે છે; તે આપણી કસોટી કરે છે; તે આપણને કંઠણ બનાવે છે, અને પોતાને માટે ચોખ્ખું બનાવે છે. પોતાનાં પ્રેમપાત્રો ઉપર તે કડક નજર રાખે છે અને બાકીનાઓ સાથે આપણે આપણા જૂલામો સાથે વર્તીએ છીએ તેમ વર્તે છે—તે તેમને છૂટ અને હિમતસહિત જતા મંકે છે. જેમ એક શિક્ષક પોતાના આશા ભર્યા વિદ્યાર્થીઓને કઠિન પાઠો આપે છે તેમ અતિ ઉદાર હોવા સાથે પરમેશ્વર વર્તે છે; દેવનાં વિશિષ્ટ દુઃખોને આપણે જૂલમ રૂપે નહિ પરંતુ એક પ્રકારના ક્ષહ રૂપે ગણી કાઢવાનાં છે. બધનો પરિચય આપણને તેના પ્રત્યે તિરસ્કારવાળા બનાવે છે; જે ધણો ઉપયોગમાં આવ્યો હોય તેજ ભાગ ધણો બચવાન હોય છે. નાવિકનો હરત કઠિન બની ગયતો હોય છે; યોદ્ધાનો હરત બચવાન બનેલો હોય છે અને તોફાનને સારી રીતે સહન કરનાર વૃક્ષનાં મૂલ જ ઉડાં ગયતાં હોય છે. હમેશના શિયાળામાં, હલ પારના ધૂમસ અને હારિદ્રમાં વસનારા લોક હોય છે, માટે જેમને એકાદ ગુફા, એક ઘાસનું ઝુળીયું અથવા થોડાંક પાંદડાં સર્વ પ્રકારનાં લૂઝડાં રૂપે વપરાય છે અને તેમનું જંગલી પ્રાણીઓ પોપણ કરે છે. આવી આવી બાબતો સીવાજને લેઈને ફક્ત સહન ચોખ્ખું થઈ પડે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એકવાર તેને જરૂરીઆતને લીધે અનુસરવામાં આવતાં ધીમે ધીમે તે તેમને આનંદકર થઈ પડે છે. સારે આપણે અનેક પ્રબલઓના ભવિષ્ય ના બનેલી જીવનની આવી દશાને શામાટે એક પ્રકારના દુઃખ રૂપ માનવી જોઈએ ? આટલી બધી દુઃખ ભરીલી જીવનની કોઈ પણ દશા નથી છતાં એ તેમાં પ્રમાદનો, ક્રીડાનો, અરે એટલુંજ નહિ પરંતુ આનંદનો પણ સમાવેશ થાય છે, એવી પ્રકૃતિની આપણા પ્રત્યે પરોપકારિતા છે; માનવ જીવનના અતિ કઠિન અકસ્માતોમાં પણ તે આપણા પ્રત્યે આ પ્રમાણેજ વર્તે છે. આપણને ઘણી બાબતોને માહાન યાપો સમાન ગણીને બળકવાની ટેવ છે કે જેમાં માત્ર તકરાર વિના કોઈ પણ પ્રકારના અશુભનો સમાવેશ હોતો નથી; વધારે જુદિપૂર્વક આપણે આવી તકરાર તો આપણી જાત સામે કરવા જોઈએ. જો હું અનારોગ્ય હોઈ તો તે મારા ભવિષ્ય એક વિભાગ છે; બીજાં સંકટોના

સંબંધમાં તે તેઓ દરરોજની બાબતો સમાન છે; આથી આપણે ધૈર્યને માત્ર આધિન બનવું જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો અંગીકાર કરવો જોઈએ, અને જો કે કોઈ પ્રકારની જરૂર ના હોય તો પણ દરજની ખાતર તેને તાબે રહેવું જોઈએ. આપણને હાંપ હાંપ કરાવી ધૂમવતારા સર્વ પ્રકારનાં ભયંકર બનાવો માત્ર જીવનની ખંડણી સમાન છે, આપણે તેમાંથી બચી જવાની ઇચ્છા કરવાની, તેમજ પૃથ્થા કરવાની, તેમજ આશા રાખવાની જરૂર નથી; કારણ કે મનનીચાથી ખંડણી ભરવી એ તો એક પ્રકારની અપ્રમાણિકતા ગણાય. શું હું રોગમાં સપડાયો છું અથવા મને હમેશની ખોટ ખમવાથી દુઃખ થાય છે? અરે મારો દેહ ભયમાં છે? જ્યારે મેં વૃદ્ધાવસ્થા માટે પ્રાર્થના કરી સારે તે સાથે જ પ્રાર્થ્યું હતું તે કરતાં આ સર્વ કંઈ વધારે નથી. જેમ એક લાંબા માર્ગમાં ધૂલ અને કચરો સ્વાભાવિક હોય છે તેમ એક લાંબા જીવનમાં આવી સર્વ બાબતો સાદાજી રીતે સંભવે છે. દૈવ એક તરવારીઆ પુરૂષની પેઠે વર્તે છે; એક જહીઝણુ માણસના સામે ધવાનું તે ધિક્કારે છે; જેના માર્ગમાં કોઈ પ્રકારના બચનો સમાવેશ ના થતો હોય એવા વિગતમાં કોઈ પ્રકારનું માન નથી. સદાચાર માટે સંકટ સહન કરવામાં આપણે દુઃખને નહિ પરંતુ કારણને વિચારવાનું છે અને જેમ જેમ વધારે દુઃખ તેમ તેમ કીર્તિ પણ વધારે ને વધારે મળે છે. જ્યારે આપણા ઉપર કોઈ સંકટ આવી પડે સારે આપણે તેને દૈવતા એક કાર્ય રૂપે ગણી કાઢવું જોઈએ; સમજના બચાવ માટે તે અનેક વા ખાસ બક્તિઓને સહન કરવા દે છે. આ ઉપરાંત વળી આશિર્વાદ આપવાના સ્વરૂપમાં કેટલાક લોકને ધૈર્ય સજ્જ કરે છે; તેની સાધુતાનો દુરપયોગ કરવાની શિક્ષા રૂપે તેમની સમૃદ્ધિને જ તેમના વિનાશનું કારણ બનાવે છે. અનેક સદાચારી માનવિઓ સંકટમાં સપડાય છે તે માત્ર અન્યને સહન કરતાં શીખવવા માટે જ હોય છે, એટલું આપણે વળી વિશેષ વિચારવાનું છે; આપણે દૃષ્ટાંત રૂપ બનવા માટે અપતયાં છીએ. આવી જ રીતે જ્યાં માનવો દુરાચારી અને અધિનથી હોય છે ત્યાં આગળ અનેકવાર મોટાં પાપને નાનાં વડે સુધારવામાં અને આપણાં સંકટોને આપણા લાભમાં પસંદાવવામાં ધૈર્યને આનંદ આવે છે.

દૈવ ખોટામાંથી સાફ ઉપજાવી કાઢે છે.

અસંભવ દુઃખો રૂપે ભય પમાડતાં એવાં કેટલાંબંધાં સંકટો અને અકસ્માતો છે કે જે મના વિશે વધારે હોડા વિચાર કરતાં તેઓ આપણને દયાનાં, લાભનાં કાર્યો રૂપે જણાઈ આવે છે? દૃષ્ટાંત તરીકે દેયનિકાલ, દારિદ્ર્ય, સંબંધીઓની ખોટ, રોગ, અપમાન. કેટલાકને નસ્તરથી, અગ્નિથી, ભુખથી, ત્યાગથી, હાડકાં કાઢવાથી, કાપી નાખવાથી અને તેના જેવાં થી સાફ થાય છે. તેમજ જે આપણને અનેકવાર લાભકારક નીવડી હોય એવી જ બાબતોનો આપણે ભય રાખીએ છીએ એટલું જ નહિ પરંતુ અન્ય પક્ષે આપણે ધાતક અને દુષ્ટ બાબતોની શોધમાં મરી ફીટીએ છીએ. આપણા ઉપભોગના આનંદમાં જ આપણને ઝેર દેવામાં આવે છે, અને સ્વાદના તાનમાં આપણે જે મેળવ્યું છે તેનાથી દુઃખ બનવા સમાન છે અને પ્રકૃતિ પોતાનાં સાથે ભલે પોતાની મરજીમાં આવે તેમ વર્તે. આપણે આપણી જાતે જ કાણબંધુર છીએ અને આપણને પદાર્થો પણ કાણબંધુર મળ્યા છે; જે આપણને આપવામાં આવ્યું છે તે કદાચ લેઈ પણ લેવામાં આવે. જેમ આગ્રિ સુવર્ણની

કસોટી કરે છે તેમ સંકટ વડે સદાચારની કસોટી થાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જે અત્યંત સુખ ચેતનામાં વસે છે તેને જ માત્ર વાર થાય છે, તેને કાઢી મૂકવામાં આવતો નથી અને તેનો ભાગ હવે આવવાનો હોય છે, જ્યારે આપણા ઉપર રોગ અથવા અન્ય દુઃખો આવી પડે ત્યારે જાણે કે આપણો દુરપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેમ આપણે બડબડાટ કરવાનો નથી. જ્યારે આપણને સેનાપતિ ભયના સ્થાનમાં મૂકે ત્યારે તે તેણે કરેલી આપણી કીમતની નીચાની છે, આપણે એમ કહેતા નથી કે આપણો નાયક આપણો દુરપયોગ કરે છે, પરંતુ તે આપણને માત્ર આપે છે એમ જ કહેવાય છે. સંકટો સહન કરવાની આરામજ્ઞા આપણે પણ આ પ્રમાણે જ કહેવાનું છે, કારણ કે સર્વ સમર્થ પ્રભુના સંબંધમાં આપણે દર્શાવે પણ આવા પ્રકારનું જ છે.

સદાચારની કસોટી સમાન સંકટ છે.

દેવે શ્રદ્ધા અને ધીરજ ઉભયના એક આગળ પડી આવતા દર્શાવે ૩૫ બનાવવાથી શું એક રાજનું ખરાબ ઘર્ષ ગયું? અણીવાળા ખીલા જડેલી એક પેટીમાં તેને નાખવામાં આવ્યો હતો કે જેથી તે ગમે તે દિશામાં પોતાનો દેહ ફેરવે તો પણ તે તેના ધા ઉપર જ આવીને રહે; તેને જગતો રાખવા માટે તેનાં પોપચાં કાપી નાખવામાં આવ્યાં હતાં છતાં એ આવાં સંકટ સહન કરનાર રાજા કરતાં તેને સજા કરનાર જરા પણ વધારે સુખી નહતો. અરે હવે દુનિયા એટલી બધી દુષ્ટ નથી બની ગઈ કે તે આવા સજા કરનારના કરતાં સજા ભોગવનારને વધારે પસંદ ના કરે. દેવ જે જાણતને આવા વીર પુરુષ માટે યોગ્ય ગણતું હતું તેને જ શું કોઈ ખોટા તરીકે સ્વીકારી લેશે? તે કહે છે, “માનવ પ્રકૃતિના બલના પ્રયોગ તરીકે અને જ પસંદ કરી કાઢવાનું ઇશ્વરને ગમ્યું છે.” કસોટીએ ચટ્ટા વિના કોઈ પણ માનવિ પોતાની શક્તિ અથવા કીમત સમજી શકતું નથી. તોફાનમાં જ નાવિકની પરિક્ષા થાય છે; યુદ્ધમાં યોદ્ધાનું હીર જણાઈ આવે છે. સમૃદ્ધ માનવિ પોતાની જાતે દારિદ્ર્યમાં શી રીતે વર્તતું એ જાણતું નથી. જે લોકપ્રીતિ અને માનમાં વસ્યો છે તે નિંદા અને કપકો શી રીતે સહન કરે તે જાણતો નથી; તેમ જ જેને કોઈ કાલે બાલક હોતાં નથી તે તેમની ખોટા શી રીતે સહન કરે તે જાણતો નથી. સંકટ, એ સદાચારના પ્રસંગ સમાન છે અને મોટા મનને ઉત્સાહક બદ સમાન છે. માટે માનવિ પ્રથમવાર શસ્ત્રો ધારણ કરે છે, ત્યારે ધાના, આગળથી, યતા વિચારથી, જ તે બડકી મટે છે; પરંતુ એક શ્રદ્ધા ધ્રુવપૂર્વક રૂધિર વહેવા દે છે, કારણ કે એકાદ માનવિનું રૂધિર વહી જાય છતાં એ તે દિને, જ્યાં થાય, એ તે જાણતો હોય છે.

અકસ્માતો સારા તેમજ ખોટા ઉલ્લેખમાંના એકે નથી.

દેવની કૃપા અથવા કોપ અને રોગ તથા આરોગ્યના અકસ્માત સારા તેમજ નરસા ઉભયમાંના એક પણ નથી એ હવે દર્શાવી આપણા માટે ઇશ્વર તેમને બેદરકારીથી સારા તેમજ ખોટા ઉભય પ્રકારનાં માનવિએને સહન કરવા દે છે. એક સદાચારી માનવિ સર્વ પ્રકારનાં સંકટ ભોગવે અને એક દુરાચારી માનવિ માત્ર જગી જાય એટલું જ નહિ પરંતુ

પોતાની જાતે આનંદોપભોગમાં મહાલે, એ તો ઘણું વિષ્ટ કહેવાય, એમ તમે કહેશો. આપણે આમ કહેવું નોંધએ, “ મને તે પ્રમાણે વર્તવાનું કહેવામાં આવતા પહેલાંથી જો દેવની ઈચ્છા મારા જાણવામાં આવી હોત તો હું મારી જાતનું ખુશીથી અર્પણ કરત. જો પ્રભુની મરજી મારાં બાલકોને લેઈ લેવાંની હોય તો મેં તેમને એ હેતુથી જ ઉછેર્યાં છે. જો મારી સમૃદ્ધિ, મારા દેહનો કોઈ પણ ભાગ અથવા મારું જીવન લેવાની મરજી હોય તો, તે બેબે બેબે આપવા કરતાં હું ખુશીથી જ અર્પણ કરીશ. હું સર્વથી વિખૂટો પડવાને અને સર્વ સદન કુરંગાને તૈયાર છું; કારણ કે ઈશ્વર જે નિર્માણ કરે છે તે વિના અન્ય કંઈ પણ બનતું નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું.”

આપણું જીવિ-ધડાઈ ચૂક્યું છે અને બાબતો એટલી બધી બનતી નથી કે જે ચોખ્ખી સમયે થયાં જાય છે; દરેક માનવનો આનંદ અને શોકનો વિભાગ આગળથી નહીં થયેલો છે.

એક ઉદાર પિતાની પેઠે દેવ આપણી સાથે વર્તે છે અને મહેનત, સંકટ અને બળને પહેલ્યા વળીએ એવા આપણને બતાવે છે. આથી ઉલટી રીતે એક માયાળુ માતાનાં લાડ આપણને નિર્બળ અને નિસ્ત્યાહી બનાવી દે છે. પ્રભુ આપણા ઉપર એક પ્રકારનો પૌરુષ પ્રેમ રાખે છે અને આપણને સંકટો, ઈછો સહન કરવા છૂટા મૂકી દે છે, એક હિમતવાન અને સદાચારી માનવને હુર્બાઈ સામે બાથ ભીડતો છતાંએ પોતાની આસપાસની હુનિયા અચ્ચવસ્થિત હોય તોએ પોતાના પગ ઉપર ટટાર ઉભો રહેતો જોઈએ તે ધણીજ આનંદ પામે છે. સર્વ પ્રકારના અકસ્માતો સામે દૃઢતાથી ઉભો નહિ રહેનાર અને સર્વ પ્રકારની હઠ પારની બાબતોમાં નીચે પ્રમાણે નહિ બોલનાર કોઈ માનવિ કોઈ કાલે સુખી થઈ શકતું નથી:—“ જો તે આમ અથવા આમ બન્યું હોય તોએ મારે સંતોષમાં વસવું જ નોંધએ; પરંતુ તેનો અન્ય પ્રકારે નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો હોવાથી, પ્રભુ જ તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ પડશે.” જેમ જેમ આપણે આપણી જરૂરીઆતો સાથે વધારે ને વધારે બાથ ભીડતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે અધિને વધારે દૃઢ બનાવીએ છીએ અને આપણે માટે તે અતિ કનિષ્ઠ પ્રકારનું નિવડે છે. જેમ જેમ જાલમાં સપડાવતું પક્ષી વધારે ઉડવા અને દોડવા જાય છે તેમ તેમ તે ખાત્રીથી વધારે બંધાતું જાય છે; ઈશ્વરનાં કાર્યો વિષે પ્રશ્ન સંભવી શકતો નથી અને તેની આજ્ઞાઓના સામે થવાનું નથી એવો બેવડો વિચાર કરીને આધિન બનીને શાંત પડી રહેવું એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

બંધુવિગ્રહ.

(એક કાલ્પનિક સંવાદ.)

(આ સંવાદ ચર કરતાં પહેલાં તેના વિશે કાંઈક કહેવાની અગત્ય છે.)

એક સમયે મેવાડને; વીર રાણા પ્રતાપ, તેનો કનીષ્ઠ ભાતા ચક્રસિંહ સથા અન્ય અન્ય રાજ્યાધિકારીઓ શીકારે ગયા હતા. વનમાં દૂર નીકળી જવા પછી તેમણે ઘણે દૂર એક વરાહને દોરડું જતું જોયું. તરતજ પ્રતાપ અને ચક્રસિંહ ઉભયે એક જ ક્ષણે પોતાનાં બાણો છોડ્યાં. હીનભાગ્યે ઉભયે એકજ સમયે પોતાના બાણો છોડેલાં હોવાથી એકજ સમયે તે બાણો વરાહના શરીરમાં જળને બોકાયાં. આથી વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થયો. પ્રતાપે પોતાના બાણથી તે વરાહનું મૃત્યુ થવાનું જણાવ્યું અને ચક્રસિંહે પણ પોતાના બાણને તે વરાહના મૃત્યુનું કારણ દર્શાવ્યું.

આ વાદવિવાદ અને તેનું અશુભ પરિણામ આ સંવાદમાં આલેખિત થયાં છે

ચક્રસિંહ—બંધુ ! આવાં વચનો આપે ઉચ્ચારવાં જોઈતાં નથી. મેં આપની પહેલાં જ માફ બાણ છોડ્યું હતું એ શું આપે ન જોયું ? જુઓ આ માફ બાણ. તેના શરીરમાં કેયું સજ્જત બોકાઈ ગયું છે ?

પ્રતાપસિંહ—ચક્ર ! અધર્મથી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. કીર્તિના ભોગ માટે અસલ વસ્તુ ઉચિત નથી. હું તારી વીરતાથી યોગ્ય રીતે પરિચિત છું. પણ આ સમયે તો મારાજ બાણથી આ પ્રાણીનું મૃત્યુ થયું છે. જો આ માફ બાણ. જો એ કેટલું બધું બીકું ગયું છે.

ચક્રસિંહ—ભાઈ ! મીઠ્યા કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અને ભોગ નથી. કીર્તિના ભોગ માટે હું અસલ વસ્તુ નથી પણ અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે આપ સરખા પણ આવું અસલ વસ્તુ તત્પર થયા.

પ્રતાપસિંહ—(રહેજ કોપથી) ચક્રસિંહ ! વિચારીને બોલ. હું અસલ બોલ્યો નથી અને બોલીશ પણ નહીં. આ વચનો તેં કેવળ અયોગ્યજ ઉચ્ચાર્યા છે. મારાજ બાણથી આ વરાહનું મૃત્યુ થયું છે એ નિર્વિવાદ છે.

ચક્રસિંહ—ભાતા ! ત્યારે શું માફ કહેવું મીઠ્યા છે ? શું કીર્તિ માટે હું જીવું બોલું છું ?

પ્રતાપસિંહ—અવસ્થન.

શક્તસિંહ—અવશ્ય !

પ્રતાપસિંહ—હા.

શક્તસિંહ—હાય ! હીનભાગી શક્તસિંહ ! તારે હવે આ જંગમમાં વધુ સમય શુભવા સરખું રહું નથી. જેને તું પ્રાણથી પણ અધિક મ્હાય છે એવા તારા પોતાના જ બંધુદારા તારા પર અધર્મ કર્યાનું મિત્યા આજ ચોંટી ચુક્યું છે. અરે ભાતા ! જરા તો વિચાર કરીને બોલો.

પ્રતાપસિંહ—શક્ત ! સ્પષ્ટ વસ્તુમાં કદાપિ લેશમાત્ર વિચારવાનું હોતું નથી. મારાજ હસ્તે આ પ્રાણીનું મૃત્યુ થયું છે એ સ્પષ્ટ છે તો ખજી તેમાં વિચારવા સરખું શું છે ?

શક્તસિંહ—તમારા હસ્તે આ પ્રાણીનું મૃત્યુ કદાપિ થયુંજ નથી, તથાપિ આશ્ચર્ય સરખું છે કે આપ જેવા તેને માટે દહ કરો છો. ભાતા ! આપ વિચારો અને ત્યાર પછીજ નિર્ણય કરો.

પ્રતાપસિંહ—નિર્ણય કરવા જેવું કંઈ જ નથી. બસ—જે જ આ પ્રાણીનો પ્રાણ લીધો છે એ અવશ્ય જ.

શક્તસિંહ—કદાપિ નહિ—કદાપિ નહીં. આપ મીઠ્ઠા બટાકા રહેવા ઘો. આજ સુધી હું આપને ધર્મોષ્ટ જાણતો હતો પણ આજે જ આપના અધર્મનો અને પાપિત્ય થયો.

પ્રતાપસિંહ—અધર્મો તું છે. તુંજ મીઠ્ઠા બટાકા હાંકે છે.

શક્તસિંહ—(ક્રોધથી) આ વચનો આપે હચ્ચારવાં બેઠતાં નથી. પોતે જ અધર્મ કરી અન્ય પર તે અધર્મનો આરોપ મુકવે. એ આપ જેવા અધર્મથીજ બને. શું કહું ? જો આપ મારા જ્યેષ્ઠ ભાતા ન હોત તો અવશ્ય આપને આ વચનો માટે હચિત સાસન દેત.

પ્રતાપસિંહ—સાસન તારા સરખા અધર્મીનેજ મળશે. બટાકાખોર ! તારા સાસનથી હું લેશમાત્ર બચ પામતો નથી.

શક્તસિંહ—જેને અધર્મનો બચ નથી તેને ખીજનો બચ ક્યાંથીજ હોય ? આપતાં આ સર્વ મીઠ્ઠા વાક્યો આપના અધર્મનો ચોગ્ગ રીતે પરિચય કરાવે છે, પણ એવો અધર્મ હું ખમનાર નથી. બસ—મારા જ બાણથી આ વસાહતું

મૃત્યુ થયું છે તે આપે સ્વીકારવું જ પડશે. જો નહીં સ્વીકારો તો તેનું પરિણામ શું થશે તે પ્રશ્ન જાણે.

પ્રતાપસિંહ—વીર પ્રતાપને યોગ્ય અયોગ્ય પરિણામનો ભય નથી. નીચા ! અધર્મી ! શું તું તારી આંખો ફાડીને જોઈ શકે તો નથી કે મારા બાણોને તેનું મૃત્યુ આપ્યું છે ? કહેવત છે કે 'વિનાશ કાળે વિષરિત ભુલિ' એ અનુસાર તારો કાળ સમીપ આગ્યો. જણાય છે એથીજ તું હવે આવો અધર્મ કરવા તત્પર થયો છે.

શકતસિંહ—શકતસિંહ કાળ સમીપ આવશે તે ખગી શકશે પણ આપ સરખાનો અધર્મ સાંખી શકશે નહીં; બસ—હું ફરી એકવાર કહું છું કે મારા હસ્તે આ પ્રાણીનું મૃત્યુ થયું છે તે સ્વીકારો.

પ્રતાપસિંહ—પ્રતાપસિંહ કદાપિ પણ અપ્રત્ય સ્વીકારશે નહીં.

શકતસિંહ—તો શકતસિંહ પણ અપ્રત્ય સ્વીકારશે નહીં. તમારા બાણે આ વરાહનું મૃત્યુ આપ્યું છે એ હું સ્વાકારનો નથી.

પ્રતાપસિંહ—શા માટે નહીં ? અધર્મીઓ જ સ્થાવર વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે. શું તું મારા પરીશ્રમનો લાભ લેવા છુટ્ટો છે ? નહીં—નહીં તે કદાપિ બનશે નહીં. પ્રતાપ તારા સરખા અધર્મીને નમ્યું આપે એવો નથી. હીનભાગી ! મારા જ હસ્તે આ પ્રાણીનું મૃત્યુ થયું છે તે આજ ક્ષણે સ્વીકાર નહીં તો—(તરવાર ફાડીને) આ જો ! આ તને તારા અધર્મનું ફળ અપાડશે.

શકતસિંહ—(રહેજ હસીને) એથી શકતસિંહ ડરે એમ નથી. અધર્મનો લોપ અને સત્યતા પ્રકાશ માટે આ શકતસિંહ ગમે તે ખમશે—તે માટે મૃત્યુ પણ ખમશે. આપ અને આપણે ન મુમજતા. રાજપૂત જાતિનું શૈર્ય મારી રોરગમાં બરેહું છે. વીરપુરોની જન્મદાત્રી મેવાડભૂમિમાં મારો જન્મ થયો છે, તો શું હું આપની આ તરવારથી બંધ પામીશ ? (પોતાની તરવાર ફાડીને) આવો ! જો આપની એવીજ ઇચ્છા હોય તો આવો અને એકવાર તમારા અધર્મનું ફળ આપી દેશો.

પ્રતાપસિંહ—(અત્યંત ક્રોધથી) આવી જ પાપીષ્ઠ ! આવી જ ! અને તારા સરખા અધર્મ કરનારને વીર પ્રતાપ કેવું સામન આપે છે તે જોઈ લે (એટલામાં રાજપુરોહિત ઉભયતી વચ્ચે આવી ઉભો રહે છે).

રાજપુરોહિત—ઉભા રહો મેવાડ પુત્રો ! ઉભા રહો. તમે શું કરવા તત્પર થયા છે તેનો જરા વિચાર કરો.

પ્રતાપસિંહ—પુરોહિત ! આપ વચ્ચે શાને આપ્યા ? આ ચંદાળને શાસન દેતાં વિચાર કરવો ?

રાજપુરોહિત—ધીરા પડો રાણાજી ! જરા ધીરા પડો. આટલા બધા ક્રોધમાં ન આવો જાઓ. ક્રોધનું પરિણામ સર્વદા અશુભજ થાય છે.

પ્રતાપસિંહ—નહીં, એ નહીં ચાહે તમે આવા ખસો છું એ હીનભાગીને શાસન આપ્યા વિના છોડીશ નહીં.

શકતસિંહ—આ મીથ્યા બરાઇનું કળ તમને હમણાજ હું ચખાડીશ; આવો અધર્મ અને આવાં બરાઈનાં વચનો હું હવે વધારે સમય ખમનાર નથી, ખસ—

રાજપુરોહિત—શાંત થાઓ શાંત થાઓ શકતસિંહજી ! જરા શાંત થાઓ. આટલો બધો ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી (પ્રતાપ તંદુરોતે) આપ પણ શાંત થાઓ.

પ્રતાપસિંહ—પુરોહિત ! તમારે વચ્ચે આવવું ઉચિત નથી. અધર્મીને શાસન થવું અઠ ઠાવવું એ પણ એક પ્રકારનો અધર્મજ છે. જાઓ ! તમે દૂર ખસો ! એ પાપીને મારી અસિનો સ્વાદ; ચાખવા યો—હરો.

શકતસિંહ—જાઓ ! પુરોહિત ! તમે આવા ખસી જાઓ; હવે હું વધારે સમય સહન કરી સહીશ નહીં. આ અપમાન અને આ મિથ્યા બરાઈ હું હવે સહીશ નહીં.

રાજપુરોહિત—અરે હલય મેવાડપુત્રો ! આ અવિચારીકૃતનું શું પરિણામ થશે તે તો વિચારો.

પ્રતાપસિંહ—પરિણામ ! પરિણામ ધર્મનો જય અને અધર્મનો પરાજય ! સત્ય કાર્યમાં પરિણામ વા કળનો વિચાર હોતો નથી. ગમે તે પરિણામ થાઓ પણ પ્રતાપ સર્વદા સત્યનો પક્ષ લઇ તે માટે ગમે તેવું અસંભવિત કાર્ય કરવા તત્પર રહેશે.

રાજપુરોહિત—રાણાજી ! આ કૃત્યી મેવાડના યત્રુઓ કેટલા બધા રાજા યશે તે તો વિચારો. મેગલો—આપનાં કદા યત્રુ મેગલો—આ પવિત્ર મેવાડભૂમિ પર પોતાની મહાન દૃષ્ટિથી ટાંપી રહ્યા છે એ શું આપ બૂલી જાઓ છો ! પ્રતાપસિંહ અને શકતસિંહ ! તમારા સરખા વીરોની જન્મદાત્રી સુચાચત મેવાડ ભૂમી શું તમારા ક્રોધના આરેશમાં થયેલા અવિચારી કૃત્ય માટે અધર્મનો ખાર પોતાને શીરે ઉપારશે ?

પ્રતાપસિંહ—(ધીરજ ખોળને) જસ પુરોહિત ! હવે તમે વધારે ન બોલો. કૃપા કરી

માનુષ્યમિતી થનારી અવનતિથી જ હરે છે. રાણાજી ! બસ, આપને લડના નહીં જ હઉં. હું ગમે તે રીતે તમને લડના અટકાવીશ.

પ્રતાપસિંહ—નહીં, કદાપિ નહીં, તારા સરખા આયલાથી હરી પ્રતાપ કદી પણ આ અધર્મને શાસન આપતો અટકાવે નહીં. ધ્યાન રાખજે, જે તું પાસે આવ્યો તો પ્રથમ તારો વધ કરીશ અને પછી આ ચંડાળને ઉચિત ફગાવીશ.

શક્રાંસિંહ—બસ-બસ વધારે બોલવાની જરૂર નથી. આવો !

પ્રતાપસિંહ—આવી જા પાપી !

(ઉભય લડના તત્પર થાય છે.)

રાજપુરોહિત—(એકદમ ઉભયની વચ્ચે આવી ઉભો રહી) ઓ મારી પરમ શાશ્વત જૂમિ મેવાડા તારાજ કલાણાઈ આ બલિદાન છે એમ સમજજે (સત્વર જ દ્વાર દાઢી પોતાના પેટમાં ભેંટી મરણ પામે છે.)

પ્રતાપસિંહ—ઓ—(તરત દૂર ફેંટી ઈર્ષ સત્વરજ પુરોહિતના શવ સમીપ નજીક નીચો વળી જુએ છે) પુરોહિત ! પુરોહિત ! આ તે શું કીધું ! હાપ ! અમે અગ્ની તો કોધના આવેશમાં અવિચારી કૃત્ય કરવા તત્પર થયા પણ તેટલામાં તો તે આતું અવિચારી કૃત્ય કરી નાખ્યું ? હાપ ! આસ કેવળ બંધ થઈ ગયો છે. પુરોહિત ! જરા તો અહીં જો, જરા તો બોલ. પણ હાપ ! દવે તું ક્યાંથી બોલે ! અરે ! મેં આતું નહોતું જાણ્યું (સંધે તે શવની આસપાસ વિંટાઈ વળે છે) માગ વીર દરબારીઓ ! આ જુઓ ! જુઓ આ સત્પરાજભક્તિ ! આજ દરેશજૂમિ પ્રતિ સત્પ્રેમ ! આજ મહાશક્તિ ! આજ પરમ સ્વામીભક્તિ અને આજ નિઃસ્વાર્થી રાજનિષ્ઠા કોણે આ જગતમાં આતું નિઃસ્વાર્થી બલિદાન જોયું છે ? કોણે નહીં-કોણે નહીં. (પુરોહિતના દેહપર શીર ઢાળીને) અરે ! મારા માનીતા પુરોહિત ! તું સત્પરાજ વલો હતો કે " હું મૃત્યુથી હરતો નથી. " ખરે ! તે તારું બોલેલું પાળ્યું. હા ! તું કેવો રાજનિષ્ઠ ! કેવો સ્વામી ભક્ત ! કેવો નિઃસ્વાર્થી ? હાપ ! અમારા અવિચારો કૃત્ય માટે તે તારો ભોગ આપ્યો. બસ—(આંસુ લોહીને) આ શવને હપાડી દ્યો. આપણે તેને અત્યંત માન સહીત અગ્નિદાહ કરીશું. પણ ઉભા રહો. તે પહેલાં આ ચંડાળને ઉચિત શાસન આપવા દો. તે નીચની મિથ્યા હાથીજ આ નિર્દોષ-પુરોહિતનું મૃત્યુ થયું છે. જા ! પાપાત્મા ! જા ! આજ કણે ચાલ્યો જા ! પવિત્ર મેવાડજૂમિમાં તારાં અપવિત્ર પગલાં ફરીથી ન મુકીશ. આ અસલ શોકના સમયે હું તને દેહાંત દંડની સિક્કા

॥ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ. ॥

—X O X—

(૧૨)

જ્ઞાન અને ભક્તિનું સમાધાન—સમ્વિદ્યાનંદમ્—પથસંપ્રદાય સમાજો શી રીતે ઉત્પન્ન આવે છે—શ્રદ્ધા તથા શક્તિ અને અવતારોની ભક્તિનો પ્રચાર કરો—
‘વર્તમાનકાલે આપણે મધુર ભાવની નહિ પરંતુ વીર ભાવની જરૂર છે—
શ્રી રામકૃષ્ણ—અવતારો.

(એક શિષ્યની નિત્ય નોંધ ઉપરથી.)

શિષ્ય—કહો સ્વામીજી, જ્ઞાન અને ભક્તિનું સમાધાન શી રીતે સંભવે ? ભક્તિ-માર્ગના અનુયાયીઓ શંકરનું નામ સાંભળીને જ્ઞાનમાં અંશુલિઓ ઘાલતા આપણા જોવા-માં આવે છે, તેમજ જ્ઞાન માર્ગના અનુયાયીઓ, ભક્તોને પ્રભુ પ્રીત્યર્થે અશુભી વર્ણવવાવાળા અથવા ધ્યાનસ્થ દશામાં ગાતા અને નાચતા જોઈને માંડ ગણી કાઢે છે.

સ્વામીજી—ખરી વાત એમ છે કે જ્ઞાન અને ભક્તિની આરંભની બુમિકાઓમાં આવી સર્વ પ્રકારની વિટંબણા વેકવી પડે છે. શું તમે શ્રી રામ કૃષ્ણે કહેલી શીવનાં જૂત પિશાચો અને રામનાં વાનરો વિશેની વાર્તા સાંભળી નથી ? *

શિષ્ય—હાજી, મારા સાંભળવામાં આવી છે.

સ્વામી—પરંતુ પરાભક્તિ અને પરમજ્ઞાન વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી. પ્રેમસ્વરૂપેજ પ્રભુને અનુભવવો, એનું નામ પરાભક્તિ. જે તમે પ્રભુના પ્રેમ સ્વરૂપને સમજો અને સર્વમાં આવિર્ભાવ પામતું જુઓ તો તમે જીમ્મોને પિત્તાર વા દુઃખ શી રીતે દૂર રાકવાના હતા? જ્યાં સુધી હૃદયમાં સહજ પણ વાસના અવરોધ રહે છે અથવા શ્રીરામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા તેમ “કામ અને કાંચનનો” સગ હોય છે ત્યાં સુધી પ્રેમનો આવા પ્રકારનો અનુભવ કોઈ કાલે જની શક્યો નથી. પ્રેમના પરિપૂર્ણ અનુભવમાં તો ચેતના દેહનું જ્ઞાન પણ રહેતું નથી. પરમજ્ઞાનનો પણ એકતાનો સમજે અનુભવ કરવામાં—પોતાના જીવાત્માને દરેકમાં વસતા જીવાત્મારૂપે જોવામાં—સમાવેશ થાય છે. જ્યાં સુધી અહંકાર—અહંનો લેશ પણ અંશ અવરોધ હોય છે ત્યાં સુધી આવા જ્ઞાનનો પણ અનુભવ જની શક્યો નથી.

શિષ્ય—ત્યારે તો તમે જોને પ્રેમ કહો છો તે પરમજ્ઞાન સમાનજ છે !

* એક સમયે શીવ અને રામ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. શીવ, રામના ગુરુ હતા અને રામ, શીવના ગુરુ હતા. તેઓ યુદ્ધમાં ઘૂમ્યા પરંતુ પુનઃ મૈત્રીભાવવાળા બન્યા. પરંતુ શીવનાં જૂતપિશાચો અને રામનાં વાનરો વચ્ચેના યુદ્ધનો, મારામારીનો કોઈ પ્રકારનો અંત આવ્યો નહિ.

સ્વાઃ—બરેબર એમજ છે. એક પરિપૂર્ણતાની જગ્યા વિના કોઈથી પણ પ્રેમનો અનુભવ કરી શકાતો નથી. જ્ઞાન, સત્—ચિત્—આનંદમય છે, એમ શું વેદાન્ત કૃપ-દેશનું નથી ?

શિઃ—હાથ.

સ્વાઃ—સત્—ચિત્—આનંદ શબ્દોનો અર્થ—સત્ એટલે અસ્તિત્વ, ચિત્ એટલે ચેતના અથવા જ્ઞાન અને આનંદ એટલે સુખ, જે પ્રેમ સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનના “સત્” સ્વરૂપ વિશે બહોળા અને જ્ઞાતીઓમાં મોટા પ્રકારનો વિરોધ નથી માત્ર જ્ઞાતીઓ તેના “ચિત્” અથવા જ્ઞાન સ્વરૂપ ઉપર વધારે બાર મૂકે છે, બ્યારે બહોળા “આનંદ” અથવા પ્રેમ સ્વરૂપને વધારે લક્ષમાં રાખે છે. પરંતુ “ચિત્” તરફનો અનુભવ થતાં તરૂંજ “આનંદ” ના તરફનો પણ અનુભવ થાય છે; કારણ કે જે ચિત્ સ્વરૂપ છે તે બરેબર આનંદ સ્વરૂપ પણ છે.

શિઃ—ત્યારે હૃદયમાં આટલો જધો મતપંથસંપ્રદાયનો આવ શા માટે પ્રગલિત બન્યો દરો? બક્ષિ અને જ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો વચ્ચે આટલો જધો વાદવિવાદ શા માટે સાધતો દરો?

સ્વાઃ—બરી વાત એમ છે, કે આવી સર્વ તકારો અને વાદવિવાદો માત્ર આરં-બની બાવનાઓના સંબંધેજ દોષ છે,—એટલે મર્યાદા જ્ઞાન અને મર્યાદા બક્ષિ પામવા માટે માનવો આરંભમાં જેવી બાવનાઓ રાખે છે, તે વિશે હેતુ છે. પરંતુ તમે શાને શ્રેષ્ઠ માને છે,—અંતરે કે સાધનને ? ખાતરીથી કોઈ કાલે અંત કરતાં સાધન વધારે થયે દોષ શકેજ નહિ. અનુયાયીઓની પોતપોતાની માનસિક શક્તિઓ અને સ્વભાવ અનુભારે તેનો તેજ અંત પામવા માટેનાં સાધનો અનેક પ્રકારનાં હોવાંજ દોષએ, જાપ, પ્યાન, પૂન, યત—આ સર્વ અને આના જેવી અન્ય જાતનો મર્મતાં અવધવો સમાન છે; આ સર્વ માત્ર સાધનો સમાન છે; જ્ઞાનનો પરમાનુભવ પદામક્ષિ પામતી એજ મૂખ્ય અંત અથવા ઉદ્દેશ છે. જે તમે જરા ઉઘડ ઉતરીને વિચાર અધારણો તો આગો સર્વ તદવિવાદ શા માટે ચાલે છે, એ તમારા સમજદગીમાં આવશે. એક કહે છે, “જો તમે પૂર્વાભિમુખ હોઈને પ્રભુની પ્રાર્થના કરશો તો તમે તેને પામી શકશો.” બીજો કહે છે, “ના, તમારે તો પશ્ચિમાભિમુખ બેસવું છે, પછીજ તમને પ્રભુનાં દર્શન થશે.” કાલ્ય કોઈએ અનેક ક્રમાનાઓ પૂર્વે પૂર્વાભિમુખ બેઠીને પ્યાનમાં પ્રભુનો અનુભવ કર્યો દરો; આ ઉપરથી તેમના હાથે એકજમ અવાજ પ્રકારનો ઉપરેઠ આવવા લાગ્યા, આવી રીતે બોલ વિના કોઈ પણ કોઈ કાલે પ્રભુનાં દર્શન કરી શકશે નહિ, એમ જાતી ઠોકીને કહેતા લાગ્યા. એ બીજું મંડલ જદાર આવીને તપાસ માત્રારે છે, “આ આમ કેમ ? અમુક અમુક મહા-કવને પશ્ચિમાભિમુખ બોલ તમારેજ પ્રભુનાં દર્શન થયાં દતાં. આ જાનન અને અમારી જ્ઞાને જોશી છે.” આ પ્રમાણે આ જગત જગતનાં પંચમ પ્રકારનાં ઉપજ આપ્યા છે. પ્રભુનું દર્શન નામ જ્ઞાનનાં કોઈને પદામક્ષિનો અનુભવ થયો દરો, અટલા ઉપરથી જ જાનન દોષમાં આ પ્રમાણે મૂંઝાણ મળે—

હરેનામ હરેનામ હરેનામૈવ કેવલમ્ ।

કલ્પૌ નાસ્ત્યેવનાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥

માત્ર, હરિનામ, હરિનામ, કેવલ હરિ એકજ નામ; ખરેખર કલિકાલમાં આ વિના બીજો કોઈ માર્ગ નથી, કોઈ માર્ગ નથી, અન્ય માર્ગ નથી.

• ઘણી ધારો કે કોઈ અન્યને અલ્પાહવા નામનો જાપ કરવાથી કલ્યાણ, પરમ જ્ઞાનો અનુભવ થયો હશે; આ ઉપરથી તેમના વડે ઉપજી આવેલો પંથ પ્રચાર પામવા લાગ્યો; આ પ્રભાણે આગળ ઉપર આસ્થાં જાય છે. પરંતુ અવા સર્વ પ્રકારની પૂજાઓ અને અન્ય ધાર્મિક આચારો શા ઉદ્દેશથી ચાલ્યા હશે, એ આપણે વિચારવાનું છે. અંત, અંતિમ ઉદ્દેશરૂપે શ્રદ્ધા હોય છે. સંસ્કૃત શબ્દ શ્રદ્ધાને દર્શાવતો કોઈ પણ પર્યાયરૂપ શબ્દ બંગાલી ભાષામાં મળી આવતો નથી. ઉપનિષદો ઉપદેશ છે, નયિકેતાના હૃદયમાં શ્રદ્ધાનો પ્રવેશ થયો. એકાગ્રતા શબ્દવડે પણ શ્રદ્ધા શબ્દનો સંપૂર્ણ ભાવ આપણાથી દર્શાવી શકતો નથી. એકાગ્રનિષા શબ્દ સૈજ્ઞસાજ શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થ દર્શાવી શકે છે. જે તમે કોઈ પણ ભૂત વિષે દૃઢ ભક્તિ અને ધારણાપૂર્વક ધ્યાન ચલાવશો તો તમારા સમજવામાં આવશે કે, મન, એકતા તરફ વધારે ને વધારે આગળ દોડતું જાય છે, એકલે તમને પરિપૂર્ણ સત્ય ચિત્—આનંદના અનુભવ પર્યંત દોરી જાય છે. જ્ઞાન અથવા ભક્તિનાં શાસ્ત્રો આવા પ્રકારની એક અથવા અન્ય નિશાને ઝવનતા ઉદ્દેશરૂપે રચાપીને, તેને પોતાનીજ કરી લેવાની અભ્યાસિયોને ખાત્ર સલાહ આપે છે. ઝમાનાઓના વદવા સાથે આવાં મહાન સત્યો વિરુદ્ધ બની જાય છે અને ધીમે ધીમે આપોઆપ એક દેશના વર્તમાન દેશાચારમાં પલટાઈ જાય છે. માત્ર હિંદુઓજ આમ જન્યું છે એમ નથી, પરંતુ દુનિયાની દરેક સમાજમાં આમજ થયું છે. વિવેકની ખામીવાળા આવા સાધારણ લોક, આવી બાબતોને તકરારના દારણરૂપ બનાવીને પોતપોતામાં લડી મરે છે. અંતિમ ઉદ્દેશસ્થાન તેમના દૃષ્ટિ ખિંદુમાંથી ખસી ગયું છે અને આથીજ મતપંથસંપ્રદાયસમાજોનો ઉદય થયો છે, તકરારો, વાદવિવાદો આજનાં જાય છે.

શિ૦—ત્યારે તો સ્વામીજી બચાવવું સાધન શું ?

સ્વામી૦—પ્રાચીન સમયના જેવી ખરી શ્રદ્ધાને ફરીથી જાગ્રત બનાવવાની છે. જાંખ-રાંને મૂળીયાં સહિત ઉપાડી નાખવાનાં છે. દરેક ધર્મમાં અને દરેક માર્ગમાં નિઃસંશય રીતે હિંદુ અને કાલની પાર વર્તતા સત્યસિદ્ધાંતોના સમાવેશ હોય છે, પરંતુ તેમની આસપાસ નકામો કચરો, વધી ગયેલો જોવામાં આવે છે. આવા કચરાને સાફ કરીને લોક સમક્ષ નિત્યસત્યસિદ્ધાંતો તારવી આપવાના છે; પંછીયોજ આપણા ધર્મ અને દેશને ખરેખરો લાભ મળશે.

શિ૦—આમ કેવી રીતે થશે ?

સ્વામી૦—શા માટે તહિં ? સર્વથી પ્રથમ તો આપણે મહાન સંતોની ભક્તિનો

પ્રચાર કરવાનો છે; નિત્ય સત્યોનો અનુભવ કરેલા મહાત્માઓનાં દર્શન, અનુસરણીય બાવનાઓ રૂપે લોકમુખમાં ધરવાનાં છે. દિવના સંબંધે શ્રી રામચંદ્ર, શ્રી કૃષ્ણ, મહાવીર, શ્રી રામકૃષ્ણ જેવા અન્ય મહાપુરુષોનાં દર્શન ખરાં કરવાનાં છે. તમે આ દેશમાં શ્રી રામકૃષ્ણ અને મહાવીરની ભક્તિનો પ્રચાર કરી શકશો ? વર્તમાનકાલ માટે તો શ્રી કૃષ્ણનો ઇંદાવન વિલાસ દૂર રાખીને, સિંદુરમર્જનાની પેઠે ગીતાની મર્જના કરતા શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિનો પાસે અને દૂર, સધયે પ્રચાર કરવાની જરૂર છે. સર્વ દક્ષિના ઉદ્ભવસ્થાનરૂપ દિવ્યમાતા શક્તિની ભક્તિને દરેકજાના ઉપયોગમાં લાવો .

દિગ—ત્યારે તો શું શ્રી કૃષ્ણનો ગોપીઓ સાથેનો ઇંદાવનનો વિલાસ સારો નથી ?

જ્ઞાન—વર્તમાન કાલના પ્રસંગોને વિશેષતાં આવી ભક્તિથી તમારું કોઈ પ્રકારનું બંધુ થવાનું નથી. વાંસળી વગાડી અને એના જેવી સદાકારી કૌપાઓ વડે દેશનો પુનઃરુદ્ધાર થઈ શકવાનો નથી. વર્તમાનકાલે તો આપણે, પમથી માયા મુખી નમેનસમાં રજા થતો પ્રબલભાવ ઉભારી જતા એક વીરની ભાવનાની—રાજ્ય જાળવવા ખાતર મરજીઘરણ થતાર વીરની ભાવનાની—ત્યાગરૂપી બળતરવાળા અને જાનરૂપ ખડગવાળા એક વીરની ભાવનાની આપે જરૂર છે. આપણે વર્તમાનકાલે જીવનને એક આનંદવાળા રૂપે ગણીને સંવનનમાં લાગેલા પ્રેમીની જરૂર નથી, પરંતુ જીવનના મુશ્કેલમાં પૂમતા મુરવીર યોદ્ધાના ભાવની આત્મંત આરસપકતા છે !

દિગ—ત્યારે શું ગોપીઓની ભાવનામાં રસાયણો પ્રેમમાર્ગ ખોલે છે ?

જ્ઞાન—એમ કોણ કહે છે ? હું તો એમ કહેતો નથી ! એ તો ભક્તિનું-સાધનનું એક અતિરૂચ્ચ રસરૂપ છે. હૃદયપદાર્થો અને ચિત્તા ઉપયોગ માટેના બર્ષદ રામ-મોદવાળા આ ક્રમાનામાં આવી ઉચ્ચભાવનાઓને સમજવાને પણ માત્ર મધુના ગોંધાંજ રામરૂ મર્ધ શકશે.

દિગ—ત્યારે શું જેઓ પ્રજાની પતિ અથવા પ્રેમારસરૂપે (મધુરભાવ) ભક્તિ કરે છે તેઓ યોગ્ય માર્ગે જતા નથી ?

સ્વા૦—તમારૂં કહેવું બરાબર છે, પરંતુ તેમનું એક બિન પ્રકારનું દર્શાત હતું. તેમના અને સાધારણ માનવિઓ વચ્ચે કેવા પ્રકારની સરખામણી સંભવી શકે. તેમણે પોતાના જીવનમાં ધર્મની સર્વ પ્રકારની બિન બિન ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરીને, તે દરેક માત્ર એક સત્યમાં જ દોરી જાય છે, એમ દર્શાવી આપ્યું હતું. તેમણે જે જે સર્વ કર્યું છે તે શું તમારાથી અથવા મારાથી કે.છ કાલે બની શકશે? આપણામાંના કોઈ પણ તેમને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યા નથી. તેથી હું કોઈ પણ સ્થલે અને સમયે સ્થલે તેમના વિશે બોલવાની હિમત કરી શકતો નથી. તેઓ જાતે ખરેખરા કેવા હતા એવો માત્ર તેઓજ જાણે છે. તેમનો દેહજ એક માનવિના જેવો હતો, બાકી તેમના વિષેનું ખીજું બધુંએ બીજા બધાઓના કરતાં તદ્દન બિન પ્રકારનું હતું.

શિ૦—મને પૂછવાની રજા આપશો કે તમે તેમને એક અવતારરૂપે માને છો?

સ્વા૦—પ્રથમ મને જણાવો કે અવતાર શબ્દ વડે તમે શું સમજવા માગો છો?

શિ૦—એમ શા માટે, એ શબ્દવડે હું શ્રી રામચન્દ્ર, શ્રી કૃષ્ણ, શ્રી ગૌરાંગ, શુદ્ધ, જીસસ, આદિ જેવા અવતારો સમજવા માગું છું.

સ્વા૦—તમે હમણાં જન્મતાં નામ ગણાવ્યાં તેમના કરતાંએ હુંતો બગવાન શ્રી રામકૃષ્ણને વધારે શ્રેષ્ઠ જાણું છું. “ માનવા વિષે ” શી ખ્યાલ કરવી, એવો માત્ર એક તજવીજી બાબત ક્રમાત છે, -હુંતો જાણું છું.

હમણાં તો આપણે આ વિષયને રહેવા દઈએ; એ વિષે વળી કોઈ અન્ય સમયે વધારે ચર્ચા ચલાવીશું.

યોગીનાર રહીને સ્વામીજીણે ચલાવ્યું—ધર્મની પુનઃસ્થાપનાયે તે તે સમય અને સ્થાનની જરૂરીઆતોને બંધબેસતા મહા પુરુષો સમયો સમય અવતરી આવે છે. તેમને તમાની મરજીમાં આવે તેવું નામ આપો, મને તો મહા પુરુષો અથવા અવતારો કહો, તેનો યોગીજ દિસાળ છે. આવા દરેક પોત પોતાના જીવનમાં પોતાની બાબતોનો આનિર્ભાવ દર્શાવે છે. પછી ધીમે ધીમે તેમનાં દર્શાતાનુસાર સ્વરૂપો ઘડાય છે—પુરુષો ઉપજી આવે છે. ક્રમે ક્રમે પંચસંપ્રદાયો ઉપજી આવે છે અને ચારે પાત્રા પ્રચાર પામે છે, સમયના વહેવા સાથે આવા પંચસંપ્રદાયો અધોદશામાં અવી પડે છે, તેમના જવાબ સુધારકોનો પુનઃ ઉદય ઘાય છે, -જમાનાઓના જમાનાઓ થયાં એક ધોધની પેઠે અત્રિત પરંપરામાં વહન કરતો આવા પ્રકારનો નિયમ પ્રવર્તે છે.

શિ૦—તમે શ્રી રામકૃષ્ણને એક અવતારરૂપે શા માટે ઉપદેશતા નથી? આમ કરવા માટે જોઈતી શક્તિ, વસ્તુત્વ અને બીજી બધી બાબતો ખરેખર તમારામાં છે.

સ્વા૦—હું તમને ખરેખર કહું છું, કે હું તેમને ઘણા યોગીજ સમજી શક્યો છું.

તેઓ તો મને એટલા બધા મહાન જાણ્યું છે, કે જ્યારે જ્યારે મારે તેમના વિષે કંઈ બોલવાનું હોય છે ત્યારે મારી આંખ શક્તિ કદાચ પૂતી ના હોય અથવા તેમની પ્રશંસા કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કદાચ તેમનું ચિત્ર મારા આંખ જ્ઞાન પ્રમાણે ચીતરીને મારાથી સન્ય પ્રતિ દુર્લભ દખાય છે અથવા તે બરોબર સમજાવી શકાતું નથી.

દિવ—પરંતુ પણ્જો આત્મારે તેમને એક અવતાર રૂપે મનાવવાને હવેરે આપે છે.

સ્વા—તેમની તેવી મરજી હોય તો તેમને બરે તેમ કરવા દે. તેઓ જેવી હોતે તેમને સમજી શક્યા છે, તે જ્ઞાન પ્રમાણે તેઓ વર્તે છે. જો તમે પણ તેમને સમજી શક્યા હો તો તેમની પેઠે જઠને તેમના જેવું જ કાર્ય કરી શકો.

દિવ—મારાથી તમનેજ સમજી શકાતા નથી, તો પછી મો સમજૂ થી વિષે તો કહેવું જ શું? જો મને આપની આજ્ઞા પણ કૃપા મળશે તો હું મારી જ્ઞાનને આ છવનમાં ધન્ય ધન્ય માનીશ.

કાલના પડદામાં ચીરા.

(અનુસંધાન મનાંકથી.)

સુધન્વાના મરણ માટે અત્યંત કષ્ટાંત કરનાર યુધિષ્ઠિરે તેમને બદલે મરણ ક્રીયા કરી; આ ક્રીયા ચાલતી હતી તેવામાં એ બધાને એ મૃત પત્નીની હાજરી જણાઈ આવી. બૃહસ્પતિએ ખરેખર જણાવ્યું કે તેઓ તેને તેમની પાસે હસતે મુખે ઉભેલી અને કેટલાક મંત્રોચ્ચારમાં ભાગ લેતી જોતા હતા. જે સમયે સુધન્વાનું મરણ થયું તે સમયેજ એ વિષેનું યુધિષ્ઠિરે એક સ્વપ્ન અથવા દર્શન થયું હતું, તેથી મુસાદરે આવી લાગતાં આ બાબતની ખચ રાખવા માટે એ ઉભયે તૈયાર ન હતાં એમ નહોતું. કીર્તિકુમાર માટે પૂર્ણચંદ્ર જોઈએ તેવી યોગ્ય પત્ની નીવડી. તે તેની રીતમાત્ર એટલી બધી સંપૂર્ણ રીતે જાણતી હતી કે દરેક બાબત દ્રશ્ય એ સુધન્વા રચ્ય જીવન ઉપર હોય તેમજ ચાલતી હતી. વળી તેના વિવિધ પ્રકારના સર્વ લાભોમાં તે સંપૂર્ણ સદ્ભાવવાળી હતી તથા વિશ્વવિદ્યાલયના સમગ્ર કાર્યને જાણતી હતી, તેથી જો કે તે કોઈ કાંઈ સુધન્વાને વિસરી ગયો નહિ તો પણ બનાવોની નવિન દશામાં તે અદ્ય સમયમાં કરીકામ પડ્યો અને તેનું જીવનનું ગાહુ ચીસે ચીસે રીધે રીધું ચાલવા લાગ્યું, પુરોહિત વર્ગના કાર્ય વિષેનો તેનો જીનો આનંદ યોગ્ય સમયમાંજ ફરીથી જાગત બન્યો અને મંદિરનાં અનેકવિધકાર્યોને કીધે પોતાની ખોટ માટે શોકમાં ગાળવાનો ધણો યોગ્ય સમય ભાગ્યેજ અવશ્ય પડેતો હતો, એમ તેને જણાઈ આવ્યું.

આથી બાબતોની વ્યવસ્થામાં તે યોગ્ય ધણો પસોટાયો કે તુર્તજ યુધિષ્ઠિર બીલકુલ પડદા પાછળ ખસી ગયા અને સાધુ જીવન ગાળવા લાગ્યા, માત્ર કોઈકે કોઈકવાર અને ખાસ અગત્યના પ્રસંગોએજ તેઓ બહાર આવતા હતા.

આવા મિત્ર મિત્ર પ્રકારની દયાઓમાં પણ કીર્તિકુમારે કેલવણીની બાબતો વિષેની પોતાની રસવૃત્તિ જાગ્રત રાખી હતી; આફ્રિકામાં જે સંસ્થા આટલી બધી વિજયવતી નિવડી હતી તેના જેવી એક સંસ્થા પોતાની જન્મ ભૂમિમાં સ્થાપવાનો તેણે પ્રયત્ન પણ ચલાવ્યો. તેણે પ્રથમના જેવાજ એક વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી અને ગરિબ લોક માટે પોતાની બે કૃષિ-સંસ્થાના શાલાઓ કાઢી. આવા ઉભય પ્રયત્નો ફલવંત નિવડેલા મણી શકાય પરંતુ ઉત્તર આફ્રિકામાં ફર્શાવાયલા ઉત્સાહ પૂર્વક આ અદ્યજનસત્તક રાજ્યમાં આમને ઉપાડી લેવામાં આવ્યા નહિ. છતાંએ તે આવી સર્વ પ્રકારની ગોઠવણો માટે સખ્ત મહેનત કરતો હતો, ધીમે ધીમે તેની સંસ્થાઓનો પ્રસાર થયો, અને આવા પ્રચાર માટે સત્તાધિકારી મંડલ તરફથી પણ તેનો આભાર માનવામાં આવ્યો; પરંતુ વર્ષોના વહવા સાથે આ સંબંધીનું કાર્ય બીજાઓને સોંપવાની વધારે ને વધારે ફરજ પડતી ગઈ કારણ કે તેનું પુરોહિતનું કાર્ય વધારે ને વધારે સમય શોકવા લાગ્યું.

તેણે પત્ર વ્યવહાર દ્વારા યશપાલ અને આફ્રિકાના વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્ય સાથે હમેશનો સંબંધ રાખ્યો હતો; તેની દરજ્યાતનો ઉપરની મહેનતને ફલવંત થયેલી જોવા માટે બીજી મુલાકાત આપવા સારૂ તેના ઉપર-વારંવાર ખરા હૃદયથી આમંત્રણ મોકલવામાં આવતાં હતાં. તે આ બાબત એવા અન્ય સમયે ઉપાડી લેવામાં આવશે. એવાં તે હમેશાં વચન આપતો પરંતુ અનેક વર્ષ સુધી આવો કોઈ ખાસ પ્રસંગ સ્વતઃ ઉપજી આવ્યો નહિ. તે

વરણુતારા....પત્ની—કર્મપાત્ર. પુત્રો—સાવિત્રી, પૃથ્વીપાત્ર, કાલિકા.

બાલચંદ્ર.....પત્ની—શનીદેવ. પુત્રો—બુધદેવ, શુક્રદેવ.

કીર્તિકુમાર...વિતા—બુધદેવ. માતા—નૃદરપતિ. વંદુઓ—અંજીતસિંહ, શાનચંદ્ર. મગિ-
નિઓ—કાંતિકુમાર, કીર્તિવર્મા. પ્રથમ પત્ની—સુધન્વા. પુત્રો—યશપાત્ર,
રણસિંહ, વરણુતારા. પુત્રીઓ—રાજપાત્ર, વિશાનચંદ્ર. ઘીજી, પત્ની—પૂર્ણ-
ચંદ્ર. પુત્ર—દીપસિંહ. પુત્રીઓ—રૂદ્રસેન, દુર્ગા.

અંજીતસિંહ...પત્ની—કૌશલિ. પુત્રીઓ—કર્મપાત્ર, માલતિ.

શાનચંદ્ર.....પત્ની—વારણિ. પુત્ર—સુત. પુત્રી—તેજસિંહ.

યશપાત્ર.....પત્ની—માલતિ. પુત્રીઓ—ચંડિકા, કાલિ.

રણસિંહ.....પત્ની—તેજમિંહ. પુત્રો—મકરંધન, પદ્મા. પુત્રીઓ—શાંતિકુમાર, રાજસિંહ.

રાજપાત્ર ... પ્રથમ પતિ—સુત. પુત્ર—વજ્ર. ઘીજી પતિ—અજમસિંહ. પુત્ર—મદ્રા-
યુ. પુત્રી—રમા.

કીર્તિવર્મા.....પતિ—ઉપપાત્ર. પુત્રો—તેજપાત્ર, હમીર, નર્મદ. પુત્રીઓ—ભીમ, મંથિ.

તેજપાત્ર.....પત્ની—વિશાનચંદ્ર. પુત્રો—યશવર્મા, સત્યવ્રત.

અભિમન્યુ....કીર્તિકુમાર માટે આસક અનેલી ગાથા. વિતા—રામદેવ.

બલવંત—નોમરનો પુત્ર.

થંડા પહોરના મપાંટા !

“ ગઈ રાત્રે મને બ્રહ્મા મ વિષે સ્વપ્ન આવ્યું. ” સંગીતશાસ્ત્રીય ચક્રાવ્યું.

“ મને સંગીતની જાગૃતમાં તેને માટે ઘણીજ આસક્તિ છે. તેને મળવાની મારી હમેશની ઈચ્છા હતી, પરંતુ મારા જર્મની જતા પૂર્વે તો તે આ દુનિયામાંથી ચાલી ગયો હતો. મેં તેનું સંગીત ઘણીવાર ગાયું બન્યું છે, પરંતુ સંપૂર્ણ વિચિત્ર પ્રકારે આટલા બધા વર્ષ થયાં અને તેના વિષે એકવાર પણ સ્વપ્ન આવ્યું નથી. હું કાગમાં લાગેલા હોઉં અથવા આજસુ જેવો પડી રહું છું, ત્યારે ઘરમાં અને બહાર હમણાં થોડા સમયથી સર્વ પ્રકારના વિચિત્ર સમયે મધુર સ્વરો મારા સાંભળવામાં આવે છે; ગઈ કાલે રાતે તો આવા સુરો સાંભળતો હું કલાક અથવા બે કલાક સુધી જાગતો પડી રહ્યો હતો. ત્રીજા વિના આનો સુર ઘણો લંબાયેલો મારા સાંભળવામાં આવ્યો; પરંતુ આ સુર કોમલ, શાંત અને બેઠક હતો. મારાથી તેની અક્ષર સંયુક્ત સ્વરોના ઇર્શાતી શકાશે નહિ. એ સર્વ વિશુદ્ધ સ્વર સમાન હતું. એટલુંજ તેનું મારાથી થઈ શકે એવું વર્ણન છે. આમાં કોઈ

પણ પ્રકારનાં ભંગ પડતા નહતાં. ખરેખરે આનો સુર એકાદ કક્કાકે સુધી સાંભળવામાં આવ્યો. કદાચ આ મચ્છરાનો ગણગણાટ ના હોય એની ખાત્રી કરવા માટે મેં તેની આશીસન અને વાયુના સ્વરો વડે પેરિશ્કા કરી જોઈ. મધરાત્રે કુદરતમાં કેટલો બધો ગેરબ-બટ થતો હતો એ તમારા લક્ષમાં હશે. કુદરતના સુરોમાં-ખીયાનાના, મોટા અવાજના, વધતા જતા વિવિધ પ્રકારના, ક્રમે ક્રમે ધટતા જતા સુરોના ગરબાટની જરા પણ ખોટ નહોતી. પરંતુ જ્યન સખત વાતો હતો ત્યારે મારું સંગીત જરા પણ ધીમું પડતું નહતું, અને જ્યારે તે શાંત વાતો ત્યારે સંરખામણીમાં તે જરાએ સુધારે અવાજમાંનું બનતું નહિ. ”

“ પરંતુ તમે બ્રહ્મામ વિષે શું કહેવા માગતા હતા ? ”

“ હું અલ્પ સમયમાં હવે તેના વિષે કહીશ. મારા ધારવા પ્રમાણે સંગીતને કીધે મારા તેની સાથે સંબંધ થોજ્યો હશે. ગમે તેમ પણ તે આગેહુજ મારા જોવામાં આવ્યો. આની જોયો મેં તેને કોઈ કાસે પહેલાં જોયો નથી. ત્યાં આગળ સામેજ તે, ઈંગણો, લઠૂ, અને મીઝજી જોયો જણાતો ઉભો હતો; હું થોડાક સમયથી તેની સારંગી માટેના ગીતના પ્રથમ ગન ઘણીજ ધીમેથી ચકાવતો. હોવાથી તે મારી સાથે કોષે બસાયો હતો. ઉઠાવ શી રીતે થયો જોઈએ, તથા એ પાચાના ઉપરથી શી રીતે વગાડ્યું, એ દર્શાવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હતો. અસખત તે ભવેકર રીતે નિષ્ફલ નિવડ્યો અને તે માટે તેના મનમાં ઘણી ઉચલ પાચલ થતી હોય એમ લાગતું હતું. મને નવાઈ લાગે છે, કે જુવલોંક વાસિઓ પારી સુદ્ધ પ્રકારની વિધિઓ હોવા છતાં તેઓ શા માટે આપણું ગરમડાંયું સંગીત ઉપજાવવાને માથાફાડ કરતાં હશે ? મારા ધારવા પ્રમાણે હું તેની આવી વિધિઓ સમજી શકીશ નહિ, એમ તેને લાગ્યું હશે. જ્યારે અપણે આવી રીતિઓ સમજી શું ત્યારે સંગીત કેટલા બધા ઉચ્ચ પ્રકારનું બનશે ! તાત્કાલ માય વિષે તેની સાથે તકરાર કરવાની મેં ધટતા કરી, પરંતુ તેણે ભાર મૂકીને પોતતુજ કહ્યાં કર્યું-અસખત તતું કથન યથાર્થ હતું. ”

“ તમે જ્યારે તમારાં સંગીત બજાવતા હતા ત્યારે તેને જુવલોંકમાં જોઈ શકતા હતાં ? ”

“ મેલબોર્નમાં કરેલા એક સંગીત જલસાના અંતમાં આપણાં પ્રમુખ આવી રીતે એકવાર મારા જોવામાં આવ્યાં હતાં. ખંડમાં આગળના ભાગમાં એક ખાલી સ્થલ હતું, ત્યાં આગળ બરોબર મધ્યમાં સ્વેત પોષાક મહેરેલાં મારા સામે જોતાં બેઠાં હતાં; તેઓ આ સ્થલના બરોબર મધ્યમાં હતાં કે જોઈ, કોઈ ખીન્દને તેમને બદલે માની ના લેવાય. મને કેટલાક પ્રકારે નવાઈ લાગી આવી; મારા કાંઈમાંથી માફ ચિત્ત અન્ય દિશામાં ના વળી જાય માટે મેં તે બાજુથી અન્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી; મેં ફરીથી ત્યાં જોયું ત્યારે તે આવી ગયાં હતાં. અન્ય પ્રસંગે તેઓ મારા પલંગ માસે બેઠાં હતાં; હું જગા ઉઠ્યો અને મેં તેમને ત્યાં આગળ જોયાં; પરંતુ તેઓ મને શું કહેતાં હતાં તે સમજવા માટે હું હા પારનો મૂર્ખ હતો. ”

“વળા મેં તેમને ફરીથી પણ જોયાં છે-હું એક મિત્ર સાથે તેમના વિશે વાત કરતો બેઠો હતો તેવામાં તેઓ સ્વપ્નમાં હોય છે તેના કરતાં વધારે હૈયાં, ઓઝરિય જ્યોતાં, ખંડમાં આવી લાગ્યાં અને મારા પ્રતિ પ્રમત્ત દૃષ્ટિવાત કેંકતાં વિદ્યુતના ચમકારાની પેઠે પાછાં ચાલી નિકળ્યાં । અહો ! દેહમાં અને તેની બહાર અનેકવાર તેઓ મારા જોવામાં આવ્યાં છે.”

“મારા બહાલા કલ્પનાપરાયણ કલાવકત્રો, મને બધું રહે છે, કે તમે તમારી પ્રેમની સાગણીઓને કોઈ કોઈવાર તમારી ખુદ્દિ સાથે નાસી જવા દો છો.” પંડિતે કહ્યું.

“બન્ને તેમ હો, હું તો માત્ર ખરેખરી વાતજ દર્શાવું છું. બન્ને તમને ગમે તો તેને કંઈપણ પણ ધારો. કલ્પના અને ‘વધાર્યતા’ વચ્ચે કેવા પ્રકારનો બેઠ છે? જે અન્યના કરતાં પ્રથમ કોઈ પ્રકારે જરા પણ વધારે હોય તો પ્રથમ પણ અન્યના નેટલીજ યોગ્ય છે. આ ગમે તેમ હો, છતાંજે મારી પાસે એક એવી વાર્તા છે, કે જેનો કલ્પનાદ્વારા ખુલાસો થઈ શકશે નહિ.

“હું નહોતો હતો ત્યારે મારી આસપાસના ઘડિયોને મિસિસ બેસન્ટ વિશે ધણી વાતચીત કરતાં સાંભળતો હતો. તેઓ વ્યાખ્યાનો સાંભળવા જતાં, પછીથી તેમના વિશે યાદ વિવાદ ચલાવતાં; મેં કોઈ કાંઈ બાલ મૃદ-જીવન ગાળેલું નહિ દોવાયી આ સર્વ મારા સાંભળવામાં આવ્યું અને શ્વેતકેશવાળી આ અદ્ભૂત આર્થને જોવાની મને ઇચ્છા થઈ આવી. તેની જાત વિશે હું એટલીજ બાબત જાણતો હતો, કે તેના કેશ શ્વેત હતા. એક રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું, કે હું એક શ્રેતાઓથી ઉભરાઈ જતા મોટા ખંડમાં એક વ્યાખ્યાનકારને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હતો. હીક, મારે તમને તેનું વર્ણન આપવાની જરૂર નથી । જેવાં તે છે તેવાંજ જરાબર મારા સ્વપ્નમાં જોવામાં આવ્યાં. પછીથી હું રંગમૃગિની પાછળ આવેલી લોકથી ઉભરાઈ જતી નાની કોટડીમાં જઈ ચઢ્યો અને ધવલ-આર્યાએ નીચાં વગાડે મને સુંબન કર્યું.

“મીઠું પ્રમાણે એક મિત્ર આવી લાગ્યો, જેની પાસે કરીન્સ હોલમાં યતારા એક બાપ-ણની એક વધારાની ટીકીટ હતી. બીજે તેનો ઉપયોગ કરવાને અસક્ત હતો. આ ઉપ-રથી મને જવા દેવાની મેં આજીજ કરી. ‘નાનાં બાલકોએ મોટાં યતાં સુધી વાટ જોવી જોઈએ,’ આવા પ્રકારનું બીજું મને કહેવામાં આવ્યું. છતાંજે મેં મારો માર્ગ શોધી કાઢ્યો. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે વ્યાખ્યાન કરારનુંજે ઘર ધઈ મધું હતું. પ્રથમ રાત્રીએ જો-યેલી આર્ચરપે મેં બોલનારને તુર્તજ પરખી કાઢી. વ્યાખ્યાન ખલાસ યતાં, મારા કેટલાક મિત્રો મને પાછળના ભાગમાં તેના ઓગળાણ માટે લઈ ગયા. ત્યાં આગળ પેલી નાની કોટડી આવેલી હતી, ત્યાં આગળજે લોકોનું ટોળું હતું અને તે સ્થલેજ ધવલઆર્યાએ મને નમીતે સુંબન દીધું.

“હું આ પણ અકસ્માતજ દરી ? સંગ્રામ-ક્રમમાં મેં છેલ્લી વારનો ભાગ લીધો

ત્યારે તે છેલ્લીજ વારનો છે એમ જરા પણ મારા લક્ષમાં નહોતું. થોડા સમયમાંજ મારે થીએસોફીકલ મંડલમાં દાખલ થવું પડ્યો, એમ મારા ધારવામાં પણ નહોતું. મેં એક એવું ગીત પસંદ કર્યું કે તેનો અધવચ્ચમાંજ અંત આવ્યો;—ખરેખર કહીએ તો તેનો ચોખ્ખો રીતે અંત આવ્યો નહિ પરંતુ વચ્ચમાંજ અધુરું રહી ગયું. મારાથી પૂર્વે આ પ્રમાણે કોઈવાર થયું નહતું. મેં પ્રથમવારજ મીસીસ બેસન્ટ સાથે એક મંડળિ આગળ દેખાવ દીધો. મારા ગીતના અંતમાં, જાણે કે એકદ અદૃશ્ય હરત મારા મસ્તકને મારા સાજ ઉમર નમાવીને દર્શાવતો હોય કે ‘હવે તે પુરું થયું છે.’ એવું મને લાગી આવ્યું. થોડાંક ઐઠવાડીમાં પછીથી ખરેખર તે પુરુંજ થયું હતું.”

“ સંગીત વિષેના કોઈ વધારે વાર્તાઓ છે ? ”

“હા, છે. પરંતુ તે એક ત્રાસદાયક અધમ પ્રકારની છે; મને તે કહેવાતું પણ બાગ્યેજ મન થાય છે.....ભલે, વાર્તાની ખાતર હું તમને તે સંભગાવીશ, પરંતુ તે વિષે મારી પાસે ફરીથી કોઈવાર બોલવા નહિ, કારણ કે તેના વિષે વિચાર કરવો પણ મને ગમતો નથી.

“ આ વૃત્તાંત ૧૯૦૪ ના ડીસેમ્બરમાં બન્યું હતું; લંડનમાં ઠીન્સ હોલમાં મેંજેન્ના સંગાનું મંડલના જલસામાં આ સમયે મેં પુનઃદર્શન દીધું; મારા બાલ્યકાળ પછીથી મેં આમાં ભાગ લીધો નહોતો. બીથોવનની એક ચીજ માટે હું તજે ઉપર યઈ રહ્યો હતો. મારે માટે આ એક મહાન પ્રસંગ હતો. તમે જાણો છો તેમ બીથોવનનું સંગીત, એક સારંગી વગાડનારની તૃણાની પદ્માષ્ટા સમાન હોય છે. લગભગ સાતેક વર્ષથી હું આ માટે માથાકુટ કરતો અને વિચાર ચલાવતો હતો. મ્હોટામાં મ્હોટા નગરના અતિ અગત્યના એક જલસામાં ખરેખરી રીતે મારે પ્રથમવારનાં દર્શન દેવાનાં હતાં, એટલી ખાખ તો આમાં ઉમેરો કરો; તમારા સમગ્રવામાં આવશે કે “ નાનું ગરીબ હું ” આ ખાખ તને એક અગત્યનો જનાવ માનવામાં બીજકુલ અતાર્ત્રિક બન્યું હતું.

“ આ જલસા માટેની તારીખ ડીસેમ્બરની ૧૦મી રાખવામાં આવી હતી; ત્રીજી અથવા ચોથીએ—કંઈ તે અત્યારે યાદ નથી—મને સ્વપ્ન આવ્યું, કે મારી સારંગી બાગી ગઈ; હું તેને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એક અચુક સુધારનાર પાસે લઈ ગયો; હું છેલ્લી વખતે ત્યાં ગયો ત્યારે તેણે મારે માટે થઈ સરસ કામ કર્યું હતું. મેં તેને મારી સારંગી આપવા માંડી, પરંતુ એક મોટા કાળો કુતરો મારા તરફ ધસી આવીને મારા માર્ગમાં હરકત કરતો હતો. સ્વપ્ન એટલું બધું આબેહુલ હતું કે બીજો દિન અમેરિકાની ટપાલ લખવાનો હોવાથી, મેં મારા મિત્ર સારંગીસુધારનારને એક પત્ર લખ્યો. મેં મારા મનને આરંભ આ પ્રમાણે કર્યો:—

“ ગંધ રાત્રે મને તમારે વિષે સ્વપ્ન આવ્યું, એથી પ્રેરાઈને આ લખું છું ” આ સમયના અરસામાં મેં ઓક્સફોર્ડની મુલાકાત લીધી અને ત્યાં આગળના લોક માટેના સંગાત મંડલમાં બીથોવનનું ગીત ગાયું; એ વખતે સારંગી વગાડનારના હૃદયને ઉજાળી મુકે એવા સારા સુરો મારી સારંગીનાં ~~મેં~~ ^{મેં} ઠીક, લાંબી વાર્તાને ટુંકમાં કહેતાં, લંડનની મંડલિમાં ભાગ લેવાના સમય પૂર્વેજ આવા પ્રકારના સુર એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયા.

આવા સુર ફરીથી કોઈ પ્રકારે ઉપજવી શકાયા નહિ. હું નિરાશામાં પડ્યો. મારાથી તમને આટલી અને નવમીના દિનોની વિગતો માનવિઓનાં નામ આપ્યા વિના કહી શકાય એવી નથી. કોઈએ ધરાઈ પૂવક મારા વાંધને નુકસાન કર્યું હતું, એટલુંજ હું કહી શકું છું. એ કોણે કર્યું તે મારા જણવામાં છે,—એક સાથી મૈયાનું આ કામ હતું. ગમે તેવા હેતુ પૂર્વક તેણે આમ કર્યું; ગમે તો તિરસ્કાર, દેવ અથવા અન્યને યનાદમાં દોરી જતી છવાઈતા માત્ર દરિદ્રાઈને લઈનેજ કદાચ તેણે આમ કર્યું હશે. મેં કદાચ એકાદ આવું કામ કરીને એકાદ ગતજન્મમાં તેના તરફનો આવો બદલો બહારી લીધો હશે. એકદિ બીજું વાંધ મારી લાવ્યું પણ અસાધ્ય હતું કારણ કે મારા હસ્ત માત્ર મારી સારંગીનેજ બંધબેસતા આવે એવા છે. આ મેળાવડામાંથી પાછા હોવાનું કામ પણ અસંભવિત હતું. સારંગીઓ પણ જોતજોતામાં તૂટી જાય એવા પદાર્થ જેવી હોય છે, અને લાંડનની ઋતુમાં વાતાવરણમાં ધણુંજ ધૂમ્મસ વ્યાપેલું હોવાથી, મેં ધાર્યું કે મારી સારંગીનો સુર બગડી જવાનું તેજ કારણ હોયું જોઈએ. (મારા વિશ્વાસ શુધારનારના હાથમાંથી હમણાંજ મારી પાસે આવેલા વાંધને તપાસવાનું મને જરા પંથ મળ થયું નહિ.) વ્યવસ્થાપકોને નિરાશ બનાવવામાં માત્ર ઋતુના વાંધાને બચાવરૂપે ધરવો મને થોડાં લાગ્યો નહિ. તેથી મેં એના એ વાંધ સાથેજ આ મંડપમાં બાગ લીધો. કહેવાની જરૂર નથી કે પછીથી એકાદ બે ન્યુસ પેપરોમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું તેમ સુર ધરોળ “ ઉતરી ” ગયો હતો મી. હેનરી વુડ નામના મૈયાએ પોતાની હમેશની કુશળતા પ્રગણે બધા મંડપને ચિત્રાર્પિત બનાવી દીધું. પ્રથમ કોઈવાર દરનાં આ સમયે મેં સખત પ્રયત્ન કર્યો, વગાડવા માંડ્યું—ઠીક, બીજકુલકંઈ નહિ, એમનો નહિ, પરંતુ સગમગ તેના જેવુંજ । આ ઉપરથી આ જલસા માટે ખાસ નગરમાં આવેલી એક્ષિકેડોના લોકની એક ટોળા અત્યોત્તમ રુએ નવાઈમાં જોઈને કહેવા લાગી, “ ગયા અડવાડીયાથી એને શું થયું હશે ! ”

આ બનાવની મારા ઉપર એટલી બધી પ્રગલ અસર થઈ, કે જલસા પછી હું સખત રીતે માંદગીમાં પડ્યો, જે દિન સુધી તો મેં સારંગીનો સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ. આ સમય પછી સર્વ પાંચે પ્રકારવા લાગ્યો; આવા કામ માટે હજુએ ધૂંધવાતા મારા બંધુએજ સારંગીને અજવાળામાં જઈ જઈને તપાસવા માંડી.

“ સારંગીની સ્વર-ખીલી સીધી અથવા ઢાળ પડતી હોવી જોઈએ ? ” તેણે પૂછ્યું (વાંધના અંદરના ભાગમાં તેના આગળ અને પાછળના મધ્યમાં રહેતો, આ એક નાનો લાકડાનો ટુકડો હોય છે, તેને એક વાળ જેટલો પણ આમ કે તેમ ખસેડવામાં આવે તો સુરમાં ધણોજ ફેરફાર પડી જાય છે.)

“ અલબત્ત, સીધેસીધીજ હોવી જોઈએ ” મેં કહ્યું. “ ઠીક, ત્યારે તો એ સીધાઈ માંથી પંદર અંશ દૂર ખસી ગઈ છે અને સોમન પૂર્વક કર્યું છે, કે આ સુરના કાણાની ધારમાં એક નાની ફાયરી જણાઈ આવે છે, અને, જરા રહો—અહિં તપાસવા દો—તેણે મરગાની અંદરના ભાગમાં જોયું—” મારા બહાલા બંધુ. કોઈએ પેન્સિલરડે સ્વર-ખીલીને તેના સ્થાનમાંથી દૂર ખસેડી દીધી છે, તેની નિચાની—આ જણાય. અંદરના લાકડા ઉપરનો ધસારો જુઓ, તે પીધો લાંબો જતો જણાય છે ! ”

“ અમે તેને એક સુધારનાર કારીગર પાસે લાંબ ગયા; તેને વધાર્યું રથાને ગેઠ વતાં તેને પણ ઘણી મહેનત લેવી પડી; એટલી બધી સખ્ત રીતે ખીલીને પોતાના મૂલ રથાનમાંથી ખસેડવામાં આવી હતી. આદિલનો બંધ થઇને અવાજમાં વિકૃતિ થઇ હતી, એમાં કંઇ નવાઇ નથી. ખરાબ રીતે પડી જવાથી આવું તુકશોન થયું હશે અથવા તેણે સાવચેતીથી કહ્યું તેમ અન્ય પ્રકારે થયું હશે. મારી સારંગી રાત દિન મારી પાસેજ રહેતી હતી. તે કાઠપણુ રીતે-પડી બધ નહોતા; પરંતુ આવા તુકશાનતું કારણ, જેણે તે કહ્યું હતું તેના સુધી હું સહજમાં શોધી શક્યો. તેની મુક્તિ પાર પડી હતી. આવા અકસ્માતથી મારા ધંધાને સખ્ત ફટકો પડ્યો, જેમાંથી ઉઠ્યા આવતાં અનેક વર્ષ લાગ્યાં.

“ યોગ સમય પછી અમેરીકાનો મારો મિત્ર સુધારનાર લાંડન આવ્યો અને મને મળવા આવ્યો. વાતચીતમાં તેણે પુછ્યું, કે તમને મને લખવાની જરૂર પડી એવું કેવા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું ? મેં તેને બધું જણાવ્યું હતું. તેણે જણાવ્યું, કે તેજ તારીખે તેને પણ તેવુંજ સ્વપ્ન આવ્યું હતું; આ એટલું બધું આજેકાલ હતું કે આ તેણે પોતાના પુત્રને નારતા વળતે કહી સંભળાવ્યું; તેણે તેને તે દિન નોંધી કેવા જણાવ્યું.

“ લાંડનમાં હોના તેવામાં તેણે મારી સરંગી સુધારવા માંડી અને ફરીથી તેને ઠેકાણે આણી; તેથી એનાએજ હાલમાં યોગેક અઠવાડિયાં પછી એકાદ જાસમામાં મેં બાગ-લીધા ત્યારે ન્યુમપેરોને, “ આ યુવાન સરંગીવાળામાં એકાએક થઇ આવેલા સુધારાથી ” નવાઇ લાંગી હતી.

“ મને પણ આપેલ નવાઇ લાગી આવી-આવી મુંદિર સંદિમાં આદલા બધા દેખેના સમાવેશ થી રીતે થઇ શકતો હશે

“ તમને તમારા સ્વપ્નને લઇને તમારી સરંગી તપાસવાનું મન થયું નહિ, એ ક્યાં જનક લાગે છે, ” પરિમાજકે કહ્યું; “ જ્યારે તમને સુરમાં ખામી જણાઇ ત્યારે તો તમારે ખાસ કરીને આમ કરી, જેવા જેવું હતું. તમે ગમે તો ભુવલોક ઉપર કદાચ તમારી બૂઝને આગળથી જોઇ શકેલા હશે અથવા કાંઇ મંત્રીમાવ બધાં મુસાફરે, કાળા કુતરાથી સ્થવાતા અમુક દુરમનવડે તમારો વિનય સંકાપણો બન્યો હતો, એમ તમને સ્થવવાને પ્રયત્ન કર્યો હશે. ”

“ એક અમલપણ ગામમાં એક જમીનદારની સ્ત્રીની સંભાળમાં આવી પડેલાં માખાપ વિનનાં જે નાનાં બાલકોને, તેમના ચર્ણામાનું સ્વપ્ન આવતાં તેમના એક સગાએ શોધી કાઢ્યાં હતાં, એ વિષેની વચમાં ફોતેહ સહિત માયુ મારવાની એક સરસ વાર્તા “ ઇન્વી-ઝીબલ હેંપર્સ ” નામના ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે, ” ચિત્રાણ ચલાવ્યું.

“ હું જ્યારે નાનો બાલક હતો ત્યારે, ” સંગીતદાસીય ઉમેર્યું, “ અમુક સં-શોધી, અડધી-આખો અથવા એથી વધારે વાર સુધી જાણે કે હું હવામાં ઉડે ચડતો હોઉં એમ લાગી આવતું હતું. આવા અનુભવમાં આનંદ આવતો, એ સમયે તો મેં એ વિશે કંઇ વિચાર કર્યો નહિ. આમ એવી સ્વાભાવિક રીતે બનતું હતું, બધાંને પણ આ-વોજ અનુભવ થતો હશે, એમ મને લાગી આવ્યું. સ્વર અને ગુસ્તવાકર્ષણ વચ્ચેના સંબંધ મારા સમજવામાં આવતો નથી, ‘ સંગીતથી ઉડે ચડયું ’ એ ખાતરીથી કાંઇ પણ પ્રકારે માત્ર અજંકાર સમાન નથી. ”

પ્રેમ અને જિવન.

અનંતતાના આવિર્ભાવોમાંનો મોટામાં મોટો એક માનુષ્યપ્રેમ છે. કુમારિકા માતાબન-
વાની અભિલાષા સખે છે; માતા એક માતામહી બનવાની ઇચ્છા કરે છે; માતામહી
પ્રમાતામહી બનવાની આકાંક્ષા સખે છે.

આપણે બધાએ ભૂતકાલમાં અને ભવિષ્યકાલમાં તેમજ વર્તમાનકાલમાં વસતું
જોઇએ. જે આપણે ભૂતકાલનું જીવન ગણતા નથી તેો આપણે જીવનના આધાર રચા-
નને જોળખી શકતા નથી; જે આપણે વર્તમાન કાલનું જીવન નાં ગાળીએ તેો આપણે
સંકટમાં આવી પડીએ છીએ; જે આપણે ભવિષ્યકાલનું જીવન નાં ગાળીએ તેો આપણે
દોષ કાલે સુધરી શકવાના નથી, વિનયવંત બનવા માટે આપણે આપણામાં વસતા નિત્ય
તેમજ અનંતનો અનુભવ કરવો જોઇએ.

બહિષ્કાર વડે નહિ, પરંતુ શુભઅહમ્મ વડે આનંદ યામ છે.

હૃદયતાનું ખરૂં માપ હૃદયની આસપાસ હોય છે.

જેમ પુષ્પો પોતાનાં ખીન્ડોને ખડકોની આસપાસ વિખેરે છે, જેમ પક્ષિઓ પો-
તાનાં બચ્ચાંને મોટાં યતાં સ્વતંત્ર કરવા મૂડી દે છે તેમ મોટા યતાં જીવનના મર્મમાં
એકલાજ આગળ વધવાને તૈયાર થાઓ.

આપણે જટલી સહેલછપી થયો ઉઠેલી શકીએ છીએ તેટલીજ સહેલાઈથી આપણે
લોકોને ઉઠેલવાને સમિવાન થયું જોઇએ—ખરેખરી રીતે પણીજ સહેલાઈથી આગ
થયું જોઇએ.

આપણને બધાંને ઉત્તમનની જરૂર છે. વિરોધિ દીકાવડે કોને કોઈ કાલે પણ માદ
મળી શકી હતી ? માનવિઓએ ચોજેલી શિશાવડે કોઈ કાલે કોણ સાર બની શક્ય હતું ?
કોઈ પ્રકારના વિરોધી પદાર્થ નથી. દરેક પદાર્થ ભિન્ન પ્રકારનો છે—દરેક વ્યક્તિ
પણુ આવીજ છે.

જે તમને કશામાં પણ શ્રદ્ધા હોય તેો તમારાથી બધામાંએ શ્રદ્ધા સખ્યા વિના
રહી શકશેજ નહિ.

આપણે જે કલ્પના કરીએ છીએ તે કોઈ પ્રકારે આપણી પોતાની સજી નથી. તે
એવું કંઈક છે કે જે પૂર્વે અસ્તિત્વમાં હતું અને ભાવિમાં અસ્તિત્વમાં હશે. ભૂત અથવા
ભાવિ કાલમાં—જેવાના એક પ્રકાર સમાન કલ્પના છે.

આપણામાં જે કોઈ પ્રકારનાં દિશ્ તેમજ કાલને જાણતો નથી તે જીવાત્મા અ-
થવા જ્યોતિ છે.

સચીના સંધાતમાં આપણે એકલા પડીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણી જાતે ખરે-
ખરા જેવા હોઈએ છીએ તેવા બનીએ છીએ.

બૂલ બરેલા વિચારો દર કરો કે વર્તમાન તમે જાન પામશો.

જે જે ભોગવવામાં આવે છે તે ભોગવક સમાન છે.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દ્વિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત
ધટાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાઠ્ય પૂઠું સોનેરી નામ સાથે બહાર
પડી છે.

મેનેજર--સુદર્શન આફિસ--નંડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

પ્ર. નિ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતીમાં યોગનાર-માધવલાલ ન. દ્વિવેદી. કીં. રૂ. ૧-૮-૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--સુદર્શન આફિસ--નંડીયાદ.

બ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત. શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે.

૨૧. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૧-૦ થી રૂ. ૩-૦-૦ થી ઘટાડી આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એફિસ--નડીઆદ.

આનું નામ તે કદરદાની.!!!

વનોંધી પોપણ આપતી ધરની ગરીબડી આપ કે ગેરસ છેક ધરડી યહ, અને દુષ્ટેતી દુષ્ટેશને માટે બંધ યહ, દહે તેનાથી સ્વાર્થ સરવા જેવું રજું નહીં, પાધરી પધરાતી દો તેને પાંજરાપોજમાં! આપને વાજરો આગ્યો, બહી બેંચે પાડો જણ્યો, તે કુધ નાહક પારી જશે અને ધરમાં તેથી ઉછું પાશે, જેથી તેને વધારે સુદન ધેર ગોંધી ન વાખતી મુને મોટે પાંજરાપોજનો રસ્તો પકડતો! ઘોણ કે ઘોડીએ સાંખી મુદત નોકરી આપી, આખરે તે તદન ના દાવત યહ પડી સ્વારી લાયક બીલકુલ રજાં નથી, તે ફાગરનું ખડ આપ છે, અને નકામી જગો રોકે છે, તેને પાંજરાપોજમાં પરમાર્થ અર્પણ કરી દો! બે-સમાં ખેતી કરવાનું કે ગાંડું ખેંચવાનું બજ બીલકુલ રજું નથી; તેથી તેને નિરથક ધેર માંધી રાખી ખેડતો ધંધો કોણ કરે? તેથી તરતજ તેને પાંજરાપોજમાં ગોતલી આપો!

એવાં અનાથ અજોગ, હુલાં લંગડાં અને આંધળો પાંખળો, અવદયામાં આવી પડેલાં પામર પશુઓ જેઓ આપણી દયા અને કિલ્લોજ માટે મજબૂત તક ધરાવે છે, તેના નિભારને માટે દારેલી વ્હુનાગડ પાંજરાપોજ લોઢરી ભાગ પાંચમાની રિકેટો દાસ વેચાય છે તે ખરીદ કરીને સૌએ જનતો રિકેટો અવરથમેવ આપવો એકએ એવી અરજ છે. દર રિકેટની કિંમત રૂપિયો એક છે. રિકેટ ટપાલ દ્વારા વેચપ્રેક્ષિત રીતે પણ મોકલાય છે. કુચ પ્રનામની મુજબ ૧૦૦ છે. તેમાં પડેલું ધન મ રપિઆ બે દળદરનું છે. રિકેટ વખર વિસ્ત્રે ખરીદ કરીને સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાર્થ. તાર્કિક નહીંન અગત્યવે. આ પરમાર્થ તક ખોવા સરળી નથી.

પુરુષોત્તમ કહાનજ ગાંધી--લીંબડીવાળા.

જનનાગડ. (કાડીયાવાડ.)

બહુ જેવી ચમત્કારિક અને એકે જિંદગી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

નમારે શરીરની નમગાઇ જે જાન્યથી હોય, હરકોઇ દરદીથી પેદા થઇ હોય, કોઈ પણ જાતની જુલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મનજીવ કલ્મશ અને જીજ્ઞાસા જનાવે છે પાચન શક્તિ, લોહી અને નીચેને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અન્યનિત થયેલા દસ્તાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે કિંમત-ગોળી ૩૦ ની ૩મી ૧ નો ૩. ૧ એક

વાજકરણ તેલ.

ગયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખડૂ અને યોગ્ય પુરુષાત્વ આપવાને ખાસ ગુણ ધનવતાર આ તેલ નમજા પુરુષો માટે એક અજબમ ઇશ્વરી બક્ષીમ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧૦ ની બાટલી ૧ ના ૩ ૫ પાય આ નન્ને દવા માટે મજેલાં અને મળતાં અમૂલ્ય સર્વશિક્ષકોમાંથી આ એકજ વાચો!

પ્રિય વૈદ્ય

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાજકરણ તેલની સીસી ૧ મળી તે જન્ને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ બહુ જેવી ચમત્કારિક અને એકે જિંદગી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણ લખવાને મારી કલમ અશક્ત છે. મહેરબાની કરીને અને તેટલી તરારથી વાજકરણ સીસી ૧ તથા તેની બેટમા આતંક નિગ્રહ ૩મી ૧ વી. પી. થી મોકલજો

(સદી.) હુમામસિંહ,

સબ ઓસરન્ટ સગ્ગન, ટેપાલ. ડી. અલીગઢ

દવા મઆવવા નીચેને સરનામે લખો -વૈદ્ય શાસ્ત્રી અલીશાહર ગોર્નીદલ.

કામલા અ ન વાચું હોમ તો મઆવો

સેર જેા મરતજ મળશે

આતંકનિગ્રહ ઔષધાવાપ.

જામનગર-મીયાવાડ.

અઠીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[આત્યાર સુધીમાં ૫૮ દાતાઓએ પોતાના નામની ઓરડીઓ બંધાવી

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં વધારો થવાથી તથા અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. નને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે. કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની ઓરડી બાંધી તેના મુખદાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોટી તે સખી દાતા નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ચાપ તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમેત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામગ્રી આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈ આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાના હોવાથી દાન શીલ સજ્જનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

દીન વત્સલો ! ! પ્રભુની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બને દર માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી ખાર વર્ષથી મોટી ઉંમરના અનાથને, અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી ના ઉંમરના અનાથને પાળી વિદ્યા દાન આપી સનાથ બનાવીશું. આ પુન્ય જી મંથી અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાળક પણ નહિં નીકળે ! જરૂર દયા લાવી લખો:—

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

આવીદશા—
એક જાણેદારોગ્યવાસે,
પ્રજાનિષ્ઠ મણિલાલ નરસિંહભાઈ દિવેદી.

REGISTERED No. B.764

સુરેશ્વર

આપનાર નરસિંહભાઈ દિવેદી.

—૧૦—

(ધર્મ-વૃદ્ધિ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં મધ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — ભાગવતપ્ર.

[પ્રસ્તુત ૨૭-અંક ૧૨.] (માસિક) [સપ્ટેમ્બર-૧૯૧૨.]

માલગીરીની મુખારકખાટી.	૩૭૧
સદ્બોધ.	૩૭૩
પ્રેમશંકાનું પરિણામ	૩૭૪
મનની લઘુતા અને એક સુખી હવનમાં આવી પડતાં પીત્ત કેટલાંક વિશે.	૩૭૫
ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષા	૩૮૧
“આર્યનપ્રધરૂડ” નામની નવીન જ્ઞાતિનું યોજન.	૩૮૬
મતાંધતા અને ૧૭૩૧૬...	૩૯૦
પૂર્વમીમાંસા નીચે.	૩૯૩
શું એકલવ્યની મર્યાદાથી પ્રાણજીવો સ્વાર્થ સૂચવાય છે ?	૩૯૫
અનુકંમણિકા.	૧-૮

તેની ચોટતં પુસ્તકો.

ચાણવલ્લય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરલ યોગ આને લેવાને
મુલ સદ ચુનસતી ક્રીમત ૦-૨૨-૦.

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેવારને સમજ ઉતર ક્રીમત ૦-૨-૦.

મુદર્શનના આદર્શને આ બને ૦-૧૦-૦ મગરો ટપાલ મુદ્દ.

શીગાલવાદ સુત્ર

અથવા.

સર્વ ધર્મના જરૂરોને આધુ ન આવે તેવા મુદર્શનના સાદા, સરલ, નીનિમિદ્ધો.

ક્રીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકીટોન મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેસવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાગુભરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે" મંજુર થયું છે. શીક્ષોને સાફ કમીઝન મગરો.
તથા મુંબઈ ઈલાકાના કેસવણી ખાતા તરફથી પણ લાગુભરી માટે મંજુર થયું છે.

* હવેથી મુદર્શન માટેનો સંવે પ્રેક્ષરો વ્યવહાર નીચેને છિરનામે રાખવો—

તન્ત્રી—મુદર્શન ગોરીસ નદિઆદ.

લવાજમ.

મુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અમોલિથી લેવાનો રીવાજ છે.
એવું અમારા મુલ આદર્શને સ્મરણ હોય. જેમનું લવાજમ બાકી રહુ હોય
તેમને તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

મુદર્શન આદર્શ—નદીઆદ.

આવૃત્તિ—

એક અણેનાગેયવાચક,
અભિનય મણિવાસ નભુભાસ દિવેલ.

આવૃત્તિ નભુભાસ દિવેલ.

ત્રી—

સુદર્શન.

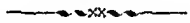
(મર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સખંધ અને રવરૂપના વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—માગવત્યુ.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૧૨.] (માસિક) [સપ્ટેમ્બર-૧૯૧૨.]

સાલગીરીનો મુવારકવાદી.

—ચિ.ચમનને—

ઘસતુ! ચમન! આ સાલગીરી! હો મુખારક એ તને!
આને અતિ આનન્દ હશે વર્ષ ખટ પૂરાં થયે.

છસડી યનારે છસક વિષુ ડિલાખ કો પહડવી નહિ!
છસડી યનારે છસડી તાલિમ દિલે ભરવી સદી!

ફનિયા તને દેશે નહિ; તું માગ રહેમત ના કહિ!
તું માગ રહેમત પાવળે, દિલ્લસ ત્હારા ચારની.

આત્મ હઝમ કરશે નહિ! રહેમત ત્હમારી કોણ દિ!
ઉઘડી યશે ગુસ્તે! બરેલુ ઝહેર છ નઠાં ત્હાં મદો!

સદીઓ જશે: પ્પદી ના જશે: પકડી રહ્યા પુરાતની!
જૂઠી જઠાંની આયના? દરખાર પા કર નો કહિ!

સુધારવા કર પલ ના: મહેનત ખરે! મિથ્યા યશે!
સુધાર ત્હારી જાત: ને ઉર: સુરસદિ લખ જશે!

જહાંગીર આલમગીર એ જૂની જહાંના મીર છે !
દિલ-મીર દિલગીરશાહ ! એ જ શહાનશાહ ! ગણાય છે !

રોનાર રોધ્યું ના જડે ! રોનાર માથું ના મળે !
રોનાર તો રોતા ચપાપી કિસ્મતે આવી મળે !

કિસ્મત તણી આવી-રહી ભાવિ કરે : રોતાં જડે !
ખીજ વાવ દિલઅશુ તાજું ! તો અશંકરખત ખીજશે !

ખ્યાદિશ ધરી ખિસ્મત કરે મેવા ત્હને મીઠા મળે !
એ મિટ જળ આરોગતાં હિર આંખ્ય-આન્તર ઉઘડે !

ગુલ ચૂંટ નાઃ અલ્પ નહિઃ છે એ નાચે ખારો બર્ષા !
ખારે જખમ રહેવા કહીણ છે ! ઇસ્કની તાલિમ વિના !

આલમ ગળે ના આલમે ! મગશે નહિ હેની દવા !
તું માત્ર રૂહેમત માગજોઃ દિલગીરના દિલની દુવા !

પથર ભરી પાકી ઝમી ! પોચી ઝમી છે ક્યાંદી ના !
મહેનત કરી જહેમત સહી ચીયે મળે મીઠા જંસ !

કુદરત ખરે ! ખુશખો ભરી : ખુશખો જ ત્હારે વીજુરી !
જૂઠી જહાંની યારી એ વ્યભિચારી નિશ્ચય જાણુરી !

ખુશખો જનન ભર દર બતર ઇશકે જખમ તો હો થતા !
ખુશખો બર્ષા ગુલગદનની યાની યકી મથુ છે મીઠા !

મૂકે મહોબતનો મુસાફિર હો ! અગર મિસ્કીન હો !
ગૂમ અફસે આકિલ હો ! યા ઇશકમાં કાનિલ હો !

સર-દાર તાબેદાર હો ! દિલ ગૂમ ગિરજતાર હો !
ગુલઝારમાં ગુસ્તાન હો ! યા ઇશકમાં ઉસ્તાદ હો !

મરતાન બાવા દિલ દુવા : બચ્ચા ચમન ! આમેન હો !
મસ્તાન-મસ્તાની-ચમન-દિલ ઇશકને આધીન હો !

સીતાપુર-શશબખાના. }
તા. ૧૭ સપ્ટેમ્બરઃ ૧૯૧૧. }

મસ્તાન.

સદ્બોધ.

(પદ રાગ ગોડી પ્રભાત.)

(૧) તે નર સદ્ગતિ શી રીત પામે ને,
અવળા ધંધા માડે રે...
રામ બરાબર ક્યાંથી ખીસે ?
ગાય બિહાગ પ્રભાતે રે
તે નર સદ્ગતિ શી રીતે —

(૨) વિવાલું નહીં મત્તવ વધારે,
ઉંધાં તત્તવ વિચારે રે.
પદાસન-અસ્થાસન વાળી,
નારાયણ નર પારે રે...
તે નર સદ્ગતિ શી રીતે —

(૩) મુખ્ય મહેતે ને નવ માને,
નહ ઉપચકને પૂને રે.
બુદ્ધિમાં વેરાગ્ય કરાપિ,
યતન છતાં નવ સજે રે...
તે નર સદ્ગતિ શી રીતે —

(૪) મીઠા જળનાં રચાનક હોડી,
ખારા જળમાં વાસે રે,
માયાનાં આવરણ નવ ટાળે,
રાન્તિ ક્યાંથી બાસે રે...
તે નર સદ્ગતિ શી રીતે —

(૫) પશ્ચિમનું બતલાવે પૂરેં,...
પૂર્વનું પશ્ચિમ ધારે રે.
અન્ધારાને રૂહે અજવાળું,
ઉજવળ રૂહે અન્ધારૂં રે...
તે નર સદ્ગતિ શી રીત પામે —

(૬) સાચાને જોડું બતલાવે,
જોડું બતલાવે સાચું રે.

પામરની પિછાન કરીને,
 ક્ષણ કાપે છે કાચું રે...
 તે નર સદ્ગતિ શી રીત—

(૭) છાયાને દેખે છે તડકો,
 તડકાને કહે છાંયો રે,
 અમૃતને ઓળખવા જાતાં,
 વિખરો પ્યાલો સાલો રે...
 તે નર સદ્ગતિ શી રીત—

મહાકવિ નાગર.

પ્રેમ શંકાનું પરિણામ.

ચંદ્રા સખી ! તું સાંભળ મહારી વાતડી,
 આ સમયે છે તું મુજ મન વિશ્રામજો;
 સરિતા તટ આ ઉભી તું સાહેલડી,
 હૃદય ચીરાતું જાયવે તે મુજ પાસજો;
 અમારી અવાજી શ્રાવ્ય તણી જે આંખડી,
 ઝરમર વરણી રેલાવતી રસ રેલજો;
 રેલ છેલ તે સુકાતાં સૂકી થતાં,
 મુજ મન ધમ્મે અદસ્ત જનવા બેનજો.
 અંતર દોળાતું ત્યાં દોળાતું બધું,
 જોડાતું ત્યાં જોડાતું પણ એમ જો;
 પ્રેમી અંતર પ્રેમ જીંદગી વારજો,
 દોળાતાં શુભ કાળને મૃત્યુ જેમ જો.
 પતિ હૃદય હું પ્રેમ દીવો ગુલ રો થયો,

ક્યા કામમાં કષ્ટ રીતે ચંકા કરી,
વિત નષ્ટ થઈ અંતર ના હોશાય જો.
દિવ્ય પ્રદેશે દિવ્ય કીર્તિ સાથે રમી,
દિવ્યજન નાદિ દિવ્ય જગ પીધું પ્રેમ જો,
દિવ્યપિયુ એ દિવ્ય પંખીકું માહરૂં,
ચિંતા દવમાં જળતું જોજ કેમ જો,
સાચી રે શું થાઉં સખી હું કો' કને,
અંતર મ્હારૂં નલે જગદાધાર જો.
વિશ્વવાહિની સરિતામાં સરિતા રૂપે,
ક્રિષ્ણ અંતર ગળી પડે મુજ કામજો,

* * * *

સાચાના સાક્ષિ એ વહાલા શ્રીકરિ,
જગમાં જગ રૂપ કરવા મ્હારી કામજો,
પતિપ્રેમમાં મુઠ્ઠા હૃદય હું હોય તો
ખિરક વિચારી કરજો મ્હારી રહાયજો.
વનઉપવનના રસપોષક એ દેવતા,
સરિતા જીવન જગજીવન જલ-દેવજો,
શબ્દરૂપ આકાશે પૃથ્વીએ જળી,
વાયુ પ્રીતે કરજો હું પતિ ક્ષેમ જો.

મનવિહારી.

॥ મનની લઘુતા અને એક સુખી જીવનમાં આવી
પડતાં બીજાં કેટલાંક વિષ્ણો ॥

—X—X—

અસાર સુધી ને કહેવાયું છે તેને હવે સારરૂપે કહેવા માગીએ તો, સુખ શું છે,
અને તેનો સામાં સમાવેશ થાય છે, એટલું આપણે વિચારી આવ્યા છીએ—સુદ્ધિ અને
સંસાર દૂર તેનો આધાર છે; કારણ કે પ્રથમ તો આપણે શું કરવું છે એ જાણવું

આપણે આપણાં કાર્યો માટે પશ્ચાત્તાપવાળા બનીએ છીએ. આગળ ધપતાં આપણને બધ લાગે છે : અને આપણાથી તૃણાઓને તાબે કરાતી નથી તેમજ તેમને આધિન પણ થવાંતું નથી. આપણે અસ્વસ્થ મન અને નિશ્ચયવિનાના છતીએ છીએ અને મરીએ છીએ; આમાં સર્વથી ખરાબ તો એ છે, કે આપણે લોકથી કંટાળી જઈને શાંતિ માટે એકાંતાવાસનો આશ્રય શોધીએ છીએ સારે પણ આપણાં મન અસ્વસ્થ અને ભટકતાં હોય છે, અને તે ગૃહ મંતે : અને ભીંતો પણ આપણને કંટાળે આપનારાં થઈ પડે છે. આપણે આપણી જાત માટે અધિરા અને શરમવાળા બની જઈએ છીએ, અને બહાર નીકળવાની આમીને લીધે આપણાં હૃદયના ચૂરચૂરા થઈ જતાં સુધી આપણા માનસિક સંભવને દર્શાવી રાખીએ છીએ. આજ આપણને કર્કશરભાવવાળા અને ઉદાસીન બેનાવે છે, બીજાઓને માટે દ્રેષવાળા અને આપણી જાતમાં અસંતોષી કરે છે; છેવટે બીજા લોકના વિનયો માટેની આપણી ચિંતાઓ અને આપણી નિષ્ફલતાઓની નિરાશાઓના મધ્યમાં આપણે ફેવ અને ઝમ્મના ઉપર અયોગ્ય પ્રકારે ટૂટી પડીએ છીએ અને કદાચ એકાદ ખૂણામાં ભરાઈ બેસીને આપણે આપણા અસ્વસ્થમનની બામતોની ચિંતા કરી કરીએ છીએ.

મનના ફેરફારવિના સ્થલોના ફેરફારથી કંઈ પણ સારું થતું નથી.

આજ આપણને નગરમાં આનંદ આવે છે, કાલે પ્રભાતે આપણને ગામડામાં મઝા પડે છે; એક સમયે રાજ્યદરબારનો કાઠમાઠ આપણને મોઢ પમાડે છે, અને અન્ય સમયે જંગલના જંગલી દેખાવો આનંદ આવે છે;—આવાં આવાં કારણોને લીધે આપણે રસ-જાતી મુસાફરીઓ કરવામાં દોરાઈ જઈએ છીએ. પરંતુ આ મધ્યામાંએ આપણો રોગ તો આપણી સાથેજ હોય છે, કારણ કે આપણે સ્થલથી કંટાળી જતા નથી પરંતુ આપણને આપણી જાતનોજ કંટાળો આવે છે. આટલુંજ નહિ પરંતુ આપણી નબળાઈ દરેક બાજુ જતમાં વ્યાપી રહે છે, કારણ કે મહેનત અને આરામ ઉભયેથી, આપણે સરખી રીતે કંટાળી જઈએ છીએ. આવી રીતે કુટુંબમાં ને કુટુંબમાં ફરવાને લીધે અને તેનાં તેજ પગલાં ફરીફરીને બરવાને લીધે અનેક આનંદો અનેકવાર પોતાનો ઘાત કરવા સુધી પણ આવી પહોંચ્યાં છે. હૃદયનો બાર તો દેશ અને દેશના નહિ પરંતુ મનના ફેરફાર વડે હળવો થાય છે; આપણા દુરાચારો પણ આપણી સાથેજ મુસાફરી કરે છે; આપણી અશાંતિ, હાવહાવનો સમાવેશ આપણા પોતામાંજ થતો હોય છે. અત્રેજ આપણા હૃદય ઉપર મોટો બાર આવી પડે છે, તેને સહજ પણ ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તે વધારે ને વધારે વધતો જાય છે. આ બાજતમાં એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવું એ મુસાફરી નથી પરંતુ ભટકવા સમાન છે. જે આપણે આપણી મુસાફરીનો અંત પામવો હોય તો આપણે માર્ગમાં આગળ ધપ્યાં જ જવું જોઈએ. જે ગમે તે સ્થલે મુખે રહી શકતો નથી તે કોઈ પણ સ્થલે મુખે વસી શકશે નહીં. મુસાફરી કરવાથી એકાદ માનવિમાં કેવા પ્રકારનો ફેરફાર થઈ જાય છે! જલ્દી કે તેની ચિંતાઓ તે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં તેને શોધી શકવાનીજ નહિ હોય! મરણના બચથી, અથવા સંકેતથી

અથવા એક માનવિ ગમે ત્યાં હોય ત્યાં આગળ તેના ઉપર આવી પડતાં દુઃખોમાંથી સુરક્ષિત રીતે છૂપાઈ બેસવાનું કોઈ પણ સ્થલ હશે ? સ્થલો અથવા મંડલોનો વારંવાર ફેરફાર કરવો એ મનની એક પ્રકારની નિર્બલતા દર્શાવે છે; મનને સ્થિર કરતા પૂર્વે આપણે દેહને સ્થિર કરવાની જરૂર છે. નવાઈ ભરેલા દેખાવો જોવા માટે જેમ બાલકો આમ તેમ દોડાદોડી કરી મૂકે છે તેમ આપણે સુસાદરી કરીએ છીએ—માત્ર નવાઈ ખાતર, લાભ માટે નહિ જ. આપણે ઉત્તમ પ્રકારના તેમજ ઉંડા વિચારવાળા એક પણ બન્યા વિના પાછા આવીએ છીએ. અરે આટલું જ નહિ પરંતુ મનની અવસ્થા દેશ જ દુઃખકારક થઈ પડે છે. આપણે નગરો અને સ્થલોને તેમનાં નામવડે બોલાવતાં સિખીએ છીએ અને પર્વતો તથા નદીઓ વિષે વાર્તાઓ કહીએ છીએ; પરંતુ શું આ બધો સમય, જ્ઞાન અને સદાચારના અભ્યાસમાં, પ્રથમથી શોધી કાઢવાના પદાર્થોના ચિંતનમાં અને હજી સુધી નહિ શોધી કાઢવાના પદાર્થોની શોધમાં, ઉત્તમ પ્રકારે માગી શકાયો ના હોત ? જે એકાદ માનવનો મગ બાગી જાય અથવા ઘૂંટણ ઉતરી જાય તો તે બધું ખરોગર બેસાડવા માટે તે એકદમ સંજનને બોલાવવા મોકલે છે, પરંતુ એ સમયે તે કંઈ એકદમ ઘોડેસવારી કરવા અથવા વ્હાજમાં સુસાદરીએ જતો નથી, સ્થલના ફેરફારવડે આપણા દેહો કરતાં આપણાં મન ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની જરાએ વધારે કે ઓછી અસર થઈ શકતી નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે સ્થલના પ્રભાવવડે જ કોઈ પણ માનવિ એક વક્તા અથવા વેદ જની જતું નથી. શું કોઈ પણ માર્ગમાં પૂછશે, કે “સુદિનો, આપનો સમતાનો, ઘેરનો, કયો માર્ગ છે એ મહેરજાની ફરીને ખતાવશે ?” જે માનવિ પોતાની ચિંતાઓને પોતાની સાથે લેઈને જાય છે તે ગમે ત્યાં જાય, ફેરે, સુસાદરી કરે તેનો કંઈ હિસાબ નથી; જેણે પોતાની સુસાદરીને અનંદજનક બનાવવી હોય તેણે જતે એક સમતાવાળા સાથી બનવું જોઈએ. એક મહાન સુસાદરીને એવી ફરીયાદ હતી, કે તે પોતાની સુસાદરીઓવડે કોઈ કાંઈ પણ સારો જની શક્યો નથી. “આ બાબત સસ જ છે.” સોફીસ્ટો કહ્યું, “કારણ કે તમે તમારી જાતને જ સાથમાં સખીને સુસાદરી કરી છે.” હવે જુઓ, શું આ સુસાદર પોતાની જાતને ખીજે સ્થલે લઈ ગયા વિના જ પોતાની જાતે અન્ય માનવિ રૂપે વધારે સારી રીતે ના જની શકત ? જ્યાં સુધી આપણે આપણી રીતમાત્રો આપણી સાથે જ લઈને ફરીએ છીએ, ત્યાં સુધી ગમે તે સ્થલે ગમે તેવી રીતમાત્રો આપણા જોવામાં આવે, તેનો કંઈ પણ હિસાબ નથી. જેમ મનની લક્ષુતા, શાંતિના એક નાશકારક દુરમન-સમાન છે તેમ અયોગ્ય આમદ એ પણ એક મહા ચતુ સમાન છે. અયોગ્ય આમદથી કયામાં ફેરફાર થતો નથી તેમજ મનની લક્ષુતા કયાને વળગી શકતી નથી; આ ઉભયમાંનું કંઈ ખરાબ છે એ કદાચ એક પ્રશ્ન રૂપ થઈ પડે.

મનની દૃઢતા-સ્થિરતા, આપણને સર્વ પ્રકારનાં સંકલ્પમાં સુરક્ષિત રાખે છે.

સર્વ પ્રકારનાં દૈવનાં સંકલ્પો સામે મહાન સફલ ઉપાય, મનની દૃઢતા છે. જુદા જુદા પક્ષો અને બિન્નબિન્ન માનવિઓ ફેરફાર કર્યા કરવો, એ જાણે કે એક માનવિ પવન સાથે ધસડાતું જતું હોય એમ લાગે છે. જે દૈવની પાર વસે છે તેની પાર કંઈ પણ સંભવિ શકે નહિ. બાકી પ્રદેશમાંથી આવી પડતા બગાડકાર, કપકો અથવા તિરસ્કારવડે એક

બુદ્ધિશાળી માનવી પોતાના સ્થાનનો જરા પણ લાગ કરતું નથી, પરંતુ તે તો ન્હાનાં અને મોટાં ઉભય પ્રકારનાં સંકટો સામે એક દાલ સમાન બની રહે છે. આપણી ભૂલ માત્ર એટલી થાય છે, કે જે આપણે ના કરી શકીએ તે બીજા કોઈથી પણ ના થઈ શકે એમ વિચારીને આપણે બુદ્ધિશાળી માનવીનું માપ નબળાં માનવોના માપવડે માપીએ છીએ. અને ગમે તો યુવરાજેના અથવા બિશુકોના મધ્યમાં ચૂકે. પ્રથમ અને ગર્વિષ્ઠ બતાવી શકશે નહિ તેમજ અન્યથી હું શરમાઈ જઈશ નહિ. હું એક ખળામાં તેમજ એક રાગ-મહેલમાં સુખે ભરનિદા લઈ શકીશ. અને ધાસની ગાદીથી પણ શીમળાના રૂની ગાદી જેટલો જ સંતોષ વગશે. જે દરેક દિને બધું મારી ઇચ્છાનુસાર બન્યાં જાય તો તેથી મને જરા પણ આનંદ આવવો જોઈએ નહિ. મને મારા બધાએ જીવનમાં એક પણ શાંત કલાક ના મળી આવે તો પણ હું મારી જાતને દુઃખી માનીશ નહિ. સુખ અથવા દુઃખ ઉભયમાંના એકથી પણ હું આનંદ માનીશ નહિ; પરંતુ આ બધું આમ હોવા છતાં એ સહેલાઈથી જીવન ગાળી શકાય, એવી મારી ઇચ્છા થાય છે; મારા શોક પ્રસંગોનો નિમિત્ત કરવા કરતાં મને મારા આનંદ પ્રસંગોનો નિમિત્ત સાધવા મૂકવામાં આવે એવી મારી વાંછના છે. જે હું એક મોટો યુવરાજ હોત તો હું ખેંચાઈ જવા કરતાં નિમિત્ત સાધવાનું જ વધારે પસંદ કરત છતાંએ મારા જેતાના રથ ચક્ર નીચે પણ હું મારા મનને જેવું છે તેવું ને તેવું જ જળવળી શકીશ. સામાન્ય લોક જે ખાજતો માટે લોભવાળા અથવા ભયવાળા બની જાય છે તેવી ખાજતોનો કંઈ હિસાબ ના ગણવો એ કંઈ મોટી વાત નથી. એવા લોક છે કે જે કાચીના કરવત નીચે પણ હરખાં કરે, પ્રેમના અથવા ક્રોધ, કોપ, લોભ અથવા દેવતા આવેશના ઉન્માદમાં અધિક પ્રકારના નિશ્ચિત મરણને શરણ થવાનું મત લેઈ બેસે; સારે અજન્ય અને દૃઢ સદાચારની પ્રેરણાથી દોષાળને કેટલું બધું મહાન કાર્ય થઈ શકે? જે મનની યોરીક હલીલાઈથી આગ થઈ શકે છે તો સંમાન અને નિત્ય બલવાળા રિયર અને અપ્રમાદી સદાચાર વડે કેટલું બધું વધારે થઈ શકે?

આપણે દુનિયાનું ઓછામાં ઓછું કામ પડે એજ એક છે.

આ દુનિયામાં આપણી જાતે સુરક્ષિત રહેવા માટે પ્રથમ તો આપણે માનવો જે જે ખાજતોને માયાકૃત કરવા યોગ્ય ધારે છે તેવી કોઈ પણ ખાજતને આપણા લક્ષ્ય સ્થાન રૂપે બનાવવી જોઈએ નહિ. બીજું વળી આપણે કોઈ પણ કીમતવાળા એવા પદાર્થો પાસે રાખવા જોઈએ નહિ કે જે એક સાધારણ ચોરને પણ ચોરવા જેવા કીમતી લાગે. એક માનવિતો દેહ, કોઈ પ્રકારની લૂંટ સમાન નથી. માર્ગને ચોરીઓ માટે ભયંકર થઈ પડે એવો કોઈ કાલે બનવા દેશો નહિ; ગરીબ અને નગ્ન દશાવાળા શાંતિથી એ માર્ગે યઇને પસાર થઈ શકે એમ કરજો. દરેક સદાચારી માનવના ભાવિરૂપ નિંદા અને તિરસ્કાર થવા છતાંએ રીતમાતનો શીધે શીધે ખરા હૃદયનો ભાવ જ એક માનવિતો જીવનને સુખી બનાવે છે; સાદાઈ ને બેદરકારી સાથે બેજસેજ ના કરી નાખવાની સંભાળ લેવાય તો છેતરપિંડિના હમેશના દુઃખમાં વસવા કરતાં, સાદાઈ માટે હળુએ આપણો તિરસ્કાર કરવામાં આવે એ જ શ્રેષ્ઠ છે. આ ઉપરાંત વળી પછા પાછળ ગાળવામાં આવતું કપડી જીવન હમેશાં ચિંતાનુર હોય છે; - કારણ કે આથી એક માનવિતે પોતે

જેવા ના હોય તેવા જણાવું પડે છે, હમેશાં પોતાની જાતની સંભાળ રાખવી પડે છે, ઉધાડા પછી જવાના બંધમાં વસવું પડે છે. પોતાને ખીજ માનવિ રૂપે ભાગ ભંજવવાની મહેનત ઉઠાવવી પડે છે એ ઉચરાંત તેના તરફ જોનાર દરેક માનવિને તે એક જાણસ રૂપે ગણી લે છે. એક માનવ જાતે પોરજનોડાટેની પ્રવૃત્તિઓ અથવા સામાજિક કાર્યમાં જોડાય એ પણ કેટલાંક દૃષ્ટાંતોમાં તે એક ઉપાય રૂપ નિવડે છે; છતાંજે જીવનની આવી દશામાં પણ કેટલીક રીતે લોભ અને તિરસ્કારના મધ્યમાં પ્રમાણિક બનવું બાગ્યે જ સહીસહામતી બરેહું હોય છે. ખરેખર એવાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત છે કે જેમાં એક બુદ્ધિ-શાળી માનવિ પણ નર્યું આપે છે, પરંતુ તેને તે સહજ સહજમાં ઉભયમાના એકને યજ્ઞ આધિન બનવા દેશો નહિ. જે તે ઝપાટાખંધ આગળ ધસી જાય તે તેને તેની પ્રતિજ્ઞા સંભાળાવા દે; તે પાછો ફરે તોજે શુભ સામે મુખ રાખીને હાથમાં પોતાની તકવાર સહિત પાછો વળે એમ થવા દેજે. અન્ય સર્વ પ્રકારો કરતાં વિદ્યાના વ્યાસંગ-વાળું અભ્યાસિ જીવન જોહામાંજોહા કંટાળવાળું હોય છે. આજું જીવન આપણને ખીજજો અને આપણી જાત માટે નિશ્ચિંત બનાવે છે અને મિત્રો તથા ખ્યાતિ ઉભયે પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે.

ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષા.

(સેન્ટ નિહાલસિંહના એક લેખ ઉપરથી)

ગત દશ વર્ષમાં ચીને સ્ત્રી શિક્ષામાં જે ઉન્નતિ કીધી છે તેનો જ્ઞતાંત યોગ જ ભારતવાસીઓની જાણમાં હશે. ચીનમાં કન્યાશાળાઓની જે પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને ત્યાંની સ્ત્રીઓમાં જેટલી શીઘ્રતાથી શિક્ષાનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તે જોતાં આ અર્થસંકીર્ણ થવું પડે છે. દશ વર્ષ પહેલાં ચીનમાં સરકારી અથવા ખાનગી બાગ્યે જ કોઈ કન્યાશાળા હશે. પરંતુ હવે પ્રત્યેક મોટા સહેરમાં એક તો શું પણ અનેક કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઈ ગઈ છે અને નાના નાના દરબાઓમાં પણ જોહામાં જોહી એક કન્યા-શાળા તો અવશ્ય જ છે. પ્રારંભિક પાઠશાળાઓ સિવાય સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષા દેવા માટે પણ વિદ્યાલયો સ્થાપિત થઈ ગયાં છે અને તેઓને દાર્ષ, અધ્યાપિકા અને વૈદ્યવિદ્યા આદિ કામે શિખવવાનો પણ પ્રબન્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ચીનાઓએ પરીક્ષાતીર્ણ સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે જાપાન, અમેરિકા અને યુરોપ મોકલવાનું શરૂ કીધું છે.

આ જગતને લીધે ચીનની સ્ત્રીઓમાં શિક્ષાનો પ્રચાર અત્યંત ઝડપથી થઈ રહ્યો છે. ચીનનાં કેટલાંક મોટાં મોટાં સહેરોમાં સ્ત્રીઓને માટે સ્ત્રીઓ જ દ્વારા સમ્પ્રદિત થતાં

પત્રો નીકળે છે. થોડાંક વર્ષ પહેલાં આણં એકે પત્ર નહોતું પણ હવે દિનપ્રતિદિન એવાં પત્રોની ઉત્પત્તિ થતી જાય છે અને એવા પ્રકારનાં ખીજાં પણ નવાં નવાં પત્રો જન્મ લેતાં જાય છે.

ત્યાં, થોડાંક વર્ષ પહેલાં, સ્ત્રીઓનું વિદુષિ થવું મહત્વનું ગણાતું નહોતું પરંતુ આજ કાલ સ્ત્રીઓએ અશિક્ષિત રહેવું એ એક કલંક ગણાય છે. ચીનમાં કુમારી છાત્રીઓ પોતાના વાળોની લટોને યુગ્મી પીઠ પર લટકાવી લે છે. અનેક વિવાહિતા સ્ત્રીઓ પણ વાળોને આ રીતે લટકાવી પાઠશાળાઓમાં પ્રવેશ કરવા મંડી છે. ચીનમાં બાળ્યેજ એવા કાંઈ ધનવાનનું ઘર હશે કે જ્યાં સ્ત્રીઓને ભણાવવા માટે એક અધ્યાપક કે અધ્યાપિકા નિયત ન હોય.

કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી પણ છે કે જ્યાંએ પોતાની સમસ્ત શક્તિ સ્ત્રીશિક્ષાનો પ્રચાર કરવામાં કામે લગાડી છે. રાજકુમાર 'સ' ની બહેનનો વિવાહ એક મંગોલીયન રાજકુમાર સાથે થયો છે. જ્યારે તે પોતાના સમુદાયને ઘેર જવા લાગી ત્યારે એક જપાની સ્ત્રીને તે પોતાની સાથે લેતી ગઈ. ત્યાં પહોંચી તેણે એક કન્યાશાળા સ્થાપિત કરી અને પેલી જપાની સ્ત્રી તેમાં અધ્યાપિકા નિયત થઈ. થોડાક સમય પછી તે પોતાની પાઠશાળાની સત્કાર સ્ત્રી-છાત્રી સહીત પેકીનની કન્યાશાળાઓ અને ત્યાંની શિક્ષાપદ્ધતિનું અવલોકન કરવા ત્યાં પહોંચી. ત્યાંથી પાછાં ફરતાં પોતાની પાઠશાળામાં ચીનનું સાહિત્ય ભણાવવા તે ત્યાંથી એક ઉચ્ચ શિક્ષિત ચીનની સ્ત્રીને પોતાની સાથે લેતી ગઈ. રાજકુમારની એક બીજી બહેન છે. તેણે સ્ત્રીઓને પાશ્ચાત્ય ગણિત અને વ્યાયામની શિક્ષા દેવા માટે પેકીનમાં એક પાઠશાળા ખોલી છે. તેમાં લગભગ એસી યુવતીઓ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે. રાજકુમાર 'સ' ની સ્ત્રીએ પણ પોતાના મહેલમાં એક પાઠશાળા સ્થાપિત કરી છે. ઉચ્ચ કક્ષાની અનેક સ્ત્રીઓ આ રીતે પોતાના ખર્ચે કન્યાશાળાઓ ચલાવે છે.

પ્રાચીનકાલમાં ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષા.

પ્રાચીનકાળમાં પણ ચીનમાં સ્ત્રી શિક્ષા માટે પ્રગત્ય હતો. તે સમયે છાત્રીઓને વાંચવા લખવા ઉપરાંત સીવવું વિગેરે તથા ગૃહસ્થધર્મ પણ શીખવવામાં આવતો હતો કે જ્યાં તેઓ પોતાના બાવિપતિઓને સારી રીતે સદાચતા કરી શકે. પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીશિક્ષાનો પ્રચાર તો અવશ્ય હતો પણ કેટલાંક વર્ષોથી લોકો તે શિક્ષા પ્રતિ બહુ ઓછું લક્ષ આપતા હતા.

ચીનના ઇતિહાસમાં અનેક વિદુષિ સ્ત્રીઓનું નામ મળી આવે છે. અદારસો વર્ષ પહેલાં ચીનમાં દેવી ટિસાઓ નામક એક વિદુષિ સ્ત્રી હતી. આજકાલ લોકો તેનું સ્મરણ આત્યંત આદરપૂર્વક કરે છે. એમ કહેવાય છે કે ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષાપર પ્રથમ પુસ્તક તેણેજ લખ્યું. આ પુસ્તકનું નામ "નુ કિસાઇ" (અર્થાત "સ્ત્રીઓને માટે નિયમ") છે. ચીનના સાહિત્યમાં હજી સુધી પણ તે એક હિયું પુસ્તક ગણાય છે. તેમાં સાત અધ્યાય છે. પતિવ્રતધર્મ, આત્મસંયમ, ચિંતાની શુદ્ધતા, વ્યવહાર-કુશળતા, પતિપ્રેમ, સાંસું અને સમ-

રાની આજ્ઞાનું પાલન અને પ્રતિના બાધમાંડુઓપ્રતિ સ્નેહઆદિ વિષયપર તેમાં નિબંધ છે. દેવી ટિસાઓનો એક ભાઈ હતો. તે પણ ધણો વિદ્વાન હતો. તે ચીનના 'હન' રાજવંશનો ઇતિહાસ લખતો હતો તે અરસામાં તેનું મૃત્યુ થયું. દેવી ટિસાઓએ તે અપૂર્ણ ઇતિહાસનો શેષ ભાગ લખી તેને પૂર્ણ કીધો. તેના સમકાલીન લોકો પણ તેનો અત્યંત આદર કરતા હતા. તેનું મૃત્યુ થતાં તેની મરણિક્ષિયા અત્યંત ધામધુમથી કરવામાં આવી. આ સમયે ચીનમાં મરણ પછી પણ પદવી અર્પણ કરવાની પ્રથા હતી. આથી તેનું મૃત્યુ થતાંજ સમ્રાટ તેને 'મહાદેવી' ની ઉપાધિ અર્પી, આજ નામથી તે ચીનમાં આજ સુધા પ્રસિદ્ધ છે.

ટિસાઓ પછી પણ અનેક પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓ થઈ છે. સન ૫૫૬ ઇસવીમાં 'ટિયાંગ-ટિસી' નામક એક સ્ત્રી હતી. તે તત્કાલીન સમ્રાટની સહુથી નાનકડી રાણી હતી. તેને એક પુત્ર હતો તેને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નિયત કરવાની સમ્રાટની ઇચ્છા હતી પણ ટિયાંગ-ટિસીએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો. તેણે તેને સમજાવ્યો કે— 'આપ પુત્ર પ્રેમમાં ન પડો. આપ રાજા છો. યદિ આપ તેમ કરો તો હું મારા પુત્રને આ વિશાળ દેશના રાજસિંહાસન પર બેઠેલો જોઈ પ્રમત્ત તો અવરક થઈશ, પણ આપના તેમ કરવાથી દેશની રીતિ અને નિયમોનો ભંગ થશે. આપ કર્તવ્યથી વિમુખ થાઓ એવું કાર્ય કરવું આપને ઉચિત નથી.' આ સ્ત્રી રાજનીતિ પણ સારી રીતે જાણતી હતી. બહુધા તે રાજનૈતિક કાર્યોમાં પતિ સાથે ભાગ પણ લેતી હતી.

સમ્રાટ ટાઇ ટિંગ્સંગ ઇસવી સન સાતમા સદ્કામાં થઈ ગયો તેની મહારાણી ટિયેંગ સુન્ચી અત્યંત ધાર્મિક હતી. તેની ધાર્મિકતાની ચર્ચા આજ સુધી પણ થાય છે. ચીનમાં મૃતપૂર્વજોની પૂજા અત્યંત ધામધુમથી થાય છે. તે પુરજન કરી શકે છે. તેમાં સ્ત્રીઓ શામિલ થઈ શકતી નહોતી. ૧૦૩૩ માં ચીનની એક મહારાણીએ—જે તે સમયે સમ્રાટ નાવારસ હોવાથી રાજ્યની સંરક્ષિકા હતી—સ્ત્રીઓને આ પૂજાથી દૂર રાખવાની પ્રથાનો અત્યંત વિરોધ કીધો. ચીનમાં પુંછડીઓ તારો દેખાતાંજ સમ્રાટને તે પૂજા કરવી પડતી તેજ સમયે એક પુછડાઓ તારો દેખાયો જ્યાં તે સમયે મહારાણીએ સમ્રાટને બદલે પૂજા કરવાનો આગ્રહ કીધો અને તેના તે આગ્રહ સંજ્ઞા પણ થયો.

આ સ્ત્રીઓ અવશ્ય વિદુષિ રહી હશે નહીં તો તેઓ આવાં કાર્યો કરી શકત નહીં. તેઓ વિદુષિ રહી હોય કે ન રહી હોય પરંતુ તેના સમકાલીન લોકો તેનો આદર કરતા હતા એમાં સંદેહ નથી. આજ પણ ચીનમાં તેઓનું નામ અત્યંત ભક્તિભાવથી ઉચ્ચારાય છે. પ્રાચીન કાલમાં ચીનમાં, સાધારણ રીતે પણ સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ધણી હતી. માતૃપદ્ધતીજ વંશ સાથે આવતો; ચીનમાં આજે પણ અનેક દેવીઓની પૂજા થાય છે. 'કુઆન ઇન' આ સર્વમાં સુખ્ય ગણાય છે. દક્ષિણ ચીનમાં તેની વિશેષ પૂજા થાય છે. સ્ત્રીઓનો ચીનમાં ધણો સત્કાર થતો એ વાતની સાબીતી દેવીઓની પૂજા ઉપરથી જ મળે છે.

મધ્યકાલમાં, ચીનમાં, એક પણ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી થઈ નહીં; એમ જણાય છે કે સત-

રમી, અદારમી અને ઝોગણીસમી સંદીમાં ચીનના લોકોએ સ્ત્રી શિક્ષા પ્રતિ અત્યંત ઝોખું લક્ષ આપ્યું. ઉચ્ચ શ્રેણીની સ્ત્રીઓ અવશ્ય ચોક્કસ વાંચતું લખતું શીખતી હતી પણ તેઓનો માનસિક વિકાસ નીચલી શ્રેણીવાળી સ્ત્રીઓથી અધિક થતો નહોતો. છોકરીઓને માતા, પિતા, સાસુ, સસરા, પતિ તથા પુત્રની આગળ પાલન કરવાનું શીખવવામાં આવતું હતું. પુરુષને જ સ્ત્રીના ધનનો માલિક ગણવામાં આવતો. સ્ત્રીઓને પોતાના ઉદર પોષણ માટે પુરુષને જ આધીન રહેવું પડતું હતું. તે બાલ્યકાળમાં પિતાની આધીનતામાં, યુવાવસ્થામાં પતિની આધીનતામાં અને વૈધવ્ય દશામાં પુત્રની આધીનતામાં રહેતી હતી. નીચલી શ્રેણીની સ્ત્રીઓ પોતાના પરીશ્રમથી કંઈક કમાતી પણ હતી. તેઓ પોતાને ઘેર અને બહુધા બેતરેમાં પણ કામ કરતી હતી. તેઓને ઘરનું કામ અને મજૂરી કરવાનું શીખવવામાં આવતું હતું. મધ્યમ અને ઉચ્ચ શ્રેણીની સ્ત્રીઓનું કામ પોતાના પતિ અને માતા પિતાને પ્રસન્ન રાખવા સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. પ્રત્યેક છોકરીનો વિવાદ થવો આવશ્યક ગણાતો. આથી ધનવાનની સ્ત્રીઓ પુરુષને પોતાની તરફ આકર્ષવા માટે પોતાના અંગોને અધિક સુંદર બનાવવાના ઉપાયો શોધ્યા કરતી હતી. તેને જ તે પોતાના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમજતી હતી. તેને સુંદરતા વધારવાનું અને અન્ય સાથે વાતોલાપ કરવાનું શીખવવામાં આવતું હતું.

પુરુષોને ખુશ કરવા માટે જ સ્ત્રીઓ પગ નાના કરવાની પ્રથા શીખી. બાલ્યકાળમાં હાલકાંઓ નરમ હોય છે. તે સમયે છોકરીઓના પગો એટલા બધા નેસ્થી બાંધવામાં આવે છે કે અંગૂઠા સીવાય બીજા ચારે આંગળીઓ મરણ જાય છે. આ પ્રકારે પગ મરણવાથી બાલિકાઓને અત્યંત પીડા થતી પણ સુંદરતા વધારવા તેને તે કષ્ટો સહવાંજ પડતાં. પગનું ૩૫ પણ અત્યંત કદરું થતું. તે ચાલી તો શક્તીજ નહોતી પણ માંડ માંડ પડતાં પડતાં-અહીંથી ત્યાં સુધી જઈ શકતી. ચોગ્રક દિવસો સુધી કોઈ કોઈ વાર મહીનાઓ સુધી-તે દુઃખથી રોવા કરતી અને પગપર દવા લગાવી પડી બાંધતી, આખરે સાજી થતાં તે હાથ અને ઇંટુણોના બળથી ચાલતી અથવા પાલખી કે અન્ય કોઈ વાહનમાં બેસી જાણ જતી. ધનવાન સ્ત્રીઓની આવી દુર્મતિ ન થતી પણ જેને ઘરનું ચોક્કસ કામકાજ કરવું પડતું તે આ કુત્સિત પ્રથાને ઘિઘર જનતી હતી. આ પ્રથાને લીધે તેને કષ્ટ તો સહેતુજ પડતું પણ આ પ્રકારે પંચ જનવાથી તે કોઈ પ્રકારનો શારીરિક પરીશ્રમ કરી શકતી નહીં તેથી તેનું સ્વાસ્થ્ય તરત જ ખગડતું. આ પ્રથા ચીન દેશની સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિમાં અત્યંત બાધક યષ્ટ.

ઈસાઇ પાદરિયોની કન્યાશાળાઓ.

૧૮૪૪ માં કુઆરી, એલડરસે નામની એક ઇસાઇ-ધર્મચારિકાએ નિંગ્થો નગરમાં ચીનની છોકરીઓને માટે એક પાઠશાળા ખોલી, આ સમયે સોકોને એવો ખ્યાલ હતો કે સ્ત્રીઓ બુદ્ધિહીન થાય છે, આથી તેઓને માત્ર ચંદ્રકાર્પનીજ શિક્ષા દેવી જોઈએ કુઆરી એલડરસેને લોકોના આ અજ્ઞાન અને પદપાત સામે ધીર સંજ્ઞાન કરવો પડ્યો. અત્યંત કઠિનતાથી તેણે પોતાની સાળા માટે ચાલીસ આગાઓ એકઠી કરી. આ છોકરીઓને

પુસ્તકો, કાગળ અને કલમ ઇત્યાદિ સિવાય યોગીક જાન-ટૂંકિ (scholarship) પણ એટલા માટે દેવી પડતી કે તેઓ પાઠશાળામાં આવતી નહોતે. તેઓને શીખવું, હિસાબ, લખવું તથા વાંચવું શીખવવામાં આવતું હતું. યોગ્ય સમય પછી તે શાળા કાંઈક જામી ત્યારે યોગીક શી લેવી શરૂ કરી.

ચીનમાં, સ્ત્રી-શિક્ષાના પ્રચારકોને, પ્રથમ કેટલી વિપત્તિઓ સહેલી પડી હશે એ વાતની સાંખીતી એક ઘટનાથી સારી રીતે મળી શકે છે. એક ઇસાખ-ધર્મ પ્રચારકે એક ચીનીની પાસે જામ તેને પ્રાર્થના કરી કે તે તેની છોકરીને પાઠશાળામાં મોકલે. તે ચીનીએ પાસે બાંધેલા એક અથ તરફ આંગળી ફેરવીને કહ્યું—“શું તમે આ પશુને બચાવી શકશો?” પાંદરીએ ઉત્તર આપ્યો—“પશુને શી રીતે બચાવી શકાય?” ત્યારે ચીની બોલી—“જો પશુને નથી બચાવી શકતા તો પછી સ્ત્રીને કેમ બચાવી શકશો?”

ચીનમાં પહેલાં માતાપિતા છોકરીઓને બચાવવું વ્યર્થ સમજતાં હતાં. તેઓ નાની વયમાં તેનો વિવાહ કરી દેતાં. વિવાહ થતાંજ તે પતિની સાધિયણ બનતી પોતાના માતા પિતાની કાંઈ કાંઈ સમય મુલાકાત લેતી તે સિવાય તેના માતા પિતા સાથે વિવાહ પછી કાંઈ સંબંધ નહોતો. તેથી ચીનના માતાપિતાઓના મનમાં એવો વિચાર પેસી ગયેલો કે પુત્રી પરાકું ધન છે અને તેને શિક્ષા આપી સમય તથા ધનનો વ્યર્થ કરવો અનુચિત છે. એક ભેખડે તો એટલે સુધી ગયું છે કે—“ચીનનાં માતા પિતાઓનો એવો ખ્યાલ છે કે છોકરીને બચાવવી તે અન્યના કુતરાના ગળામાં સોનાની માળા નાખવા સરખું છે. વ્યારે તે કુતરાનો ધણી સીટી વગાડી તેને બોલાવી લેશે ત્યારે તે બહુ મૂલ માળા પણ જશે.”

ગત પચાસ વર્ષોમાં પાદરિયોએ ચીનમાં અનેક પાઠશાળાઓ સ્થાપિત કરી પણ ધન અને અધ્યાપકોની ખામીથી તેઓ તે કાર્યને વધારવાની જોટલી ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેટલું તેને વધારી શક્યા નહોં. ચીની માળા અત્યંત કઠીન છે. તેની વર્ણ-માળા પણ અત્યંત વિકટ છે. વિદેશીયોને તે શીખવી મુશ્કેલ છે. અધ્યાપકની ખામતમાં પાદરિયોએ ચીનની સ્ત્રીઓની પ્રથમ તો સહાયતા માગી પ્રથમ તો તેમને બહેલી સ્ત્રીઓ મળી જ નહોં અને જો એક બે મળી તે જુની-દગ પ્રમાણે બચાવવાનું જનજીવન હતી. તે દગ આધુનિક શિક્ષા-પ્રણાલિથી કેવળ વિરુદ્ધ હતી. લાચાર બની તેઓએ પાઠશાળાની છોકરીઓનેજ અધ્યાપિકાનું કામ શીખવવાનો આરંભ કર્યો. આ કાર્યમાં પ્રથમ તેમને અનેક આપત્તિઓ પડી પણ અંતે તેમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ.

અનેક આપત્તિઓ પડ્યા છતાં અનેક ચીની છોકરીઓએ સારી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી. તેમાંની અનેક પ્રસિદ્ધ દેશબક્ત, ભેખડ અને ડાક્ટર છે. ડાક્ટર મેરી સ્ટોન, ડાક્ટર ક્લા-ખાન, (આ ઉભયનાં નામો અંગ્રેજી-દગનાં છે પણ તેઓ ઉભય ચીની સ્ત્રીઓ છે) ડાક્ટર હીકિંગ ઈમ, ડાક્ટર લીવીકુ અને ડાક્ટર જાહ ફાહ આદિ ચીનની પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી-ડાક્ટરો છે. આ બધીઓએ પાદરિયોની સહાયતાથી અમેરિકામાં વૈદ્યવિદ્યા સંબંધી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી છે.

કયુકિંગ નગરમાં ડાક્ટર મેરી સ્ટોનનું ડેનફોર્થ મેમોરીયલ હોસ્પિટલ (Denforth memorial Hospital) નામક એક મોટું ઔપચાયલ્ય છે. તે સ્ત્રી-ડાક્ટર સ્વ-ચિકિત્સામાં અત્યંત દક્ષ છે. લગભગ અઢી ગ્રણુ હજાર રોગીઓ પ્રતિમાસ તેની ચિકિત્સા નીચે રહે છે. દાઇઓની શિક્ષા માટે તેણે એક વિદ્યાલય પણ ખોલ્યું છે. તેમાં તે પોતે જ શિક્ષા આપે છે. પોતાની શિષ્યાઓ માટે તેણે અનેક અમિજી પુસ્તકોનો સ્વભાષામાં અનુવાદ કીધો છે. તેના હાથ નીચે શીખેલી દાઇઓ બહુ ચતુર નીવડે છે. અન્ય અન્ય ઔપચાયલ્યોમાં તેના હાથ નીચે બણેલી દાઇઓની અત્યંત જરૂર પડે છે. તે ઘણું વાંચે છે. તેણે ચિકિત્સાસાહના અનેક ગ્રંથો સર્વસાધારણ માટે અત્યંત સરલ ભાષામાં લખ્યા છે. અધ્યયનશીલ છતાં તે કદી રોગી ચતી નથી. તે બહુ હસમુખી છે. તે સદા પ્રસન્ન રહે છે અને અત્યંત મધુરતાથી વાતચીત કરે છે.

પાદરિયોએ ખોલેલી પાઠશાળાઓથી એક બીજું પણ સારું કાર્ય થયું છે. પાદરિયો પગ બાંધવાની પ્રથાના ધોર વિરોધી છે. જે છોકરીઓ તેની પાઠશાળામાં બણે તેઓને તેઓના પગ બાંધવા દેવામાં નથી આવતા, કેટલીક છોકરીઓ પાઠશાળા છોડ્યા પછી પગ બાંધતાં શીખે છે ખરી, પણ તે પાઠશાળામાં શીખેલી અધિકારા છોકરીઓ પોતાના પગ બાંધતી નથી એટલું જ નહીં પણ પોતાની સખીઓને પણ પગ બાંધવા દેતી નથી.

સ્ત્રી-શિક્ષા માટે ચીનવાસીયોના પ્રયત્ન.

૧૮૯૮ માં ચીનના વ્યાપારિયો અને અધિકારીયોએ મળીને એક કન્યાશાળા સ્થાપિત કરી. તે શૌધાર્મિક સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. તે ચીનવાસિયોએ સ્થાપિત કરેલી પાઠશાળાઓમાં પ્રથમ પાઠશાળા હતી. તેનું કામ ફક્ત ચાલતું હતું. તે પાઠશાળા માટે પુરોષોએ માત્ર ફક્ત જ એકઠું કરી દીધું, સર્વ કાર્ય સ્ત્રીઓએ જ કર્યું. શૌધાર્મિક રહેવાવાળા ચીનની સ્ત્રીઓ પાશ્ચાત્ય મહિલાઓ સાથે મળી તથા તેઓની સલાહ પ્રમાણે પાઠશાળાઓ ચલાવવા લાગી. પહેલે જ દિવસે ઉચ્ચ વંશની સોળ છોકરીઓ તે પાઠશાળામાં દાખલ થઇ. દુર્ભાગ્યે મહારાણી ટિસીહિસીના હૃદયમાં એ વાત દસી ગઇ કે આ પાઠશાળા મન્યુ રાજવંશને હાની પહોંચાડવા માટે સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. તેથી આ પાઠશાળા બે વર્ષ ચાલ્યા બાદ તેની આગાથી બંધ કરવામાં આવી.

પણ સ્ત્રી શિક્ષા પર લોકોની શ્રદ્ધા વધતી જ ગઇ. ચીનવાસિયોએ મહારાણીના ક્રોધને ન ગણીકારી મોટા મોટા શહેરોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપિત કરી. ૧૯૦૨ સુધીમાં તે શૌધાર્મિક પાછી બે કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઇ ગઇ. તે પછી ૧૯૦૩ માં એક, ૧૯૦૪ માં એક ૧૯૦૫ માં ચાર અને ૧૯૦૬ માં ચાર એમ કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઇ ગઇ આ રીતે ૧૯૦૭ ની શરૂઆતમાં એકલા શૌધાર્મિક ચીનવાસિયો દ્વારા સ્થાપિત થયેલી ચાર પાઠશાળાઓ થઇ ગઇ જેમાં આફસોથી અધિક છોકરીઓ અભ્યાસ કરતી હતી. આ પાઠશાળાઓમાં વાચવા લખવા ઉપરાંત સિદ્ધાંતો અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની પણ યોગ્ય શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. વ્યાયમ કરવો પણ તેમને માટે આવશ્યક ગણાતો.

પાઠશાળાઓમાં પાંચ પાઠશાળાઓ એવી હતી જેમાં છોકરીઓને પણ બાંધવાની પ્રથા ત્યાં ગવાતી બાબતમાં ચુસ્ત કરવામાં આવી હતી.

સરકારી કન્યાશાળાઓ.

૧૯૦૦ સુધી ચીનની સરકાર સ્ત્રીશિક્ષા માટે કંઈ પંથુ કીધું નહીં. તે વર્ષ પછી સ્ત્રી-શિક્ષાના પુક્ષપાતિયોને સરકાર તરફથી મદદ મળવા લાગી કેટલાક પ્રાન્તોના સિક્ષિત શાસ્ત્રકોએ પણ પોતાના પ્રાન્તોમાં કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત કરી અને સ્ત્રી શિક્ષાનો પ્રચાર કરવા આદંબો.

બાકસર-વિસ્તર પછી ચીનની મહારાણી પાશ્ચાત્ય જાતિયેતું બગ સારી રીતે સમજી ગઈ. પાશ્ચાત્ય રંગથી રંગિત જાપાન દીર્ઘાંશર ચીનને પણ કદાચ હરાવી દે એમ સમજી મહારાણીએ દેશમાં સુધારો અને શિક્ષા-પ્રચાર કરવાનો આરંભ કીધો. સ્ત્રી-શિક્ષા તરફ પણ તેનું ધ્યાન ગયું. તેણે બે લાખ રૂપીઆ ખર્ચે પેકીનમાં કેટલીક કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત કરી. તે સ્ત્રી-શિક્ષાની એટલી બધી પક્ષપાતિ થઈ કે એક ગોઢ લાગાના મકામાં પણ તેણે એક પાઠશાળા ખોલી. ૧૯૦૪ માં કુચુ નગરમાં સ્ત્રીયોને અધ્યાપિકાઓનું કામ શીખાવવા માટે એક વિદ્યાલય ખોલવામાં આવ્યું. ૧૯૦૬ માં ટેંગચો અને તેની આશ્ર-પાસના નગરોમાં પણ કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઈ ગઈ. તેજ વર્ષમાં મહારાણીએ યોગક વિદ્યાનેને વિદેશ શિક્ષા-પ્રણાલીનું નિરીક્ષણ કરવા મોકલ્યા. આ વિદ્યાનોએ પાછા આવી શિક્ષા વિભાગમાં ધણો સુધારો કીધો. ૧૯૦૭ માં ચાંગશાના સરકારી વિદ્યાલયના અધ્યાપક-વિધાયક અને પ્રારંભિક વિભાગોમાં જસો સ્ત્રીઓ મણિત, ચીનની ભાષા અને ગૃહ-પ્રજ્ઞ-શાસ્ત્ર ભણતી હતી. તેજ વર્ષમાં ચીલી પ્રાન્તમાં ૧૨૧ કન્યાશાળાઓ હતી જેમાં ૩૦૦૦ છોકરીઓ ભણતી હતી. ૧૯૦૮ માં સજીયુઆનમાં ૪૬ સરકારી તથા ખાનગી કન્યા-શાળાઓ હતી જેમાં ૧૮૬૭ પુત્રતીઓ ભણતી હતી. તેજ વર્ષમાં તેજ પ્રાન્તમાં ૨૬૭ સ્ત્રી પાઠશાળાઓ હતી જેમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ સંયો ભણતાં હતાં. માત્ર કેન્ટોનમાં જ ૨૫ કન્યાશાળાઓ હતી. ૧૯૦૮ માં શિક્ષા વિભાગના સ્ત્રીઓ સમસ્ત દેશમાં કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત કરવાનો પ્રસ્તાવ મહારાણી સન્મુખ રજુ કીધો. મહારાણીએ આ પ્રસ્તાવ મંજુર કરી એમ પણ જણાવ્યું કે મોટી મોટી પાઠશાળાઓમાં વિદેશી અધ્યા-પિકાઓ પણ રાખવી. છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે શિક્ષા અનિવાર્ય કરવામાં આવી. સરકારી પાઠશાળાઓમાં અલાવવાનાં પુસ્તકો પણ નિયત કરવામાં આવ્યાં. ૧૯૦૯ માં સરકાર તરફથી નાનકિંગ નગરમાં ૯ કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઈ. આ ૯ પાઠશાળામાં ભણતી છોકરીઓ ઉપરાંત જે જે છોકરીઓ પાઠશાળાની અને ખાનગી શાળાઓમાં ભણતી હતી તે સર્વેની સંખ્યા ૭૫૨ ની હતી. તેજ વર્ષમાં નાનકિંગમાં. તેર સરકારી પાઠશા-ળાઓ સ્થાપિત થઈ ગઈ.

ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષાની ત્રણ શ્રેણી છે. સાતથી દસ વર્ષની વય સુધી છોકરીઓ પ્રથમ શ્રેણીમાં છે. તે આ ચાર વર્ષોમાં નૈતિકશિક્ષા ઉપરાંત ચીનની ભાષા, પ્રારંભિક ગણિત, સીવણ તથા સંજીત આદિ શીખે છે. બીજી શ્રેણીમાં પણ ચાર વર્ષ સુધી ભણવું પડે છે.

પ્રથમ શ્રેણીમાં શીખવેલા વિષયો ઉપરાંત આ શ્રેણીમાં ચીનાદ્યતિહાસ તથા સોહિલ જપાની અને અંગ્રેજી ભાષા, બીજી-ગણિત, મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને વ્યાયામની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. ત્રીજી શ્રેણીમાં અધ્યાપિકા જનવાની તથા ખામડાને ઉછેરવાની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. પ્રત્યેક છાત્રામાં આ શ્રેણીનું એક વિદ્યાલય છે. આમાં પણ ચાર વર્ષજ બહુ પડે છે આમાં અધ્યાપિકાનું કાર્ય, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ચિત્રો કાઢવાં, મૃદ-પ્રમન્ય સીધું તથા સંગીત આદિની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારની સરકારી શાળાઓમાં છાત્રો પ્રાસેથી શી લેવામાં આવતી નથી. સર્વ-સાધારણ પણ સરકારની ગારા લઇ આવી પાઠશાળાઓ ખોલી શકે છે. આ શાળાઓમાં ભરપયા પછી પ્રત્યેક છાત્રને બે વર્ષ સુધી ગમે તે પાઠશાળામાં બહુવચનું કાર્ય કરવું પડે છે.

સરકારી પાઠશાળાઓમાં બહુવાવાળા છોકરીઓ ભરકાદાર વસ્ત્રો પહેરી શકતી નથી. સાદાં વસ્ત્રો પહેરી તેઓને પાઠશાળામાં જવું પડે છે.

સરકારી પાઠશાળામાં મકાને નવાં બાંધવામાં આવ્યાં છે. તે શાળાઓમાં શિક્ષાને આવશ્યક કોઇ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા નથી. આ શાળાઓમાં અધ્યાપક અને અધ્યપિકાઓને પાઠરિયોની શાળાઓથી વધારે પગાર મળે છે. કુચી નગરમાં સ્ત્રીઓની એક નિશાળ છે. તેના અધ્યાપક અને અધ્યાપિકાઓને ૪૦ થી ૧૨૦ રૂપીઆ સુધી માસિક પગાર મળે છે. વધારે પગાર યોગ્ય સ્ત્રી અને પુરોને સરકારી શાળાઓમાં નોકરી કરવા માટે ઉત્સાહિત કરે છે. જે કે સરકારી પાઠશાળાઓમાં સર્વ બાબતની આવી સમવહતા છતાં યોગ્ય અધ્યાપિકાઓની ન્યૂનતાથી સ્ત્રીશિક્ષાની જોડએ તેવી ઉન્નતિ થઇ નથી. પ્રથમ જપાની સ્ત્રીઓને બહુવચા માટે રાખવામાં આવતી પરંતુ તેઓ ચીનાદ્ય ભાષા બરાબર બોલતી ન હોવાથી યોગ્ય રીતે બહુલી શકતી નહોતી. તે પછી પાઠશાળાઓમાં બહુવાવાળા છોકરીઓને એમ ઉત્સાહિત કરવામાં આવી કે તેઓ યાજ્ઞા છોડ્યા પછી અધ્યાપિકાનું જ કાર્ય કરે. આથી ટીટસિન પ્રાન્તના સુએદારે એક રાજસા પ્રકેશિત કરી કે સરકારી શાળાઓમાં અધ્યાપિકાનું કાર્ય શીખવાવાળા પ્રત્યેક છોકરીને સરકાર તરફથી ૩૦ રૂપીઆ માસિક છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવશે અને શિક્ષાકામ સમાપ્ત થતાં જ તેને અધ્યાપિકાનું પદ આપવામાં આવશે. વિદેશી સ્ત્રીઓ તો અધ્યાપિકાના કાર્ય માટે અનેક મળતી પણ તેઓ પોતાના કાર્ય ક્રમમાં વિદેશી ધાર્મિક વિચારો રોકી રાખવા તૈયાર નહોતી તેથી તેઓને તે પદ પર નિયત કરવામાં આવતી નહી. જે સ્ત્રી અથવા પુરુષ સરકારી પાઠશાળામાં કામ કરે છે તેને પોતાની શાળાના નિયમોમાં બદલ રહેવું પડે છે. તેને કાવાકાવા તથા વિદેશી રાજનૈતિક આન્દોલનોથી દૂર રહેવું પડે છે, તેમજ પાઠશાળાના અધ્યક્ષની આજ્ઞાનું પાલન પણ કરવું પડે છે.

આટલું છતાં પણ, ચીનમાં હાલ હજારમાં કેવળ એકજ સ્ત્રી બોલેલી છે. પરંતુ જે ગતિથી તેની ઉન્નતિ થતી જાય છે તે જોઇ એમજ કહેવું પડે છે કે જપાનની પેઠે ચોક્કસ જોઈમાં ચીનની સ્ત્રીઓમાં પણ અવિદ્યાનો નાશ થઇ જશે.

“આર્યનવ્રધરહૂહ” નામની નવીન જ્ઞાતિનું ભોજન ॥

પ્રાચીન જ્ઞાતિ સંસ્થાના અશુભપરિણામોનો અર્થ સ્વીકાર કરે છે. હિંદુ જ્ઞાતિ સંસ્થામાં અનેક પ્રકારના રસક શુદ્ધોત્તરો સમાવેશ થાય છે, એ પણ એટલીજ માન્ય બાબત છે. અશુભ પરિણામો ઉપજાવનારો કારણો અનેક પ્રકારના છે અને વ્યાવહારિક કાર્યો સાધવા માટે આવાં કારણોની લંબાણ તપાસ થવાની જરૂર છે. હિંદુ સમાજમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સુધારો કાબલ કરનારા બધા જણાએ એક મુખ્ય સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે અને હમેશાં તેને વ્યવહારમાં મૂકવો જોઈએ. સમાજની ધૂન: સંસ્થાપના થઈ શકે એવા એક આધારરૂપે આ મંડલ કોઈ પ્રકારની બાવામક બાવનાઓ પૂરી પાડતું નથી. જેમનાવડે આપણો બાવિનો સમાજ ધડવાને છે એવી ઉપનિષદોની મહાન બાવનાઓને ફરીથી કઠી બતાવવાને આપણે શક્તિવાન બનીએ તોપણ સુધારામાં લાભ લેતી જાતિઓ આવી બાવનાઓને સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવા જેવી અને નિયામક શક્તિવાળી ગણે, એટલું આપણે માટે તપાસવાનું બાકી રહે છે. કેટલાંક શત્રુના વહેવા સાથે બલ અને સત્તાવાળા બનેલી રીતો અને લાગણીઓની ઉમેદના કંઠી જરા પણ પાકવશી નહિ. મેખરા ઉપર હુમલા રૂપે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા માટે, આ યોજનાના શુભ-હેતુવાળા અને ઉત્સુક વાકસ પોતાનામાં હોવાનો કાવો કરે તેના કરતાં ભોક્તાં મન ઉપર ધણીજ વધારે પ્રજલસ્રતા અને શક્તિની અવરગતતા છે. સામાજિકસુધારાનો ઇતિ-હાસ મેખરાના હુમલાવડે વિજય મેળવ્યાનાં ગણ્યાં ગાંડ્યાં દૃષ્ટાંત આપી શકશે. જે ભોક્તા શક્તિયો અને તેમના વિચારોને સમાજની લાગણીઓ ના ઉરડે એવાં કાર્ય સિદ્ધ કરવાં માટે યોજનામાં આવે તો વિજયના સંભવ ખાતરીથી ઉત્તમ પ્રકારના નિવડે. હિંદુનો પ્રથમ મુખ્યત્વે કરીને આર્થિક છે. અન્ન અને વસ્ત્ર તથા તેમને ખરીદવાનાં નાણાં,—એ જ ખરા તત્ત્વરૂપે હિંદી સામાજિક પ્રશ્ન છે. આવી મુખ્ય જરૂરીયાતોનું નિરાકરણ કરવામાં, આપણાં સમગ્ર ધ્યાન અને શક્તિ, માનવ અને વિત્ત રૂપે મળી શકતાં આપણાં સર્વે સાધનોને એકત્ર કરવાની આપણે માટે અત્યંત જરૂર છે. આ પ્રશ્નના નૈતિક અને શુદ્ધ સામાજિક વિષયો માટે, આર્થિક પ્રશ્નની હદ જોટલાં સાધનો અને એકાગ્ર મનની જરૂર પણ જરૂર નથી. આ હિંદીના જમાનાની કેલવણી અને વધતી જતી જરૂરીયાતોને લઈને, ભોક્તા સાહસ અને ઉદ્યોગમાંથી પાછાં હાથવતાં સર્વ-પ્રકારનાં જ્ઞાતિનાં બધાં શિથિલ બનતાં જશે. વર્તમાનકાલના આપણા સામાજિક અભિપ્રાયોનો હિસાબ કાઢવો અથવા આપણે કેવા પ્રકારના સામાજિક અભિપ્રાયો રાખવા જોઈએ એ આગળથી બરા-બર કહી આપવું એ લગભગ બીલકલ અસંભવિત જેવું જ છે; તેમ જ આપણા સામાજિક રીવાજો અને સંસ્થાઓની કેટલી કીમત આંધવી, તેમનામાં છવતા રહેવા જોટલી રી વિચાર છે, અથવા દુનિયાની પ્રજાઓના મધ્યમાં આપણું સ્થાન જાળવી રાખવા માટે તેમનું જેવું સ્વરૂપ પાડવું જોઈએ, એ વિગેરે બાબતોનો હિસાબ કાઢવો પણ તેટલો જ અસંભવિત છે આવી બાબતો વિષે આપણને કોઈ પ્રકારનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય મળી

શકે એમ નથી. સારી રીતે વિચારી કાઢવા વિના અને સ્પષ્ટ કથન અથવા વ્યવસ્થાપન વિના આપણે જે જે સુચવીએ તેની સારાસારતા અને તાત્કાલિક ઉપયોગિતા વિષે ભોંકાની ખાત્રી થઈ શકતી નથી. દરેક જણથી પૂછાતો આવો પ્રશ્ન ખડો થાય છે:—

હિંદુ સમાજની વર્તમાન દશામાં તમારી સચનાઓને ઉપાડી લેવાથી આપણે વધારે સારા અને પ્રસિદ્ધ જાનીશું એવી તમારી શી રીતે ખાત્રી થાય છે ? આપણા સંસ્કારો તરફના પ્રત્યુત્તરની અમે વાટ જોઈએ છીએ.

“બ્રહ્મવાદિત્.”

મતાંધતા અને જડવાદ.

વિવિધ પ્રકારની હીલચાલો સાથે સંબંધવાળા સર્વને એટલી વાત સારી રીતે જાણીતી છે, કે સમગ્ર દુનિયામાં સર્વે જ એક પ્રકારનો ધાર્મિક પુનરુદ્ધાર પ્રવર્તિ રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે વિવિધ પ્રકારની ધાર્મિક સંસ્થાઓ વડે અને ખાસ કરીને યાત્રાસાધિકલ મંદિરો વડે ચલાવાતા પ્રોત્સાહક કાર્યોને લઈને ખાસ કરીને યુવક વર્ગમાં જણાઈ આવતો હિંદમાં પ્રવર્તિ રહેલો નવીન ઉત્સાહ; રેવરંડ. જે. આર. કેમ્પબેલ જેવાથી દોરાયલા ઇંગ્લેન્ડનાં ક્રિસ્ચન દેવોમાં થઈ આવેલો યોગબાવનાનો પુનરુદ્ધાર; દુનિયાનાં શાસ્ત્રોમાં અત્યાર સુધી ના સમજાય એવા અનેક વિષયો ઉપર પૂરે પ્રકાશ પાડતાં શુભવિદ્યાવિષેનાં તથા અન્ય સૂક્ષ્મ વિદ્યા વિષેનાં સાહિત્યનાં યોગ્ય સંપાદનો; આ સર્વે ઉપગ્રંથો દ્વારા પંજી ચલાવી જાતિના ક્ષિતિજમાં અગ્રગણી રહેલી વિશ્વમાન્ય બંધુત્વની બાવના—આવી આવી સર્વ જાતનો ઉપરના કથનદ્વારા સત્વ સિદ્ધ કરે છે. આવા પ્રકારનાં ઉત્તરિનાં ચિહ્નો કદાચ અસ્તિત્વનાં હિચ્ચુત્તરો ઉપરથી માનવજાતના રક્ષકો વડે પ્રેરાયલી પ્રેરણાઓને લઈને જણાઈ આવતાં હશે, અથવા પ્રેમ અને એકતા માટેની માનવિની આંતરહૃદયના પરિણામરૂપ હશે. આવા કારણની ખાતરમાં મને મતભેદ હોય, પરંતુ ખરી ખાતર ન્હોતો તેવી ને તેવીજ રહે છે.

સાંકડાં મનનાં અને અસંહિષ્ણુત્તિવાળાં માનવો તરફથી સર્વ પ્રકારની ઉત્તરિ અને શક્તિ પ્રત્યે દર્શાવાતી બેદરકારીએ હમેશાં માનવ ઉત્તરિના માર્ગમાં કંટાળાજનક ભાગ ભજવ્યો છે. આધુનિક સમયે પંજી ધાર્મિક રીતે અસંહિષ્ણુત્તિવાળાઓ અને જડવાદીઓ તરફથી ધર્મજન્ય ધ્વંસકારક કાર્ય કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ આપણે ધાર્મિક અસંહિષ્ણુતા અથવા મતાંધતા વિષે વિચાર ચલાવીએ.

એકપક્ષે અધ્યક્ષ અને અન્યપક્ષે નિર્દેશઅસહિષ્ણુતાવડે મતાંધતા હમેશાં રંગાયલી હોય છે. સાચોના નવીનરીતિઓએ થતા અર્થોને જોઈને તેઓ બેબાકળા બની ગયા છે; આવા પ્રકારે ખરેખરી રીતે માત્ર પ્રાચીન અર્થોને નવીન પ્રકારે કહી બતાવવામાં આવે છે આથી તેની આસપાસ ખાસ નિયમો અને શિષ્ટોદ્ધી સાંકળોની ભળ ગૂંથાઇ જાય છે, આથી તે ઉન્નતિના નવીન માર્ગોમાં પ્રવેશતાં અટકી જાય છે. આનાથી, કોઈક સહેજસાજ અડધીપડધી પૂરી અનેલી વ્યક્તિવડે, માત્ર મૂળમાં ગાંઠમાં યોડાંક માનવિઓને દર્શાવાયલી ખાસ કૃપાના સ્વરૂપમાં ધર્મ પલટાઈ જાય છે. આવા લોક મૂલને ચૂંધી નાખવામાં અને વ્યાકરણની ઝીણી ઝીણી ગૂંચવણોમાં એટલો બધો સમય ગૂમાવે છે, કે દષ્ટાએ ઉદ્દેશોને ખરો અર્થ, સાંકડા સાંકડા અર્થોના કરેલા ગૂંચવાડામાં ધણેજ ગૂંચવાયશે બની જાય છે. આવા લોક જ્ઞાન તહિ પરંતુ સત્ય, સત્ય તહિ પરંતુ મતબ્ધ, સમતા તહિ પરંતુ ધેસલા દર્શાવે છે. આવો સ્વભાવ પોતાના એકલાનાજ જીવનની અને અન્ય સર્વના વિનાશનીજ દરકારવાળો હોય છે. જોલો અથવા મોડો આવા વલનનો, પોતાના ઉદ્દેશરૂપે તકરાર તહિ પરંતુ સહાય, બક્ષણ તહિ પરંતુ એકીકરણ, મત વિરોધ તહિ પરંતુ એક બાવ અને શાંતિને રાખનાર નવીન બાવને ઘરણુ થઈને વિતાશ થયોજ લાભદાયક છે.

હુનિયાના વિધવિધધર્મોને સરખાવીને અભ્યાસ કરનાર મણા સમયથી અભ્યાસ પરાંપણુ અભ્યાસિઓને જણાઇ આવ્યું છે, કે એ સર્વ ધર્મોના આધારરૂપે એકતા છે, માત્ર અગત અને મનતા સાંકળાપણને લીધે તેમની એકતા અને ઉન્નતિમાં બાધ આવે છે. અગ્રે ધર્મોનીએકતાનું વીગનંવાર જ્ઞાન આપવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવેો નથી; પરંતુ તેને એક સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકારી લેવામાં આવી છે.

અધરવમલાગ્રહ જડવાદના પિતા સમાન છે. જ્ઞાનને બદલે જ્યારે સામ્રાધારની સત્તા દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે વિચારપરાયણુ માનવો પરંપરાથી પૂછત સર્વ પ્રકારના સાધો અને માન્યતાઓ સામે બળવો ઉઠાવે છે અને તેનું પરિણામ જડવાદમાં આવે છે. જ્યાં શિક્ષા આપવાને શુરુ થવાને પેરુચ માનવો અયોગ્ય હેતુઓથી દોરાઈને આવું પૂરુચ કાર્ય ઉપાડી લે છે અને અયોગ્ય સાધનોદ્વારા સ્વપ્રતિજ્ઞા શોધતાં હોય છે, આધ્યાત્મિક અધતા અને અજ્ઞાન દર્શાવે છે, તેમનાં કર્તવ્યો પ્રત્યે બેદરકારી દર્શાવે છે, આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ વાળાઓને યોગ્ય પોષણ આપવામાં નિષ્ફલ નિવડે છે, ટુંકામાં તેઓ તેમના સ્થાન માટે અયોગ્ય અને છે-એવા સમયે શંકા અને નિંદાવડે ધર્મ છિનનિજ થયોજ જોઈએ, એ દુઃખકારક હોવા છતાં સ્વાભાવિક છે.

બતાવેલી આવી દર્શાને લઈનેજ સર્વ સમયો અને ઝમાનાઓના કહેવાતા જુદિ વાદીઓ, જડવાદીઓ, અગતવાદીઓ અને ઉચ્છેદકવાદીઓ ઉપજ આવે છે. તકે પરાયણુ માનવિને મરંજુ પામેલાનું આદ કરવાનું કહેતા, આત્મ-જ્ઞાનની બાબતમાં એક ખરેખરા દેવાગાઓ જેવા, વર્તમાન કાલના પુરોહિતનું ઢિંબમાં વારંવાર મળી આવતું દર્શન લઈએ. જુદિવાદી માનવિ તેને પૂછે છે, “મારે એ શા માટે કરવું જોઈએ?” જેટલા અર્થ વિતાના તેટલાજ નકામા આજીજ સચક દારસ સંદિત તે પૂરુચ વાણી વહે છે, “આપણા પિતા પ્રપિતાઓ તેમ કરતા આવ્યા છે;” વર્તમાન કાલના હન્યદ્વય,

‘કહક મગજવાળા માનવિ માટે આથી કોઈ પ્રકારના ઉત્તરની ગરજ સરસી, નથી. આ પ્રમાણે તે પોતાના પુરોહિતનો ત્યાગ કરે છે અને ત્યાંથીજ સર્વ પ્રકારના શ્રદ્ધાનો અંત આવે છે.’

સમગ્ર દુનિયામાં સર્વત્ર થઈ આવેલા પુરોહિતવર્ગના અધોપાતમાં, હિંદ કોઈ પણ પ્રકારે એક આધરૂપ દર્શાત નથી.

એક સાધારણ ગ્રેજ્યુએટ, મહાંખરાં દર્શાતમાં તો સખ્ત ગોખણપટ્ટીના માત્ર યાત્રિક પરિણામરૂપ હોય છે; બુદ્ધિવાદીઓએ લખેલા કેટલાક અર્થો તેના વાચવામાં આવે છે અથવા મોટે ભાગે તો એ અર્થોનું ન્યુસપેપરમાં આવતું અવલોકનજ તેની નજર તરે આવે છે. ‘પછીથી તે કલાસ રૂમમાં મળેલા વિવિધવિધાઓવિષેના અને ઈશ્વર અથવા આત્મા વિષેની તેના પ્રેક્ષકરની તિરસ્કાર બરી દલીલોવિષે પોતાના મનમાં ગંભીરતા પૂર્વક વિચારના વખતમાં ચડે છે—એક દિનના બંધુ સમાન આવે એક ગ્રેજ્યુએટ, પ્રાચીનસગયના ઋષિઓએ ઉચ્ચ જીવનનાં પમથીઆરંભે જતારેલ સરકારે અને પૂજ્ય ઈ. યાજ્ઞોને હસી કહે છે, ‘વર્તમાનકાલના અર્થસાત્ર અને રાજ્યવિધાના ઉપરચોટીયા વાંચનને લઈને તે એવા સાર ઉપર આવે છે કે માનવ ધર્મશાસ્ત્ર તો ખુદશી પાડેલી ભૂમીના એક સંપદ સમાન છે, તેને તો કચરાની પેટીને સ્થાપીન કરી દેવું જોઈએ.

પરંતુ હવે ઝગાનો પ્રલયતો વ્તય છે. પદ્યવિધાએજ નડતાદનો નાશ સમીપમાં હોય છે. સર વિલિયમ કુક્સ, સર ચોલીવર લોન્ગ જેવા અને તેમના જેટલીજ ખ્યાતિવાળા યુરોપ અને અમેરિકાના પદાર્થવાદીઓથી થતા શોધોપડે આપણી દુનિયા ઉપરમત બીજી સદ્મ દુનિયાઓના અસ્તિત્વને રોકા ગમી રહે છે. આવા પ્રમુખ પૂરાવાના પ્રકારમાં પણ આપણા નડવાદીઓએ, આપણી સદ્મચરિત્રો વિષેની પત્રિકા શ્રદ્ધા માટે તથા આત્મિક શ્રદ્ધાના પરિણામરૂપ આપણા સંસ્કારોને હમી કહે એ તેમને માટે બીજકંઈ નકામું છે. અ.મ. છતાંએ જો આવા બધુઓ “ ઉચાટી પાડેલી ભૂમી ” અને “ મૂળની ખામીઓ ” વિષેજ બોલ્યાં કરશે તો અમારે તેમને કેટલાંક દર્શાતમાં તેમનું નિરાકરણ કરી રાખવા કહેવું પડશે, અને અન્ય કેટલાંક દર્શાતમાં હેતુમાં હેતુ પદાર્થવિજ્ઞાનની શોધોપડે તેમને સિદ્ધ કરી જતાવવાં પડશે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવતાં તેમનામાંના કેટલાક સમજતા થશે, કે પદાર્થવિજ્ઞાનના જ્ઞાનની ખામતમાં તેઓ આપણા દર્શાત કેટલોક વર્ષો પછાત છે. આપણે જ્યારે હેતુમાં હેતુ પદાર્થવિજ્ઞાનની શોધોનાં પરિણામ વિષે ચર્ચા ચલાવીએ છીએ ત્યારે તેઓ હમણાંજ ઉધાટી પાડવામાં આવેલી પદાર્થવિજ્ઞાનની બૂંચો વિષેજ ખરેખરી ચર્ચા ચલાવતા હોય છે.

સારરૂપે કહેતાં: વર્તમાન દુનિયાની વિવિધપ્રકારની પ્રવૃત્તિઓથી એક પ્રકારના નવીન સુધારાનું આગમન થી રીતે સ્વચાલ છે, એ આપણે જોઈ આવ્યા. આવા પ્રકારની દર ઉત્પત્તિની એકતામાં જીવરહિત મતાંધતા અને અર્થશૂન્ય નડવાદના બેસુર, કડોર આત્મની અત્યંત બાંધ ઉપજ આવે છે. મનમાં ગાંધ્યાં પ્રબંધીઆઓના ઉલટા પ્રયત્નોથી

ધર્મની ધૃત્તિમાં. બંગ પડવાનો નથી તેમજ દેશ્વર ચવાનો નથી. સર્વ પ્રકારના નિરાધેની દરકાર વિના દિવ્યનિયમ સ્વતઃ પ્રવર્ત્યા બધા છે, તેના સાથમાં રહીને કાર્ય કરનારાઓ બાબત છે; તેના સામે ચનારાઓ પણ, પ્રેમ અને વિશ્વમાન્ય બાંધુત્વના નિત્ય નિયમને આધિન રહીને જે શિખી શકે તે સંકટ સહન કરીને પણ ચિખ્શોળ.

॥ પૂર્વમીમાંસા દર્શન ॥

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૯૯ થી.)

મૂળ હેતુર્વા સ્યાદર્થવત્તોપત્તિશ્યામ્ ? । ૨ । ૨૬ । પૂઠ આધિ ૩

ટીકા—શૂર્પેન્નજુહોતિ તેનદિ અન્નોક્તિયત દત્તાસાયતે । તત્ર તેનદિ અન્ન-મિતિ વાક્યસ્ય હેતુર્વાધરથેનં ડત રતાવકારથેન પ્રામાણ્યમિતિ વિશયે પૂર્વપક્ષઃ વા નિયમેન હેતુઃ હેતુર્વાધરથઃ સ્યાત્, કુતઃ અર્થવત્તોપત્તિશ્યામ્ । અર્થવત્તોપત્તિશ્યામ્ વર્ત્તોપત્તિશ્યામ્ હોમ સાધનત્વ વિધાયકારથેન, ફલવત્ત્વં ચ શૂર્વપદસ્ય અન્ન સાધનોપલક્ષકારથેન ।

હવે જે હેતુવન્નિગમત્રો છે તે કહીએ છીએ. જેમ શૂર્પ (શૂર્પ) પડે હવેન કરવો બેધએ કારણ કે તે વડે અન્ન (શાળ) કરાય છે છતાં. અદિ સંસય એ છે કે તે સ્તુતિને માટે છે કે હેતુ વિધિ છે. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે હોમને માટે અન્ન કરવું (તેપાર કરવું) એ હેતુ છે. સિદ્ધાંતિ વાંધો એ છે કે જ્યાં કાર્ય કારણ બાવ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં હેતુપદેશ થાય પણ અદિ કાર્ય કારણમાત્ર પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી હેતુપદેશ નથી. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે વાત તો ખરી છે પણ આ તો લોક વાત છે અને વેદમાં તો વચન બળથી વિધિ હોવો બેધએ. અપદાવડે બ્યારે હોમ કરતેય છે ત્યારે ત્યાં અન્નકરણ હેતુ છે એ વેદનો ઉપદેશ છે. સિદ્ધાંતિ પૂછે છે કે આ હેતુ વિધિનું પ્રયોજન શું ? પૂર્વપક્ષ ઉત્તર આપે છે કે અપદાથી મિત્ર ને કાષ્ઠ એટલે કે કહી (દરવી), પિદર (વાસણ) વિગેરે અન્ન કરણમાં સાધન છે તેનાથી પણ હોમ કરવો બેધએ. અદિ કાષ્ઠ વર્તમાનકાળ બેધક અન્ન નથી જોના આ ઉત્તર હોય. હેતુ વિધિમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે. સિદ્ધાંતિના મતમાં લક્ષણથી સ્તુતિ માનવી પડે છે. લક્ષણ કરતાં શ્રુતિ બળવતિ હોય છે. સિદ્ધાંતિ અદિ સ્તુતિની સિદ્ધિ એવો આક્ષેપ ઉદારે કે દરવી (કહી) પિદર (વાસણ) આદિ સાક્ષાત્ અન્ન કરવામાં સાધન નથી તેથી હેતુ વિધિ નિરર્થક છે, માટે શૂર્પ સ્તુતિ જ છે. એ આક્ષેપ પણ નકામો છે, કારણ કે શૂર્પ પણ સાક્ષાત્ અન્ન કરવામાં કારણ નથી તેથી

શર્પની સ્તુતિ પશુ પ્રયોજન વિના અને નહિ—એમ છે. તે સ્તુતિ ના કરતાં વિધિન માન્ય છે. (૧।૨।૧૬)

સૂ૦ સ્તુતિસ્તુશબ્દે પર્વસ્વાદ્વોદનાવતસ્ય ૧।૨।૨૭। સિં

ટીકા—પર્વ પ્રાતેસિદ્યાન્તઃ તુઃપક્ષવ્યાઘર્ત્તકઃ સ્તુતિર્હિ શર્પસ્તુતિઃ ભવતિ, કુતઃ, શબ્દપૂર્વત્વાત્ શબ્દસ્તાઘત્ શૂર્પેણ શ્તિકરણત્વં પ્રતિપાદયતિ। પર્વંચ તસ્ય દર્વીપિઠરાદેઃ મહોદના-વિધ્યમાઘઃ।

સિદ્ધાંતિ કહે છે કે આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે શબ્દથી અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. તે તો લોકમાં કે વેદમાં તુલ્ય જ હોય છે તેથી અનકરણ હેતુ છે એ કાંઈ શબ્દનો અર્થ નથી કિન્તુ અનકરણ શર્પ હોમમાં જ હેતુ છે એ, શબ્દાર્થ છે. એવંચ દર્વીપિઠરાદિ હોમમાં અનકરણ હેતુ શબ્દાર્થ નથી, તેથી દર્વી પિઠરાદિનો વિધાન નથી.

સૂ૦ વ્યર્થે સ્તુતિરન્યયોતિચત્ ૧।૨।૨૮। પૂ૦

ટીકા—વ્યર્થે લક્ષ્ય ધર્મં શૂન્યે સ્તુતિર્હિ અન્યથા શ્તિચેત્।

પ્રયોજન વિના સ્તુતિ યુક્ત નથી એજ કારણથી હેતુ ત્રિધિ છે એ પૂર્વપક્ષ પ્રથમ કથો છે તે બરાબર છે. ૧।૨।૨૮।

સૂ૦ અર્થસ્તુ વિધિશેષત્વાત્ યથાલોકે ૧।૨।૨૯। સિં

ટીકા—નૈતદેવમ, કુતઃ, વિધિશેષત્વાત્ વિધેયસ્યશૂર્યસ્ય સ્તાવકત્વાત્। મત્ર નિર્દર્શનં લોકે યથા યલયત્તરો દેવદત્તો વિષ્ણુમિત્રાદીન્ સહતે શ્તિ ઉક્તે ન સિદ્ધાત્ યલયત્ત્વંદેવદત્તસ્ય સ્યાત્ તથા શૂર્પસ્ય પિઠરાવેક્ષયા મત્રં પ્રતિપાદયત્ રંગત્વેડપિ હ્રસ્વાઘપેક્ષયા મયઃચન્તરદ્વત્વાભિત્યર્થઃ સફલઃ।

અમારા પક્ષમાં પ્રયોજન છે તેથી વિધિશેષ વાક્ય સ્તુતિ યદિ શકે છે જેમ શૂર્પ પડે કરતાં અનને બાધાએ ઉએ તેમ થાય છેજ. ત્યારે વર્તમાન વસ્તુની સ્તુતિ માટે તેનાહિ બંધનક્રિયતે એ વર્તમાન ઉપદેશ છે. તમારા મતમાં જેને આ હેતુ વિધિ છે તેને જ આ વર્તમાનવ્યપદેશ દોષતાને પામે છે. વિધિમાં લક્ષ્ય શબ્દાર્થ થાય નહિ એ નિયમ છે પણ તમારા મતમાં અનકરણનો વિધિ લક્ષણાદારો દર્વીપિઠરાદિને સિદ્ધ કરે. તે ત્રિધો ન પરઃ શબ્દાર્થઃ પ્રતીયતે આ નિયમનો ભંગ થાય છે અને વર્તમાનને ઉપદેશ કરવાવાળા વેદ સંકાર્યને વિધાન કરશે નહિ. અમારા પક્ષમાં લક્ષણાધી બીજા શબ્દ બીજા સ્થમે અર્થ જણાવે છે—જેમ લોકમાં વધારે બળવાન દેવદત્ત વિષ્ણુમિત્રાદિને દહાવે છે એમ કહેવાથી બલવત્તર શબ્દ સિદ્ધ અથવા સાદૃશ્યની અપેક્ષાથી પ્રયુક્ત છે. એવંચ તેનાહિ મત્રં ક્રિયતે એ વાક્ય પ્રગટ (નિર્દેશ) અન કરણદારા શર્પની જ સ્તુતિ કરે છે તે હજી વિગેરેની અપેક્ષાથી યદિ શકશે. માટે સ્તુતિ સાર્થક છે. ૧।૨।૨૯.

સૂ. યદિચ હેતુરવતિષ્ઠેત નિર્દેશાત્ સામાન્યાદિતિ ચેદવ્યવસ્થાવિધીનાં-
સ્થાત્ ૧ । ૨ । ૩૦ ।

ટીકા—યદિ ચ હેતુઃ હેતુવિધિઃ તદાનિર્દેશાત્ શર્વસ્યાવતિષ્ઠેત નામે પ્રાપ્તુ-
યાત્ તન્નિષ્ઠમન્નકરણત્વમ્ । સામાન્યાત્ નિર્દેશાત્ મન્નકરણત્વં સામાન્યં સ્થાત્
હતિ ચેત્ તદ્દિવિધીનામ વ્યવસ્થાસ્યાત્ યત્કિંચ્છિકાપિતહેતુત્વસ્ય સર્વન્ન
સત્ત્વત્ ॥

જો દર્વી પિંડરાદિને અન્નકરણત્વ હેતુ થાય તોપણ શર્પમાં જ તે હેતુતા બની શકે
છે, કારણ કે અન્નકરણતામાં હેતુતાનું માન શબ્દથી થાય છે તે શબ્દ શર્પને કહે છે દર્વી
પિંડરાદિને કહેતા નથી—જેમ જેથી શર્પવડે અન્ન કરાય છે તેથી શર્પવડે જ હોમનું જો-
ધએ—આ શબ્દનો નિર્દેશ છે. જોરથી પ્રજ્વલિત અગ્નિથી માફે ઘર બળી મથું એમ
કહેવાથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે અગ્નિ પણ જોરથી પ્રજ્વલિત થઈ બળે છે. જો પૂર-
પશિનો મત એમ હોય કે પરંપરાથી જે સાધનો વડે અન્ન કરાય છે તે તે સાધનો
હોમનાં જોધએ, તો શર્પથી બિન્ન સાધન દર્વી આદિ પણ હોમનાં સાધન થશે એમ
માનવાથી વિધિઓની અવસ્થા થઈ શકશે નહિ કેમકે જે જે અન્ન સાધન થશે તે તે
પરંપરાથી સર્વ હોમનાં સાધન છે. એમ હોવાથી દુનિયાની સર્વ વસ્તુઓ પરંપરાથી અન્નક-
રણમાં સાધન થઈ જાય એ ધટ નથી, અમારા પક્ષમાં શર્પની રત્નિ છે તેથી પૂર્વોક્ત
વૃત્તાન્તનિવારણના નામનો અર્થવાદ છે. તેટલા માટે હેતુવનિગઃ સર્વ વાક્યો રત્નિ બો-
ધક છે. ૧ । ૨ । ૩૦ સિં

इति तृतीयाधिकरणं समाप्तम्.*

(આગળ થાણું.)

स्वामी शान्तवानन्द सरस्वति.

શું એકલવ્યની વાર્તાથી બ્રાહ્મણનો સ્વાર્થ સૂચવાય છે?

પાંડવો અને કૌરવો શેઠવાવરથા પૂર્ણ કરીને હાત્રિયોને મનુર્વિદ્યા શિખતાને યોગ્ય
વપના થયા ત્યારે તેમના પ્રધિતા બીજે દ્રોણને તેમના આચાર્ય ચવાની પ્રાર્થના કરી.
બીજે પોતાને સોંપાયલું ગર્થ ઉપાડી લઈને એક સાથા ઉપાડી. મનુર્વિદ્યામાં કુશલ થયા

*નોટઃ—ગત અધિકરણની સમાપ્તિમાં તૃતીયાધિકરણને બદલે દ્વીતીયાધિકરણ.
વાંચવું.

પછી સેવા રૂપે તેમનું એક કાર્ય કરવું પડશે. એવું સુવરાજને પાસેથી વચન લેધને તેમણે કાર્ય આરંભ્યું. આ સેવા કેવા પ્રકારની હતી તે તેમણે જણાવ્યું નહિ, પરંતુ એટલું જ કહ્યું કે તેમનું હૃદય એ કાર્યમાં સચોટ લાગેલું છે.

કાર્યમે કાંક્ષિતં કિંચિદહદિ સંપરિવર્તતે ।

કૃતાસ્તૈસ્તન્ પ્રદેયંમેતદેનદ્વદતાનધાઃ ॥

પરંતુ અચૂન વિના અન્ય કોઈ પણ સુવરાજને આનું વચન આપ્યું નહિ;

તચ્છ્રુત્વા કૌરેવયાસ્તે તૂષ્ણિમાસન વિશાંપતે ।

અર્જુનસ્તુતતઃ સર્વે પ્રતિજ્ઞો પરંતપ ॥

તેમણે આવા હૃદય આશ્પયમાં પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

અદ્યમમૃતિ ત્રિમેન્દ્ર પરવાનાસ્મિ ધર્મતઃ ।

શિષ્યોહં સ્વત્પસાદેન જીવામિ દ્વિજસત્તમ ॥

“ આજથી માંડીને હું મારી ઇચ્છાને તારે આધીન કરું છું, કારણ કે ધર્મ આવા પ્રકારનો છે.....હું તો એક શિષ્ય છું; હું જીવું છું, કારણ કે મારે જીવવું જોઈએ એવી તારી કૃપા છે. ” શિષ્યના મનનું વચન અરેખરૂં આવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ; શક્તિ આ પ્રમાણેજ શિષ્ય જ્ઞાન મેળવી શકે છે. ગુરૂની આજ્ઞા અને ઉપદેશને કેટલે સુધી અનુસરશે એ વિષે શિષ્ય જ્યાં સુધી પોતાના મનમાં સર્વ પ્રકારની છૂપી વાતો ભરી રાખે છે ત્યાં સુધી શુરુ ને જાણતા હોય તે સર્વ શિષ્યની દે એવી આજ્ઞા સખથી બીજકુલ નકામી મૂર્ખાઈ ભરેલી, અપ્રમાણિક છે. તમારામાં ને સર્વ હોય તે અર્પણ કરી દો અને પછી- થીજ તમને બધું મળી રહેશે. અત્રગત અગ્રે હું એક ખરા આચાર્ય વિશે વિચાર કરું છું; દુનિયામાં મળી આવતા સાધારણ શિક્ષકો વિશે એમ કહેવાનું નથી. અચૂન જાતે આવા પ્રકારનો એક શિષ્ય નિવડવાથી એમ બન્યું કે તે સર્વ સુવરાજને કરતાં અતિ કુશલ થયો;

દ્રોણે સ્થાપેલી આ શાલામાં • દુનિયાના સર્વ વિભાગોમાંથી અન્ય યુવરાજો અને ક્ષત્રિયો આવતા હતા, તેમના સાથમાં સૂત જાતિનો સંધેય કર્ણ પણ હતા; વિશેષ નહિ તો તેની ખ્યાતિ એવા પ્રકારે પ્રસરી હતી

સૂત પુત્રશ્ચ રાધેયો ગુરુ દ્રોણમિયાત્ તદા ॥

આ સર્વને દાખલ કરીને દ્રોણે તેમની કેલવણીનું કાર્ય હાથમાં લીધું. પરંતુ ત્યાં આગળ નિપાદરાજ દિરણ્ય ધનુષનો પુત્ર (નિપાદ રાજસ્ય હિરણ્ય ધનુષઃ સુતઃ) એકલવ્ય આવ્યો તેને દ્રોણે “ નિપાદ જાતિમાં જન્મેલો ” હોવાને લીધે દાખલ કરવાની ના પાડી.

નસ તં પ્રતિજગ્રાહ નૈપાદિરિતિ ચિન્તયન્ ।

શિષ્યં ધનુષિ ધર્મજ્ઞસ્તેપામેવાન્વિવક્ષયા ॥

એટલું લક્ષમાં લેવા લેવું છે, કે આખી વાર્તામાં એકલવ્યને પોતાને કાષ્ઠવાર એક નિપાદરૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ એક નિયમ તરીકે “ નિપાદ જન્મા ” અથવા “ નિપાદ રાજપુત્ર ” તરીકે વ્યવહારમાં આવ્યો છે. આથી શું સૂચન મળે છે એ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. છતાંએ એકલવ્યને રાજ આપતાં દ્રોણે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ તું મારો શિષ્ય છે, પરંતુ હમણાં તો ઘેર જા. ”

શિષ્યોસિમપનૈપાદૈ મયાંગે ચલવત્તરઃ ।

નિવર્તસ્વગૃહાનેવ અનુજ્ઞાતોસિ નિરપશઃ ॥

શિષ્યવૃત્તિની ખરી બાવનાવાળા એકલવ્યે ઉત્તરરૂપે એક શબ્દ પણ કહ્યો નહિ પરંતુ દ્રોણને માત્ર સાદાંજ દંડવત કયાં; પછીથી અરણ્યમાં એકાંતનો આશ્રય શોધીને તેણે દ્રોણની એક માટીની પ્રતિમા બનાવી અને તેને પોતાના ગુરૂરૂપે ગણવા લાગ્યો. તેણે બરોબર નિયમ પાળવા માંડ્યો અને પરમ ભક્તિવડે તથા એકાગ્ર ધ્યાનના અભ્યાસ વડે ધનુ અને અસ્ત્રોના પ્રયોગમાં મનને સ્થિર કરવા લાગ્યો.

સતુદ્રોણસ્ય શિરસાપાદૈ ગૃહપરંતપ ।

અરણ્યમનુસંમાપ્ય કૃત્વાદ્રોણં મહૈમયં ॥

તસ્મિન્નાચાર્ય વૃષ્ણેષ્વપરમાર્માસ્થિતસ્તદા ।

ઈષ્વરે યોગમાતસ્યેપરં નિયમનાસ્થિતઃ ॥

પરયા શ્રદ્ધયોપેતો યોગેનપરમેણચ ।

આનું પરિણામ એમ થયું કે ધનુર્વિદ્યાની વિવિધ શાખાઓમાં તે પરમ નિપુણ બન્યો.

વિમોક્ષાદાનસંધાનેલગુત્વં પરમાંવસઃ ।

આ પછી યોગક સમયે એમ બન્યું, કે પાંડવો અને કૌરવો એજ અરણ્યમાં શી-કાર માટે આવી ચડ્યા. તેમની સાથે એક કુતરો હતો, તે ચારેપાસા દોડતો દોડતો જ્યાં એકલવ્ય વસતા હતા ત્યાં આવી લાગ્યો અને તેમને જોઈને તેમના તરફ બસવા માંડ્યું. કુતરાને બસતો બંધ કરવા માટે એકલવ્યે એક સામઠાં કુતરાના મુખ ઉપર સાત, ષર છોડ્યાં, અને આવી રીતે તેનું મુખ બંધ કરી દીધું.

તદાતસ્યાથ મંવતઃ શુનઃ સપ્તંશરાન મુલ્હે ।

લાઘવં દર્શયન્નસે મુખોવયુગપદ્યથા ॥

પુવરાગે જ્યાં હતા ત્યાં આગળ કુતરો નાસતો નાસતો આવ્યો ત્યારે, જરા પણ ધ્વજ ક્યાં વિના તેનું મુખ બંધ કરી લેતી ધનુર્વિદ્યાની અતિ કુશલતા જોઈને એ સર્વને અત્યંત નવાઈ લાગી અને બાણાવલિની શોધ કરવા લાગ્યા. યોગીનો વેશ ધારણ કરેલો અને સતત ષરો ફેંકતો, તે તેમના જોશમાં આવ્યો. (અસ્યન્તમનિશંશરાન્ !) તેમના આગળ એકલવ્યે પોતાને દ્રોણ શિષ્યરૂપે જણાવ્યો; ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસમાં પોતે પણ “ શ્રમ ભરેલા દિવો ” ગાળ્યા છે, એમ તેણે જણાવ્યું.

દ્રોણશિષ્યવંમાંવિત્ત ધનુર્વેદ કૃતશ્રવમ ।

તેઓ મૂઠે આવ્યા પછી અર્જુને એકાંતમાં દ્રોણ પાસે જઈને પૂછ્યું, “ ધનુર્વિદ્યામાં મારા કરતાંએ મોટા તમારો એક શિષ્ય હોવા છતાં તમે મારી સાથે આમ શા માટે વર્તા ? ” ખરેખરી રીતે આ કંઈ એક દુનિયાદ જેવું નહતું, તેમજ આમ કંઈ દેવથી કરવામાં આવ્યું નહતું, પરંતુ પરમ પ્રેમમાંથી ઉપજી આવતા પરિચયના આધારે સમાન હતું.

કૌન્તેયસ્ત્વર્જુનો રાજન્નકલ્પમનુસ્મરન્ ।

રહો દ્રોણંસમાસાઘ પ્રપાપાદિદમવ્રવીત્ ॥

કેટલોક સમય તો દ્રોણ પણ અર્જુનને ખરોખર સમજી શક્યા નહિ, પરંતુ યોગક ઉગ્ર વિચાર પછી તેઓ યથાર્થ બતાવ સમજી શક્યા; અર્જુનને સાથે લઈને એકલવ્ય પાસે જવા તે આત્મી નીકળ્યા. જ્યારે એકલવ્યે તેમને જોયા ત્યારે તેણે દ્રોણની વિધિ-પુરઃ સર પૂજા કરી અને પૂજ્યભાવ સહ હાથ જોડીને સામે ઉભો રહ્યો. હવે દ્રોણે પોતાની યુરુ દક્ષિણ માર્ગી; એકલવ્યે ઉત્તર વાળ્યો:—

કિંમયચ્છામિ મગ્નચ્છાપયનુમાંગુરુઃ ।

નાહિ કિંચિદદેયં મે ગુરવે વ્રજાવિત્તમ ॥

“ હું મારા શરને ના આપી ચક્ર એવું કંઈ પણ નથી. ” એટલું કહી શકાય, કે એકલવ્યે દશવિધું વધન, અર્જુનમાં આપણે જોયું તેના જેવું ખરાખર મળતું છે; તેટલા માટે હવે તેનું અન્નવિધાના નેપુણ્યનું રહસ્ય સમજી શકાય છે. દ્રોણે દક્ષિણ દરતના અંશુશની (અંગુષ્ઠો દક્ષિણઃ) માગણી કરી; હૃદયવદનવાળા એકલવ્યે જરા પણ માનસિક આનાકાની વિના અથવા પરિણામનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના પોતાનો અંશુશ કાપીને દ્રોણની આગળ ધર્મે.

તથૈવહૃદયવદનસ્તથૈવાદીનમાનસઃ ।

છિત્ત્વાડવિચાર્યતં પ્રાદાદં દ્રોણાર્યાગુપ્તમાત્મનઃ ॥

આ પ્રમાણેના વચન સહિત વાર્તાની સમાપ્તિ થાય છે:—

તતઃશરંતુ નૈવાદિ રંગુલીમિવ્યકર્ષત ।

નતયાચ સશીર્ષોઽપૂદ યથાપૂર્વનરાધિપ ॥

તનોઽર્જુનઃ શોતપનાવ્રમૂવ વિગતજ્વરઃ ।

દ્રોણથ સસવાળાસીન્નાન્યોઽભિભવિતાઽર્જુનમ્ ॥

હવેથી એકલવ્યને અંશુશવિનાની પોતાની અંશુશિએ વડેજ ધતુપ ખેંચવાતું રહ્યું. તેથી પણ સગવડ સુધી તે પ્રથમ જેવો કુદરત થઈ શકે એ નહિ. અર્જુનની ચિંતા દૂર થઈ અને દ્રોણની પ્રતિજ્ઞા પળી.

પ્રથમ દર્શને એકલવ્યનો સ્વીકાર કરવાનો દ્રોણનો નકાર અન્યાય યુક્ત લાગે છે, એકલવ્યની જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી; એકલવ્ય સાથેનું છેલ્લીવારનું વર્તન અતિ ઘેર લાગે છે. આવી ત્રણ મુશ્કેલિઓના સંતોષકારક ખુલાસા જે આપણાથી બની શકે તે વિચારી કાઢીએ.

પ્રથમ તો તેના બહિષ્કાર વિષે વિચાર ચલાવીએ. ખાતરી, કોઈ પણ પ્રકારનાં યાતિ-બંધનોને ક્ષીણે આમ વર્તવામાં આવ્યું નહોતું, કારણ કે આપણને નિઃશયપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે, કે સત્ત્વ યુગ કર્ણને સાક્ષાત્ દામ્બલ કરવામાં આવ્યો હતો. એકલવ્ય જાતે નિષાદ નહોતો, પરંતુ એક “ નિષાદથી જન્મ ” પામેલો હોવાને ક્ષીણે તેની સાથે આ પ્રમાણે વર્તવામાં આવ્યું હતું. એટલે વર્તમાનજન્મમાં તેનામાં કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા નહોતી, ખરેખરી રીતે સત્ત્વ વાત કહેવા માગીએ તો તે અર્જુનના જેટલો જ યોગ્ય હતો, પરંતુ તેને વારસામાં મળેલો અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નિષાદનું કંઈક દર્શાવતો તેના ભૂતકાલના જન્મનો અમુક અંશ તેના સ્વીકાર થવામાં બાધકારક બન્યો હતો. દ્રોણે આ સર્વ ચિંતનવડે જોયું, (ચિંતયન શબ્દ વપરાયો છે) અને એ ઉપરથી તેને સ્વીકારવાની ના પાડી, છતાંએ તેમણે કહ્યું, કે “ શિષ્યોસ્તિમમનૈવાદે ”

“હે નિપાદિ ! તું મારો શિષ્ય છે. ” એટલે “ થવા યોગ્ય છે, તેથી કર્મ બંધન દૂર થતાં પુર્તિજ તેવો બનશે. ” આ સંબંધમાં મી. સી. ડબલ્યુ. મેડબીટરના, “ ઇનર લાઇફ ” નામના ગ્રંથનો નીચેનો ઉતારો વિશેષ અજવાળું પાડશે. “ મારો એક ઉત્સાહી અને સંપૂર્ણ સાધુ ચરિતવાળા ગૃહસ્થ સાથે મેળાપ થયો; તેમની ઋપિયોના અસ્તિત્વમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને તેમની સેવા માટે પોતાની જાતને યોગ્ય બનાવવાના ઉદ્દેશથી તે પોતાનું જીવન ગાળતા હતા.....મારાથી સમજાતું નહોતું કે શા માટે આવા નૃહસ્થનો ક્યારનોએ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નહિ હોય;...આથી...મેં...મહર્ષિના આગળ તેમનું નામ જણાવીને સૂચવ્યું, કે કદાચ તે એક સારા સાધનરૂપ નિવડશે.....મહર્ષિએ ઉત્તર વાળ્યો, ‘ વાહ, તમારે જરા પણ શીકર ના કરવી કે તમારા મિત્ર પ્રતિ બેદરકારી રાખવામાં આવે છે; કાંઈ કાંઈ પ્રત્યે પણ બેદરકારી રાખી શકાતી નથી; પરંતુ આમના દષ્ટાંતમાં તો હજી કર્મનો અમુક અંશ પૂર્ણ થવો બાકી છે, તેથી આ હાથે તમારી સૂચનાનો સ્વીકાર અશક્ય છે. યોગ સમયમાંજ.....તેની સંપૂર્ણ પરિશુદ્ધિ થશે અને તમારી તેમને માટે જે ઇચ્છા છે તે સકલ બનશે. ”

નિષીદિતિ પાપમત્રં इति निपादः એટલે જેનામાં પાપનો નિવાસ હોય છે તે નિપાદ, એવી રીતે આ શબ્દનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે; સ્વીકારમાં પહોંચીને મારવા રૂપ પાપ ખાસ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એકલવ્યના વર્તમાન જન્મમાં, જૂનકાલના જન્મનું આવા પ્રકારનું પાપ, પોતાની જાતને લાભકારક દુનિયાના લાભો જોગવવા માટે, દુનિયા પારની શક્તિયો વાપરવાના મનના વલનમાં જણાઈ આવ્યું. ભક્તતા કુનરાના પ્રસંગથી આલુંજ સૂચન મળી રહે છે, કારણ કે એક સાધારણ ગરબાદાને દૂર કરવા માટે એકલવ્ય પોતાનું ધનુર્વિદ્યાનું જ્ઞાન દર્શાવવા માટે આટલો બધો ઉતાવળાઓ બની ગયો; આનું જ્ઞાન એ કંઈ માત્ર શારીરિક કુશલતાની કક્ષાસમાન નથી, પરંતુ સુદક્ષમાં પવિત્ર પ્રભુવના ઉપયોગના આધારવાળી શુભ ત્રિધાવડે પાત્રી રાકાન છે, અને ધનુ માટેના વેદરૂપે ધનુર્વેદના નામથી પણ એજ સૂચવાય છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ, કે એકલવ્યનો સ્વીકાર થવામાં ખરેખરે વિધન કર્મના બંધનરૂપ હતું અને એ બંધનમાંથી ઉપજી આવતી નીર્ભયતા પણ કારણરૂપે હતી. ફરીથી વળી આપણે “ ઇનર લાઇફ ” નામના ગ્રંથમાંથી એક અવતરણ વિચારી જોઈએ; “ હાથ નીચેના એક આજુસરૂપે ઉપયોગી થઈ પડે એવા એક માનવિમાં અનેક સારાં સાધનો હોય છે જતાં સાથે સાથેજ તેના માર્ગમાં બંધનરૂપ થઈ પડે એવો એકાદ મહાન દોષ હોય તેથી તે ના હોયને જેટલું શુભ થઈ શકે તેટલું બધું વિનાશ પામી જાય છે. આવા માનવિને કોઈ પણ ઋપિ શિષ્યરૂપે સ્વીકારશે નહિ. કદાચ તે તેને આટલુંજ કહેશે, ‘ પ્રજ્ઞામાં જોડાઈને તમારા તે ખાસ દોષને તાલે કરો અને તેમ થશે ત્યારે હું તમને મારા સહાયક તરીકે સ્વીકારીને આગળ ઉપર કેળવીશ. ” એકલવ્ય નામવડે “ જેનામાં એકજ દોષ ખાસ કરીને કાપી નાખવા જેવો છે ” એવું સૂચવાય છે એ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

બીજું, હવે આપણે એકલવ્યની કુશલતા વિશે વિચાર કરીએ. આવી કુશલતા

સ્પૂલ સૃષ્ટિમાં મળેલી કોષ પ્રકારની કેલવણીવડે પ્રાપ્ત થઈ નહોતી, પરંતુ એતો પરમ નિયમરૂપે કરાયેલા સતત ચિંતન-ધ્યાનના પરિણામરૂપ હતી; આને લીધે તે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ-યોમાંથી જ્ઞાન મેળવીને સ્પૂલસૃષ્ટિમાં લાવવાને ભાગ્યશાસિ બન્યો. આવા નિયમ અને ધ્યાનની વીગતો સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવી છે. (૧) અભ્યાસિએ “ અરણ્યમાં ” વસવું જોઈએ, એટલે સર્વ પ્રકારની ગરબાડી રહિત અને પરિપૂર્ણ શાંતિવાળા સ્થલમાં વસવું જોઈએ. (૨) અભ્યાસિએ “ મહીમય પ્રતિમા ” બનાવીને પોતાના “ આચાર્ય ” રૂપે માની લેવાની છે, એટલે પોતાના ગુરુદેવની તાદૃશ માનસિક પ્રતિમા આપણાં માનસિક ચક્ષુ સમીપ રીતે ઉભી કરવી એ અભ્યાસિએ જાણવું જોઈએ; આવા પ્રકારનાં “ માનસિક દર્શન ” માત્ર એક “ મહીમય પ્રતિમા ” સમાનજ બનશે, કારણકે ગુરુદેવ વિશેની પોતાની ભાવનાઓ અનુસારજ આવી પ્રતિમા યોગ્યલી હશે; ગુરુદેવ જેવા છે તેવું ખરેખર. -યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના આવી ભાવનાઓ ઓછી અથવા વધારે પ્રકારે દુનિયાની, મહીમય, મુતિકામયજ હોય છે; પરંતુ આવા પ્રકારની પણ એક પ્રતિમા જો બકિત અને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનસચક્ષુસમીપ ઉભી કરવામાં આવશે તો ગુરુદેવ તેને પણ પોતાના જીવનથી બરી નાખશે, એટલે પોતાના યથાર્થ-સ્વરૂપનાં એ પ્રતિમાદ્વારા દર્શન કરાવશે. (૩) અભ્યાસિએ પોતાનું જીવન પરમ નિયમવાળું અને મનોનિરોધવાળું બનાવવું જોઈએ. (૪) અભ્યાસિમાં પરિપૂર્ણ બકિત અને શ્રદ્ધા, પરાશ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. (૫) પોતાના ઉદ્દેશને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની અભ્યાસિએ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ. એટલે યોગજલ બનવું જોઈએ. એકલવ્યના દર્શનમાં આવાં સર્વ સાધનોનું પરિણામ એવું આવ્યું, કે તે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પામ્યો અને દ્રાણ પણ માત્ર સૂક્ષ્મસૃષ્ટિયોની શક્તિયો ઉપયોગમાં લેઈને જ બનતું હતું તેના ખાત્રી સહિત ભોમીયા બનતા હતા; કારણ કે મુહૂર્તમિષ્ઠતં દ્રોણાશ્વિન્તયિદ્યા વિનિશ્ચયમ । એમ આપણને કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે આપણે યથાર્થ ધ્યાનની શક્તિ અને ઉપયોગિતા જોઈ શકીએ છીએ.

ત્રીજું, હવે આપણે અંગુષ્ઠ કાંપી નાખવા વિષે વિચાર કરવા જેવો છે. ખરેખરી રીતે આ કાર્ય એક સજ્જરૂપે નહોતું, પરંતુ ઉલટું એક નળગાદ દૂર કરવા સમાન હતું, મનની એક અધમશક્તિને દૂર કરવા જેવું હતું. કચવિન્યાસ કરનાર દરેક જાણુ જાણે છે અથવા જાણવું જોઈએ તેમ હરતની પંચ અંગુલિઓવડે દેહના પંચ કોષ સૂચવાય છે. બાહ્ય ભગવાનદાસના સાથમાં તૈયાર કરેલી ભગવદ્ગીતાની આટલિમાં મિસિસ બેસન્ટ લખે છે, “ પૃથ્વી સૂચક અંગુષ્ઠો સ્પૂલસૃષ્ટિ સાથે સંબંધવાળા છે. વારિસૂચક તર્જની અંગુલિઓનો પિતૃલોક સાથે સંબંધ છે.....અગ્નિસૂચક મધ્યમાં અંગુલિઓનો સ્વર્ગલોક સાથે સંબંધ છે. વાયુ સૂચક અનામિકા અંગુલિઓનો બુદ્ધિજીવનની શક્તિયો સાથે સંબંધ હોય છે. કનિકા અંગુલિઓ આકાશ સૂચક છે અને આત્મ જીવનની શક્તિયો સાથે સંબંધવાળી છે. બીજી કીયાઓમાં પણ આ બાબતની સૂચનાઓ મળી રહે છે. આ પ્રમાણે શ્રાદ્ધમાં આપણે પિતૃદેવતાને તર્જની અંગુલિવડે ગંધ ચઢાવીએ છીએ, અને એ અંગુલિના મૂલ ઉપર યજ્ઞને આપણે તેમને પાણી આપીએ છીએ કારણ કે આ અંગુલિવડે પિતૃદેહ અને પિતૃલોક ઉભયે સૂચવાય છે; પરંતુ દેવોને ગંધ ચઢાવતાં આપણે અનામિકા અંગુલિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, કારણ કે એવડે બુદ્ધિદેહ અને બુદ્ધિજીવન

(જનલોક) સૂચવાય છે. આત્માલંકારરૂપે આપણા કપાળમાં મંધ કરતી વખતે આપણે મધ્યમાઅંગુલિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ કારણ કે માનસિક સ્થિતિ અથવા સ્વલોક સાથે સંબંધમાં આવવાના અવયવરૂપ દેવદાસને શુદ્ધ બનાવવા માટે આપણે તેમ કરીએ છીએ; તેટલા બાદ માનસિક-દેહ અને માનસિક જીવનના સંયોગરૂપ મધ્યઅંગુલિજ યોગ સાધન રૂપે છે. આ પ્રમાણે નક્કી થતાંમાં કહેવાયું છે, કે કનિષ્ઠિકા અંગુલિમાં ક્રવી રીતે અમુતનો સમાવેશ થાય છે, તેટલા માટે તે આત્મા અને આત્મજીવનને સૂચવે છે. આક્રીની અંગુલિ અંગુષ્ઠ, તેટલા માટે સ્થૂલદેહ અને સ્થૂલસૃષ્ટિને સૂચવે છે. આ પ્રમાણે અંગુષ્ઠ દક્ષિણારૂપે માગવાનો એટલોજ અર્થ થાય છે, કે એકલવ્ય ભવિષ્યમાં સ્વાર્થી સુખ-મેળવવા માટે સ્થૂલસૃષ્ટિમાં પ્રવેશી ઉપજાવે એવી પોતાની શક્તિયોનો ઉપયોગ કરશે નહિ એવી દ્રાણે તેની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી. અંગુષ્ઠ કાપી આપવાથી પણ એટલુંજ સૂચન થાય છે કે એકલવ્યે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને તદનુસાર સ્થૂલ હેતુઓ સિદ્ધ કરે એવાં કાર્ય કરવાના પોતાના મનના વલનને બંધકુલ દૂર કર્યું. આ પ્રસંગમાં કોઈ પ્રકારની ધોર વૃત્તિનો, કોઈ પ્રકારના પક્ષ-પાતનો કોઈ પ્રકારના અન્યાયનો સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ તેમાં તો ખરેખરી ઉત્તરિનો યથાર્થ શુદ્ધિનો અને સત્ય કેલવણીનો સમાવેશ થાય છે. એકલવ્યે અંગુલિઓવડે કામ કરવું ચાહ્યું રાખ્યું, એટલે અન્ય સૂક્ષ્મસૃષ્ટિઓ ઉપરની તેની પ્રવૃત્તિ અબાધિત રહી; પરંતુ સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં તો અત્યુત્તર એકલો જ રહ્યો અથવા દ્રાણના શિષ્યો, પ્રતિનિધિઓ, સંદેશદા-રીઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ બન્યો.

સંવત ૧૯૧૮ ના “ગુજરાતી”ના દીવાળીના અંકમાં એકલવ્યનું ‘દ્રાણે અંગુષ્ઠ કાપી આપતું એક ચિત્ર આપવામાં આવ્યું’ છે, ત્યાં “આદ્યજીવનો સ્નાય” એવું એ આખા ચિત્રનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, એ કેટલું બધું હાર્યારપદ તથા ગર્હાયુક્ત લાગે છે. આદ્યજીવના સ્નાય કરતાં તો એનાથી ચિષ્મની આત્માપણ રૂપ ગુરુમકિતનું પરમોત્તમ દર્શાવતું પુરું પડી રહે છે, એ કોઈ પણ સહજ બુદ્ધિવાળાથી સમજાય એવું છે. ચિત્ર-પટ્ટા ઉપર અવળાં નામ મૂકી કેવો અવળો ભાવ ઉપજાવી શકાય, તેનો આ ચિત્ર સારો નમુનો પુરો પાડે છે. આજ કાલ “સુવર્ણમાળા” નામના પત્રમાં ગીતાજીનાં ચિત્રપટ્ટા પણ આવાં જ હાર્યારપદ જોવામાં આવે છે. ક્યાં ગીતાજીના ભાવ અને ક્યાં ગરીબ કલ્પના-વાળાં નિર્માણ ચિત્રો !

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૭—ઈ. સ.—૧૯૧૧-૧૨.)

—ધર્મ-શુભ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.—

સત્યંવરંધોમહિ ॥—ભાગવતમ્

માધવલાલ—“ એક અસેદમાર્ગ પ્રવાસી ”—બ્રહ્મનિષ્ઠ—
મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

ઉપરજી—પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.

—તન્ત્રી—

માધવલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

સુદર્શન ઑફિસ—નડિયાદ.

અમદાવાદ—“યુનિયન” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડમાં રા. રાં. મોતીલાલ
સામળદાસે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૭—૪. સ.—૧૯૧૧-૧૨.)

અતુકેમણિકા.

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
મ		
અમારી બારતિ માતા (કાવ્ય).....	રા. રા. ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી.....	૭૧
અધિકાર પ્રાપ્તિ કાલ (કાવ્ય).....	રા. રા. ચંદ્રભ.....	૧૫૧
અહો ! પડ્યા પડે 'કેવા !' (").....	„ મસ્તાન.....	૩૦૭
અહો ! દિલ્લખર પરેશાની ! (").....	„ મસ્તાન.....	૩૪૦
સા		
આમંત્રણ (કાવ્ય).....	રા. રા. શુભ.....	૧૬
આવકારા (કાવ્ય).....	„ વજ્રવિકારી.....	૬૭
આત્મપરિક્ષા.....	„ પરિખ મણીલાલ કેશવલાલ.....	૧૫૩
આજીજી (કાવ્ય).....	„ સાગર.....	૩૩૯
આરામનું સ્વપ્ન (કાવ્ય).....	„ કુચ.....	૩૪૨
“આર્યેનચંદ્રકંડ” નામની નવીન ગાત્રિયો ભાજન.....	„ તન્ત્રી.....	૩૮૯
હ		
ઉપદેશ વાંચ્યોનું પ્રાપ્ત્ય.....	„ તન્ત્રી.....	૪૮
પ		
એક સ્નેહીને આશ્વાસન (કાવ્ય).....	રા. રા. મસ્તાન.....	૯૬
એક અગાનુસંખાને સૂચના (કાવ્ય)...	„ મસ્તાન.....	૧૦૩
એક ભરરસા ધરલાભીને (કાવ્ય).....	„ મસ્તાન.....	૧૧૦

વિષય

લેખક

પૃષ્ઠ

અં

અંતઃકરણની શાંતિ જેવું કોઈ પણ સુખ નથી „ તન્ત્રી..... ૨૮૧

ક

કર્મવિપાક.....રા. રા. મહાકર નાગર.....૧૮-૪૬

કરો ઇન્સાફ વા અસ્લાહ ! (કાવ્ય)... „ મસ્તાન..... ૧૧૫

કાલના પડદામાં ચીરા..... „ તન્ત્રી.....૫૧-૩૨૬-૩૧૦

કોકિલા (કાવ્ય).....રા. રા. આંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી..... ૧૪૯

ગ

ગુજરાતિ કાવ્ય વિષે મારા સ્વતંત્ર વિચારો રા. રા. બાઈસંકર કુખેરજી શુક્લ.....૫૭-૧૩૧

ગંધ ગુંથવાની કલા..... „ તન્ત્રી..... ૨૬૯

ચ

ચરદ (કાવ્ય).....રા. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી બટ..... ૬૫

ચિ. ચમનની ગઝલ (કાવ્ય).....રા. રા. મસ્તાન..... ૩૭

ચીત્રમાં સ્ત્રી શિક્ષા.....રા. રા. આંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી..... ૨૮૧

ચ્છાલું (કાવ્ય).....રા. રા. કુજ..... ૨૧૫

જ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
	ત	
તકરાર કરતાં સ્ત્રીઓ સામે તકરાર.....	તન્વી.....	૧૭૭
તાલશાસ્ત્રના જીવનના ગુરુ સમાન છે	૨૧૬
	થ	
યંત્રપદોદારના ગપાટા.....	તન્વી.....	૩૬૪
	દ	
દિવાનાને બોધ (કાવ્ય).....રા. રા. મદગીર નાગર.....		૨૪૫
દિલને રજા ! (કાવ્ય).....	સાગર.....	૨૭૫
દિવ્ય દેવનું ધર્માર્થ ચિંતન એજ સર્વ સંકેતો ખરો ઉપાય છે. }	તન્વી.....	૩૪૩
કુખ્યાતિથ (કાવ્ય).....રા. રા. મળવિહારી.....		૯૨
	ધ	
ધર્મશાળા (કાવ્ય).....રા. રા. ચાંપશી વિકલદાસ ઉદેશી.....		૪
	ન	
નારદ મોહમર્દન.....રા. રા. પરિખ મજીલાલ કેશવલાલ.....		૨૬૪
*** ને (કાવ્ય).....	મળવિહારી.....	૧૦૨
	પ	
પૂર્વમીમાંસા દર્શન.....સ્વામીજી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ.		૧૪
		-૧૨૦-૧૯૪-૨૯૭-૩૯૭
પ્રતિજ્ઞા (કાવ્ય).....રા. મળવિહારી.....		૫૯
પ્રાચીન ગ્રીસની ન્યતિય શિક્ષા.....	ચાંપશી વિકલદાસ ઉદેશી.....	૩૯
” અને ભારત.....	૧૨૬
પ્રેમપ્રભો ! તું ! તું ! (કાવ્ય).....	મસ્તાન.....	૧૧૪
પ્રેમપુકાર (કાવ્ય).....	૧૧૯
પ્રેમ અને જીવન.....	તન્વી.....	૨૨૬-૨૬૪-૩૭૦
પ્રેમીકલ્પ (કાવ્ય).....રા. ચાંપશી વિકલદાસ ઉદેશી.....		૨૪૭
પ્રેમ સંકાતું પરિચામ (કાવ્ય).....	મળવિહારી.....	૩૭૪

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
અન્વેન દશા (કાવ્ય).....રા.	રા. કુન્વજ.....	૨૪૩
બુદ્ધિ અને સદાચાર ઉપર માનવ સુખનો આધાર છે. }	તન્ત્રી.....	૧૭૪
જૈનધર્મમાં રામાયણ.....રા.	રા. પરિખ મણિલાલ કેશવલાલ	૧૩૪
બંધુવિમલ.....	,, ચાંપશી વિક્રમદાસ ઉદેશી.....	૪૪૮
બ્રહ્માપનિષદ અથવા યજુર્પવિતનું રહસ્ય.	તન્ત્રી.....	૧૮૯
શ્રિદેશ ગ્રાન્યનો દ્વિગ્વિન્ય (કાવ્ય)...રા.	રા. ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.....	૮૦
,, રાજસૂય યજુ (કાવ્ય).....	,,	૮૯
મ		
ભાવયોગ વિષે વિચાર.....	તન્ત્રી.....	૫
ભારતપરોગીતા (કાવ્ય).....રા.	રા. મનુવિહારી.....	૭૩
ભારતની સુખાલિકા (કાવ્ય).....	,, ચાંપશી વિક્રમદાસ ઉદેશી.....	૩૦૫
મ		
મત ધર્મા અને જડવાદ.....	તન્ત્રી.....	૩૯૦
મહાકવિ મિલ્ટન.....રા.	રા. ચાંપશી વિક્રમદાસ ઉદેશી.....	૧૫૬
મનનમાળા.....	તન્ત્રી.....	૧૭૮
મરત ગમગીની ! (કાવ્ય).....રા.	રા. સાગર.....	૨૭૬
મનની લઘુતા અને એક સુખી જીવનમાં આવી પડતાં ખીજ કેટલાંક વિધો. }	તન્ત્રી.....	૩૭૫
માતા (કાવ્ય).....રા.	રા. મનુવિહારી.....	૮૩
મહાર્ બાવિ (કાવ્ય).....	,, મસ્તાન.....	૯૧
મહારો દેવ (કાવ્ય).....	,,	૨૧૧
મૌલિક કથિર સ્તુતિ (કાવ્ય).....	,, મહાશંકર નાગર.....	૬૮
,, રાજગીત (કાવ્ય).....	,, દે. વે. બદ.....	૭૬
મૃત્યુચક્ષા (કાવ્ય).....	,, ચાંપશી વિક્રમદાસ ઉદેશી.....	૧૮૨
ર		
રાજદંપતિનું પ્રતિ નિવર્તન (કાવ્ય)...રા.	રા. મહાશંકર નાગર.....	૧૧૨
રાનારાં (કાવ્ય).....	,, મસ્તાન.....	૨૪૫
રૂઢની યાચના (કાવ્ય).....	,, કુન્વજ.....	૩૧૨
લ		
લાઈકરગસ.....રા.	રા. ચાંપશી વિક્રમદાસ ઉદેશી.....	૨૮૩

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
	ચ	
વિષ્ણુ પ્રાર્થના (કાવ્ય).....	રા. રા. ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૩૩
વિવિધ જ્ઞાનમાળા.....	„ સ્વામચંદ્ર જોવાઈનદાસ...૨૦૪-૨૪૧-૨૫૪	
વિદ્યાર્થી (કાવ્ય).....	„ ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૩૪૧
બ્યાધમાં સ્તિષ્ઠી (કાવ્ય).....	„ કુન્નજ.....	૧૮૧
	જા	
સકતસિંહ અને પ્રતાપ.....	રા. રા. ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૧૬૭
ચાંની જરૂર (કાવ્ય).....	„ મદગકર નાગર.....	૩
ચાહનચાહ (કાવ્ય).....	„ „	૮૨
શુષ્ક સરિતા (કાવ્ય).....	„ બાઇકર કુબેરજી શુક્લ.....	૩૬
શું એકલબની વાર્તાથી ખાદાણનો સ્વાર્થ સ્વયંવાય છે ? }	તન્ત્રી.....	૩૬૫
શેરીએ શેરીએ ભગવાનના અવતાર...રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.....		૩૦૦
	સ	
સદાચારી કોઈ કાલે દુઃખી બનતો નથી } અને દુરાચારી કલપિ સુખી બનતો નથી. }	તન્ત્રી.....	૩૧૯
સખે ! ભૂલો પડ્યો હુંતો ! (કાવ્ય)...રા. રા. મસ્તાન.....		૧૭૪
સદાચાર વિના કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ } સંભવિ શકાતું નથી }	તન્ત્રી.....	૧૮૪
સન્ધ્યા (કાવ્ય).....	રા. રા. ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૨૧૨
સદ્બોધ (કાવ્ય).....	„ મદગકર નાગર.....	૩૭૩
સામાજિક પુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક ભાવનાઓની અસર }	તન્ત્રી.....	૩૩૫
સાલગીરીની મુબારકબાદી ચિ. ચમનને...રા. રા. મસ્તાન.....		૩૭૧
સીતાપુરમાં પંખીયાં (કાવ્ય).....	„ „	૨૭૭
સુખી જીવન, તેનો શામાં સમાવેશ થાય છે, સંતું વેરાનમાં મૂરું ! (કાવ્ય).....	તન્ત્રી.....	૧૩૮
સુઆર્થ (કાવ્ય).....	રા. રા. કુન્નજ.....	૨૭૯
સુરહદયને.....	„ ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૧૧૭
સેનેકા.....	„ મસ્તાન.....	૧
સેવા વિષે કેટલીક સચનાઓ.....	„ કુલચંદ બાપુજી શાહ.....	૧૮૫-૨૩૬
સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ (૧૦)	તન્ત્રી.....	૨૮૯
„ (૧૧).....	તન્ત્રી.....	૫૯-૨૪૧
„ (૧૨).....	„	૨૨૨
	„	૩૫૫

વિષય

લેખક

પૃષ્ઠ

હમારા હૃતરીતે (કાવ્ય).....	ચ. રા. મસ્તાન.....	૮૭
હમારો નિકાલ (કાવ્ય).....	” અમર.....	૨૧૬
દિવાનેહાફિઝ(કાવ્ય)(૧૧).....	ચ. રા. ત્રિપુરાશંકર ખાલાશંકર કંથારીયા..	૩
” (૧૨).....	”	૩૫
” (૧૩).....	”	૪૬
” (૧૪).....	”	૮૭
” (૧૫-૧૬).....	”	૮૮
” (૧૭-૧૮).....	”	૧૧૮
” (૧૯).....	”	૧૫૧
” (૨૦).....	”	૧૮૬

અ. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ મર્યા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નબુવાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર પ્રવાળ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કીંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કર્તતાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મેટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ

(કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એક્પ્રેસ--તડીઆદ.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દ્વિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કે ઘટાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે બજાર પડી છે.

મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે ગુજરાતીમાં યોગનાર-માધવલાલ ન. દ્વિવેદી. ક્રી. રૂ. ૧-૮-૦. સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

સુધીમાં ૫૮ દાતાઓએ પોતાના નામની ઓરડીઓ બંધાવી છે.]
 નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મોટો
 થવાથી તથા અનાથોને ગરેબ વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી
 મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવ મકાનની
 ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. મકા-
 ન લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે તથાપિ
 દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક
 ડી બાંધી તેના મુખદ્વાર ઉપર આરસપાહાણની તાજતી ચોઢી તે સખી દાતાનું
 અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ
 તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમેત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન
 કે તો એ આણુ મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું
 મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાનાર
 ૧ દાન શીલ સજ્જનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુનશે નહીં એવી
 છે વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

હીત વત્સલો ! ! પ્રભુની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બને,
 માત્રે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના અના
 અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એકી ના ૧૧
 અનાથને પાળી વિદ્યા દાન આપી સનાથ બનાવીશું. આ પૂન્ય ભૂમિ-
 માથી અનાથના પ્રાણુ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાળક પણ નહિં નીકળે ?
 ૧૨ દયા લાવી લખો—

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જાદુ જેવી અમરકાંઠિકા અને એક ઊંચી જાતના
અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જાગ્રતી હોય, હરકોઈ દિશાથી પેદા થઈ શકે, કોઈ પણ જાનની જીવ કં અરાગ દેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કરવા અને જીવવાનું બતાવે છે. પાચન શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારે તથા ઊંઝોના અવપતિત થયેલાં દરતાનને નિયમમાં લાવી સુધારે એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે કિંમત-ગોળી ૪૨ ની ટીપી ૧ નો રા. ૧ એક.

વાજકરણ તેલ.

મગેશી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરપત્ત આપવાનો ખાસ શુભ પરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અત્યંત ઇશ્વરી બક્ષીત સરખું છે. કિંમત-તોલા ૦૮ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ જાનને દવા માટે મગેશી અને મજતાં અમૃત સર્પીશકિયામાંથી આ એકદમ વાંચો.